

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

1896.

NYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

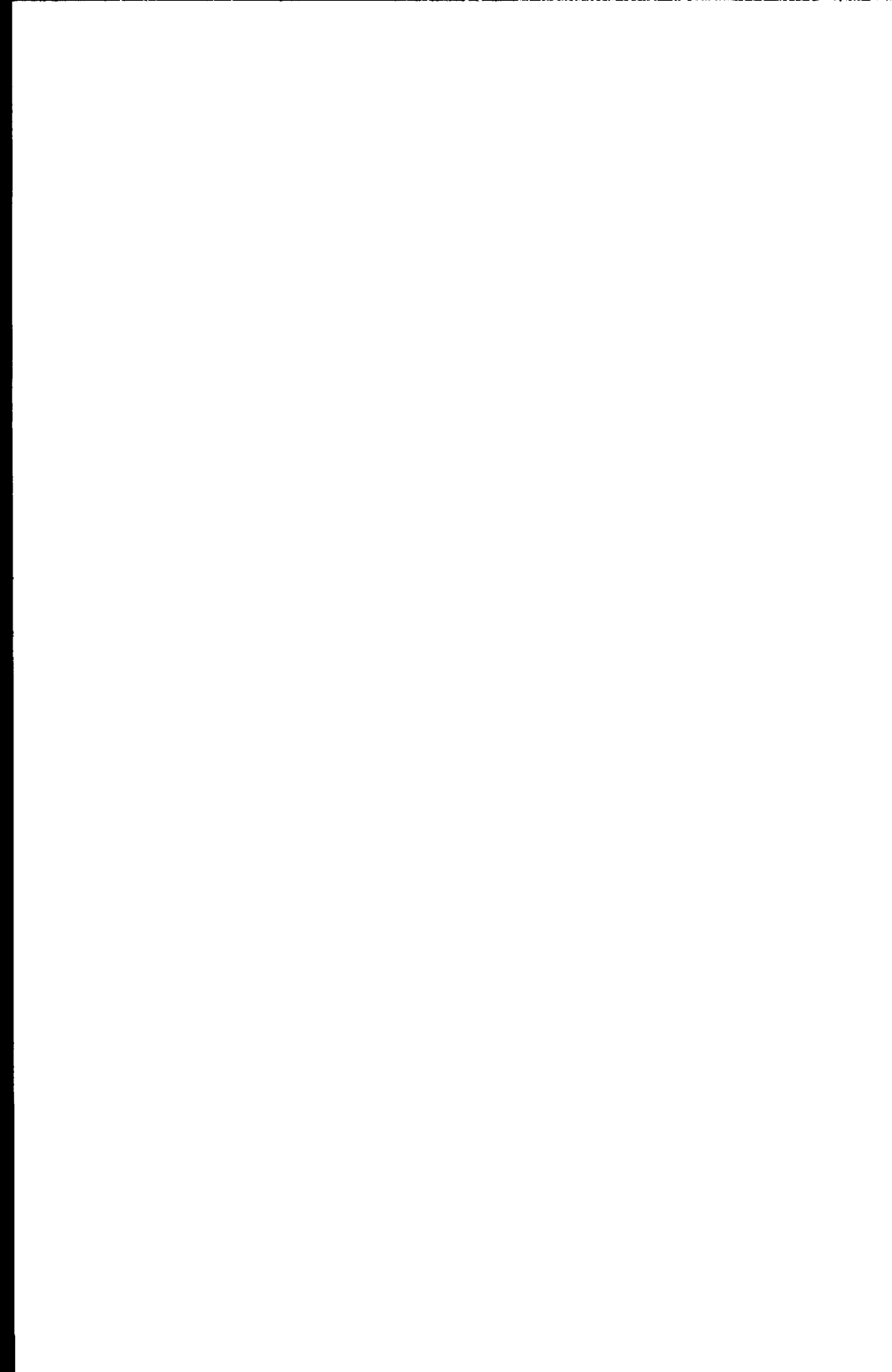
I—X. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1896.

T A R T A L O M.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A közszellem valláserkölcsei lendülése. <i>Szöts Farkas</i>	1
Jézus képe az ó-testamentomban. <i>Csegey Gusztáv</i>	11, 71
Az evangéliomi és a pópás egyház. <i>Rácz Lajos</i>	19, 83
Péter apostol. <i>Dr. Erdős József</i>	29, 92, 152, 223
A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	35
	105, 163, 236, 304, 365, 454
Theologia evangéliom nélkül. <i>Szöts Farkas</i>	65
Theologia természetfelettség nélkül. <i>Szöts Farkas</i>	137
Séta a római katakombákban. <i>Dr. Nagy Zsigmond</i>	143, 216
A tudomány szabadsága és a ker. hit. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	201
Toltstoi és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Máttyás</i>	281
Vallásoktatás és felekezetnélküliség. <i>Várnai Sándor</i>	295
Történetcsinálás a millennium évében. <i>Révész Kálmán</i>	345
A vallásoktatás reformjához. <i>Várnai Sándor</i>	359
A pessimismus és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Máttyás</i>	425
Dunántúl reformációja <i>Thúry Etele</i>	438, 495
Grosz Pál élete. <i>Weber Samu</i>	447, 504
Az 1791. évi budai zsinat naplója. <i>Révész Kálmán</i>	473, 562, 625
Adalékok Simándi B. Mihály életéhez. <i>Földváry László</i>	484, 577
Az erdélyi fejedelmek viszonya a prot. egyházakhoz. <i>Pokoly József</i>	546, 609
Leélte-e már magát a keresztyén vallás? <i>Ruszkay Gyula</i>	639

II. Egyházi Szemle.

- a) *Hazai egyházi élet.* * * * .. 41, 112, 173, 255, 316, 380
 b) *Külföldi egyházi élet.* p—f. 49, 119, 263, 322, 386, 514, 650

III. Irodalmi Szemle.

a) *Hazai irodalom.*

Budai János: Kálvin élete.	54
Benke István: Isten országa.	56
Paulik János: Az ágostai hitvallás.	129
Bodnár Zsigmond: Az erkölcsi világ.	131
Szilvek Lajos: Darwin állatpsychológiája.	133
Csiky Lajos: Hit, remény és szeretet könyve.	188
Csánki Benjámín: Templomi beszédek. <i>H. I.</i>	190
Földváry László: Szegedi Kis István élete —él.	270
Könyves Tóth Kálmán: Az Úr házában s—s.	331

TARTALOM.

	Lap
Sántha Károly: Órangyal. s—s.	332
Brocskó Lajos: Prot. árvaház története s—s.	333
Parádi Kálmán: Az erdélyi fő és középiskolák története.	334
A Bethlen-kollegium legújabb története. s—s.	394
Comenius Nagy Oktatóstana. s—s.	396
Zoványi Jenő: Theologiai ismeretek tára. s—s.	398
Fináczy Ernő: A középiskolák multja és jelene. s—s.	464
Székely György: A kvalitatív érzelmek psychológiája. <i>Sz. M.</i>	467
Dézsai Lajos: Bogáti Fazekas Miklós élete. <i>Z. J.</i>	469
Jámbor Lajos: Ezeréves hazánk története. s—s.	528
Hetesy Viktor: Köznapi imádságok. s—s.	530
Bartók György: Bibliai elbeszélések. s—s.	532
Többen: A felső oktatásügy Magyarországon. <i>Vásárhelyi József.</i> ...	534
Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis-tükre. s—s.	529
Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca. s—s.	536
Pesthy Gábor: Új-testamentuma 1536-ból. <i>Dr. Rupp Kornél</i>	591
Szabó Aladár: Új Óramutató. <i>S—s.</i>	599
Ádám Gerzson: A n-kőrösi főgimnázium története. <i>S—s.</i>	602
Somogyi Jenő: A zilahi kollegium története. — <i>él.</i>	655
Borovszky Samu: Csanád vármegye története. <i>S—s.</i>	660
Szótt Farkas: Dunamelléki értekezleti emlékkönyv. <i>V. F.</i>	662
Többektől: Három kis monographia. <i>S—s.</i>	664

b) Külföldi irodalom.

Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papstthums. <i>Sz. M.</i>	61
Köstlin: Die Lehre von der Seelsorge. <i>Sz. M.</i>	62
Köstlin: Der Glaube und seine Bedeutung. <i>Sz. M.</i>	135
Hugh Price Hughes: Ethisches Christentum. <i>j—v.</i>	195
Lipsius: Lehrbuch der ev. pr. Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	197
Seeberg: Lehrbuch der Dogmengeschichte. <i>Sz. M.</i>	199
Luthardt: Kompendium der theol. Ethik. <i>Sz. M.</i>	275
Riess: Bibel-Atlas. <i>j—v.</i>	277
Dorner: Das menschliche Handeln. <i>Sz. M.</i>	337
Müller K.: Symbolik. <i>Dr. E. J.</i>	339
Braasch, A. H.: Ernst Häckels Monismus. <i>J. V.</i>	341
Hilty: Glück <i>Sz. M.</i>	398
Schanz L.: Das Alter des Menschengeschlechts. <i>j—v.</i>	402
Strack: Abriss des biblischen Aramäisch. <i>j—v.</i>	403
Meinhold: Jesus und das Alte-Testament. <i>Sz. M.</i>	404
Rehmke: Grundriss der Geschichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	469
Schwartz: Grundzüge der Ethik. <i>Sz. M.</i>	471
Ritschl: Gesammelte Aufsätze. <i>Sz. M.</i>	539
Beyschlag: Neutestamentliche Theologie. <i>Sz. M.</i>	540
Strümpell: Abhandlungen. <i>Sz. M.</i>	542
Frank: Geschichte und Kritik der n. Theologie. <i>Sz. M.</i>	605
Powel: Gott im Menschen. <i>Sz. M.</i>	667
Hummel: Protestantismus und Catholicismus. <i>Sz. M.</i>	668

IV. Társulati Értesítő.

Választmányi gyűlés jegyzőkönyve.	406, 670
Közgyűlés jegyzőkönyve, elnöki megnyitó, titkári jelentés.	410
A Társaság 1896-ik számadása.	422
A Társaság tisztikara és igazgató választmánya.	424

31. 538.

VIII. évfolyam.

1896.

1. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. A közszellem vallás-erkölcsi lendülete. <i>Szöts Farkas</i>	1
2. Jézus képe az ótestamentomban. (Első közl.) <i>Csengey Gusztáv</i>	11
3. Az evangéliomi és a pópás egyház (Első közl.) <i>Rácz Lajos</i>	19
4. Péter apostol. (Első közl.) <i>Dr. Erdős József</i>	29
5. A halhatatlansági eszme története. (Hatodik közl.) <i>Paulik János</i>	35
II. EGYHÁZI SZEMLE:	
a) Hazai egyházi élet	41
b) Külföldi egyházi élet	49
III. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	54
b) Külföldi irodalom	60

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szöts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése czéljából külön nyugtáványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1895. decz. 1-től 1895. decz. 31-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogói alapítványuk után 5%-os kamatot fizettek 1893—95-re: Tisza Kálmán Budapest. 1894—95-re: Erdélyi ev. ref. egyházkerület (100 frt.) 1895-re: Tolnai ev. ref. egyházmegye. Budapesti ev. ref. egyház. Dunamelléki ev. ref. egyházkerület. Tiszai ág. ev. egyházkerület.

2. Alapítványát befizette: Dávid Gyula nagy-harsányi lelkész V. részlet 10 frt. Soltész Farkas tetétleni ev. ref. lelkész 100 frt.

3. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1893—95-re: Báró Kaas Ivor Budapest. 1894-re: Nagy-kállói ev. ref. egyház. Dévaványai ev. ref. egyház. Ácsi ev. ref. egyház. 1894—95-re: Bihari ev. ref. egyházmegye. Szontagh Pál Horpács. 1895-re: Ó-budai ev. ref. egyház. Nyír-Mada ev. ref. egyház. Baja ev. ref. egyház. Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör. Polgár József Budapest. Keéki ev. ref. egyház. Gömöri ev. ref. egyházmegye. Tátraaljai ág. ev. egyházmegye. Zólyom ág. ev. egyházmegye. Händel Vilmos ev. főesp. Selmezbánya. Csurgói ev. ref. főgimn. könyvtár. 1896-ra: Nógrádi ág. ev. egyházmegye. Széll Ákos k. közjegyző Szegeden. Bernáth István dráva-szabolcsi ev. ref. lelkész.

Folytatását lásd a boríték 3. és 4. oldalán.

A KÖZSZELLEM VALLÁS-ERKÖLCSI LENDÜLÉSE.

Theologusok és papok nagy hitközönről, bántó vallástalanságról, aggasztó ernyedtségről panaszkodnak az egyházakban. Politikusok szerint ijesztően meglazultak a politikai erkölcsök. Moralisták veszedelmesnek mondják a családi és társadalmi érények megromlását. Irodalomban, tudományban, sajtóban és művészetekben elszomorító jelenségei mutatkoznak az erkölcsi bomlásnak. Szülők és tanárok lépten-nyomon a házi és iskolai nevelés erkölcsi fogyatkozásait emlegetik. Egész Európában hirhedtek a magán- és közélet századvégi erkölcssei. Társadalmunkban szeretlen a fényűzés, csömörletes a pénz- és élvezet-hajhászat. A vagyonmegosztás kiáltó aránytalanságai s a társadalmi osztályok nagy válaszfalai a socialismus és anarchismus örvényébe kergetik a szegény és kis embereket. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy beteg a közlélek, fertőzött a közszellem. E vallás-erkölcsi, társadalmi és politikai bajok miatt általános a társadalmi forrongás, a helyzettel való elégedetlenség s a lelkek ösztön-szerűleg jobb után vágyódnak és sóvárognak.

Ennek az általános levertségnek és csüggetettségnek közepette azonban a figyelmes szemlélő részint az általános elégedetlenségben, részint a jobb és nemesebb utáni erős vágyban oly jelenségeket és tényeket is láthat, melyek teljesen följojositják arra, hogy belőlük a közszellem vallás-erkölcsi lendületére következtessen.

Nézzük csak közelebbről a tényeket. A közlélek erkölcsi fertőzöttségével immár torkig vannak a jobb lelkek. Az a vallási és erkölcsi hiternyesztés, melyet az utolsó félszázad alatt a tudományokban, az irodalomban, az erkölcsstanban és a politikában az

eszménynélküli naturalismus oly nagy erővel és oly gyászos sikerekkel úzótt, kimerült, elvénült, undort keltett. A naturalismus megbukott a tudományokban, az irodalomban, a morálban, a művészetekben. A nagy tömeg, mely nem a maga lábán szokott járni, még hódol a naturalismus ledérségeinek; de a jobb lelkék, erősebb elmék egymásután szakítanak vele. Azt a naturalismust értjük, mely a természetből számúzi az Istent s a tudományokból az abszolút igazságokat; mely az irodalomban a vaskos verismusnak hódol s a művészetekben a nyers realismust bálványozza; mely az erkölcsstanban nem ismer Istentől származó feltétlen kötelességeket és abszolút erkölcsi törvényeket, hanem az embert teszi a dolgok mértékévé; mely a politikában csak a sikert imádjá s az erkölcsi örök eszményeket «elveken lovaglás»-nak gúnyolja; azt a naturalismust, mely a társadalomban az «erő», a hatalom, a pénz kultuszában elmerülve, a gyengébb osztályok és egyének elnyomására, socialismusra és anarchismusra vezet; azt a naturalismust, mely a vallásban és egyházban az Isten egyedüli tekintélye helyett s a kijelentés egyedüli mértékzsinórja helyett emberi tekintélyeket bálványoz akár az észelvűség ide-oda hajló ephemer rendszereiben, akár a hierarchia csalatkozhatlanná nyilvánított fejében. Ez az Isten-nélküli naturalismus sorvasztotta le a legutóbbi emberöltő keresztyén hitét. «A tudomány terén négy nagy rendszert szótt az Isten ellen: a skepticismust, mely az értelemben kételkedve, kétkedik az Istenben is; a pantheismust, mely az Istent a természettel zavarja össze; a materialismust, mely Istent az anyagba helyezi; a pozitivismust (Angolországban az agnosticismust), mely nem akar a végtelennel, az abszolúttal foglalkozni.» (P. Didon.) Ebből szülemlett meg az az Isten-nélküli tudomány, mely kivált a francziák körében a vallástalanság és erkölcsstelenség oly botrányos gyümölcszeit termette az utóbbi évtizedekben. Ez az «Isten-nélküli tudomány» átcsapott a szellemi élet többi mezőire is s ott mindenütt teremtett magának «Isten-nélküli» alkotásokat. «Az irodalom Isten nélkül» az igaz és jó isteni mértékeit és eszményeit félretévén, a viszonylagos, a földi, a látható, az érzéki világ tünényeiibe merült el, mint nyert realismus, vaskos naturalismus és szertelen verismus. «Az erkölcsiség Isten nélkül» elnyomta

az ember lelkiismeretében a kötelességet, meglazította a kötelességérzetet s az erkölcsi törvények abszolút igazságát; erkölcs-tanában csak ösztönről, szükségérzetről, szokásról szól. Már pedig, ha Isten eltűnik az erkölcsi világból, eltűnik az igazság is; a szellem elsötétül, a jog meggyengül, az igazságosság meghal s az erény követni fogja ezeket az isteni száműzötteket. «A politika Isten nélkül» vallástalan államot, Isten-nélküli politikai morált, vallástalan és erkölcstelen kormányzati rendszereket teremt, melyekben vagy az államfő önkényes akarata szab törvényeket vagy a parlamenti önkény, a zsarnoki párturalom ítél elevenek és holtak fölött. «A művészet Isten nélkül» elveszti erkölcsi örök tartalmát, a nagy és általános eszmék iránt nem érdeklődik, ennek csak a természet az igazi szép, a tetszetőst, formást, ingerlőt kedveli, az ethikai tartalomból kivetkőzik s érzékiességbe sülyed.

Ki tagadhatná, hogy az utolsó évtizedben Európaszerte a fentebb rajzolt Isten-nélküli tudományt hirdette a divatos természettudósok és philosophusok többsége? Elég csak Comte positivismusára, Büchner, Vogt, Haeckel materialismusára, Spencer Herbert és Darwin agnoscitismusára s a százakra menő epigonok hasonló rendszereire mutatnunk. Ki ne ismerné el, hogy az Isten-nélküli irodalom a Zolák, Tolstojok, Ibsenek, Sardouk, Sudermannok realismusában, naturalismusában és verismusában alaposan közreműködött a keresztyén hit és evangyéliumi erkölcsök meglazítására? Ki meri kétségbe vonni azt, hogy a divatos naturalista ethikák, a számtalan «független» morálok s az úgynevezett «philosophiai» erkölcstanok önkényesen konstruált erkölcsi parancsai a magok meglazított, viszonylagossá tett, feltétlen szentségökben meggyengített erkölcsi törvényeikkel végkövetkezményeikben mindannyian az «Isten-nélküli» morál zavaros vizeire jutottak? Előttünk minden kétségen felül álló tény, hogy a tudomány, az irodalom, az erkölcs, a politika, ha Isten nélkül számol, elidegeníti, elvonja, eltereli a lelkeket Istentől és a vele való életközösség nemesítő és megszentelő erőitől.

Az Istentől való eltávolodás napjainkban tetőpontra hágott. A hitetlenség vallási és erkölcsi miazmaival a csömörlésig tele vagyunk. A családi, társadalmi, erkölcsi és politikai elvadulások

kezdenek félelmetessé válni. A jobb lelkek megundorodtak a naturalismus következményeitől és elfordulnak tőlük. Mert a vallástalanság és a vele járó erkölczstelenség ma már nemcsak a lelkekben pusztít, hanem átterjedt a családokba, az államokba és a társadalmakba is, s azok erkölcsi alapjait, azok erkölcsi és jogi rendjét is kezdi felforgatni. Most már nem csupán a jámbor theologusok és az aggódo moralisták, hanem az állambölcészek és a politikusok is látják korunk erkölcsi veszedelmét.

Nos már épen a helyzet ily nagymérvű romlásában s a jobb elmék gondolkozásában mutatkozó ellenhatásokban látjuk mi azokat a jelenségeket és tényeket, melyeket a közlélek valláserkölcsi közeli föllendülésének előjeleiként üdvözölhetünk. Ezek a jelek közelebről véve részint negativ, részint positiv természetűek.

A legerősebb negativ jel a *vallástalan tudomány kudarcza*. Theologusok és hívő keresztyének állandóan hirdetik, hogy a tudomány Isten nélkül hamis és mulandó; nem áll az örök igazság szolgálatában, hamis isteneknek tömjénez, előbb-utóbb buknia kell. Akár naturalismusnak vagy materialismusnak, akár positivismusnak vagy agnosticismusnak hívják az Istent száműző tudományos rendszereket, s bármily erővel ragadják is magokkal egyes időszakokban az emberi elméket, az absolut igazságokat elvből megtagadó ilyen tudományok ephemer becsűek és rövid életűek a kultura történetében. A három utolsó évtized erős naturalismusával is ez az eset. Meghúzták fölötte a halálharangot. Napjai meg vannak számlálva. A legelőrehaladottabb kulturnépek körében erős és sikeres ellenactio foly a vallástalan világnézet ellen, Ime néhány jellemző adat.

Franciaországban, hol legerősebb a vallástalanság, hol az állami népiskolákból ki van tiltva a vallásoktatás, hol a 38 millió lakos között már 8 millió vallja magát felekezetnélkülinek: P. *Didon* egy szellemes és magas műveltségű szerzetes óriási közönség előtt tartja keresztyén hitvédelmi felolvasásait, melyek könyvalakban kiadva Európaszerte ezer és ezer példányban forognak közkézen.* Ugyancsak Franciaországban *Brunetièrre*, ez

* A tudomány Isten nélkül, írta P. *Didon*, fordította M. dr. *Somogyi* Aladár, Budapest 1895. Kókai könyvkereskedése.

az elsőrendű irodalomtörténész a «Revue des deux Mondes» világhírű folyóiratban (1895. januári füzet) cikket írt a tudomány, az Isten-nélküli tudomány esődjéről és a félvilág műveljeinek tapsai között hirdeti, hogy a naturalis irányzat lejárt magát a tudományban, a philosophiában, az irodalomban, a művészetekben s egyedül a keresztyénségben, annak evangéliomában és hitrendszerében van ír a tudományos tévelygések által agyongyötört lélekre. *Romanes*, egy kiváló francia természettudós, ki évtizedeken keresztül a Comte-féle positivismusként volt egyik elszánt apostola, a múlt év közepén szintén a fentemlített folyóiratban nyilvánosan vallást tett elhibázott életnézetéről s Brunetiére szellemében szintén a keresztyénséghez tért meg.

Angolországban szintén erősödik a tudományos és erkölcsi naturalismus elleni reactio. *Balfour*, az angol kincstár jelenlegi első lordja, a múlt év elején könyvet írt «A hit alapjai»-ról* mely azóta ötödik kiadásban forog közkezen, s melyben a legelőkelőbb angol tudósok helyeslésétől kísérve hirdeti, hogy a naturalismus a szellemi világ minden téerein megbukott, visszatér az evangéliom supranaturalismusához. Négy részből álló könyvének első felében alapos bírálat és cáfolat kíséretében bizonyítja, hogy az eddig uralkodott naturalismus elégtelen és tehetetlen. A naturalismus közös neve alá fogva az empirismust, a sensualismust, a determinismust, a positivismust és az agnosticismust, meggyőzőleg mutatja ki a naturalismus tudományos, bölcsészeti, erkölcstani és széptani gyarlóságait; a realismus korlátoltságát, mely nem tud a szellemi világba fölemelkedni; az empirismus eszmétlenségét, mely a lét legegyszerűbb kérdéseire sem képes kielégítő feleletet adni. Könyve második fele a keresztyén spiritualismus, illetve supranaturalismus gyönyörű apologiája: annak kimutatása, hogy az evangéliom miként tölti el a lelkeket a legnemesebb eszményekkel, hogy a lét talányait a legmegnyugtatóbb módon oldja meg, hogy az ember és az emberiség erkölcsi megnevesítésére és újjáteremtésére Krisztus evangélioma a leghathatósabb erő és hatalom.

* The foundations of Belief, by A. J. *Balfour*, London, 1895. Longmans.

Az erkölcsi regeneratio szükségét és ébredező jeleit szépen sorolja fel *dr. Ballagi* Aladár egyetemi tanár egy alkalmi cikkében (Nemz. Iskola, 1895. évf. 47. sz.). «A nemzetek önfentartási ösztönéből folyó, lényegben mindenütt azonos közérzület és közgondolkodásmód világszerte modus vivendit keres a jövő megmentésére, *erkölcsi reformmal* szándékozván elébe vágni az anyagi forradalom kitörésének. A vezető *Franciaország*. Ott a Bourgeois-féle törvény, mely külön választja a közügyi képviselőt az üzleti képviselőtől, egyenesen azt jelenti, hogy Franciaország megindult a kor új gondolatának ténynyé átalakítása pályáján. Ott oly gyenge munka, mint a minő Proal-tól a Criminalité politique, megjelenhetett a legelső philosophiai kiadónál, egyedül azért, mert egész alapeszméje a restitutio in integrum az erkölcsi téren; mert Rabelais azon mondását, hogy «a tudomány lelkiismeret nélkül a lélek romlása», a kor nyelvére fordítva, ki tudta fejezni ekkép: «a politika morál nélkül a társadalom romlása». *Németországban* az eszmei harc ismeretes minő ádázul folyik parlamentben, egyetemi tanszékeken s mindenütt. Az egész közélet elítélése Jentsch Károly által a politikusok «byzantinische Praxisa» miatt, nem oly nagy jelentőségű előttem, mint a meg-megújuló támadások századunk legutódosabb történetírói, Ranke és Mommsen ellen, a miatt, mert elő sem fordul náluk ez a fogalom, hogy «morál», vagy ha igen, — mint ez utóbbinál — akkor csak mint a gúny céltablája. *Olaszországban* Bonghi, volt közoktatásügyi miniszter utolsó lehelleltéig ostromozta nemzete erkölcsi nyomorékságát, lelki erőtlenségét, mind ezt egyetlen forrásra vezetve vissza. De mialatt a fennálló rend ellen lázong, reménységgel tölti el az a meggyőződés, hogy nemzetének lethargiába merült erkölcsi érzete immár ébredzik. Nem hiába nevezték el újkori Savonarolának: lábball tiporja a jelent, magasztosítja a jövőt, s az erkölcsi újjászületést mint legfőbb jót és legelső teendőt mutatja be. Egész Olaszország erkölcsi válságban. Egyetemeken (Piccarolo, Dina, Giuliani) és irodalomban széltére hirdetik, hogy a nemzet erkölcsi tőkéjét elvesztegették azok, a kik bizományosai. *Svédország, Norvégia és Dánia* minden írója, hazája határain túl főként moralizálásával hódít. Így Strindberg, Ibsen vagy Lachmann, ki

haragos villámaint szórja a «selbstsüchtige, auf Erden Schätze-sammelnde Raubtier-Menschen» ellen stb.

Egy átalakító nagy eszme elevenedik meg szemünk láttára. Jelentkezik a világ nagy részében, a legkülönbözőbb formákban, de arra az egyre törve, hogy egész erkölcsiségünk, vagyis magunk-tartása Isten, felebarátaink és önmagunk irányában revisió alá vételessék».

A közlélek valláserkölcsi lendülésének positiv jeleiként üdvözölhetjük a következő tényeket.

Egyházakban, theológiában *az evangéliomhoz való vissza-térést*, az evangéliom erői által való megújíhadást sürgetik és követelik a vezérlő elmék. Regeneratio és renaissance az evangéliom által, a hagyományok felújítása által. Ezen az úton jár a római katholicismus, mely jelenlegi kegyes pápája vezetése alatt kétszeresen visszanyerte a lelkiekben, a mit harcziás elődje alatt elveszített a világiakban. Ma a pápás keresztyénség szellemileg erősebb, mint bármikor a három utolsó században. Papsága — a maga módja szerint — kitűnőleg nevelt, jól fegyelmezett, művelt és jól fizetett. Erős közszellemével rányomakodik a tudományokra, szervezett egyesületi tevékenységével számottevő tényező a társadalomban, nagy egyházi fegyelmével hatalmában tartja a tömegeket, időszaki sajtójával sok helyen irányozza a közgondolkodást, gondos nőnevelésével és kegyszereivel bámulatos befolyást gyakorol az úri családokra s a hol hatalmi érdekei úgy kívánják, centrum-párt, nép-párt, keresztyén-socialismus, szent liga s több efféle nevek alatt számottevő politikai pártokat tud szervezni és irányozni. Sőt hitrendszerének csatkozhatatlansági praerogativájával s állítólagos isteni tekintélyével az erkölcsi egyensúlyt elveszített lelkeknek erkölcsi menedék, a tekintélyre vágyó tömegnek biztos lelki hajlék. Az igazi isteni tekintélyt és iránytűt elvesztett felszínes elmék előtt, kiknek száma a nagy realismustól megcsömörlött korunkban legio, azért vonz, imponál az eszmei igazságokban szegény, de külső megnyilatkozásában hatalmas római katholicismus.

Hasonló, sőt bensőbb és igazibb ujjászülő erőkkal jön segítségére a korszellem erkölcsi megújításának világszerte az elvhű, evangéliomos protestantismus. Érdekes, de egészen ter-

mészetes jelensége korunk vallás-erkölcsi életének, hogy míg a theologiai naturalismus, rationalismus és criticismus Európaszerte elvesztette súlyát a theologiában és nem tud hatni a népelet vallás-erkölcsi emelésére: addig az evangéliomhoz hű pozitív theologia, a szív- és élet-nemesítést követő bibliás keresztyénség mind a történeti egyházakban, mind a szektákban rohamosan hódít, terjed, erősödik. Németország protestantismusát már-már lejáratta a száraz értelmi theologia, a nevetéségesig hajszolt bibliai és dogmatikai criticismus, de szemeink láttára ujjíateremti, életre és hatalomra emeli a naponként erősödő gyakorlati keresztyénség: a belmissio, a bibliás keresztyénség. Franciaország maroknyi protestantismusa a maga erőteljes evangéliomi hitével, bátor evangelizáló tevékenységével, társadalmi hatalom, izesítő só, erjesztő kovász a hitetlenség és vakhit szélsőségei között vergődő franczia társadalomban. Angolország egy század óta buzgó híve és szilárd követője a bibliai gyakorlati keresztyénségének s habár egyik-másik egyházában és theologiai irányában aléltság és megcsontosodás jelei is mutatkoznak, egészen véve ma is talán a leghívebb az evangéliomhoz s azért aligha nem a legerőteljesebb keresztyén étellel is bír. Svédország, Dánia, Svájc hasonló jelenségeket mutatnak fel: visszatérést az evangéliomhoz s ezzel kapcsolatban megújuló hitéletet, szellemi lendületet, erkölcsi megújodást.

A hazai protestáns vallás-erkölcsi élet körében is hasonló jelenségek észlelhetők. Hitközöny és erkölcsi elsatnyulás, csüggettség és tétlenség egyfelől, mint egy kivénült, elerőtlenült közszellem természetes gyümölcse, mely hitét veszttette, elkedvetlenült, besavanyodott. E romlott közlélekkel szemben azonban napról napra inkább érvényesül egy erőteljes evangéliomi áramlat, mely az evangéliom következetesebb érvényesítését sürgeti. Visszaakarja vezetni a lelkeket Krisztus evangéliomához a tudományokban, a házi és iskolai nevelés terén, a családi és egyházi életben, a társadalomban és a politikában. Azt vallja, hogy új erőket kell bevinni az evangéliomból az egyházba és az iskolába, a társadalomba és a közéletbe, de mindenek felett az egyéni életet kell átteremteni és megszentelni a Krisztus evangéliomával. E végből evangelisatiót sürget a magán- és közélet minden térein.

Erő- és hitteljes igehirdetést követel a templomban, sőt a templomon kívül még «a házfedelekről» is, mind alkalmas mind alkalmatlan időben. Bibliaolvasást, vallásos iratok terjesztését hangoztatja és műveli úton-útfélen. Belmissziói tevékenységre buzdítja az egyház hitbuzgóbb tagjait és lekipásztorait, hogy megelevenedjenek a holt tagok, a névleges keresztyének is. Egyháztársadalmi, egyesületi tömörülésre serkenti a Krisztus híveit, hogy mint az egyetemes papság hívei, mindnyájan töltsük be a magunk tisztét. Nagy erővel veti magát az iskolára és a sajtóra, hogy e két legnagyobb nevelő intézményt is az evangéliom szolgálatába hajtsa. Egyesületekbe gyűjti az ifjúságot, a jövő reményét és társulatokba fűzi a nővilágot, a családi élet központját. Szórványait összeszedi, szegényeit, árváit gondozásba veszi, enyhíti a testi és lelki nyomort s a kik az egyház és Krisztus áldásai nélkül szűkölködnek, azoknak rendkívüli módon és helyeken prédikálja az evangéliomot.

Az evangéliomos protestantizmus valami nagy külső eredményeket még eddig nem mutathat fel hazánkban. Egészben véve még csak a kezdet kezdetén, a tervezgetés, a célkitűzés és szervezkedés stádiumában van. Készül, szervezkedik, erőt gyűjt s kevés helyen vetette még munkára a kezét. Néhány életre való sajtóorganum, egy pár vallásos egyesület megalakítása, az egyházi értekezletek szervezése, a belmissió néhány ágának meghonosítása, a lelkeszi értekezletek felújítása, a biblia és a vallásos iratok megnövekedett terjedése, stb. ennyi mind-össze, a mire mint külső eredményre rámutathat. De bizalommal és Isten iránti hálával hivatkozhatik azokra a belső változásokra, melyeket már eddig is sikerült elérnie, s melyeket egyik egyházi lapunk szerkesztője, a ki eddig távol tartotta magát az evangéliomos mozgalmaktól, a múlt évre való visszatekintésben következőleg rajzol: «Egyházi életünk körében eddig szokatlan mozgalmasságot, szép reményekre jogosító érdeklődést és elevenséget tapasztalunk mindenfelé a legújabb időben. A felekezeti öntudat ébredszik bennünk; kezdjük számbavenni magunkat és erőnket, aztán összemérni ez utóbbikat az előtünk álló feladatokkal. Úgy érezzük magunkat, mintha erősebbek volnánk azóta, a mióta nem a külső törvény, hanem esu-

pán a belső hit és meggyőződés kötelékei tartják össze egyházunk híveinek közönségét. Egész egyházi életünk mintegy megifjodni látszik, a mióta visszaadatott az egyház önmagának. Eddig ismeretlen érdeklődés mutatkozik a lelkiekben való építés, a vallásos tevékenység terén, stb.» («Baczoni L. Debr. Prot. Lap.»)

Nem állítjuk, hogy ez a vallásos ébredés kizárólag az evangelizálók munkájának eredménye; sőt inkább készséggel elismerjük, hogy részük van abban az új egyházpolitikai törvényeknek is, melyek intenzívebb vallás-erkölcsi munkát követelnek az egyház összes tisztviselőitől és tagjaitól; ösztönzőleg hat a római katolicizmus lázas tevékenysége is, mely a legújabb időben óriási arányokban és nagy sikerrel foly; belejátszik ebbe prot. egyházi életünk elmaradottságának érzete is, mely minden összehasonlításnál újból és újból felújul s fokozott tevékenységre sarkalja a bátrabb lelkeket. De azt határozottan állítjuk és bármikor részletesen is bizonyíthatjuk, hogy az egyházunkban mutatkozó vallás-erkölcsi lendületet, az evangéliomi öntudat ébredését, a lelki építés és a vallásos tevékenység iránti érdeklődést első sorban és mindenek felett az evangéliomhoz való visszatérésnek, a benne való hit erősödésének, a belőle kisugárzó erők hatásának köszönhetjük. A jelzett külső viszonyok előmozdíthatják, útját egyengethetik s előkészíthetik a vallás-erkölcsi megújulás *talaját*; de az újjászüdő *erő*, a gyümölcsöző *maga* Krisztus evangélioma és annak isteni erői. Ezeknek az erőknek levezetésében, érvényesítésében a lelkeinkhez eljuttatásában pedig az úgynevezett evangelizátorok, a bibliások voltak az úttörők s ma is ők az apostolok és a mesterek. Az evangéliom az ébresztő erő, az újjászüdő hatalom; az evangelisták csak eszközei e nemes munkának.

A mutatkozó vallás-erkölcsi lendületnek legyünk most már emberei, kiki a maga helyén s akkor a szép reményekkel biztató kezdetnek eredményes folytatása, a vallás-erkölcsi tavasznak vidám nyara és gyümölcsöző ősze is lesz. Quod faxit Deus!

Szóts Farkas.

JÉZUS KÉPE AZ ÓTESTÁMENTOMBAN.

(Első közlemény.)

Újabb időben általános nézetté kezd válni a közönség körében, sőt még a lelkészek közt is, hogy az ótestámentomra semmi szüksége sincs a keresztyénségnek. Rég túlélt álláspont ez, úgy mondják, olyan gyűjtemény, mely elavult nézeteket s szokásokat foglal magában. A keresztyén civilisatióban semmi sincs már, a mi oda visszavezetne, épen azért teljesen fölöslegessé vált. A keresztyén papnak sem kell hát; az ő bibliája csak az újtestámentom. Valaki egészen jó pap lehet, ha az ótestámentomot soha föl sem nyitja is. Minek hát azt tanítani, ha semmi szükség sincsen rá? Kialtó példa erre az orthodox zsidóság. A civilizált világnak nincs olyan kis zuga, a hova ez beilleszkezhethetne, teljesen izoláltan áll a világon. Az a világnézet, azok a szokások egy soha vissza nem hozható elmúlt világnak s még e múltban is nagyon szűk, kicsiny világnak ódonosságai: a ki ebbe megy vissza, az kizárja magát a mai új világból. Hát ha ez az ódonosság épen azokban mutatkozik e világra nézve fölöslegesnek, a kik *vallják*, mennyivel inkább fölösleges az ránk keresztyénekre nézve, a kik nem valljuk, a kik a judaismussal teljesen szakítottunk!

De épen e körül forog a kérdés, ez a dolog ajtószarka. fordulópontja. Az a kérdés: szakítottunk-e vele teljesen? Az a kérdés, hogy az a könyv, melynek világnézetét — mint sokan hiszik — nem valljuk, melynek szokásait, törvényeit elvetettük. annyira fölösleges-e már, hogy *ne is ismerjük*, hogy végkép elvessük? Nagyon rossz keresztyén pap volna az, vagy legalább is nagyon felületesen ismerné azt a vallást, melynek papjává lett, ha az ótestámentomot csak így könnyedén eldobná magától. Még az is nagy kérdés: kinőttünk-e már teljesen a kánoni judaismus világnézetéből? Nincsenek-e még a mai művelt keresztyén civilisatióknak is olyan gyökérszájai, melyek az ótes-

támentom humusába nyulnak vissza? De erre most nem terjeszkedem ki.

Ha az ótestamentomot a keresztyénségre nézve minden egyéb tekintetből félreteendőnek mondhatnók is: egyben nem — és ez a *prophetismus*. Ez a keresztyenség gyökere. Az ótestamentomi prophetismus az egész christológiának alapföltétele, épen nem a dogmatikusok felfogása értelmében, hanem a történeti fejlődés igazsága miatt. A prophetismus nélkül nincs Krisztus. A hol az ótestamentomi próféták világa végződik, ott kezdődik Jézus élete; vagy világosabban: miután a próféták meszszelátó szelleme csak sejtve, vágyakozva törekszik, azt Jézus szelleme megtalálja. A próféták hite Jézusban valósul meg. Ő az ótestamentom zárópontja, de az újnak kezdete is; benne ér össze mind a fető, de belőle ágazik is szét az egész emberiségre megifjulva, újjászületve. Ő a törzs, melynek gyökerei a próféták könyvének humusában vannak, de koronája a keresztyén civilisatio. Ki merné hát az ótestamentomtól elválasztani az újat? Hisz a kettőt Krisztus foglalja össze. Vagy Krisztust akarjuk-e kettévágni? A keresztyén vallás, mint ilyen, csak addig élhet, míg a próféták alkotta világnézet hite ép és megingathatatlan. De hitünk szerint a keresztyén vallás az *isteni kijelentés* vallása s mint ilyen örökérvényű, így alapföltétele a prophetismus is kell, hogy az legyen. Valamint keresztyénné senki sem lehet Krisztus nélkül, úgy Krisztushoz sem juthat el senki a próféták nélkül. A ki tehát Krisztusát igazán akarja ismerni, az a prófétáknál kezdje el. Nélkülök a történeti Jézus érthetetlen alakja a világtörténelemnek s így benne a megváltó Krisztus is; a kit pedig meg nem értettünk, az erkölcsi életünknek sem lehet hathatós vezére, mert a tájékozatlanság tévelygést eredményez.

Ez a jelentősége a prophetismusnak, különösen a keresztyén lelkipásztorra nézve. A ki Krisztust prédikálja, annak magának kell jól ismernie Krisztust. Ez ismeret alapfeltétele a próféták könyve.

De ha a próféták iratainak gyűjteményét figyelemmel vizsgáljuk, bizonyos fejlődést s e fejlődésnek különböző szétágazó irányait látjuk abban. Leginkább szembeszökő ez a messiási jövendöléseknél. Sajátságos egyéni vonások vannak e rajzokban. A messiás országának képe minden prófétánál más és más változatokat mutat föl. E képekben vannak egyező rokon vonások, de ezek mellett annyi az eltérő, sőt egymásnak ellenmondó vonás, hogy azokat összeegyeztetni, harmóniába hozni nem lehet.

Hogy igazodjunk el tehát e különböző jövendölések utain,

hogy Krisztushoz juthassunk? Nem lesz-e vizsgálódásunknak épen az ellenkező eredménye, mint a mire hitünk utal? Talán valami más az, a mit a próféták láttak? Talán valami légből kapott ábránd, alaptalan rajongás az, a mi soha sem valósulhat meg és Jézus nem is az ígért Messiás? Hisz ezt a kételkedést már sokan kifejezték, a nem-hívók határozottan állítják is. A keresztyének közt is van egy irány, mely azt mondja, hogy Jézus nemcsak hogy nem felelt meg a messiási jövendöléseknek, hanem egyenesen ellentétbe helyezte magát a próféták felfogásával. Ha ez igaz volna, akkor Jézus nem lehet az ígért Messiás, akkor méltán tagadhatná meg őt a nem-hívók serege, melyben első helyen áll a zsidóság. A zsidóság tagadja Jézus messiási elvtát, tagadja, hogy a prófétáktól jövendölt Messiás ő lett volna. De midőn a judaismus Jézusban a Messiást megtagadja, nem gondol arra, hogy ezzel nemcsak saját prófétáit üti arczon, hanem megtagadja a világtörténelem logikáját is. Ha Jézus nem volt a Messiás, akkor a próféták jövendölése merő ábránd, hiú agyrém volt. Valamit megindítottak, aminek nem volt folytatása, befejezése, a mi megszakadt, elmosódott, mielőtt határozott alakot nyerhetett volna. Ez a próféták arczonütése volna, a mi sokkal megszégyenítőbb a judaismusra nézve, mint az az ütés, melylyel a főpap szolgálja illetve Jézust.

De hisz a judaismus nem akarja így arczon ütni prófétáit, sőt *várja az eljövendő Messiást*. Im ez meg a világtörténelem logikájának megtagadása. Egészen eltekintve a kijelentés üdvintézményének Jézusig terjedő szakadatlan fejlődésétől, tisztán világtörténeti állásponttól tekintve a dolgot, kimondhatjuk, hogy *a világtörténet, vagyis az emberiség fejlődésének egyes korszakalkotó intézményei közt egy sincs olyan, mely a maga fejlődésében megszakadt volna; mindenik elérte a maga teljes kifejlődését s tetőzetét*. A héber prophetismus világnézete, melyet a theokratia foglal magában, melynek ismét továbbfejlődése az Isten országa, a keresztyénségben érte el tetőzetét, teljes kifejlődését, ez tehát amannak a szükségszerű eredménye, s mint ilyen, kell, hogy messiása is a próféták messiása legyen. Világtörténeti fejlődéseket nem lehet mondva csinálni, fictióra alapítani. Ezért jogosan mondja Bleek: «Szilárdan kell ragaszkodnunk ahhoz a tudathoz, hogy minden prófétának czélja Jézus Krisztus és az általa alapított Isten országa, hogy egyedül ő az, kiben minden vágy, mely e jövendölésekben nyilvánul, tökéletes kielégítését nyerheti és kell, hogy nyerje».

Ennél fogva az orthodox judaismusnak (mert a czivilizált modern zsidónak ilyen ábrándja már nincs) az a várákozása, hogy az ő Messiása még csak ezután fog elérkezni, a világtörténelem

történeti fejlődés nem ismerése, vagy félreismerése. A próféták jövődölése Jézusban teljesült. Ő a messiás, más tehát nem jöhet utána.

De ha a próféták jövődölései olyan különböző természetűek, hogyan mutathassuk ki, hogy Jézusban valósultak meg? Pedig kimutathatjuk. Ki az emberi szellem tüneményeivel ismerős, a ki ismeri az emberiség géniusának működését, (mi egy az isteni gondviseléssel), a mint az a világtörténelemben épen úgy kijelenti magát, mint a szentiratokban, a ki a génius működésére figyel, az a prophetismus fejlődésében sem fog eltévedni. A messiási jövődölésekben nem az apró részleteket, hanem az egészet, az egésznek fejlődését kell tekinteni. Először is magával a prófétai beszédek természetével kell tisztában lennünk.

A prófétaóság teljes félreértése az a felfogás, mintha ennek az lett volna a feladata, hogy *részleteket* jövődöljön meg akár a nemzet jövődől sorsából, akár a megváltó életéből, hogy ilyen részleteket pogány mágusi módon előre meglásson; általában félreértés a prófétákat, mint jövődőlmondókat felfogni; ellenkezőleg tevékenységük a *jelent* illetve. Természetesen a jövővel is foglalkoznak, a mennyiben ez a jelen *következménye*. Hogy Izrael a maga jelenét helyes világításban lássa és Isten üdvtervét megértse, hogy így jövője el ne vesszen, ezért prédikálnak a próféták és nem azért, hogy jövődől dolgokat mutogassanak. De minthogy a jelent helyesen ítélték meg, épen azért helyesen látták annak következményét, a jövőt is. Ez a próféták jövődöléseinek történeti jelentőségük a messiási eszme fejlődésére nézve is.

A fejlődés menete fokozatos: érzékiról a szellemire. (Ebből magyarázhatók meg az ellenmondások is, ha egy későbbi fejlődés prófétai beszédét egy korábbival összehasonlítjuk.) A héber államiság korában a messiási ország alatt magát ezt a földi nemzeti államot értették, a Messiás tehát a héber állam királya volt. Ebben a dicső messiási államban a dávidi dynastiának jut fontos szerep. A királyi ház nagyobb jelentőségét az író-próféták még Izrael országa fennállásának idejében hirdetik.

Amós próféta az első, ki Dávid házának különös jelentőséget tulajdonít s az *«uralkodó»* fogalmával a *«szabadító»*-t köti össze. Jövődölésében (9, 11—15) már körvonalozva van a Messiás nemzeti fogalma: Jahve ítéletet tart a bűnös nemzet fölött. Izrael országa elpusztul, népe fogságba kerül; de a roskadozó judai trónt fentartja Jahve, hogy mikor a megbüntettet nemzetnek megkegyelmez, eszköze legyen szabadító hatalmának.

Tehát Dávid dynastiája újra fölemelkedik s a nagy istenítélet után leigazza Izráel ellenségeit, visszaállítja Dávid birodalmát, sőt gazdagabbá, boldogabbá teszi, mint valaha volt. A fogságba jutott nép hazakerül s Jahve többé nem pusztítja el Izráelt. Ez a kép egy tisztán földi királyság, élén egy dicső nemzeti királlyal Dávid dynastiájából; olyan boldogító nemzeti remény, a melyet más nemzetek honszerető nagyjai is álmodhattak maguknak. Ebben a keretben a messiási ország még egészen természetes, csoda nélkül való, s a messiás még egészen nemzeti. Épen azért az Ámós után következő *Hóseának*, ki a királyság intézményét mint bűnös elpártolást elítéli, nincs is messiási országa, nincsen Messiása. Hosea azonban megelőzte korát. Kortársai, valamint az utána következő próféták is mind kedvezően ítélnék a királyságról. *Micha*, Jesajáh kortársa, Izráel szabadító királyát szintén a dávidi dynastiából várja. (*Micha* 5, 1; a mi Károlyinknál a 2-ik v.)

E nemzeti remények keretében még legfejlettebb a nemzeti dicsőség Jesajáh prófétánál. Ő a messiási országot s királyát oly eszményi vonásokkal rajzolja meg (11, 1—9*), hogy azt a boldog állapotot, midőn a farkas a báránnyal lakik, a tehén és a medve együtt legelnek s az oroszlán, mint az ökör szalmát eszik, hajlandó az ember pusztá metaphoráknak venni. Azonban nem is ez a lényeges benne, hanem a messiási király rajza, a ki itt már magasztos, *ethikai* vonásokkal van meg-rajzolva. Ez a dicső király a már elpusztult dynastia törzsökéből (tuskó, levágott fa törzsöke) hajt ki. Jesajáh már Juda pusztulását is hirdeti, ezt hirdeti Jeremiáh is, a ki alatt be is következik a nemzeti katasztrófa.

A fogságbeli Ezechiél messiási országának már nincs királya. Ez az ország már egészen egyházi intézmény, melynek célja a kultusz helyes gyakorlása. A messiási eszme a világi remények köréből átlép a vallás terére, de még itt is nemzeti keretben mozog s csak Izráelnek szól. Hogy teljesen ethikai jelentőségre emelkedjék, előbb *universális alapra* kellett jutnia. Ez a fordulat beáll a fogság vége felé. Egy nagy szellem műve mutatja ezt nekünk. Ez a mű hid az ótestamentomból az újba, az a hid, melyen át a prófétáktól Jézushoz eljuthatunk. Van az ótestamentomnak egy nagy prófétai gyűjteménye, mely *Jesajáh* neve alatt van összefoglalva. Ennek a gyűjteménynek 40-ik fejezetével egyszerre valami új, szokatlan hang zendül meg s azok az eszmék, melyeket hirdet, s azok az állapotok, melyeket föltár, egészen elűtnek a gyűjtemény első részétől, az igazi

* A fejezet többi része a fogság idejéből való toldás.

Jesajáh egyéniségétől és korától. Ismeretlen szerzőjét Deuters-Jesaiáhnak szokták nevezni a biblia-tudósok.

A mű 42., 49., 50., 52., de különösen 53-ik fejezetében egy szent alak tűnik föl előttünk, kit a szerző «Isten szolgája» névvel mutat be. E szent alak sorsa, feladata vonul végig a művön, de különösen az 53-ik fejezetben domborodik ki teljesen. Ha ezt a szent alakot félreismerjük, az egész művet félreismertük s helytelenül fogtuk föl. Ez az ótestamentom ama titokzatos képe, melytől függ Jézus messiási voltának valódisága, legalább olyan valódisága, mely az ótestamentomi próféták jövőboldogítónak teljesülését igényli. Mert hiszen valami másféle világboldogítónak lehet képzelni Jézust e nélkül is, a minthogy a filozóf műveltségű gnostikusok képzelték is a maguk Logosában s a milyennek tartja némely tulzó liberalis theologus ma is. De ezeknek Jézus nem is volt a *zsidó messiás*. Mi azonban épen ezt keressük. Mert a zsidó messiási hivatásban van az egész üdvintézmény kulcsa. Jézust meg kell találnunk a próféták látásaiban, különben jogosultnak kellene elismernünk a talmud-zsidók azt az állítását, hogy a messiás még nem jelent meg. De nemcsak ezért. A keresztyén vallás keletkezésének *hitelessége* függ ettől. Jézus messiási tisztének a próféták iratain kell alapulnia; kellett, hogy innen kapja isteni dekrétumát. Vannak töredékek más próféták műveiben is: Jesajáh is megrajzolta a messiás alakját, de képének csak egyes vonásai illenek rá Jézusra. Mi nem egyes szétszórta megjelenő vonásokat, hanem egy egész képet keresünk. Az a kép itt van Jesajáh második részében, a «nagy ismeretlen» művében, az Isten szolgája alakjában. Ha szabad még azt az elkoptatott hasonlatot használni, hogy az éremnek két oldala van, úgy ilyen éremhez hasonlítanám a judaismust. A világtörténelem semmiféle tüneményében sem érintkeznek annyira a végletek, mint épen a judaismusban. Egyik oldala a particularis szűkkeblűség, a másik a világot ölelő universalismus. Particularis oldala a törvényszerűség, melyből a kizárólagos zsidó hitközség keletkezett, universalis oldala a prófétai evangéliom, melyből a keresztyénség fakadt. Az elsőnek képviselője *Ezechiél* próféta, a másodiké a *Deuterosejajáh*.

A kettő azonban nem egymás mellett, hanem egymásból fejlődött olyanná, hogy a judaismus sajátos intézményében mind a kettő egyesülhessen.* Először az Ezechiélnek kellett tá-

* Dualistikus természete korábban egymás melletti fejlődést is mutat, a mennyiben a papság és a prófétaság egymás mellett fennálló, egymással gyakran összeütköző intézmények voltak s érdekeik nagyon későn, csak a deuteronomiumi törvényhozásban egyesültek.

madnia, hogy aztán egy Deuterocesajah követhesse. Ezechiél Juda népének Babilóniába került töredékéből megformálta a törvény zsidó népét. Theológiája prófétai eszmékből indult ki, de papi felfogással alakul meg. A próféták adták neki azt az eszmét, hogy Izráelt kultuszi vétkeiért büntette meg Jahve. A pogány világhatalom győzelme Jahve akarata volt. A mint e világhatalommal népét megfenyítette, úgy a büntető eszközt is tönkre teszi, mikor népét a dicsőségesen restaurálandó hazába (messiási ország) visszavezeti. A régi próféták ugyan Izrael szabadulását a megtéréstől tették függővé, de Ezechiél ettől eltérve kimondja, hogy Izrael a szebb jövőre érdemtelen lesz, Jahve tehát a maga ingyen kegyelméből adja meg neki azt, a mit érdemével megnyerni képtelen, s azért adja meg neki, hogy hatalmát megmutassa a pogány világnak. Ezzel fogja igazolni, hogy a mint a pogány hatalom győzelme az ő akarata volt, úgy Izrael szabadulása is az ő műve lesz.

A visszanyert hazában a régi bűnök nem lesznek többé, Izrael ott a Jahvének tetsző helyes kultuszt fogja gyakorolni. Erre azonban már most kell készülnie.

Arra kell törekednie, hogy Jahve szent népe legyen. Hogy azzá válhassék, azért kapta Jahvétől a törvényt. Izrael feladata tehát a törvénytörő élet. Ez kizár magából mindent, a mi profán, tehát az egész pogányságot. Izrael tartózkodjék minden olyan érintkezéstől, a mivel a maga szent voltát tisztátalanná tehetné. A törvény hű betöltése legyen életfeladata. Ebből a felfogásból lett a zsidó particularis szükkeblőség. Azonban abból a prófétai eszméből, a miből Ezechiél kiindul, hogy t. i. Jahve a pogány világhatalmat használta fel népe megfenyítésére, egy más következtetést is lehetett levonni. Ha Jahve elég hatalmas volt arra, hogy a pogány világhatalmat eszközül használhassa, akkor ő nemcsak Izraelnek, hanem a pogány népeknek is ura, akkor ő az egész világ Istene s mint ilyen *egyetlen Isten*, kivülről nincs más Isten. Ime a zsidó particularismus körében az universális Isten-fogalom, az abszolút monotheismus!

Ezt az eszmét Deutero-Jesaiah fogta föl s fejtette ki tovább épen akkor, midőn a világhatalmak megrendítő katasztrófái elméledésre indítják a fogság zsidóságát a világesemények és saját sorsa felől. A judai deportáltak már egy emberöltőn át éltek Babilóniában, mikor a világhatalmak tusái megindultak. Az achaemenida *Cyrus* megdönti *Astyages* méd király trónját, elfoglalja Ekbatánát, Média trónjára lép 550-ben s megalapítja a hatalmas perzsa birodalmat. A másik két nagy hatalom *Lydia* és *Babilónia* (Média egykori szövetségesei Asszírria ellen) elmulasztják a beavatkozás kedvező pillanatát s csak Ekbatána

eleste után készülnek hadra. Lydia akkor hatalma tetőpontján volt *Kroesus* alatt, de Babilónia hanyatlásnak indult. A nagy *Nebukodnezárnak* méltatlan utódai voltak, fiát az oktalan erőszakos Evilmero Jachot összeesküvés buktatta meg 559-ben. Utódának (a ki megbuktatta) *Neriglissárnak* halála után (556 v. 555) kiskorú fiát kilencz hónapi uralkodás után mellőzik s *Nabonetet* emelik trónra. Ez volt Babilóniának utolsó királya. Kevéssel trónrajutása után éri a katasztrófa Médiát, Kroesus észrevette a fenyegető veszedelmet, szövetkezik Babilóniával, Egyiptommal és Spartával, de Babilónia gyengén támogatja, Egyiptom és Sparta elkésnek. Cyrus Lydia ellen indul, Sardes előtt megveri a lyd király hadát, Sardest ostrommal veszi be s Kroesust foglyul ejti (547 v. 546). A babilóniai zsidók szorongó szívvel nézik a nagyhatalmak világrendítő tusait. Egy nagy ember tanítja meg őket megérteni a jelent s hinni a jövőben.

Ez a nagy emberük a *Deuterojesajáh*.

Csengey Gusztáv.

AZ EVANGELIOMI ÉS A PÁPÁS EGYHÁZ.

(Első közlemény.)

Lépten-nyomon halljuk az ultramontán, itt-ott még más íróktól is emlegettetni, hogy XIII. Leo, a béke pápája s az ő vezetése alatt a hierarchia hatalmas szervezete mily áldásosan munkálkodik az általános béke érdekében, nemcsak az egyes kormányok, hanem kormányok és socialisták közt is; mennyit tesz az Európát a socialisták részéről fenyegető veszély elhárítására, s a hitetlenség okozta veszedelemmel szemben egyedüli biztos szikla és menhely csak a szent Péter széke. Olvasunk történetírókat, a kik míg a mult hagyományaihoz rendületlenül ragaszkodó, az idők minden változásainak fölötte álló pápás egyházat magasztalják, eltitkolhatatlan kicsinyléssel nyilatkoznak a reformatioról; benne inkább csak az egységes egyház szétszakítását, a testvéri együvértartozás szétbontását látják; nyomában — szerintök — csak vér és vér fakadt, a legádázabb háborúk sora következett, mely a művelődést hosszú tizedekkel hátravetette, a lelkeket elvadtította, a jólétet aláásta, az országokat kietlen mezőkké változtatta. Olvassuk, hogy a reformatio szétrombolt minden tekintélyt, szabadságból szabadságba süllyedt; nem lévén szilárd támasza, mint a római egyháznak, úgy a hit, mint az erkölcs terén egyre ingadozó, váltakozó nézeteket vall, minek következménye, hogy az egyes fanatikus római írók mi mindennel vádolnak, minő szidalmakat szórnak reánk, hogy minden létező s ezután létezendő baj végső okául minket állítanak oda, azt nem is említem. Méltó lesz azért felállítani az evangeliomi és a pápás egyház mérlegét s megtekinteni, hogy mit tett közel 400 éves fennállása alatt a protestantismus az emberiség érdekében? mit tett kulturális, socialis, politikai, gazdasági és humanitarius tekintetben? Mennyiben közelítette meg a nagyhatalmú, nagy segédeszközökkel rendelkező római egyháznak ez irányokban kifejtett működését, hatását? Származott-e valami áldás munkásságából a népekre,

vagy csak stagnatiót, esetleg visszaesést hozott azokra? Előbbre vitte-e az emberiséget valamivel a tökéletesedés felé, vagy csak pislogó mécs volt, mely inkább még tévútra vezette azokat, a kik utána indultak?

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik s ezekre a kérdésekre ad feleletet a német «Evangeliumi Szövetség» egyik közelebb megjelent kiadványa, mely tulajdonképen csak részletesebb kidolgozása amaz előadásnak, melyet az «Ev. Szövetség» VII. közgyűlésén Bochumban (1894. aug. 9-én) Hummel Frigyes württembergi lelkész olvasott fel e cím alatt: «Mi előnyt nyújt az ev. protestantismus a hozzátartozó népeknek mind maig a r. kath. népekkel szemben?» Tekintsük meg e könyv nyomán, hogyan áll a Krisztus és a pápa egyházának mérlege, melyik áll előnyben a másik felett s mennyiben?

I.

Hummer Macaulay-nak, a híres angol történétírónak eme szavaival kezdi munkáját: «Minden előhaladás a tudományban, szabadságban, jólétben s az élet művészeiben a (római) egyház ellenzése daczára történt, s mindenütt megfordított viszonyban állott annak hatalmával. Európa legkedvesebb tartományai szegénységbe, szolgaságba, s szellemi álomba sülyedtek uralma alatt, míg protestáns országok, melyek egykor kietlenségük s barbárságuk miatt közmondásosak voltak, ügyesség és szorgalom által kerekké varázsoltattak, s hősök, államférfiak, bölcselők és költők hosszú sorozatával dicsekedhettek.» Hummer constatalja, hogy e század folyamán a protestantismus a romanismust az *élet minden mezején* túlszárnyalta. Európa prot. *népessége* 1786—1886. alatt 37 millióról 85-re, a r. kath. 80-ról 150 millióra növekedett; amaz száz év alatt 2·30-szer, emez csak 1·92-szer szaporodott; ha pedig az egész földkerekségén nézünk szét, azt látjuk, hogy a protestánsok a jelzett idő alatt épen kétszer oly erősen (3·7) szaporodtak, mint a pápások (1·9). E számbeli gyarapodással lépést tartott a *jólétben* és *világhatalomban* való gyarapodás; a prot. hatalmak az utolsó 100 év alatt a pápásokat a világalomban csaknem kétszeresen felülmúlták; 1886-ban a prot. hatalmak 26.633 hajóval 17,321.450 tonnával, a pápisták 5800 hajóval és 3,176.513 tonnával vettek részt a világkereskedésben; 200 év előtt még a pápás államok voltak a vezető hatalmak s ma, összehasonlítva Európa prot. hatalmaival, évről-évre veszítenek hatalmukból, jólétükből és világhatalmukból. *A missió* terén a

római pogánymissió alig 0·90%-al, az ev. missió 44%-al gyarapodott. Az Egyesült-Államokban a protestánsok gyarapodása 8 $\frac{1}{4}$ %-ra, a pápistáké csak $\frac{1}{2}$ %-ra megy. 1886-ban a protestánsok összes száma 158, a pápistáké 200 millió volt.

Sorra véve az egyes pápista népek fejlődését és állapotát, látjuk, mi lett a papok uralma alatt Olaszországból (az 1870. okt. 2-iki népszavazás alkalmával Rómában 40.785 szavazat esett a pápa ellen s csak 40 mellette, az egész egyházi államban 133.681 ellene s csak 1500 mellette); mi lett a napfényes Spanyolországból, a gazdag Portugáliából, a délamerikai államokból: mindenütt vagy álomszerű csend, mély hallgatás, vagy forradalom és lázadás; látjuk, hová vitte a klerikalizmus Belgiumot, hol áll a pápás Irország és Mexiko! Ezek mind egy megoldhatatlan problema előtt állanak: ha hívek maradnak a pápához, visszaesnek a jezsuiták és a klerus közei közé s a szellemi szolgaság minden következményeibe; ha a vallástól elfordulnak, akkor anarchiába süllyednek. Ezzel szemben a protestantizmus nemcsak tanai, hanem benső élete s története szerint is a hozzátartozó népeknek az igazság kincsét és vallásos meggyőződést, lelkiismereti segélyt s szabad gazdag erkölcsi műveltséget nyújt, melyek áldásos hatása nem maradhat el. Ezzel áthidalja azt a végzetes szakadást, mely a hierarchikus klerikalizmus s a szabad, szerves előhaladás közt van. Rómának életet és szabadságot előlő rendszerével szemben a reformátorok az istenfiúság s a kegyelemből való megigazulás hitének jogát adták a prot. népeknek, míg a pápás népek nem találták meg az előhaladással, szabadsággal, műveltséggel és földi javakkal való kiengesztelődés útját. Ezért mutatja Franciaország is, melynek pápistasága pedig elevenebb és tevékenyebb mint egyebütt, az örökös ingadozást a lélek szükségleteit kielégítetlenül hagyó s azt mégis leigázó vallás — és az elv s erkölctelenné vált kultúra közt; hiányzik minden erkölcsi erő és igazi előhaladás forrása: a vallásos reformatio. Klerikalizmus és atheizmus, — e két véglet közt mozog másfélszáz év óta ez az ország.

S ne feledjük, hogy mint e pápás országokban hosszú időközön a *jeszuiták* uralkodtak: Olasz-, Spanyolországban és Portugáliában a XVI. század közepe óta csaknem szakadatlanul, Franciaországban 130, Ausztriában 150 éven át. Németország pápista része nekik köszönheti iskolái hanyatlását, műveltségének ebből folyó visszaesését, hosszú szellemi terméketlenségét; ők ásták alá teljesen a régi német birodalmat és a római császárságot, s készítették elő annak bukását. Csehország, Lengyelország sírásói ők voltak.

A történelem mindenütt azt bizonyítja, hogy a pápa egyháza a népek fejlődésére kedvezőtlenül hatott. míg a protestantismus külső és belső műveltség, valláserkölcsei igazság javaiban, erőteljes szellemi fejlődésben őket mind megelőzte, s ma is a prot. népek valláserkölcsei, értelmi, politikai s társadalmi tekintetben fölötte állanak a pápai népeknek, elannyira, hogy az emberiség fejlődésének magasabbra emelkedése, a jelenkor nagy feladatainak megoldása csak ev. szellemben látszik lehetségesnek. E mellett tanuskodik a protestantismus egész története, egész élete. Ha a német pápistaság a kulturának, előhaladásnak magasabb fokán áll, mint a román pápistaság, úgy ezt egyenesen a protestantismus ráhatásának, serkentő erejének köszönheti. Az egyetemeken uralkodó szabad vizsgálódási (prot.) elv rájuk is termékenyítő hatással volt; de főként a prot. gimnáziumok és egyetemek növelték az ő kiváló embereiket, erőiket. Bajorország vagy a Rajnavidék az utóbbi 100 év alatt elért nagy fejlődését egyenesen a prot. szellem, akaraterej, jólét és műveltség ráhatásának köszönheti.

Nem a klíma, nem a faj teszi a prot. és pápás népek közti nagy különbséget, hanem az evangéliomi szabad szellem a dogmákhoz kötött szellemmel szemben. A román és germán népek egyaránt az árja törzshöz tartoznak, egymással sokféle képen össze vannak keveredve, s Schweiz francia prot. kantonjai fölötte állanak a német pápás kantonoknak, Appenzell kantonnak ugyanazon fajhoz tartozó népe pápás vagy protestáns volta szerint restséget, tudatlanságot, szegénységet, vagy nevelést, ipart, tevékenységet s gazdagságot mutat. Hasonlítsuk össze Róma és Edinburgh környékét. Spanyolországot és Hollandiát, Irföld valamely pápás és prot. grófságát, vagy Mexikót, Braziliát és az Egyesült-Államokat, s meglátjuk mivé tette az ember egyiket és másikat. A francziák tévedéseik mellett is annyi erélyt és intelligentiát mutatnak fel, melylyel méltán megérdemlik a *nagy nemzet* nevet, de egy pápás országban se gyakorolt a római egyház több emberöltön át oly kevés befolyást, mint épen Franciaországban. Nem a *faj*, hanem a *szellem* teszi a különbséget, mert valamely nép története a benne élő szellem története.

Épily kevéssé lehet a római egyház számbeli visszaesését a prot. népek erőteljes gyarapodásával szemben efféle okokból kimagyarázni, Poroszországban a prot. vallásra több tért át, mint megfordítva.

1875—1880. években 7762 személylyel.

1880—1885.   »   7327   »

1886—1888. években	5232	személylyel,
1890-ben.	> 2032	>
1893-ban.	> 2274	>

Badenben 1865—1886, években a romanismus 65·1 % -ról 62·8 % -ra esett, míg a protestánsok száma 32·9 % -ról 35·2 % -ra emelkedett; Elzass-Lotharingiában 1886—91-ben a pápisták száma 1,304.000-ról 1,227.189-re esett. Angliában a római papság létszáma 1872—1891 alatt 1620-ról 2573-ra emelkedett, de a pápista lakosság száma az utóbbi 40 év alatt majd két millióval fogyott, míg a prot. lakosság száma majd 10 millióval szaporodott. Egy londoni egyházi lap 1890. jún. 13-iki számában több mint 20 r. kath. papot említ névszerint, kik újabb időben prot. vallásra tértek. Franciaországban csak a mult évben közel 40 plébánus tért meg a pápa egyházából a Krisztus egyházába. Anglia népessége 1881—1885 alatt 62°/_o-al gyarapodott; ellenben a pápista lakosság az irek bevándorlása daczára, fogyott; 1885-ben 1,620.000, 1889-ben 1,600 000, 1891-ben pedig 1,351.000 pápista volt. Irföldön 2,550.000 pápistával szemben 1,150.000 protestáns van; 50 év előtt még nyolcz lakosra esett egy protestáns. Daczára napjaink materializmusának, a protestantismus javai és eszményei még erősen hatnak; a lelkek még mindig becsülik az emberileg nemesebb, erkölcsileg magasabb életet, melyet az ev. prot. szellem nyujt nekik. Szinte törvény a népek és nemzetek életében, hogy vagy a protestantismus jelei szerint intézik útjaikat vagy hátramaradnak erőben és növekedésben, műveltségben és jólétben.

II.

A protestantismus a romanismus fölött elért előnyét val-láserkölcsei erejével, a Krisztus tiszta evangeliomával vivta ki, a mi előnyben állanak a prot. népek művelődés, idealismus vagy törekvő erő tekintetében, azt mind az evangeliom adta nekik. A reformatio nyitotta meg a modern élet útját, az Istenhez fölemelkedő szabad hitet, a világba szétáradó szabad észet, a reformatio szelleme uralkodott, azóta a fejlődésben. A reformatióval egy új elv lépett be az európai népek viszonyaiba: *a szabad vizsgálat* elve; «általa egy új szellemi világ tárult fel — mondja Döllinger — a szellemi munkásság minden terén erős föllendülés keletkezett. A reformatio általában a leghatalmasabb és legtartósabb rugója volt az újabb történelemnek.» Németországra vonatkozólag mondja az olasz Mariano: «Német-

ország egész jövője a reformatióban rejlik. Ez volt a nagy német gondolat anyja, s a belőle kiáradó erőnél fogva tudott Németország új isteni dolgokat napvilágra hozni, s a megújult tudomány és művelődés hordozójává válni. Németország jelene, rendkívüli politikai és katonai hatalma a protestantismusra vezethető vissza s ebben leli végső okát.» A világ nagy szellemei egyhangúlag vallják, hogy a szabad prot. tudomány magasán fölötte áll a római szellemi szolgaságnak, s e tudomány, kapcsolatban az erkölcsi erővel, egy magasabb kulturélet forrása. Döllinger maga elismeri, hogy a római theologia a prot. theológiától tanult, tisztult, tájékozódott, s a keresztyénség szétszakadása inkább nyereségnek és nagymérvű előhaladásnak, mint károsodásnak bizonyult.

A reformatio felnyitotta a *történeti tudás* forrásait, fölismerte és gyakorolta a történeti kutatás elveit és eszközeit. A valódi ultramontán szíve mélyén ellensége a történelemnek, a történeti kutatásnak, mert sejtí, hogy a nyugodt és mélyreható vizsgálat oly eredményeket hoz felszínre, a melyek az ő rendszerére halálosak lehetnek. Az utolsó három század alatt a római egyház feladatának tekintette, hogy az emberi szellem növekedését megakadályozza, — mondja Macaulay. A pápistában papoknak, világiaknak Róma szerint kell irányozni gondolkozásukat, Róma nem csupán egy város, hanem egy rendszer. E rendszer indította Aquinói Tamást az egyházi tudomány általános vezértanítójává; az egész szellemi életnek a XIII. századi domokosrendi barát tanrendszeréhez kell igazodnia.

Ezzel szemben az ev. protestantismus feloldja a formulák és tradíciók által megkötött gondolkodást, fölébreszti az önálló vizsgálódást: míg amaz elveszti a szabad vizsgálódás és bírálat jogát, irtotta azt a multban az inquisícióval, fojtogatja jelenben az *index*-szel. A hol az index uralkodik, ott nincs tudományos objektívitas. Az index szabályai szerint minden könyvet el kell nyomni, a mely talán dicsérő kifejezéseket alkalmaz egy prot. szerzőről, vagy elismeri az államnak azt a jogát, hogy az egyházi javakat megadóztathatja, vagy hátrányos dolgokat állít a papokról. Továbbá minden könyvből ki kell törölni az olyan helyeket, melyek az egyház szabadságainak, immunitásának és jurisdictiójának ellene vannak. Ez a szellemi absolutismus rendszere, mely a tudomány szabadságát csak azért követeli, hogy a szabadságot megölje, mely az olaszoknál nagyra növelte a gondolkodási tunyaságot, mely Spanyolországot, Portugáliát és a többieket szellemileg eltompította, Franciaországot körülkulcsolva tartotta s belőle a valláserkölcsei szellemet kiölni segített.

IX. Pius 1864. decz. 8-iki Syllabusa korunk legfőbb tévedései közt elátkozza azt a véleményt, hogy a bölcsészet és morál tudománya, valamint a polgári törvények az egyházi tökintélytől eltérhetnek, elátkozza azt a nézetet, hogy a római pápának az előhaladással, a liberalismussal és a modern polgárosodással ki kell engesztelődnie s megegyeznie. Ez hadüzenet az egész modern kultúra s polgárosodás ellen. Hogy e középkori rendszer egész szellemi életünket még el nem seperte, azt az ev. protestantismus elvének köszönhetjük, a mely a sziveket és lelkeket Rómától felszabadította, mely embert és népeket az igazság által szabadokká s a hit által erősekké tett. A lelkiismereti és gondolkodási szabadság alapján a protestantismus egyesíti a világoosságot és idealismust, s kiengeszteli a modern kultúra szakadásait, az evangéliom örök igazságaival kijavítja a tudomány tévedéseit. A prot. tudomány a történelmet nem a dogma szerint korrigálja, hanem a kijelentés szerint; megveti a történelem-hamisító szellemet, mely a mai pápistaságnak legkirivóbb gyarlósága, s e szabad becsületes tudományyal nagy előnyben részesíti a prot. népeket. Gondoljunk csak a philosophia, a költészet, a humán és technikai tudományok nagy föllendülésére! A romanismus és protestantismus összehasonlítása a tudományos alkotások terén az utóbbi nagy túlsúlyát mutatja, mert eredeténél fogva termékenyítőleg hordja magában a tudomány és vallás közti szövetséget.

III.

Az a rendszer, mely a szellemeket leigázza, a komoly *népnevelés- és népoktatáshoz* kevésbé járulhatott hozzá, ellenben a protestantismus önmagából szülte a népiskolát, az a reformatióból s annak elveiből született. A középkorban tudatlanság vagy sivár scholasticismus uralkodott; a renaissance szépreményű tavaszt indított ugyan meg a művelődés terén, de a nép tömege abból mit sem kapott. Ekkor hívta Luther életre a népiskolát, különösen a német városok tanácsuraihoz ker. iskolák alapítása iránt intézett iratával; a városi magán- és parochiális iskolák felvirágzanak; a württembergi egyházi rendtartás már 1559-ben kimondja az általános iskolai kötelezettséget. Ezzel szemben tudjuk, hogy a jezsuiták gyűlölték a népiskolát. Szóljunk-e Ratke, Comenius, Gothai Ernő, Francke, Rochow érdemeiről? II. Frigyes és II. József alatt (Basedow, Pestalozzi) a népoktatás ügyét már nemzeti ügynek nyilvánították, a népiskola az egész nemzet nevelő-intézetévé lett. S ma a protestan-

tismus a hozzátartozó népeket a népoktatás terén nagy előnyben részesíti.

Belgiumban, hol 1823—1879 alatt a klerikalizmus korlátlanul uralkodott, 1882-ben az ujonczok közül 6% sohase járt iskolába, 27% nem tudott írni (25% még a nevét se tudta leírni), 11% nem tudott osztani, csak 36% tudta, hogy Mózes és Jézus élt, 54% mit se tudott Noeról, csak 11% tudott valami biztosat felőle. 1883-ban Belgiumban 61 millió lakos közül 2,283.682 nem tudott se írni, se olvasni (38%); a klerikális közoktatási miniszterium a bajon úgy akart segíteni, hogy 1884. szeptembertől 1886. ápriliséig 1933 népiskola közül 877-et egészen megszüntetett, a többiekben kisebbitette a tanerők számát. Ausztriában 1869-ben még csak minden 10-edik ujoncz tudott olvasni, Tirolban a császári vadászok közt az altiszteket leszámítva, csak 46 tudott olvasni. Azóta ez állapotok ugyan javultak, de az bizonyos, hogy a protestánsok az iskolaügy s a tudomány fejlesztésében a r. katolicusoknál mindenütt előbbjárnak, a r. katholicizmus csak ott követi őket, hol különös körülmények által kényszerítve a protestantismustól nem akar elmaradni. Bizonyíték erre Spanyolország és Délamerika. Spanyolországban, hol 1888-ban 29.220 barát és 25.000 apáca volt, 1893. végével a tanítói fizetések hátraléka 7 millió pesetára rúgott; Délamerikában a r. katholicizmus 300 év alatt mit se tett a népoktatásért; Ekvadorban 1878-ban az összes lakosságnak csak 8%-a tudott olvasni.

Ezzel szemben mily előhaladást tüntet fel Finnország, Island, Skandinávia, Dánia! A pápás Portugáliában 1878-ban 1000 lakos közt 797 analphabeta volt, a prot. Finnországban 19! Száz ujoncz közül nem tudott írni-olvasni: Németországban 1·27, Poroszországban 1·97, Bajorországban 0·08, Württembergben 0·02, Szászországban 0·15, Dániában 0·36, Svédországban 0·40, Schweizban 2·30, Németalföldön 12·82, Franciaországban 14·89 (1879-ben), Belgiumban 17·48 (1881-ben), Olaszországban 47·74, Magyarországon 50·80 (1881-ben). Az egyházi államban 1869-ben 100 világi közül csak *egy* tudott olvasni, s minden 33 személyre egy pap esett; Rómában 1873-ban 1200 törvényszéki tanu közül 1096 nem tudta a jegyzőkönyvet aláírni; még 1881-ben is 1000 lakos közül 616 nem tudott írni-olvasni. Midőn az olasz kormány 1861-ben Nápoly és Sicilia birtokába jutott, 1292 népnevelő-intézetet talált 21612 növendékkel; az oktatást a szerzetesek és klerikusok vezették, s a férfi lakosság 83·5%-a, a női lakosság 93·8%-a nem tudott írni-olvasni. A kath. Mariano írja Olaszországról: „Általában azt lehet állítani, hogy a r. katholicizmus az oktatásról teljesség-

gel nem akar tudni. Az általa végzett oktatás a legalsóbb foktól a legmagasabbig annak a czélnak van alárendelve, hogy a szellemeket lenyügözzze, a bensőséget elfojtsa? «Nem a prot. iskolákról áll az, a mit XIII. Leo 1879. márcz. 25-én írt, hogy «azokban oly nemzedék nő fel, mely a keresztyenség tanait nem ismeri, a vallás gyakorlását semmibe veszi, sőt minden erkölcsi alapelvet nélkülöz» — hanem a r. kath. Italia, Portugalia, Spanyolország iskoláiról azt is tudjuk, hogy Franciaország «az egyház elsősülött leánya» a keresztyenség tanait számüzte iskoláiból, — valamint hogy a francia műveltség, irodalom, esprit akkor volt legirányadóbb, midőn egyházellenes volt. Volt-e s van-e valódi népnevelés Olaszországban, melynek erkölcsi durvasága, indulatos brutalitása, az állatok iránti kegyetlensége közmondásos? Vajjon javította-e a r. catholicismus, legnagyobb virágzása idején is, a spanyol nemzeti jellem rossz tulajdonságait? Gondoljunk a r. kath. gazdálkodás gyümölcseire Dél-Amerikában, Belgiumban, Irföldön, Ausztriában!

Mik a pápás nevelés főeszközei? megmutatta az inquisitio s megmondta Cerutti Jezsuita: «Miként a csecsemő tagjait begöngyölik, hogy irányt és arányt adjanak nekik, úgy kell gyermek-ségétől kezdve az ember akaratát mintegy begöngyölni, hogy egész későbbi élete számára szerencsés és üdvös hajlékonyságot nyerjen». Mily mások a prot. nevelés és oktatás céljai! Az evangélikus, a lelkiismeret és a gondolkodás szabadságán nyugvó művelődés fölötté áll a r. katolikusnak, mivel az emberi ideál a krisztusi ideál, melyet a reformatio felállított, magasabb a r. katolikusnál. S azt se szükség bővebben fejtegetni, hogy a szellem gazdagodása, a tudomány értékesítése, s a fölfedezések alkalmazása a gazdasági előhaladással, egyáltalán a polgárosodás előmenetelével szoros viszonyban áll. Schweiz prot. kantonjaiban a katonai szolgálatképesség sokkal nagyobb, mint a kath. kantonokban, melyek gazdaságilag jóval hátrább állanak. Belső-Rhoden 1893-ban 14% igen jó, ellenben 25% igen rossz, Uri 23% igen rossz, és csak 11% igen jó. Tessin 19% igen rossz és 15% igen jó, Schwyz és Wallis 16% igen rossz és 18—15% igen jó katonának valót küldött a sorozásra, s ezek mind kath. kantonok.

Miután az oktatás a politikai szabadság gyakorlására s a jólét emelésére fölötté hasznos tényező, s miután a protestantismus azt emeli, fejleszti: ebben kell a prot. államok magasabb állásának legszembetűnőbb okát látnunk. Anyagi és szellemi téren a prot. népek nagyobb erélyt, munkaképességet mutatnak fel, kétségkívül azért, mert vallásuk az önfelelős személyiség szabad erejét feloldja. Németország magasab tanintéze-

tein a r. kath. hallgatók száma több mint $\frac{1}{3}$ -al kevesebb, mint a mennyinek a r. kath. lakosság száma után kellene lennie. A bajor középiskolákban a prot. tanulók többlete 1888-ban 61%₀ volt, Badenben 63%₀, a reáliskolákban 140%₀, Elzass-Lotharingiában 275%₀. Ennek következménye aztán Németországon a r. kath. hivatalnokok kis száma, de ép úgy hátrálékban vannak a r. kath. alkalmazottak a technikai és reális szakokban. Mindez mutatja, hogy a protestantismus a szabad, de valláserkölcseleg Istenhez kötött személyiség elvével az önálló művelődési törekvést nagyobb mértékben elősegíti mint a r. catholicismus a passiv engedelmeség elvével.

Pápás tanintézetekben oktatási szabadságról nem lehet szó. IX. Pius a Syllabusban elkárhoytatta azt a téves nézetet, mely szerint a nyilvános iskolák vezetése az állam felügyelete alatt áll — s a washingtoni r. kath. egyetem alapszabályaiban ki van mondva, hogy az «teljes engedelmességgel aláveti magát a pápa apostoli tekintélyének, mint az igazság felismerésére nézve a legbiztosabb iránytűnek.»

RácZ Lajos.

PÉTER APOSTOL.

(Első közlemény.)

Az apostoli korszak vezérlő alakjai majdnem 2000 esztendő multán is általános tisztelet, kegyelet s csodálat tárgyai. És méltán. Ama szellemóriások, amaz evangeliomi harcosok, amaz ihletett ajkú apostolok egyen-egyen Istennek megannyi választott eszközei valának, a kiknek az a feladat jutott osztályrészül, hogy hirdessék Krisztus nevét s terjeszszék Isten országát zsidók és pogányok, szegények és királyok, nagyok és kicsinyek között mind az egész földön. Életök eleme, tetteik indoka s vágyódásuk iránycélja szünetlenül ugyanaz volt, nevezetesen Jézus.

Ha egyszerű s mégis oly annyira hódolatra készítő alakjukat képzeletileg lelkünk elé varázsolhatnók, nem tudom melyiket szemlélnök nagyobb álmélkodással: a tetterős, merész és noha megtántorodott, de mindvégig állhatatos Pétert-e? a kinek nevével és személyével a római pápaság uralma, a keresztyénség eme végzetes átka áll kapcsolatban; avagy a gyermekded, ártatlan kedélyű, kedvelt tanítványt Jánost-e? a ki, míg egyfelől gyöngéd lelkülete, kiváló szellemi fogékonysága s az Úr iránt érzett tiszta, hő szeretete révén a Mester isteni fenségéről a leghívebb képet rajzolta a világ elé, addig másfelől sas tekintetével az örökkévalóság titkaiba is bepillantva, a rejtélyek egész sorozatát, a hét pecséttel lezárt könyv titkait jelentette meg a hívőknek. Avagy talán a halhatatlanság babérja legméltóbban megilleti Pált, a ki többet munkálkodott, mint társai együttvéve, a ki utólérhetetlen kitarással futotta meg a pályát, diadalmasan harczolta meg a harczot és rettenthetetlenül megtartotta a hitet, mint Krisztusnak igaz követője, lelkes apostola és hű vitéze?! Ők is, a többi hív választottak is mindnyájan napként világotak, csillagokként tündököltek, áldásosan működtek szívök utolsó dobbanásáig. S mi ezért tekintünk rájuk tisztelettel, kegyelettel s a csodálat bizonyos nemével.

Czelunkhoz képest felmutatjuk az alábbiakban Péter apostol áldásokban bővölködő, tettekben dús életét s lélektanilag oly igen rejtélyes jellemét; szólván életviszonyairól s elhivatásáról, tanítványi s apostoli pályájáról, igehirdetői és írói működéséről, állítólagos római püspökségéről, a római kath. egyházban divatozó tiszteletéről s a mind ezekből levonható korszerű tanulságokról.

I.

Péter életviszonyai s elhivatása.

Az apostoli tisztség alapfeltétele általában véve az, hogy az illető férfiút maga az Úr Jézus Krisztus hívta legyen el az ő kizárólagos szolgálatára. Hogy ez a különleges megbízás az apostolságra nézve feltétlenül elengedhetetlen kellek gyanánt tekintendő, igazolja főleg az, hogy midőn az áruló Judás helyébe a 11 hű tanítvány mellé a tizenkettedik beiktatása szükségessé vált, a tanítványok a kisorsolás szokatlan alkalmazását vették igénybe, annak nyilvánvaló bizonyságául, miszerint Jézus, ki a szíveknek és veséknek által vizsgálója, maga jelentse meg azt, hogy a tanítványok által bemutatott szem- és fültanu, nevezetesen Barszabás és Mátyás közül a szolgálatban és apostolságban való részvételre melyiket akarja kiválasztani (Act. 1, 24.). Ilyen, sőt még közvetlenebb megbízásban részesült Péter apostol, a kinek elhívása előtt lefolyt életéről s családi körülményeiről vajmi keveset tudunk. De tudjuk azt, hogy a Genezáret tó nyugoti partja mellett fekvő Béthsaidában született (Ján. 1, 45.) s eredeti neve Simeon, összevonva Simon volt. Atyját Jónásnak hívták, a mely név valószínűleg azonos a görög Joannészszel, legalább a vonatkozó szövegekből (Ἰωάνη genit. Mt. 16, 17 és Ἰωάννου Ján. 1, 43; 21, 16.) ezt következtethetjük. Anyjának a neve a hagyomány szerint Johanna volt (Cotelerius [Cautelier a Sorbonne profesora m. h. 1686.] ad constitutiones apostolicas 2, 63.). Péter, valamint fivére András is halászzal foglalkozott s szülőhelyéről elköltözve a szomszédos Kapernaumban telepedett le. Itt lakott csendes békességben feleségével és napával egy fedél alatt (Luk. 4, 38.). Mert sem elveivel, sem életcéljával, sem lelki idvességével ellentétes dolognak nem tartotta azt, hogy megnősüljön s tiszteletes családi otthont alapítson. A monda szerint Péter feleségének a neve Concordia vagy Perpetua volt (Mayer J. F., de Petri conjugio. Viteb. 1684. 4.), a kiről Alexandriai Kelemen azt jegyezte fel (Strom. 7.), hogy férjénél előbb vértanui halállal mult ki. Ugyanő azt is említi (Strom. 3. Euseb.

3, 30.), hogy Péternek több gyermeke volt; a mondában fennmaradt leányának, Petronellának a neve. Némelyek 1. Pét. 5, 13 alapján azt is gondolják, hogy Péternek volt egy Márk nevű fia, a mely feltevést látszólag az ugyanott olvasható — συνεκλεκτή — jelzés szintén támogat, ha t. i. ezt a jelzést Péter feleségére vonatkoztathatnók, a mint tette Neander (Pflanzung cet. II. 520. h. ö. Rauch, Neues kritisches Journal der Theologie VIII. 401.). Ez azonban épen úgy, mint az apostol személyleírására vonatkozó hagyomány (Malalas, Chronogr. 10. p. 256. Bon.) teljesen bizonytalan.

Az apostol elhívásának tényéről három synoptikus evangeliomi előadás tanuskodik, ezen kívül ugyanerről még János apostol is tudósít evangelioma első részében (41—43. v.). Első tekintetre úgy látszik, mintha ezek az előadások ellenmondásban volnának egymással. E látszat azonban eltűnik, mihelyest a vonatkozó szakaszokat közelebből megfigyeljük. János ev. 1, 41. szerint nevezetesen András és Péter Judeában a Jordán mellett Keresztelő János közelében látták meg először az Urat, a miből azt következtethetjük, hogy mindketten a Keresztelő János tanítványi köréhez tartozhattak, vagyis legalább azok közül valók voltak, a kik nemcsak Judeában, hanem még inkább fokozottabb mérvben Galileában és a syr foeniciai partvidék mentén mindenütt égő vágygyl váraoztak az Izrael kebelében megjelenendő Messiásra. Ez az előadás úgy rajzolja a helyzetet, mintha András Simonnál előbb látta volna meg Jézust s mintha Simon egyenesen a testvérétől hallott hír után indult volna Jézushoz. Annyi kétségtelen, hogy János evangeliomi értesítése Péternek és testvéreinek elhívása tényére vonatkozik s lényegileg ugyanazt a tényt világítja meg, a melyről a synoptikusok részletesebben szólnak. A dolog voltaképen úgy áll, hogy Keresztelő Jánosnak a pusztában elharsanó hatalmas szavára seregestől vonult a nép a Jordán mellé s midőn ő, az Izrael vigasztalása után epekedő kegyesek tekintetét Istennek ama Bárányára irányítá, ki elveszi a világnak bűneit, azonnal lángra lobbant sokaknak, kiváltképen meg Jóna és Zebedeus fiainak szívében is, az immár megjelent Messiás után való vágyódás és az Andrástól nyert értesülés után Simon nyomban siet Jézushoz, hogy színről-színre lássa őt. Az Ur pedig Simont, mint már ismerősét ezen szíves szavakkal fogadja: «Te Simon vagy, Jónának fia, te hivatni fogsz Kéfásnak!» E hang nyilván ígélet szava és utalás a jövőre, a melynek folyamán Simon azzá lesz, a mivé őt az Ur elhívta, t. i. sziklaszilárd hű apostollá. Mintha csak mondta volna neki az Ur: Te az én választott tulajdonom vagy, jer kövess engem. Ime ez az üdvözlő szózat az az első,

de széttephetlen kapocs, mely Simon szívét az Úrhoz fűzte elválaszthatatlanul. Azután történt az elhívás tényének a folytatása, úgy a mint a synoptikusok elbeszélik. És így szerintem Simonnak tanítványnyá történt avatása tényében az Úrral való első találkozás, elhívás és kiküldetés hármass mozzanatát kell megkülönböztetnünk, a mi a Jordán mellett és ezt követőleg nem sokára a Genezáret-tó partján ment végbe, a mikor is őt Jézus nemcsak követőjeül, hanem állandó tanítványául is elhívta. Ezt az eseményt és tényt részleteivel együtt egészen hiven beszélik el a synoptikusok, a kiknek előadása nyomán Péter elhívásának tiszta képe, minden oldalról megvilágítva tárul elibénk.

Összehasonlítva elsőben is a Máté és Márk leírását, úgy találjuk, hogy ők majdnem szóról-szóra ugyanazt mondják. Ugyanis Máté 4, 18—22 és Márk 1, 16—20. feljegyzései szerint Jézus, nem sokkal a megkíséretetés után, a halakban bővölködő galileai tenger mellett járván, találkozik Simonnal és Andrással, a kik testvérek valának. Az Úr áthatva levén messiási feladatának tudatától s meg lévén győződve affelől, hogy ő ama «szegeletkő», a melyen nyugoszik az Isten országának alkotmánya: jó eleve gondoskodott arról, miként mennybe leendő visszazállása után előálljanak majd azok a tanubizonyások. kik mint az ő választott szolgálai vallást tesznek az igazság és élet evangéliomáról. S miként ama szent hajdankorban Mózes után Józsuát, Illyés után Elizeust küldötte el Jahve a bizonyágtételre, akképen Jézus is az Izrael 12 nemzetségének számához képest egybegyűjtötte maga köré ama kisedd csapatot, melynek hűségében és kitarlásában bizvást tekintett az evangéliom világhódítói diadala elé. Igy hívta el az épen halászással foglalkozó, s bizonyára már általa előbb is (h. ö. Ján. 1, 41. k.k.) ismert Simont, valamint egyidejűleg az ő testvérét, Andrást és néhány lépéssel tovább menvén a Zebedeus fiait, Jakabot meg Jánost. «Jertek utánam és azt mivelem, hogy ember-halászokká lesztek» szölt az Úr, a mely nyilatkozatával kijelölve az apostolság irányát s végcélját egyaránt. E két egybehangzó történeti feljegyzés szerint tehát Simon az első, kit az Úr tanítványul elhívott.

Ugyanilyen értelemben, de szemléltetőbb módon beszéli el Péter miként történő elhívását Lukács ev. 5, 1—11-ben. Szerinte az Úr a Genezáret tavánál a körébe gyűlt sokaság láttára hajóba szállt, hogy hirdesse az evangéliomot. Beszédének bevégezése után így szól Simonhoz: «Évezz a mélyre». A többi hajóbeliekhez fordulva pedig ezt mondja: «Vessétek ki hálóitokat a halfogásra». Simon ez utóbbi parancshoz képest

is — noha emberi számítás szerint semmi eredményt nem remélt — teljes tisztelettel és hódolattal engedelmeskedik az Úr szavának s a nem várt bőséges halfogás láttára meglepetéssel párosult háládatosság hangján tesz vallást a maga végtelen parányiságáról, az előtt a végtelen hatalmú Jézus előtt, a ki ily csodát mivelt, a ki a szűkölködőket ily javakkal gazdagította meg kegyelméből. És az Úr, az alázatosságában őszinte Simont ekként bátorítja a jövőre nézve: «Ne félj, mostantól kezdve embereket fogsz fogni». Nemcsak Simonhoz pedig, hanem Andrásához és a velök levő Zebedeus fiúkhöz is így szól: «Kövessetek engem és ember-halászokká teszlek titeket» (h. ö. Máté 4, 19.).

Ha már ezt az előadást a másik két synoptikuséval egybevetjük, kiviláglik, miként a synoptikusoknál nem bizonyos időtávban történt két különböző ténynyel, hanem ugyanazon dolognak külön szempontból való előterjesztésével van dolgunk. S míg János apostol Simonnak és társainak elhivatásáról, mint még nem véglegesen befejezett elköteleztetésről, de mindenesetre elkötelező jellegű s felbonthatatlannak tekintett benső viszonyról emlékszik meg: addig a synoptikusok, már a valóságos apostoli elhívás módozatairól és körülményeiről is hiven tudósítanak. És ha szinte Lukács nem említi is az András nevét, aztán meg az események sorrendjétől eltérve előzőleg beszéli el a zsinagógában talált ördögösnek s különféle betegeknek meggyógyítását (Luk. 4, 31—44.), a miről Márk az elhívás elbeszélése után szól (Márk 1, 21 kk.); meg hogy Máté és Márk a csodálatos halfogást nem érintik: mindez az evangeliomi történetírás szempontjából távolról sem tekinthető indokul arra nézve, hogy a szóban forgó elhívás tényének synoptikus előadását egymással ellentétes tudósításnak tartsuk a mint tette Strauss, Baur, de Wette.

Mert egyik sem tagadja, a mit a másik megírt s emez kiegészíti vagy részletezi azt, a mit a másik mellőzött. Vég-eredményileg tehát teljesen megbízható adatokon alapszik Simonnak és társainak elhívása, a mely tény megtörténtével egyidejű a Péter név eredete is.

Péter görögül Πέτρος, megfelel az aram Kéfász, Kéfá szónak, a mi magyarul annyi, mint kőszikla. Ján. 1, 43. Ezzel a névvel tüntette ki Pétert az Úr mindjárt az elhíváskor, noha ezután is gyakran szólította őt Simonnak (Máté 17, 25. Márk 14, 37. Luk. 22, 31; Ján. 21, 15.). A tanítványtársak is, úgy látszik, gyakran hívták így (Luk. 24, 34. h. ö. Act. 15, 14.). Az apostolok körének szélesbedésével azonban, hihetőleg a hasonló nevű atyafiaktól való megkülönböztetésül, jobbadára

Péternek, vagy Simon Péternek nevezték s Pál apostol is hol Πέτρος-t, hol Κηφᾶς-t ír. (I. Kor. Gal.)

Péternek a Genezáret tavánál történt elhívásával s az ő különleges tisztére vonatkozó jézusi igérettel kezdődik az az apostoloskodási időtartam, a melynek folyamában a kánoni iratok előadásához képest két külön időszakot lehet megkülönböztetnünk. Ezek egyike a tanítványi, másika a szoros értelemben vett apostoli működés ideje.

Dr. Erdős József.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Hatodik közl.)

D) *A görögöknél.*

A görög nép ősi vallásos képzeleinek megörökítője Homéros volt. Homéros két nagy éposából fogalmat alkothatunk a régi hellenek jövő élet hitéről is. Az Odysseia XI-ik éneke tartalmazza főbb vonásaiban mindazt, a mit e nép arról a sejtett túlvilágról s lakóinak sorsáról hosszú századokon át gondolt és hitt.

Azt tartották, hogy midőn Thanatos, a halál nemtője, kioltja az emberi életet, az ember nem semmisül meg egészen. de tovább él az alvilágban. A túlvilág Hades néven volt ismeretes. Nevét Hadestól, e láthatatlan földalatti birodalom királyától kapta. Urának nevében ki volt fejezve a birodalom egyik fő jellemvonása, t. i. az, hogy láthatatlan. Hades, illetve Haidész, vagy Haidoneus azt teszi: láthatatlan. E nevét onnan vette, mert a monda szerint a kyklopsok egy sisakkal ajándékozta meg, a mely láthatatlanná tévé.¹ Hades feleségével Persephonéval. Zeus leányával osztotta meg uralmát e birodalomban. Később, Hesiod után ez alvilág királynőjeként Hekete is szerepel, Homérosz azonban — úgy látszik — ezt még nem ismeri. E túlvilági birodalom a földnek mintájára volt berendezve. A mint láttuk van királya s királynéja s voltak benne bírák is. Ilyen bírája Minos, ki arany pálczával kezében ül trónusán; a halottak — a néphit szerint — e trón körül csoportosulva várakoztak ítéletére.² Rajta kívül Radamanthys és Aiakos töltötték be a bírói tisztséget. Működésük teljes kifejtése azonban csak a Pericles utáni korba esik, mivel a hellének ősi halhatatlansági hitében a túlvilági számadás eszméje még nagyon kis tért foglal el.

Az alvilág, «a ködös sötétség hona» az Iliasból következőre lent feküdt a föld mélyén, az Odysseia szerint Kimmerios

¹ Preller: Griechische Mythologie 1894. I. 798.

² Odysseia. XI. 570.

sötét országán s az Okeanos folyón túl nyugaton. Nagy kapu vezetett hozzá, melyet a rettenetes, háromfejű Kerberos kutya őrzött. Némelyek szerint Kerberos és Orthrox lettek volna az őrizők. A túlvilágot körülövező nagy folyón pedig Charon, az öreg csolnakos szállította át a boldogultakat. Ez alakok később átmentek a római hitéletbe is, s a római nagy épos¹ Charont következőképen ecseteli:

E vizeket maga bírja Charon, egy zordon ijesztő
 És szennyes révész; rendetlen, sűrke szakálla
 Függ állán, vérben áll két szeme; gombbal akasztott
 Csúf gúnyája zömök válláról sarkig alá lóg.
 Ő csolnakját rúddal nyomja előre vitorla segéddel;
 Ez a holtaknak lelkét viszi szurtos hajóján.
 Éltes nagyon, de virít — mint Isten — erőre tekintve.

A túlvilág lakói állapotára vonatkozó nézeteik elég sajátosak. Odysseus anyja fiával beszélgetve azt ezen szavakkal festi: «Ez a halandók sorsa, ha már egyszer meghalt az ember. Nem tartják össze az inak izmait és csontjait, hanem mindezt megemésztí a lobogó tűz hatalmas ereje, míhelyt elszállt az élet a fehér csontokból; a lélek pedig elrepül s mint valami álmokép (eidólon) szállong ide stova.² A túlvilág kietlen mezőin bolyongnak a halottak lelkei valami ködszerű alakban, a mely ügylátszik, földi külsejükhöz hasonló lehetett, mert Odysseus oda lent is megismerte régi barátait. Öntudatlan, álomszerű életet éltek ez árnyékok, álmoképek, de ügylátszik, hogy öntudatra is voltak hozhatók, a mint azt Odysseus is megtette az által, hogy őket az áldozati vérrel itatta meg; s ilyenkor felvették régi földi sajátságaikat, indulataikat, sőt bizonyos látnoki képességgel is bírtak.³

A néphit különbséget tett azonban a közönséges halandók s a nagy hősök halálutáni állapota között. Így pl. Herakles lelke lent időzött az alvilágban, míg ő maga, illetve teste a halhatatlan istenek közt lakomároz ott feleségénél, a szép Hébénél.⁴

Az alvilágnak a csendes, örömtelen lézengésen kívül voltak kínjai is. Ott látta Odysseus az óriás Tityost, a mint kilencz mértföldnyi szélességben a földön fekszik, mindkét oldalról egy-egy saskeselyű áll s máját eszi. — Ott állt Tantalos is a tó közepén — szomjan, éhesen; víz után epedve, a mely, ha inni akar — elfut szájától; feje fölött szép gyümölcs gerjeszt étvá-

¹ Aeneis VI. Sebők fordítása.

² Odysseia XI. 215., 220.

³ Odysseia XI. 90—92, XI. 170—180.

⁴ Odysseia XI. 607.

gyat s ha éhségtől gyötörtetve utána nyul, a szél rögtön felcsapja azt a sötét felhők fölé. Sisyphos óriási sziklát görget a lejtőn felfelé s valahányszor tetejére ér, a szikla ismét legurul. S így tovább.

Az Odysseia (IV. 562—566) egy másik helyről is tesz említést. A világ végén u. i. fekszik egy szép virányú, boldog ország, «hol a legkönnyebb szerrel élnek az emberek; nincs ott sem hó, sem sok zivatar, sem zápor, hanem folyvást a süvöltő Zephyros szellői lengedeznek, melyeket Okeanos küld oda felfrissíteni az embereket. . . » Itt lakik Radamanthys és Menelaos. E helyről közelebről kevés felvilágosítást ad az Odysseia, de a későbbi iratokból tudjuk, hogy ez a hellenek paradicsoma: az Elysion.

Ez volt a halhatatlanság hitének népszerű alakja, a mely később itt-ott bővebb kiszínezést nyer, de fővonásait mindig megtartja. Herodotos arról is értesít, hogy a görögök hittek a lélekvándorlásban is. Egy helyen¹ így szól e dologra vonatkozólag: «Az egyiptomiak hiszik, hogy Demeter és Dyonisios a halottak fejedelmei; ők voltak egyszersmind az elsők a világon, a kik azt állították, hogy a lélek halhatatlan, s ha a test meghal, úgy az más, akkor született teremtményekbe költözik és miután a földi, vízi s légbeli állatokat mind bevándorolta, ismét az emberi testbe tér vissza. E hit — a mely tőlük származik — régebben és újabban el van terjedve a görögök közt is némelyeknél, a kiknek nevét ismerem, de elhallgatom». Itt valószínűleg az orphikusokra és pythagoreusokra gondol, a kiknek ez közös hitük volt s a dyonisiusi mysteriumokhoz csatlakozott.

Meg kell e helyen emlékeznünk még azon titokzatos cselekményekről, a melyek ugyan bölcsészeti háttérrel bírnak, de e nép kiválóbbjai előtt a halhatatlansági eszmét symbolice akarták feltüntetni t. i. a mysteriumokról. A görög mysteriumok a magasabb vallási igények produktumai. A fejlettebb észet és érzőbb kedélyt nem elégíté ki a görög külsőségekben feloszló cultus, azért a titokzatos kedvelő emberi természet titokzatos cselekvényekben igyekezett a vallás szép, megnyugtató igazságait kiabrázolni. Így a halál utáni élet eszméjét is. A mysteriumok a halhatatlansági eszmének voltak képleges kifejezői. Pausnias s Isokrates tudósításai erre engednek következtetni. Harting a görög vallás — egyik újabb kutatója — sok mással összhangzóan — szintén ily nézeten van, mondván: «a mysteriumokban a lélek halhatatlansága, sőt talán a test fel-

¹ Herodotos. Tört. II. 123.

tamadása lett symbolice feltüntetve, vagy dramaticus előadásokban szemléltetve».¹

Közülök különösen kettő nevezetes: az eleusisi és a dyonisiusi. Eredetük körülményei a mult homályában vesznek el. Amazt Eumolposnak, utóbbit Orpheusnak tulajdonítják.

Az eleusisi mysteriumoknak Korának Hades általi elraboltasáról szóló monda szolgált alapul. E monda ismeretes. — Persephone, vagy a mint Attikában nevezték Kora, — egy fiatal szűz, Demeternek a leánya — virágokat szedegetve játszadozott a virágos réten, midőn egyszerre fekete kettős fogaton előront Hades s őt minden ellenkezés daczára az alvilágba hurczolja. Anyja Demeter nagy fájdalommal keresi leányát s bolyongásiban eljut Eleusis-ba s leül egy kútnál. Miután itt szolgálatot kereső leánynak adta ki magát: Keleos király leányai felfogadják s az újszülött Demophon dadájává lesz. Innen azonban csakhamar elbocsátották. Távozásakor megmondja kilétét s meghagyja, hogy templomot emeljenek tiszteletére, a mi tényleg az ő segítségével mellett meg is történik. Helios-tól megtudja végre, hogy leánya hova jutott s akkor Zeushoz fordul közbenjárásért; Zeus megígéri neki, hogyha leánya a túlvilágon még semmit sem evett, visszatérhet a földre. Miután azonban Kora az alvilág almájából evett már, a dolog úgy lett eldöntve, hogy az évnek egy harmadát az alvilágban töltse s két harmadára visszatérhet a földre. Ennyi a monda, a mely oly szép gondolatnak a symboluma.² Korának, a természet nemtője leányának sorsát a néphit kapcsolatba hozta a természet életével s benne mintegy a természet körforgását szemlélte. S a természet ezen symbolumának, a gabonának példája, mely elhal a földben, hogy ismét új életre keljen, nagyon alkalmas volt arra, hogy a hívőkben az élet keserűségeivel s mulandóságával szemben vigaszt nyujtson s egy boldog túlvilági felébredésnek reményét éleszsze.

Ezt igyekeztek elérni a neki szentelt ünnepélyeken. Ezek bizonyos jelképes cselekvényekből (phasmata) s zene kísérettel előadott drámákból állottak, a melyek folyamán a beavatottak az istennő fájdalmában s végre örömeiben osztozkodtak, a melyet a túlvilág boldogító reménye árasztott közéjük. A beavatottaknak szép napsütötte virágos mezőkön való életet s boldogságot helyeztek kilátásba s a be nem avatottaknak szomorú sorsot jósoltak. Hogy miben állott a be nem avatottak e jövő sorsa, azt biztosan megmondani nem tudjuk, Aristides pl.

¹ Harting: Die Religion und Mythologie der Griechen I. 106.

² V. ö. Nösselt Fr. Mythologie. 71—72. 1.

azt hiszi, hogy az ilyenek az alvilágban iszapban és sötétségben fognak fetrengni.¹

A trakiai mysterium Dyonisios-Zagreus mondájához fűződik. Dyonisios Zeusnak és Persephonénak volt fia. Zeus nagyon kedvelte e gyermekét s annyira becézte, hogy trónjára is szabad volt ülnie s villámokat szórnia. Hera azonban nagyon gyűlöli e gyermeket s a titánokkal szövetségbe vesztére tör. A titánok játék ürügye alatt szobájába férkőznek, megrohanják, szétszakgatják s azután megeszik. De szívet Pallas Athene megmenti s atyjához viszi, a kinek parancsára Apollo összegyűjti a maradványokat s Demeter összeállítva azokat, új életre kelti s feltámad ifjú testben Dionysios.

Ez a másik, a dionysiusi mysterium alapját képező monda. Hogy e két monda a régi helleneknél a halhatatlanság hit alapjául szolgált, azon nincs mit csodálkoznunk. Ők logikailag jártak el, a midőn e két mondában vázolt isteneik sorsában a magokét szemlélték. Hiszen az ő isteneik nem voltak egyebek, mint istenekké emelt emberek s így azok halála és új életre ébredése miért ne tükrözhetné vissza az emberét is! Istenei itteni sorsát, előnyeit az ember önmagára vonatkoztatja, a mint előbb saját tulajdonságait vitte át azokra.

A fentiekben foglalható össze a görögöknek a halálutáni életre vonatkozó véleménye. Ha most átlag egészében tekintjük a görögök jövő élet hitét, azt találjuk, hogy az az alakja, a mely Homérosnál van körvonalozva, nagyon messze áll a tökély magaslától. Benne az erkölcsi elv nem nyer kellő kifejezést. Ügylátszik, hogy a régi hellenek a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjét nem ismerték. Mert igaz ugyan, hogy az Iliasban van egy hely,² a hol Agamemnon így szólítja meg az alvilág isteneit: «Ti, kik ott alant megbüntetitek az étellel megküzdött embereket», a mi ez állításunknak ellentmondani látszik, igaz, hogy felmerül képzeletükben a Tartaros s az Elysion nevű túlvilági hely, de ha tekintetbe vesszük azt, hogy kik ennek s amannak lakói, ha tekintetbe vesszük a Hadesben lévő lények sorsát, akkor azon véleményre jutunk, hogy a túlvilági ítéletnek náluk meg nem volt valami magasabb erkölcsi jelentősége. Az Elysionba jutottak külső okoknak köszönik bejutásukat, így pl. Menelaus az istenek kedvence annak, hogy Helenának férje s így Zeusnak veje. A Tartaros kínjaira pedig azok voltak kárhozotva, a kik feltűnően s kihívóan viselkedtek az istenekkel szemben. A többi erény s erény nélküli halandók

¹ Aristid. or. XIX.

² Ilias III. 275—285.

halálutáni megjutalmazásáról szó sincs. Öntudatlan tengődés az ilyenek sorsa s életük oly szomorú, hogy Achilles így kiált fel: «Jobb szeretnék én napszámba dolgozni, valami szegény ember földjén, a ki nem kapott gazdag örökséget, mint itt a holtak felett uralkodni.»¹

S ha így e hitnek az erkölcsi minőség iránt való közönyét tekintjük, az erkölcsi életre sem tulajdoníthatunk neki nagy befolyást. E jótékony befolyását inkább csak később nyeri; Hesiod után a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje mindinkább kidomborul s élénkül, míg Pindaros idejében (VI. sz. Kr. e.) már igen élénknek találjuk.

Az erkölcsi nemesítő hatást azonban nem tagadhatjuk el attól az alakjától, a mely a mysteriumokban nyert kifejezést. Cicero is úgy nyilatkozik a mysteriumokról, hogy azok a legjótékonyabb hatással voltak az életre, mert nemcsak, hogy boldog életre tanították az embereket, de arra is, miként kell egy jobb jövő reményében nyugodtan meghalni. S tényleg Sokratesnek, a ki szintén tisztelőjük s beavatottjuk volt, életét s halálát mindenki irigyelheti. A bűnös hajlamokat a hozzájuk kötött feltételek is fékeztek, mert a mint Menard² mondja: «mindenkinek kötelessége volt magát legalább halála előtt beavattatni. Az embergyilkosok, még ha önkénytelek is, az élvhajászok, úgy mint azok, a kiknek valami folt sötétíté multjokat, beavatást nem nyerhettek. Azért a jelentkezőnek gondosan megvizsgálták életét és erkölcsét».

E mysteriumi ünnepélyek hosszú századokon át gyakoroltak jótékony befolyást e népre, még a római császárok idejében is sok tisztelőjük volt s csak a Kr. u. IV. században szűntek meg egészen.

¹ Odysseia XI. 486.

² Menard: Ókori művészet 99. l.

Paulik János.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

A múlt év október 1-jével már életbe is léptetett s az azóta szintén már szentesítést nyert u. n. egyházpolitikai törvények teljesen megváltoztatták a protestáns egyháznak az államhoz való viszonyát és e viszony megváltoztával magának az egyháznak is negative egy egészen új működési kört jelöltek ki. Az 1868. LIII. t.-cz. érvényen kívül helyezésével megszűntek garantirozott jogaink; a vallás-szabadságról szóló törvény elvett minden külső vallási kényszert; az állami anyakönyvvezetés által nem vagyunk többé állam-érvényes közokiratok vezetői és kiállítói s a polgári házassági törvények kivették kezünkől a házassági jog kezelését. A nagy változás, a melyet mindez egyházunkban előidézend, majd csak lassanként lesz észrevehető. Ma még jóformán alig észlelhető ezek miatt nagyobb rázkódás; a régi síneken maradtunk és azokon megyünk.

Nagyobb riadalmat idéztek elő e törvények úgy az egyházi sajtóban, mint általában papi körökben, a mikor még csak javaslatok voltak, mint most, a mikor már életbe léptek s végre is hajtának. Mintha csak az egyházi sajtó is, meg az egyesek is kimerültek volna a hosszas előkészületek ideje alatt és mintha csak bizonyos fatalismussal nyugodnának bele a megváltoztathatatlanba. Pedig az előtt szinte lázasan keresték a különböző csoda panaczeákat egyházi életünknek a megváltozott viszonyok között leendő megmentésére.

Mi eleitől fogva örömmel fogadtuk e törvény-javaslatokat s most is feltétlenül megnyugszunk azok életbeléptetésében. Meg

vagyunk győződve a felől, hogy rendkívül gyenge institutio az, a mely örökké csak garantizott jogok után sovárog és csak ezek védbástyája mögött látja biztosítva életét. Az ilyen intézmény nem érzi azt a belső erőt, a mely kitörve, az életre jogot követel önmagának. Egyesekre úgy, mint intézményekre egyaránt áll ama fausti főbölcesség, hogy:

«Szabadságot és életet csak az érdemel,
Ki azt naponkint meghódítani kénytelen».

A kérdés az, vajjon egyházunknak van-e joga a szabadságra és az életre? Megérdemli-e ezt? Joga is van, meg is érdemli, ha naponkint meghódítja. A multban meghódította fegyverrel és vértanusággal; ma meg kell hódítania evangeliomi erővel és szellemi suprematiával. Mert csak egyetlen jogosult hatalom van a világon, a mely előtt önkényt és készséggel hódolnak meg az emberek s ez az a szellemi felsőség, a mely égi erőkből táplálkozik.

Kétségtelenül történeti jogosultsága van annak a követelésnek, a mely egyházunkkal szemben az állam részéről az 1848. XX. t.-cz. végrehajtását sürgeti; nem kicsinylendők azok a követelések sem, a melyek az egyházi adózás helyesebb alapokra leendő fektetését kívánják, valamint azok sem, a melyek intensivebb egyházi adminisztrációt óhajtanak. E külső létfeltételeknél mélyebben nyúlnak be az egyházi belső életbe azok az óhajtasok, a melyek a felekezeti középoktatás és a pap-képzés reformálására irányulnak; de mind ezeknél sokkal fontosabb, nemcsak, hanem egyetlen eszköz egyházunk megtarthatására: az egyháznak társadalmi működése, a mely arra irányul, hogy az egyesekbe, a családokba és az egész társadalomba azokat az evangeliomi erőket vigye be, a melyek a Krisztusból származnak. Ha az az erős hit gyökerezik meg egyházunkban, az a rendíthetetlen meggyőződés él benne, a mit Luther ekként fejezett ki: «Ha a Krisztus nem velünk van, hol találhatjuk meg őt e világon?! Ha nem mi vagyunk az egyház, hol van akkor az egyház?! Ha nem nálunk van az Isten ígéje, akkor kinél van?!», ha — mondom — ezt a hitet tudjuk beplántálni a lelkekbe: akkor egy pillanatra sincs okunk félni a megváltozott egyházpolitikai viszonyoktól, sőt egyenesen ezekből származhatik újjászületetésünk. Meg-

szabadulva egy csomó állami functio végzésétől, belterjesebbé tehetjük tisztán egyházi működésünket.

Eddig állami törvények garantirozták részünkre a természetes propagatióknak egy bizonyos százalékát s védtek meg, ha mások ettől megfosztani akartak: most önmagunknak kell összes erőnket kifejteni, hogy ne csak megtarthassuk már meglevő híveinket, de nyerhessünk is meg minél többeket. Egyházi életünk eddig jó részt a protestantismusnak csak negatív oldalát fejtette ki s a mi magunk egyházpolitikájában csak a védekezésre szorítkoztunk, átvittük egyházi térre is a gravaminális politikát; de elhanyagoltuk meglehetősen a protestáns positiv alapelveket s azoknak óriási társadalmi hatását, lemondtunk a nagyobb szociális tevékenységről és addig nem akartunk belemenni semmi belterjesebb munkába, a míg az állammal és a róm. kath. egyházzal szemben fenforgó köz- és felekezeti jogi viszonyaink tökéletesen rendezve nincsenek.

«Elég biztosíték nekünk az autonomia», — mondá egyszer egy idősebb lelkész társunk. Persze, hogy elég biztosíték volna ez, ha az autonomiát arra használnók fel, hogy önjogulag, szabadon fejtsük ki keretében összes szellemi erőnket és a társadalmakat éltető, átalakító positiv alapelveinket; de gyenge dolognak bizonyul, mihelyt csak arra használjuk, mint az egyszeri alföldi fuvaros, hogy «ott állunk meg, a hol akarunk». Sok helyen és sokáig álldogáltunk már. Különösen sokáig állunk meg annál az elvnel, hogy elég az egyházat csak jól administrálni. Másfél század óta nem is igen teszünk egyebet. Bureokratákká is lettünk meglehetősen.

Jó lesz új utakat keresnünk s szabadságunkat és életünket naponkinti megfeszített munkával meghódítanunk.

* * *

Egyetemes egyházunk a mult évben nagy munkával terjesztette ki figyelmét a papi állomások javadalmainak emelésére s a papi özvegyek és árvák sorsának javítására, illetőleg biztosítására.

Az elsőre nézve összeíratta a 600, illetőleg a 800 frton alul lévő papi fizetéseket s e tárgyban felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi ministeriumhoz. A 800 frtos minimális papi javadalomhoz évenként kerek számban 400.000 forint államsegély volna

szükséges. Nem rég értesültünk róla, hogy e czímen 22.000 s néhány száz forint van az állami költségvetésbe felvéve és ez is akként, hogy az egyes egyházkerületek nevezzék meg a segélyre szorultakat s azok lakhelyét, és majd a ministerium közvetlenül utalványozza ki nekik az illetékes adóhivataloknál a segélyösszegeket. Hát már idáig jutottunk? Hogy utólagos számadással tartozunk, — ez eddig jól van; de hogy vírmányra ne kaphassunk még 22.000 frtot se attól az államtól, mely hogy ma szabad állam és hogy egyáltalában állam, legnagyobb részt a protestánsoknak köszönheti, és attól az államtól, a melynek kulturális feladataiból rendkívül sokat teljesített épen a protestáns egyház évszázadokon át: ez még is csak több a kelleténél. Hát mivel szolgált rá egyházunk arra, hogy éreztessék vele azt az eljárást, a mit Bismarck oly klasszikusan «Paritäts-Prügelstock»-nak nevezett? Bizony nem egyéb ez, mint Paritäts-Prügelstock. Ha a felmerült nemzetiségi velleitások adtak egy ily eljáráshoz okot, ám érvényesítsék a nemzetiségekkel szemben, oka is, joga is van ehez az államnak; de hogy a legmagyarabb és a legnagyobb szolgálatokat tett egyházzal szintén így bánják el, erre ha joga volna is, de oka semmi sincs az államnak. Ez már aztán gravamen, még pedig a legsúlyosabbjából való s van valami patentalis íze. A patensből pedig nem kérünk, még ha az nem császári rendelet is.

Kiváncsian, sőt szívszorongva várjuk e dolog eldőlését.

A papi özvegyek és árvák sorsának biztosítása a több mint tíz év óta vajudó «lelkészi özvegy-árva gyámintézet» felállításával végtére megvan. Debuisset pridem! Igaz, hogy a carenz évek eltörlésével meglehetősen ingatag pénzalapra lőn fektetve; de az esetleges számításbeli különbségekért kezességet vállalt az egyetemes ref. egyház. Vagyis ez utóbbi azt teszi, hogy az orsz. ref. egyházi közalapból fogja majd fedezni nemcsak a 100,000 frtot, meg hat év múlva a 30,000-et és az évenkénti 10^d/_o-ot a folyó jövedelmekből, hanem még azt az előre meg sem határozható összeget is, a melyek az első öt éven túl már hiányokként mutatkozni fognak. Részünkről nem ez összegek miatt aggódunk, mert ezek a közalap pénztárából majd csak kikerülnek; hanem a miatt, hogy majd a közalap a maga egyéb fontos céljait nem tudja kellőleg szolgálni, azoktól vonatik el egy jelentékeny rész. A tőke-képző és a tőkekamat segélyek állandóbb természetű s valóban nagy horderejű

intézményét alig lesz képes tovább fejleszteni. Ha az egyszersmindenkori segélyek összegét kell majd csak lejebb szállítania, — ez még nem nagy baj lesz. Ezek a segélyek igen sok helyütt úgyis csak múló értékűek s az «akarnokság»-ot fejlesztették ki, ezt az egyházunkban addig ismeretlen dolgot. Az egyszersmindenkori segélyeket oda kell fentartani és adni, a hol valóban imminens szükség van és veszély a késedelmezésben. Sőt legjobb volna évenként az e czímen kiosztható segélyekből két-három nagyobb és 10—12 kisebb összeget megállapítani s így lassanként a nagyobb segélyekkel egyes egyházakat teljesen lábra állítani; míg az eddigi 50—60 vagy legfeljebb 80—100 frtos segélyeket megemésztette a «köz-szükség» csontvázas alakja s nem kapott tőle izmokat, vagy az «adósságtörlesztés» molochja és így tovább. Itt is, ott is hiány; de igazi gyógyítás és megerősítés helyett csak egy kis angoltapaszt teszünk az erős pathologikus symptomákban előttünk vergődő és segítséget követelő, sokszor a leghathatósabb beavatkozást igénylő betegre. Valamit itt is tenni kell.

* * *

A lelkész-növendékek száma apadóban, a theologia-akadémiáké pedig szaporodóban volt. A múlt év szeptemberében nyitattat meg az erdélyi ev. ref. egyházkerület kolozsvári theologiai fakultása, a mely egyelőre csak annyiban fakultás, a mennyiben növendékei bizonyos tantárgyakat az egyetemen hallgatnak s hogy négy éven át a bölcsészeti szakon hetenkénti 10 óra hallgatása mellett minden további külön kérelmezés nélkül a bölcsészeti szak tárgyaiból tudori szigorlatot tehetnek. Az első lépés az egyetem felé meg van téve. A továbbiakat is meg kell tenni. A theológiának, mint tudománynak szintén ott van a helye a tudomány-egyetemen. Ha a német egyetemek értékét azok theologiai fakultásaival mérik s azok versenyezve keresik össze a legkiválóbb theologusokat kathedráikra: akkor nálunk is csak egy sajátságos egyházpolitikai áramlatnak tudható be, hogy idegenkednek a theologiai tudományoknak az egyetemekre leendő bevitelétől. A hollandiai egyetemek mintájára kell a mieinket is berendezni s ehez az utat egyengetni.

Hogy helyes és jogosult volt-e a már létező öt theologia-

akadémia mellett ezt a hatodikát, a kolozsvárit, felállítani? — ez már ma csak henye és túlhaladott kérdés. Fennáll és becsületes munkával jogosultságot követel magának. A világon minden oly intézménynek jogosultsága van, a mely azért lép életbe, hogy hasson, alkosson, neveljen és nemesítsen s mikor a kolozsvári intézet elsőnek kezébe vette a protestáns tanár-képzés ügyét is, internátusába fogadván a testvér egyházak bölcészet-hallgatóit, akkor jórészen megoldotta azt a kérdést is, a mi az 1883-iki középiskolai törvény óta folyton szóban forgott, hogy miként lehetne az állami képzésben és minősítésben részesült felekezeti tanárokat jobban hozzácsatolni egyházi érdekeinkhez és nekik egyházasabb nevelést adni?

Igaz, hogy a lelkész-növendékek száma apadóban van s talán még tovább is tartand a csökkenés. De értünk mi már más időket is. A hetvenes években úgy előzőnlötték a tanári pályát, hogy okleveles tanárok nem egyszer folyamodtak irnoki és díjnoki állásokra, csak hogy megélhessenek s ugyanazon évek végén és a nyolczvanas évek elején kezdtek a theológiák népesedni, sőt túl népesek is voltak, mint pl. a budapesti, a hol külön szállást kellett bérelni az anyaintézetben el nem helyezhetett ifjak számára. Nem akarunk jóslatokba menni: de úgy gondoljuk, hogy néhány év múlva megint be fog az emelkedés következni. Kétségtelen, hogy az utóbbi években egy csomó olyan gyakorlati pálya nyílt meg a középiskolát végzett ifjúság előtt, a melyen gyorsabban jutnak a megélhetéshez, a családalapíthatás feltételeihez; de az is bizonyos, hogy eszményibb, nemesebb feladat megoldása egyetlen pályán sem kínálkozik oly mértékben, mint épen a lelkészin, és ha még a reális megélhetési viszonyokat vesszük is, akkor is az a sokszor csak néhány száz forintnyi jövedelem is több, mint városi viszonyok között a két, vagy három annyi. Népünk még háládatos tud lenni az iránt, a ki neki valóban lelkipásztora és nemcsak «bérese», a mint az Írás mondja. Az a tanárhiány, a mely most mutatkozik még s a mely nagyobb mértékben vonzza az ideálisabb törekvési ifjúságot, egyházi iskoláinknál csakhamar meg fog szünni s a tanár-szükséglet majd redukálódik csak a természetes elhalálozás vagy egyéb helyüresedés által beállandó szükségletre. Egyházi iskoláink legesenynagyobb része már berendezkedett az állami követelmények szerint; a melyik csak tehette, kifejlesztette a középiskolát nyolcz osztályra,

egyebek consolidálódtak négy vagy hat osztályban, részint a maguk erején, részint pedig állam-segélylyel. Sokáig már nem tart ez a fejlesztési folyamat. Ha rendeztetnek a lelkészi javadalmak s a hogy a lelkészek is jobban biztosítva látják családjaik jövőjét, a mint a tanár-hiány megszűnik és a mi a legfontosabb, a mint az egyház valóban hatalmas társadalmi tényezővé válik s vallás-erkölcsi erejét ismét éreztetni fogja erőteljes munkássága által az életben: akkor ismét megnépesülnek a theologiák. Épen azért egyenesen nevelési szempontból nagyon is kifogásolható a theologia-akadémiáknak az az eljárása, hogy tyúkkal-kalácscsal, ingyenes convictussal, megrendkívüli segélyekkel csalogatják és tartogatják az ifjakat. Nem szabad oly intézményeket létesíteni, a melyek eo ipso szellemi proletarismusra vezetnek. A felismert kiváló tehetségeknek, nagy szorgalmat tanusító és jó erkölcsű ifjakkal ösztöndíjak által meg kell könnyíteni a létért való küzdelmet; de mindenkinek minden előfeltétel nélkül csak azért, hogy theologussá legyen, jótéteményeket előlegezni nagyon tévesztett paedagogiai eljárás. A dolgoknak meg vannak a maguk fejlődési törvényeik; e törvények ellen büntetlenül nem lehet vétkezni. Micsoda abnormitás pl. az, a mikor egy 200 s néhány anyaegyházból álló kerületben a segédlelkészek száma 100-on felül van s a lelkészek a legcsekélyebb ok miatt már káplánokat kérnek és kapnak sokszor szolgálai fizetésre. Egy hosszú pálya elvégzése után még 10—12, sőt több évig várni a rendes alkalmaztatásra: bizony, bizony akkora eszményiséget és a pálya iránt való akkora szeretetet tételez fel, hogy ez majdnem lehetetlen ebben a mi rohanva előretörékvő korunkban.

Ezek a dolgok is megszívlelendők és rendezést igényelnek.

* * *

Fellendítésre vár egyházi sajtónk is. Hiszen egyházi lapunk van több is, mint a mennyi kellene. De ezek csak tengnek-lengnek. Valami csodálatos jelenség, hogy az egyetemes papság elvénél fogva a világi elemet presbyterek, gondnokok, tanácsbírák, főgondnokok stb. alakjában annyira belevittük egyházalkotmányunkba, mint a hogy ez a világon egyetlen egyházszervezetben sincs és mégis ez a világi elem, — tisztelet a kivételeknek, — nem forr úgy össze az

egyházi étellel, hogy szükségét érezné annak, hogy folytonosan figyelemmel is kísérje az egyház életét, annak üterén tartsa mindig kezét, az egyházi sajtó útján értesülést szerezzen a felmerülő nézetekről, óhajtásokról, sürgetett javításokról, az egyházi közönséget érdeklő kérdésekről stb. Részt vesz aztán a gyűléseken s nem egyszer egészen csak ötletszerűleg szól hozzá a töle idegen és előtte csaknem ismeretlen kérdésekhez. Az egyházi lapokat nem járhatja s fehér hollóként jelenik meg egy-egy világi emberünk, mint az egyházi sajtó munkása, vagy valamely egyház-építő szellemi munka vezetője Nehémiások, a kik csak a kőfalakat építik meg, de már Nehémiásoként nem hajtanak végre semmi nagy és meglevenítő reformot. Jó, hogy ha még nem vezeti őket tisztán pártpolitikai szempont; mert felettébb sokat politizálunk még az egyházban is, a melynek pedig az exigentiák eme tudományától távol kellene maradnia. Az egyházi sajtó, nem állítjuk, hogy már tökéletes munkát végez; de végez mindenik organuma becsületes és őszinte munkát, eszméltet, ébresztget, irányítani törekszik, bírálgat s több-kevesebb gyorsasággal és élénkséggel szolgálja a napi fennforgó ügyeket. Ha nincs meg számukra a feltétlenül szükséges környezet, honnan vegyenek a fejlődéshez erőt és táplálékot? Az egyházi sajtót jóformán csak a lelkeskedő papság tartja el; hol vannak világi uraink a maguk támogatásával? Azt mondják: «haladjatok, majd akkor pártolunk!» Igen, csak hogy itt egy közös szent érdekről van szó, a melyet pártolni kötelességünké vált, a mikor elvállaltuk az egyházi téren való munkát. Vagy — vagy! De rájuk nézve úgy látszik még egy harmadik «vagy» is lehetséges.

Most legyen elég ennyi, majd még az egyházi sajtóra és egyebekre is rákerítjük a sort.

*
* *

b) Külföldi egyházi élet.

A magyar protestáns egyházak, de különösen az ev. ref. egyház, talán sohasem voltak úgy elzárva a külföldtől — még akkor sem, midőn Mária Terézia a külföldi egyetemek látogatását is megnehezítette — mint most, midőn magunk zárjuk el magunkat. Pedig azok a nyomorúságos állapotok, melyek felett mi csak jajgatni tudunk, egy vagy más alakban osztályrészül jutottak a múltban, részint a jelenben a külföldi protestáns egyházaknak is; de ők ezeken segítettek vagy segíteni igyekeznek, nem szóval, hanem tettel. A mi állapotaink kicsiben visszatükrözik az egész protestantismus állapotát, ezért nem ártana tanulnunk tőlök, tanulnunk hol pozitív, hol negatív irányban, a mint már ez tapasztalatok felhasználása után történni szokott.

A felekezeti kényszer s az állami oltalom egy részének elvesztése után, úgy hiszszük, hogy ki vagyunk szolgáltatva erőink (persze csak az anyagiakra gondolunk) csekély voltánál fogva a róm. katholicismus zsákmányául. Holott — mutatja a francia protestantismus példája — nekünk is lehetne támadnunk a pápás egyházat, harcolnunk ellene, de nem pénzzel, hanem az evangelium erejével. Olvastam két német lapban is azt a megható levelet, melyet Bourrier A. marseille-i pápás pap intézett püspökéhez, bejelentve a pápa-egyházból való kilépését. «Nem a scepticismus vagy a hitelenség ajtaján lépek ki a római egyházból — mondja — hanem a Jézus Krisztusba, az egyedül üdvözítő és egyetlen közbenjáróba vetett hitemnél fogva.» — Az evangeliumnak ereje képes legyőzni még azok ellentállását is, kiket tekintély, jövedelem, kecségtető jövővilágszerinti emelkedésre egyházukhoz lánczolnak, mennyivel inkább azokat, kik pusztán a lelki sötétség által vannak a római egyház kebelébe zárva. Nemcsak védekeznünk kellene nekünk, hanem hódító útra indulnunk; a védelem, a pusztá önmegvédés nem lehet sem egyes egyénnek, sem valamely intézménynek, legkevésbé a protestáns egyháznak czélja.

Igaz, hogy lelkészeink javadalma nagyon elszomorító arányban áll szent hivatásukkal. Mesének tartjuk, ha a mi állapotainkkal egybevetjük, hogy dr. Hall amerikai lelkésznek 636,000 frank fizetésén kívül tetemes stolaris jövedelme van, melyből nem egy functiója alkalmával 5000 frankot is tesz zsebre; vagy hogy tiszteletes dr. Morgan Dix évi fizetése 250,000 frank és mellékjövedelme 500,000 frank; de mintha ismerős volna másfelől már hazánkban is az a hang, mely egy angol hirdetésben megszólal. Ime: «Lelkészi állomás. Tiszta jövedelem 290 Lstr. (3500 frt) tized és földbérből. Igen csinos és kényelmes lelkészi lak három fogadó, hét

háló szobából s egyéb helyiségekkel, jó istállóval, pompás gyümölcsös és virágos kerttel; a templom rendben és közvetlen a lakás mellett van; lélekszám 250 körül. Nagyon egészséges fekvés, két angol mértföldnyire a városi piactól és vasúti állomástól és körülbelül két angol mértföldnyire Londontól. A környéken igen jó társaság. A norwichi egyházmegyében. Ára 2100 Lstr. (25,000 frt.)» Hogy ily szabott ára van nálunk is már némely parochiáknak, azt a Duna mellékén eléggé ismerik, a minék pedig oka nem a lelkészi fizetés és lelkészi hivatás aránytalansága, hanem hogy a szent hivatás és ennek betöltése nem jár mindig együtt.

Talán épen ezért sürgetik nálunk a lelkészképzés revisióját. Úgy látszik, mintha a közegyház nem lenne megelégedve az egyházi életnek azon fokával, mely a lelkészkezdő papság munkájának tényleges eredménye.

E tekintetben azonban nemcsak nálunk van baj. Csak a minap olvastam a Prot. Egyh. és Isk. Lapból, hogy a jól dotált hollandi egyházközségek roppant száma lelkész nélkül áll, és hogy a baj a lelkészképzésben található. Németországban ugyan nem jutottak ennyire a protestáns egyházak, de minden oldalról konstatalják, hogy a lelkészképzés nem felel meg céljának.

Ismeretes előttünk is ama harcz, mely az apostoli symbolum kötelező volta miatt Németországban közel négy éve egész nyíltan és a leghesebben folyik. És ebben a vitában úgy a liberalisok, mint a positivisták által elismert tény, hogy a lelkészek, a gyülekezetek s az egyház vallásos meggyőződése nincs összhangban. Dr. Schroeder a protestáns egylet deczember 6-án Darmstadtban tartott gyűlésén a liberális irányzat fő panaszát hangoztatja, t. i. hogy az egyház nincs tekintettel a gyülekezetek vallásos meggyőződésére és hivatkozik is a porosz tartományi egyháznak eljárására, mely — szerinte — az új agendával hit- és lelkiismereti békókat kovácsolt. Ellenben «a positiv Unio barátai»-nak Halleban október 21. s 22-én tartott egyetemes gyűlésén dr. Renner azt állítja, hogy az egyetemi képzés a jövő lelkészeket a gyülekezeti hittudattal áthidalhatlan ellentétbe helyezi. A bajnak oka az, hogy a theologiai tudományok a legtöbb egyetemen szentírás és egyházellenes irányzatot vettek s «kétségtelen, hogy a negatív történeti s bibliai kritika és a racionalisáló dogmatikának erős léghuzama, melynek nyomai már 30 évvel előbb is mutatkoztak, azóta orkánná nőtt, melytől megrémülhetnénk, ha nem bizhatnánk abban, hogy az egyház oszlopoi Isten igéjére építve szilárdul megállanak». És egyúttal kifejezést ad annak a nagy igazságnak, hogy az egyház, önfentartása érdekében, nemcsak jogát, hanem szent kötelességét gyakorolja, ha ifjú theologusainak képzését nem bízogatja oly emberekre, kik maguk semmit sem hisznek. Positiv javaslata a lelkészképzésről oda

irányul, hogy internátusokat szervezzenek («Convicte»), hol az ifjak ne csak tudományt szerezzenek, hanem egyúttal élő hitet is. Álljon az ily intézet oly férfiak vezetése alatt, kiknek az egyház szentélyük és az evangelium az ő legszentebbjük, miket megvédni igyekeznek. Természetesen ezen intézmények szervezésénél is számítanak az állami támogatásra. — A másik kiegészítő javaslata dr. Rennernek az, hogy a gyakorlati képzés sem az egyetemen, sem ily convic-tusokban nem levén eléggé megadható, hozzák be kötelezőleg a segédlelkészi intézményt (vicariat) és minden jelölt köteleztessék legalább egy évi segédlelkészi szolgálatra, még pedig a segédlelkészi intézményt olyformán kellene berendezni, hogy ne egyenként, külön-külön, hanem városokban együttesen, kisebb — hogy úgy mondjuk — testületben élneek a segédlelkészek, mi által a lelkész-seminarium előnyét is magában egyesítené. A segédlelkészi intézmény ily formájában az egyház céljaira szolgálván, létesíthetése anyagi feltételeiről is az egyház tartoznék gondoskodni.

Míg a positiv Unio barátai a lelkészeket óhajtják az egyház és egyházközségek érdekében, a közös vallásos tudatban, az egyház hitében nevelni, addig a liberalisok az egyházközségeket szerelnék a lelkész hitvallásához idomítani, mire nézve a már említett dr. Schroeder és mások fejezik ki általánosságban kívánságaikat.

Úgy látszik, hogy a positivisták, kiket a liberalisok orthodoxoknak, hívőknek, pietistáknak gúnyolnak, mindenfelé serényen forgolódnak. Hessenben, Badenben, Würtembergben egyaránt panaszkodnak ellenök, néhol támadásaikért, másutt határozott sikereik miatt. Poroszországban maga az új agenda és az ezt életbe léptető törvényt határozottan az egyház egyetemes hitvallásának megvédelmezését czélozza az egyes lelkészeknek gyülekezeteikben gyakorolt önkénykedése ellenében. Van benne liberalis felfogás is, de van és ez a fő, konservatív jelleme is.

Az apostolicumot nem fogadhatja el a mai hittudat, mondja a modern theologia. S ennek tanítása által felbátorítva egyes lelkészek az agendából önkényt mellőzték, daczára az agenda kötelező voltának. Sok helyt ez eljárás a gyülekezet tetszésével, másutt ellenzésével találkozott. — Most, hogy az új agenda elkészült, az életbeléptetést kimondó törvény 2. §-a 1895. július 12-től fogva az új agendát kötelezővé teszi a lelkészavatásnál, esketésnél, lelkész- és presbyter-beiktatásnál és keresztelelésnél. Az úrvacsoránál való használata csak akkor lehetséges, ha az egyházközségi hatóságok erre nézve egyenes határozatot hoznak. A rendes főistentiszteletnél vasár- és ünnepnapokon és confirmationál, a törvény életbelépésétől számított hat hó alatt (1896. január 12.) az egyházi felsőbb hatóságnál tett, és pedig gyülekezeti előljárásság által hozott határozat után eszközölt bejelentés alapján a régi agenda használatban maradhat.

A bejelentés nem szükséges ott, hol hatóságilag konstatált helyi szokásjog már eddig valamely, úgy a régi, mint az új agendától eltérő gyakorlatot állapított meg.

Látni való tehát, hogy az életbeléptetési rendelet konservatív ugyan, de a mennyiben a most kifejlett gyakorlatra tekintettel van: annyiban liberális is. Minthogy azonban az egyházi főhatóság megköveteli, hogy a mostani elhelyezkedés jövőben — újabb felsőbb hatósági változtatásig — kötelező legyen: a liberálisok mindenképen oktatják híveiket, hogy ha már régi praxist az apostolicum félretételére kimutatni nem képesek: miképen járjanak el. Igen érdekes a Protestantische Kirchenzeitung november 6-iki számában az az indokolás, melylyel a régi agenda mellett buzgólkodik «egy beavatott protestáns theologus». A régi agenda az apostolicum helyett bár mikor megengedte Luthernek «Wir glauben all' an einen Gott» kezdetű énekének használatát, míg az új csak bizonyos ünnepélyes alkalmakkor engedi. Használják tehát a régit, mert bár Luther amaz énekében is van szentírásellenes dolog, de az csak egy magánember műve s egyes szavai nem kötelezők s nincs az egésznek hitvallás jellege, mint az apostolicumnak. A mellett egy ev. protestáns ember lelkiismeretének sokkal könnyebb az éneket végig énekelni, mint az apostolicum egyes mondatait végighallgatni. . . . Megjegyzendő ezen és a többi hasonló tanácsokra az, hogy ugyanazon P. K. Z. november 27. számában dr. Schulze: «Jesuitismus in der evangelischen Kirche» czímen az úgynevezett positivistákat támadja.

A két párt között az elkeseredett küzdelem elég éles. Így pl. Luthard Kirchenzeitungja azzal vádolja a heidelbergi egyházi előjáróságot, hogy a baseli missiótól templomának használatát megtagadta. Viszont a liberálisok a tényállást kimagyarázni akarva, a pozitív irányukra vetik a türelmetlenség vádját.

Érdekes dolog az is, hogy dr. Zahn positivistá Marburgból Tübingában járt vendégszereplésre s a tübingai irányt, különösen Weizsäckert erősen támadta felolvasásaiban. Olyan missió-féle utazás volt ez, de sikerre épen nem vezetett. A hallgatóság is gyér volt s az első előadáson megjelent 70—80 hallgató utóbb csaknem 15-re apadt le. Persze az előadások után a tübingaiak épen nem a legszeretreméltóbban nyilatkoznak dr. Zahn úrról és irányáról. Úgy az, a mit Zahn mondott Weizsäcker, Häring, Gottschick, Buder, Grill és Heglerről, valamint a tübingaiak nyilatkozatai Zahnról egyaránt azt a meggyőződést keltik az emberben, hogy a pártküzdelmekből mindkét részről hiányzik a pozitív siker feltétele: az evangéliumi szeretet.

A theologiai irányok eme küzdelme természetesen nemcsak épen az övék. Közről érinti az egyház életfáját is és épen azért látjuk, hogy az államkormányok sem egészen közönyösek irányuk-

ban. Hiszen ma Németországon, talán sokkal inkább, mint valaha, az egyház működése csak az állam társadalmi működésének egy ága. Ezért kedveli az állam is inkább a positiv irányzatot, mint a mely az állami stabilitásnak is jobban megfelel.

Különben míg áll a harc, legalább van szellemi élet is. A hol ennek vége, az adminisztráció az egyházi élet főműködése. Példa vagyunk rá magunk is és példa pl. újabban a zürichi egyház, mely november 3-iki gyűlésében alkotmány-revisiót eszközölt, eltörölvén a Zwingli által felállított papi zsinatot, mely helyett vegyes képviseleti gyűlést állított be. — Több oldalról üdvözik Zürichet az új változtatásért, így pl. a Schweiz. Protestantenblatteban Altherr lelkész, ki szerint megtette volt eddig kötelességeit ama papi gyűlés és méltán mehet a nyugalomba. Nem kis érdeme, hogy már 30 évvel ezelőtt megszüntette az apostoli hitvallás kötelező symbolikus jellegét.

Szerintünk is úgy áll a dolog, hogy nem lehet sok jót várni attól a gyűléstől, zsinattól az egyház ügyeire nézve, mely csupán papokból áll. Bizonyítja a zürichi eddigi egyházi alkotmány is. A lelkészek legtöbbet önmagukkal és a theologiai kérdésekkel foglalkoztak s foglalkoznak, ha az egyház ügyeibe más beleszólni akar, nem szívesen látják a sajátjuknak képzelt területre betolakodó laikust; már pedig kétségtelen, hogy az egyháznak életet csak összes tagjainak vállvetett, összhangzó és egyedül csak Istenországa terjesztésére irányuló munkássága adhat.

p. — f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

KÁLVIN JÁNOS ÉLETE. Irta *Budai János* berek-böszörményi ref. lelkész, a «Téli ujság» szerkesztője. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 124 nagy nyolczadrétű lap, képekkel illusztrálva, ára csinos kötésben 1 frt. — Kálvin-életrajzokban meglehetősen szegény a magyar irodalom. Révész «Kálvin élete» mellett, mely inkább tudományos érdeket szolgál, csak a traktatus-társaság kiadványai között van egy sovány Kálvin-életrajzunk, meg Jancsó Kálvin-tanulmányában van egy vázlatos Kálvin-biografiánk. Tudunkkal ennyiből áll az egész újabb magyar Kálvin-irodalom. Aránytalanul szegényebb, mint pl. a magyar Luther-irodalom, mely a Luther-társaság indítására több szép Luther-biografiát mutathat fel. Kálvin-életrajzot írni tehát nálunk még mindig hézag-potló munka. Budai Kálvin-ja közép helyet foglal el a tudós biografia és a tisztán népies életrajz között; népszerűsítő életrajz építő modorban írva, melyet élvezettel lapozhat a művelt olvasó is, de megérthet a nép egyszerű fia is. Szerzőnek, úgy látszik, az volt a célja, hogy Kálvin nagy alakját és messzire kiható munkásságát a nagy közönség előtt népszerűsítse és megkedveltesse. S ennek az oktatra építő célzatnak meg is felel a munkája. Tervszerűleg kerül a tudós forrástanulmányokat és a vitás pontok kritikai taglalását; műve tehát nem tudományos érdeket szolgál, hanem tisztán a vallás-erkölcsi építésnek van szánva. Az eredetiséget sem igényli, sőt úgyszólván lépésről-lépésre követi Révész Kálvinját. Azt lehet mondani, hogy népszerű kivonatja a Révész I. Kálvinjának. De gondosan összeszedi és pontosan leírja és elbeszéli a nagy reformátor életének és működésének minden lényeges mozzanatát, különös gondot fordítva arra, hogy a nagy hitbajnok életéből és működéséből a vallás-erkölcsileg építő, fölemelő és eszméletető vonásokat híven kitüntesse. S munkájának ebben az ügyes népszerűsítésben van a becsé. Élénken, vonzóan s elég magyarosan ír, s a jellemző vonások kellő kidomborításával az olvasóban tisztéletet és szeretetet tud kelteni híthőse iránt. Könyve 12 fejezetre oszlik, melyekben Kálvin gyermek s ifjúkorát (I.), bujdosását (II.), Baselben (III.) és Genfben való tartózkodását (IV.), Genfből való száműzetését (V.), Strassburgba

számkivetését (VI.), Genfbe visszatérését (VII.), a genfi új rendszabályokat (VIII—IX.) a kálvinista új Genfet (X.), Kálvin befolyását a külföldre (XI) s végül Kálvin halálát beszéli el, illetve írja le. Minden fejezet homlokára egy-egy találó bibliai mondást tűz s minden megragadóbb jelenetet egy-egy képpel illusztrál. Képei ezek: Kálvin arcképe a czimlap előtt, az ifjú Kálvin bibliát magyaráz egy családban, úrvacsorát oszt az angoulémi barlangban, Kálvint megfenyegetik a libertinusok a templomban, K. visszatérése Genfbe, a genfiak hűségesküje, Kálvin megtagadja az Úrvacsorát a libertinusoktól, Kálvin bucsú-prédikációt tart, a kálvinista új Genf, Kálvin bucsúzik a tanácstól, Kálvin bucsúzik Fareltől. A könyv kiállítása csinos, szép nagy-betűs nyomás, jó papíros s a képek is eléggé sikerültek. Budai a könyv megírásával, Hornyánszky a kiadásával hasznos és időszerű munkát végeztek. Kívánatos, hogy a jó könyv minél szélesebb körben elterjedjen.

A TUDOMÁNY ISTEN NÉLKÜL. P. *Didon* után francziából fordította meggyesi dr. *Somogyi* Aladár premontrei tanár Budapest, 1895., nyolczad-rétben 277 lap, ára fűzve 2 frt, kapható Kókai Lajosnál. — A jelenkor sivar naturalismusa, itt positivismus, ott agnosticismus név alatt, Francziaországban tett legnagyobb erkölcsi pusztítást. E szép ország 38 millió lakosa közül közel 8 millió a «felekezetenküli», állami népiskoláiból szám-üzve a vallástanítás, társadalmát hitetlenség aszálya sorvasztja, politikai és egész közéletét világra szóló Panama- és más botrányok emésztik, irodalma hit- és erkölcstelen termékekkel van saturálva. Ezt a valláserkölcsi elvadulást kezdik a jobb lelkek immár megsokalni. A Brunetierek, Romanesek s más idealista és keresztyén restauratorok száma örvendetesen kezd szaporodni. Maga a római egyház is tanult és szellemes apologetákat állít sorompóba az elkorcsosult közgondolkozás ellen. P. Didon is ezek közül való. Szellemes apologetikai munkái, melyek Párisban tartott felolvasásai-ból gyűlnek össze, nagy kelendőségnek örvendenek Francziaország, sőt a külföld könyvpiaczain is. P. Didon hitvédelmi műveiből dr. Somogyi tavaly «A Jézus Krisztus istenségében való hit» címűt fordította le, most pedig egy másik apologetikai cyclust bocsátott ki a fenti cím alatt. «A tudomány Isten nélkül» című munka szerzője tudós és hiteős lélek, ki bátran és szakavatottan, alaposan s azért mégsem nehézkesen czáfolja és ostorozza az Isten nélküli tudományt, meggyőzőleg és érdekesen bizonyítgatja az Isten nélküli tudomány céltalan vergődését. «Négy nagy rendszert szőttek — mondja többek között — az Isten elleni háborúban: a scepticismust, mely az értelemben kételkedve, Istenben is kételkedik; a pantheismust, mely az Istent a természettel zavarja össze; a materialismust, mely Istent az anyagba helyezi; a positivismust, a mely nem akar a végtelennel és abszoluttal foglalkozni.» Emez Isten nélküli rendszerek ellen száll síkra a szerző nyolcz külön értekezésben. Az értekezések címei: A materialismus. Az atheista pantheismus. A scepticismus. A gyakorlati atheismus. Az Isten létezése. Isten észszerű megismerése. Ezekben az értekezésekben taglalja a hitben és tudományokban egyaránt jártas szerző az Isten nélküli tudomány vergő-

déseit és ellenmondásait. Módszere a következő. Először megismerteti, azután czáfolja mindama rendszereket, melyek nyíltan vagy alattomban a hitet rombolják s a tapasztalati tudományt saját hasznukra elkobozni, minden vallás esküdt ellenségévé, az atheismus és materialismus szolgálójává akarják alacsonyítani; végül hebizonyítja, hogy a helyes tudomány miként vezeti Istenhez az őszinte lelkeket. Álláspontja a keresztyén theismus, mely hisz a természetfelettségben, hisz a keresztyén kijelentésben, hisz a Krisztus istenségében, hisz az evangéliom isteni eredetében. S e hit mellett hatalmas bizonyítékokat tud felhozni. Sajnos azonban, hogy keresztyén hitében többször kiélesedik a pápás és hierarchiás theologus felekezetessége is. Didon atya, mint szerzetes, gyakran ki-kicsap a római egyház hittani ferdeségeibe, rendszere magasztalásába s pápája dicsőítésébe. Ám azért a tanult és kritikus olvasó e munkában is könnyen megkülönböztetheti az örök érvényű evangéliomi igazságokat a kétes értékű, pápás emberi találmányoktól. A fordítás elég könnyed és magyaros, élvezettel olvashatja nemcsak theologus, de minden művelt olvasó. A munka nagyon érdemes nemcsak az olvasgatásra, hanem a komoly tanulmányozásra is.

ISTEN ORSZÁGA. Templomi és iskolai beszédek gyermekek és ifjak isteni tiszteletére s vallástanítására. *Buxton* H. J. Vilmos, londoni lelkész és missionárius 1896-ban megjelent műve után átdolgozta *Benke István* sepsiszentgyörgyi ev. ref. kollégiumi tanár. III-ik kötet, Sepsiszentgyörgy, 1895., átdolgozó kiadása, 150 lap, ára 1 frt. — Benke «Isten országa» című művének 1888-ban megjelent két első kötetével is, a most közrebocsátott harmadik kötetével is a gyermekek és ifjak intensiv valláserkölcsei nevelésének kívánt szolgálni, s elmondhatjuk, hogy már eddig is szolgált és ezután még nagyobb szolgálatot fog tenni. Istennek hála, nálunk is kezdik mindjobban belátni, hogy gyermekeink és ifjaink valláserkölcsei gondozására az eddiginél nagyobb súlyt és több gondot kell fordítanunk, s e végből a gyermek- s ifjúsági isteni tiszteletek lassanként általánosabbá lesznek, úgy mint az az előhaladottabb keresztyén népeknél szokásos. Jó vallásos, pozitív keresztyén nevelés nélkül nincs is sem igazi egyházi élet, sem komoly és erkölcsileg tartalmas családi és állami élet. Benke kézalatti könyve a valláserkölcsei nevelés egyik ágának, a gyermek és ifjúsági isteni tiszteletek tartásának eszköze, még pedig gondosan megválasztott, mondhatnám, kipróbált eszköze. Az «Isten országa» az evangéliomi örök igazságoknak oly alakban való hirdetése, hogy azokat a gyermeki értelem is felfoghassa és az ifjú kedély is megszerethesse. S minthogy a gyermek-prédikációk irodalma nálunk még a kezdet kezdetén sincs, helyesen tette Benke, hogy kiváló idegen szónokot szólaltatott meg, *Buxton* hitbuzgó keresztyén, nagy tudású, széles tapasztalatú prédikátor, ki gyermek tud lenni a gyermekek között, nem hogy velők «gyerekeskedjék», hanem hogy őket «tejnek italával és méznek eledelével» táplálja az Isten igéjéből. Benke által átdolgozott beszédei leginkább természetrajzi tex-

tusok alapján vannak készítve, bizonyosan abból a lélektani tapasztalatból kiindulva, hogy a gyermeklélek szereti az állatokat és növényeket. A beszédek czímei és tárgyai ezek: A kis gyermekek őrizőink lehetnek. Az oroszlán és bárány. A kígyó és a galamb. Farkasok. Rókák. A veréb és a fecske. A négy apró állat. Sas-szárnyak. Három tanulság a pálmafáról. A galagonya-király. A mit a czedrusfa beszél. A mit a czedrusgerenda látott. A kövek is beszélnek. A műhely. A Jézusért. Ebből a 15 beszédből áll az érdekes gyűjtemény, mely egyszerű, keresetlen nyelvezete, a gyermek-lélekhez alkalmazott okoskodásai, képei és gondolkodásmódja tekintetében is egészen megfelel a céljának. Tanulmányosak, építők, hiterősítők e beszédek egytől-egyig. Alakjukban, érzéseikben is jóval magyarosabbak, mint a két első kötet beszédei. Benke nemcsak előszavában igéri, hanem egész végig megtartja azt, hogy prédikációinak színezetét magyarosabbá tette, az angol példákat és vonatkozásokat magyarokkal helyettesítette, habár itt-ott még most is megérzik a munkán, hogy idegen talajból nőtt. De azért bátran használható. nemcsak mivel hézagpótló, hanem belső értéke miatt is. A gyermekeknek szól, de a felnőttek is tanulhatnak belőle, mert van benne evangeliomi íz, szín, tűz és erő.

FLORILEGIUM PROVERBIORUM UNIVERSAE LATINITATIS. A classicus, a középkori és újabbkori latinság közmondásai, szálló igéi és szentenciái. Összeszedte és rendezte *dr. Margalits* Ede gimnáziumi igazgató, a budapesti horvát internátus felügyelője. Budapest, 1895. Kókai Lajos kiadása, 548 lap, ára 3 frt. — Az érdekes gyűjtemény 13,458 közmondást és szentenciát tartalmaz, a legbőségesebb az eddig ismert hasonló gyűjtemények között. Dr. Ottó könyve csak 2000, Rotterdami Erasmusé 4000 latin közmondást foglal magában. Margalitsé azért bővebb ezeknél, mert ő a «közmondás» fogalmát szélesebb értelemben veszi s mert nemcsak a classicus latinságú szálló igéket, hanem a media és infima latinitas szentenciáit és szólásmódjait is felöleli. Könyvében tehát nemcsak a classicusok szálló igéi, hanem a szentírás, a páterek és középkori írók nevezetesebb szólásmódjai is helyet foglalnak, még pedig akként, hogy közel 7000 mondásnál meg van nevezve a forrás, de a többiekénél nincs. Elrendezés tekintetében Margalits nem a betűrendes rendszert követi, melyet Erasmus, Fasel, Binder stb. alkalmaztak, hanem az alapszó-rendszernek a híve, melylyel dr. Otto tett először kísérletet, s melyet Margalits megjavított. Gyűjteményében a közmondások alapszavaik szerint vannak elősorolva, egy-egy szentencia annyiszor és annyi helyen fordul elő, a hány alapszava van s aztán ezek az alapszavak vannak szó társzerűleg abc rendbe sorozva. Ha csak egy jellemző szót tudunk a közmondásból, ama szó rovata alatt azonnal megtalálhatjuk, például Plinius e mondása: Nulla dies sine linea, megtalálható a «Dies» (151. l.) és a «Linea» czímszó alatt (285. l.). A gyűjtemény nagy szorgalom, mint halljuk a harmincz évi fáradságos munka gyümölcse, s Bende Imre nyitrai püspöknek van ajánlva. Latin nyelvtudósoknak és nyelvkedvelőknek, valamint a tudományos könyvtáraknak igen hasznos segédkönyv.

A munka kiállítása csinos, s a mint futólag átlapozgattuk, aránylag nem sok benne a sajtóhiba, a mi az idegen munkáknál nem csekély dolog.

Az ATHENAEUM KÉPES IRODALOMTÖRTÉNETE a minap megjelent a 37-ik füzettel befejezést nyert. Az utolsó füzetben *Marczali* Henrik a XIX. századi magyar történetírásról és *Erdélyi* Pál a magyar nyelv és műszellem buváiról ír s a szövegeképeken kívül külön mellékletül Szigligeti és Madách kéziratának hasonmásai vannak hozzacsatolva. Az öt füvre terjedő vaskos füzet többi részét a két kötethez való cím lapok, előszó, képjegyzékek s kimerítő név- és tárgymutató foglalják el. — A két hatalmas kötetre terjedő munkában összesen 90 önálló tanulmány van, melyeket a szerkesztőkkel együtt összesen 41 író írt: a históriával, irodalomtörténettel és aesthetikával foglalkozó idősb és ifjabb tudósok akkora társasága, a mennyi ilyen célra eddig még nem egyesült. Mindegyik a maga specziális tanulmánya köréből vett czikkel szerepel a nagy munkában. A szerkesztésnek ez a módja kétszeresen érdekessé teszi a vállalatot, mely ekként becses emléke egyszersmind irodalomtörténetíráskunk jelen állásának. De az ily társas munkának az a hátránya is van, hogy a munka egyes részletei nem arányosak, nem egyöntetűek s igen gyakran nem egyszelleműek. E hibát a Képes Irodalomtörténet eléggé elkerülte. Elmondhatjuk, hogy a magyar szellem termékei ily részletes és szakavatott méltatásban eddig még nem részesültek. A tartalom gazdagságát növeli az illusztrációknak oly tömege, a mennyit még egyetlen hasonfajtájú külföldi vállalat sem adott. A két kötet szövegeképeinek összege: 499, s ehhez járul még 71 műmelléklet (negyedrészből színnyomat), melyek nemcsak a szöveget magyarázzák kitünően, hanem a magyar műiparnak is becsületére válnak. Létrehozásában az áldozatkész kiadótársulaton kívül nagy érdeme van a mű főszerkesztőjének, Beöthy Zsoltnak, és a másodszerkesztőnek, dr. Badics Ferencnek. — A két kötetes nagy mű díszkötésben kapható minden hazai könyvkereskedésben együtt 18 forintért.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE című tíz kötetes munkának harmadik kötetéből («Az Anjouk kora és a luxemburgi ház») az Athenaeum kiadásában megjelent az 51., 52. füzet, melyekben Schönherr Gyula Zsigmond magyar király és német császár 50 évet meghaladó hosszú uralkodását beszéli el. Szereplését a világtörténelmi jelentőségű konstanci zsinaton, mely a száz év múlva fellépő vallásreformátorok előzőjét, Huss Jánost máglyára küldötte; a husszita háborúkat, megelőzőleg Magyarország állapotát ismertetvén Zsigmond távollétében; majd tüzetesen kifejti Zsigmond olasz politikáját, császárrá koronázásának körülményeit. Végül áttér a szerző a harmadik könyvre, mely a török és hussziták ellen Zsigmond király és császár alatt folytatott védelmi harcok történetét foglalja magában, előzőleg ismertetvén a törökök terjeszkedését az aldunai tartományokban, valamint a hussziták betörését hazánkba. Az 51. füzethez műmellékletként van csatolva a «Zsigmond korabeli címerek» színes képe, valamint a regényes fekvésű «Siklós vára» Cserna Károly eredeti

rajzában. Az 52. füzet műmellékletei «A magyar király tornaöltözete a XV. század elején», sikerült színes kép az aranygyapjas rend párisi czi-merkönyvéből; és «IV. Albert osztrák hercegnek és nejének Johannának» arcképei az ambrazi gyűjteményből. Ezek a füzetek is tele vannak igen becses és ritka szövegekkel. Egyes füzetek ára 30 kr. Előfizetés negyed-évre (12 füzet) 3 frt 60 kr. Félévre (24 füzet) 7 frt 20 kr. Kapható minden hazai könyvkereskedésben.

Időszaki RGYHÁZI SAJTÓNK jelentékenyen megszorodott. A gyarapodás főleg a népszerű vallásos lapokban jelentékeny. A régibb keletű «Téli Ujság», a «Keresztyén», meg a «Kis Tükör» mellett Nagyváradon Tóth József s. lelkész szerkesztésében megindult az «Ébresztő» című református néplap, havonként kétszer, kép nélkül, elég változatos tartalommal, de evangeliomi ereje nem nagy. Hasonlót mondhatni az «Evangélikus Családilap»-ról, melyet a múlt évben a Luther-társaság indított meg Bereczky Sándor szerkesztésében; megjelenik Budapesten havonként kétszer, képekkel illusztrálva, inkább oktató, mint építő tartalommal, kissé latitudinarius szellemben tartva. Múlt évben keletkezett Békésen «Az evangyelistá» című erőteljes evangeliomi szellemű vallásos lap, hitvédő tartalommal, angolos modorban Kecskeméthy Ferencz által szerkesztve. Hasonló szellemben van szerkesztve a Budapesten 1896-ban megindított «Örömhír» című evangeliomi lapocská, mely szerkesztő megnevezése és megjelenési idő jelzése nélkül lát napvilágot. — Mindezek népszerű és részben népies vallásérkölsi lapok, melyek több kevesebb sikerrel szolgálják az evangeliomi eszmék terjesztését. Ugyancsak a múlt évben alapította Szeberényi Lajos békés-csabai ev. lelkész az «Evang. Egyházi Szemle» című havi közlőnyt, mely lelkészeknek és műveltebb olvasóknak van szánva; cikkeiben az evangeliomi erőt, öntudatos lutheránus irányzatot, conservatív egyházpolitikát, intensív iskolai és családi nevelést sürgeti, s mind a hazai, mind a külföldi eseményeket nagy figyelemmel és elvszerű kritikával kíséri. Múlt évben kelt ismét életre a «Szatmári Irodalmi Kör» támogatásával a «Reformátusok Lapja», melyet Biki Károly és F. Varga Lajos szerkesztenek, erő- és szintelen hittani állásponton, liberális egyházpolitikával s meglehetősen írói rutinnal. — Ezek a protestáns időszaki sajtó újabb termékei, melyek a régebbi egyházi lapokkal karöltve építgetik az írott szó hatalmával az Isten országát. Örvedetes haladás, társadalmi erősödés jele ez a megszorodás, mert kétségtelenül mutatja azt, hogy a protestantismusban nagy társadalmi erő és fejlődésképeség van, mely még teljességgel nincs kihasználva. De itt volna már az ideje, hogy a lappangó őserő a világi elem megmozdításával is életre keljen. Különösen a művelt protestáns elem irodalompartolása hagy még sok kívánni valót, bár legújabbban ebben a tekintetben is mutatkoznak a haladásnak némi jelei.

A DUNAMELLÉKI EGYHÁZI ÉRTEKEZLET EMLÉKKÖNYVE. Az 1895. szept. 24-én Budapesten tartott értekezlet megbízásából szerkesztette Szóts Farkas.

az értekezlet titkára. Budapest, 1895., kis nyolczadrétben 58 lap, ára? — A kerületi egyházi értekezlet a Dunamelléken akként van szervezve, hogy az értekezlet minden évben legalább egyszer s rendszeren a közgyűlés helyén és idejében nagygyűlést tart, melynek tárgyalásait, az ott tartott felolvasásokat, előadásokat és jelentéseket az értekezlet titkára kinyomatja, hogy a gyűlésen meg nem jelenbetett érdeklődők is megszerezhessék és elolvashassák. Az 1895-ik évi «Értekezleti Emlékkönyv» valamivel terjedelmesebb és jóval tartalmasabb az előző évinél. Van benne három felolvasás, illetve szabad előadás, értekezleti napló és titkári jelentés. *Komáromy* Lajos tanítónő-képezdei tanár felolvasása (Az ifjúság vallásos nevelése s különösen a vallástanítás) lelkesen, okosan és meggyőzőleg bizonyítja azt a főtételét, hogy «egyházunknak megoldandó feladatai között legelsővé és legfontosabbá kell tennie az ifjúság vallásos nevelését». Valóságos programját adja az iskolai és társadalmi vallásoktatás újjászervezésének. Az iskolai vallástanítás terén revízióját sürgeti a vallástanítási terveknek, a vallási kézikönyveknek és a vallástanárok képzésének; a társadalmi vallásos nevelés terén pedig az ifjúsági és legény-egyesületek meghonosítását ajánlja. A második felolvasásban *dr. Szabó* Aladár a belmissziói tevékenység egyetemesebb felkarolása s a szórványokban lakó és másféle hitközösségen kívül eső hívek lelki gondozásba vétele végett missziói utazó-lelkészsegek szervezését indítványozza. *Petri* Elek egy szép szabad előadásban azt javasolja, hogy részint önkényes adakozásból, részint a megyei és országos gyámintézetektől az árvák részére eső járulékokból s más felhasználható forrásokból állítsunk a dunamelléki egyházkerületben «lelkész-árvák szeretetházát». E három értekezés után, melyek mindenike az evangeliomi egyházi élet intensivebbé tételére van irányozva, *Szóts* Farkas titkári jelentése és az értekezlet rövid naplója olvasható *Hamar* István leírásában. Az egyházi haladást és reformokat sürgető, eszméltető füzetke nagyon tanulságos olvasmány. Jó volna, ha a többi egyházkerületi értekezletek is kiadnák a magok ilyenfajta munkálatait!

UNITÁRIUS KIS KÖNYVTÁR. Szerkeszti *Derzsi* Károly. Tartalom: «Úrvacsorai beszédek» *Derzsi* Károlytól, Budapest, 1895. kis nyolczadrétben 81 lap. ára 25 kr. — *Derzsi* Károly, budapesti volt unitárius lelkész theologiai és szónoki egyéniségét híven jellemzők e beszédek. Formailag szépek: vonzólag, színesen, erőteljes szónoki stílusban vannak írva. Tartalmuk azonban a «tisztá» unitarismus eszméit hirdeti: a lapos rationalismust, a hittani és erkölcsstani naturalismust és azt a szintelen deisticus philosophiát, mely Krisztusban és az ő evangéliomában magasabb isteni erőket, újjáteremtő kijelentést, megváltó kegyelmet nem tud és nem akar elismerni. A gyűjteményben négy karácsonykor, öt husvétkor, öt pünköstkor és három őszi-hálaünnepen elmondott, összesen tizenhét úrvacsorai beszéd van és az «Unitárius Kis Könyvtár» 65—69-ik füzetét képezi.

MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. A magyar tudományos Akadémia megbízásából írta *Szinnyei József*, a magyar nemzeti muzeum hirlap-

könyvtár óre. A füzetenként megjelenő vállalatból a kézalatti *35-ik füzet* a «Hoffmann—Horváth» nevek közötti irodalmi anyagot dolgozza fel az ismeretes modorban, nevezetesen magában foglalja betűrendben a magyarországi írók életrajzi adatait, munkáik jegyzékét és a róluk szóló dolgozatok sorozatát. Ebben a füzetben többek között Hoffmann Mór és Pál, Hoitsy Pál, Hollán Ernő, Hollósy Jusztinián, Hóman Ottó, Homolya István, Honter János, Horánszky Nándor, Horn Ede, Hornyánszky Gyula és Viktor, Hornyik János, Horváth Ádám, stb. írókra vonatkozó adatok vannak feldolgozva az öreg Szinyei ismeretes pedáns pontosságával. Az eddig megjelent 35 füzet 8130 életrajtot foglal magában. Ára füzetenként 50 kr., előfizethetni Hornyánszky V. útján 5 füzetre 2 fnt 50 kr., 10 füzetre 5 frtjával.

b) Külföldi irodalom.

Mirbt: QUELLEN ZUR GESCHICHTE DES PAPSTTUMS. Freiburg i. Br. und Leipzig, 1895. XII. 289. l. Nagy 8-r. Ára 4 mark. — Tudtunkkal Gieseler, a nagy hírű újabb egyháztörténetíró volt az első, a ki a maga tankönyveivel az egyháztörténetnek forrásszerű alapon való tanulmányozására hívta föl az egyháztörténettudósok és előadók figyelmét. Őt követte Hase, Herzog, Möller és Müller, újabban különösen Krüger, kinek «Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften» cz. vállalata a tudósok körében mindenfelé kedvező fogadtatásra talált. Ilyenmű forrásmű *Mirbt* marburgi theol. tanár munkája is, melyet szerző szivességéből mutatunk be a Szemle t. olvasóinak. Ranke klasszikus műve a pápák történetéről keltette föl *Mirbt* s korábban Tschackert göttingai tanár figyelmét a pápaság történeteinek forrásszerű tárgyalására, s ez oldalról tekintve *Mirbt* műve igazi «Nachschlagebuch» leendő dogmatikusok, kánonisták és történészek kezében. A pápaságnak különböző oldalról való jellemzésével különösen annak egyházpolitikai küzdelmeibe nyernünk mélyebb betekintést, a melyeknek forrásai eléggé megközelíthetetlenek. S az a jelentőség, a melylyel ma a jezsuitarend bír az egész vonalon, érthetővé teszi azt a körülményt, hogy az érdemes szerző a tridentini zsinat dogmatikai határozatait, a Syllabus tételeit s a vaticanum canonait is fölvette gyűjteményébe. *Mirbt* csaknem teljesen közli a pápaság keletkezésére, további fejlődésére és világszertei törekvéseire vonatkozó gazdag forrásanyagot, s ennyiben megbecsülhetetlen kalauznak fog bizonyulni a tanárok és hallgatók kezében az egyháztörténeti előadásoknál általában s a semináriumi gyakorlatoknál különösen. Mert ideje volna nálunk is, a mire Krupec pozsonyi tanár hívta föl figyelmünket, immár meghonosítani ezeket az egyháztörténeti seminariumokat. Az egyes forrásszövegek eredetét szerző minden egyes számnál gazdag irodalmi jegyzetekkel kíséri, úgy hogy a részletkérdésekre nézve a mű igen nagy bibliographiai becsel is bír. Kár, hogy a pápaság történeteinek körébe vágó magyar egy-

háztörténeti rész teljesen kikerülte szerző figyelmét. Úgy látszik, nem ismeri Fraknói Vilmos hazánk egyháztörténeteit közelről érdeklő monumenta vaticáná-ját, a melyek ez oldalról üdvösen egészítették volna ki a pápaság történeteire vonatkozó forrásait. S itt egy 1842. megjelent röpiratra hívom föl szerző figyelmét. Czíme: Geschichtl. Beweise, dass die röm. Pápste dem ungar. Reiche und der Kirche zu allen Zeiten mit Rath und That treulich beistanden. Az eredeti forrás-szövegek megállapításában és közlésében Altmann W. és Barheim E. «Ausgewählte Urkunden» cz. műveinek elveit és magyarázatait követte a szerző. A tárgymutató s a pápák jegyzéke s uralkodásuk ideje csak emeli a mű értékét és gyakorlati hasznavehetőségét. (Sz. M.)

Köstlin: DIE LEHRE VON DER SEELSORGE NACH EVANG. GRUNDSÄTZEN. Berlin, 1895. 407. l. Ára 7 mark. — Köstlin H. a lelkipásztori gondozás tanát három fejezetben tárgyalja s egyenként szól a lelkipásztori gondozás fogalmáról, közegeiről és feladatairól. Nemcsak a különös, hanem az általános lelkipásztori gondozást, tehát a homiletikai és katechetikai részleteket is vizsgálódás tárgyává teszi. A lelkipásztori gondozás lehet közvetett és közvetlen, nyilvános és magán, tehát kollektív és egyéni vagy személyes lelkipásztori gondozás. A kettő közötti különbség Köstlin szerint nem a feladat, nem az objektum, hanem a gyakorlat formája és módjában van. A közvetett lelkipásztori gondozáshoz számítja az igehirdetést, tanítást és gyónást, míg a betegek és foglyok gondozását a specialis lelkipásztori gondozás körébe utasítja. Schleiermacher nyomán azt tanítja, hogy az összes egyházi tevékenységek a lelki üdvösség szolgálatában állanak s így közvetve vagy közvetlenül a lelkipásztori gondozás körébe tartoznak. E ponton szerző fejtegetései homályosak, mert nélkülözik a szigorú fogalommeghatározást. E mellett az sincs kellőleg kifejtve, hogy lényeges különbség van a nyilvános és magán, s az általános és különös lelkipásztori gondozás között, mely különbség magára a lényegre s nem csupán a közlés alakjára és módszerére vonatkozik. A műnek fénypontjai a gyakorlati részek. Finom megfigyelésekkel és gazdag tapasztalatokkal találkozunk a testi és lelki betegek s a foglyok gondozása terén, s a társadalmi élet rendjeinek és osztályainak jellemzésében is sok értékesíthető útmutatást közöl a szerző. Nyugodt hangja a munkás kérdés megítélésében igazolja azt, hogy érzéke van e kérdés szocialis-ethikai oldala iránt. A mű különben a Hering H. halle-wittenbergi tanár szerkesztése alatt megjelenő «Sammlung von Lehrbüchern der praktischen Theologie» cz. vállalatnak V. kötetét képezi, s irodalmi részleteiben is nagyon alkalmas a további tanulmányozásra. (Sz. M.)

Erichson. DIE CALVINISCHE UND DIE ALTSTRASSBURGISCHE GOTTESDIENSTORDNUNG. Ein Beitrag zur Geschichte der Liturgie in der evang.-ref. Kirche. Strassburg, 1895. Nagy 8-r. 35 l. Ára? Mennyiben alkotta meg Kálvin a ref. egyház liturgiáját? Van-e igaza Ebrardnak, a midőn azt mondja, hogy Kálvin «egy öntéssel, szabadon, az evangeliomi hit

központjából teremtette ujja azt?» Vajjon a ref. liturgiának «legszebb és legmegragadóbb része»: a bűnbánó vallomás csakugyan Kálvin önálló műve, vagy pedig mint Henry és Kampschulte állítják, a strassburgi ős ev. egyház liturgiai formuláit sajátította el, ültette át Genfbe s tette a ref. egyház tulajdonává? E kérdés tisztázásával foglalkozik szerző s azt bizonyítgatja, hogy a kálvini egyház liturgiája csakugyan nem Kálvin önálló alkotása, hanem «Strassburg hagyatékából bírja azt ma a ref. egyház». A strassburgi Tamás-féle levéltárban ugyanis fölfedezett Erichson egy kéziratot, mely a Schwarz-féle reformált német misét foglalja magában, s melyet a strassburgi ó-német liturgia csaknem szórul-szóra ismételt, csupán a gyülekezeti éneket s a prédikációt ékelte be az istentisztelet rendjébe. Nemsokára a strassburgi lelkési kör közös munkálatának tekintették s 1537-ben és 1539-ben a strassburgi zsoltárkönyv függelékeként szerepelt. Erichson kimutatja, hogy a Kálvin-féle «Manière de faire prières aux églises francoyses» 1542-ből teljesen egyezik a strassburgi zsoltárossal, még a bűnbánó vallomás tekintetében is, úgy hogy a «Manière» nem átdolgozása, hanem szabad, helyenként szó szerinti fordítása a strassburgi német liturgiának. Különbben Kálvin («Discours d'adieu aux ministres» cz. iratában) maga is bevallja, hogy liturgiáját nagy részben a strassburgi-ból vette, hogy az esketési formulája csaknem szórul-szóra az 1533-iki Farel-féle Manière-ből van átvéve, de már a keresztelési és úrvacsorázási formula Kálvin önálló műve és alkotása. Figyelemreméltó az, hogy a strassburgi missale konservativebb, mint a Lutheré, ki az absolutiót elejtette. Erichson kutatásai bizonyára nem kerülnek ki Kálvin életíróinak figyelmét.

(Sz. M.)

Büchner M. G.: BIBLISCHE REAL- UND VERBAL-HAND-CONCORDANZ. Braunschweig, 1894. Schwetschke und Sohn, 1148 lexikonszerű kéthasbos lap, 22-ik kiadás, ára 8 márka. — Bibliai konkordanciákban nagyon gazdag nemcsak a bibliaismertető munkákban legdúsabb angol, hanem a német irodalom is. Minden rendű és rangú, mindenféle theol. irányú közönségnek megvan ezekben az irodalmakban a maga «bibliai lexikon»-ja, bibliai konkordanciája s több efféle biblia-magyarázó könyve. S ez egészen természetes is az olyan keresztyéneknél, a kik az Isten igéjét olvasni és érteni szeretik. Angol, holland és német hitfeleinknél alig található valamire való keresztyén házat ilyen bibliai kalauzok nélkül s újabb időben a francia protestánsok is nagyon bibliások lettek. A Büchner-féle bibliai konkordancia közel másfél-száz esztendő, azóta sem el nem évült, sem az újabb keletű hasonló munkák által ki nem szorított a közhasználatból. Többször átdolgozták, kijavították, de rendszere a régi, s kelen-dősége mai napság is rendkívül nagy. Mostani alakjában dr. Heubner dolgozta át még 1837-ben s azóta csaknem változatlanul nyomatják és terjesztik a kiadók. Rendszere az, hogy betűrendbe foglalja a bibliai összes tulajdon- és tárgy-neveket, fogalmakat, ezmeket s melléjük csoportosítja a megfelelő bibliai helyeket; ezenkívül a nehezebb és kényesebb fogal-

makat röviden meg is magyarázza. Ilyenszerű munkára nálunk is nemsokára sor fog kerülni, mert a papság által használt konkordáncziák egészen elfogytak s mert eljön az idő s immár nincs is nagyon messze, mikor a «műveltek» nemcsak a népnek ajánlgatják, hanem magok is szokásba hozzák a biblia házi olvasgatását, mikor általánosan felújíttják hitbuzgó őseink jó szokását, a házi áhitatosságot.

Graul: DIE UNTERSCHIEDUNGSLEHREN der verschiedenen christlichen Bekenntnisse. Leipzig, Dörfling und Franke. 210. l., ára kötve két márka, 12-ik kiadás. — Ez is egyike a régebbi keletű munkáknak. Ötven évvel ezelőtt írta Graul († 1864.) lipcei missió-igazgató, s az ő halála után előbb the *Harnack*, most meg *Seeberg* adta ki immár 12-ik kiadásban. A keresztyén egyházak váltanait népszerűleg ismertető, derék lutheránus munka. Nem tudományos, hanem népszerű symbolica. Élénk, színes, jellegzetes és szilárd evangéliomi hitű. Rendszere az, hogy sorba véve a keresztyén egyházakat, mindeniknek jellegzetesen kidomborítja a «felekezeti» sajátosságait. Először a római, azután a görög, majd a református egyház váltanait, s végül a «szekták» jellemző sajátosságait tünteti ki. Nagyon alkalmas könyv az egyházak hittani sajátosságainak könnyű és mégis hű megismerésére. Életrealósága mellett tanuskodik magas kora, nagyszámú kiadása is, mert a középszerű vagy épen gyenge könyvek nem szoktak 12 kiadást érni. Seeberg átdolgozása különösen a római egyházak és az újabb keletű «szekták»-at tárgyaló részekben jelentékeny; máskülönben a munka magja, vára, lelke a régi.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1889–95-re:
 Dr. Liedemann Károly Budapest. Földváry László. **1890-re:** Farkas József theol. tanár Budapest és az 1891. évre 3 frt. **1891–95-re:** Gonda Béla Budapest. **1892-re:** Fehér József Budapest. Kovács Lajos Budapest. **1892–93-ra:** Farkas Kálmán kecskeméti ev. ref. s.-lelkész. **1893–94-re:** Haypál Benő Budapest. Solcz Ödön ágfalvai ág. ev. lelkész. Varga. Zsigmond ó-budai ev. ref. s.-lelkész. **1893–95-re:** Dr. Sztelhló Kornél Budapest. Tiszakürti ev. ref. egyház. Fabiny Ferencz Budapest. Csákvári ev. ref. egyház. **1894-re:** Apostol Pál kún-szentmiklósi ev. ref. tanár. Rákosi Lajos lukafalvai ev. ref. esp. Ibrány ev. ref. egyház. Hegedűs Károly Budapest. Antal Gábor ácsi ev. ref. lelkész. Nagy István harasztosi ev. ref. lelkész. Gyórfly József rédei ev. ref. lelkész. Nyakas Balázs b.-sztmihályi ev. ref. lelkész. Kurdi Béla Budapest. **1894–95-re:** Br. Podmaniczky Gézáné Aszód. Felső-bányai ev. ref. egyház. Halom Ádám m.-szt-györgyi ev. ref. lelkész. Kovácsy Sándor Budapest. Özv. Vetsey Sándorné Budapest. Csiky Kálmán Budapest. Vámosy Mihály Budapest. Laky Dániel Budapest. Gyulay Pál Budapest. Fabiny Gyula Budapest. Dr. Hegedűs Károly Budapest. Végvári ev. ref. egyház. Konya András hernád-németi ev. ref. lelkész. Tóth Miklós büd-szt-mihályi ev. ref. lelkész. Hamar István ev. ref. s.-lelkész Budapest. Dr. Nagy Dezső Budapest. **1895-re:** Varga Gyula vönöczki ág. ev. lelkész. Ev. theol. olvasókör Pozsony. Jausz Vilmos ev. theol. tanár Sopron. Kapi Gyula kép. igazgató Sopron. Soproni ág. ev. tanító-képezde. Késmárki ev. egyház. Lévy Lajos sárkeresztúri ev. ref. lelkész. Jakucs Sándor szováti ev. ref. lelkész. Dombrád ev. ref. egyház. Mándok ev. ref. egyház. Pazony ev. ref. egyház. Gáva ev. ref. egyház. Berczel ev. ref. egyház. Halász ev. ref. egyház. Nyiregyháza ev. ref. egyház. Kemecse ev. ref. egyház. Pátroha ev. ref. egyház. Nyirbátor ev. ref. egyház. Mihálydi ev. ref. egyház. Balkány ev. ref. egyház. Szilágyi Sándor Budapest. Patonay Dezső Budapest. Hollerung Károly ev. lelk. Modor. Müllner Mátyás ny. igazg. Sopron. Fülöp József körmendi ev. ref. lelkész. Szalacsi ev. ref. egyház. Andrassy Kálmán buji ev. ref. lelkész. Balogh Ferencz hittanár Debreczen. Bancsó Antal theol. tanár Sopron. Hosszúpályi ev. ref. egyház. Deési Gyula gyalui ev. ref. esperes. Séra Ferencz siteri ev. ref. lelkész. Venetianer Sándor új-sóvei ev. ref. lelkész. Rácz Kálmán nyiregyházai ev. ref. s.-lelkész. Raffay Sándor tápió-szt-mártoni ág. ev. lelkész. Bocsor Lajos tengödi ev. ref. lelkész. Máté József mohácsi ev. ref. ny. lelkész. Szécsi Ferencz felvinczi ev. ref. lelkész. Darányi Ignác Budapest. Illyefalvi Vitéz Kálmán Budapest. **1896-ra:** Szabó Károly n.-keréki ev. ref. egyház. Ujfalussy Béla Mihálydin. Gróf Zichy Kázmérné Ujfalun. Zágoni ev. ref. egyház. Tóth Sándor feketehegyi ev. ref. lelkész. Lengyel Samu Miskolcz. Ballagi Géza Sárospatak. Dr. Belohorszky János Ujvidék.

5. Pártolói tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak. 1894-re: Vörösmart ev. ref. egyház. Vasmegyer ev. ref. egyház. Nyir-Bogdány ev. ref. egyház. Bába ev. ref. egyház. B. Kovács József Végvár. **1894–96-ra:** Moravcsik Mihály aszódi ev. lelkész. **1894–95-re:** Tömöry Endre héthi ev. ref. lelkész. Vadas Gyula csermői ev. ref. lelkész. Molnár Sámuel vámos-ladányi ev. ref. lelkész. Moróczy Mihály ó-gyallai ev. ref. lelkész. Vajda Mihály boósházi ev. ref. lelkész. Lampert Gyula júthi ev. ref. lelkész. Hegedűs István Budapest. **1895-re:** Dorogi Lajos kis-új-szállási ev. ref. lelkész. Kemény János kis-kőrösi ev. ref. lelkész. Tuzsér ev. ref. egyház. Vencsellő ev. ref. egyház. Paszab ev. ref. egyház. Buj ev. ref. egyház. Demecser ev. ref. egyház. Konyár ev. ref. egyház. Döghe ev. ref. egyház. Fényes-Litke ev. ref. egyház. Bezdéd ev. ref. egyház. Zsurk ev. ref. egyház. Tass ev. ref. egyház. Uj-Fehértó ev. ref. egyház. Téglás

ev. ref. egyház. Tura ev. ref. egyház. Gyulaháza ev. ref. egyház. Nyirbogát ev. ref. egyház. Ór ev. ref. egyház. Kis-Harsány ev. ref. egyház. Tornyos-Pálcza ev. ref. egyház. Gyulaj ev. ref. egyház. Nagy-Varsány ev. ref. egyház. Kenessey Dezső Budapest. Kenessey Kálmán Budapest. Zeke Lajos siklósi ev. ref. lelkész. Földes György egyhm. jegyző Zabolán. Jávorv Nándor vizslói ev. ref. lelkész. Raksányi Károly b.-henyei ev. ref. lelkész. Győrteleki ev. ref. egyház. Biki Károly győrteleki ev. ref. lelkész. Sörös János tiszta-polgári ev. ref. lelkész. Somogyi Kálmán adándi ev. ref. lelkész. Vas János főisk. szenior Sárospatak. Vanya Sándor győr-szemerei ev. ref. lelkész. Nagy Sándor szomodi ev. ref. lelkész. Földesi ev. ref. egyház. Nagy Sándor mohi ev. ref. lelkész. Órás Kálmán óndi ev. ref. lelkész. Nagy Gida diósjenői ev. ref. esperes. **1895—96-ra**: Atyai ev. ref. egyház. Gyarmathy József sziliczei ev. ref. lelkész. Gecsei Péter tarczali ev. ref. lelkész. **1896-ra**: Majerik János Losoncz. Sziráczky János szarvasi tanító.

6. Könyvekre befolyt: Dombrád ev. ref. egyházközség 2 frt. Veresmart ev. ref. egyházközség 1 frt. Kis-Várda ev. ref. egyházközség 5 frt. Mogyorós ev. ref. egyházközség 2 frt. Tisza-Szt-Márton ev. ref. egyházközség 2 frt. Benk ev. ref. egyházközség 2 frt. Gyüre ev. ref. egyházközség 2 frt. Cserepes-Kenéz ev. ref. egyházközség 2 frt. Oros ev. ref. egyházközség 2 frt. Kotaj ev. ref. egyházközség 2 frt. Szabolcs ev. ref. egyházközség 2 frt. Balsa ev. ref. egyházközség 2 frt. Vencsellő ev. ref. egyházközség 1 frt. Paszab ev. ref. egyházközség 1 frt. Beszterce ev. ref. egyházközség 2 frt. Rád ev. ref. egyházközség 2 frt. Vasmegyer ev. ref. egyházközség 1 frt. Buj ev. ref. egyházközség 1 frt. Berkesz ev. ref. egyházközség 2 frt. Tass ev. ref. egyházközség 2 frt. Anarcs ev. ref. egyházközség 2 frt. Berencs ev. ref. egyházközség 2 frt. Demecser ev. ref. egyházközség 1 frt. Konyár ev. ref. egyházközség 1 frt. Döghe ev. ref. egyházközség 1 frt. Fényes-Litke ev. ref. egyházközség 1 frt. Bezdéd ev. ref. egyházközség 1 frt. Zsurk ev. ref. egyházközség 1 frt. Komoró ev. ref. egyházközség 2 frt. Tass ev. ref. egyházközség 1 frt. Uj-Fejértó ev. ref. egyházközség 1 frt. Téglás ev. ref. egyházközség 1 frt. Tura ev. ref. egyházközség 1 frt. Sényő ev. ref. egyházközség 2 frt. Bogdány (Nyír) ev. ref. egyházközség 1 frt. Apagy ev. ref. egyházközség 3 frt. Téth ev. ref. egyházközség 2 frt. Székely ev. ref. egyházközség 2 frt. Karász ev. ref. egyházközség 2 frt. Gyulaháza ev. ref. egyházközség 1 frt. Petneháza ev. ref. egyházközség 2 frt. Laskod ev. ref. egyházközség 2 frt. Ramocsaháza ev. ref. egyházközség 2 frt. K.-Semjén ev. ref. egyházközség 2 frt. Nyir-Bogát ev. ref. egyházközség 1 frt. Szakoly ev. ref. egyházközség 2 frt. Geszteréd ev. ref. egyházközség 2 frt. Encsencs ev. ref. egyházközség 4 frt. Gelse ev. ref. egyházközség 2 frt. Ór ev. ref. egyházközség 2 frt. Báka ev. ref. egyházközség 1 frt. Kis-Varsány ev. ref. egyházközség 1 frt. Nagy-Varsány ev. ref. egyházközség 1 frt. Lövvő ev. ref. egyházközség 2 frt. Tornyos-Pálcza ev. ref. egyházközség 1 frt. Loránt-háza ev. ref. egyházközség 2 frt. Jákó ev. ref. egyházközség 2 frt. Besenyőd ev. ref. egyházközség 2 frt. Ibrony ev. ref. egyházközség 2 frt. Kis-Léta ev. ref. egyházközség 2 frt. Tuzsér ev. ref. egyházközség 1 frt. Keéki ev. ref. egyház 1 frt.

7. Adományokból: Bihari ev. ref. egyházmegye 11 frt 51 kr.

8. Előfizetés a Szemlére 1896. évre: Rátz G. Budapesten 3 frt 60 kr. Budapesti m. kir. egyet. könyvtár 4 frt.

9. Hegedűs Sándor, orsz. képviselő adománya a «Koszorú» szerkesztői honoráriumául 150 frt.

Budapest, (Deák-tér 4. sz.) 1895. január 12-én.

Bendl Henrik,

pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:		Lap
1. Theologia evangéliom nélkül. <i>Szóts Farkas</i>		66
2. Jézus képe az ótestamentomban. (Bef. közl.) <i>Csengey Gusztáv</i>		71
3. Az evangéliomi és a pápás egyház (Bef. közl.) <i>Rácz Lajos</i>		83
4. Péter apostol. (Második közl.) <i>Dr. Erdős József</i>		92
5. A halhatatlansági eszme története. (Hetedik közl.) <i>Paulik János</i>		105
II. EGYHÁZI SZEMLE:		
a) Hazai egyházi élet * * *		112
b) Külföldi egyházi élet <i>p. f.</i>		119
III. IRODALMI SZEMLE:		
a) Hazai irodalom		129
b) Külföldi irodalom		135

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendőek.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtásványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok.
 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek. vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

THEOLOGIA EVANGYÉLIOM NÉLKÜL.

Kétféle theológiát ismerek: evangyéliomos theológiát és evangyéliom nélküli theológiát s e két csoportba sorozok minden theologiai rendszert.

Evangyéliomosnak nevezem azt a theológiát, melynek kezdő, köz- és végpontja a Jézus Krisztus evangyélioma. Azt a theológiát, melynek hitelvei Krisztus isteni elméjében születtek, az őskeresztyén korban az antik világ pogányságával szemben keresztyén rendszerré képződtek, a középkori pápás elfajulástól a reformáció által a Krisztus evangyéliomából megtisztítottak s azóta megizmosodva nagy sikerrel terjesztik valláserkölcsei áldásukat a föld minden népei között. Az evangyéliomos theologia kettős alapelve ekként hangzik. Első: *váltságot, üdvösséget csupán az Isten adhat*, ember nem képes magát sem megváltani, sem üdvözíteni, mit a theologia így fejez ki: megigazolunk nem a törvény cselekedetéből, hanem az Isten kegyelméből, mely megjelent a Jézus Krisztusban. Második: *a hit és cselekedet egyedüli mértékzinórja a Szentírás*, mely Isten szava, Isten ígéje. Az ősprtestáns theologusok ezt a theológiát kijelentett theológiának (theologiai revelata) nevezték, mert azt tartották, hogy nem emberi erőből és bölcseségből termett, hanem isteni kijelentésből származott a Jézus Krisztus által.

Másik az evangyéliom nélküli theologia, melynek csoportjába sorozom mindazokat a theologiai rendszereket és irányokat, melyek vagy egészen leszakadtak az evangyéliom törzséről, vagy megszűrve s emberi bölcseséggel fölhitgítva hirdetik és érvényesítik a kereszt evangyéliomát. A két alcsoport külön elbírálás alá esik, mert más-más az alapelve s így más a lelke és az

ereje. Amaz elvhől megtagadja az evangéliomot, a kijelentést, a megváltó Krisztust, a váltságot; tehát evangéliom- és Krisztus-tagadó. Ez felhígított, meggyengített evangéliomot, megcsonkított Krisztust prédikál; tehát evangéliomgyengítő.

Az evangéliomtagadó theologia azt hirdeti: nincs kijelentés, nincs megtestesülés, nincs Isten-ember Krisztus. A vallás a vallási tehetségből születik és nő természetes fejlődés által (evolutio, naturalismus). A theologia az emberi bölcsesség műve a józan ész, az okosság útján (rationalismus). Alapelve ekként formulázható: az ember önerejéből is alkothat vallást, üdvösségét önmagától megszerezheti, csak akarja, kijelentésre nincs szüksége, vagy ha úgy tetszik: okossága és vallási tehetsége az igazi kijelentés. Ezt a theológiát a régiek természeti theológiának (theologia naturalis) nevezték, a XVIII. század óta rationalismus a szokottabb neve, mai napság theologiai naturalismusnak is hívják. Mezeje széles, kiterjedt: hozzá tartozott az óvilág egész pogánysága, mely nem is ismerhette, hozzá tartozik a mai világ pogánysága, mely még nem ismeri a Krisztus evangéliomát és ide sorozhatók a Strauss, Feuerbach, Renan s több ilyenféle keresztyén-pogányok, kiknek elméje és szive nem akarta megismerni, sőt egyenesen megtagadta a feltámadott Krisztus evangéliomát.

Az evangéliomot meggyengítő theologia körében többféle árnyalat különböztethető meg. Két árnyalata egyházi hitrendszert is alkotott a *romanismusban* és az *unitarismusban*. Félábrával mindkettő az evangéliom alapján áll, de másik lábával mind a kettő idegen elemet visz be a keresztyénségbe.

A pápás keresztyénség vallja az evangéliom isteni hatalmát, hitszabályozó erőt is tulajdonít neki; de egyszersmind azt is tanítja, hogy a hagyomány (traditio) a Szentírással egyenlő tekintélyű, ezzel egyenlő hitszabályozó erővel bír, ezzel egyenlőleg érvényesítendő, sőt a Szentírás is az egyház (értsd: a traditio) magyarázata szerint értelmezendő. És épen ez a bökkenő. A római theologia a hagyomány révén higitja föl a Krisztus evangéliomát emberi keverékekkel. A hagyomány mellékajtaján csusztak be és csusznak be ma is folytonosan azok az evangéliom-ellenes hitcikkek, melyeket a reformáció

oly találólág «emberi találmányok»-nak bélyegzett, melyekből a mise, a purgatorium, a hierarchia, a coelibatus, a pápa és csalatkozhatlansága, a szentek tisztelete és a Mária-kultusz, a búcsúk, fülbegyónás, öt külön szentség, cselekedetek általi üdvözülés, s több más pápás tévelygések származtak, s melyek miatt a római keresztyénség ma-holnap inkább római, mint keresztyén, inkább pápai, mint Krisztusi és többé nem igazi katolikus, azaz egyetemes keresztyén egyház. Hagyományelvűségével meghamisította a Krisztus evangyéliomát s következetes hitrendszerével, művészies kultuszával és mesteri szervezetével ha imponál is a felszines elméknek, de lelkében nem az evangyéliom tiszta lelke lakozik, vére nem a tiszta keresztyén vér, keresztyénsége nem Krisztusi, nem evangyéliomi, hanem elfajult korcs-keresztyénség. A római katholicismus maholnap: theologia evangyéliom nélkül, melyben a traditionalismus iszapja zavarta fel az evangyéliom tiszta kútforrását.

Az unitárius is csak fellábbal áll az evangyéliom alapján, másik lábával a rationalismus ingatag talajára lépett. Azt hirdeti, hogy a hit és cselekedetek mértékzsinórja a Szentírás és az ész, sőt a Szentírás is a józan okosság szerint magyarázandó. És épen ez az unitarismus Achilles-sarka. Az ingatag észelvűség meggyengíti az evangyéliomot s kaput nyit a rationalismus tömérdek tévedéseinek, melyektől csak úgy hemzseg mind a régebbi socinianismus, mind az újabbkori unitarismus. Az evangyéliom ellenére megtagadja a megtestesülést (incarnatio), a Szentháromságot, a Krisztus istenségét, az eredendő bűnt, az üdvözítő kegyelmet s az evangyéliom természetfeletti erői helyébe a rationalismus emberi tapasztait rakgatja. Evangyélioma emberi, Krisztusa emberi, váltsága emberi, egész vallása emberi; üdvösségének nincs isteni biztosítéka, erkölcsiségének nincs isteni sanctiója, vallásának nincs isteni ereje. Ekként az unitarismus a rationalismus révén vegyíti és satnyítja el az evangyéliomi keresztyénséget. Az unitarismus is: theologia — evangyéliom nélkül, dudva-keresztyénség, fattyu-protestantismus, mely elvszerűleg enerválja és degenerálja az evangyéliomos theológiát.

Satnyulás és erkoresosulás a végeredménye az olyan theologiai irányoknak is, melyek az evangyéliomot lazán és nem

elég szigorú következetességgel érvényesítik, melyek az evangéliom iránt latitudináriusok és indifferensek. Az elsekélyesítés veszélyének különösen az elveihez hűtlen protestantismus van kitéve. Sokkal inkább, mint pl. a romanismus, melyben a külső tekintély állandó féket vet az egyéni szabadság túlságba vitelenek, míg a protestantismus csak a belső, vagy isteni tekintély elvével korlátolván az individualis szabadságot, a szabad vizsgálódás és reformálás jogát az evangéliom alapján elvből meghagyja, sőt megköveteli az emberi elmének. E nagyobb szabadság aztán nagyobb tévedésekre nyújt alkalmat, ha nem tudunk élni vagy visszaélünk a szabadsággal. Innen van egyrészt az, hogy a protestantismushan a nagyobb szabadságnál fogva az elvtagadó és elvgyengítő irányok sokkal könnyebben befészkelhetik magokat, mint pl. a külső tekintély egyházaiban; másrészt az a ma már csaknem mindennapi jelenség, hogy a protestantismusban még az elvtagadó és elvgyengítő theologiai irányok is a «tudományos haladás», a «szabad vizsgálódás», a «lelkiismereti szabadság» örve alatt lépnek föl s próbálkoznak érvényesülni. Ime csak egy példa. A reformáció protestantismusa csak az emberi és álteknélyek ellen, tehát csak az «emberi találmányok»-nak nevezett pópás dogmák és intézmények ellen protestált; de az Isten tekintélyét: a Krisztus, a kegyelem, az evangéliom fölségét és természetfelettségét nemcsak nem bántotta, de azokat eredeti jogaikban még inkább megerősítette, mert a századok folytán hozzájuk tapadt emberi szennytől megtisztította. És az elvhű, evangéliomos protestantismus ma is így hisz, így tanít és így él. De az elvtelen protestantismus a reformáció által vallott «isteni tekintély»-t is elveti s helyébe azt a korlátalan subjectivismust, azt a féktelen szabadosságot ülteti, mely nem csupán a pópista «emberi találmányok» ellen protestál, hanem a Krisztus, a kijelentés, a kegyelem, az evangéliom örök és isteni souverainitása ellen is szót és kezét emel s ezzel a saját szülő és fenntartó isteni erőit is megtagadja, meghamisítja.

Ez a reformáció alapelveihez hűtlen theologia, mely már csaknem egészen leszakadt az evangéliom életadó és életfenntartó törzséről, szintén: theologia — evangéliom nélkül; korcs-theologia, fattyu theologia.

Különösen két irányából fújnak életsorvasztó szelek: *a theologiai naturalismusból* és *a bibliai criticismusból*. A vallástalan bölcsészeti rendszerek (naturalismus, positivismus, pantheismus és materialismus) eszméivel és a negatív kritika romboló eszközeivel felfegyverkezve, ez az evangyéliom nélküli theologia egyrészt az evangyéliomnak természetfeletti erőit, igazságait és tényeit próbálja bölcséleti úton elpárologatni vagy legalább meggyengíteni; másrészt meg a túlzó bibliai kritika mesterfogásával az evangyéliomnak és az egész bibliának isteni hitelét (fides divina) és megbízhatóságát teszi kétségessé. E romboló theologiának a kijelentés nem isteni kinyilatkoztatás, hanem csak emberi kitalálás; az evangyéliom nem «Istennek üdvözítő ereje», hanem történeti fejlemény; Jézus Krisztus nem Istennek emberi megtestesülése, hanem korának vagy az emberiségnek legnagyobb embere; a váltság nem isteni erőközlés, hanem emberi önmegjavítás; a biblia nem «Isten ígéje», hanem emberi mű; a bibliai történetek nem «szent történetek», hanem csak emberi történetek, hagyján, ha nem mesék és mythosok stb. Így gázol végig ez a magát «tudományos»-nak, «modern»-nek, «kritikai»-nak nevező, a valóságban pedig sivár és hiternesztő theologia az evangyéliomi keresztyénség összes igazságain, eszméin és tényein. Ez is theologia evangyéliom nélkül, még pedig a legsilányabb fajtából.

Mert hát gyümölcseikről ismerhetjük meg nemcsak a fákat és az embereket, hanem a theologiai rendszereket is. Nos hát az evangyéliom nélküli theologia ugyancsak meddő és terméketlen, mint a korcsok szoktak általában. Positív alkotások, vallási buzdulás, erkölcsi nemesedés, vallásos intézmények létesülése, külmiszió és belmiszió, keresztyén hit-, jellem- és lélek-nemesítés: sehol, de sehol nem jelzik nyomát. De a hiternesztésben és erkölcszlazításban, a hitcikkék agyon kritizálásában s az életképes keresztyénség ócsárlásában, a keresztyén eleterők kiszáritásában és az egyházi eszmények lefokozásában annál nagyobb sikereket mutathat fel. Ennek az evangyéliomból kivetkőzött theologiának, ennek az emberi «tudomány szele által ide s tova hanyatott» korcs hittudománynak fanyar gyümölcse az egyházi körökben is elharapózott hitközöny és nem keresz-

tyén életmód; az az enervált hit, mely nemhogy a világot tudná, de magát se képes megtartani; az a szintelen és erőtelen egyháziasság, mely se él se hal, csak fajulva teng és aszalódva sorvad; az a degenerált erkölcsi élet, mely már erkölcsi botrányokban tör ki. Ez az «emberi» theologia szorítgatja ki a műveltekből az iskolák útján s ma-holnap a nép lelkéből is azokat a magasabb isteni erőket, melyekkel az evangyéliomos középkort újjáteremtette s melyek hatalmával ma is újjászülő erőket vihetnénk be a lelkekbe, a családokba, az államokba, a társadalmakba. Ezekből a heroikus hitezőkből és emez ethikai fenségéből azonban az evangyéliomról leszakadt theologia a maga sivár naturalismusával és negatív kritikájával siralmasan kiforgatta a jelenkori művelt emberiséget, melynek igen nagy része most már leleksorvasztó hitkételyek és jellemromboló erkölcsi degeneratio forgatagában vergődik. Az evangyéliom tagadó theologia hitraboló bűnében az evangyéliom-gyengítő korcs-theológiáknak is részök van, mert a helyett, hogy a vallás-erkölcsi rombolásnak megfeszített erővel gátat vetni igyekeztek volna, a destructiv irányzatok szertelen eszméinek dédelgetésével becsempészték a hit- és erkölcs-sorvasztó elemeket magába az egyház testébe, iskolájába és tudományába is.

De hát hol vannak ezek a hitsorvasztó theologiai irányok? hol művelik, hol dédelgetik ezt a korcs- és fattyú theológiát? Nézz körül, szives olvasó, tekints szét hazánkban, sajtónkban, tanszékeinken: bevallott képviselőjét most már keveset találsz ugyan, de egy-egy elkésett epigonjára a szak-theologusok között is akadhatsz még, a hitöket vesztett lelkek között azonban számos aldozatára lehetsz. És ha találkozol ilyenekkel, mondd meg nekik tanácsomat: térjenek vissza a Krisztus evangyéliomához és az evangyéliom theológiájához, mert csak abban van meg teljes épségben az evangyéliom, mely Istennek hatalma minden hívő üdvösségére.

Szóts Farkas.

JÉZUS KÉPE AZ ÓTESTÁMENTOMBAN.

(Második és befejező közlemény.)

Deuterocesajáj a szó régi értelmében már nem próféta, nem azért, mintha neki nem volna különös megbízása, melyet közölnie kell Izráellel, ellenkezőleg a legmagasztosabb megbízása van: a szabadulás hiradása; de ezt nem a prófétai elragadtatás közvetlensége adta neki, hanem a reflexio.* Reflectálva mélyedt el a szent irodalomba, különösen a próféták irataiba. A szentiratok világításában vizsgálta a kor eseményeit s el-elgondolkozott Jahve és Izrael viszonya fölött. A prófétai jövendölések szerint tanulta megismerni a multat s megérteni a jelent. Látja a multban, hogy szabadítja ki Jahve Izráelt Egyiptomból, hogy vezérli be Kanaánba, de látja ott Jahve népet elpogányosodni; látja a multak nagy prófétáit, hallja dorgáló beszédeiket, a mint Izráelt megtérésre intik, hallja a fenyegető jövendölést, hogy idegen hatalom fogja elpusztítani az elpártolt nemzetet. És a próféták jövendölése, a mit Jahve nevében hirdettek, bekövetkezett: a nagy pogány hatalom, Assúr ránehezedik Izrael országára s tönkreteszi nemzeti s állami létét. Csak Júda áll még, de már roskadozik. Nem okul azonban Izrael példáján s folytatja az atyák bűnös életét. Assúr csak eszköz volt Jahve kezében, fenytő pálcza, mely Jahve akarata szerint csapott le Izraelre. Ime Jahve eltöri a fenytő pálczát, ő akarta, ő hozta Bábelt Assúr ellen s az egykor oly hatalmas pogány trón porba omlott. De Juda nem értette meg az isteni jeleket, a helyett, hogy magába szállt volna, még elbizakodottabb lett. A próféták újra megszólalnak, újra hirdetik Jahve akaratát. Már most Babel a fenytő eszköz. Júda megdől, Jeruzsalem és a templom elpusztul. Jahve akarta így. Hosszú, keserű fogság következik most.

* Ez azonban nem vezethet bennünket arra a következtetésre, hogy ő nem próféta. ellenkezőleg: a legnagyobb köztük, de más stílú próféta.

A hazáját és kultuszát elvesztett néptöredéknek még a betevő falatja is tisztátalan az idegen földön, mert hisz ott Jahvének aldozni, a termés zsengejét bemutatni nem lehet. Most végre, megaláztatása keserű napjaiban megtanul hinni prófétáinak, szakít multjával, hiú nemzeti álmaival és egyedül istene vallásának akar élni. És ime Izráel istene most kegyelmesen tekint megalázott népére. Reng a föld ismét pogány hatalmak tusáitól, a fenyítő eszköz, Babel is inog már. Kelet felől egy új király támad, birodalmakat dönt meg és már Babel felé közeledik. Ha Jahve akarata volt Assúr győzelme, majd bukása, ha az ő akarata volt Babel győzelme, úgy Jahve akarata lesz bukása is és a ki meg fogja buktatni, a győzelmes király Kóres (Cyrus) Jahve eszköze, az ő fölkejtje, Izráel szabadítója.

E gondolatmenet rávezeti a nagy elmékedőt *Isten üdvtervére*.

Izráel Istene a világtörténet kormányzója, egyetlen Isten, a ki az eget és földet teremtette és intézi a népek sorsát. Egyetlen Isten ő, a ki Izráelt kezdet óta arra választotta ki, hogy őt, a világteremtő gondviselő Istent a pogány világgal megismertesse.

Ez a felfogás a praedestinatio* eszméje. Azzal, hogy a Deuterocesajáh az universalis Istenfogalom magaslatára emelkedik, Izráelt is universalis hivatásra látja praedestinálva.

Az isteni üdvintézményt tehát először nála látjuk megformulázva.

Midőn a Deuterocesajáh Istene a világ központjában foglal helyet, szükségkép Izráel is a világ és a történelem központja lesz. Csak ilyen felfogással nyer teljes megoldást Izráel rejtelmes lefolyású története.

A mint tehát Jahve, a palesztinai héber Isten universalis Istenné emelkedik, úgy emelkedik népe is universalis hivatás magaslatára. Mert ha Izráel nemzeti Istene csakugyan az egyetlen Isten, a mint ezt az események igazolták, akkor Izráel története az egész világnak szól, akkor Izráel Jahve prófétája s története a világnak szóló prédikáció.**

* Természetesen nem a kálvini felfogás értelmében, hanem csak annyiban, hogy Izráel hivatása Isten üdvtervében előre ki volt jelölve. Izráelt Jahve egyenesen erre a hivatásra teremtette.

** Ennek az ő Istenfogalmának az a jelentősége van, hogy nem valami speculativ teoriából, hanem vallási szempontból indul ki s a valóságos hitnek szerez újabb biztosságot. Az az Isten, a ki az eget és földet teremtette, meg tudja dönteni a hatalmas babilonai birodalmat is, s ki tudja szabadítani népét. Az egyetlen Istenről szóló tanát nem mint valami új teoriát fejt ki, hanem mint argumentumot arra, a mit Izráel szaba-

Minő más eredményhez jut a Deuterocesajáh a maga következtetésével, mint Ezechiél! Pedig mind a kettő ugyanabból a prófétai eszméből indul ki, hogy Izráel számkivetése Jahve büntetése, ki az idegen pogány hatalmat eszközül használja. Ezechiél ebből az eszméből egy exclusiv intézmény alapvonásait állítja össze, mely kizárja magából a pogányságot. ellenben a Deuterocesajáh ugyanebből az eszméből universalis Istenfogalmát s az isteni üdvintézményt fejt ki, melyben Izráelnek az a hivatása, hogy a pogány világot megtérítse. És mind a két véglet ugyan egy körben, a judaizmus intézményében fér meg. De ennek így kellett lenni. A pogány világ közepette kellett, hogy egy zártkörű hitközség megőrizze mindazon eszméket, melyek egy hosszú történeti fejlődés útján a keresztyénséghez vezethessenek. Ezechiél intézménye az universalis természetű prófétai eszméket a törvény kemény kérgével vette körül, hogy ebben azok az utókor számára megmaradhassanak s ható erejük egy újabb történeti fejlődés magvait csiráztathassák ki. Ezechiél kemény kérge, a törvény hitközsége nélkül Jahve néptöredéke elzüllik s beleolvad a pogány társadalomba; viszont a Deuterocesajáh idealismusa s universalis eszméi nélkül a Jahvizmus megmervül s haladásra, fejlődésre képtelenné válik. Épen ez bizonyítja az isteni gondviselés csodálatos intézkedését, hogy egy olyan mindent kizáró intézményből, mint a zsidó törvény hitközsége, egy olyan universalis vallás, mint a keresztyénség, kifejlődhetett, sőt csak onnan fejlődhetett ki.

Mindazt, a mit a Deuterocesajáh Izráel hivatásáról elmond, egy sajátságos magasztos alak jellemvonásaiban s cselekvésében foglalja össze. Ezt a magasztos szent alakot «Isten szolgájá»-nak (Ebed Jahve) nevezi.

Lássuk, hogy rajzolta meg?

Isten szolgáját Jahve választotta ki, s lelkét árasztja ki reá, hogy az igazságot megvigye a pogányoknak.

A szolga nem fog kiáltozni az utcán; csendesen, de annál odaadóbban teljesíti hivatását. Akkor, mikor föllép, a csüggedt Izráel már olyan, mint a megtört nád, mely addig is ingadozott, míg ép volt; hite hasonlít a kialvófélben lévő lámpához; de a hű szolga gyöngéd kímélettel fog munkájához, azt a megtört nádat nem törí el végkép, a pislogó lámpabelet nem oltja ki, hanem inkább az igazság olajával élesztgeti híven. Fárado-

dulása felől hirdet. A kételkedők ellen Isten hatalmára (a mi nála már mindenhatóság) hivatkozik. Itt tehát nem egy *koszológiai probléma* megoldásáról van szó, egészen vallási tárgy ez, az üdvistenben való hitnek megerősítése, épen azért ez az istenképzet nem veszett el, hanem a hit központjává lett.

zásában nem lankad el, meg sem törik, míg meg nem alapítja a földön az igazságot s Jahve törvényét, melyet a szigetek (a pogány tartományok) várnak. Nehéz hivatásában Jahve támogatja, kézenfogva vezérli, megőrzi és népszövetséggé, pogányok világosságává teszi. Fényével vak szemeket nyit s foglyokat vezet ki a börtönből. (42, 1—7.)

Ezt a szolgát Jahve az anyaméhtől fogva hívta el. anyja belsejétől fogva gondolt nevére. Éles karddá tette száját, őt magát kifényesített nyillá, mely mindaddig, míg ható működésének ideje el nem érkezik, Jahve tegzében lesz elrejtve. A száj, mint éles kard, a prófétai beszédet jelenti, a nyíl annak messzire lövellő hatását. Éles lesz a kard, bevág az elevenbe és irtani fogja a gonoszt Jahve útján, de egyszersmind üdvét messzire, saját szűk körén túl lövi a pogányok közé. Így fogja benne Isten magát megdicsőíteni.

Nehéz munkája közben a szolga panaszra fakad: hasztalan fáradozott, hiába használta el erejét; de megvigasztalódik, mert igazsága jutalma Jahvenál van. Ő, kit Jahve azért képezett szolgájának, hogy Jákobot visszavezesse hozzá és Izraelt összegyűjtse neki, tiszteletet nyer Jahvenál, tőle nyeri győzelmét, mert Jahve biztatva jeienti ki neki, hogy az még kevés, hogy Jákobot és Izraelt emelje föl s vezesse vissza hozzá. Jahve a pogányok világosságává tette, hogy üdve legyen a föld végéig. (49, 1—6.)

Mielőtt e nehéz hivatás útjára lépne, előbb elkészül reá: Jahve tanítványnyelvet ad neki, hogy azzal, a mit tőle tanult, a prófétai beszéddel, tudja támogatni a fáradtat; Jahve ébreszti föl reggelenként s éberré teszi fülét, hogy tanítványként halljon, folyton az isteni dolgokra figyeljen s így előkészülhessen küldetésére.

A szolga pedig alázattal engedelmeskedik, nem szegül ellene Jahve hívásának, nem fordul hátra, a bántalmaktól sem riad vissza. hátát tartja a verésre, arczát sem takarja el a megcsufolás elől, bátran néz szemébe a veszedelmeknek. Így edzi meg magát, így teszi arczát kavicsához hasonlóvá, melyen nem fog a bántalom éle, mert tudja, hogy Jahve segíti s nem szégyenül meg. E hittel, hogy Isten vele van, bátran hívja ki elleneit Isten ítélőszéke elé, mert tudja, hogy győzni fog, győznie kell és ellenségei, mint a moly rágta öltözet, úgy fognak szétmálni. (50, 4—9.)

Igy fog a szolga bölcs cselekvése sikert aratni, fölemelkedik, magasra jut és fenséges lesz. (52, 13.)

De mielőtt hivatása teljesítésének sikerében megdicsőül, fenéig kell ürítenie a megaláztatások és szenvedések poharát.

Isten szolgájának jellemrajza különösen ott domborodik ki teljesen, hol a próféta majd a pogánysággal, majd Izrael közönségével állítja szembe s egyéniségének s működésének hatását festi.

A mennyire kezdetben sokan eliszonyodtak eltorzult, emberi formájából kivetkőzött tekintetétől, annyira fogja később bámulatba ejteni a népeket, úgy hogy a tisztelettől majd királyok szorították össze ajkukat, mert a mit még sohasem beszéltek el nekik, azt fogják látni és a mit sohasem hallottak, az esik tudtukra. (52, 14—15.)

A pogányok tehát megtérnek az eddig soha nem hallott üdv hirdetésére. Hát Izrael?

A próféta keserű szemrehányással kérdi:

Ki hitt annak, a mit nekünk hirdettek?

Izraelnek gyakran volt alkalma Jahve szavát hallani prófétái ajkáról, sőt még Jahve karját is érezte elégszer, még sem tért meg. Azért mondja, hogy Isten szolgája kiaszott földön nő fel, mint vesszőág, mint gyökérhajtás, (52, 2a). Az a száraz kiaszott föld a hitelensége miatt elpusztult Izrael. Ennek nem tetszik a szerény, igénytelen üdvhirdető szolga. Köztük él. látják, de nem is figyelnek rá, mert külső ékességgel nem vonja magára figyelmöket, nem jelen meg előkelő pompában, azért az érzékies hajlamú népnek nem tetszik föllépése:

«Nem volt szép alakja, nem volt ékes, hogy látni kívántuk volna, nem volt tetszetős külseje, hogy kedvünk telt volna benne. Megvetett, férfiaktól elhagyatott volt, szenvedések embere, betegséggel ismerős, olyan, mint a ki elől az ember eltakarja arcát, annyira megvetett, hogy semmibe se vettük». (53, 2b—3).

A hivatás fájdalmas természetét festi itt a próféta, a melyhez természetesen testi szenvedés is járul. A súlyos feladat, mit Isten szolgája magára vállal, a fájdalom emberévé teszi őt, a ki megismerkedik a testi, lelki szenvedésekkel, tehát jó ismerőse lesz a betegségnek. Olyan megvetett ember lesz, kit a «férfiak» azaz: a nép irányadói magára hagynak s az elhagyott előtt az egész nép eltakarja arcát, látni sem akarja a félreismerttet.

«Pedig — így folytatja — a mi betegségünket hordozta ő és szenvedéseinket magára vette, mi pedig büntettnek tartottuk, a kit Isten vert meg és sújtott le, holott a mi törvényszegéseinkért szűrték át, vétkeinkért zúzták össze, a fenyték a mi üdvünkért volt rajta és sebsíkjaitól lett a mi gyógyulásunk.» (53, 4—5.)

Az egész nép iránytalanul tévelygett, mint a nyáj juhait, mikor legelésznek, vagy inkább: mikor a pásztor magára hagyja

a nyáját; kiki a maga útja felé fordult, Jahve pedig úgy akarta, hogy őt (Isten szolgáját) érje mindnyájuk vétke.

Bántalmazták, holott ő önkényt hajolt meg és nem nyitotta föl száját ellenkezésre vagy panaszra, mint a bárány, melyet leölni visznek, mint a juh, mely elnémul nyirói előtt.

Nyomorgatás és ítélet következtében elragadtatott; de kortársai közül ki gondolná meg, hogy népe bűne miatt szakították ki az élők földjéből és érte a halál?

Sírját gonosztevőknél jelölték ki neki, holott nem követett el igazságtalanságokat és hazugság nem volt szájában; azért jutott neki mégis tisztességes (a szövegben: gazdag) sír martyr halálában.

Mindezt Jahve akarta így, ő törte össze, de meg is fogja dicsőíteni, mert: «Ha maga hoz kártérítő aldozatot, utódokat néz, sokáig él és Jahve tervét az ő keze hajtja végre. Lelke fáradozásának következtében annyit fog látni, hogy eltelik vele, ismeretével az én igaz szolgám sokakat megigazít és az ő vétkeiket magára veszi».

Azért a sokak közt Jahve kiadja részét, az erősekkel hadd oszszon zsákmányt azért, hogy életét halálra adta és engedte magát az elpártoltakkal együvé számláltatni, holott pedig sokak bűnét hordozta és az elpártoltakért kérve közbenjárt. (53, 1—12.)

Elmondtam mindazon helyek tartalmát, melyekből Isten szolgájának jellemrajzát összeállítani lehet.

Az a kérdés már most, hogy ki ez az Isten szolgája?

Erről a különféle véleményeknek egész nagy irodalma támadt. Mi csak az eredményt foglaljuk össze röviden. Az eredmény az, hogy háromféle nézet áll szemben egymással ma is, az egyik szerint Isten szolgája *maga Izráel*, a másik szerint *csak Izráel javarésze*, a harmadik szerint az *eljövendő Messiás*.

Ha Isten szolgáját az első vélemény szerint tekintjük, az a nehézség merül föl, hogy akkor Izráel önmagával áll szemben, térítői munkásságának önmaga lenne objectuma. De másrészt Isten szolgája ártatlanul szenved, Izráel pedig a próféták s a Deuterojesajáh felfogása szerint is megátalkodott bűnös volt elejétől végig.

A másik vélemény is, hogy Isten országa Izráel javarésze (a próféták, vagy általában a hívők kis csoportja) volna, hasonló nehézségeket támaszt. A próféta nem különböztet meg népében bűnösöket és ártatlanokat, hanem valamennyit vétkesnek, hibásnak tartja, s midőn az egész nép nevében beszél, többesszámú első személyben mondja: «Mi mindnyájan, mint a nyáj tévelyegtünk, ki-ki a maga útja felé fordult, de Jahve rávetette mindnyájunk vétkét». (53, 6.) Itt a próféta az egész Izráel

nevében beszél, magát is odaértve, az egész pedig magába foglalja a részt is.

Igy tehát a harmadik vélemény volna helyes? A próféta Isten szolgájának alakjában *személyt* mutatna be nekünk, még pedig magát a *Messióst*?

Ez két okból lehetetlen.

Először a Deuterojesajáh Izráel szabadulását Cyrustól várja, őt tekinti Jahve fölkentjének s a hazatérés idejét a messiási ország kezdetének veszi, egy másik szabadítóra tehát Cyruson kívül nem gondolhatott.

Másodszor: Isten szolgája martyrhalált szenved és mégis újra él és zsákmányt oszt. Hogy tehát halál után újra élhessen, föl kellene támadnia. Individuális feltámadásról pedig ez a kor mit sem tud.

A három vélemény közül csak az elsőnek van igaza: Isten szolgája mindenütt, a hol csak előfordul, maga Izráel. Ez kitűnik azon helyekből, a hol Isten szolgáját egyenesen Jákobnak vagy Izráelnek nevezi, még pedig egészen olyan gondolatokat fűzve a megszólításhoz, a milyenekkel a magasztos hivatást teljesítő szenvedő Isten szolgáját tünteti fel. A 41-ik fejezet 8—10-ik verseiben ezt mondja Jahve:

És te Izráel, szolgám, te Jákob, kit kiválasztottam, Ábrahám kedveltemnek magva, kit a föld végéről fogtam elő és annak zugából hívtam ki és szoltam hozzád: te szolgám vagy, kiválasztottalak és nem vetettelek meg; — ne félj, mert én vagyok veled, ne rettegi, mert én vagyok istened, én választottalak ki, segíték is neked, meg is tartalak igazságom jobbjaival.

Még határozottabban nyilatkozik a 44, 1—2-ben:

De most halld Jákob, szolgám, Izráel, a kit kiválasztottam. Igy szól Jahve, a ki alkotott és az anyaméhtől fogva alakított és segít téged: ne félj Jákob, szolgám és Jesurun (igaz nép, jogi nép, Izráel megtisztelő czime), a kit kiválasztottam.

Ezek a helyek (és még több) kétségbevonhatlanul bizonyítják, hogy Isten szolgája nem más, mint maga Izráel. Az idézett helyekben Izráelt ugyanolyan vonásokkal tünteti föl, melyekkel Isten szolgáját rajzolta meg; de vannak oly helyek is, melyekben Izráelt úgy szerepelteti, mint Isten szolgája képének visszáját. A legkülönösebb hely a 42, 18—25.

Ti süketek, halljátok és ti vakok nézzetek ide, hogy lássatok! Ki a vak, ha csak nem az én szolgám? és süket, mint az én követem, a kit küldök, ki oly vak, mint (Isten) meghittje és oly vak, mint Jahve szolgája? Sokat láttál és nem őrizted meg; nyitott füllel nem hallott stb.

Itt Isten országa már úgy van föltüntetve, mint a ki dor-gálást érdemel, mert sokszor hallotta Isten szavát, de nem hallgatott rá.

Isten szolgálja tehát nemcsak önmagával van szembe állítva, a mikor Izráel Isten szolgálja terítői munkásságának objectuma, hanem azonkívül még két oly különböző felfogással jön magamagával ellentétbe, melyek egymást teljesen kizárják.

Hogy igazodjunk el ezen ?

A titok kulcsát az a nehézség adja meg, a mit gyakran a gondolat és annak kifejezése okoz.

Mind az, a mit a Deuterocesajáh Izráel hivatásáról elgondolt, könnyebben megalakulhatott a fenkölt lelkű elmélkedő író lelkében, mint a hogy azt kifejeznie s megértetnie lehetett, kivált olyan közönséggel, mely a gondolkozásnak sokkal alacsonyabb fokán állott s mely azonkívül már hozzászokott az Ezechiel-féle kasuistikus előadásmódhoz.

Különösen a Deuterocesajáh eszméjének, a kifejezést tekintve, volt egy nagy nehézsége, a mire a mi theologusaink nem gondoltak, midőn őt megérteni törekedtek.

Nemcsak a Deuterocesajáh, hanem más nagy szellemek, sőt kevésbé nagy szellemek is beszéltek és beszélnek nemzetek törekvéséről, hivatásáról; de könnyebb ezt csak úgy kimondani, elvont tételekben fölállítani, mint a valóságnak megfelelően elképzelni, felfogni s mással megértetni.

A valóságban a dolog nem úgy van, mint azt valami elvont tételben felállítani lehet.

Egy nemzet, mint *soktagú valóság*, soha sem teljesíthet valami öntudatos hivatást. Gondoljuk meg csak, hány ezer meg ezer tagja van a nemzetnek, még egy oly kis nemzettöredéknek is, aminő a fogság népe volt! és a hány ezer, annyiféle fő. És mennyiféle foglalkozás szerint oszlik fel ismét ez a sok ezer ember! Minden jóra való ember teljesít bizonyos hivatást, már a miféle foglalkozásra nevelődött. De éppen azért, mert sokféle hivatást teljesítenek, nem lehet őket valami egységes nemzeti hivatásba összefoglalni, mert ez képtelenség.

Hanem aztán a sok ezer, vagy még nagyobb számmal: a sok millió emberből kiválnak egyes nagylelkű, nagyszellemű egyének, kik annak a nagy tömegnek igaz javát fölismerik és tevékenységük egész erejével arra törekesznek, hogy azt, a mit az ő szellemük fölfedezett s jónak lát, mentől szélesebb körben megismertessék s hatóvá tegyék. E kiváló egyénektől nyerik a nemzetek az érzelmenek azt a felbuzdulását s azokat az eszméket, melyeket a közlés elterjeszt s a gyermek az apától, anyától, a tanítvány a tanítótól átörököl, míg végre megalakul

belőlük öntudatlanul a tömeg együttgondolkozása, együtttérsése, a mit *közszellemnek*, *közhangulatnak* nevezünk, a mi megismét ilyen kiváló egyéneket nevel a nemzeteknek.

Tehát nem a nemzet teljesít hivatást tudatosan, mert a tudatos hivatás teljesítése mindig csak egyéni lehet, általában a sokaság nem teljesíthet semmiféle tudatos hivatást, hanem egyesek vezetik, mintegy terelik a sokaságot hivatása felé.

Valamely sokaság cselekvésének rúgója mindig az egyén, a ki természetesen viszont a közhangulat neveltje s kifejtője, azért csak *alkalmas időben* lehet a sokaság rúgója *

Ezek a kiváló egyének, kik a nemzet javáért élnek, egyesítik magukban azokat a jellemző tulajdonságokat, melyek a soktagú valóságban töredékesen és szétszórta jelennek meg. Így lesznek e nagyok *nemzeti típusokká*. Ilyen típusai a magyar nemzeti szabadságnak Rákóczy Ferencz, Kossuth Lajos, a magyar költészetnek Petőfi és Arany. A nemzeti közszellem nevelte őket nagygyá, de viszont ők is nagygyá tették nemzetüket és hatásuk új hangulatot, új szellemet adott a nemzetnek.

A történelem sem beszél nemzetek, hanem *egyének* cselekvéséről, de olyan egyének cselekvését beszél el, kik a népek élére kerültek s a soktagú valóságot bizonyos irányban vitték előre. Mikor a francia forradalom hatásáról beszélünk, akkor tulajdonképen e forradalom típusainak hatását kell értenünk alatta, mert maga a forradalom egy elvont fogalom, csak tényezői a valóságok.

«Hogy ez így van, bizonyítja az a körülmény, hogy valahányszor a sokaság cselekvéséről beszélünk, kénytelenek vagyunk azt a sokaságot *személyesíteni*, máskép nem tudjuk felfogni; ez a kifejezés is: «a nemzet hivatása», vagy áttérve már most a bibliai eszmére: «Izráel hivatása» személyesítés, mert az ilyen fogalomnak mintája mindig az egyén.

Ugyanezt tapasztaljuk a Deuterojesájánál is.

A mélyen érző, nagy szellemű elmélkedő a próféták tanulmányozásából nyert felfogásával látta nemzeti *ideális* hivatását, de ezt a hivatást csak személyesítve tudta elképzelni s honfirtásaival megértetni. Így rajzolta meg Isten szolgájának ideális alakját.

* Azért örök történelmi igazság az is, hogy a kor teremti meg nagy embereit s egy nagyobb társadalom, egy nemzet életében nagygyá csak az lehet, ki korát megérti s magát is meg tudja értetni korával. Az ilyen nagyságok aztán a közszellem kifejezői, midőn cselekszenek. A dolog egy és ugyanazon fejlődési processus két oldala, illetőleg: nyílása, a forrás és a folyam, mely megárad. Egyesek teremtik meg a korszellemet, de viszont a korszellem formál és szólaltat meg egyeseket.

A Deuterocesajáh gondolatai végtől-végig népe multjára való visszatekintésen épülnek föl. Ebben a szemlélődésben tekintetét majd inkább az *eszmére* irányozza, melynek Izráel szolgálni s melyet megvalósítani tartozott volna, majd inkább Izráel tényleges működésére. Tehát majd az *ideál*, majd a *való* lebeg szeme előtt. De ebből két különböző szemléleti mód származik. Az *ideális Izráelt* hirdette Jahve, ez az, a kit az anyaméhtől fogva kiválasztott s hivatására előkészített. Ez úgy tekintheti az állam összeomlását s a számkivetést, mint tűró szenvedést. Hasztalan fáradozott, de jutalma Jahvénál van s remélheti a jövőtől megdicsőülését. Bár meghal, mint a fogság martyr-Izraele, de nemzedékében föltámad, újra él, győz és zsákmányt oszt, mint Isten országának újjászületett Izraele.

Másrészt azonban a *valóságos Izráel* annak a czélnak, melyre praedestinálva volt, nagyon kevésbé felelt meg, nem hallgatott Jahvére, megátalkodott, «vasnyakú és érczhomlokú» volt. Utasításokat kapott Istenétől, hogy Jahve tetteit ne tulajdonítsa bálványainak; nem hallgatott rá, meg sem értette, készakarva nem nyitotta ki füleit. Jahve jól tudta, hogy mindenestől hűtlen és csalárd. Ez az Izráel bűnös volt az anyaméhtől fogva. (48, 8.)

Ez az igazi, történeti Izráel az, melyről a szerző azt mondja: «kicsoda vak, ha nem az én szolgám és süket, mint az én követem?» (42, 19. kk.) Sok csodát látott, sok jövendölést hallott, de mindezekre nem ügyelt, azért kellett elpusztulnia. Ezt az Izráelt Jahve nem hívta el az anyaméhtől fogva, sőt bűneivel sujtotta, gonosztetteivel gyötörte, megfosztotta királyaitól, országától s számkivetésbe küldte.

Ime az ellenmondások magyarázata. Isten szolgája épen olyan ellentétben van Izráellel, mint a milyen ellentétben látta az ihletett szerző a maga ideálképét azzal a soktagú valósággal, melynek körében maga is élt.

De ha ezt a soktagú Izráelt annyira ellentétben látta a maga ideálképével, honnan vette azokat a vonásokat, melyekkel Isten szolgája alakját megrajzolta?

Mindenesetre magáról Izráelről, nemzete történetéből, mert hiszen *igaz képet* akart rajzolni.

Izráelnek is voltak olyan egyénei, kik a nemzet javát felismerték, a kik a nemzetet igazi hivatása felé akarták vezetni. Ezek a *próféták*.

Mikor azt mondja, hogy Isten szolgájának nem volt tetszetős alakja, megjelenése; törekvését félreértették, tehát hasztalan fáradozott: akkor az *ideális cél képviselőire* gondol. Hisz csak ezek láthatták ihletükben azt az Izráelt, kit Jahve

az anyaméhtől fogva kiválasztott. E mult ideális cselekvői adják neki azokat a vonásokat, melyekkel Isten szolgája alakját meg-rajzolja s megteremti vele az *ideális Izráel typusát*.

Bár ezt a typust a múlt vonásaiból alkotja meg, még sincs igazuk azoknak, a kik Isten szolgájának alakját a multak képének tekintik; épen ellenkezőleg: a Deuterocesajáh ezt a typust a *jövő* számára alkotja meg. A milyenné lennie kellett volna, de nem lett, olyanná legyen a jövőben. A soktagú valóság mindig s így az ő korában is ellentétben volt a magasztos ideállal, azért állítja ő is a kettőt ellentétbe egymással. De ez így nem maradhat, ez meg fog változni. Izráel már kisenvedte büntetését, Jahve megbocsátott neki, közeledik a szabadító, jön a szebb idő, Izráel igazi hivatásának útjára léphet, melyen haladva meg fogja valósítani idealképét. Ez a Deuterocesajáh gondolatmenete.

Isten szolgájának alakja tehát a jövő typusa.

De midőn a Deuterocesajáh Izráel universalis hivatására rámutat s az ideális Izráel typusát a jövő számára megalkotja: *egy nagy történeti fejlődést foglal össze benne*.

Ha a képet igaz vonásokkal rajzolta meg, akkor a benne összefoglalt történeti fejlődésnek be kellett következnie.

És bekövetkezett. A történeti fejlődés igazolta a próféta idealképét, csak hogy nem magában a soktagú valóságban, hanem *annak egy személyében, ki a nagy hivatás teljesítését magára vállalta, épen úgy, a mint typusa az idealkép magára vállalja Izráel betegségét, bűnét*.

A Deuterocesajáh «Isten szolgája»-tól Jézusig egy nagy történeti fejlődés juttat el bennünket, melynek alapvonásai a Deuterocesajáh művében már megvannak s az ő ideáljából indulnak ki.

És a mint ez az ideál a mult vonásaiból alakul meg a jövő számára, úgy képezi Jézust is ez a mult a jövő megváltójává. Az tehát, hogy Jézus egyénisége s messiási működése már a Deuterocesajáhban megvan rajzolva, *az a történeti fejlődés összefüggése a maga alapokaival*, a milyen összefüggés van épen egy tervrajz és kivitele közt.

Jézus messiási egyénisége és működése igazolja a Deuterocesajáh képét, *de viszont ez a kép a keresztyénység ótestamentomi jogalapja, mit zsidó szempontból is acceptálni kell*.

Ezt a hosszú történeti fejlődést egy rövid értekezés stílus keretében részletezni nem lehet feladatomban. Elég rámutatni a képre, melyet itt közöltem, hogy Jézusra azonnal ráismerhessünk.

Hogy a Deuterocesajáh, midőn Ebed Jahvé-ját megrajzolta, nem gondolt egy személyes messiásra, mert hiszen *népe ideális*

hívását személyesítette meg, ez nem von le a teljesülés valóságából semmit, sőt az egész történeti fejlődés igazi természetét már a nagy próféta lelkében mint alap-okot mutatja nekünk, mert hiszen Jézus is az ideális Izráel megszemélyesülése. Népek nem teljesítenek hivatást, a soktagú Izráel sem teljesíthetett, de e soktagú Izráel adja meg Jézusnak mindazon tulajdonságokat, e soktagú valóság történeti fejlődése juttatja el hozzá mindazon eszméket, melyekkel népe hivatásának képviselőjévé, hordozójává lett. Épen azért, mert Jézus egy nagy történeti fejlődés eszméjének hordozója, sokkal igazabban ismerhető fel e történeti fejlődés ideálképében ilyen felfogással, t. i. ha azt a képet Izráel ideálképének ismerjük el, mintha azt a nagy prófétát, megfosztva lángesze önállóságától, eredetiségétől, abba a lelkiállapotba szállítanók le, hogy valami visio alapján olyasmint hirdetett volna, a mit maga sem érthetett, annál kevésbé környezete, hogy bizonyos magikus módon egy ötszáz év múlva megjelenő személyt előre meglátott volna.

Ennél a csodánál sokkal nagyobb az ő lángeszénck, az ő nagy hitének alkotása, mert ebben az isteni gondviselés természetes működését látjuk.

Úgy van! a Deuterocesajáh rajzában az isteni gondviselés ujja mutatkozik, mert egy nagy történeti fejlődést mintázott meg benne.

Épen azért, mert a Deuterocesajáh «Isten szolgája»-nak jellemrajza, cselekvése, sorsa úgy viszonylik Jézuséhoz, mint az eszme a megvalósuláshoz, mondjuk: mint a gondviselés terve a végrehajtáshoz: azért a Deuterocesajáh műve az *ótestámentom evangélioma*.

Csengey Gusztáv.

AZ EVANGELIOMI ÉS A PÁPÁS EGYHÁZ.

(Második és befejező közlemény.)

IV.

Az ultramontán felfogás ez egyetlen mondatban foglalható össze: A pápa a legfőbb, csalhatatlan s azért, egyetlen tekintély mindabban, a mi a vallást, egyházat, erkölcsöt és morált illeti; minden ezekre vonatkozó kinyilatkoztatása föltétlen belső és külső hódolatot követel. Ezért az ultramontanizmus *politikai célja* mindenütt oly államforma bevitelére, melyet a pápa a Syllabus és Vatikánus szerint megerősíthet, vagy a mely a Syllabus keresztülvitelére használható, s ez az *absolutizmus* az az absolutizmus, mely fölött Rómából absolute lehet uralkodni. Ez a római szék világi uralom után való vágyának magva. Mily magasan áll e fölött a protestantizmus, mely azt vallja, hogy Krisztus országa nem e világból való! Szerencsétlenek a népek, melyek a római törekvésekkel szemben nem tudnak szilárd, szabad állást elfoglalni! Azok vagy jó katolikusok maradnak, mint Irföld és Belgium, azaz a pápa akaratát követik s Loyola elvei szerint kormányoztatnak, vagy — mint ezren meg ezren Franciaországban — elszakadnak a hagyományos vallásformától, a nélkül hogy ezért bárminő kárpótlást nyernének. Boldogok a népek, melyeknél a benső, személyi élet elve a politikai élet elvével oly összhangzásban lehet, hogy az állami cél a vallás-erkölcsi céllal egybekapcsolódik! Ezek a prot. népek, kiknek elvök szabadság a hitben és életben, s kiknek államai ez elv megvalósítására törekvesznek.

A protestantizmus a lelki *szabadságot*, mely először a reformatiónak s aztán a tudománynak volt az elve, a polgári és politikai társaság elvévé tette, még pedig nemcsak külsőleg, betű szerint, hanem egyetemes erkölcsi szellemével. Ennek az ev. prot. szellemnek Németalföldön, Svéd- és Dánországban és Angliában való felülkerekedésével összeesik ez országok politikai és kulturális felvirágzása. Ellenben hol van ország a földön,

hol a szűkkeblű pápás politikát a tények meg nem döntötték? Akár Európában, akár Keleten, akár a két Amerikában nézünk e zászlóra, a physikai és morális hanyatlás mindenütt nyomában járt. Elég Olasz-, Spanyol-, Lengyel-, Csehország, Portugalia, Paraguay, Irföld sorsára gondolnunk! Az állampolitikai összehasonlítás határozottan a prot. népek javára üt ki. Az ultramontán politika még sohasem volt sokáig áldott és sohasem volt áldás a népekre! Pedig most is egész Európa ellen harczot indított, mindenütt szeretné a fennálló állapotokat felforgatni, hogy végczélját: a pápa világi uralmának visszaállítását és a középkor feltámasztását elérje.

Az abszolút kormányforma alatt a pápás népek vagy eltompulnak vagy forradalmárokká válnak. Ezt mutatja a történelem. De forradalmukból hiányzik a szellem és az erő, mely az új formákat maradandó tartalommal, joggal és szabadsággal töltené meg. Ellenben a reformatio a népek politikai életének folytonos fejlődését elősegíti, de a vezérelv megtagadásával. Protestánsok voltak a szabadság, türelem, jogegyenlőség s mindama javak előharczosai, a melyeket a külső életben is nagyra becsülünk. Protestánsok emelték magasra a népjog tudományát, Franciaország kihirdette ugyan az általános népjogokat, de vérbe fürösztötte az országot. Azok az eszmék, melyek a modern szabadság alapjai, jogot és erőt az ev. protestantismusból merítenek. Ez elveket először Hollandiában, aztán Angliában alkalmazták. Itt-ott megvan ugyan a türelem a pápás országokban is, de sohasem az életben, mert a római egyház álláspontja e tekintetben az: «Ott, a hol mi kisebbségben vagyunk, szaladságot igénylünk a ti alapelveitek szerint; a hol többségben vagyunk, megtagadjuk a mi vallásos meggyőződésünk szerint (Louis Veullot)». Olaszországban a pápai szék minden követ megmozdított, hogy úgy Ausztriát, mint a többi olasz fejedelemségeket a parlamenti és szabad municipális intézmények behozatalától visszatartsa. IX. Pius 1868. jún. 22-én az osztrák alkotmányt kimondhatatlan iszonyatosságnak nevezte.

A jezsuiták politikájáról írja Edgar Quinet: «A monarchiát aláássák a demokratia, a demokrátiát a monarchia nevében; a francia királyságnak ellenségei voltak III. Henrik alatt, az angol arisztokráciának II. Jakab alatt, továbbá a velencei oligarchiának, a holland szabadságnak, a spanyol, orosz, nápolyi autokráciának. Ezért tüzték el 39-szer a kormányok».

A Syllabus hadat üzent a modern civilizációnak s a belőle nőtt intézményeknek; czélja az, hogy az állami hatalom lábai alól, kivonva befolyása alól a nevelést, oktatást, erkölcsiséget, kivegye a talajt s szellemileg védtelenné tegye. Szerinte az állam-

hatalomnak még indirect vagy negativ joga sincs vallásos dolgokban; az állam az egyháznak alá van rendelve a népek socialis vezetése tekintetében; az egyháznak joga van az állami törvényeket, ha azok az egyházi törvényeknek ellenmondanak, megcorrigálni, sőt megsemmisíteni. A protestantismus ezzel szemben az állam önálló kulturczieljét leplezetlenül, becsületesen elismeri. A protestantismus ápolja az őszinte hazafiságot, melyet sohasem fordít a római sark felé, melynek a római pápa sohasem csinál concurrentiát; a római katholicismus első sorban papismus, a szellemeket közvetlenül a nevelés, dogma, coelibatus által megkötött, a hazától elszakadt papjához és pápájához köti; megköti hívei szellemét a Syllabusban, dogmákban, encyklikákban kijelentett pápai elvekhez, nézetekhez; a reformatio, lelkiismereti szabadság kérdéseiben, gyűlöletre tanítja hiveit a másként hívók ellen.

V.

A protestantismus hivatása, különösen Németországban, hogy az evang. szellemű *socialis fejlődést* igazságosan és bölcsen tovább vigye. A socialdemokratia nagyra nőtt Németországon, az evang. egyház érzi ezzel szemben feladatát, s mint az első evang. socialis kongresszus kimondá, «minden evang. körben, rangkülönbség nélkül fel akarja ébreszteni annak ismeretét, hogy a jelenlegi válság az egész nép hibáján alapul, s e nemzeti hiba a kor materialistikus, az örök emberi céloktól elfordult vonásában jut tetőfokra». Van sok gazdag bűnös és sok szegény bűnös. Azért, hogy a socialdemokraták e protestantismus nyújtotta gondolati és lelkiismereti szabadsággal visszaélnek, nem a protestantismus a hibás, s ő büszkén és nyugodtan tekinthet nagy elvére; ha a nagyobb szabadságot az azzal való nagyobb visszaélés követi, abban nem a szabadság, hanem az emberi gyarlóság a hibás, s e hiba ellen küzd az ev. egyház. Németországon a nagyipar és gépgazdálkodás óriási felvirágzása, kapcsolatban gazdasági és társadalmi viszonyokkal, élesítette el annyira a társadalmi kérdést. De vajjon a pápás országokban nem találkozunk-e efféle bajokkal? Tekintsünk az erkölcstelen Franciaországra, az istentelen Olaszországra, az örökös polgárháborúkkal küzdő Spanyolországra, a zárdákkal elárasztott Belgiumra, hol a socialisták, sztrájkoló munkások rabolnak és gyűjtogatnak, — s meglátjuk, hol nagyobb a társadalmi veszély, s hol nagyobb az erő annak elhárítására.

A gondviselés a művelődésileg, erkölcsileg magasabban álló népeket szemelte ki arra, hogy az élet problémáit mélyeb-

ben felfogják, mint a többiek. S e nagy feladatot nem lehet pápai encyklikákkal, hanem csak valláserkölcsi, evang. socialis lélekkel megoldani. A protestantismus meg akarja úgy a szellemi, mint az anyagi állapotokat reformálni; csak ő képes erre, mert csak ő felelős Istennek, mivel ő nem ismer kényszeruralmat. A pápás egyház a maga egyleteivel, gyülekezeteivel nem lesz erre képes, mivel a kor legnehezebb kérdéseit is csak a középkori hierarchia s a Syllabus szellemében akarja megoldani. Minden mellékes tekintettől és hátsó gondolattól menten, csak az evangéliom és a saját lelkiismerete által kötve, küzd, tűr és dolgozik az ev. protestantismus. Nincs aranya és bibora, de van hite, szeretete és szabadsága. Az evangéliom szerint való tiszta hit, a csak Istennek felelős lelkiismeret, a szabad gondolkodás, a szertartásokba nem sülyesztett tetterő; ezek oly javak, melyeket a protestantismus a belső és külső élet számára nyújt, s ezekkel sokkal többet tesz a socialis kérdés érdekében, mint a római egyház. Százan, ezren dolgoznak azon, hogy a ker. igazságot az igazi socialis igazsággal összeolvasszák.

A prot. országokban a vallás nem áll ellentétben a művelődéssel s a socialis továbbfejlődéssel, mint a rómaiakban. Az anyagi élet s az ev. vallás és erkölcsiség idealitásának összhangját hasztalan keresik az emberek és nemzetek Rómában. Minél idealisabb egy vallás, minél tisztábban imádja Istent lélekben és igazságban, annál inkább béke és boldogság forrása az a népre, annál több erő van benne, hogy ne csak a politikai, hanem a socialis forradalmakat is legyőzni segítsen. S Róma mégis minket vádol a forradalom felidézésével, Luthert mondják a forradalom patriarchájának, pedig a parasztforradalmak jóval a reformatio előtt megindultak. De hát mi készítette elő a forradalmakat Lombardiában, a pápa államaiban s Franciaországban? A reformatio nem nemzi a forradalmat, hanem azt elhárítja, s valóban a prot. népeket megkimélte az a sok forradalom, mely a pápista népeket sujtotta. A jezsuiták a valódi forradalmárok, kik az államnak és törvényeinek önálló erkölcsi értékét el nem ismerik, az eretnekek türése és szabadsága ellen izgatnak, s nem ismernek magasabb célt, mint a világot a pápa lábaihoz hajtani. A pápás egyház nem lehet védfal a socialdemokratia ellen, mint azt a pápa iratai fennen hirdetik; még alacsonyabb műveltségű államokban se volt képes a forradalmak ellen védfalat képezni, hogyan lenne képes erre ott, hol szabad, önálló nép a modern kultura keretei közt mozog. Sőt ha kell, egyenesen a forradalom pártjára áll, hisz' Meglia nuntius így nyilatkozott: «Rajtunk csak a forradalom segíthet!» Crispi pedig ezt mondta: «Az újkor az emberi társadalomnak megszámlál-

hatatlan jótéteményt biztosított, de alapfalait testvériesen döntetik a socialisták és a fanatikus, engesztelhetetlen pápisták».

A protestánsok socialis munkálkodása tiszta, szabad és hű. A munkát mindig becsülték, dicsőítették: «dolgozzál és imádkozzál!» mondják hiveiknek.

VI.

A pápistaságnak sokkal több *pap* áll rendelkezésére, mint a protestantismusnak. Németországon pl., hol a pápisták a lakoságnak $\frac{3}{8}$ -adat sem teszik, 15050 evang. és 15200 pápás pap volt 1893-ban. Ezért papjaival több helyen szerepelhet, a nyilvános életben jobban előtérbe léphet, de a socialis élet számára ez mit sem jelent. A szellemtől függ itt minden, mely az embert hajtja. Valódi socialis szellemben a római papság föllépése, mely magának különös szentséget igényel, nem hat; evang. szellem a reformációnak az egyetemes papságról szóló tanából foly, mely szerint minden keresztyén egyaránt hivatva van arra, hogy az evangéliom isteni erővel önmagát és környezetét megszentelje. A prot. papság nem külön rend, magasan a világiak fölött, hanem ezekkel egyenrangú. Családi életük által a gyülekezet öröméhez és fájdalomához igen közel állanak; nem hierarchák, hanem tagjai a gyülekezethez, ugyanazon nép és haza fiai. Ők a népszellemmel és néplekiismerettel sokkal közelebbi érülködésben állanak, mint a pápás papok; nekik közös eszmekörük van a világiakkal, mivel nem római convictusokban nevelkedtek, nincsenek a római, középkori gondolatrendszerhez kötve. Nem akarnak parancsolni, mivel nincs hátuk megett a papság zsarnoka, a jezsuita sereg, hogy őket hajszolja. «Ellenben — mondja Döflinger — a római egyházban most uralomra jutott párt harcias, agresszív; nyíltan kijelenti, hogy két nagy cél után tör: először uralkodni, leigázni akar nemcsak a vallásos, hanem az erkölcsi téren is, tehát az állami és polgári életben; s másodszor a fennálló társadalmi rendet, a modern törvényhozást, a sajtó-, vallás-, tanszabadságot akarja aláásni s alkalmas pillanatban megdönteni.» A prot. papság se uralomvágygyal, se a mostani társadalmi rend megtámadásával nem vádolható. «Pápás államokban — mondja Laveleye — nehéz a normális előhaladás, mivel a papok hazája Rómában van, s római szellemben egyházuk uralmát mindenre kiterjeszteni törekednek. A papok nötlensége, minden egyházi hierarchiának egyetlen akarat alá való rendelése, a szerzetes rendek gyarapodása az ily országokban oly veszélyek, melyekről a prot. országok mit sem tudnak».

A testvériesség és felebaráti szeretet, *a jótékonyosság* sokkal nagyobb a protestánsoknál mint a pápistáknál. Bebizonyított tény, hogy a pápás keresztyének nemzeti, humanus és állami célokra való áldozataikban a protestánsok mögött maradnak. Lehet, hogy ebben a papok hibásak, kik híveik jótékonyágát miseöltönyökre, oltári edényekre, zárdákra igyekeznek irányítani. A bajor statisztikai hivatal kimutatása szerint 1888-ban Bajorország ev. vidékein a jótékonyági alapítványok, a pápás vidékeken a kultusalapítványok állanak előtérben. Würtembergben, hol a pápás lakosság az országnak $\frac{2}{5}$ -ét bírja, s va-gyonosabb, s hol két annyi pápista pap van, mint evangélikus, 1885-ben 1.377,805 evangélikus és 598,223 kath. lélek után árvaházak fentartására befolyt evangélikus részről 160,912 márka, pápás részről 48,758 m., holott a lakosság aránya szerint utóbbi részről 75,001 márkának kellett volna befolynia. A jég-károsultak javára protestáns részről (1879—1882-ben és 1883—1886-ban) befolyt 122.887 márka, pápás részről 14,536 márka.

Egyházi javak, kincsek tekintetében a római egyház jár elől; a pápa összes kiadása 1888-ban 11.230.800 líra volt. Midőn Svédország prot. hitre tért, az összes birtok $\frac{2}{3}$ -ada a klérus kezében volt. Lengyelországban 1769-ben is a nyilvános bevételek nagy része a klérus zsebébe folyt; az egyházi államban 203,000 hektár földből 71,360 a holt kéz birtokában volt. Belgiumban a föld és vagyon $\frac{1}{5}$ -öde egyházi birtok; Portugáliában 1847-ben $3\frac{1}{2}$ millió lakos mellett 36,933 pap volt, s a világi papok bevétele 17 millió forintra ment. Prot államokban mindez lehetetlen — s azok ebben is elsőséget mutatnak a pápista államokkal szemben.

VII.

A mi az *erkölcsi élet jelenségeit* (öngyilkosság, törvénytelen születések, prostitutio) illeti, az állapotok itt is tanulságosak. Az öngyilkosnál a protestánsok némileg hátrányban vannak; egy millió pápistára évenként 40—58, egy millió protestánsra 190 öngyilkos esik. Ennek oka egyfelől az, hogy a protestantizmus minden egyes ember jellemét kifejti, a mennyiben azt minden tekintetben önállóvá teszi, mindenkinek igaz szabadságot ad, mindenkit függetlenné tesz — s mégis valamennyit egy szép egészszé fűzi össze. De e szabadság könnyen vallásos kételyekhez vezet; a nem kész jellem nélkülözi az egyház erőteljes szellemi vezetését, nélkülözi a közvetítő pap vigasztalását. A hívő protestáns valóban boldog és elégedett; a kételkedő,

egyházi kényszer híján, nem képes a kívánt nyugalmat könnyen megtalálni. Másik oka az, hogy észak felé, hol a protestánsok laknak, az életföltételek egyre nehezebbé válnak; Olasz-, Franciaországban az öngyilkossági arányszám délről észak felé emelkedik; az országok, délről észak felé haladva, e tekintetben egyre rosszabbodnak.

A mi a törvénytelen születéseket illeti, az egyes országok e tekintetben következő képet mutatnak: a törvénytelen születések aránya Hollandiában 3·22%, Schweiczban 4·81%, Angliában 4·75%, a német birodalomban 8·57%. (Poroszország 7·08, Bajorország 12·88%), Norvégiában 8·72%, Svédországban 10·20%, Dániában 10·40%, Felső-Ausztriában 19·45%, Alsóausztriában 27·44%, Steierban 28·71%, Karinthiában 45·83%. A statisztika az egyes országokra vonatkozólag azt a tapasztalatot tette, hogy az uralkodó egyház mindig kedvezőtlenebb eredményt mutat fel, mint a diasporában élő, vagy ügyeiket többé-kevésbé önállóan intéző egyházak; utóbbiak szorosabban összesimulván, köztük nagyobb a fegyelem, az ellenőrzés. Bécsben 1874—78-ban 44% esett a pápistákra, 23% a protestánsokra, 11% a zsidókra. Egészben összehasonlítva a prot. országok sokkal kedvezőbbben állanak, mint a pápista országok. Prostitutio tekintetében azt látni, hogy északon úgyszólván alig van concubinatus, viszont erős a prostitutio; délen gyakoribb a concubinatus, csekélyebb a prostitutio — az erkölcstelenség egyforma, csak alakja más. Azonban van egy más faja az erkölcstelenségnek, mely már direkt számokban áll előttünk s ez a házasságtörés, mely Olasz- és Franciaországban oly gyakori.

Nagyon hátrányos színben tünteti fel a római egyházat a *crimínalstatisztika*. Poroszországban 1888-ban 1320 pápista és 1783 prot. lakosra esett egy fegyencz; 1882, 1883, 1884. években 100,000 protestánsra 675, 663, 189 vétek s büntett esett, 100,000 pápistára 773, 786, 834. Bajorország azon vidékein, hol a pápás lakosság túlnyomó többségben volt, nagyobb volt a bünesetek száma, mint a vegyesebb lakosságú vidékeken s azt is tapasztalták, hogy az ország egyes vidékein kegyes czélokra (különösen miseolvasásokra) tett alapítványok egyenes arányban állanak az elkövetett bűntényekkel. E tényeket látva, igazán mosolyognunk kell az ultramontán lapok fölött, melyek így nyilatkoznak: «Az igazelmű protestáns hite daczára jó, mely neki minden rosszat megengedne, az igazelmű pápista hiténél fogva jó. A rossz protestáns hite szerint cselekszik, a rossz pápista hite ellen cselekszik». Csak a Syllabust követik ebben, mely *tévedésnek* nyilvánítja azt, hogy «az emberek bármely vallás gyakorlásával megtalálhatják az örök üdv útját és

elérhetik a boldogságot». Ha a pápisták erkölesi téren való hátramaradásukat, mindenféle esetleges okokkal (szabadkőműves-ség stb.) akarják igazolni, idézhetjük nekik Rómát, hol az egyház mindenkor föltétlen úr volt, működésében mi sem korlátozta, s honnan 1849-ben azt írja egy utazó: «Legnagyobb sajnálatomra azt kell látnom, hogy a lakosság $\frac{9}{10}$ -ed részénél minden vallásos vagy erkölesi érzés kihalt. A templomok üresen állnak; alig látni valakit, ki az utcán kalapját egy pap előtt leemelné». Nem a szabadkőművesek adják a prot. népek erejét, hanem az evangeliomnak isteni ereje és a ker. ember valláserkölesi szabadságának nagy elve s egyetemes ereje, melyet a reformatio az emberiség közé újra bevitt. Mariano azt mondja: «Mivel a romanizmus a lelkiismeretekben a bensőséget nem mozdította elő, hanem indifferentismust vagy babonát csepegtetett beléjük, az élet forrása csaknem kiapadt». A hagyományoknak és dogmáknak való meghódolás nem ad idealismust; a hierarchia iránt való engedelmség nem pótolja az erkölcsiséget, csak az evangeliom által táplált vallásban, nyeri el az ember az igazság és szabadság legfőbb alakját, csak ebben nyugosznak az erkölcsiség szilárd alapjai.

VIII.

A mi a prot. és pápás *theologia* közt való különbséget illeti, erre nem szükség sok szót vesztegetnünk. A tridenti zsinat a mi, isteni kegyelem által való üdvözülésünket az eretnekek üres bizalmának (inanis haereticorum fiducia) nevezi, s az üdvbizonyosságot az alanyból az egyházba helyezni. A pápás *theologia*, bármily nagyszerű tudományos rendszerré van is kidolgozva, éles ellentétben áll az evangeliommal; a protestantizmus e tanokkal szemben a biblia útján halad, elveti a közvetítést, mert egyedül Jézust ismeri el közbenjárónak. A pápás írók szívesen beszélnek a prot istentelenségről, pedig Róma kapui előtt is elég sok seperni való akad; százak, ezrek csak névleg tartoznak a r. egyházhoz, s a jezsuiták temetői csendje sok hullát takar. Mely országokból áradt ki 100 év óta a vallás kigúnyolása, minden szent gyűléte, skepticizmus, naturalizmus? s hol dül ma is a legszilajabban? A prot. papokat szeretik hitetleneknek nevezni — de mi ez a klérus romlottságához, a francia galáns abbék, az olasz szakadár papok hitelenségéhez képest! Mire törekszik a pápás *theologia*? arra, hogy tételei betű szerint igaznak tartassanak, hogy az értelem kérdésés, vizsgálás nélkül alávesse magát nekik. Ez eljárás passivitásra, nem gondolásra vezet, holott a prot. hit a legnemesebb

lelki erők tevékenységének gyümölcse. A pápisták az igaz egyházban, a pápa előtt való meghódolásban keresik az üdvözülést, a protestánsok — Jézusban, Jézus irgalmában! A protestantizmus a szentírást kezébe adja híveinek, a római egyház a bibliaolvasást korlátozza, nehezíti; VII. Pius a bibliatársaságot pestisnek, a hit felforgatásának, a legfőbb lelki veszélynek, istentelen fogásnak nevezte (1816); XII. Leo a bibliának a nép nyelvére való fordítását az ördög evangéliomává való változtatásnak gúnyolta; IX. Pius 1846-ban kiátkozta a bibliatársaságokat, s 1864-ben a communizmussal állította egy sorba. A szabad és felnyitott biblia nagy előnye s ereje a prot. embernek a pápista fölött. A prot. ember nem azért tesz jót, hogy jó tetteivel a bűnt kiengesztelje s az örök életet kiérdemelje, mert egyedül Krisztus váltotta meg a mi bűneinket s szerezte meg nekünk az örök életet, hanem azért, hogy hitét azzal megbizonyítsa s Isten iránt jótéteményeiért hálás legyen. Istent lélekben és igazságban imádja, s bűnbánat és hit által szabad bemenete van az ő Atyjához az égben.

IX.

A protestantizmus a népek imádkozását és gondolkodását áthatotta az igazság és szabadság lelkével, lelkiismereteket és műveltségöket megszilárdította az önfelelőséggel, tetteiket hatalmasan emelte úgy a lelki, mint a testi életben, s nekik szellemi és anyagi javakban, benső és külső jólétben elsőséget adott. Fölöttünk Isten szíve ver, mely nagyobb, mint a mi szívünk, s számunkra a megbocsátás és engesztelés, az igazság és szabadság forrása. Mi hiszszük és tudjuk: Isten nem engedi az ő evangéliomát elveszni, Jézus egy ember által se engedi országát e világ országává változtatni, egyházát a pokol kapui nem fogják legyőzni. E győzelmi remény is egyike azon előnyöknek, melyet az ev. protestantizmus az idő és sors minden változásaival szemben népeinek nyújt.

†*Rác Lajos.*

PÉTER APOSTOL.

(Második közl.)

Péter, mint tanítvány.

Attól a pillanattól kezdve, a mikor Péter meglátta Irzáelnek várva-várt Messiását és hallotta az ő szavát, folytonosan az a gondolat töltötte el egész valóját, vajha álhatatosan az Úr szolgálatára szentelhetné életét. S ha szinte első hallásra nem tudta is megérteni a vele közlött ígéretet és noha nem volt képes nyomban felismerni a rá váró nehéz feladat nagyságát, mindamellett szünetlenül fülébe csengett az az édesdeden hangzó szózat: «Simon, te hivatni fogsz Kéfásnak». Most már állandóan az Úr közvetlen közelében látjuk őt mindenütt. Úgy is, mint a ki először részesült az elhívás kegyelmében, úgy is, mint »kőszikla« névvel kitüntetett tanítvány, mindig kiváló helyet foglal el az Úr környezetében, mint a ki, úgy szólván, első az egyenlők között. Nem is volt az Úr életének olyan jelentősebb mozzanata, melyet Péter nem látott volna. Nem tartott az Úr csak egy beszédet, vagy tanítást sem, melyet Péter nem hallott volna s nem volt olyan időpont, a mikor Péter Ura mellől hűtelenül eltávolzott volna. Vérmérséklete, kedélye, gondolkozásmódja, világnézlete egyaránt alkalmassá tették az Úr követésére. Az a tulajdonsága, t. i. a határozottság, melyre az Úr mindjárt az első találkozáskor, mint apostoli főjellemvonásra rámutatott s melyet a »kőszikla« név adásával ígérethépen meg is erősített; továbbá az odaadó kész engedelmesség, melyet Péter a bámulatos bő halfogás láttára szive bensejében érezett s az a hódolat és hála, a mely a saját házában láztól gyötört napának meggyógyíttatása indokából (Márk 1., 30., 31.) támadt fel lelkében, mind ez az Úrnak szünetlenül gyámolító és vezérlő ereje által egyre szilárdabb akaraterevé, rettentetlen hűséggé és egyéniségének életelemévé vált, a mint erről az evangéliomokból is, de főleg az Ap. Csel.-ből meggyőződhetünk. Általában megvoltak benne azok a lelki ajándékok és

férfi jellemhez méltó hajlamok, a melyeknek birtokában az Úr segedelme mellett és az ő iskolájában, lelkileg folyton-folyvást gyarapodva, végtére lángoló lelkesevé, hős bátorságú, gyakorlati életbölcességű s elszánt igazi apostollá lehetett és lett.

Az apostollá levés előkészítő lépcsője szerintem kétségtelenül a tanítványi viszony és ennek áldásdús hatása volt. Alig mérleghető kellőleg az Úr kegyelmének amaz átalakító újjászülő ereje, a mely Péter egész lényét átjárta, midőn a szeretett mester ajakáról elhangzani hallotta a hegyi beszéd utólérhetetlen remek tanításait (Máté 5—7. r.). Tanuja volt Máté elhívásának (Máté 9, 9 kk.), a mikor az ehhez intézett felhívás: «Kövess engem» és az erre nyilvánuló önkéntes készség megerősítette lelkében azt a meggyőződést, hogy Jézus, a ki így szól s a kinek hívogató szózata ily ellenállhatatlan vonzerőt gyakorol, valósággal az igazság és élet fejedelme. Ott látjuk Pétert az Úr oldalán akkor is, midőn az Úr a farizeusok és írástudók fagkatásait, elménczkedéseit és orvtámadásait annyiszor megsemmisítette s örökkévaló ígéreteinek megvalósulásáról bizonyosságot tett. Minden magyarázat nélkül fel tudta hát fogni s megértette azt, a mit Jézus a János tanítványai kérdésére válaszolt a bőjtről s átlátta annak a hasonlatnak az értelmét, miként senki sem vet foltot új posztóból ócska ruhára, sem pedig új bort nem lehet tölni ó-tömlőkben. És mintha csak saját vallomása lett volna, olybá vette az Úr eme nyilatkozatát: Az aratni való, ha szinte sok, de kevés az arató (Máté 9.). Később is azok a fenséges parabolák (Máté 13 és Luk. 15, 16. r. sat.) egytől-egyig megvilágították előtte annak a mennyei országnak előbb titokzatos dolgait, a mely országot Jézus hozott alá e földre.

De nem pusztán az örök élet beszédének az Úrtól nyert közvetetlen hallása, hanem egyúttal az ő esodatelteinek szemlélése is fokozta Péterben azt a tudatot és hitet, hogy az ő elhívásakor vele közlött ígélet tényleg megvalósul ő benne és ő általa. A belpoklosnak, a százados szolgájának, Péter napának és annyi számtalan nyomorultnak meggyógyítása, Jairus leányának (Máté 9, 18; Márk 5, 41; Luk. 8, 51.), a maini ifjúnak (Luk. 7, 11—17.) és Lázárnak feltámasztása (Ján. 11, 1 kk.), a 4000 főnél számosabb sokaságnak megelégitése (Máté 15, 82—88; Márk 8, 1—9), a háborgó tenger lecsillapítása (Luk. 3, 22—25) és egyéb itt fel nem sorolt isteni hatalmú tények, mind megszilárdították a tanítványok s ezek között Péter benséjében is azt a meggyőződést, hogy az ő elhívásuk földi és világi hatalmasok megbízásánál hasonlíthatatlanul dicsőbb és üdvösebb, minthogy egyedül fenséges és tökéletes lény Jézus, a ki őket tanítványul választotta.

Beszédeinek és tetteinek nyilvánvaló ereje láttára, bizvást bocsáthatta el most már az Úr tanítványait, hogy feladatukhoz képest kivessék hálóikat a hullámozó embertenger mélyeire, mint emberhalászok. Jelképül magok előtt láthatták a hálót, zálogul tekinthették az Úr biztató kegyelmi ígérletét s tapasztalhatták lépten-nyomon, hogy az Úr hűséges gondviselése mellett áldás koronázza fáradozásukat. S a nagy fontosságú fordulat Péternek és társainak életében éppen ekkor mutatkozott különösen, a mikor őket az Úr szent hivatásuk teljesítésére elbocsátandó volt. De ám mily buzdító erőt, vigasztalást és győzedelmet biztosító szavak kíséretében küldé is el őket! Miután tisztökre vonatkozólag komoly utasításokat adott nekik (Máté 10, 5—15.), feltárta előttök a helyzetet és viszonyokat, melyek reájok várnak (16—23. v.), majd bátorító és intő igéket közölt velök jó tanács gyanánt, hogy ha majd szenvedéseket tűrnek el, vigasztalódjanak, ha ellenkezéssel találkoznak, erősek legyenek, ha kísértéseket, megpróbáltatásokat látnak, elszántan küzdjenek s az Úrról való bizonyosságtételben mind a végig rendületlenül kitartsanak (24—31. v.). És a tanítványok élén, mint elsőt a hasonlók között, ott látjuk Pétert (Máté 10, 2.), a mint mindenét odahagyva s az Úr keresztjét felvéve fülébe kiáltja Izráel fiainak a Keresztelő János által hangoztatott s az Úr ajakáról ismételt elhangzott ama régi s mindig új szöveget: Elközelített a mennyeknek országa (Máté 10, 7.).

Ez első apostoli megbízásban már megvolt az evangéliom világhódító erejének biztosítéka s megvolt az a kezesség is, hogy míg egyfelől a tanítványok mindennemű földi szükségleteiről híven gondoskodik Jézus, addig másfelől ajkaikon soha el nem fogy az ige, mert az Atyának lelke fog szólni általuk (Máté 10), sőt jelekkel is megbizonyítandják hivatásuknak isteni eredetét (Márk 16. 20.). És ha szinte kezdetben közvetlenül az Izráel házában eltévelyedett juhaihoz indultak, de aztán bizonyossággal kellett szolgálniok a pogányok előtt is (Máté 10, 18.), hogy így az evangéliom és a világ Idvezítőjének hite, megszüntetve minden nemzeti, társadalmi és egyéni korlátozást, szabadon és hatalommal járja át s győzze meg az egész emberiséget az örök igazsággal és idvesség elérhetése felől. Mind ez még most is nem egyéb, mint ígérlet, zálog, előleg arra a jövőre nézve, mely a Lélek ajándékának kitöltetése folytán az első Pünkösöd után bekövetkezendő vala (h. ö. III.). Miért is e két határ között eső időszakban még folyvást azt látjuk, hogy Péter meg a többiek nem egy ízben nagyon is földi módon, gyarlóan gondolkoznak. Hallják ugyan az örökélet beszédét, csudálva szemlélik a Mester minden egyes tényét, de értelmöket gyakran emberi

bölcsesség kísérteti, szívöket múló vágyak ingere szorongatja s akarataikat a testiség ostromolja.

Ezeket a lélekemésztő, jellemedző ellenhatásokat leginkább tapasztaljuk Péternél. Midőn p. o. a héves és mozgékony Péter az Úr szavára neki bátorodik s elindul a tenger hullámain: egyszerre csak a vihar láttára megrémül, az Úr mentő hatalmáról megfélekedzik, hite ingadoz s noha halász létére hízonyosan gyakorlott uszó volt, már-már kezd elnerülni (Máté 14, 28. kk.), a mi másfelől azt is igazolja, hogy Péterhez hasonlóan a fenyegető kétség tudatában mindnyájan süllyedezni szoktunk s csak az Úr karja tarthat fenn. Majd midőn Jézus a tisztátalanság levitai fogalmát erkölcsi alapon fejtette ki s a farizeusok elveivel ellentétben felállította azt a tételt, hogy nem az fertőzött meg az embert, a mi a szájon bemegegyen, t. i. az eledel, hanem a mi kijön a szájon, t. i. a szívből eredő s az ajkakon át kiáradó gonoszság, az tisztátalanítja meg az embert: ennek hallásakor Péter magyarázatot kívánt az Úrtól, holott pedig az eddigiek után már jól tudhatta volna, hogy itt nem valami rejtélyes paraboláról, hanem egészen világos hasonlatról van szó. (Máté 15, 10—20.) Mikor meg azt az örök igaz hitvallást tette uráról, hogy Jézus a Krisztus, az élő Istennek Fia, erre kevés vártatva, alig kezdé el Jézus az ő jövőendő végének elsorolását, a korlátolt értelmű és fogyatékos akaraterejű Péter oly módon szólott közbe, hogy az Úrnak meg kellett őt dorgálni (16, 21—23). Igen, mert még akkor Péter is úgy volt a szenvedő Megváltóról szóló dogmával, mint sok modern kritikus, nevezetesen üdvösnek, következetesnek tartotta azt az elméletben, de nem úgy ám a gyakorlatban. Épen ilyen korlátolt felfogásról tanuskodik az a nyilatkozata, melyet Krisztusnak a hegyen történt dicsőséges elváltozása alkalmából tett. (Máté 17, 4.) Ekkor mondott szavait, akár úgy értelmezzük, hogy Péter nem egyebet kívánt, mint azt, miként a mennyei dicsőség emez előízét vajha sokáig tartósan élvezhetné, akár úgy fogjuk fel szavainak értelmét, hogy ő az Úrnak illetén környezetben való lételetéért tartotta kellemetesnek, mert szolgálatra való készségét kívánta volna ezúttal is kifejezni: mindkét esetben ráalkalmazhatjuk Márk és Luk. evangyélistának találó megjegyzését, mely szerint Péter nem tudta, mit mondott (Márk 9, 6. Luk. 9, 33.). Mennyire kiérezhető a határozottság és ingadozás ellentéte azon szavaiból is, melyeket a felebaráti megbocsátás és engesztelődés kérdésében intézett az Úrhoz: Hányszor bocsássak meg ellenem vétő atyámfiaimnak: hétszer-e? (Máté 18, 21.). Az Úr bölcs válasza természetesen eloszlat minden bizonytalanságot, midőn az engesztelődés végtelen voltát képílegesen

megfelelő nagyságú mennyiséggel fejezi ki. Említsük-e, hogy Péter önfeláldozási készsége mily kevéssé volt ment még akkor az emberi számításoktól és úgy vélt kilátásoktól? Ennek igazolásául utalunk egyszerűen az apostolnak ama kérdésére, melyet csakis az öndicsekvés és jutalomváras adhatott szájába: «Ime mi odahagyunk mindent és követünk téged, hát mit nyerünk ezért?» (Máté 19, 27—30; Mk. 10, 12 28—31; Luk. 18, 18—30.). Nemde így szólnak ma is mindazok, a kik Jézust akár földi, akár mennyei megjutalmazás reményében, de csakis haszonlesésből követik, a kik bizonyára nem igazi juhái az ő nyájának. Hiszen az Úr nem vonta el egy követőjét, avagy tanítványát sem teljesen a világtól, az emberi társadalomtól; nem különítette el sem Pétert, sem társait zárdái zsellákba, nem kívánta, hogy végképen mondjanak le előbbi foglalkozásukról. Ám Péternek ez a kérdése csak azt igazolja, hogy neki még nagy szüksége volt Jézus nevelői s tanítói gondozására.

Későbbben is tapasztalható Péternek lényegileg erős lelkületében és tetteiben az a változékonyság és elhamarkodottság, a melynek igazolására az előbbi példákat felsoroltuk. Ennek több oldalú feltüntetésére szolgál az a jelenet is, melyet János apostol oly utólréhetetlen hűséggel rajzolt le. (Evang. 13. r.) Mikor nevezetesen Jézus a tanítványok előtt a lábmosás alkalmával példaként akarta felmutatni az igazi nagyság mintaképet, önként leereszkedvén hozzájuk s megaláztatván magát oly szolgálai munka végezésére, a minőre a magokat nagyoknak tartó tanítványok közül egyik sem vállalkozott volna, ekkor Péter talán merő tiszteletből ellenállott e szavakkal: «Uram! *Te az én lábaimat ám soha meg nem mosod*», (13, 8.) s Jézus határozott hangú eme válaszára: «Ha meg nem moslak téged, nem leszel részes én velem», hirtelen megváltozik Péter egész lénye s a másik pillanatban már azt kéri, hogy kezeit és fejét is mossa meg az Úr. Ime csakugyan úgy áll a dolog, hogy Péter ennek a ténynek a jelentését akkor még nem értette, de később ugyancsak megértette, sőt vallotta és hirdette is. Megértette és vallotta nevezetesen a jelképül szolgáló lábmosás tanulságát, mely is az, hogy Jézus követőinek társadalmától számúzve kell lenni minden uralkodási igényeknek, mert az ő országában azokat illeti meg az első hely, a kik szelidségben, ártatlanságban, alázatosságban és igazságban járnak és szent ártatlanságban élnek.

Mikor meg Jézus bizonyosságot tett arról, hogy egy a tizenkettő közül elárulja őt, Péter a maga tisztá öntudatának indításából a legbuzgóbb vágygyal igyekszik nyomára jönni, hogy ki az, a kiről szó van? (13, 24.) Ugyanezen buzgóságának következménye volt az, hogy az Urért élni-halni kész lévén,

kardjával Málkushoz csapott (Ján. 18, 10.), míg már a Gethsemané kertben sem ő, sem Zebedeus két fia nem bírt csak egy óráig sem virrasztani az Úrral (Máté 26, 36—46.) s az elszánt kard-csapásra mily gyorsan következett a jó Mester megtagadása és aztán a keserves sirás!

Ezeket tudva, bárki is felvetheti azt a kérdést, honnan a tanítvány Péter nyilatkozataiban s magaviseletében ez a változékonyág, ez a gyakori ingadozás? Feleletképen elsöben is hangsúlyozzuk, miszerint Péter jellemvonása lényegileg a szilárd-ság; de vérmérséklete heves, rohamos, kedélye élénk s tettereje merészségre készítő lévén, természeténél ki volt téve a kísértéseknek és botlásoknak. Ő maga sem képzelte azt soha magáról, mintha nyilatkozatai mint olyanok csalhatatlanok volnának. A miket az Úr lelkének indításából szólott, azok más elbírálás alá esnek. Mindamelletl egyéni s természeti tulajdonságai igen alkalmasak voltak a képzésre, alakításra, átalakulásra. Csirájában megvolt nála az apostoli hivatáshoz megkivántató minden feltétel s épen ezért lehetett és lett is — de egyenesen az Úr Lelkének megszentelő, újjászülő és vezérlő segedelmével — olyan hű apostollá, mint a minőnek az Úr már az első megszólításkor felismerte. Az Úr Lelke eme működésének hatását szemmel láthatólag fogjuk tapasztalni majd az első pünkösdkor és az azután bekövetkezett tényekben. De Péter, mint az Úr nevelő intézetének növendéke, még szünetlenül rászolgál a fegyelmezésre s rászorul az oktatásra, erősítésre. Ám, ha erőtlenségből megtántorodik, ott áll mellette az Úr és fölemeli; ha ösztinteségében meggondolatlanul túlzásokba esik, a jó Mester útbaigazítja; ha a Messiás szenvedésének és kereszthalálának titkát még nehezebben tudja felfogni, majdan később épen ez lesz apostoli prédikációjának alapigéje. Valóban imádattal borulunk le Jézus előtt, hogy ezt a gyöngé, értelmetlen, fogyatkozásokkal teljes egyszerű halászt az örök evangéliom apostolává és a vértanúsáig hű hős bajnokává választotta és akképen nevelte, úgy vezérelte és annyira gyámolította, hogy Péter a saját szemeivel látott, füleivel hallott s folytonosan tapasztalt tények alapján teljesen megismerte és elhitte, miként Jézus az ígért Messiás, az élő Istennek Fia. És mégis mindennek ellenére nem tudott sem teljes önismeretre, sem Jézusban, az Isten Fiában való igazi hitbeli meggyöződésre jutni, még akkorig sem, a mikor az Urra nézve a földi missió utolsó napjai elközelgettek. Söt épen ekkor igazolja a legmegrázóbb példában az emberi véges értelem és erőtelenség mivoltát, a mint háromszor megtagadja Mesterét. Ez oly lélektani rejtély, melyet sem mentegéti kísérletekkel, sem terhelő vádakkal megoldani nem lehet, de a mely ténynek felujtása alkalmából

mindannyiszor meg kell aláznunk magunkat s elismernünk bűnösségünket s tehetetlenségünket, vallást tévén arról, hogy míg Krisztus a mi legelrejtettebb gondolatainkat s teljes semmisségünket jól ismeri, addig mi az ő isteni bölcsességét és lényét önmagunk erején sohasem vagyunk képesek tökéletesen felfogni. Ott áll előttünk Péter, a mint elszánja magát arra, hogy ha meg kell is halni az Úrral, de meg nem tagadja őt (Máté 26, 35.) és aztán kevés idő múltán, midőn hitéről vallást kellett volna tennie, még esküdzik és átkozódik es mindenképen fogadkozik, hogy nem ismeri az embert (26, 27.). De a milyen szokatlan és bámulatos az ő előzőleg tett hitvallása és elszántsága, épen olyan megindító és példányszerű az ő szívbeli töredelme is, melyet az Úr szelíd, nyájas, tűrő tekintete ébreszt fel benesében; ime Péter nagy keservesen sira. Könyvei a bűnbánat és kegyelem tanujelei valának, melyek nélkül az apostolság teljes dicsőségére nem tudhatott volna eljutni soha.

Ismerjük meg immár közelebbről azt a megbízást, melyet Jézus Péterre, mint választott apostolára ráruházott s lássuk meg, hogy miképen fogta fel e megbízatást maga Péter is s miként felelt meg annak?

Itt három mozzanatra kell figyelmünket összpontosítanunk. Elsőben is ell kell ismernünk, hogy Márk evangyélista előadása szerint Jézus először Simont hívta el, kit Péternek nevezett (Márk 3, 16. h. ö. 1, 16.). Máté szerint szintén első volt Simon, ki mondatik Péternek, az elhívott tanítványok között (Mát. 4, 18.). Lukács is megerősíti ezt a történelmi elbeszélést, minthogy szerinte Jézus Simon Péterhez intézte először amaz ígéket: «Ezután embereket fogsz fogni». (Luk. 5, 10.). A synoptikusok ezen egyező bizonyágtételét a legközvetlenebb forrásból merítő János apostol mint szemtanu is támogatja, a mennyiben evangeliomából kitetszőleg, habár Péter az Andrástól hallott hír után indult is Jézushoz, de először részesült az elhívásban (1, 43.).

A másik figyelembe veendő mozzanat az, mely szerint Máté az apostolok nevei felsorolásánál majdnem nyomatékosan jelzi, hogy első Simon, ki mondatik Péternek (Máté 10, 2.).

Végül jó a legvitatottabb nyilatkozat *Máté 16, 18, 19.*, a mely azonban Lukácsnál és Márknál hiányzik. Ez utóbbi körülmény indokából azt lehetne talán feltételezni, hogy az Úr sohasem intézte Péterhez azokat a nagyfontosságú szavakat; ámde az ilyen képzelődés minden kritikai s történelmi alapot teljesen nélkülöz. És így mindhárom tétel a mellett szól, hogy az evangéliomok szerint méltán lehet beszélni Péter apostoli elsőségéről. A kérdés súlypontja azonban az és minden további fejtegetés azon fordul meg: mi módon jött létre Péternek hitvallástétele

s Jézusnak erre válaszul adott nyilatkozata s mit jelent az előbbi s mit jelent különösen az utóbbi? E nagy horderejű kérdés igazságos elbírálásánál kizárólag az evangéliumi történelmi hűség vezérelhet bennünket, melynek szemmel tartása mellett a következőkről győződünk meg:

Jézus nyilvános tanítói működésének kezdetén, mint már előbb is (Luk. 2, 49.) világosan bizonyosságot tett arról, hogy ő az Atyának Fia, a ki Istennek elvégezett tanácsából és előretudásából szállt alá (Act. 2, 23.), hogy elvégezze a rábizottakat. Mint Fiú, ismerte eleve azokat, kiket tanítványaiul választott; tökéletesen ismerte Pétert is. Tudta, hogy ez a józan, őszinte, engedelmes és minden áldozatra kész izraelita olyan férfiú, a ki közsiklához hasonlóan szilárdan megáll a hitben. Nem ötletszerűleg történt tehát az (Fritzsche), hogy Simon Pétert először hívta el az Úr. Világos ez azokból a tényekből, a melyek közvetlenül Péterrel állanak kapcsolatban. Így nevezetesen a tanítványok lelkében élő hitről Péter tette azt az első hitvallást, mely Jézusnak örök lényét pár szóban a legtökéletesebben kifejeli (Máté 16, 16.). Ő teljesítette az alapvető munkát Jeruzsálemben (Act. 2.). Ő ment előre az úton a pogányokhoz (Act. 10.). De azért, hogy ezen ő tényleges hivatása és tekintélye egyáltalában nem a személyéhez kötött kitüntetés, nem valami rangfokozat, még kevésbé rendelkezési, vagy uralkodási jellegű volt, az mind az Úrnak több rendbeli nyilatkozatából (Máté 18, 18; 20, 25; 23, 8; 28, 19; Ján. 20, 21; Act. 1, 8;), mind Péternek magaviseletéből (Act. 11, 4; 15 r. h. ö. I. Pét.) mind a többi apostolok és a gyülekezet felfogásából (Act. 11. Gal. 2.) nyilván kiténik.

A Péteri hitvallástétel eredete pedig ez: Jézus jól tudta, miként reá szenvedés, kereszthalál s harmadnapon dicső feltámadás vár az írások szerint. Ezt a jövőt fel is tárta kiváltképen tanítványai előtt. S midőn látta, hogy azok közül, kik a messiási dicsőségben részesülni szeretnének, nem mindnyájan hajlandók az ő nyomaiba lépni, nem szív szerint hajlandók az ő igájának felvételére, sőt sokan az úgy vélt tanítványok közül kezdtek visszalépni s nem jártak többé egy úton vele, ekkor ezt a fájó érzésből fakadt kérdést intézi a tizenkettőhöz: «Vajjon nem akartok-e elmenni ti is?» És e kérdésre Simon Péter így nyilatkozott: «Uram! kihez mennénk? örök életnek beszédei vannak tenálad és mi elhittük és megismertük, hogy Te vagy Krisztus élő Istennek Fia» (Ján. 6, 67—69.). Ezzel Péter nyilván a 12 tanítvány közös ragaszkodásának, szeretetének és hűséges állhatatosságának kívánt kifejezést adni. Viszont már ezután nemsokára jelezte az Úr is, hogy a virágvasárnapi hozsánára

bekövetkezik majd a nagypénteki «feszítsd meg» és a megátkozott kereszten való kínhalál. Ezen okokból akart a tanítványok hitéről nyilvánvaló bizonyágtételt hallani; ezért akarta látni, hogy kicsodának ismerték fel őt azok, a kiket apostolaiul választott. A mint tehát tudomást nyert az emberek abbéli balhiedelméről, mely szerint némelyek Keresztelő Jánosnak, mások Illyésnek, mások Jeremiásnak, vagy valamelyik prófétának tartják, ezt mondá tanítványainak: «Ti ellenben kinek tartotok engem?» Az Úr ezen kérdésére válaszul elhangzik a lángoló lelkesedésű Péter ajakáról a keresztyén hitvallás alaptétele, a Jézus egész lényét, beszédének és tetteinek eredményét fenségesen dicsőítő apostoli szózat: «Te vagy Krisztus, az élő Istennek Fia». És erre a vallástételre nyeri Péter viszonválaszul azt a nyilatkozatot, melylyel az Úr, míg egyfelől ezen hitvallás igazságát megerősíti, addig másfelől az ezt tevő Péterre oly tisztséget ruház, a mely tisztség a látható anyaszentegyház határain túlterjedő és magára a mennyek országára vonatkozó igéreteket is tartalmaz: «Boldog vagy Simon, Jónának fia, — mondá az Úr — mert nem test és vér jelentette ki neked (ezt), hanem az én mennyei Atyám». «De én is mondom neked, te vagy Péter és ezen a kösziklán építendem fel az én egyházamat és a pokol kapui nem veendének a felett diadalmat. És neked adándom a mennyek országának kulcsait és bármit megkötédesz a földön, meglészen kötve a mennyekben is, és bármit megoldándasz a földön, meglészen oldva a mennyekben.» (Máté 16. 17—19.)

Péter hitvallása, az idvezítő hit eme mélységes, ünnepélyes és határozott megnyilatkozása, úgy tekintendő, mint az Úr hí tanítványainak összhangzó közös vallástétele, melynek jelentése abban határozódik, hogy Isten nemcsak igazi örök fővalóság, hanem hűséges mennyei Atya, a ki örök tanácsának tökéletes kinyilatkoztatása végett az ígért Messiást saját Fiában elbocsátotta, megdicsőítvén benne kegyelmét s bevégeztvén általa az emberiség idvezítését. Péter szavaiban van egybefoglalva, mint Luther mondja, az egész apostoli hitvallás és Kálvin szerint ez «brevis confessio, sed quae totam salutis nostram summam in se continet».

Több nehézséggel jár az Úr nyilatkozata igazi értelmének és jelentésének megállapítása. Erre nézve nem hagyható figyelmen kívül ez a bevezető tétel: «Boldog vagy Simon, Jónának fia, mert nem test és vér jelentette ki neked (ezt), hanem az én mennyei Atyám», — a mi azt teszi, hogy Péter az ő hitvallásának igazságáról nem halandó ember révén győződött meg, sem nem saját természeti, emberi lényének, avagy értelmi

fejlődésének útján jutott el ez igazság megismerésére, hanem a mennyekben lakozó Atyának közvetlen ténye az, hogy Péter és tanítványtársai szívében gyökeret vert a testben megjelent Messiás boldogító hite. Azután így folytatja Jézus: «De én is mondom neked, hogy te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én egyházamat és a pokol kapui nem veendenek a felett diadalmat». E kijelentés értelme ez: Miként te Péter én rólam mint Krisztusról vallást tettél, akképen én is bizonytságot teszek arról, hogy te *Petros* (Πέτρος) vagy, ezt a nevet viseled, tekintettel a Πέτρα-ra, az igazi kősziklára, a téged tanítványul elhívott Krisztusra, a ki által kegyelmet és erőt nyersz arra, miként ezen te hitedben és vallástételedben sziklaként szilárdul és rendületlenül megállhass. E szerint az a kőszikla, melyen Jézus felépíteni igéri az ő egyházát, egyáltalában nem a Péter személye, a mint pápistás célzatból Baronius, Bellarminus és társaik gondolták; sem nem az ő apostoli hivatása, melynek betöltése által alakul és szilárdul meg az egyház, a hogy Launoius (de Launoi † 1678), Dupin († 1619) katolikus és Pfaff, Bengel, Crusius protestáns részről vélekedtek; de nem is általános értelemben a Péteréhez hasonló hitvallási hűség az, melynek első képviselője Petros (Lange, Bibelwerk I. 237.); hanem igenis a kőszikla alatt értendő az a hit és az a hitvallás, a melyet Péter tett az Úrról s a mely által Krisztus úgy az egyes hívőre, mint a hívők gyülekezetére nézve valósággal az idvesség egyedüli alapja és szerzője oly értelemben, a mint erről Péter bizonytságot tett. (Act. 4, 12)*

De hiszen az Úr nyilatkozatát Péter sem tekinthette s nem is tekintette egyébnek, mint a szívében élő hit és az ajkairól elhangzott vallástétel megerősítésének, viszont az egyház alapjának egyedül a Jézusról való hitet és vallástételt, de egyáltalában nem a saját személyét tartotta. Igazolja ezt az, hogy míg Pétert az Úr amaz igazi hitvallástételekor Πέτρος-nak nevezte, az addig ellenkező gondolkozás és érzület kifejezése alkalmából már «sátán»-nak szólította meg (23. v.), a mi feltételezi azt, hogy Péter nem önmagáért, nem önmagában, hanem csakis Krisztusért és Krisztusról tett hitéért viseli méltóan a Petros nevet. Nem is igényelt Péter maga sem semmiféle főségi vagy elsőségi jogokat a többi társak felett, hiszen első levelében határozottan Krisztust nevezi szegeletkönek, a hívőket pedig

* «Ezen a kősziklán» Chrysostomus szerint in hac fide et confessione. Ambrosius: «non de carne Petri, sed de fide». Augustinus: Petra est Christus, quem confessus Simon, sicut et tota ecclesia confitetur, dictus est Petrus. Aquinoi Tamás: Christus est Petra secundum se, Petrus in quantum habet confessionem Christi. H. ö. Articuli Smalcaldenses; de Wette és Meyer.

élő köveknek, a kik Krisztussal szerves kapcsolatban vannak (I. Pét. 2, 5. 6.) És sohasem gondolt olyasféle utódokra sem, mint a minők őt elődjüknek kívánják tekinteni a pápai székekben, a mit hangosan tanusít ez az intelme: »A köztetek levő presbytereket kérem én a presbytertárs, legeltessétek az Isten nyáját, de nem úgy, hogy uralkodjatok az Úr örökségén«. (Κληροι I. Pét. 5, 3.) Ezekre az igékre tehát egyáltalában nem támaszkodhatik a pápaság, sőt inkább a pápák világoralmi törekvéseit egyenesen kárhóztatóan elítéli az az óriási méretű és a Rómába zarándokoló tömeg által tisztán olvasható arany betűs körirat, mely a Péter-templom kupoláján látható: «Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam et portae inferi non praevallebunt adversus eam».

Ezek után tehát azt mondjuk, hogy az egyház alapja, t. i. a Krisztusban vetett élő hit romolhatatlan fundamentom s az egyház egyedüli feje és őre él örökké. Ámde Péter apostol elsőége az ő halálával, végképen megszűnt, épen úgy, mint az apostolok halálával végeszakadt az evangéliumi értelemben vett apostolságnak is. Krisztus és a hívők között nincs szükség emberi közvetítésre, mert az egyház nagy épületének egyes kövei az élő szegeletkövel, Krisztussal közvetetlenül egybe vannak kapcsolva a hit és vallástétel által.

Az Úr fentjelzett kegyelmi ígéletének másik áldása magára *az egyházra* vonatkozik, a mely az Isten országának külső, látható, szerves alakzata. Ezzel ellentétben s harcban áll a bűn, halál, kárhózat országa, vagyis annak az erős fegyveresnek a palotája, a ki őrizi a maga területét, míglen a nálánál erősebb rámenvén őt legyőzi, elveszi összes fegyverzetét, melyre támaszkodott és felosztja zsákmányát. (Lukács 11. 22.). Ez a terület a *pokol*, annak feje a *sátán*, a nálánál erősebb *Krisztus* és az ő tulajdona az *egyház*. A pokol kapui, azaz a gonoszság, erőszak, kísértés és hazugság hatalma mint valami tátongó örvény, nyitva vannak, hogy benyeljék Krisztust, apostolait. hívőit, sereget és vezért egymás után. De a Krisztus és övéi győzedelme bizonyos. A jó a gonoszság, az igazság a hamisság, az élet a halál felett diadalmaskodik. A pokol kapuin kirohanó ellenséges támadók bukása bizonyos, az Úr és az ő híveinek egybegyűjtött nyája él örökké.

Végezetre jó az apostol megbízatása *a mennyország kulcsainak*, vagyis az egyházi fegyelemnek gyakorlása iránt. (Mát. 16, 19. h. ö. 18, 18.). Az Ur szavai ezek: «Néked adandom a mennyek országának kulcsait és bármit megkötöndesz a földön, meglészen kötve a mennyekben is, és bármit megoldandasz a földön, meglészen oldva a mennyekben». Itt e három kérdés

merül fel: 1. Mit kell érteni a mennyek országának kulcsai alatt? 2. Mit jelent a «megkötés» és «megoldás» kifejezés? 3. Kinek adta az Úr a mennyek országának kulcsai felett való rendelkezés jogát?

1. A *kulcs* jelzés alatt az Úr képilegesen az evangéliom hirdetésének és az egyházi fegyelemnek tisztét érti, vagyis azt a megbízást, melynél fogva a mennyeknek országa a hívők előtt felnyitattik, a hitetlenek előtt ellenben bezáratik. Ezt a tisztet a mennyek országának királya, Krisztus az ő híveiből alkotott, házának hivatott sáfárára bizza. Ilyen sáfár első renden Péter, de vele egyenlő joron a többi apostol is (Mát. 18, 18.), sőt ilyen sáfár az Úr házának minden egyes öre, a kik az egyház kormányzása tekintetében az apostoloknak megannyi utódai. Ezt a háztartási felügyeletet oly módon gyakorolja a ház Ura, Krisztus, hogy a sáfár által az egyház hív és méltó tagjait az üdvjavakban való részesedés felől az evangéliom és bűnbocsánat hirdetése által biztosítja, viszont a hitetlen és méltatlan tagokat megjobbulásuk bekövetkeztéig az üdvjavakból kirekesztetteknek tekinti. E kulcs kezelésére vonatkozólag helyesen jegyzi meg Aquinoi Tamás: *sci endum, quod sacerdos minister est dei et actio ministri dependet ab actu domini, unde eo modo, quo dominus ligat et solvit sic sacerdos ministerialiter.*

2. A kötés (δέσιν) és oldás (λύειν) nem vonatkozik közvetlenül a kulcs által képilegesen jelzett gondolatra. Ez ellentétes kifejezés alatt némelyek rabbi nyelvhasználat szerint a megtiltás és megengedés, különösebben pedig a bűn megbocsátása és meghagyása fogalmát (Stier, Meyer), mások az egyházzal való összekapcsolás és az attól való elkülönítés tényét (Bretschneider); viszont mások a mennyei üdvjavak elnyerését és elvesztését (Wichelhaus) értik. A gondolat azonban ez: a látható és láthatatlan egyház, a hívők földi és mennyei társasága nem elkülönzött, sőt ellenkezőleg szerves kapcsolatban álló üdvintézmény. Annakokáért az Úr Jézus evangéliomának hirdetője és háza javainak sáfára, akár az üdvtanra, akár a kegyelmi javakra, akár az egyes hívőt, akár az egész egyházat közösen érdeklő dolgokra nézve hirdeti azt, a mit a mennyei Atya kijelentett, mindez, ha az Úr Jézusban vetett hitből történik, ervényes a mennyekben is.

3. A mennyek országának kulcsai felett való rendelkezési jogot pedig az Úr egyáltalában sem Péterre, sem valamely különleges szervezetű papirendre, sem valamely egyházi főtisztviselőre nem bizta. Nem bizta kizárólag Péterre, még kevésbé az ő úgy vélt apostoli utódaira, már csak azért sem, mert nyilatkozatában épenséggel nem Péter egyéniségére, hanem egye-

nesen és kizárólag Péter hitére és vallástételére, mint a hívők közös tudatára hivatkozik és erre nézve mondja, hogy ezen a hiten és vallástételen, mint fundamentomon építi fel a benne hívők összességének házat, az anyaszentegyházat. A miből következik, hogy a mely egyház nem ezen a hiten alapul, az nem igaz, hanem hamis egyház. Az evangeliomi keresztyén egyház fogalmát épen Péter apostol körvonalozza a legszabatosabban, a mikor a hívőket, mint az egyház épületének élő köveit s Krisztust, mint ezen épületnek romolhatatlan szegeletkővét, a legbensőbb kapcsolatban álló egységes szervezet gyanánt mutatja fel, intő jelül arra nézve, hogy a kik csak látszólag és névszerint tartoznak az Úr egyházához, azok nem igazi lelki tagok s nem részesülhetnek a lelki ház tagjait megillető javakban (1. Pét. 2.). De nem ruházhatta az Úr a mennyország kulcsai felett való rendelkezési jogot valamely papirendre, vagy ennek főtisztviselőjére sem, mert ezzel oly öröklési elsőbbséget rendszeresített volna, a mely mind az ő küldetésével, mind az egyház evangeliomi fogalmával merőben ellenkezik. Sőt inkább száműzött az Úr az ő egyházából mindenféle papuralmi igényeket, midőn világosan tanítja, hogy itt minden tag egyenlő (Mát. 18. 1 kk.; 20, 25 kk.) és a kulcs hatalom gyakorlását illetőleg Péterrel teljesen egyenlő jogosultsága van a többi apostolnak is. (Mát. 18, 18. Ján. 20, 23.) Az egyházi fegyelem, a kötés és oldás ténye ennél fogva a Jézus Krisztusban való hitnek és a Jézus Krisztusról szóló vallástételnek a tartozéka s mint ilyen az egész evangeliomi keresztyén egyház köztulajdona, a mint erről meggyőződhetünk, ha megismerjük azt, miképen fogta fel apostoli megbízatását maga Péter is és miként felelt meg annak. Erről a következő szakaszban.

Dr. Erdős József.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTENETE.

(Hetedik közl.)

E) *A rómaiaknál.*

A rómaiak szellemi életének minden terén a görög befolyás nyomai vehetők észre. Vallásuk szintén görög képzetekkel van tele. A római nép eschatológiája egészen görögös. A két nép felfogása között eltérés csak abban mutatkozik, hogy míg a római mythologia az elhunytak szellemeinek, a lareseknek igen fontos szerepet biztosít s ezt a cultusban is kifejezésre juttatja, addig a görög ezt kevésbé teszi. A régi görög költészetben megtalálhatók ugyan ennek nyomai (Hesiod), de azután úgy látszik teljesen eltűnik odáig, a hol a későbbi platonismus daemon tana újra felszínre hozza.

A római népnek a szó szoros értelmében vett vallási canonja sohasem volt, vagy legalább ránk ilyen nem maradt. De ennek híján is képesek vagyunk hitvilágába betekinteni. Mint a gyermekláncz-fű bolyhos magva a szelek szárnyain, úgy szoktak a népek vallási képzetei a szó szárnyain szállani nemzedékről-nemzedékre. S az egyes írók megmentik őket az elveszéstől. Itt szintén ők szolgálnak forrásunk gyanánt. A halál utáni életről a római írók között Ennius írt először. A Krisztus előtti első századból egy nagy épos maradt ránk, a mely egy képpé olvasztja össze mindazt, a mit a római nép a halál utáni életre vonatkozólag hitt. Ez Virgilius Aeneise. Az Aeneis eschatológiája ugyan szintén homerosi gondolatokkal van tele, de a mennyiben azok itt-ott részletesebb kifejtést s rómaiás kiszinezést nyertek, nem mulaszthatjuk el azt ide iktatni, hogy az ókor e másik nagy szerepetjátszó népének jövő élethitéről is képet alkothassunk magunknak.

E nép a halált szintén úgy képzelte, mint a többi népek, hogy t. i. az az embert átviszi egy más életre. Ez élet színhelye egy, a föld gyomrában fekvő birodalom: az Orcus. Az Orcusnak

— mint a világ más birodalmainak — szintén megvoltak a magai urai, fejedelmei. Ezek: Orcus és Dis Pater. Orcus mint halálisten, utóbbi pedig mint az alvilág fejedelme szerepelt a római mythológiában¹. Női istenek is voltak az alvilágban s ezek Lara, Larunda, Mater Larum, Mania és Tacita néven említettnek, a kiknek segédei a borzalmas furia nővérek — Titiphon, Alekto és Megaera — az elkárhözottakat kínozták. Az alvilág birája ugyanaz, a ki a görög mythológiában említettik. Minos király.² Ő hallgatja ki a hozzáérkező lelkeket s itéli az Elysiumra vagy Tartarusra.

Hosszú, sötét barlangokon keresztül vezetett az út az alvilágba. Kapuját — a görög mythológiából ismeretes, Cerberus kutya őrizte, a kinek időközönként felhangzó rémes ugatása végig harsogott az alvilág csarnokain. Az alvilágnak volt egy előcsarnoka, a hol az embereket kintző mindenféle nyavalyák tanyáztak, a melyeket a római néphit önálló individuális alakoknak képzelt. Az Aeneis³ így írja le azt:

« . . . . . Előtte magának
A pítvarnak s Ork első torkában az üldő
Gond s bánat vettek szállást; s búsképű öregség,
És halvány nyavalyák laknak; meg félelem, éhség,
A mely rosszra vezet; rút szükség, látni ijesztő
Képek: Halál, Sanyar és testvére a Halálnak: az alvás,
A rozsz szívörömek, létöltő Háború a túl-
Ajtóban, Furiák vasketrecze s kába Czivódás
Vipera hajfűrtin véres szallagokkal övezve.

E csarnokon belül a bűzhödt kigőzölgésű, ólomszínű Acheron folyt, körülövezve az alvilágot. E folyón kellett mindenkinek áteveznie s Charon, a kinek alakját már vázoltuk, szállította át az elhunytak szellemeit.

A rómaiak rendszerint egy quadranst tettek halottaik szá-jába, mint a mely pénzdarab a néphit szerint szállítási díjjul adatott az öreg Charonnak. De azért Charon nem mindenkit szállított át a túlsó partra. Mert a mint az Aeneis mondja egy helyütt⁴: «nők s férfiak, fiúk s leányok nagy serege — annyi, mint az ősz első hidegére lehullott falevél — futkosott fel s alá a parton könyörögve az átszállításért». — Kik ezek? Az el nem temetettek lelkei, a melyek száz évig voltak kénytelenek bolyongni a folyó partján, a míg átbocsájtattak.

¹ Preller: Römische Mythologie. 455. l.

² Aeneis VI. 432.

³ Aeneis VI. 274—290. Márki fordítása.

⁴ Aeneis VI. 308.

E hitből kifolyólag a rómaiak nagy gondot fordítottak a temetésre. Ha hullára akadtak, azt Quintilian tanúsága szerint, legalább kövekkel igyekeztek beborítani. Ha valamely családtag rokonaitól távol halt el, a hátramaradottak ha hullájára nem is akadtak rá, sírt ástak s azt elhantolták, hogy így legalább a látszata legyen meg a temetésnek. Ez által megszabadítani vélték őt az Acheron partján való száz év bolyongástól s megszabadultak kísértéseitől. Mert a néphit szerint a temetetlenül maradtok, kísérték s nem hagytak nyugtot az élőknek. S hogy, még a műveltek között is mennyire meg volt e hit, kitetszik az ifj. Plinius sorai-
ból, a ki maga is elhinni látszik azt, hogy Athénében egy nagy házban, a mely e miatt lakatlanná vált, minden éjjel kísértet járt. Egy sovány, hosszú szakállú, kezén-lábán bilincsbe vert aggastyán lelke kísértett ott nagy zörejt okozva. Végre Athenodorus nevű bölcész bátorságot vett magának a titok végére járni s megleste a kísértetet. Midőn egyszer ismét megjelent, addig integetett feléje míg követte s az udvaron egyhelyütt eltűnt. Másnap ástak az illető helyen s ott egy bilincsbe vert csontvázra akadtak. Eltemették tisztességesen s a kísértés megszűnt.¹

A túlvilágon három osztályt különböztettek meg. Mindjárt az Acheron tulsó partján feküdt az egyik. Szomorú hely volt ez, a mely a nap meleg sugarát is nélkülözte.² Iszonyú sírás-rivást vittek itt végbe a kis csecsemők s a korán elhunyt kisdedek. Itt tartózkodtak az ártatlanul elítéltek, s az öngyilkosok lelkei. Életük szomorú volt nagyon s szívesen tértek volna a földre e szerencsétlenek, de a kilencz körül folyású Styx lebilincselé őket. E helyhez közel feküdtek a siralmi mezők, melyeket nagy myrtus-erdők környeztek. Ez a szerelem áldozatainak s a harcban elhullottak lelkeinek volt tartózkodási helye, a kik szintén búbánatban töltik napjaikat. E hely mintegy előcsarnokát képezte az alvilágnak. Ezen túl az út kétfelé oszlott; az egyik jobbra a boldogok honába; az Elysiumba, a másik balra a kárhozat helyére: a sötét Tartarusba vezetett.

A pokol képzete egészen görögös. Mélyen lenyulik a földbe, kétszer annyira, mint a minő magas az Olympus. Ura a gnoti Rhadamantos hallgatja ki benne a bűnösöket s megvallani kényszeríti őket a földön eltussolt vétkeiket. E működésében segéd-társai a már említett furiák. A Tartarus elején egy óriási kastély állt, a mely háromszoros fallal volt kerítve s azon kívül az égő Flegeton folyó környezte; oszlopai erős aczélból készítvék, hogy sem égi, sem földi erő kárt ne tehessen benne. E kastély a kárhozat

¹ Plin. Epp. VII.

² V. ö. Aeneis VI. 535.

hona. Ebbe jutottak haláluk után mindazok, «a kik megvetették a jogot s az isteneket», mindazok, «a kik gyűlölték testvéreiket, kik szüleik iránt méltatlanul viselkedtek és védenzeiket befönték, vagy a kik a talált kincset elrejtven vissza nem adták jogos tulajdonosának; a kik az ellenséghez szegődtek s az uraiknak adott esküt megszegették».¹ A nagyobb vétkek büntetései ugyanazok, a melyeket a görög Hadesben szemlélhettünk. Ott találjuk Tityost, kinek máját a keselyük eszik, ott azon elkárhozottakat (Ixion, Perithous stb.), a kiknek feje fölött esni készülő szikla csüng; a gazdagon terített asztalon finom ételek gerjesztenek étvágyat, de az éhezőket Alekto furia nem engedi hozzájuk nyulni. Némelyek nagy sziklákat hengergetnek, mint a görög Sisiphos, mások kerekük küllőin szétterpesztve függenek alá stb. Annyiféle a kín s büntetésnem, hogy Sybilla az alvilágban záró Aeneas előtt így kiált fel: «ha száz nyelvem volna és száz torkom, nem mondhatnám el a büntetések minden nemeit».²

Az Elysium ellenben nagyon kellemes helynek van lefestve. Sűrű pázsitos s virágos völgyek váltakoznak benne illatos borostyán-ligetekkel fedett dombokkal. Közepén az Eriadnus folyó vize csörgödez. Lakói: jámbor s kitünő férfiak vagy a hazáért elvérzett hősök, a kik kellemes szórakozások közt töltik napjaikat. Ottani életük a földihez hasonló ugyan, de kellemesebb. Egy részük játszik s birkózik a sárga homokon, más részük a híres Orpheus lantjának bájos hangjainál dalolgat, tánczol s ismét mások a puha pázsiton heverészve lakmároznak s karban énekelnek. Azoknak halántékai, a kik a földi életben valamilyen kitüntették magokat, — fehér szallaggal vannak átkötte.

A halhatatlanság hitén kívül még a lélekvándorlás hitének nyomaira is akadunk a rómaiaknál. Az a hit, hogy az elhunytak lelkei a test mellett, illetve az elégetett test hamujában tartózkodnak mindaddig, a míg alkalmuk nyílik új testbe átmenni, szintén felcsillan e népnél. Sőt egyes végrendeleti intézkedésekből arra lehet következtetni, miszerint azokat sírjaik mellett tartózkodóknak vélték, mivel e helyeken kerteket s parkokat létesítettek a czélből, hogy az elhunytak szellemei a szép természetben gyönyörködhessenek.³ Az Aeneis egy helye⁴ szintén a lélekvándorlás hitére enged következtetni. Archises u. i. azt mondja a túlvilág titkait vizsgáló Aeneasnak, hogy a lelkek, ha az alvilágban megbűnhődtek vétkeikért s megtisztultak minden

¹ Aeneis. 620. 609—614.

² Aeneis VI. 626.

³ Serv. ad Verg. A. V.

⁴ Aeneis VI. 724—752.

mocsoktól, isten által a Lethe folyóhoz hivatnak, hogy abból iva, a mult emlékeit elfelejtsék s megtekintvén az égboltozatot, kedvet kapjanak visszatérni az életbe. Ez a lélekvándorlás tanának egyik gondolata, a mely valószínűleg a görög bölcsészetből ment át a rómaiak nézletvilágába, a mely Ovidiusban is kifejezésre talált s Pythagoras bölcselmi tanának a néphittel való keverékének tekinthető.

A megholtak szellemei — a rómaiak hite szerint — élénk érintkezésben maradtak az élőkkel. A manes-ek, a mint a szellemeket nevezték, bármikor visszajöhettek a földre s mint utak, kertek, házak védőszellemei fontos szerepet játszottak. S ép azért a nép nagy tiszteletben is tartotta őket. Egyes nevezetesebb őseit istenként tisztelék s lar familiáris cím alatt a család szobrot emel szobájában őse szellemének, a kihez fontosabb esetekben tanácsért, segélyért fordul azon hiszemben, hogy az mindent tudva, képes is segíteni s hálája jeléül áldozatokat mutat be neki. Ilyen laresei nemcsak egyes családoknak (l. familiaris), de a keresztutaknak, közhelyeknek, városoknak is voltak s tiszteltükre december és június hónapokban ünnepeket rendeztek.

A szellemeknek más alakjai a larvae és iemures. Ezek a római nép kísértetei. A rossz emberek, vagy a rossz véget ért emberek lelkei haláluk után bosszuló szellemekké válnak, a melyek valamely bűn, rajtok elkövetett méltatlanság, vagy rakási czeremonia elmulasztása miatt nyugtot nem találva nyugtalanítják az élőket is. A lemures, vagy remures hasonló kísérteties szellemek, miket Remus erőszakos halálával hoztak kapcsolatba, a kinek haragos lelke csak a Romulus által alapított áldozati ünnep által nyugtathatott meg.

A rómaiaknál a kísértetekben való hit nagyon el volt terjedve. Több latin író tehet erről bizonyosságot. Így beszéli pl. Suetonius, hogy köztudomás szerint abban a házban, a melyben Caligula császár meghalt, egyetlen egy éjszaka sem mult el a nélkül, hogy ott kísértet ne járt volna, melyet az ő szellemének tartottak.¹ S tyrusi Maximus sok hasonló adatot közöl Hektorról s Achillesről, mint a kiknek szellemét a nép gyakran látta itt-ott megjelenni.² Legnaivabb adatokkal szolgál e tekintetben Dio Cassius, a ki, úgy látszik, maga is hitte, miszerint egyes nagyobb események alkalmával tömegesen kelnek ki a halottak sírjaikból.³

¹ Sueton, Caligula c. 59.

² Tryr. Max. XV. 6—7.

³ V. ö. Dio 51. 47; 62, 17; 80. 18.

Nem csodálkozhatunk azon, ha a szellemekben való ilyen hit mellett, a szellemidézés lehetőségének hite is lábra kapott. A XVIII. sz. és XIX. elejének eme kedvelt sportja, a mely^oly sok lelket tartott feszültségben a művelt Európában, a rómaiaknál is gyakoroltatott. Mindentudást tulajdonítván a szellemeknek, tanács s jóslás végett fordultak hozzájuk. Fájdalom azonban, ez álhit gyakran borzasztó bűntényekre adott alkalmat. Mivel a halottidézőnek leginkább az erőszakos halállal kimult s lehetőleg nem rég kimult emberek lelkei fölött volt legtöbb hatalma, azért gyilkosságok is fordultak elő e célból. Nero, Caracalla, Didius Julianus és Elagabal-nak kedvencz foglalkozásai közé tartozott a szellemidézés s a mint ez utóbbiakról Dio. C. írja, három gyermeket is föláldoztak e hitüknek.¹

Halottaik emlékére ünnepet is ültek. A haragvó szellemek kiengesztelésére tartották a lemuoriákat három éjszakán át (máj. 9., 11., 13.). Ily alkalmakkor rendszerint áldozatokat mutatnak be, és pedig a mint Lucianusból² kiveszszük azért, mivel sokan azt hitték, hogy az elhunytak azon ajándékokból s áldozatokból táplálkoznak, a melyeket az élők nekik felajánlanak. Ezért sokan mindenféle ruhákat, szerszámokat, ékszereket s eledeleket égettek el vagy raktak a sírba azon hiszemben, hogy az elhunytak azoknak a túlvilágon hasznukat vehetik. Igen szép volt a február 22-én tartatni szokott Caristia, a midőn kölesönös szeretet nyilvánulások közt szenteltek napot halottaik emlékének.

A fentiekbe foglalható össze a római nép halhatatlansági hite. Mint mindenütt, a hol speciális vallási canon a maga tekintélyével nem szabályozza a gondolatokat, úgy a pogány rómaiak között is a halálutánra nézve a lehető legelágazóbb képzetekkel találkozunk. Általánosságban tekintve a rómaiak hitét, azt mondhatjuk, hogy édes anyját, a homerosit tökély dolgában messze fölülmulja. Nem csoda; csaknem egy ezredév fekszik a Vergiliusé s a Homeros-é között. Egy ezredév alatt a népek nagyot fejlődhetnek. Az által, hogy e halhatatlansági hitben az erkölcsi elv már határozottabban kidomborul, felülmulja emezt, de azért még nem érte el az ilyen tanok tökélymagaslatát.

A túlvilági jutalmazás s büntetés eszméjét már felölelte, de nem viszi keresztül teljesen. Az Elysium örömeit igéri a jámboroknak s kiválóbbaknak, de azért sok ártatlant hagy jutalmazatlanul. Eötvsünknek szavait, melyeket a ker. vallásra

¹ Dio LXX. 16; 79. 11.

² Lucian. De luctu. 14.

vonatkozólag mond: «ha van valami, mit a keresztyén vallásban sajnálhatunk, az az: hogy szegények s elnyomottak számára lévén hirdetve, azoknak, kik a társadalom magasabb lépcsőin állanak, kevesebb vigasztalást s kevesebb szabályt nyujt» itt megfordíthatjuk. A görög s római halhatatlansági hitnek az a hiánya, hogy az egyszerű, csendes erények kellő méltánylást általa nem remélhettek és a szerencsétlenség kárpótlás nélkül marad. A régi görögben jóformán semmi, a rómaiak e hitében is sokkal kevesebb a vigasztaló elem, mint a perzsa vagy a keresztyén eschatologiai tanokban.

Paulik János.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

Egyik egyházi lapunk, az «Evangelikus egyházi szemle», Szeberényi Lajos Zs. békés-csabai ág. h. ev. lelkész szerkesztésében, különös figyelemmel kíséri azt a hatást, a melyet az új egyházpolitikai törvények protestáns népünknel előidéztek. Egy «falusi lelkész» pl. azt a megfigyelést tette, hogy a falusi népnek tetszik a házasságkötés actusának rövidsége. «Észre sem veszik, hogy már férj és feleség». «Úgy intézik a dolgot» — mondja tovább — «hogy az esküvőt megelőző napon megjelennek a polgári kötés eszközzésére két tanuval; a kötés után a férj elbucszúva feleségétől, mind a kettő előbbi otthonába tér, hogy a holnapi lakodalomhoz készüljenek» stb.

Ez megfigyelésnek mindenesetre elég érdekes; de hogy ez, egy-egy szórványosan jelentkező esettől eltekintve, tömeges legyen, abban már határozottan kételkedünk. Ellene mond ennek a szerelem psychológiája s nem értjük, hogy egy olyan a maga egyházához és annak hit- és erkölcsi elveihez annyira ragaszkodó lelkész, mint a minő a lap szerkesztője, miként tehetett ilyen szerkesztői megjegyzést: «az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy jobb, ha a polgári házasságkötés és az egyházi esketés nem történik egy napon. Nálunk (t. i. Békés-Csabán) néha több nap mulva történik az esketés és addig a felek nem élnek együtt». Már Békés-Csaba is elég nagy hely arra nézve, hogy ezt az utolsó mondatot jól meg kérdőjelezzük. Honnan és hogyan tudható meg minden esetben, hogy vajjon így van-e igazán a dolog? Ha pedig csak egyetlen egy esetben is nincs *így*, hanem másként, akkor már aztán miért jobb, ha a polgári házasságkötés és az egyházi esketés nem egy ugyanazon napon történik? A két dolognak illetén elrendezésében, mint a hogyan ajánltatik, határozott törvény kijátszás rejlik. Az egyik az állam törvényeinek semmibe vétele s iránta a tiszteletlenségnek kimutatása; a másik

meg, ha esetleg a felek bár nem törvényes házások, mégis együtt élnek — mert ezt ki ellenőrizheti? — az általános társadalmi morálnak a megsértése. Mert vagy törvényes házások a felek a polgári házasságkötés után, vagy nem és csak akkor válnak törvényes házasságokká, a mikor az egyházi szertartás szerint is megesküdtek. Ha törvényes házások — a mint hogy tényleg azok is, — a polgári hatóság előtt megkötött házasságuk folytán, akkor attól a pillanattól fogva a házasság életnek minden jogaiba és kötelességeibe be is léptek; ha pedig nem azok — már ezt csak feltéve, de meg nem engedve — akkor meg csak sokkal természetesebb, hogy ne két részletben, napok időközével vegyék ki a sanctiót az együttélhetésre. A prot. lelkészeknek az új egyházpolitikai törvények mellett csak az lehet az egyedül helyes és törvényes álláspontja, hogy a lelkekre és szívekre abban az irányban hassanak, hogy azok tényleg élő tagjai legyenek az egyháznak, amaz egy Lélek által az egyház organismusának, mint a Krisztus szerveivé váljanak s érezzék életük minden mozzanatánál a vele való közösséget, a szeretet, a belső vágyódás kapcsolván őket hozzá. A szív belső indításából s egy valódi evangéliumi hitből származó nemesebb erkölcsi világnézetből kifolyólag tekintsék a házassági szövetséget ne csak polgári actusnak, hanem érezzék, hogy abban van egy magasabb erkölcsi mozzanat is, van valami mélyebb mystika, a lelkek vonzódásának mystikája, a mi azonban csak akkor válik élő és éltető, mindig megmaradó, soha el nem fogyó, mindeneket tűrő és elfedező, mindeneket reménylő és hívő erővé, ha Istentől táplálkozik szüntelenül, ha az ő áldását veszi, ha imádsággal erősítetik és ha a mennytől soha el nem szakad. Mikor a két léleknek ez a szövetsége megkötetik az állam előtt egyedül érvényes módon, akkor aztán jöjjenek el az egyházhoz; mert nemcsak az állam polgárai, hanem egyszersmind a Krisztusnak örökös társai is, ha szövetségükbe őt fogadják be harmadikul. Szerintünk sokkal jobb lesz, ha a felek arra lesznek rávehetőek, hogy a polgári hatóságnál megkötött törvényes házasság után azonnal jöjjenek el a templomba, hogy buzgó imádságukkal kérjék Istennek áldását a frigyre. A házasság kettős mozzanata így érvényre jut; se jobbra, se balra immoralis útra a felek nem lépnek; mi magunk sem tévedünk holmi hierarchikus útvesztőkbe; magunk is, hiveink is megadjuk mindeneknek, a mivel tartozunk — a kinek adóval, az adót; a kinek vámmal, a vámot; a kinek félelemmel, a félelmet és a kinek tisztességgel, a tisztességet. (Róm. XIII. 7.)

Hanem hát az a bökkenő; hogy az egyházzal való közösség érzése gyengült meg és a hozzáfűző kötelékek lazultak meg.

Hic Rhodus! Mert ha — a mint az Ev. egyh. Szemle kimutatja — 37 ref. jegyespár közül 17 nem ment el a templomba, vagy hogy egy bács megyei ág. h. ev. német egyházban az október és november hónapokban házasságra lépett 26 pár közül csak *egy* eskettette meg magát egyházzal; avagy hogy Orosháza a polgári házasság első két hónapjában 36 pár (mennyi között?) nem vette igénybe az egyház szolgálatát: ez bizony eléggé megvilágosítja azoknak az egyházaknak hiveikhez való benső (?) viszonyát. Ezekre a dolgokra azonban nem segítünk, ha szolgabíróskodunk, községi eljárás támogatásához fordulunk stb. Még csak hajdút kellene magunk mellé ültetnünk és a régi jó «bank»-ot a templom elé felállítatnunk ad majorem dei gloriam, hogy teljes legyen a mi szolgabíróskodásunk. Igaza volt gr. Apponyi Albertnek, mikor azt mondotta, hogy épen a magyar népnél lesz legrombolóbb hatású az új rend. Nem valami nagy jósló erő kellett ehhez, hiszen elégszer hallhatta, hogy az egyházi kötelékek mennyire meglazultak s a burokratizmus az egész egyházban hogyan megcsontosodott. Sok szertelenséget lehet megbocsátanunk br. Kaas Ivornak azért a cikkért, a melyet a Nemzeti Ujság jan. 22-iki számába írt és azért a nyilatkozatáért, a melyet ebben tett: «pénz és állam nem teremthet vallást s nem tartatják fenn az egyházat. Erre csak a hit ereje képes».

Ime ott van egyik nagy alföldi ref. gyülekezetünk. Mikor a bapvisták oda először tették be a lábukat, jó magyar szokás-ként szolgabíró és csendőrkáplár ment ki az eltévelyedettek jobb útra való térítgetésére; az evangéliom kétélű fegyvere helyett karabély, szuronyok alkalmaztattak s ma már templomuk van a veszedelmes (!) szektáriusoknak. Jobb lett volna a szolgabíró helyett az evangéliomi erőket segítségül hívni, azokkal többre mentek volna. De nálunk, fájdalom, épen ez erőben nem hisznek. Azt elhiszik, hogy az elhintett növénymag kikél; de hogy a szellemi világban is ugyanazok a törvények érvényesülnek és hatnak, mint a természeti világban: ezt már nem egészen. A vetéshez kiválogatják, illetőleg kitréurózik a búzát, vagy rozstot, hogy annál bizonyosabb s annál jobb minőségű termés legyen, hanem a szellemi vetéshez jó akármilyen is, csak ne nagyon sokat kelljen az előkészülettel vesződni. Ma orthodox, máskor modern, egyszer keserű pessimizmus, máskor derült, humanisztikus világnézet (de mind a kettő csak a frázisokban és nem kialakított egységes és bizonyos meggyőződéseken alapuló világnézetként), latitudinárius erkölcs-prédikációk, elszellemesített és elallegorizált Krisztus, mindent tagadó és gunyoló kritika, merő negatív és semmi pozitív, a keresztyénség üdvtörténeti tárgyias (objektív) tényei helyett a vallásos életnek tisztán csak alanyi

alapokra való fektetése: hja! így egyháziasságot és vallásos életet nem lehet teremteni.

Az öntudatos s határozott célra törekvő ember világ kezdetitől fogva mindig előnyben volt az ingadozó és tétovázó felett; az emezt mindig járszalagján vezette.

Mikor Luther és Kálvin — Froude mondásaként — »tor-
kon ragadták a hazugságot», erőteljes, öntudatos, határozott fellépésük teljesen zavarba hozta az akkori ingadozó, kételkedő, in capite et membris reformálást sürgető, s meghasonlásokban, vitákban szétszakadozott római kath. egyházat. A reformátorok hatalmas fellépése imponált a világnak. A római egyház fejét vesztette és kárpálta a császárokat, választótejedelmeket s bizonyára, ha lettek volna, a szolgabirákat is, hogy miért nem szedik szuronyra és huzatják deresre a veszedelmés eretneket. Mikor azonban észrevette a róm. katholicismus, hogy a martYROK vére csak megtermékenyítette az eretnek egyházak talaját: akkor elkezdte megfigyelgetni, hogy vajjon miben is van hát ezeknek az eretnekeknek az ereje; talán lehetne tőlük valamit tanulni és a saját fegyvereikkel verni meg őket. És a mint eltanulgatta egymás után tőlünk a hitébresztés és egyháziasság kifejtett módszereit, azokat beleillesztette a maga hatalmas külső szervezetébe, összeszedte magát s a célt mindig maga előtt látva, ment egyenesen, határozottan, ingadozás nélkül előre. Újra megmutatta, hogy a világ leghatalmasabb és az uralkodás szempontjából a legeszesebben (persze e világnak és nem a világosság-
ságnak fiai szerint) megcsinált intézménye. Az utolsó falusi kaplánocska is ez institutio öntudatát és hatalmi törekvéseit vitte ki magával az életbe.

Ma a protestantismus sántikál lassanként a róm. katholicismus után. Minden újításunknak indoka: a katolikusok is ezt csinálják, nekünk is tennünk kell valamit! Jól szervezik a vallás-
oktatást, nekünk is katechetákat kell állítanunk! elárasztja a Szt.-István-, meg Szt.-László-társulat népies iratkákkal a közönséget, már csak mi is tegyünk valamit; Szt. Imre ifjúsági egyleteket, katolikus köröket stb. alakítanak, próbáljuk meg mi is; a nőnevelést kezükbe vesszük, ne hagyjuk mi se magunkat és így tovább. Hogy is mondja csak a Birák Könyve? »Azért én is mondek: nem üzöm ki őket (a kananitákat) a ti orczátok elől, hanem léznek mint tövisek a ti oldalaitokban... hogy általuk kísértsem az Izráelt, ha megtartják-e az Úrnak utát, járván arra, a miképen megtartották az ő eleik, vagy nem?» (II. 3, 22.). Jók nekünk e tövisek és török; mert különben mit csinálnánk?!

Mindig felettébb csodálkozom, mikor báránybőrbe öltözött

farkasként emlegetnek egy-egy nagy tevékenységű pápista papot. Ha tesz, ha hódít, ha egyháza elveit érvényesíti — jól teszi; viszi elől a zászlót, mely alá esküdött s nemcsak elméletileg biztat, hogy «menjetelek előre!» hanem előre áll s azt mondja; «jőjjetek utánam!» Ebben több erő van, mint az afféle utasításokban, hogy ha valamely egyházközségben nagy a convertálók száma, akkor ezeknek nevei jelentessenek be a presbyteriumnak s vétessenek jegyzőkönyvbe. Már ez akkor nem használ semmit.

Fermaud, ref. ifjúsági egyesületnek genfi központi titkára egy Budapesten tartott beszédjében mondta el a következő adomát: Egyszer egy sötét, zivataros éjjel egy kisebb csónakban néhány matróz a parttól néhány kilométernyire horgonyozó hajóra akart hazamenni. Beszállanak, evezőket ragadnak, egyik a kormányhoz ül s dolgozni kezdenek. A csónak csak emelkedik hullámhegyre fel és száll hullámvölgybe alá s meg vannak győződve a benne ülők, hogy nemsokára hajójukhoz érnek. El telik azonban egy óra, két óra s még mindig nem látják a hajó lámpáját. Közben pirkadni kezd s akkor veszik észre, hogy a hosszúra eresztett tartó kötelet elfeledték eloldani a vaskarikából. Hiába vesződtek, csak egy helyen hányták-vetették őket a hullámok. A míg le nem oldja a protestáns egyház is a maga sajkáját az örökös adminisztrálás vaskapcsáról, az autonómiának bárminő hosszú kötelére is legyen bocsátva és a míg ki nem evez a nagy társadalom nyílt tengerére, hogy ott küzdjön meg a felcsapódó hullámokkal: bizony nem megy előbbre a cél felé.

Ime — hogy magam se legyek ment az összehasonlításossal való bizonyítástól, — a római egyház már régen kivezett a társadalmi térre, úgy hogy nemcsak a societástól nem ijedt meg, hanem még a socialismustól sem, csak céljainak szolgáljon az. Követnünk ide már nem szabad, mert a mi céljaink nem szentesítik az eszközöket; de egyházi öntudatukból, határozottságukból, rendkívüli tevékenységükből jó lesz egy csomót magunknak visszaváltani.

Az ág. h. ev. egyház szeretne első sorban az államkincstárból egy kis anyagi erőt szerezni, hogy szellemi erejét majd azután annál jobban kifejthesse. Ebben a kivánságban különben az ev. ref. egyház is teljesen elismeri vele az uniót. Itt nincsenek se dogmatikus, se liturgikus, se adminisztratív, sem pedig nemzetiségi nehézségek. Bár annyira egyek tudnánk lenni egyéb kérdésekben és egyéb munkában is, mint az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásának a sürgetésében!

A miniszterelnökhöz intézett felirat igazán nagyszabású s jól kidolgozott memorandum. Azt ugyan nem óhajtja az ág.

ev. egyház, hogy az 1848: XX. t.-cz. 3. §-ának elve minden következményeivel együtt megvalósíttassék, mert autonom szervezetével az állami gondoskodásnak ez a módja, a mely az 1848-iki törvényben kontemplálva van, össze nem fér; de az állami segélyezés kérdésénél mégis e törvénycikkre kell utalni, mert az abban foglalt elvnek törvénybe iktatása által ismerte el a magyar törvényhozás, hogy a bevett vallásfelekezetek között az államnak nem szabad különbséget tennie. Reá mutat azután, hogy minő áldozatokkal teljesíti az egyház azokat a kötelességeket, a melyek különben az állam kulturális feladatai volnának (iskolákra áldoz 1.567.000 frtot, míg egyházakra 1,256,000 forintot); továbbá, hogy az új egyházpolitikai törvények által jelentékeny veszteséget szenvedett a papság (38,482 forintot), végül, hogy elodázhatatlan szükség a papság fizetésének legalább 800 frtra emelése. Ez utóbbira kér évente 63,126 frtot, a segédlelkészi fizetéseknek 500 frtos minimumra emelhetésére 18,181 forintot, anyakönyvi jövedelmek kárpótlására 38,482 frtot, stóllak kárpótlására 89011 frtot, nyugdíjintézetre 61,025 frtot, az egyetemes alap javára 5000-et s a rendes államsegély czimén 80000 frtot, összesen 399,825 frtot.

Ehhez a memorandumhoz, a mely folytatásában az egyes tételek alatt felvett szükségleteket indokolja, a Prot. Egyh. és Isk. Lap igen érdekes adatokban állítja össze az Ausztriában lévő s mindössze 35000 lelket számláló és egy főtanács alatt közigazgatásilag egyesített prot. két egyház államsegélyét, a mely szerint 1896-tól e két egyház 105 ezer frtot kap évi segély gyanánt, 27,100 frtot bécsi theol. fakultására s 41 ezer frtot a főtanács céljaira, tehát összesen 173,100 frtot, lelkenként 49 frt 05 krt. Nálunk pedig a két és fél millió lelket számláló ev. ref. egyház 1893/94-től fogva kap csak 171 ezer frtot, tehát lelkenként csak 8'7 krt, míg az ág. h. ev. egyház (1 millió lélek) 74,000 frtot, vagyis 7'4 krt lelkenként.

Az erdélyi egyházkerületet — már a mint a Prot. Közöny czikkeiből következtetni lehet — két kérdés foglalkoztatja leginkább: a nagy egyházmegyéknek kisebbekre leendő felosztása és az egyházmegyei gyámintézeteknek az egyetemes gyámintézettel szemben leendő fokozatos feloszlása. Az elsőre nézve az egyik czikkező azt mondja, hogy «minél apróbb egyházmegyékre osztjuk magunkat annál elevebb lesz a mozgékonyság bennünk». Igaza van! Így felosztásra jönnének a szilágy-szoínoki 62, a marosi 63, az udvarhelyi 50, a széki 38, a kolozs-kalotai 37, a nagy-enyedi 35, kükküllői 35, görgényi 33, dézsi 25, vajdahunyadi 24 stb. anyaegyházakkal. Az egyházmegyék nagyságát nem a lélekszám, hanem a terület mekkorasága szerint veszi.

A javaslat alkalmas és helyes eszközt ajánl arra, hogy a puszta adminisztrálás helyett egyszer már esperesi cura pastoralis is gyakorolható legyen. Erre is rendkívüli szükség van.

Az egyházmegyei gyámintézetekről cikkező pedig azt óhajtja, hogy az egyházkerület tegye meg azt, a mit a konvent elmulasztott, hogy t. i. a kettős, illetőleg sokakra nézve hármas és így nagyon terhes kötelezettség egyike alól, a melyik alól lehet, tehát az egyházmegyei alól a lelkészeket mentse fel, de úgy, hogy a már szerzett jogok azért érvényben maradjanak. Ez is egészen eszélyes, méltányos és tisztességes kívánság.

A dunántúli ref. egyházkerületet a püspökválasztás tartja izgalomban. Ide is átvitték a politikai választásoknál már nem egészen ismeretlen korteskedést. «Igen nagy kár volt» — mondja a Dunántúli Prot. Lap — «hogy túlbuzgó párhívek olyan nyílt levelek szerkesztésére és a presbyteriumokhoz szétküldésére adták magukat, melyek közül egyik-másik már a személyeskedés vagy alaptalan gyanúsítás terére lép». Hová lett az a tiszta kálvinista elv, mely a kiválasztás dogmájának gyakorlati érvényesülése volt, hogy a nép szavában Isten szava nyilatkozik meg?! Úgy látszik, hogy nagyon is *emberi* motívumok dolgoznak. Pedig a püspökség «jó dolog» ugyan, de mégsem vicinalis vasúti engedményesség. Az őrállónak csak akkor van erkölcsi ereje, ha gyökerei az általános és feltétlen bizalomban ágazhatnak szét, jobban mondva, ha közvetlenül onnét nőttek ki. Mert ha nem onnét nő ki, akkor még olyan nagy munka után is, mint a minőt kifejtett pl. az «Őrálló» című politikai, szépirodalmi és közgazdasági lap buzgó szerkesztője, hiában fárad és hiában ad harsonája bárminő biztos hangokat. Megemésztheti a munka, azért maga mégis megszűnik, mert nem a közóhaj és nem a közszükség alkotása.

Ezzel egyeseknek, vállalatoknak és társaságoknak egyaránt számolniuk kell.

A nép szava Isten szava! csakhogy nem pártpolitikai, hanem Kálvin János-i értelemben.

**

b) Külföldi egyházi élet.

Napi lapok útján vettük a hírt, hogy Fraknoi Vilmos cz. püspök nem régiben bemutatta Rómában a pápánál azt a néhány fiatal történészt, kik az általa alapított intézetbe, Rómában, a pápai levéltárban eszközleendő kutatások végett, felvétettek. A kihallgatás nagyon kegyes volt. Szóba jött Magyarország millennáris ünnepe, sőt a megszavazott és életbe lépett egyházpolitikai törvények sem maradtak el.

Ha a hírek hitelt lehet adni, az utóbbiról oly nyilatkozatokat tett a pontifex maximus, mely mosolyra gerjeszthetné az embert, meggondolva azt az óriási erőfeszítést, melyet a felső klérus és a feudal-klerikális főurak, azok t. i. az egyházpolitikai törvények ellen kifejtettek. Ugyanis, a pápa kijelentése szerint, azok a törvények épen nem veszélyeztetik a római katolikus egyházat, nincs tőlök mit tartani; hiszen Magyarországon sem történt egyéb, mint Németországon. Franciaországban ott, hol a polgári házasság annyira nem törte meg az egyházat, hogy — ellenkezőleg — napról-napra több és több sikerrel hódít, terjeszkedik és consolidálódik. Így hát nálunk is, van rá remény, a római egyház megrontása helyett, annak javát fogja az előmozdítani.

Ime sok hű-hó semmiért! E miatt kellett annyi drága időt elvesztegetni, a nemzet erejének majdnem legjavát felemészteni! Hiszen, ha így áll a dolog, akkor épen az egyház érdeke kívánta, hogy ama javaslatok törvényynyé legyenek; ama törvények mellett sokkal jobban épülhet nálunk a romanismus mint nélküle . . . . és mégis annyi ideig port szórtak a világ szemébe és szórnak itt-ott ma is, agitálva a törvények ellen, hogy a képzelt jognak önkénytes feladásával ne látszattassanak a lappangó előnyt keresni. Hiszen így a római főpásztorok békés hangú levelei nem erény számba veendő, hanem a bűnösen felizgatott közhangulat lecsillapításával utólagosan akarják helyrehozni az elkövetett hibát. Hiszen ezek szerint a néppárt és ennek törekvése pápás szempontból sem helyeslendő, sőt elítélésre méltó fanatizálás. Ezeket lehetne kiolvasni ama kihallgatás híreiből; honnan egyúttal egy biztatást is nyerünk, egy kedves ajándéknak ígérkező ígéretet valamelyes, a millennium alkalmára a «regnum Marianum»-hoz intézendő apostoli levél iránt.

* * *

De hát ki tudna Rómának utain elmenni?! Megszoktuk már, hogy ott diplomáciai nyelven beszélnek, melyben tudvalevőleg a szavak arra valók, hogy a gondolatot elfedezzék. Hát ha ki van mondva, és pedig jól látható örömmel, a «pati posse», miért nem

szünik meg a néppárti izgatás? Hiszen ösmerjük a római subordi-
natiót, a mely egy szavával a legbátrabb előcsahosokat is szűkölve
a sarokba vonulókká teszi. És mégis hiányoznak a jelek, hogy akár
nálunk, akár a külföldön szűnnék az izgatás, mely a törvényes rend
megbontása mellett akarja az államba, a társadalomba, egyházba és
iskolába, a családokba bevinni a meghasonlást s ennek az útján a
pápai hatalmat, az ultramontanismust felépíteni. — Sőt ellenkezőleg
a jelek azt mutatják, hogy a felekezeti surlódások növekedőben van-
nak, a romanismus uralmáért a politikában olykor a leggaládabb
eszközökkel dolgozók titkos «szent» biztatással láttatnak el.

A mi néppártunk teljesen analog fog lenni az ausztriai antiszemita
és keresztyén-social párttal s mindketőnek törekvése egy, a Német-
országban igen jól bevált centrum, a mely Canossába készítve a
liberalismus útját végre az államot olyanná alakítja, mint Belgium.
Elég vak arra, hogy ideiglenesen uralmáért tönkre tegye nemzetek
boldogságát s irtsa a szivökből a keresztyénséget; mert hogy az ered-
mény ez: gondoljunk még Belgium mellet Franciaországra is.

Mi Nyugot-Európa mellett mindig egy pár lépéssel hátra maradva
haladtunk s haladunk. Ez az előnyök megszerzésénél baj, de a
veszélyek kikerülésére igen előnyös helyzet.

Vajjon nem tanulságos-e nekünk az, hogy az ausztriai kleri-
kális pártok érdekében az alsó papság ép úgy izgatott, mint nálunk?
— azután: hogy látszólag a felső klerus tőlök tökéletesen távol
állott, sőt maga a pápa is, annyira, hogy a mult télen az osztrák
püspöki kar határozottan fellépett ellenök és a pápa kárhóztató nyi-
latkozását is kinyerte? — és végül: mikor azok a pártok az ausz-
triai alkotmányt veszélyeztetik, sőt Bécsben az antiszemiták feltétlen
diadalt aratva Luegert akarják a polgármesteri székbe ültetni, de ő
Felsége a megerősítést megtagadja: a római kuria szócsövei, az
«Osservatore Romano» és a «Voce della Verita» nem győznek eléggé
sajnálkozni az antiszemitákat és keresztyén-socialistákat ért eme vissza-
utasítás felett és reményöket fejezik ki, hogy az új választás épen
úgy fog kiütni, mint a korábbiak, s a megerősítés el nem maradhat.
— Félreismerhetetlen, hogy a római politika előbbre helyezi Luegert,
illetőleg az őt emelő irányt, az uralkodó és kormánya becsületes
törekvéseinél s így közvetve ő náluk maguknál is. Természetesen
azért, mert egy ily pártból még «centrum» is nőheti ki magát, sőt
kormányra is juthat.

Azt hisszük, hogy alig csalódunk, ha a mi nagy egyházpolitikai
ellenzékünk magatartását olyannak fogjuk fel, melynek czélja elége-
detlenséget kelteni, nem a hozandó, illetőleg a hozott törvények
miatt, hanem hogy nálunk is előállhasson abból egy keresztyén-
socialis párt. Az oppositio csak ürügy volt egy, az ultramontanismus
érdekében dolgozó politikai párt létesítése végett . . . Ez sikerült

is, mert a néppárt már gubóban van, csak az a kérdés, hogy kirepülhet-e majd.

* * *

A felekezetek között levő egyenetlenség elenyésztése — a mi liberalis pártunknak egyik célja az egyházpolitikai törvényekkel — nem sikerült, de nem is sikerülhet, mert azt látjuk, hogy az ultramontán tábor mindenfelé mozgósít s a felekezeti türelmetlenséget szítja. Nálunk is vannak már Wolaffkák, kik ép úgy járnak el, mint a többi ezer a külföldön. Tirolban, Bozenben egy evangélikus embernek az eltemetése ellen protestált a plébános útján a katolikus esperes. Mikor az evangélikus lelkész a megszorodott özvegyhez és családjához vigasztaló szavakat intézett, berontott a halottas házba a plébános, és felolvasá az esperes levelét, melyben tiltakozik a koporsóba helyezett «eretnek» egyházi szertartással történő temetése ellen, mert a temető csak a katolikus pap áldása mellett meghalt jámborok befogadására való. — De nem hiányzik a humor sem e szomorú esetből, mert az esperes a temetkezési egyület útján felszámította az özvegynek az ő protestáló levelének díját is — 1 forintban.

Csehországban, Tannwaldban a katolikus hitoktató a vegyes iskola növendékei között ily című művet osztogatott, «Luther Márton, mint lelkibeteg». Elszász-Lothringiában Wisch faluban, Mosheim mellett, nem akarta megengedni a plébános, hogy egy evangélikust eltemessenek a községi temetőbe és mikor közhatósági rendelettel eltiltatott a temetés megakadályozásától, az ő püspöki hatósága útján egyházi átkot mondatott az evangélikus holtest által megfertőztetett temetőre, melybe azóta katolikus plébánosnak tilos a lábát betenni.

De ilyenforma esetek nálunk is előfordulnak és az általánosság csak azt mutatja, hogy egy az egész keresztyén világra kiterjedő ultramontán akcióival állunk szemben, mely tervszerűen folyik minden ellen, a mi nem «római keresztyén.»

* * *

Badenben az ókatholicismust támadják az ultramontánok és sürgetik az őket elismerő törvény visszavételét, óhajtják a szerzetesrendek, úgy férfi, mint női szerzetek bebocsátását, mert ebből kiszámíthatatlan hasznot fog majd meríteni az állam. Csak nem régen jelent meg egy ily tárgyú röpirat, — persze álnév alatt — (x. y. 2.) sürgetve az ultramontánok óhajtásait; de a liberalisok nem hajlandók felülni, — mert mint mondják — nincs szükségök a «nép festői staffage-t» nyújtó benedek és kapuczinus rendi kolostorokra, sem több lelkészkedő papságra, iskoláikat is ellátják ők maguk kellőleg, ha többbe kerül is talán, mint az olcsó «szerzetes

oktatás», melyet a társadalom úgyis «drágán» szokott megfizetni; különben is tudjuk jól, hogy «addig minden engedményt csak részletfizetésnek vettek az ultramontán részről és minden meghozott áldozat csak elbizakodottságukat és mohóságukat fokozta». (P. K. Z.)

Franciaországban ellenben a szabadkőművesekkel szemben lép fel az ultramontanizmus és «világ-ligá»-t alkottak «Laborum» név alatt. Már is számos egyházi és világi taggal dicsekedhetik az új liga, mely hogy annál sikeresebben működhessek a szabadkőművesek ellen, ennek saját fegyvereit akarja átvenni s hasonló szervezettel van ellátva. A liga fejevé «főkanczellár és vezértitkárjává» állítólag egy ismert nevű francia írótt választottak, ki a «Br. † Paul de Régis» nevet vette fel. A liga szervezete katonai jellegű.

Schweizban, hogy most ott, valamint Németországban is, nagy ünnepélyek között ülték meg büszkeségük, a világhírű paedagogus, Pestalozzi születésének 150 éves évfordulóját, az ultramontánok már nem nyugodhattak bőrükben és igyekeztek lekisebbiteni a nagy férfi emlékéét. Minthogy Isler emlékbeszédében Pestalozzit a népiskola megalkotójának nevezte, azért egy anonym kikel s gunyolódva mondja, hogy «helyesebb volna, ha őt (Pestalozzit) a «felekezetnélküli» iskola megalapítójának neveznék. Tehát Pestalozzi óriási érdemeit a nevelés terén készek megtagadni a «felekezetnélküli» iskola miatt, habár tudják, hogy Pestalozzi mily súlyt fektet az ifjúság nevelésében a valláserkölesi érzelem kifejlesztésére is és feledik, hogy nem sokat kérdezősködött a keresztelő levél után, midőn 1798-ban szüleit hajlékának füstölgő romjai között gyűjtötte össze az elárvult gyermekeket s ezen kicsinyeknek lett mindenben mindenök, tanítójuk, nevelőjük, atyjuk, anyjuk, ő a protestáns a jó katolikus Unterwalden gyermekeinek». — (Schw. Rfbl.)

* * *

És így megy ez mindenfelé. Ezen Rómából kiinduló ultramontán áramlattal számolnunk kell nekünk is protestánsoknak — kell a liberalis kormányoknak és minden liberalis gondolkozású hazafinak. Nagyvot csalódott már eddig is a kormány — mi protestánsok nem, mert mi nem felejtettük el a mult tanulságait — midőn azt remélte, hogy a Simor helyére ültetett primás első sorban magyar lesz s csak azután római. Pápai székbe is ültettek már császárok meghitt, hűséges püspököket, de hát «honores mutant mores». — Mi más volt Becket a kanczellár és Becket a canterbury érsek!!! A «legmagyarabb» szerzet «legmagyarabb» tagja csak másodsorban lehet magyar, ha érsekké lesz, bárhogy mondja is: pax . . . pax . . .

Szomorúan tapasztalják a hasonlót ma is Németországon,

hol Elzász-Lothringen germanisatióját tüzzel-vassal akarják végrehajtani, de a siker igen kevés. A protestáns Poroszországnak e tekintetben épen a római katholicismus, ennek fő és alsó papság állja útját, mely gondolkozásban, érületben franczia, franczia nevelésben részesül és Franciaország érdekében munkálkodik. A német politika tehát arra törekednék, hogy a püspöki székekre jó érzelmű németeket juttasson, kik majd az alsó klerust is németté alakítsák idővel. És mégis, midőn a metzi püspöki székre Dupont des Loges utódjául egy elzászi németet, Flecket, ültették; ki mindenképen igyekezett az ő alattvalói hűségét kimutatni, míg generalvicáriussá nem nevezték ki: a mint jure successionis püspökké lett, keserűen kellett tapasztalnia a birodalmi kormánynak, hogy nagyot csalódott és csak ott van, hol előbb. Most, hogy felmerült újból a coadjutor szüksége, valószínűleg óvatosabbak lesznek a személy megválasztásánál, bár nem lehetetlen, hogy az ultramontán fondorkodás ismét becsapja a kormányt, mint a strassburgi püspökség betöltésénél, melyre egy ó-németet neveztek ugyan ki; de egy oly gyenge és beteges embert, ki alatt azt teszi az alsó papság, a mit akar, sőt a német püspök és ennek általánosan ismert hazafisága még igen jó takaró is a franczia irányú üzelmek elfedésére.

* * *

Bármily felemelő és biztató szavakat ejtett is ki dr. Fricke a «Gusztáv-Adolf»-egylet hannoveri gyűlésén, midőn büszkén hivatkozott arra, hogy az egész világon a protestáns szellem uralkodik ma és felmutatta Dorchester statistikussal számadatait 1700—1890., mely szerint 190 év alatt a római katholicismus 128⁰/₀, a görög kereszténység 157⁰/₀, és a protestantismus 334⁰/₀ növekedést mutat — hogy a 18. század eleje óta a római katholicismus megkétszereződött, ellenben a protestantismus akkori lélekszám erejének négyszeresére emelkedett: mégis tény az, hogy p. o. Németországban a római egyház mindenfelé oly eleven és erős tevékenységet fejt ki, mely szinte konsternálja a protestánsokat. A pápisták felhasználnak mindent: templomot, gyóntatószéket, iskolát, sajtót, parlamentet, hogy sikert érhessenek el. Talán épen ez vitte bele a protestánsokat is abba, hogy ők is próbáljanak szerencsét a politikai életben. Évekkel ezelőtt maga a fő egyház-tanács buzdította a lelkészeket, hogy lépjenek a politikai élet küzdterén is sorompóba, de működésöknek, főleg a socialis kérdések körül oly keserű gyümölcsei termettek, hogy a mult év december 16-án kibocsátott fő egyház-tanácsi rendelet már óvja, inti a lelkészkező papságot attól, hogy a social-politikai áramlatokba vesse magát.

Ez a rendeletet aztán különböző szempontból ítélik meg egye-

sek, de abban megegyeznek, hogy a lelkipásztori teendők közé a politikai szerepvivés nem tartozik. Minden esetre nagy igazság ez, melyet nem elég azonban mondani, rendelni, hanem bele kell nevelni már a leendő lelkészbe, hogy az ő hivatása messze távol áll a politikai élet vizeitől, a hol a hajósnak mindenféle szelekkel kell vitorlázni, ha haladni akar (Bismarck). A mi egyházi törvényeink is foglalnak némi intézkedést magukban, mely a lelkészeket «a politikai pártküzdelmekben előállható tüntetésektől — melyek hivataluk irányával és tekintélyével ellenkeznek» — elvonni akarja, de hát bizony nem igen nagy még a törvény paragraphusának sem a tekintélye, mert legalább a tapasztalat azt mutatja, hogy a lelkipásztori teendők mellett is reá tudnak érni lelkészeink, hogy országgyűlésen szerepeljenek, mások, hogy vezérkortesek legyenek stb. Különben nem is csoda, ha már leendő lelkészeink, a theologus ifjak nemcsak mint kapacitálók működnek itt-ott a képviselőválasztásoknál, hanem a kortesfokos végét is megfogják. A §. itt nem használ sokat. Hogy ártana, azt azért nem tapasztaljuk. De azért Németországban Beyschlag mégis panaszkodik a miatt, hogy a lelkészeknek szóló ezen tilalom nem a superintendensek útján, mintegy atyai intés formájában, hanem az egyházkormányzó legfőbb hatóság által, parancs alakjában adatott ki. Elismeri a rendelet intentiójának helyességét, sőt utal is arra, hogy körülbelül ama napokban, a mikor a rendelet megjelent, Stöcker, a volt udvari lelkész Sziléziában egy hatalmas, leginkább lelkészekből álló, socialis egyesületet képezett. De a módot, a formát már nem helyesli, mert a megrendszabályozástól nem sok eredményt vár, főleg azért, mert a kivitelnél könnyen túlzásra ragadtathatják magukat a végrehajtók, a mi e czélnak többet árt, mint használ.

Schultze Emil a P. K. Z.-ben «Die socialpolitische Tätigkeit der evangelischen Geistlichen» czímmel vezércikkhezve egészen helyesli a rendeletet, mert szerinte igen fontos szerep és nagy munkakör vár ugyan a lelkészekre a kort mozgó social-politikai kérdések sikeres megoldása körül, de ezt csakis mint lelkészek, a lelkipásztori hivatás teljesítésében és annak körén belől eszközölhetik. Nem szükséges, sőt egyáltalában nem is szabad a lelkésznek magában a politikai életben másképen részt venni, hanem csak a mennyiben hivatásával összeférőleg gyakorolja polgári jogait és kötelességeit. Hogy a küzdelmekbe is belemerültek, ennek oka az, hogy «a római egyház iránt való féltékenység e téren is félrevezette» őket.

Megszívlelendő szavak ezek mi nekünk is, főleg ha a katholicus plébánosok által vezetett néppárti mozgalmak bennünket kísértésbe hoznának, hogy hasonlóképen járjunk el mi is. — Pedig, — mondja Schultze — az evangelikus egyházra nézve az lenne a legnagyobb szerencse, ha lelkészei hivatásuknak élnének és ezzel használnának legtöbbit a társadalmi bajok enyhítése, orvoslása körül is.

A legtöbb ilyen politizáló lelkészt az vezetési félre, hogy gyülekezetekben nem találtak maguknak alkalmat beható lelkipászori működésre, mert ha ezzel foglalkoznának, akkor nem érnének reá a politizálásra, a melyhez úgy is, — a dolog természeténél fogva — nem bírnak kellő szakképzettséggel s csak diletanskodnak; míg saját hivatásuk körében áldásos munkát végezhetnének. A legfőbb, a legszebb feladat vár reájuk, t. i. hogy a néppel az evangéliumi keresztyénséget megismertessék s ha ebbe egyszer belekóstoltak, az elért eredmény visszatartja őket az idegen területen való foglalkozástól.

* * *

Persze Schultze, mint liberalis protestáns, az egyház orthodoxismását is vádolja azzal, hogy a híveket közönyöseké tette a hitélet iránt, a miben meg is van az a nagy igazság, hogy a mely egyház bizonyos megszokott sablonok között megcsontosodik és megelégszik az atyák hitének megőrzésével, lelkészeitől csak ennek prédikálását és egyebet semmit sem vár — arról, hogy a nép az evangéliom üdítő forrásához vezetessék, hogy az evangéliomi erőket magába felvegye és külső életében, úgy a magánosok, mint egyletek, társulatok, gyülekezetek körében, az egyháztársadalmi téren azt kifejezésre is juttassa: az az egyház csakugyan maga idegeníti el magától híveit. — A katolicismus, a szekták a társadalmunkban uralkodó közfelfogást és erkölceket rontó befolyások ellen a protestantismusnak csak egy vára van: ez az evangéliom, . . . de nem a holt betű, hanem a lélek, a mely a lelkeket megelevenítve, azokban él.

Tagadhatatlan, hogy a német liberalis theologusok, illetőleg lelkészek, sokat tesznek e téren, de talán mégis kevesebbet, mint a pozitív irányú hívei. A mi a hivatalos egyházat illeti, abban is több az élet, mint a miénkben, azért mégsem akarja lefoglalni még a belmissiót is magának, mint ezt nálunk óhajtják. (Itt is — talán azért, mert visszautasítani már nem igen lehet, de ha arra bízzák, a mi eddig mindig adminisztrált, majd valahogy a belmissiót is agyonadminisztrálja, hogy idegen plánta ne éktelenítse egyházi életünk parlagon mezejét.) De bármint álljon is náluk az élő keresztyénség ügye, annyi kétségtelen, hogy az eltérő theologiai irányzatok miatt egységes munkát nem képesek végezni, nem tudnak egyesült erővel fellépni az egyház építése s a római katolicismussal folytatott harc terén; sőt erőiknek igen jelentékeny részét arra használják fel, hogy az evangélikus egyház kebelében levő ellentéteket minél jobban kiélecsítsék s minél inkább kitágítsák. A hivatalos egyház a legmerevebb rendszabályokhoz nyúl sokszor a renitens, liberalis gondolkozású lelkészszel szemben s az erőszak — mint rendesen — ellenkező eredményt hoz létre, mint a mit akarnak; ellenben a lelkészek sok-

szor többre tartják saját lelkismeretbeli meggyőződésüket, mint egész gyülekezetükét s a helyett, hogy elhagynák az állást, hol a meggyőződésbeli ellentétek ki nem egyenlíthetők: önmagukat, saját álláspontjukat akarják egy egészen más gondolkozású gyülekezetre erőszakolni. Nehéz ugyan a kibontakozás, de ha mindkét oldalon a «salus rei publicae» volna a főelv, nem lenne lehetetlen.

* * *

Nem elegendő az, hogy a hivatalos egyház phalanxa és a liberalis theologia egyháztársadalmi tevékenysége egyaránt útjába áll a római hódításnak, hanem együtt kellene menniök a mellékérdékek alárendelésével hódító hadjáratra a szellemi élet harcmezéjén. Az egyesült, egy célra öntudatosan törő kis erő is bámulatos eredményt képes elérni, hát még az óriás német protestáns egyház. — Ime ott vannak az ó-katholikusok. Az ultramontánok dühösen támadják, a protestánsok fel sem veszik őket, de mert együtt haladnak, egységes munkaprogrammal, törhetlen energiával: erőben, számban, fontosságban napról-napra gyarapodnak.

Reinkens, az ó-katholikusok németországi püspöke az év január 4-én Bonnban meghalt. Sokan az ultramontán részről azt állították, hogy csak e jeles főpásztor személyisége tartá össze az egyházat és az az ő halálával fel fog oszlani. Pedig egy-egy egyház alig lehet jobban szereve, az összetartozás ápolására szolgáló annyi szervvel ellátva, mint épen az ó-katholikus egyház, melynek még időközi vezetéséről is gondoskodott az elhunyt, a mennyiben még életében felszentelt egy címzetes püspököt, hogy a nyáj csak egy pillanatig se maradjon hűséges gondozó nélkül. És nem lehet kétség a felől, hogy utódja, akár a már felszentelt Weber, akár más választatnék is ilyenné, folytatni fogja Reinkens nagy művét, melynek a protestánsok is odaadó elismeréssel adóznak most, — valamint hogy az illető kormányok, Poroszország, Hessen és Baden kormányai készséggel erősítik meg a majdan szabályszerűen megválasztott egyént, kitől aligha kell tartani, hogy Róma felé kacsingat, mint ezt a római püspökök szokták.

* * *

Olvastuk a múlt évben, hogy a német pápas püspökök «általános imnapot» rendeltek szept. 22-én, a pápai világi uralma megszűnése napján, de a sedáni napok emlékére nem adtak kifejezést hazafias örömlüknek. Épen úgy hallgattak most is, midőn ez év január 18-án ünnepelte az egész nemzet a német császárságnak

Versailles-ban, ezelőtt 25 évvel, 1871 jan. 18-án történt proklamálását.

A pápás egyház sehol sem lehet nemzeti, hanem mindig és mindenütt római marad.

A protestáns egyházak örömnünetet rendeztek a nagy nap emlékére. Önkényt is megtették volna mindenütt, de azért néhol, p. o. Coburgban hivatalos úton, az államkormány részéről is elrendelték a hála-istentisztelet tartását. Örömmel, Isten iránt igaz hálával ünnepelhetett a protestáns egyház e napon, mert hiszen nagy része, legelső szerepe épen a reformátusnak és a protestantismusnak volt le dicső nap eredményeiben. «Az új német birodalom — mondja Schu tze Emil a P. K. Z. jan. 15. számában — a Luther reformációján nyugszik s hivatva van, hogy Európát megnyerje az evangéliumi keresztyénségnek.» Németország megmutatta ama nagy háborúban is, hogy ő evangéliumi protestáns, mert az a rendkívüli odaadás, önmegtágadás és hit, melylyel a nemzet a harcza bocsátkozott, csak az evangéliumból táplálkozott lelkeknek lehet tulajdon-sága. — De az is kétségtelen, hogy a német birodalomnak alapja a jövőben sem lehet más, mint az evangéliumi protestantismus. — Ezelőtt 1000 évvel a római keresztyénség egyesítette a germán-törzseket egy német nemzetté, de egyúttal egy oly igába is hajtotta, mely lehetetlenné tette a nemzetnek egységes birodalomba való tömörülését. A reformáció szorította le uralomról a katholicismust, ez hozta létre a mai birodalom magvát, jegezedési központját, de a katholicismus idézte fel a 30-éves háború rémeit és tette Németországot azzá a roncsosá, a mi volt saját szegyenére, Európa guny-jára a legújabb időkig. Méltán ünnepelt a protestantismus, mert saját diadalainak, az életben, nagyban feltüntetett eredményének, hatásának emlékét ünnepelte meg.

* * *

Mi egy sokkal fontosabb, nagyobbyszerű ünnep előtt állunk, mert nemcsak nemzetünk, hanem államunknak 1000 éves fennállása évébe jutottunk. — Nálunk nem húzódik vissza ez ünneptől a római egyház, mert ezt az államot saját szülöttjének, ma is sajátjának tartja, mint «regnum Marianum»-ot. Talán még reménye is van, hogy újból azzá teheti. Ezért a pápa kegyes érdeklődése, nagyhangú kijelentései, a pápás főpapok kenetes főpásztori levelei.

Mi protestánsok szinte fel sem tűnünk az ő zajos dicsekedések között, mintha távol állanánk a nemzet örömétől, pedig az érzelem nálunk tisztább, mert mi első sorban magyarok vagyunk és nem rómaiak mint ők — az érdem sem sokkal kevesebb, a mely a miénk, mint az övék. Mert ha igaz, hogy a magyart a keresztyén-

ség tartotta meg Európában, de másfelől igaz az is, hogy szabadságát soha sem köszönhette a római egyháznak, mely eleitől fogva saját rabságába akarta hajtani, a melynek a későbbi századokban is az volt a jelszava: «Hungariam mendicam, catholicam servam». Hogy ma Magyarországon a magyar nemzet az uralkodó a XVII. és XVIII. század gyászos eseményei után is, hogy ma Magyarország szabad és alkotmányos állam: ebben több az érdemünk nekünk protestánsoknak, mint a római egyháznak. Érzelmünk tehát tisztább, őszintébben hazafias, érdemeink szintoly elévülhetlenek; csak hangunk gyöngébb, dicsekedésünk szótalanabb, s magunk mutogatására kevesebb bennünk az önhittség.

A római egyház — ezt jegyezzük meg — egyetlen nemzet sikereinek sem jubilál, ha csak egyúttal saját előnyét nem bírja vagy nem reméli elérni az által.

p—f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az ÁGOSTAI HITVALLÁS. Latin eredetiből fordította s bevette *Paulik János*, evang. fölsz. lelkész. fővárosi hittanár. Budapest, 1896., a Luther-Társaság XXIII. kiadványa. 108 lap, ára 30 kr.

Az Ágostai Hitvallás a róla nevezett ág. hitv. evangélikus egyház első és fő-symbolicus könyve, melynek külföldön, kivált Németországban, számtalan magyarázatos meg szöveg-kiadása van, hazánkban még igen csekély az irodalma. Magyar nyelven eddigé csak kétszer jelent meg: 1692-ben Lövei Balázs győri lelkész és 1838-ban Agonás Sámuel rozsnói lelkész fordításában. Az alapvető hitvallásnak e kevésszer való kiadása a csekély confessionalis érdeklődésen kívül főleg annak tulajdonítható, hogy magyarhoni lutheránus testvéreink nagyobb része német és tót ajkú, kik a magyar fordításnak nem vehetik hasznát. Annál örvedetesebb, hogy most, mikor a magyarul olvasó lutheránusok száma a rohamos magyarosodás folytán jelentékenyen megsaporodott, maga a Luther-Társaság gondoskodott magyar Ágostai Hitvallás kiadásáról.

A magyar Ág. Hitvallás kiadása különben nemcsak hézagpótló, de többszörösen időszerű is. E hó 18-án lesz Luther halálának 350-ik évfordulója: helyén volt, hogy a Luther nevét viselő társaság ily alkalmi kiadvánnyal ünnepelte meg a nevezetes évfordulót. Aztán az is elvitázhatatlan, hogy a reformáció eszméi iránt egyházi körökben bizonyos idő óta nagyobb érdeklődés és becsülés mutatkozik, mint korábban volt, mert mindig többen és többen kezdik belátni azt, hogy a hitvallási színtelenség csak erőtlentíti és ernyeszti a hiteletet és az erkölcsi életnek sincs javára.

A szép kiállítású munka nagyobbik részét a Hitvallás magyar szövege alkotja, mely tiszta, értelmes és magyaros fordítás. Erről csak elismeréssel nyilatkozhatunk. Paulik itt jó munkát végzett. Azt is helyeseljük, hogy a szöveghez aljegyzetek alakjában magyarázó jegyzeteket csatolt, melyek a Hitvallásban említett történelmi nevek, theologiai irányok stb. tekintetében kellő tájékozást nyújtanak a theologailag kevésbé iskolázott olvasónak.

A «Bevezetés»-ről azonban, mely a 3—43-ik lapokon a Hitvallás elé van téve, nem minden tekintetben szólhatunk dicsérettel. Első szakasza, mely az ág. hitvallást megelőző eseményeket ismerteti, és második szakasza, mely az Ágostai Hitvallás keletkezésének történetéről szól, kellő gonddal készített, nyomon járó és élénken megírt két értekezés. De a harmadiknak, mely az Ág. Hitv. elvein nyugvó protestantismus hatásait méltatja, már a főtételei is hiányosak, a mennyiben csak ezt a három tételt fejtegeti, hogy 1. a protestantismus bensőbbé tette a vallásosságot és mélyebbé az erkölcsiséget; 2. meghonosította és ápolja a műveltséget a népek között; 3. a szabadság ügyének jó szolgálatot tett. Ezeknek a nagy igazságoknak a kifejezése is erőtelen és színtelen. Nagyobb baj az, hogy az ev. protestantismus hittani karaktere teljességgel nincs kellőleg kidomborítva. Különösen sajnosan nélkülözzük az evangéliom üdvigazság és üdvbizonyosságnak kimutatását, mely az igaz és elvhű protestantismust diadalról-diadalra vezette és vezeti ma is. A protestantismus ethikai, kulturális és a közszabadságokra gyakorolt hatásait még csak úgy a hogy feltünteti; de arról a nagy vallási hatásról, hogy a protestantismus az elvilágiasított, elfajult keresztyénségből a lelkeket az evangéliom isteni kútfejéhez, a hívőket a teremtmények és emberi intézmények istenítésétől az igaz Isten és az ő szent fia egyedül igaz imádásához visszavezette, a különben szorgalmas és tanult szerző egy szóval sem emlékezik meg. Elmulasztja rá mutatni arra a nagy tényre, hogy a reformátorok az evangéliom örök, isteni erőit vitték be az elvilágiasult emberiségbe és ezekkel az erővel újáteremtették a világot. Még csak sejtetni sem tudja azt, hogy a reformációban Krisztusnak és az ő evangéliomának isteni ereje és tekintélye nyilatkozott meg és kezdett érvényesülni az ő nevében és tekintélyével uralkodó emberi erők és álteknitélyekkel szemben.

Azt az emelkedettséget, azt az evangéliomi fenköltiséget szeretjük és keressük mi a protestáns iratokban, mely a XVI-ik századbeli protestánsokat jellemzi. A «Bevezetés» íróját az evangéliom e magasztos erői még nem hatották^f át, sőt alig érintették meg.

AZ ERKÖLCSI VILÁG. Irta *Bodnár Zsigmond* egyetemi magántanár. Budapest, 1895. Singer és Wolfner könyvkereskedése, 289 lap, ára 2 frt 50 kr.

Bodnár tanár néhány év óta nagy lelkesedéssel és szívós kitartással, élő szóval és írásban azt hirdeti, hogy a szellemi haladás törvényét felfedezte. Állítólagos fölfedezésének az a lényege, hogy «az emberiség több évezredes történetén keresztül szabályos hullámokban halad előre, s a hullámok egyes részeinek megfelelő sajátságaik vannak; hogy a tartalom ugyan változik, a mint műveltebb lesz az ember, módosul az élete, de csak külsőleg; belső világa azonban szabályosan ismétlődik, a hullám első részében föl-emelkedik, megnemesül, az általános, az egyetemes, a magasztos iránt érdeklődik, vagyis idealista lesz; a hullám utó részében pedig a realismusnak, az anyaginak, az érzékinek, a kedvesnek, gyöngédnek, bájosnak, részletesnek hódol. Az erők, melyeket a természetben észlelünk, szellemi, erkölcsi és aesthetikai életünkben eszme név alatt szerepelnek, mint eszme-erők hatnak reánk, módosítják szervezetünket, átalakítják érzésünket, gondolkodásunkat s eszközlik, hogy bizonyos időkben eszményileg érez az egész társadalom, máskor pedig realis gondolkodású, érzésű» (10. l.). «Mi szüli e változást? Nem képzelhetni mást, mint egy az emberen kívül álló erőt, a mit eszmének nevezünk; ez az eszme hat reánk s halkan, észrevétlenül módosítja érzésünket, gondolkodásunkat. Az eszmének, úgymint a villanyosságnak, kétfélének kell lennie; az egyik igenleges, positiv, ez az idealis eszme; a másik a nemleges, a negatív, ez a realis eszme, mely visszaszorítja az előbbit, miután magába olvasztotta az ideiglenes eszme egy részét». (11—12. l.) «Minden gondolkodó, ha végig pillant az idők árjának képén, rögtön helyesnek fogja találni az idealismus és realismus s a harczukból származó ideal-realismus főjellemtvonásait. Egyszerre mutatkoznak az emberi élet minden terén, tehát a vallás és erkölcs, a nyelv, irodalom és művészet, a jogi, állami és családi élet, meg a gazdaság, ipar és kereskedelem terén.» (19. l.)

Ezt a «földerzés»-t fejti ki részletesen s alkalmazza szerző az erkölcsi világ tényeire és jelenségeire a fentirt könyvben. Bevezetésében merészen hadat üzen annak a «lapos realis gondolkodás»-nak, mely 15—20 év óta uralkodik a bölcészet, a történetírás, az összes természeti tudományok terén. Ez a realismus «mint léhaság és nyájaskodás, mint hazudozás és zsebelés, mint érzékiség és szóra-

kozás széttépte a társadalom erkölcsi kötelekeit, ledöntötte az egyetemesség szobrait és az individium, a hitvány egyed kitömött bábjait helyezte az oltárra, melyen azelőtt istenek állottak». Korunknak e sok tekintetben találó erkölcsrajza után szerző határozottan kifejti azt a meggyőződését, hogy «a realizmus a maga végnapjait éli, tűnőben vannak csillagai, egy égi nap kezdi első sugarait vetni a földre s újra földerül az isteninek, az erénynek, a becsületnek és tisztességnek fenséges világa». Könyve derekában aztán végig vezet a szellemi és erkölcsi élet főbb tényeit az idealizmus, realizmus és ideal-realizmus hármasság hullámverésén, mely az emberiség haladásának szerző által fölfedezett «új törvény»-e. Ilyen szellemben fejtegeti külön-külön fejezetben a világtörténetet, a politikát, a vallás-erkölcsi életet, a jellemet, a pessimizmust és mysticizmust, a szerelmet, az oktatást, az ipart és gazdaságot, a nyelvet, irályt és irodalmat, a költészetet és a többi művészetet, a bölcsészetet és az Apponyi aestheticáját, az idealizmus megjelenését és Blaha Lujza művészetét, Balfour angol államférfiú theologiai művét (The foundation of belief) és Brunetiére vészjóslatát az Istennélküli tudomány csődje felől.

Mi a szerző «új törvény»-ről, úgynevezett «felfedezés»-éről nem sokat tartunk. Mesterkéltséggel chablon, a tények irányzatos összerakása az egész. Szerintünk egy sokat tudó embertől teljességgel nem nagy virtus és nem «új törvény» felfedezése, ha a történelem folyamából vagy a jelenkor eseményeiből összeszed néhány rokon jelenséget s azokat idealizmus, néhány ellentétes tüneményt s ezeket realizmus, a kétféle irány összeütközését meg ideal-realizmus neve alá foglalja. A rokoneszmék vonzódnak egymáshoz, az ellentétesek taszítják egymást s az ellenkező hatásokból harc támad: ez régi dolog, nem «új törvény», nem felfedezés. De van a Bodnár könyvében s egész észjárásában néhány igaz és megkapó vonás, melyeket nem lehet eléggé méltányolni. Mi ezt így fejezzük ki: Bodnár hívő philosophus. Hisz az eszmék, az érzékfelettiek, az erkölcsiség, az isteniek magasabb világában. Mert ha a hit (általában és philosophiai értelemben), mint az apostol tanítja, oly dolgoknak valósága, «melyeket reménylünk és a melyek nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatója (Zsidók 11. 1.); és ha Bodnár ezektől az «eszmeerők»-től, ha ezektől az «ideal»-októl hozza függésbe és általok kormányoztatja az érzéki világot, akkor tényleg hisz a természetfelettiben, az isteniben, az erkölcsinek örökkévalóságában. Ez az egyik nagy igazsága Bodnár «Erkölcsi világ»-ának. (Más kérdés az, vajjon Bodnár tisztán és híven fejezi-e ki ennek a magasabb világnak realitását.) Másik igazsága pedig az a méltó meghasonlás, az az indokolt kárhoytatás, melylyel a jelenkor undorító realizmusát megbélyegzi. Csak azóta is, hogy könyvét megírta, hány újabb viczinális- és képtári Panama és más hasonló erkölcsi botrány ad igazat erkölcsi ítéleté-

nek. Harmadik igazsága az a hit, hogy most már tünőben vannak a realismus csillagai, egy új nap kezdi első sugarait vetni a földre s újra földerül az isteninek, az erénynek, a becsületnek és tisztességnek fenséges világa. Ámde a mi hitünk szerint az eszmék emez erkölcsi hullámverését nem földi erők, nem is röpke eszmék hatása indította és vezeti diadalra, hanem az eszmék amaz eszméje, az erők amaz ereje, kit Jézus Krisztus óta szerető és hatalmas mennyei atyának nevez az emberiség. Ez szónk és mondásunk «Az erkölcsi világ»-ról.

DARWIN ÁLLATPSYCHOLOGIÁJA. Elvek, tények, fejtegetések. Irta *dr. Szilvek Lajos*. Budapest, 1895. az Athenaeum nyomása, 158 lap, ára 1 frt 20 kr, kapható szerzőnél Pécsen és Kilián Ferencz könyvkereskedésében Budapesten.

A darwinismus divatja is kezd hanyatlani. Mint a naturalismus többi válfaját: materialismust, positivismust, agnosticismust stb., ezt is keményen és egymásután veri ki biztosnak vélt positióiból az évről-évre erősbödő keresztényen theismus. Szilvek fenti munkája is a darwinismus várát ostromolja, még pedig a rendszer egyik leggyengébb pontján, az állat-psychológiában. Darwinnak egyik kedvencz hypothesise volt az is, hogy az állat és az ember lelki élete és tehetségei között nincs lényeges különbség, hogy az állatnak okossága, tudománya, művészete, társas élete, jogérzéke stb. van. Darwin és követői ezeket a merész tételeket az állatok lelkiéletének bizonyos tévesen magyarázott tényeiből vonják el.

Szilvek hőségés természettudományi, de egyszersmind biztos philosophiai ismeretekkel sorba veszi azokat a jelenségeket, melyekből a darwinisták az állatok okosságát vitatják és meggyőzőleg kimutatja, hogy az állat és az ember lelki tehetségei között nemcsak fokozati, hanem lényeges a különbség; hogy az állati léleknek úgynevezett magasabb működései, minők a közérzék, a képzelő tehetőség, az emlékezet, stb. nem öntudatos értelmi működések, nem az okos lélek czéltudatos megnyilatkozásai, hanem az érzéki észrevétel körébe tartozó ösztönszerű életnyilvánulatok. Abba a magasabb lelki világba, hol az elvont fogalom, az ítélet, a következtetés, a reflexio, az elhatározás s ezeknek eredménye: a tudomány, a művészet, a vallás, az erkölcs, a jog, a falálmányok, a nyelv stb. születnek, az állat teljességgel nem tud felemelkedni. Az állatnak nincs tudománya, nincs művészete, nincs erkölcsisége, nincs vallása, nincs beszédje, mert nincs ezekhez való esze és okossága. Az úgynevezett állati tudás és állati művészet, valamint az állati nyelv és az állati erkölcs: az állattal vele született ösztön, vele nőtt magasabb rendű természeti szükségképeniség, mely fejlődésre képtelen s érzéki korlátok között mozog. Tengő és érzéki, de nem öntudatos szellemi és erkölcsi élet.

Ezeknek a régi, hagyományos psychologiai igazságoknak ügyes

védelve s a naturalistikus állatpsychológiának sikerült czáfolata a könyv első, nagyobb része. Fejtegetései, czáfolatai nemcsak alaposak, hanem érdekesek is; mert míg egyrészt nyomról-nyomra kíséri a naturalismus állatpsychológiáját, addig másrészt töméredek állat-episoddal illusztrálja és bizonyítja tanulságos fejtegetéseit. Különösen érdekesen tárgyalja az állatok zenei tehetségét, melyről kimutatja, hogy az állat a vele született ösztönnél fogva minden tanulás és haladás nélkül és csakis bizonyos viszonyok között dalol és énekel; ellenben az ember maga teremti, mástól eltanulja, tökéletesíti az éneket, zenét.

A munka második fele érdekesen reflektál a darwinismus vallásbölcseletére is. Maga Darwin a Taylor-féle fetisismus és a Spenczer-féle animismus zűrzavaros egyvelegének volt a híve, melynek negativ alapelve az, hogy nincs kinyilatkoztatás (revelatio), anthropologiai basisa az, hogy az ember állatból fejlődött, tehát hogy a vallás korlátlan evolutio eredménye. A majom-ember vallása az ősidők homályában csak fetisismus lehetett, melyből az animismus hatása alatt polytheismus, ebből a kultúra befolyása alatt monotheismus fejlődött ki. Ezzel szemben Szilvek kimutatja, hogy a vallásfejlődésnek ez a sorrendje ellentmond a vallás természetének, a philologia és archeologia kutatásainak s az írott emlékek leghitelméletőbb könyvének, a szentírásnak. Mert a vallástörténet valódi menete az, hogy a vallás őskinyilatkoztatásból származott, első alakja a monotheismus volt, s hogy ez a monotheistikus ősi kijelentés az ember értelmi és erkölcsi eltévelyedése következtében fajult el itt fetisismussá, ott polytheismussá stb.

A könyv végső lapjain kiváló tudósok nyomán rövid észrevételeket közöl szerző a darwinismus általános tudományos értékéről. Ezek az észrevételek nem valami hizelgők a híres rendszerre nézve. Mert szerző szerint: «A darwinismus voltaképen nem természet-tudományi vívmány, hanem bölcseleti nagy tévedés. Sokban fogyatékos és ellentmondó, ha az állat- és növény-világ fejlődésére alkalmaztatik; teljesen téves, ha az emberre is ki akarják terjeszteni. A szellemi működések lényeges külömbségén tökéletes hajótörést szenved a kifejlődés elmélete. A növény- és állatországra alkalmazva van a transformismus eszméjében bizonyos báj és erő; de az emberre vonatkoztatva, képzleti monstrum».

A sok tudással, logikus elmével és erős keresztyén hittel irt munka érdekes adaléka az ébredező keresztyén szellemnek. Egy fejezet a keresztyén apologetikából, theistikus, illetve thomistikus állásponton, itt-ott római kath. vonásokkal kiszínezve, de eleitől végig jól átgondolva és következetesen kifejtve.

b) Külföldi irodalom.

Köstlin: DER GLAUBE und seine Bedeutung für Erkenntniss, Leben und Kirche mit Rücksicht auf die Hauptfragen der Gegenwart. Berlin (Reuter & Reichard) 1895. VII. 343. l. nagy 8. r. Ára 6 mark. — Köstlin, az ismert nevű dogmatikus s elsőrangú Luther-tudós a ker. hittan egyik legsarkalatosabb kérdését, a hit lényegét tárgyalja e művében folytonos tekintettel korunk égetőbb vallásos-egyházi kérdéseire. Az a világosság, a melylyel világnézetét megállapítja, az az alaposág, a melylyel a nehézségek daczára problémáit felfogja, az az előkelő modor, a melylyel az ellentétes nézeteket czáfolja s az a formai teljesség, mely összes fejtegetéseit jellemzi, vonzólag és meggyőzőleg hat az olvasóra még a nehezebb részleteknél is. Elsőben is «a hit eredetét és lényegét» teszi vizsgálódása tárgyává. Kimutatja, hogy a gondolkodás vagy a természeti világismeret útján a szentírásban foglalt isteni kijelentés közvetlen hitbeli bizonyosságára el nem juthatunk, mivel itt a Krisztusban megjelent történeti üdvtényeknek közvellen elsajátításáról, a szív és a lelkiismeret közvetlen benyomásáról van szó. E végből keresi a ker. hitnek azon pontig való fokozatos fejlődését, a melyen a ker. üdvkijelentéssel való egyesítés s így a közvetlen vallásos bizonyosság a Krisztusban elérhető. Mint Beck, Reiff, Frank és Dorner, úgy Köstlin is a hitnek legelső alakját a történeti tekintélyhiiben látja, mely a keresztyénségből rideg törvényvallást alkot s az önmaga iránti engedelmisségben már az evangéliom iránti engedelmisséget látja — mely állásponton az evangélikus vallásos igazság belső erejének közvetlen vallásos-erkölcsi tapasztalása lehetetlen. A hit másik alakja az íráshit, mely nem vezet az evangéliom belső igazságának és erejének közvetlen személyes tapasztalatára, sőt inkább a merev mechanikus inspiratio elmélete által is támogatva a történeti hitnek egyik formáját képezi. A hit legfelsőbb foka az üdvhit, mely új istenismeretet és istenfűságot szül a hívőben s a ker. hittartalommal való közvetlen egyesülést czélozza, s a mely úgy tárgyilag, mint alakilag alapja és kiinduló pontja Schleiermacher óta a tudományos rendszeres hittannak. — A 2-ik és 3-ik fejezetben a «hit-ismeret» kérdését tárgyalja a szerző, a melyet minden empirikus-logikai természetismerettel szemben tárgyilag és alakilag egyaránt közvetlennek és személyesnek mond, mi mellett azonban megjegyzi, hogy vannak kérdések, a melyek az ismeret s nem a hit körébe tartoznak, s hogy p. o. helytelen volna a teremtés bibliai története alapján a modern kopernikánus világnézet ellen következtetni. A ker. hitismeret tárgya az isteni üdvkijelentés a maga egész teljességében. Így közelebbről Isten lényegére vonatkozólag nem szabad az isteni absolutum, sőt inkább az Isten mint atya és személyes örök szeretet fogalmából kell kiindulnunk. Az absolut létnek abstract fogalmából adequat istenismeretre épen nem juthatunk. Majd tárgyalja szerző az isteni üdvkijelentést a maga történeti fejlődésében, az ó-szövetségi kijelentés történetére és irodalmára vonatkozólag

szabadelvű nyíltsággal elfogadja ugyan a modern kritikának főbb resultatumait, a nélkül azonban, hogy azok elfogadásától tenné függővé az ó-testamentomi vallásfejlődés kijelentési jellegét. Azután Jézus kijelentésének s az isteni szellem közvetlen behatása alatt álló tanítványok hitbéli bizonyosságainak ismertetésére tér át, s itt közelebbről az új-szövetségnek Jézus személyiségére és művére vonatkozó bizonyosságait teszi vizsgálódásának tárgyává. Az új-testamentomi szent iratok normatív tekintélye kérdésében kimutatja szerző, hogy az inspiratio orthodox-mechanikai elméletének elvetése mellett is az Istenhez s a Krisztusban megjelent üdvözhöz vezető út teljesen megnyílt előttünk az új-szövetségi iratok üdvkijelentésében, mint az isteni kijelentés abszolút teljességében. — A 4-ik részben Köstlin a *«hitéletet»* tárgyalja. A hitnek lényegét az isteni kegyelem iránti elfogadó bizalomban látja, s különös részletességgel fejtegeti e hitnek az Isten és a Krisztus iránti szeretethez s a bűnbánathoz való viszonyát, mi mellett az isteni kegyelemhatás s az akaratelhatározás közötti összefüggés cardinális kérdése sem kerüli ki figyelmét. A hit egyrészt, mint megigazító hit az Istenben való életre, mint istenfiúságra, másrészt pedig a világ erkölcsi áthatásában nyilvánuló új erkölcsi életre vezet, s ennyiben «a hit primitív egysége a vallásosnak és erkölcsinek». A keresztyénységben, mint eminszen értelemben vett ethikai vallásban az Istentől való hitbéli függés a legnagyobb szabadság viszonyává dicsőül, s épen a hitből, mint a vallásosnak és erkölcsinek egységéből fejlődik ki relatív önállósággal az erkölcsi elem a vallásossal szemben. — Az utolsó rész végül a *«hivők gyülekezetével»* foglalkozik. A hívők közössége a hit feltétele, a mint a hit maga is közösség- és társadalomalkotó sajátsága a léleknek. Ez vezet az egyház s az ő lényegi és empirikus történeti oldalának a fogalmára. Első oldaláról a hit, másik oldaláról a szemlélet tárgya az egyház. Itt különösen érdekesen fejtegeti Köstlin a jelenkori empirikus egyháznak az egyház eszméjéhez, a különböző egyházfelekezetekhez, az államhoz s külső, nem keresztyén tagjaihoz való viszonyát, mely az igaz Krisztushívők gyülekezetének valódi létét, mint a mely az igehirdetésen s a sákrámentumok szertartásszerű kiszolgáltatásán fölismerhető, épen nem érinti. Befejzésül az egyházi hitvallás kérdését tárgyalja szerző, a melynek hagyományos alakjaiban való szükségességét és relative kötelező igazságát vallja ugyan az egyházra nézve, de egyúttal azoknak történetileg és theologailag korlátozott jellegét is elismeri, a midőn a 323. l. hangsúlyozza, hogy a hitvallás tovább fejleszthető. — A mint ezekből látható, Köstlin művében a ker. hittan egyik tanulságos monographiájával van dolgunk, de témáját épen az a hit képezi, mely a vallásosság lényege s a ker. ember egész erkölcsi és egyházi életének az alapja. A hit lényegének, egyházi jelentőségének és funkciójának ily kimerítő tárgyalása épen korunkra nézve nagy fontosságú, s a hitbuzgó vallásosságnak a tudomány igazi vívmányaival való szerencsés egyeztetése valósággal példányképpül szolgálhat minden theologusnak.

(Sz. M.)

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. január 1-től 1896. január 31-ig befolyt összegek
kimutatása :**

1. Pártfogói alapítványuk után 5%-os kamatot fizettek : 1895. évre :
Dunántúli ág. ev. egyházkerület.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5 %-os kamatok :
1896. évre : Szeremlei Sámuel H.-M.-Vásárhely. Pápai ref. főiskola könyvtára. Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye. Meczner Béla Radon. Gáborjáni ev. ref. egyház. Marosközi unitárius belső emberek. Kassai ev. ref. egyház. Trsztyénszky Ferencz pozsonyi ág. ev. főesperes. Szóvati ref. egyház. Mészáros János kecskeméti ev. ref. lelkész. **1895-re :** Gyomai ev. ref. egyház. Komáromi ev. ref. egyházmegye. Vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye. Irinyi ev. ref. egyház. Alsóbaranya-bácsi ev. ref. egyházmegye. **1893., 1894. és 1895. évekre :** Alsónémedi ev. ref. egyház. **1895. és 96. évekre :** Jászberényi ev. ref. egyház.

3. Alapítványát befizette : Nagy Zsigmond főiskolai tanár Debreczen, részlet 25 frt. Ó-budai ev. ref. egyház 100 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak : 1896. évre :
Iglói ev. főgimn. tanári kar. Dr. Szabó Aladár Budapest. Török József czeplédi ev. lelkész. Csiskó János kassai ev. lelkész. Dömötör Lajos bölcskei ev. ref. lelkész. Szűcs János enyingi ev. ref. lelkész. Zsigmond Sándor hajdúszoboszlói ev. ref. lelkész. Thébusz János zólyomi ág. ev. lelkész. Nagy József nagyszebeni ev. ref. lelkész. Sárkány Sámuel bányakerületi ág. ev. püspök. Zilahi ev. ref. főgimnázium. Vasi felső ág. ev. egyházmegye. Breznyik János ev. lyc. igazgató Selmeczhánya. Szentpéteri Sámuel pelsőczi ev. ref. lelkész. Szarvasi ág. ev. főgimn. tanári kar. Rácz János nyugalm. ev. ref. lelkész. Hajdúbagosi ev. ref. egyház. Bakos József bakosszegi ev. ref. lelkész. **1895. évre :** Veress Ede bucsi ev. ref. lelkész. Fodor György perkupai ev. ref. lelkész. **1894. évre :** Gergely Károly nagybányai ev. ref. lelkész. Bedeházy János noszolyi ev. ref. lelkész. Belényesi ev. ref. lelkészi kör. **1892. évre :** Nyikos Lajos dobozi ev. ref. lelkész.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak : 1896-ra : Scherffel Nándor krompachi ev. lelkész. Uzoni ev. ref. egyház. Bodolay István mezőcsáthi ev. ref. lelkész. Thern László iglói ág. ev. s.-lelkész. Szarka Károlyné Kis-Geresden. Pelsőczi ev. ref. egyház. Petrovics Soma szentesi ág. ev. lelkész. Varságh Béla B.-Csabán. **1896. és 1897-re :** Jókai Lajos kisölvédi ev. ref. lelkész. **1895. évre :** Benke István s.-szgt-györgyi ev. ref. tanár. Jánosii dal- és olvasó-egylet. Pálfalvai ev. ref. egyház. **1894. és 1895. évekre :** Medgyesi Lajos Makón. **1894. évre :** Mészáros Lajos biharsaápi ev. ref. lelkész. Dr. Mezei Ödön orvos Sz.-Udvarhelyt.

6. Adományok : Kemenesaljai ág. ev. esperesség 3 frt.

7. Előfizetések : Herczeg Odescalchi Gyuláné 1896. évi Szemlére 4 frt. Révai testvérek 1896. évi Szemlére 3 frt 50 kr.

Budapest, (Deák-tér 4. sz.) 1896. január 12-én.

Bendl Henrik,

pénztárnok.

Figyelmeztetés és kérelem.

A Társaság hátralékos tagjait, kik még mindig nagy számmal vannak, tisztelettel kérjük, hogy hátralékukat beküldeni sziveskedjenek.

Társaságunk a «Herczegszöllősi kánonok» 1577-iki szövegét hasonlóan, magyarázó jegyzetekkel ellátva, millennáris emlékül kiadja. A magyarázó jegyzeteket *Mokos Gyula* tanár írja hozzá. A pártfogó tagok ingyen kapják e díszes kiadványt. A többi tagok (alapítók, rendesek, pártolók) kedvezményes előfizetési áron. Előfizetési ára a Társaság tagjainak 50 kr., másoknak 80 kr. Az előfizetési pénzek a Társaság pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.), vagy könyv-bizományosához (Hornyánszky V., Budapest, Akadémia bérháza) intézendők. A könyv április havában hagyja el a sajtót.

Sajtó alatt van *Luthardt: Felolvasások a keresztyén morálról* című munkája, melyet *Csiky Lajos* debreczeni theologiai tanár fordított le. Könyvilletmény a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai számára. Ez a munka is április havában jelenik meg.

A «Koszorú» 1895. évi sorozatából három új füzet (XXI—XXIII.) nemsokára szintén elkészül, három a nyár elején és négy az ősz elején kerül ki a sajtó alól. A «Koszorú»-ba szánt kéziratok a társulati titkárhoz Budapestre, vagy a «Koszorú» szerkesztőjéhez (Kecskeméthy István) Kolozsvárra intézendők.

A m. p. irodalmi társaság «Koszorú» című vallásos iratkaiból az elnök és a titkár nevében és megbízásából a két protestáns egyház több művelt és vagyonos tagjához január hóban szétküldetett mintegy 577 csomag (csomagonként 1, 2, 3, 4 és 5 frt értékben) azzal a kérelemmel, hogy címzettek a vallásos füzeteket megtartani, illetve terjesztetni és azok árát a Társaság főbizományosához beküldeni sziveskedjenek. Ama hitfeleinket, a kik ily küldeményeket kaptak, s a füzetek árát még nem küldték meg, tisztelettel és bizalommal fölkerjük, hogy a megtartott «Koszorú»-k árát Hornyánszky Viktor úrhoz, mint a Társaság főbizományosához (Budapest, Akadémia bérháza) sürgősen beküldeni sziveskedjenek. Budapest, február hóban. *Szóts Farkas*, mint a Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

AC. PROT. IROD. TÁRSASÁG.
LEVÉLTÁRA.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. Theologia természetfölöttiség nélkül. <i>Szöts Farkas</i>	137
2. Séta a római katakombákban. <i>Dr. Nagy Zsigmond</i>	143
3. Péter apostol. (Harmadik közl.) <i>Dr. Erdős József</i>	152
4. A halhatatlansági eszme története. (Nyolczadik közl.) <i>Paulik János</i>	163
II. EGYHÁZI SZEMLE :	
a) Hazai egyházi élet * * *	173
b) Külföldi egyházi élet <i>p. f.</i>	179
III. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	187
b) Külföldi irodalom	195

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szöts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése czéljából külön nyugtáványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai; 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

M. H.
S. H. H. H. H. H.
LEVÉLTÁRA.

THEOLOGIA — TERMÉSZETFELETTISÉG NÉLKÜL.

Az evangéliomos keresztyénség lényege, örök magva, megváltó ereje, isteni bélyege s világot meggyőző hatalma természetfeletti elemeiben van. Abban az elvitathatlan sajátosságában, hogy isteni kijelentésből származott és nem emberi bölcseségből támadt; hogy isteni erő-megnyilatkozás és nem emberi erő-kifejtés; hogy «Istentől van e tanács és dolog és nem emberektől»; hogy isteni adomány és nem emberi alkotás.

A keresztyén vallásnak ezt az isteni characterét a keresztyén theologia a «természetfelettség» (supranaturalismus) szavával fejezi ki s azt érti alatta, hogy a keresztyénség nem földi termék, nem e világból való alkotás, hanem isteni kijelentés (revelatio), vagy a mint Pál apostol mondja: «az evangéliom nem ember szerint való» (Gal. 1, 11.), hanem «Istennek hatalma minden hívő üdvösségére». (Róm. 1, 16.)

Valóban, ha a keresztyénséget nem bölcsészeti előítélettel, hanem egyszerű lélekkel tekintjük, természete is azt mutatja, története is arról tanuskodik, hogy a keresztyénség nem emberi alkotás, hanem isteni adomány. *Isteni az eredete*: Isten adta az emberiségnek örök szeretetből; «mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött fiát adta, hogy valaki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök életet vegyen». (Ján. 3, 16.) *Isteni a szerzője*: Jézus Krisztus, az Atya egyszülött fia, kinek «adatott teljes hatalom mennyen és földön», ki «ura a szombatnak», kinek «hatalma van megbocsátani a bűnöket», «ki az út, élet és igazság», ki «tegnap és ma, sőt mindörökké ugyanaz». *Isteni a tartalma*: az evangéliom, mely «Istennek hatalma minden hívő üdvösségére»; az Isten ígéje, mely ha «az ég és

a föld elmulik is, de a J. Krisztus beszéde soha el nem mulik»; az «örök igazság», az «örök világosság» s az «örök élet». *Isteni az ereje*: üdvözítő erő, «megbizonyosodott isteni erő», mely a gyarló embernek újjászületés, megigazulás, megszentelődés és megdicsőülés. *Isteni a története*: a szenttörténelem csudás világában ép úgy, mint a világtörténelem logikájában; mert az evangéliomban megnyilatkozott isteni erő az eltévelyedett szívet Istenhez vezetni, az elesett lelket fölemelni, újjászülni és megszentelni képes; mert Jézus Krisztusnak «nem e világból való» országa már több ízben meggyőzte a világot; mert a történet folyása többszörösen bebizonyította, hogy a keresztyénség «a világ világossága», a «föld sava» s az emberiség «kovásza».

Mégis, mégis a Szentírásnak tiszta tanítása, a keresztyén egyháznak egyetemes hitvallása s a történelem világos tanúságtétele dacára is voltak és vannak bölcsészeti rendszerek és «tudományos» nézletek, melyek a keresztyénségnek eme napnál világosabb természetfeletti mivoltát agyafurt okoskodásokkal eldisputálni és letagadni igyekeznek. De hát azon, hogy az evangéliom által meg nem világosított elmék, a hitetlen, daczos szívek tagadják az evangéliom isteni természetét, mi egy csöppet sem csodálkozunk. Magának Krisztusnak is csak kevesen hitték el kortársai, hogy ő «az élő Istennek ama fia»; s Pál apostoltól tudjuk, hogy az ő korában is a megfeszített és feltámadott Krisztusról való evangéliom «görögnek bolondság, zsidónak botrány» volt. Mindig úgy volt s talán örökre is úgy lesz, a mint Pál apostol mondja, hogy «az érzéki (földhöz, rög-höz tapadt) ember nem veszi be az isteni dolgokat, a szellemi (a Szentlélek által megvilágosított) ember vizsgálja az istenség mélységeit is». Az azonban már természetellenes és minden ízében visszás, ha keresztyén theologus, kinek az Isten igéjét kellene hirdetnie és tanítania, ki a hit és az evangéliom embere, szót és kezet emel az ellen, a mi annak az Isten igéjének a leghatásosabb eleme és legmértősebb vonása; ha keresztyén theologus theologiát akar csinálni — természetfelettség nélkül.

Mert a theologia természetfelettség nélkül csak satnya, erőtelen, elfajult keresztyénséget képes fenntartani. Azt a keresztyénséget, mely nem hisz valódi (= természetfeletti) kijelentés-

ben (revelatio supranaturalis) s az egész keresztyénséget Krisztusával, evangéliomával, kegyelmével együtt a természetes kifejlés (evolutio), a történelmi fejlődés útján származtatja. Azt a keresztyénséget, mely a megtestesülést (incarnatio) minden előzményeivel és következményeivel vagy egyenesen megtagadja, vagy siralmasan ellaposítja s Jézus Krisztusban nem az Isten egyszülött fiát, a hatalmas isteni Megváltót imádja, hanem a «világtörténelem legnagyobb alakját», a nagy «vallásalapítót és erkölcsreformátort» tiszteli. Azt a keresztyénséget, melynek az evangéliom nem «Istennek hatalma», nem megbizonyosodott megváltó erő és üdvözítő kegyelem, hanem a «valláserkölcsi szellem legmagasabb történelmi fejleménye». Azt a keresztyénséget, mely elvetve a Szentírás isteni származását és természetfeletti ihletét (inspiratio), azt hirdeti, hogy a «biblia nem «Isten igéje», hanem pusztán emberi mű», melynek a hit- és erkölcsi dolgokban nincs egyedüli szabályozó ereje és tekintélye. Azt a keresztyénséget, mely megtagadván az isteni kegyelem egyedüli üdvszerző és üdvrendező hatályát: az isteni üdvvégzést (praedestinatio), az újjászületést (regeneratio), a megszentelődést (sanctificatio) vagy egyenesen elveti vagy oly százalmasan elkorcsosítja, hogy a keresztyén világot az önüdvözítés, az önmegváltás s az önmegszentelés pogányos ingoványába veti vissza. Azt a keresztyénséget, mely a bűneset, eredendő bűn és bűnösség megtagadásával vagy meggyengítésével a bűn és a kegyelem állapota, a «természeti» és «szellemi ember», a «világ fiai» és az «Isten fiai» közötti lényeges különbséget, ezt a nagy erkölcsi válaszfalat, avatatlan kézzel ledönti s ezzel a keresztyénség és a Jézus Krisztus megváltó erejét, a vallás és egyház üdvösségi jelentőségét megszünteti. Azt a keresztyénséget, mely a Krisztus istenfiúságára épített valódi Isten-szeretetet és isteni ember-szeretetet a «természetes részvét», a könyörülő «szánalom», a levegőben függő altruismus ingtag alapjára szállítja le.

A theologia — természetfelettség nélkül nem ismer se igazi teremtetést, se csudás gondviselést, se könyörgést meghallgató Istent, se elesett és megváltott embert, se valódi Megváltót, se igazi újjászületést, se isteni megszenteltetést, se Krisztus fel-

támadását, se Szentlélek kitöltetését, se kegyelem-közlést és kegyelem-eszközöket, se testünk feltámadását, se személyes halhatatlanságot. A theologia — természetfelettség nélkül: keresztyénség isteni erő nélkül, isteni bizonyosság nélkül, isteni szentség nélkül, isteni bélyeg nélkül. Tökéletesen igaza van *Navill*-nak, midőn azt mondja: «A keresztyénség természetfelettség nélkül: keresztyénség biblia nélkül, mely emberi szóvá törpül; keresztyénség Jézus Krisztus nélkül, ki Megváltóból és Üdvözítőből egyszerű bölcsesé fokoztatik le; keresztyénség személyes Isten nélkül, ki belevész a természeti rend végzettségébe; keresztyénség minden rendkívüli és eredeti erkölcsi tartalom nélkül; keresztyénség bűn nélkül, mely természeti fogyatkozásá és a jó kezdetleges alakjává válik; keresztyénség ujjászületés nélkül, mely így merő képtelenség; keresztyénség imádság nélkül, mely többé nem számíthat meghallgatásra; végül természetvallássá fajult keresztyénség, melynek a legvégén ez a hitvallása: higyj az eszedben és tedd azt, a mit jónak látsz» (Le Père Céleste).

Természetfelettség nélkül a keresztyénség elveszíti ízét, színét, örök életre való jogát. Mert a természetfelettség épen azokat az örökkévaló élet- és erő-forrásokat biztosítja számára, melyek a keresztyénséget az elvilágiasulástól, az elkorcsosulástól és elfajulástól megóvják. Természetfeletti a kijelentés, mert Isten közvetlen megnyilatkozása lélekben, erőben, tettekben. Természetfeletti a Jézus Krisztus, kiből «Isten jelent meg testben». Természetfeletti az evangéliom, mely Istennek hatalma minden hívő üdvösségére. Természetfeletti a Szentlélek, a ki ujjászül és megszentel. Természetfeletti az isteni kegyelem, mely megigazít, megtérít, megtart és üdvözít. Minden, a mi a teremtett világon felüljár, a mi fölötte áll a végesnek, az érzékinek, az emberinek, a térnek és az időnek: mindez természetfeletti, mert nem a dolgok természetes erejéből s nem a teremtettség természetes összefüggéséből származik; mert megelőzi, élteni, mozgatja, tehát teremti, fentartja és igazgatja a teremtett világot. Ez az abszolút értelemben vett természetfelettség; ez az Isten és az ő láthatatlan világa. — Viszonylagos értelemben a teremtettségben is van természetfeletti. Minden magasabb életrend

természetfeletti az alsóbbrendű létre nézve. A holt természetre (= szervesen világ) nézve természetfeletti az élő világ (növény, állat, ember), az anyagi élővilágra nézve a szellemi világ, a véges szellemi világra nézve a végtelen szellemi világ: az istenség világa. De csak ez utóbbi az igazi természetfelettség. És ebből a természetfelettiből származott *teremtés* által a világ, ennek ereje tartja fenn és kormányozza *gondviselés* által a mindenséget, ebből a világból jött alá *megtetésülés* útján a Jézus Krisztus, ebből töltetett ki az ember lelkét ujjászülő és megszentelő Szentlélek, ebből származott *kijelentés* útján az evangyéliom (másként hogy lehetne «Istennek hatalma»?), ez a természetfeletti származás biztosítja a *kegyelem* isteni hatalmát, üdvözítő erejét; ennek a természetfelettségnek Krisztus értelme szerinti uralma az «Isten országa», mely szintén «nem e világból való».

A keresztyén vallás pedig benső és folytonos életközösség ezzel a természetfelettséggel; ennek teremtő és fentartó szabados Urával: az Atyával; ennek prófétájával, királyával és főpapjával: a Jézus Krisztussal; ennek a világot átható lelkével, a Szentlélekkel. Az életközösség szerve, organuma a hit, melyen át ama «felsőbb világ» isteni erői az ember lelkébe oltódnak, ott megfogamzanak, meggyökereznek s megtermik a keresztyén hitélet gyümölcseit, létesítik e földön a szeretet munkáit és közösségét, azt a nemesebb, tisztább életet, melyet az Ap. Hitvallás «szentek egyességé»-nek, a keresztyén morál «keresztyén életnek», a Szentírás «Isten szerinti» életnek s az «Isten fiai» életének nevez.

Könnyű belátni, hogyha a theologia a keresztyénséget a természetfelettség amaz életadó kútfejről és erőforrásáról leszakítja, ezzel annak a legsajátabb életgyökerét és életerét metszi el. Eldugja előle annak «az élő víznek kútfejét, melyből a ki iszik, soha meg nem szomjazik» (Ján. 4, 14.). A hatalmas és tiszta isteni keresztyénséget gyarló és korcs emberi keresztyénséggé véznítja. Akkor a keresztyénségnek mind kijelentése és evangyélioma, mind Krisztusa és Szentleke, mind üdvözítő kegyelme s összes evangyéliomi erőforrásai kiapadnak, kiszáradnak. Akkor a theologia kénytelen az «élő víz» isteni kútfeje helyett emberi kútökhöz, a véges észhez és a tévedhető tudományhoz

menekülni. Csakhogy ezzel aztán le is tér a maga isteni élet-alapjáról, kiveti maga alól azt az örök fundamentumot, melyre Jézus Krisztus helyezte, ki világosan megmondotta, hogy «senki sem ismeri az Atyát, hanem csak a Fiú és a kinek a Fiú meg akarja jelenteni» (Máté 11, 27.); sőt Pál egyenesen lehetetlennek tartja azt, hogy valaki «más fundamentumot vessen azon kívül, mely vettetett, s mely a Jézus Krisztus» (I. Kor. 3, 11.). A «világ»-gal szövetkezett keresztyénség nem lehet többé a «föld sava», a «világ világossága» és az élet «kovásza», hanem a «különböző és idegen tudományok szele által ide s tova hajló» felfogás, nézet, vagy legjobb esetben emberi metaphysica és múló értékű «bölcseleti rendszer».

Mi ezért határozottan tanítjuk, hogy a theologia — természetfelettség nélkül nem evangéliomos, nem keresztyén theologia; hanem csak naturalis theologia, s így korcs-theologia.

A vallás pedig, melyet a theologia naturalis táplál és fentart, nem a krisztusi vallás, nem az «Istentől megbizonyított erő», nem váltság és üdvösség, nem «szent» vallás, hanem isteni erejétől megfosztott emberi érvényre és bizonyásra lefokozott, degenerált vallás; emberileg kieszt tudományos tanok és nézetek összege, mely a «tudományok szele által ide s tova hajtatik»; mely tényleg *nem bírja, csak keresi az üdvözítő igazságot*. Az üdvbizonyosságot nélkülöző vallás; pedig nem tart meg és nem üdvözít, nem javít és nem szentel meg. Ez a magasabb erő csak a «természetfölötti» és kijelentett vallásban van. A bibliai hittől megfosztott lelkekben ilyen elfajult, ilyen elsatnyult keresztyénség tengődik, ezért oly erőtlen korunk keresztyénsége, ezért olyan véznák nálunk «a hit gyümölcsei». Ha hitünket meg akarjuk termékenyíteni, első és legfőbb dolog: beoltani lelkünket Krisztus és az evangéliomi természetfölötti erőivel. Evangelizálni, Krisztushoz kell vezetni a lelkeket, mert csak ő «lett minékünk igazság, bölcsesség, szentség és váltság».

Szóts Farkas.

SÉTA A RÓMAI KATAKOMBÁKBAN.

(Első közlemény)

Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim!* Ha ellenőkre nem lenne, felkérném önöket, hogy tegyenek velem rövid sétát a római katakombákban. Hogy a «katakombák» elnevezése alatt mit kell értenünk — úgy hiszem — mindnyájan tudjuk. A három első századbéli keresztyének földalatti temetkezési helyeit nevezik ezzel a névvel. A görög-római világ sok vidékén: Alexandria és Nápoly közelében, Franciaország déli részeiben, a Rajna mellékein találtak ilyen temetkezési helyeket. De a legismertebb neve mégis a római katakombáknak van.

Hogy nevüket hol vették, mindmáig bizonytalan. Valószínű, hogy Szent-Sebestyén temetőjéről, a melyet «*coemeterium ad catacumbas*»-nak hívtak, a «*catacumbas*» szó később valamennyi temető közös nevévé lett. De hogy maga ez a szó mit jelent: nem tudjuk.

Ilyen földalatti temetőkbe szoktak az első keresztyének temetkezni. Igen nagy gondoskodással voltak halottjaik irányában. És ugyanez a jellemvonása megvolt a pogányoknak is. Ha az emberiség történetén végig tekintünk, úgy látjuk, hogy valamennyi nép a legnagyobb tisztelettel és kegyelettel viseltetett halottjai iránt és a legnagyobb gondot fordította eltakarításukra. De talán minden más népet föltűntek ebben a tekintetben a görögök és a rómaiak. Egy Antigoné inkább fejére zúdítja Kreon borzasztó átkait, minthogy meghalt bátyja holttestét a ragadozó madarak martalékaul hagyja ott. Athenében senki sem juthatott magasabb állami hivatalokba, a kiről bizonyosan nem tudták, hogy elhunyt szülői irányában a végső tisztesség megadása körül semmi mulasztást nem követett el.

De a halottak iránt való tiszteletben még a görögöket és rómaiakat is messzire elhagyták a keresztyének. Annyira,

* Felolvastatott Debreczenben a «Csokonai-kör» febr. 7-iki ülésén.

hogy Julián császár a keresztyének jótékonyágán és tiszteletre méltó életén kívül a halottak iránt való kegyeletüket is azon főokok közé sorolja, a melyek folytán a keresztyenség olyan óriási hódításokat tőn a római birodalom népei közt. A halottak iránt való eme keresztyén kegyeletes tisztelettel a legeléesebb összeütközésben volt a rómaiaknak az a szokása, hogy halottaikat megégették. Épen azért a keresztyének sokkal jobb szerették a zsidóknak és a legtöbb semita-népnek példájára halottaikat eltemetni. És bár a martyrokra való tekintetből, a kik közül annyian haltak máglya-halált, a feltámadást nem tették merőben az eltemetéstől függővé: mindazáltal abban a hitben éltek, hogy egyedül és kizárólag a temetés felel meg a Megváltó eszméinek, a ki maga is három napig feküdt a *sírban* és egykoron, dicsőséges eljövételének napján, a *sírból* támasztandja föl az övéit.

Az első keresztyének halottaik eltemetését a lehető legünnepesebb módon eszközölték. Miután az elhunynak szemét és ajkait szerető kéz lezárta, a holttestet megmosták, bebalzsamozták, fehér ruhába öltöztették és hozzátartozóinak jajjai közben ravatalra tették, míg köröskörül mindenütt tömjént égettek és a ravatalt, sőt az egész szobát teleszórták illatos virágokkal. Azután kivitték a halottat a temetőbe, égő fáklákkal, még ha fényes nappal volt is — emlékezetűl a régi időknek, a mikor még csak éjszaka temekkeztek. A rokonok, jóbarátok és a cselédség követték a koporsót a nyugalom helyéig, a hol: «Isten veled! Békesség veled!» kiáltások közt sírba tették. Kilencz napig tartott a gyász. De a holtakra való szerető visszaemlékezés nem szorítkozott csupán erre a kilencz napra. A gyülekezet kebelében évenként tartottak «halottak napj»-t, egybekötve a sirok meglátogatásával. Ezenkívül magános ünnepet is ültek a családtagok az elhunyt születésnapján, valamint halálának évfordulóján. Ilyenkor ibolyát és liliomot hintettek a sírra. A katakombát fényesen kivilágították. Néha úrvacsoráját is vettek ott magukhoz és többnyire halotti tort is rendeztek, a mely alkalmakkor, csakúgy, mint a nálunk is szokásos a halotti torokon, sajnos! nem minden úgy történt, a mint illett és kellett volna.

De talán azt kérdezik, hogy az üldözések kegyetlen idejében hogyan volt lehetséges a katakombáknak ilyen sürűbb felkeresése? Nem akadályozhatták volna azt meg a pogányok? Kétségtelenül megakadályozhatták volna. De nem akarták. Nem akarták épen abból az okból, mert ők maguk is rendkívül nagy, mondhatni babonás tisztelettel viseltettek a saját halottaik iránt. Sőt arra is volt nem egyszer eset, hogy a vértanuk maradványait átadták a keresztyéneknek, hogy a magok módja szerint temes-

sék el őket. Egyetlenegy ízben. Valerianus császár alatt, volt megtiltva a keresztyéneknek a sirok látogatása. De ezt a császári rendeletet is a közvélemény nyomása alatt nemsokára visszavonták.

Ebben a tekintetben a keresztyének teljesen egyenjogúak voltak a többi rómaiakkal. Abban a korban a római birodalomban igen sok — törvényesen elismert — «temetkezési egyesület» volt, a melynek tagjai bizonyos évi díj mellett halottjaiknak többé vagy kevésbbé díszes temetkezést biztosíthattak. Ekképen a keresztyének között is az egyforma foglalkozásúak, a kik ugyanazt az ipart űzték, szerveztek ilyen temetkezési egyesületeket. A zsidók, a kik szintén a katakombákban temetkeztek, ebben is példával jártak előttük. Az is megtörtént, hogy gazdag és tekintélyes keresztyének az ilyen egyesületek pátronusaivá lettek és adományaikkal támogatták azokat. És mivel a pogány egyesületek tagjai a maguk patronusának tiszteletére, a ki rendszerint egyik vagy másik pogány isten volt, közös lakomákat szoktak vala rendezni: ez okból a keresztyének is szabadon gyülekezhetek össze a saját temetkezési helyükön.

Háromszáz esztendőnél tovább tartott ez az állapot. Még azután is, a mikor már Nagy Konstantin a keresztyén vallást a többiekkel egyenjogúsította, sokan még ezután is ragaszkodtak a több százados szokáshoz, hogy hallottaikat a katakombákba temessék el. De a dolog természete szerint ennek a szokásnak lassankint enyésznie kellett és az V. század kezdetén teljesen meg is szűnt. Ettől kezdve az jött be szokásba, hogy a halottakat a basilikákba (így hittak akkor minden templomot) temették el, a melyeket rendszerint valamelyik vértanú sírja fölé építettek.

De a katakombákról sem feledkeztek meg. Hogyan feledhették volna el a martyrokat, a kik ott pihenték nyugalmukat? Nemsokára szent kötelességnek, Isten előtt kedves dolognak kezdték tekinteni, hogy sírjaikhoz bucsút járjanak és ott kérjék őket az Istennél való közbenjárásra. A római pápáknak, különösen Damasus pápának a gondoskodása folytán tágas lépcsőket építettek, hogy a búcsújáróknak a lemenetelét megkönnyítsék: majd mindenfelé világító léceket vágtak a földszinéig s a rogyadozó galleriákat gyámoszlopokkal erősítették meg. Ez által sok minden megőriztetett az utókor számára. Mindazonáltal mondhatatlanul sokat szenvedtek a katakombák. Óriási az a pusztítás, melyet a góthok s az Itáliát elárasztott többi hódító népek vittek végbe bennök. És bár a pápák mindent elkövettek a végből, hogy az okozott károkat kipótolják: mindazonáltal attól lehetett tartani, hogy rövid idő múlva igen kevés vagy épen semmi sem lesz többé feltalálható a vértanúk maradványaiból, ereklyéiből.

Ez indította a pápákat arra a határozatra, hogy a vértanúk reliquiáit Róma templomaiban helyezték biztonságba. És most megindult a lázas keresése, kutatása és összegyűjtése mindannak, a mit bármi tekintetben a vértanúk reliquiái közé lehetett számítani. Hogy ez eljárás közben hányszor és mekkorát tévedhetek: azt bővebb fejtegetés nélkül is könnyű elképzelni. Magától értetődik, hogy a mikor a martirok földi maradványait kihordták a katakombákból: megszűnt az odavaló bucsújárás is, és a katakombákat elfeledték. Évszázadokon át senkinek sem jutott eszébe, hogy oda leszálljon és kutassa, vajjon az ott található dolgokból nem lehetne-e egyet és mást meg tudni az első keresztények életére vonatkozólag.

Csak a XVI. században következett be e tekintetben változás. Ekkor történt, hogy ásás közben egy munkás erős boltívezetre bukkant és felfedezését közölte bizonyos *Antonio Bosio* nevű tudóssal, a ki a dolog iránt érdeklődve, kutatni és vizsgálni kezdett. Évek hosszú során át bujta, fűrkészte a különböző folyosókat és leirt, meg lerajzolt mindent, a mit csak talált. De még azután csaknem teljes kétszáz évnek kellett eltelnie, míg a komoly tudomány kezébe vette a kutatás és vizsgálódás szövétnékét. *De Rossi* grófé az a nagy érdem, hogy a katakombákban tett felfedezéseit tudományosan feldolgozta. Hihetetlen erőfeszítéssel — mert hisz olyan végtelen sok volt már a kártétel és a rombolás, a megfejtés és megmagyarázás eszközei pedig olyan fogyatékosak valának — olyan művet létesített ez a kiváló tudós, a mely még ma is általános csodálat és elismerés tárgya, habár némely nézete és vélekedése a tudomány mai színvonalán avultnak tűnik is föl. Az ő nyomdokába többen léptek, a kik közül *Kraus*, *Northcote*, *Schulze** és *Roller* a legnevezetesebbek. Az ő kutatásuk és fejtegetésüknek köszönhető az a végtelen nagy nyereség, hogy ma már meglehetősen lü képet rajzolhatunk arról, a mit a katakombák az első keresztények életére vonatkozólag tanítanak.

És most kezdjük meg sétánkat!

Rómát elhagyjuk s a várostól jó felőrára fekvő dombos vidékre megyünk. Ott egy nyílásra bukkanunk, a melybe széles kölépcsőkön leszállva, mélyen a föld alá jutunk. Jó ideig tartó haladás után egy folyosóba érünk, a mely majdnem egy méter széles és 10—15 méter hosszú. Mind a két oldalon sűrű egymásutánban derékszög alatt a falba vágott mély üregeket találunk, a melyekben a fehér márványkoporsó, vagy a mint Kon-

* Ez a felolvasás főleg *Northcote* és *Schulze* adatainak a felhasználásával készült.

stantin előtt általános szokás volt, csakis maga a holttest van elhelyezve. Érczlap fedi el őket szemünk elől. Néha kereszt-folyosókra is bukkanunk. És ha az egészet bejárjuk, akkor látjuk meg, hogy még végtelen sok folyosó fut párhuzamosan azzal, a melybe mi most vagyunk, míg az itt-ott található lépcsők, vagy egyszerű létrák ismét magasabb emeletekbe visznek. Sokszor válóságos útvesztőben mozgunk, a melyben alig tudunk irányt és célát találni. Mint teljesen hitelre méltó dolgot beszélnek, hogy Róma környékén hatvan ilyen földalatti temető van, és hogy az összes folyosók hossza együttvéve meghaladja a 900 kilométert. És ezen legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hány ezer meg ezer holttestet temethettek ott el háromezreszáz esztendő alatt.

Minden üreghen csak egy holttest számára van hely. Olykor-olykor azonban mégis találunk családi sírboltokat, úgynevezett kriptákat is. Régebben azt tartották, hogy a keresztyének ezekben a kriptákban szokták volt titkos isteni tiszteletüket tartani. Ezt a nézetet azonban ma már elejtette a tudomány, mert azok a kamarák olyan cizélra nagyon kicsik lettek volna. Legföljebb csak husz ember fért volna meg bennök. Az ugyan, hogy összejöveleteket szoktak tartani bennök, nyilván meglátszik a falba vágott ülőhelyekről: de ez csakis temetkezések, vagy torok alkalomával fordulhatott elő.

És mit lehet azokban a komor boltokban látni?

Gyűjtsük meg előbb fáklyáinkat, mert itt ugyancsak sötét van. Fejünk fölött itt-ott látunk ugyan nyílásokat, a melyeken át a napfény behatol, de az így keletkezett világosság olyan halvány, hogy alig vagyunk képesek nála az egyes tárgyakat egymástól megkülönböztetni. Pedig mily temérdek itt a látni való! Mindenütt, a falakon, a fémlapokon és ha ezeket elveszszük, magukon a koporsókon is festett és faragott képeket találunk, a melyek ugyan sokszor nem épen finomak és izlésesek, de azért nincsenek a műbecs teljes híjjával. A legtöbb közülök symbolikus jellegű. A hit és remény, a szeretet és béke, a halhatatlanság és örök élet magasztos eszméit megkapó módon juttatják kifejezésre. De valahogy azt ne higgyék önök, hogy azokat az alakzatokat, a melyekkel sétánk közben találkozunk, valamennyit mind a keresztyénségből merítették. Korántsem! Nagyon sok pogány eredetű is van közöttük, a melyek minduntalan az ó-mythológiára emlékeztetnek bennünket. De bár a képek pogányok: az általok kifejezett gondolat mindig keresztyéni.

Nézzék csak, hölgyeim, ott azt a jól ismert Ámor- és Pszikke-képet. Ezek két szorosán egymáshoz kötött lényre emlé-

kezetnek, a kiket a halál elválasztott egymástól, de az égben majd egyesülnek. Amott meg lanttal kezében Orpheus látszik, a kiről az ó-kor regéje azt beszéli, hogy gyönyörű játékaival még a vadállatokat is megszelídítette. A Krisztus képe ez, azé a Krisztusé, a ki a maga szeretetével a legzordabb szívet is megengeszteli. Hát az a különös madár, a melyről az ó-kor azt regélte, hogy:

«Mikor által él ötszáz esztendőket,
Magas pálmafának rak tetején fészket,
Hint arra kafia s áloé-füveket
Gerjeszt körülötte eleven szeneket . . .
Magát a sebes láng öblébe ereszti
Illatos ágyában testét megemészti,
Porrá vált tagjait de majd felébreszti,
'S repülésre szárnyát vígan kiterjeszti.»*

kit jelképezne mást ez a Phönix-madár, ha nem a hívő keresztyén embert, a ki nyugodtan hajtja fejét végső nyugalomra, mert tudja, hogy a halálban új életre támad. És így tovább még sok egyebet találunk olyat, a mi a pogányságból van kölcsönözve.

Azonban ezeknek a számát mégis sokszorosán fölülmulják a keresztyén képek és ábrázolások, a melyek a Szentírásból vannak véve, még pedig úgy az új-, mint az ó-testamentomból.

Hát az az ember kicsoda, a ki abból a házforma alkotmányból kinéz az ablakon és kezét nyújtja az olajágat hozó galamb elé? Noé a bárkában, a keresztyén ember képmása, a ki biztonságban van az egyház hajójában és a Szentlélektől a béke olajágát nyeri. Nézelődjünk csak tovább. Imhol van Mózes, a ki a sziklára üt, hogy Izrael fiainak szomjúságát enyhítse. Ez is a Krisztus jelképe, a mint a köréje gyűlt sokaságot «az élet vizé»-vel táplálja. Amott meg embereket látunk, a kik a hópehelyként hulló manna szedésével foglalkoznak, és Krisztusra gondolunk, a ki azt mondotta volt magáról: «Én vagyok az életnek kenyere!» Odébb egy új kép tűnik szemünkbe: a mint a czethal Jónást kidobja a száraz földre. Ez meg Jézusnak ezen szavait akarja jelképezni: «Miképen Jónás három nap és három éjjel volt a czethal gyomrában, azonképen kell az emberfiának is három nap és három éjjel a föld gyomrában elrejtetnie». Ismét új ábrázolásokon akad meg tekintetünk: «Dániel az oroszlánok vermében» és «a három zsidó ifjú az égő kemenzében»; mindenik a keresztyén embert jelképezi, a ki a legnehezebb megpróbáltatások közepette is mindvégig kitart, és szenvedései jutalmául megnyeri Istentől az örök életet.

* Tsepregi Ferencznek 1725-ben írt verséből.

Azonban mindenek fölött az *«Új-Testamentom»*-ból merítette az őskeresztyén képzőművészet a maga anyagát és tárgyát.

Néha-néha találkozunk Jézusnak a képével is, de soha nem az Istenével. Csupán egy-egy kéz, vagy egy-egy szem, mely a felhőkből előtűnik, jelképezi Isten mindenhatóságát, és mindentudóságát. Csak IV. század vége felé találjuk legelőször emberi alakban kiabrázolván, még pedig jóságos tekintetű aggasztán képében. Jézusról ellenben különböző képeket láthatunk. Az első időkben inkább a *XLV. Zsoltár* Krisztusát igyekeztek ábrázolni, azt, a ki *«szébb volt minden emberek fiainál»*, későbbi korszakban azonban inkább *Ézsaiás* 53-ik részének a Krisztusa, *«a fájdalmak embere»* lebegett a szenvedő egyház hiveinek szeme előtt. Egyben azonban jóformán valamennyi Jézus-kép megegyez, hogy t. i. Jézust ovalis arczczal, középen elválasztott, és vállára omló dús hajjal ábrázolja. Az apostolok sem hiányoznak és különösen gyakran találkozunk Péterrel és Pállal, a kik a római egyház hagyományai szerint mind a ketten Rómában szenvedtek mártirhalált. Máriát, a Jézus anyját is gyakorta látjuk, de azzal a jellemző különbséggel, hogy az V. századig csakis mint a *«Szent Család»* tagja szerepel, ettől kezdve pedig már mint vallásos tisztelet tárgya. Mária ábrázolásának korábbi időkben legszokottabb módja az volt, mely őt a *napkeleti bölcsek* társaságában mutatja be, a mint ezek különböző játékszereket nyújtanak át neki, a kised Jézus számára.

De mindeneknél inkább és gyakrabban meríti tárgyait az őskeresztyének képzőművészete a *Jézus életéből*. A Krisztus szenvedéseinek ábrázolásával — a mi a későbbi keresztény művészetnek olyan kedvelt tárgya lett — alig-alig találkozunk most még, de annál többször olyan jelenetekkel, a melyek Jézus csodatevő hatalmára, dicsőségére, gyógyításaira, segítségére, feltámasztására és az örök életre terelik gondolatunkat. Hiszen a gutaütött embernek, a kit lepedőben bocsátanak le Jézus lába elé, a meggyógyítása, azt jelképezi, hogy a Krisztus szerelme a mi beteg lelkünket is meggyógyítja. A kánaai menyegzőben a *bornak*, a pusztai étkezés alkalmával a *kenyérnek* megsokasodása Jézusnak azt a nagy gazdagságát jelezte, a melylyel ő az ő hiveinek mindennemű szükségletéről dúsán gondoskodik s jelképezte egyszersmind az úrvacsoráját is, a melyben a kenyér és a bor élvezése folytán a hívők lelke felüdül és megújhódik. És Lázár feltámasztatása a kereszt alatt élő egyház szemében saját dicsőséges feltámasztásuknak kedves képe volt. Számátalanszor találkozunk a *«jó pásztor»* nyájas képével is, a mint az elveszett és megtalált báránykát viszi a vállán. A keresztényen

gyülekezetnek olyan nagy, olyan végtelen nagy szüksége volt arra, hogy magát folyton erősítse, erejét folyton edzze azzal a gondolattal, hogy Megváltója őt az élet minden fájdalmainak közepette vezeli, és hogy Ő vele és Ő mellette még akkor is teljes biztonságban van, «ha a halál árnyékának völgyében» kell is járnia. De vajjon mit jelenthet az a «hal», a melyet mindenütt ott találunk, még gyűrűkön, kelyheken, poharakon és lámpásokon is. Ezt nem olyan könnyű dolog megmagyarázni. Némelyek arra a «két hal»-ra gondoltak, a mely az «öt kenyér»-rel egyetemben Krisztusnak hiveiről való gondoskodását jelzi; mások meg a vízre, a hal életelemére, a melylyel a keresztyén embert megkeresztelik; ismét mások az Úrnak eme szavaira: «melyik atya ad az ő fiának kígyót, mikor az halat kér tőle?» És ha a kígyó alatt a sátánt kell értenünk, akkor a hal Jézusnak a symboluma. Ennek a jelképnek az *eredete* még mind ez ideig bizonytalan. Annyi azonban bizonyos, hogy a halat már a harmadik században Jézus neve anagrammjának tekintették. Ha ugyanis ennek az öt szónak: Jézus, Krisztus, Isten Fia, Megváltó görög jelentésükben (Ιησους Χριστος Θεου Υιος Σωτηρ) a kezdő betűit egymás mellé írjuk, ez a szó jön ki belőlök: «ιχθυος», a mi magyarul azt jelenti: «hal». Valahányszor csak a keresztyén ember a hal képét látta, mindannyiszor megváltójának nevét olvasta abban

Mint ezt az anagrammát, épen olyan gyakran találjuk, de csakis a Nagy Konstantin után való időkből, Krisztus görög nevének két első betűjét monogrammként egymásba fonva, még pedig úgy, hogy a második betű volt az elsőnek a szárai közé fűzve, valamivel kisebb alakban [RX], a mint ezt a római kath. egyházi jelvényeken maig is láthatni. Úgy látszik, hogy ezt a monogrammot legelőször Konstantin íratta zászlajára a Maxentius ellen vívott csatájában és a keresztyén egyház ő tőle vette át és fel a maga jelvényeire.

De nem különös dolog-e, hogy sehol egyetlenegy kereszttel sem találkozunk; nemcsak hogy feszülettel nem, de mint mondtam, a keresztnak semmiféle jelével sem. Pedig tudjuk, mekkora szerepe volt a keresztnak az első egyház confessiójában, prédikálásában és egész irodalmában. Mindenben, még a legegyszerűbb, legvilágibb dolgokban is ott látták a keresztnak a képét. A keresztyetés szokása is, a mely a római katolikus testvéreinknek ma is jellemző külső ismertető jele, már nagyon korán elterjedt a keresztyének között. Mi lehet hát annak az oka, hogy a katakombákban nem lehet keresztet találni?

Erre különböző okok hatottak össze. Először is az ösztönyszerű idegenkedés minden olyanak az ábrázolásától, a mi kin-

zásra emlékeztetett, s a mely idegenkedést a keresztyén-művészet a pogánytól örökölt. Azután az az óvatosságuk, a melylyel lehetőleg mindent ki akartak kerülni, a mi a rómaiak csufolódo hajlamait ingerelhette volna. Hiszen a pogány rómaiaknak a keresztyének iránt való vélekedését és sértő bánásmódját a lehető leghivebben jellemzi az a II. századból való csufondáros feszület, mely egy keresztre feszített emberi alakot és a mellette térdelő másik embert szemérmővel ábrázol. Az ilyen csufolódo-sokat nem akarták az első keresztyének kihívni. Végezetül azt sem szabad elfelednünk, hogy magoknak a keresztyéneknek is sokkal nagyobb szükségük volt arra, hogy Krisztusnak dicsőséges feltámadását állítsák jelképekben szemünk elé. A kereszt alatt járó gyülekezetet legjobban a feltámadott, az élő Krisztusnak a látása vigasztalhatta meg. Ezek az okai annak, hogy a katakombákban a keresztet sehol sem találjuk kiábrázolva vagy lefestve. Ezek az okai annak, hogy a mit Krisztus szenvedéseinek történetéből a keresztyén művészet elénk tár, az nem annyira a szenvedés kínjaira, mint inkább arra a dicsőségre és fenségre vonatkozik, a melyet Krisztus szenvedései közepette mutatott, s nem annyira a későbbi kor megkínztatott Jézusát juttatja eszünkbe, mint inkább Krisztust, mint királyt, a ki előtt még egy Pilátus is kénytelen lesütni a szemét. Egy szóval azzal a felfogással, a hogyan Munkácsy Mihály is ábrázolja örökidőkre szóló remekét: «Krisztus Pilátus előtt» című festményén.

(Vége köv.)

Dr. Nagy Zsigmond.

PETER APOSTOL.

(Harmadik közl.)

Péter mint apostol.

Simon Péter lelkére két egyetemes jelentőségű és a kereszténység történetében páratlanul álló tény gyakorolt ellenállhatatlan varázshatást. Egyik az *Úr feltámadása*, másik a *Szentlélek kitöltetése*. E két csoda az apostol értelmi, erkölcsi és lelki fejlődésének folyamában újabb forduló pontot jelez, mert ettől kezdve az általa előbb is látott és szemlélt igazságok meggyőző ereje hova-tovább bámulatos dolgok véghezvitelére képesítette őt, a mint ezt az evangéliumok és az Ap. Csel.-ről szóló könyv előadásai igazolják.

Az Úr feltámadásának Péterre gyakorolt hatásáról leg részletesebben értesülünk János evangéliumából (20. 21, r. h. ö. Máté 28. Márk 16. Luk. 24. I. Kor. 15. 1—8). Mikor nevezetesen az Úr dicsőségének legfenségesebb földi kinyilatkoztatásaként az ő feltámadása a megjövendölt módon (Máté 17, 22. 23.) valóságos ténynyé lőn s erről a kegyes asszonyok a 11 tanítványnak hírt vittek: ezek az egész beszédet balgatagságnak gondolták és nem hívének az asszonyoknak (Luk. 24, 11.). Péter azonban Jánossal együtt odajut a sírhoz s míg a szelíd János a benső megindulás miatt csakis a sziklasírbolt szélén megállva pillantott be, addig az utána odaérkezett bátor Péter bemegy a sírba s ámulattal látja, hogy Jézus nincs ott. De még ekkor nem értették meg az írást, hogy Jézusnak fel kell támadnia a halálból (János 20, 9.). Az Úr tehát jól ismerve a tanítványok elméjének legerjeztettebb gondolatait is, szemmel láthatólag, tapasztalatilag győzte meg őket feltámadásának igazságáról. Nevezetesen ugyanazon napon megjelent Péter előtt (Luk. 24, 34.), aztán szintén még azon napon este a 11 tanítvány között való megjelenésével igazolta e csodatényt. (Luk. 24, 36. Márk 16, 14. János 20, 19—23.) Midőn pedig mindezek ellenére is Tamás kétekedett, nyolcz nap múlva a zárt ajtóknál egybegyűlt tanít-

ványok körében ismét megjelent s bizonyosságot tett nemcsak feltámadásának valóságáról, hanem mindentudóságáról is, amire Tamás amaz ismeretes vallástételre buzdult. (János 20. 28.) És mégis, mégis ezek az erőtelen emberek oly ingatagok voltak a feltámadás hitében! Péter is, akár csak mindent elfelejtett volna, folytatta tovább a halászatot, hasonlóképen Tamás, Natanael és a Zebedeus fiai. Mintha a föltámadott Krisztus ama régi megbízása nem is érdekelte volna őket többé. Balgatagok voltak, a kik nem tudták megérteni, mire való az, hogy Izrael Messiásának a kereszthalálon keresztül kell bemennie az Ő dicsőségebe. Azt gondolhatták magokban: ha szabadító az a Jézus, miért a kereszthalál; s ha keresztre feszítették, lehet-e ő Izrael Messiása? De ime épen a tanítványok ezen hitbeli erőtelenségében dicsóíti meg Jézus legfenségesebben feltámadásának igazságát. A mit eleve megmondott nekik az Úr és a miről ők mégis kételkedtek, de a minek szükségképen meg kellett történni az irás szerint, arról tesz Jézus ismételt, most már harmad izben (h. ö. 20, 19; 26.) tanúságot a tanítványok előtt a Tiberiás tengerénél, egyrészt a csodálatos bő haltogásnál, mely az ő igehirdetési működésök leendő eredményének újabb biztosítéka, záloga és előképe volt; másrészt az ezt követő vendégségnél, mely azt jelképezte, hogy az Úr gyámolító és mindenre elégséges kegyelmét sohasem fogja megvonni tőlök. (János 21.)

Ehhez az utóbbi eseményhez fűződik Simon Péternek háromszor ismételt hitvallása és az Úrnak ezzel kapcsolatban kinyilvánított megbízása. A vendégség után ugyanis Jézus, gyöngéden czélozva Simon Péternek ama háromszoros tagadására, melylyel mind magát szégyenbe keverte, mind az Urat megbántotta, ezt kérdezé: Simon, Jónásnak fia, jobban szeretsz-e engem, mint ezek? Ekkor Péter a keserves visszaemlékezés hatása alatt néminemű önbizalmatlanságnak ad hangot, midőn a többi tanítványokat is érintő szavakra ügyet sem vetve, egyszerűen saját személyes ragaszkodásának kifejezésére szorítkozik s az Úrra való hivatkozással így válaszol: Úram, te tudod, hogy szeretlek téged (az Úr *ἀγαπᾶν*, Péter *φιλεῖν* verbummal él, a mi szintén jellemző). E válaszra Jézus azokat, a kiket szeret, azaz nyáját rábizza annak, t. i. Péternek gondjaira (*βόσκη*), a ki őt szereti. Egyszersmind e megbízásában az ő vezérlő és erősítő kegyelme felől is kegyességet nyujt (15. v.). Természetes, hogy a feltámadott Idvezítő részéről tökéletesen elegendő volt volna e megbízásnak ily módon, egyszer történt kinyilvánítása, hiszen az ő ajakáról minden szó igazság és bizonyosság; ámde Simon Péterért két izben is megismétli az Úr ugyanezt a kérdést,

bizonyosan azzal a czéllal, hogy egyfelől a még hiterősítésre szoruló gyarló apostol alkalmat nyerjen szeretetének nyilvános és ismételt igazolására, viszont másrészt azért, hogy Péter feltétlen bizalommal elhiggye, miként az Úr elvégzi, a mit elkezdett s beváltja, a mit ígért. A másodszori kérdéskor Péter újból a szívek és vesék rejtekeit is jól ismerő Idvezitőt hívja föl tanúul, midőn őt szeretetéről biztosítja, a mely feltétel alatt Jézus ismét reá bizza nyájának (προβητια) legeltetését (ποιμαίνε), azaz egyházának lelki gondozását. Kétségtelen dolog, hogy az Úr kérdésének már egyszerű megismételése is komoly magába szállásra és elszánásra sarkalhatta az apostolt, a kinek lelkét ama megszégyenítő eset emlékei fájó érzéssel tölték el; annál inkább átjárta a szívét a most már harmadizben tett kérdés hallatára az a régi bánat s minden lelki erejét összeszedve, minden kételyt kizáró határozottsággal nyilatkozik: «Uram, te mindeneket tudsz, te ismered, hogy szeretlek téged». Erre Jézus harmadszori válaszával visszahelyezi őt megint a már előbb is ráruházott apostoli tisztségbe, azaz abba a munkakörbe, mely az egyház általános kormányzásán kívül az egyes tagok lelki és erkölcsi gondozására is kiterjed. De, hogy Péter ezen alkalommal az előbbeni szakaszban indokolólag előadott elsőbbségi jellegén kívül semmi újabb kiváltságban vagy jogban nem részesült, az az Úr megbízásának természetéből önként következik. S a mint az evangéliumok egybehangzóan tanúsítják, Péternek az egyházhoz való viszonyában nyilvánuló elsőbbsége ugyanolyan jellegű, mint a minő János apostolnak az Úrhoz való viszonyában tapasztalható szemlélődése. Amaz az apostoli tevékenységnek gyakorlati, emez pedig elvont eszmei elemét alkotja. És így, ha róm. kath. felfogás szerint szükség volna arra, hogy Krisztus és az egyház között Péter legyen a közbenjáró, akkor még inkább szükség volna arra, hogy Péter és Krisztus között meg János közvetítse a dolgokat. Ekkor azonban Krisztusnak, mint az egyház élő fejének léte és hatása merőben csalfa képzetté silányulna s hasztalan kérnénk az Atyától bármit is a Krisztus nevében (Ján. 16., 23.).

A második csodatény, mely az apostolokat s ezek között első renden Pétert lelkiképen újjászülte, a Szentlélek kitöltetése. Ennek közvetlen előzménye volt az Úr dicsőséges mennybe szállása, a mely tényt Péter is saját szemével látott; még előbb történt Jézusnak az a meghagyása, melylyel a tanítványoknak szívére köté, hogy Jeruzsálemben várják be az Atya ígérének beteljesülését (Act. 1, 4.), azaz a Szentlélekkel való megkereszteltetést. Ehhez képest a tanítványok a Messiás országának eljövetelére célzó oktatás meghallása és a dicsőség Urának

mennybemenetele után, megtérének Jeruzsálembé, kiegészíték a tanítványok számát 12-re s várják vala a Lélek megszentelő és megelevenítő ajándékát. A mint így mindnyájan együtt valának egy akarattal, ime az ótestamentomi aratás-ünnepnek napján ég felé szálló halk imádságuk visszhangjaként nagy hirtelen sebesen zugó szélnek zendülése hallatszék, soha nem látott lángnyelvek tűnének elő s ezeknek, mint előhírnököknek nyomában a Szentlélek láthatatlanul alászálla, hogy átjárja a tanítványok szívét. Erre mindnyájan megtelének Szentlélekkel s szólának sokféle nyelveken. E természeti jelenségnek láttára pedig nagy néptömeg gyűlt egybe a tanítványok köré és sokan a különböző nyelveken beszélő apostolok előadását a legnagyobb álmélkodással hallgatták, mások ellenben gúnyolták s részegeknek tartották őket (2, 5—13.).

Ekkor előáll Péter, mint az apostoli kar tolmácsa. Ajakáról a határozott meggyőződés, a hit szava hangzik s ünnepélyes, méltóságos, világos és igaz beszéde a körülálló ezer meg ezer hallgatóra megrázó és elragadó hatást gyakorol, míg saját keblét a tiszta öntudat nyugodtsága és józan lelki öröm tölti be. És ugyan mit szólott? Felelet: a gúnyolódók ellenében és az álmélkodók kérdéseire kifejti, *α*) hogy ez a csodatény, mely szemeik előtt lefolyt, nem egyéb, mint Joél próféta jóslatának beteljesedése, az Isten Lelkének kitöltetése (2, 14—21); s hogy *β*) az a názárethi Jézus, kit a zsidók megöltek, feltámadt a halálból, a mint Dávid király látnoki lélekkel eleve megjósolta (22—32 v.); s végül *γ*) hogy ez a Jézus az Isten jobbján megdicsőülve trónol s imé kibocsátá a Szenleket, a kinek csodás munkáját most mindnyájan szemlélik, igazolásául annak a ténynek, hogy a megfeszített és a sírból feltámadott Jézus az Úr, a Messiás (33—36 v.). Péter eme beszéde hatalmas mennydörgés gyanánt felrettentette a jelenlevő zsidókat a keresztre feszítésben való bűnrészesség mámorából, a kik is megilletődve, megdöbbenve sebhedt szívvel, de egyszersmind őszinte bizodalommal és elszántsággal tanácskérőleg fordulnak Péterhez, meg a többi apostolhoz s Péter válaszára nyomban rálépnek az idvesség útjára, megtérnek és megkeresztelkednek mintegy háromezeren az Úr Jézus Krisztus nevére (37—41. v.). Péternek e lelkipásztori munkája következtében megalakul a jeruzsálemi első keresztyén egyház, melybe az életnek lelkét maga az Úr lehellé be. Ettől kezdve a keresztyén egyház igazi életének minden moczczanása az Úr Lelke működésének látható bizonyosága, a mint Irenaus, találóan mondja: «ubi ecclesia, ibi et spiritus dei, et ubi spiritus dei, illic ecclesia et omnis gratia».

Az első pünkösdi beszéd váratlan eredménye nyilván iga-

zolta elsöben is azt, hogy Jézus tökéletesen elvégezi, a mit elkezdett s híven beváltja, a mit ígért; másodsor azt, hogy állandóan vele van tanítványaival, vele van híveivel is mind a világnak végezetéig. Ugyanezt az igazságot hirdette mint eddig, úgy ezután is Péter apostolnak mind az a beszéde, mint szintén mind az a tette, melyet Krisztus lelkének erejével az ő dicsőségére szólott és cselekedett. Itt megemlítjük első sorban is a sánta koldusnak a templom ajtajánál a hit ereje által történt meggyógyíttatását (Act. 3.), a mely alkalomból Péter bátor lélekkel vallást tett a zsidók előtt ama megfeszített és feltámadott Jézusról s a benne vetett hit hatalmáról (3, 12—26.). E hitvallástételét börtön fogságából való kiszabadulása (4, 1—3.) után, mindenféle papuralmi találmányok czáfolatául ismételen felújította (4, 12), férfias nyíltsággal tevén fel a János nevében is azt a kérdést: ha vajjon igaz dolog volna-e az Isten előtt, ha ők Krisztus szeretetétől áthatva és indíttatva lelkiismeretök ellenére inkább engedelmeskednének az embereknek, mint az Istennek (4, 19.). Péter volt továbbá az az erélyes és bölcs férfiú, a ki az ezen események következtében gyarapodásnak és virulásnak indult hívő gyülekezetet a képmutatás metelyétől az Ananias és Zafira bűnére mért ítélettel (5, 1—11.) megtisztította s aztán a keserűség epéjében és álnokság kötelekében leledző Simon magus hamis-lelkűségét s önzését Samáriában kárhóztatta (8, 9. kk.), de a mely péteri kárhóztatás ellenére ez a bűn az egyház későbbi életében, mint simonia, mégis újból felütötte fejét (Lipsius, Schenkelnél B. L. Lipcse 1869—75. 5, 301. kk.). Péter lángoló buzgalmának s fáradhatatlan tevékenységének tulajdonítható a galileai gyülekezetek erősödése s terjedése is (9, 31.), valamint vele közölte Isten azt a kegyelmet, melynek erejénél fogva ő a Szentlélek indításából a kegyes és istenfélő (10, 2. 35.), de hát körülmételetlen és így zsidó felfogás szerint tisztátalan Kornélius pogány százados házához elment, ott Jézus Krisztusról, az élet és üdv Uráról bizonyosságot tett és az ezen bizonyágtétel hallatára megtért Kornéliust és a nála levő pogányokat a keresztség révén a hívők egyházának tagjai közé beavatta, a mely tényeivel a zsidóság és pogányság között fennálló válaszfalat tényleg eltávolította s az üdvözülés útját a pogányok előtt is feltárta. Ennyi áldásos működése nem is maradt hálás elismerés nélkül. Az a nagy ragaszkodás és szeretet, melylyel a gyülekezet iránta viseltetett, kiváltképen tapasztalható volt akkor, midőn Jakabnak, János testvérének kivégeztetése után Heródes őt is tömlöczbe veté. A gyülekezet állandóan buzgón könyörgött érte a kegyelem Urához és az Őr meghallgatá könyörögőket s Péter csodálatosan megmenekült (Act. 12.).

Hogy apostoli hivatását és működésének célját minő tudatossággal fogta fel, arról a pünkösdi beszéden és eddig jelzett sokoldalú munkáján kívül legfényesebben tanuskodik az az elvi jelentőségű beszéde, melyet az apostolok jeruzsálemi első gyűlésén tartott körülbelül 50-ben Kr. u. (Act. 15.). Itt az apostoloknak az őskeresztyén egyház hitegységét veszélyeztető ama vitás kérdés felett kellett dönteniök, ha vajjon a körülmetélkedés és a mózesi törvény követelményeinek megtartása kötelező-e a pogányokból lett keresztyénekre? Voltaképen ez a kérdés az antiochiai gyülekezet képviselőinek Jeruzsálembe érkezése után mérgesedett el. Az Antiochiában fellépett zsidóskodó atyafiak ugyanis még csupán csak azt tanították, hogy ha a pogányok önként körül nem mételkednek a Mózes rendtartása szerint, akkor nem idvezülhetnek. Ellenben már a farizeus gondolkodású jeruzsálemi zsidóskodó atyafiak a tárgyalás alkalmával azt követelték, hogy a körülmetélkedést fel kell venni a pogányoknak (δεῖ περιτέμνειν αὐτοὺς) s a mózesi törvényt is nem csupán a körülmetélkedés szentesítő szabályaként (τῷ ἔθει Μωυσέως 1. v.), hanem mint általában kötelező érvényű törvényt kell szem előtt tartaniok (παραγγέλλειν τε τηρεῖν τὸν νόμον M. 5. v.). E vitás ügy tárgyalásánál (6—21. v.) Péter volt az első apostoli szónok, a ki a hit szabadságának s közelebbről a pogányokból lett hívők lelkiismereti függetlenségének védelmére, ám sem nem mint hierarchia, sem nem mint az apostoli konvent elnöke, sem nem mint döntő tekintély, hanem egyszerűen, mint a vele egyenlő hivatású apostolok egyike, szót emelt. Elgondolható, miként a szóban forgó kérdés felett támadt hosszas vitaközös folyamán a farizeusi gondolkodású zsidóskodó atyafiak és a szabadságért küzdő antiochiai hivek egymást kizáró nyilatkozatai mily ellentétes két pártra szakították a jelenlevő hallgatóságot, melynek jelenlétében az ügyet békésen óhajtották elintézni a két gyülekezet vezérfiai. Mindnyájan feszült figyelemmel hallgatták tehát Péter apostol irányjelölő beszédét, a melytől a bonyodalomból való kibontakozás sikerét várták. És nem is csalódtak. Péter minden zsidós pártelvűség és előítélet nélkül épen a törvény betűihez makacsul ragaszkodó tévtanítók ellenében rámutat egyenesen arra a közönségesen ismert tényre, hogy Isten az evangéliom áldásában és a Szentlélek kegyelmében ép úgy részesítette a pogányokat, mint Izrael háza népét. Ott van Kornélius és társai megtérésének élő példája, a mely igazolja elsöben is azt, miszerint Isten az idvezítés dolgában semmi különbséget sem tett a zsidók és pogányok közt, továbbá azt, hogy ha ő a pogányokat is idvezíti az Úr Jézushan való hit által, akkor nincs személyválogatás a zsidókból és pogá-

nyokból lett hívők között. Ebből következik, hogy a hívővé levés és idvezülés útja nem a körülmetélkedés, hanem a *hit*. És a mikor ezúttal Péter apostol bizonyosságot tesz arról is, hogy a törvényt soha tökéletesen senki meg nem tarthatta, sem meg nem tarthatja, hogy ez mind az ősapákra, mind a későbbi nemzedékekre nézve elhordozhatatlan járom volt, ezzel a törvény kötelező voltát elvitatja s annak idvezítő érvényét kereken tagadja, hirdetvén, hogy mindnyájan a Jézus Krisztus kegyelme által hitből igazulunk meg (7—11. v.). Tökéletesen ez volt a Pál apostol meggyőződése és evangeliomi hitvallása is, a ki Barnabással együtt előadta, mily nagy jeleket és csodákat művelt Isten a pogányok közt ő általok (12. v.). Ez apostoli beszédek végeredményéül az elnöklő «igazságos» Jakab indítványára kimondották az apostolok a pogány-keresztyén hívők szabadságát elismerő és a zsidóskodó tévtanítók követeléseit visszautasító egyértelmű határozatot (13—21. v.), melyet a választott küldöttségi tagok írásba foglalva Pál és Barnabás kíséretében elvittek Antiochiába, hol is a hívők a döntés felett igen örvendezének (22—31. v.).

Hogy ez a jeruzsálemi első apostoli gyűlés teljesen ilyen módon a Lukács által feljegyzett tudósítás értelmében folyt le, megerősíti Pál apostol is (Gal. 2, 1—10), a kinek előadását, némelyek (Baur, Wieseler, Zeller) téves felfogása ellenében, mi az Ap. Csel.-ben feljegyzett tudósítással lényegileg azonosnak tartjuk. Mert α) az apostolnak a két helyen (Gal. 2, és Act. 15.) jelzett jeruzsálemi utazását pusztán elfogultságból lehet két különböző időben történt látogatásra magyarázni, illetőleg Gal. 2, 1-et Act. 15-tel ellentétben Act. 18, 22-vel azonosnak tekinteni, a mint ezt Wieseler teszi (Chronologie des apostolischen Zeitalters 1848. 176—208., a ki ellenében h. ö. Baur theolog. Jahrb. 1849. kk.); sőt ellenkezőleg úgy áll a dolog, hogy a (Gal. 2, 1.-ben említett jeruzsálemi utazását a többiek pontos elsorolásának mellőzésével, épen azért említi meg nyomatékosan az apostol, mert a galatai hívek előtt azt akarta igazolni, hogy ő apostoli tisztének függetlenségét és az evangeliomi szabadságot a régibb oszlopapostolok és atyafiak előtt is ünnepélyesen vallotta és hirdette. De meg, hogy e két előadás azonos tényre vonatkozik, nyilván kitetszik β) abból is, hogy a kérdéses ügy tárgyalásának módját és menetét Lukács és Pál lényegileg egyezően beszél el. Azt aényt, hogy az ellentétek kiegyenlítését mind magok az oszlopapostolok *κατ' ἑἰς ἑαυτοὺς* — mind Pál apostol felettébb óhajtották, igazolja többek között Péternek evangeliomi magaslaton álló remek beszéde, továbbá Barnabásnak és Pálnak magatartása és Jakabnak bölcs indítványja. Így hát épen a

Pál apostol előadása alapján egyáltalában nem lehet czélzatosság nélkül olyasmit állítani, mintha ebben a küzdelemben magok az apostolok vitték volna a támadó és védő szerepet (Baur, Paulus 120. kk.) és mint ilyen pártfőnökök nem szólhattak volna oly higgadsággal és méltóságos hangon, mint a hogy ezt Lukács leírja (Zeller szerint Ap. Gesch. nach Inhalt stb. Stuttgart 1854. 230. kk.). Épenséggel az ellenkezőről, nevezetesen arról győződünk meg Pál apostol értesítéséből (Gal. 2. 6. kk.), hogy közte és a zsidóskodó atyafiak között igenis éles ellentétek fejlődtek ki a keresztyén szabadság dolgában, de az oszlopapostolok között ilyen megkülönböztetésről szó sem lehet, a mennyiben az általa feltárt evangeliomi igazsághoz (*ἀνεθέμην τὸ εὐαγγέλιον* 2. v.) azoknak az apostoltársaknak semmi hozzáadni valójuk nem volt, sem azt helyesbíteni vagy gáncsolni egyáltalában nem akarták (*οὐδὲν προσανέθεντο* 6. v.); sőt ellenkezőleg mind Péter, mind Jakab és János a pogány-keresztyén hívők evangeliomi szabadságát határozottan elismerték s Pállal egyértelműen vallották olyan módon, a mint ezen ő vélekedésük, gondolkodásuk és hitbeli meggyőződésük megnyilatkozásáról már a Lukács előadásából értesülünk (Act. 15, 7. kk. 13. kk.-ben.).

E kölcsönös egyetértést testvéri kézzsoritással pecsételték meg épen az oszlopapostolok, a midőn jobbjaikat nyujtva, Pál és Barnabást ügytársaikul ismerték el, azon az alapon és abban a meggyőződésben, mert felismerték és átlátták, miként az, a ki munkálkodott Péterben, hogy apostolkodhassék a zsidók között, munkálkodott Pálban is a pogányok végett (Gal. 2. 9.). És így az apostolok eme testvéries kézzsoritása a kölcsönös elismertetésnek és a bennök munkálkodó Lélek azonosságának tényleges bizonyossága volt. Egészen téves és indokolatlan tehát a tübingai iskola abbéli vélekedése, mintha Pál és a többi apostolok között az evangéliomra nézve kezdetben olyan makacs ellentétek léteztek volna, a melyeket csakis később idők folyamán a petrinismus és paulinismus híveinek kölcsönös engedékenysége következtében lehetett valahogy kiegyenlíteni. Ugyan lehet-e azt még csak feltelezni is Pál apostolról, hogy ő a valódi egyértelműség zálogául kezét nyujtott volna Péternek és a többi apostoltársaknak, hogyha Péter más tartalmú és irányzatú evangéliomot tanított volna, mint a melyet Pál vallott és hirdetett. Hiszen Pál apostol átkot mondott arra, a ki más evangéliomot hirdet azon kívül, a melyet ő hirdetett (Gal. 1. 8). Ezek szerint mi úgy gondolkozunk, hogy az apostoli konvent az evangeliomi keresztyén egyház egységét nyíltan kimondotta s megállapította a nélkül, hogy valami elvont és következetesen érvényesített elvet tűzött volna

a zsidók- és pogányokból lett keresztyén hívők elé. Ez már merőben emberi intézkedés volt volna, holott az evangéliomnak kovász módjára ható és újjáteremtő ereje Isten Lelkének vezérlése mellett létrehozta a keresztyén egyház amaz eszményi egységét, mely van Krisztus mint fő és a benne hívők mint tagok között. (Ef. 2, 20—22.)

Péter apostolnak jelleme kidomborításához kiegészítő vonásokat szolgáltat az ő Antiochiában tett látogatása s azon alkalmából tanusított magaviselete is (Gal. 2., 11. kk.). Ez ügy lefolyása következőképen történt: az apostoli konvent után Pál és Barnabás visszatértek ismét Antiochiába (Act. 15., 30) Ottan való tartózkodásuk alatt Péter is ellátogatott oda, a mikor egy-izben a pogány keresztyénekkal, de nem a hitetlen pogányokkal (Huther, kritisch exegetisches Handbuch über den I. und II. Brief, Petri. III. kiad. 1867.) együtt evett. E cselekedetével nemcsak a pogányokból lett keresztyéneket ismerte el hitsorsosai és testvérei gyanánt, hanem egyszersmind igazolta azt is, hogy a zsidókból lett keresztyén hívő sincs kötelezve a mózesi törvény megtartására. A mint az apostoli konventen beszélt (Act. 15., 10. k), úgy is cselekedett itt Antiochiában. De midőn a Jakab gyülekezetéből a törvényhez ragaszkodó egynehány atyafi ájtott, Péter lassanként visszahuzódott és minden további érintkezéstől tartózkodott (*ἄπεισε λαί και ἀφώριξεν αὐτοὺς* 2., 12.). E visszahuzódó és tartózkodó magaviseletére az az aggodalma indíthatta, melynél fogva attól tartott, hogy ha őt a jeruzsálemi hívők a pogányokból lett keresztyének társaságában találják, megrovással illetik és ennek következtében előbbi tekintélye csorbát szenvedhet. Mivel tehát ezen magaviselete miatt ipso facto el volt ítélve, a mennyiben nyilvánvalóvá lett, hogy noha apostol, mégis saját meggyőződését a más vélekedésűek előtt nyiltan követni sem nem meri, sem nem bírja: ez okból méltán vonta őt kérdőre a nálánál ifjabb Pál apostol és pedig szemtől-szembe, azaz teljes bátorságban és mindenek jelenlétében, azaz egész nyíltsággal, a mi azt igazolja, hogy Pál teljesen távol állott attól, hogy Péter apostolnak az apostolok sorában bármi legkisebb elsőbbséget vagy főséget tulajdonítson. Ha te — úgymond Pál — pogány módra élsz, akkor példaadásod által erkölcsi kényszerrel gyakorolsz a pogányokra, mert tényleg azt nyilvánítod ki előttük, hogy ha ők veled és a zsidókból lett hívőkkel hitsorsosi viszonyban kívánnak élni, akkor alkalmazkodniok kell a zsidós törvényszerű életmódhoz, a mi pedig egyenesen hypocrisis. Pál apostol nyilt es tudatos fellépése a jelen esetben annál indokoltabb volt, mert közte és Péter között az evangéliom lényegére nézve semminemű nézeteltérés nem volt, sőt inkább

úgy Péter, mint az ősapostoltársak teljesen egy értelemben voltak Pál apostollal. De hát a Péter jellemében még ekkor is ott lappangott az a régi gyarlóság, melyet az evangéliom ereje jó időre noha eltüntetett, de végképen el nem oszlatott s a mely most is noha mulólag rajta erőt vett. Azonban mikép a főpap palotájában a megtörtént eset után nyomban megbánta tettét, úgy most is bizonyára megértette Pál apostolt, a mit kétség-telenül igazol az ő szeretett atyafiáról, Pál apostolról való meg- emlékezése (2. Pét. 3., 15. 16.)

Az antiochiai esettel kapcsolatban megemlítjük, hogy Pál apostolnak idevonatkozó őszinte előadását (Gal. 2.) róm. kath. írók Péter tekintélyének óvása érdekében igyekeznek lehetőleg szépíteni és szelidíteni, főleg Hug és Schneckeburger, a kik azt állítják, hogy ez az esemény még az apostoli konvent előtt történt. De ezt az indokolatlan állítást megdőnti az a tény, hogy az antiochiai gyülekezetben még oly korán egyáltalán nem zavarták meg a hívők nyugalmát azok a zsidóskodó tévitanítók s az időrendi egymásután is a mellett szól, hogy ez az esemény Pál apostol harmadik jeruzsálemi útja után (Act. 15, 33. táján), de sem előbb sem később nem történhetett. Azt a czélzatos nézetet pedig, melyet Péter apostol védelmére Alexandriai Kelemen gondolt ki (Euseb. 1, 12.), mintha t. i. az antiochiai elvi vita elő- idézője nem Péter apostol, hanem a 70 tanítvány közül való Kéfas, később ikoniumi püspök volt volna, már Hieronymus visszautasította s mások is (p. o. Augustinus) határozottan megczáfolták. (Különb. összehasonlítandó: Böckel, de controversia inter Paulum et Petrum Lipsiae 1817 és Winer, Pauli ad Galatas epistola. Lipsiae 1859. 62. k.)

Olyan ernyedetlen buzgalmú és Krisztus ügyeért buzgón munkálkodó férfiú, mint Péter apostol, természetesen nem érhetne be azzal, hogy csakis a jeruzsálemi gyülekezet körében, azaz Palesztinában maradjon. És csakugyan az Ap. Csel.-nek további előadása folyamán az ottani eseményekkel kapcsolatosan Péter- ről nincs említés. De ha szinte bizonyosnak tartjuk is, hogy az evangéliom érdekében sokat utazhatott és fáradozhatott az apostoli konvent után is, mindamellett e feltevésnek történelmi igazolására vonatkozólag nincsenek hiteles adatunk. A *περίοδοι Πέτρον* és *κίρυγμα Πέτρον* apokrifus iratok a sok mesés tartalom mellett sok történelmi valóságot közölnek e részben. Origenes azonban pusztán csak I. Pét. 1, 1-ből következteti, hogy hihetőleg a mint látszik (*ἔοικεν*) Péter apostol Pontusban, Galatiában, Bithyniában, Kappadociában és Kis-Ázsiában is hirdette az evangéliomot (Euseb. h. e. 3, 1.): egyébiránt Hieronymus (de viris illustr. cap. 1.) és Apiohianus (haer. 27, 6.) ugyanigy nyilatkoznak, noha adataik hitelesen nem igazol-

hatók. Korinthusi Dénes (circa 170) azon állítása, hogy Péter apostol személyesen hirdette az evangéliomot Korinthusban, annál inkább figyelmet érdemel, mert Dénes ottan püspöki minőségben működött s ismerte az egyház multját. Azt azonban, hogy mikor és meddig időzött Péter Korinthusban, kinyomozni nem tudjuk, hihetőleg Pál apostol első ízben történt ott tartózkodása után (Euseb. 2, 25. Bleek, Einleitung 3. kiad. 653. l.). Hogy Rómában nem sokáig időzhetett Péter, főleg pedig, hogy róm. püspöki minőségben egyáltalában nem működhetett, az történelmileg igazolt tény (h. ö. az 5-ik szak.). Ellenben I. Péter 5, 13.-ból világos, hogy az apostol az ő szellemi fiának Márk evangelistának társaságában a keleten szétszórtan élő zsidók központi tartózkodási helyén, nevezetesen Babylonban is terjesztette az evangéliomot és innen írta, vagy legalább az innen történt visszatérése után írhatta első levelét, a mely Pál apostollal való evangéliomi egyértelműségének szintén fényes tanubizonysága.

Eletének utolsó időszakában változott körülmények közepezt írta második levelét s aztán keletről nyugat felé tartott a vértanúság amaz útján, mely az ő megdicsőülésének biztos helyéig vezetett — Rómába — hol 67. v. 68-ban a monda szerint fejvel lefelé a keresztre feszítettett — ἀνεσκολοπίσθη κατὰ κεφαλήν (Orig. Euseb.-nál h. e. 3, 1.). Sírját már a II. század végén mutogatták, a miről Cajus római presbyter tanuskodik (Euseb. 2, 25.) és az ő nyomán Tertullian, Origenes és Lactantius is. Péter sírja a hagyomány szerint a Vatikán mellett volt, míg Pál apostol a városon kívül az Ostia felé vivő úton van eltemetve.

Dr. Erdős József.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Nyolczadik közl.)

II. Turani népcsalád.

A) *A chinaiak.*

A turáni népcsaládban csak a chinai nép fejlesztette ki ősi egyszerű vallását a többi keleti nagy vallásrendszerek mellé állítható magasabb színvonalú vallásrendszerré. De a míg másutt a halhatatlansági tan rendszerint lépést tartott a vallás belső változásaival s fejlődésével, addig a chinaiak jövőlethite érintetlen maradván vallásuk nagy reformációja alkalmával, régi alakjában maradt meg. Ennek oka e nép vallási reformátorának, Confuciusnak sajátlagos jellemében keresendő, a kinek összes figyelme s érdeklődése inkább a reális élet főkérdéseire irányult s a transcendentális dolgok iránt nem igen érdeklődött. Iratai sok új s igazán becses dolgot tartalmaznak az erkölccsant és politikát illetőleg, de a «halál után» kérdésére vonatkozólag egyáltalában semmi újat nem közölnek. S ebből kifolyólag némelyek, a kik csak Confucius iratai alapján tekintettek be a chinaiak hitéletébe, azt hiszik, hogy e nép a halhatatlansági hitet teljesen nélkülözi. A dolog azonban nem úgy áll. Doolittle, Legge, Plath stb. tudósok tanulmányaiból kétséget kizárólag kitűnik, hogy e nép már a Kr. e. VI. századbéli reformáció előtt is hitt s azóta is hisz a halhatatlanságban.

A nagy chinai birodalomban, a keresztyénségtől eltekintve, négyféle vallást lehet megkülönböztetni: a Confuciusét, Laotseét, a buddhismust (Fo) s az ezen vallásrendszerek keverékéből előállott népvallást. Ezek mindenike a régi vallásból vett át egyetmást. A régi vallás középpontját az ősök imádása képezte, a mi pedig a halál utáni élet hitét föltételezi. Az ember és a természet szellemei e nép vallási tudatában nem voltak teljesen elválasztva egymástól. Az egész természet szellemekkel van tele. melyek közt a Thien (az ég) a legmagasabb, a Ti (föld) a legalsóbb fokon áll. E kettő összműködésének productuma az ember. A természet e «virága» középhelyet foglal el az ég és a föld

között, míg a többi teremtmények inkább ez utóbbihoz állanak közelebb. De azért az ember alapjában véve csak quantitave különbözik azoktól s fölényét és méltóságát csak az őserő öntudattá való fejlődése adja meg. Halála alkalmával ismét két alkatelemére oszlik: a földi szétbomol, a mennyei, az öntudatos lélek pedig a halál után is fenmarad s visszatér ősforrásához a mennybe.

E gondolatokon nyugszik a chinaiak eschatológiája. Sajátos az egészben csak az, hogy habár a halhatatlanságot csak mint a kiválókak előjogát hirdeti, a pokolról, mint a bűnösök büntetés-helyéről egyáltalában szó sincs benne.

A halál utáni élet színhelyét majd fent az égben, majd a föld alatt fekvőnek képzeltek, a hol a boldogultak a földihez hasonló életet folytattak. A ki milyen állapotban hagyta el a földet, olyanban folytatta az életét a másvilágon is; az úr úrnak, a szolga szolgának maradt. Ép azért a másutt szokásos ember-áldozatok, különösen a hatalmasok halála alkalmával, itt sem maradtak el s egész a Kr. e. VI. századig fentartották magokat. Alapgondolata e szokásnak itt is az volt, a mi másutt, hogy t. i. a fejedelmekkel eltemetett szolgák elkísérik urokat a másvilágra s ott tovább folytatják szolgálatukat. Később azonban e kegyetlen szokás oda szelidült, hogy élő emberek helyetteseül csak emberalakú szobrocskákat helyeztek a sírokba.

A kegyelet, vagy mondhatjuk, a félelem igen szép tiszteletet s igen szép szerepet biztosított e népnél az elhunytak szellemeinek. A nép, mint a Siking több helyéből kitetszik, nagyra tartotta őket. Ők voltak a gonoszság büntetői, az igazak tanácsadói és segítőitársai. Valóságos imádattal vették körül azokat. Templomokat, imaházakat emeltek tiszteletükre, a hol felaggatták ruháikat s neveiket az ott függő táblákra írták fel. Ezekben szoktak azután — bizonyos bőjtölési előkészületek után — az élők összegyülekezni, hogy áldozatokat mutassanak be tiszteletükre. Ha valakit csapás ért, vagy magát rosszul érezte, tanácsosnak tartotta — a mint Doolittle közli — áldozatot mutatni be «az alsó régiók urainak», mint a kiknek hatalmukban állott különféle bajokat hozni a halandóra s egyúttal képesek voltak azt tőle elfordítani s áldást, szerencsét hozni reája. Ezt kiérdemelni óhajtvá, tartottak a nekik szentelt helyeken lakomákat is, azt híven, hogy azokon elődeik szellemei is részt vesznek. (Siking 15. II, 6. 5.)

Confucius népének ez ősi képzeihez semmi újat nem tett, de megszüntetni sem igyekezett azokat. A gyakorlati élet embere volt s metaphysical kérdésekkel nem foglalkozott. sőt a mint az egyes feljegyzések mutatják, az ilyenek előtt lehetőleg kitérni

igyekezett. A chinai hagyomány beszéli róla a következő kis anekdotát: «Kilu — egyik tanítványa — kérdezte egyszer, hogyan kell szolgálni a nemtőket és szellemeket?» S ő így felel: Ha még az embereket sem tudjuk szolgálni, hogyan tudnók a nemtőket és szellemeket! — De engedd meg — mondá ismét amaz — azt kérdezem tőled, mi tulajdonképen a halál? — A bölcs így felel: Ha még az életet sem ismerjük, hogyan tudnánk mi lesz a halál után!» (Lünjü II. XI. II.)

Népének vallási szokásait különben tiszteletben tartotta s gyakorlati okokból tartózkodott minden olyasmitől, a mi népe hitvilágát megzavarhatná. A gyakorlati szempont lévén nála az irányadó, annak, ügylátszik, még saját véleményét is feláldozta. Jól illusztrálja ezt azon felelete, a melyet egy kérdezőnek arra a kérdésre adott, hogy vajjon az ősök tisztelete jogosult s helyén való-e? Erre így válaszolt: «Nem illik, hogy ezen kérdés felől határozottan nyilatkozzam. Ha azt mondanám, hogy az ősök az irántok tanúsított tisztelet iránt fogékonysággal bírunk, hogy látják, hallják és tudják a mi a földön történik: úgy attól lehetne tartani, hogy a gyermeki szeretettel telt lelkek a saját életökről való gondoskodást elhanyagolnák, hogy egészen azoknak szenteljék életöket, a kiktől nyerték és hogy a másvilágon ép úgy szolgáljanak nekik, mint e világon tevék. Ha ellenkezőleg azt mondanám, hogy a halottak nem tudják, mit tesznek az élők, úgy félni lehetne, hogy ezek a gyermeki szeretet kötelességeit elmulasztják, önzőleg csak önmagokra gondolnak és így azon szent kötelekeket szétszaggatják, melyek egyik nemzedéket a másikhoz csatolják. Ennélfogva tanúsítsd ezután is őseid iránt a köteles tiszteletet és cselekedj úgy, mintha ők minden tetteid tanúi volnának és ne akarj többet tudni e felől.»¹

Laotse. Confucius öreg kortársa, a kinek hívei egy külön szektát képeznek, a halhatatlanság kérdését behatóbban tárgyalta. Az ő rendszere bizonyos rokonságot mutat az indiai pantheizmussal. Szerinte a világon létező dolgoknak egy ősoka s alapja van, a Tao, az ész, a mely a világ rendjében nyilvánul s fölötte áll az égnek és a földnek. S az olyan ember, a ki elvonul a világtól, önmagába mélyed, minden vágyat szívéből kiirt s a Tao szemléletébe merülve egynek tudja magát vele, bölcs és *halhatatlan*.² Ő tehát határozottan tanította a halhatatlanságot, habár annak sok kérdését nem világította meg eléggé. S e tana nagyon vonzotta hozzá a halhatatlanság után epedő embereket. A nép e reformátorok halála után is megtartotta régi halhatatlansági

¹ Idézve Kovács Ö. Vallásbölcs. kk. I. 71.

² Taoteking 25, 14, 23.

nézeteit s az azokból folyó szokásokat. Confucius tiszteletére szintén emeltek templomot, a melyben — a néphit szerint — az ő lelke tartózkodik s a császár évenként kétszer mutatja be ott a halottaknak bemutatni szokott áldozatot.¹

B) *Japánok.*

Chinával kapcsolatban szóljunk a vele szomszédos sziget-csoport lakóinak: a japánoknak halhatatlansági hitéről.

Habár Japánról a velencei Marko Polo (1245) hozta az első híreket Európába, annak élete az európai szem előtt sokáig rejtve maradt s tulajdonképen csak e században az éjszakamerikaiaknak sikerült Japán titkaiba behatóbban betekinteni. Régi vallásukról nagyon keveset tudunk. Japánnak tulajdonképen két-féle vallása van: a Sinto és a buddhizmus; ezeken kívül keves számú hívője van még Confucius tanának s a keresztyénségnek is. S egyik vagy a másik vallásrendszerrel meghonosodtak azok eschatologiai tanai is. A legrégebb vallásalaknak a Sinto-t tekint-hetjük, a melyben a lélek halhatatlanságának gondolata szintén előfordul.

A japánok halhatatlansági hite a tökély elég magas fokán áll. Benne nemcsak az örökélet, de a túlvilági igazságszolgáltatás eszméje is kidomborul. Röviden a lentiekben igyekszünk összefoglalni azt, a mit e nép e kérdésre vonatkozólag hisz. A japánok az emberi hullát rendszerint fejjel északnak s lefátyolozott arcczal keletnek fordítva szokták eltemetni. A fátyolt azért borítják reája, hogy ha az illető csak tetszhalott volna, az életbe való visszatérését tegye esetleg lehetővé. Szokásban van még nálukszőnyeg-takaróval övezni körül a halottat a czélből, hogy a macskákat tartsák tőlük távol, mivel a néphit szerint, ha a macska egy ilyenre ráugrik, a halott felébred halottaiból s ha a macskát megseprűzik, újból meghal a feltámadott; de ha valami kedvelt tárggyal ütik meg a macskát, akkor életben marad. Mind megannyi naiv képzeletek, melyeknek forrásait nem vagyunk képesek megjelölni; valószínűleg e nép gyermekkorából öröklődtek át, a midőn az említett állat talán valamely istenség személyesítője, földi lakása lehetett.²

A halottak lelkei a testből való távozásuk után a túlvilág bírāja elé lépnek, kit hosszú szakállú, szigorú arcú férfiúnak ábrázolnak. Ez előtt egy nagy könyv fekszik, a melyben a halottak tettei vannak lajstromozva. A halott mindenekelőtt egy

¹ V. ö. Plath; Religion und Cultur d. alten Chinesen I. 65. II. 87.

² Steger u. Wagner: Die Nippon-Fahrer 100. 1.

tükör, mint a visszatükröződés symboluma elé térdel s így következik a vallatás. A gonoszok lelkei mérges növényekkel fedett s rosszakaratú daemonoktól lakott sivatagokra üzetnek, a hol gonoszságuk emléke s a pokol szellemei által kínoztatnak. Itt bolyongnak mindaddig, a míg kellően előkészítette bevetetnek a tisztító tűzbe,² hogy benne megtisztuljanak, a hol ismét addig maradnak, a míg annyira viszik, hogy visszatérésöktől nem kell tartani többé. A gyász ideje alatt, a mely rendszeren 49 napig tart, az élők rendszeren mindennap egy-egy lepényáldozatot visznek ki a sírra. A jók lelkei bejutnak a Paradicsomba, a melyben a «kami-k» (istenek) és az istenekké emelt szent emberek tartózkodnak. Habár ennek részletesebb leírását nem bírjuk is, gondolhatjuk, hogy az az öröm s boldogság hona lehet, mivel a néphit az istenek tartózkodási helyét rendszerint ilyennek képzeli.

A halottak e túlvilágról vissza is jöhetnek s az évenként tartani szokott ú. n. Bong ünnepek alatt vissza is térnek. Ez ünnepek rendszerint augusztus végén tartattak s ilyenkor három nap és három éjen át a sirokat kivilágították. A halottak — e napok alatt meg szokták látogatni azokat, a kikkel hajdan együtt éltek.

Magától az embertől függ felfogásuk szerint, hogy e világon szerencsés s a túlvilágon boldog legyen. Ennek elérése bizonyos erkölcsi parancsok betartásához van kötve. Ezek közül különösen ötöt tartottak lényegesnek. Az első: a tűznek, mint a tisztaság symbolumának fentartására; a második: a test, a szív s a lélek tisztasága; harmadik: az ünnepek betartása, s ezzel összefügg a negyedik: parancs, a mely szerint a Kami-kat a templomokban kell imádni: az ötödik: a bucsújárás.²

Ezek azok körülbelül, a miket a japánok halhatatlansági hitéről megtudhattunk. Azt hisszük azonban, miszerint e hit ebben az alakjában aligha őseredeti, hanem keresztyén gondolatokkal saturált. E nézetünk valószínű voltát támogatja az, hogy a keresztyénség már igen régen, 1549-ben vitetett be e nép közé Xaver Ferencz jezsuita páter által s 1587-ben már mintegy kétszázezer hívőt számlált s így már régen átalakíthatta e népek egyes őseredeti vallási képzeteit s gazdagíthatta olyanokkal, a minők a tisztító tűz, a túlvilági számadás, túlvilági bíró, a bucsújárás stb., a mely fogalmak a népek gyermekkorában teljesen ismeretlenek szoktak lenni.

¹ Steger u. Wagner i. m. 422 l.

² L. i. m. 122.

C) *Magyarok.*

Pogány őseink halhatatlansági hitének kutatásánál sok nehézséggel kell megküzdenuünk, mivel vallási canonjaink nem voltak s életüknek legrégebb körülményei nagy részben a mult homályában vesznek el. A mi értesítés pedig őseinkről reánk maradt, az nagyon hézagos s későbbi eredetű. Mindazon által többen megkísértették, ha valamiképen lehetne őseink hitvilágába egy pillantást vetni. Erre nézve a regék, mondák, mesék és közmondások szolgáltak anyagul, s erre nézve Ipolyi Arnold «Magyar Mythologia» című művében hangyaszigorral összegyűjtötte mindazt, a mi pogány őseink vallási képzeleiből reánk maradt, úgy hogy méltán mondhatja róla ősvallásunk egy másik kutatója, Barna Ferdinánd azt, hogy «a római-görög mythológiától megválva alig van Európában nemzet, mely a maga pogánykori ősvallását oly apróra össze tudná állítani, mint a magyar a meglévő történeti és szerzőnk művében csaknem a teljességig összegyűjtve lévő adatok alapján».¹

Ha a mesék, mondák burkából kifejtjük az igazi magot, úgy találjuk, hogy őseink hittek a halál utáni életben. S csodálatos, e tárgyra vonatkozó dolgokat olvasva úgy tetszik, mintha csak a brahmanismus szent könyveinek egy lapját olvasnók. Honnan ered e feltűnő rokonság? Tán a népek gyermekszelleme terem mindenütt hasonló gyümölcsöket? Vagy talán a messze mult közös emlékei vésték rájuk a közös vonásokat? Azt hisszük, hogy egyiknek is, másiknak is van valami része benne. Hogy őseink között nagyon el volt terjedve a lélekvándorlás hite, azt számos még mai napon is a nép száján élő mese mutatja, melyekből Ipolyi egész csomót gyűjtött össze. E mesék tanúsága szerint a néphit lehetőnek tartotta, hogy az emberi lélek a test halála után valamely alsóbbrendű lételekben élbeszen tovább. Ez pedig a lélekvándorlás főgondolata. S ha e hitnek szálai lenyúlnak még mai köznépünk hitvilágáig is, mennyivel inkább elterjedtnek gondolhatjuk e hitet a messze multban, e nép gyermekkorában, a mely kor, a mint másutt is van alkalmunk tapasztalni, az efféle képzetek hűséges dajkája szokott lenni.

Úgy látszik azonban, hogy őseink a túlvilágban s az ott folytatandó jövő életben is hittek. Így tehát kétféle hitük is lett volna a halálutánra vonatkozólag. Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen a vallástörténelem több ehhez hasonló példát mutat

¹ Barna F. Ősvallásnak kisebb isteni lényei. Akad. ért. IX. IX. sz.

Az indiánok némely törzseinek, az indusoknak, egyiptomiaknak stb. szívében szintén két ághban hajtott ki a halhatatlanság eszméje: a lélekvándorlás s a túlvilág hitében. Az ember hitvilága elég tág arra, hogy mind a kettőt befogadja. Nagyon valószínű azonban, hogy e két hit itt sem egykorú; első születtnek a lélekvándorlás látszik,¹ mint a mely a természeti állapot s a népek gyermekkorának kísérője, sajátja szokott lenni, míg a fejlettebb vallásrendszerek, a keresztyénség, a perzsa Zoroastheré nem ismerik. S így a túlvilág képzete csak később a fejlődés bizonyos stadiumán, vagy más népekkel való érintkezésben nyert tért hitvilágukban, s nem tudván egészen kiszorítani a régít, a mellett meghonosodott. A néphit azután ezeket összeolvasztotta s bizonyos viszonyba hozta egymással. S mily viszonyban állhattak a metempsychosis s a túlvilági élet hite őseinknél? Volt-e ezek között valami kapocs, hogy egyszerre és megállhatlak népünk hitvilágában? Mi nagyon természetesnek tartjuk Ipolyinak erre vonatkozó nézetét, a mely szerint «a lélekvándorlás» a másvilágra átmenő lélek bizonyos ideiglenes, tisztulási vezeklési állapota lett volna, melynek leteltével kezdődik a tulajdonképi másvilági lét.¹ E nézetre vezetnek a mythologiai analogiák, a melyekben szintén ez az egyik lépcső a másikhoz s a lélekvándorlás az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjének szolgálatában áll.

A túlvilági igazságszolgáltatás hite is megvolt őseink valóságában. E hit leghatalmasabb bizonyítékának azt tekinthetjük, ha valamely nép hitvilágában a menny és pokol fogalmi tért foglaltak. A néphit pedig mai napig is tud a halálról, mint olyan esontvászserű alakról, mely kezében kaszáat tart, lovon jár s lovon viszi haza az elhunytak lelkeit. S azt hisszük, hogy e képzetek, nem lévén keresztyén gondolatkörből merítve, őseredetiek s igen régiek. A szent Mihály lova, a mint ma a holttestet szállító faalkotmányt nevezik, szintén nem egyéb, mint a halál lovának későbbi elkeresztelése, a midőn a keresztyénséggel Mihály arkangyal lép az ősök halál-angyala helyére, neki tulajdonították a lovat is. A mi nagyon természetesnek fog feltűnni, ha tudjuk, hogy a keresztyénség meggyökereztetése körül fáradozó hittérítők a régi, megszokott pogánykori istenalakok helyére czélszerűségi szempontból ilyen keresztyén alakokat csusztattak be, a mint az az ősi «istenanyatündér», «Természet tündére», nőisten alakjával is megtörtént, a melynek helyére a vele rokon női alak: «a boldogságos szűz» lépett.² A fentiben hasonló eljárásra aka-

¹ Ipolyi Magyar Mythologia 366. l.

² Barna Fer., Ósvallásunk főistenei. 29. l.

dunk s a szent Mihály lova tulajdonképen az ősi hitben meglévő halál lovának elkeresztelése.

Hogy a halál lova, illetve szekere hova s mely úton szállította el a megholtak lelkeit, arra nézve biztosat nem mondhatunk. Némely mondák szerint egy nagy hidon kellett volna átmenni a túlvilágra, a mely híd maga a szivárvány lett volna, mások ellenben másként vélekednek. A pogány magyarok — a mint tudjuk — vizek mellett, sőt egyenesen a folyó medrébe temetkeztek. Attilát is így temették el s Árpád sirja szintén egy forrás felett feküdt. (Supra caput unius parvi fluminis. Anon.) Őseink e temetkezési szokásából Ipolyi arra következtet, miszerint ez nyilván azért történt, «hogy ekkép a halottak közel legyenek a tisztító elemhez egyrészt, másrészt pedig a vízhez, folyóhoz, melyen át kellett a másvilágra menniök».¹ Az út a túlvilághoz igen hosszú lehetett s a «mennyország» elnevezés is szerinte onnan származott, mert hosszú úton kellett oda «menni». Mind-ezek kétes értékű gyanítgatások, biztos adatok hiányában azonban meg kell velük elégednünk.

Hogy őseink minőnek képzték a túlvilágot, arra nézve temetési szokásaikból némi felvilágosítást elleshetünk. A halottal annak fegyvereit, lovát, sőt rabszolgáit is eltemették. Szokásban volt azonkívül s szokásban van még mai napig is néhol, a mit e sorok írójának is volt alkalmá láthatni, pénzt tenni a halott szemére, vagy kezébe. S ki tudja, hogy e szokásnak, a mely ma csak gépies, értelmét vesztett szokás, nem szolgált-e hasonló gondolat alapul, a mely a római s görög Charon mondájához fűződik?! Valamint valószínűnek látszik az is, hogy a túlvilág kapuját egy kutya őrizte, mivel a monda tud egy ilyen különös kutyáról, a pokol hétfejű kutyájáról s szerinte a halál-lovasát is hol vörös, hol fekete, hol fehér kutya kíséri. Az élők elhunyt elődeikkel még a túlvilágon is érintkezésbe maradnak, mert néhol üdvözlétet is küldtek túlvilágon lévő kedveseikhez, a melyet az elhunyt halántékára hangosan odakiáltottak.²

A fenti szokások arra engednek következtetni, hogy őseinknél megvolt a túlvilág képzete. Ipolyi azonfelül még azt is hiszi, hogy a túlvilág birodalmának ama két osztályát is megkülönböztették volna, a melyet a vallásrendszerek menny és pokol szóval jelölnek. A mennyország elnevezésére vonatkozó nézetét már érintettük. A pokol fogalmának ősi nevét a «patvar» szóban keresi. Okoskodását röviden ideiktatjuk. A pokol szó, nem eredeti magyar, mivel az a szláv peklo, pekel szóból származik

¹ Ipolyi m. i, 372. l.

² H. Wlisslocki: Volksglaube u. rel. Brauch d. Magyaren 135. l.

s ezt a keresztyénséggel idegen népektől vették át őseink. Ennek synonymja a patvar kifejezés, a mely ma már elvesztette valódi értelmét, de egyes szitkozódások: «vigyen el a patvar», «eredj a patvarba, patvar tudja», arra engednek következtetni, hogy e névvel olyan helyet jelöltek, a mely nem épen valami kellemes volt. S e mellett szól az is, hogy némely helyeken patvarnak mondták és mondják azt a zügot, a hova a mesteremberek — kovácsok, szabók stb. — a hasznavehetetlen rongy- s vasdarabokat dobálják. «S e szó ezen fenmaradt értelme — mondja szerzőnk — nem utalhatna-e már egyenesen azon rejtkehelyre, hova az életre már hasznavehetetlen s kelleetlen lett vagy általában az életből kimult testek és lelkek jutottak?»¹ Ez okoskodásban tényleg van valami megkapó.

A halhatatlanság hitével szoros kapcsolatban állt népünk-nél a kísértetekben való hit. És tudjuk, még mai napig népünk alsó rétegeinél annyira el van terjedve, hogy minden titokzatos helyet, várrmot, erdőt, lakatlan épületet valami titokzatos rémekkel népesítve be, félelemmel tölti el a naiv lelkeket. Ennek forrása a halhatatlanság tökéletlen felfogása, a mely minden nép kedélyében hasonló képzeteket szül, a mint azt a természeti s a műveltség alacsony fokán álló népeknél láthattuk. A kísértetekben való hitnek a tudatlan, gyermekies elme lévén melegágya, elgondolhatjuk, hogy ha ma, mennyivel inkább el lehetett terjedve az ősi multban, hol még inkább megvoltak feltételei. A mesék és mondák határozottan azt mutatják, miszerint a meghaltak lelkei időközönként visszajöhetnek. A meghaltak lelkeinek, a kísérteteknek megjelenése legtöbbszörre vészhozó jellege volt, mivel ők valamely elmulasztott kötelesség vagy büntény büntető birái s így mintegy a magasabb erkölcsi igazságszolgáltatás végrehajtói, vagy mások is elítéltek s a különféle alakokban való megjelenésük rájuk nézve vezeklés. A népek ösztönszerű méltányossági érzete ily módon szokta tökéletlen halhatatlansági hitét kiegészíteni. A mesék és mondák legtöbbszörre e fajta kísértetekről emlékeznek meg. Találunk köztük azonban olyanokat is, a melyek szerint az elhunytak azért hagyják oda nyugalmas helyüket, hogy az élőknek őrszellemeivé legyenek s őket tanácsal lássák el. Így jelent meg pl. Csabának is az ő édes anyjának, Rékának szelleme turul madár képében akkor, a midőn elhullott serege felett busulva nem tudott mihez fogni s azt mondja néki: «Ne csüggedj Csaba. Vedd elé a nyilat, mit édes anyád halálos ágyán adott néked, lőjj ezzel a nyillal és szaladj a vesszeje után. A mely növényre esik.

¹ Ipolyi i. m. 382. l.

annak tejével kendd meg vitézeidnek sebjait és meggyógyulnak menten. — Ez az édes anyám hangja! — kiáltott Csaba. De e pillanatban szélnél sebesebben felröppent a turul madár és eltűnt a magosságos égben.»¹ Csaba ellőtte a nyilat s az általa talált növény nedvével megkenvén elesett vitézeit, azok szebbek és erősebbek lettek, mint azelőtt.

Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy a néphit beszél még egy csodás életvizről is, a melylyel a halottakat életre lehet kelteni. Így pl. a Rózsa királyfi meséjében is az óriás által szétvagdalt ifjú testrészeit egy leány összeszedvén, leöntötte az élet vízával s az ismét új életre ébredt. Ehhez hasonló esetet olvashatunk «a fekete kisasszony» czímen ismert népmesében, a hol a fekete kisasszony a királyfi porrá égetett testét hasonló csodaszerrrel öntvén le, az újra megelevenedik.² Hasonló hatású csodaszerről különben számos nép iratai beszélnek s közelebb álló rokonaink közül a finnek nagy époszában, a Kalevalában is (XV) van egy ilyen bűvös írről szó.

Mint a fentiekből kitetszik, pogány őseink halhatatlansági hitét, mivel az más képzetek által elhalványított s részben kiszorított, ma már nem vagyunk képesek világosságra hozni; a meglévő adatok alapján azonban bátran mondhatjuk, hogy a halál utáni élet hite, bár kezdetleges alakban, megvolt vallásukban s a halál utáni erkölcsi igazságszolgáltatásról is volt némi fogalmuk.³

Paulik János.

¹ Benedek: Magyar mese és monda világ. II. 299—300 ll.

² Benedek i. m. I. 119. l. — II. köt. 296. l.

³ V. ö. Müller M. Einleitung in d. vergleich. Religionswissenschaft. 171—194. ll.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

Ébredezünk. Kezd alattunk megmozdulni a föld.

Avagy nem az ébredés, a megmozdulás jelei-e. a mikor egymással versenyezve keresik kisebb-nagyobb embereink a gyógyszereket felismert bajainkra. Maguknak a bajoknak a felismerése is már valami. Igazi veszedelem addig van, a míg be nem látja akár az egyes ember, akár az egyház, akár a társadalom, hogy csakugyan baja van és ezen segíteni kell. A régi, Mátyás király-féle adoma szerint. a világon legtöbb az orvos. Ki hivatásszerűen, ki meg csak jóféle házi szerekkel. De tanácsolni mindenki tud valamit. A hivatásszerű doktorok azok, a kik állandóan ott tartják kezüket az egyházi élet üterén, folytonosan figyelik annak minden mozdulását, erősebb convulsióitól el a legkisebb jelenségekig. Ezek gyökeres orvoslást tanácsolnak s az egészre kiható gyógyszereket javasolnak. Mások ellenben, javas-asszonyokként, csak egy-egy daganatot látnak meg. de az egész szervezet vérkeringési zavarairól fogalmuk sincs; localisnak tartják csak a bajt s ha ezt valahogy helyileg meggyógyíthatnák, úgy vélik, sanálva lesz az egész, mert a többi rész mind egészséges.

Mikor így — mint most is — az egyetemes konvent közeledik, egyre-másra jelennek meg a cikkek, a melyek vagy a «videant consules»-szel kezdődnek, vagy ezzel végződnek, vagy ha nem fordul is elő bennük e klasszikus figyelmeztetés, de a tenorjuk ide megy ki.

A konvent — mondják — nem ismeri magas feladatát; nincs benne elég erő az egyház érdekeinek megvédésére és az állammal szemben ezek képviselésére; ebben a fő-fő testületben nem akad senki, a ki a ref. papság jobb sorsáért teljes férfiúi bátorsággal síkra szállana és lökést kívánna adni fölfelé. Úgy latszik, hogy a konvent amaz ígézet alatt áll, hogy «ha legmé-

lyebb belátású hitfeleink sem mozdulnak meg fölfelé, annak valami nagy okának kell lenni; ha ők ebben az ügyben semmit sem tesznek, pedig csak az ujjokat kellene megmozdítaniok (!) : ne blamirozzuk tehát mi se magunkat, hogy nem vagyunk oly éles eszű politikusok, mint ők. Így a konvent egy átláthatatlan olympusi ködbe burkolózva, negélyezi, mintha a gyógyító balzsamot magánál tartaná, de annak mikori, mikénti alkalmazását a halandóknak el nem árulja; ő a megmondhatója, hogy miért?» (Sárospataki Lapok 2. sz.)

Pedig hát a konventnek sincs semmi egyéb baja, mint az, a mi az egész egyházi szervezetnek, hogy tudniillik csak administratióra van berendezve és hiányzik belőle az, a mi az egész egyházból: a magasabb ihletés, a nagyobb conceptiók, a «magasra vívó szenvedelmek», irányítás s bizonyos megújulás inaugurálása. A kik a konventtel elégedetlenek, a bajt ne a konventnél keressék csupán, hanem másutt és mindenütt az egyes gyülekezetektől fölfelé. Honnan nyerjen egészséges, erőtől duzzadó, szinte fermentáló vért az agy, ha a szív és tüdő lassú dobbanással és lomha lélegzetvétellel csak cseppenként szállítja fel hozzá a vas-tartalomban szegény, sápadt vért, a helyett, hogy a mennyei aether tiszta azurjának éltető ozonját tele tüdővel szíva, a szív hatalmas lüktetéssel táplálná az egész organismust? Nagyon helyes, a mit a Sárospataki Lapok mond, hogy «ki tudja, vajjon nem mi vagyunk-e közvetett okai a felsők és távoliak közönyösségének is?», sőt mondhatta volna, hogy «közvetlen okai» is

Az ember minden erőt kívülről vesz magába. Környezetéből él. Még az aesthetikusok is roppant súlyt fektetnek ma már a «milieux»-re. Vajjon van-e társadalmi és politikai életünkben olyan milieu, a melyből az egyház is táplálékot, lelket, merész conceptiókat, nagy ideákat meríthetne?

Ah, csakhogy a dolog nem így áll! Az egyháznak nem a társadalmi és politikai milieuxből kell táplálkozni, hanem ama *felsőbb világból* és neki aztán újjá kell alkotni a körülötte lévő társadalmat és politikát. Ez az igazság. A jézuskorabeli zsidók mindig azt hajtották, hogy addig nem jöhet el az Isten országa, a míg politikailag szabaddá nem lesz Palesztina, előbb e szabadságot kell megnyerni, addig hiába való minden prédikálása Keresztelő Jánosnak és Jézusnak. Jézus pedig azt mondotta: «Keressétek először az Isten országát és annak igazságát és mindenek megadtnak néktek». Melyiknek volt igaza?

«Rengeteg a teendő» — írja egy ref. lelkész. «A lelkészi fizetéseknel egy tisztességes minimális összeg kivívása, biztosítása; különösen a néppel szemben való fizetéseink korszerűvé

tétele. Tüntessük el azt a közvetlen fizetési rendszert, megszegyenítő az; azt a százféle alakban való adózást. Megtehetné annyit az állam, hogy az egyházi adókat ő szedné be. Mi pedig megszabadulunk a követelés, majd az executio gyűlöletes teendőitől. Én meg vagyok győződve, hogy minden bajunknak a szegénység s ez a mostani fizetési rendszer az oka.» (Nem volna jó, ha a lelkészeket mind egyszerre államhivatalnokokká is tenné az állam, nyugdíjigénnyel és jogosultsággal stb.?!)

S azután ritkított sorokkal szedeti ki, hogy «nem lehet ott belmissiót folytatni, a hol a lelkésznek a hiveivel perelni kell». Természetes, hogy az executio után már nem igen lehet: de ha előbb kezd az ember a belmissióhoz, mint a végrehajtáshoz, akkor executiora nem lesz szükség.

Az az igazság, a mit a Sárospataki Lapok névtelen vezérczikkezője ír: «A szegénység nagy baj, igen nagy baj, de nagyobb a meglevenítő, az egy akaratra serkentő lélek hiánya: a tűz, az ihlet, a nagyot merni akarás meghanyatlása. Az anyagi bajon majd csak segít a felekezetek egyenlőségének diadalával büszkélkedő modern állam, mert segitenie is kell, ha multat és jövőt egyszerre feledni nem akar; de a másik, a nagyobb bajunkon csak magunk segíthetünk s egyesülten változtathatunk».

«Önmegtágadásra és minden vonalon önvédelemre szorítva áll — írja Fejes István — a magyarországi ev. ref. egyház az ó-ezredév záró s az új-ezredév kiinduló pontján. Az egyházpolitikai törvények, a melyeket a haza egységéért és békéjéért nem ellenezhattunk, mint előre is véltük, egyházi érdekeink védelmére hívnak fel, ha csak kegyelemre megadni nem akarjuk magunkat a Wolafka-féle erőszakosságoknak. Évek fognak kelleni és ez évben sokat kell fáradnunk és dolgoznunk az evangéliommal a kezünkben, míg az egyensúly helyreáll a protestáns egyházak javára.»

A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a felekezetek állami segélyezéséről tett nyilatkozatait az egyházi sajtó nem valami nagy meglepéssel fogadta. Még a legszelídebb vélemény is azt magyarázza ki a budget-beszédből, hogy a miniszter a dotáció kérdését nem akarja az 1848: XX. t.-cz. szavaira alapítani; továbbá kifogásolja, hogy a miniszter egyáltalában nem tett semmiféle időhöz kötött ígéretet, nem mondta meg, hogy mikor fogja a dotációról szóló törvényjavaslatot beterjeszteni. «Még csak nem is érinti a kérdésnek a velejét, még általánosságban sem mondja meg, hogy körülbelül mekkora az az összeg, a mit az ev. ref. vagy az ág. hitv. ev. egyház lelkeszi szükségéire biztosítani kíván.» A radikálisabb kritika a miniszter ígéreteit csak «kortes-fogásoknak» nézi. Elborzadva szól

róluk és nyughatatlanságát nem tudja eltakarni a felett, hogy most az állam csak arra igyekszik, hogy lehetőleg lekötölezzék a lelkészeket a nekik nyújtott csekély segítséggel, azontúl pedig ott hágy bennünket a régi bajok s a régi felekezetközi viszonyok között» — — — pedig az egyházpolitikai reformok csak kiindulási pontját képezhetik nálunk a további halaszthatatlan reformoknak, a melyeknek záradéka a teljes vallás-egyenlőség, a felekezeti egyenjogúság minden tekintetben — az egész nemzet közjáváért». «Sem felekezeti, sem állami teljes békesség és békés fejlődés nem gondolható a saecularisatio keresztülvitele nélkül».

Ime a hangulat, a melyet a kultuszminiszter exposéja keltett. Megnyugtató vajmi kevés van benne. Részünkről azonban egyelőre megelégszünk csak a puszta referálással; csupán egy megjegyzést kívánunk tenni. A kultuszminiszter a hozzá beküldött adatokról azt mondja, hogy ezek az egyes püspököktől érkezvén be, azokat az ev. ref. egyetemes konvent még nem vizsgálta felül. Úgy tudjuk, ezzel szemben, hogy a konventi elnökség még a múlt évi június hó végén felterjesztette az egyetemes konvent által összeállított teljes kimutatást az összes lelkészi javadalmakról és ezzel együtt a 600, illetőleg 800 frton alul lévő papi állomások összeírását is külön munkálatban. A kormánynál tehát az ev. ref. egyház részéről egy teljesen hiteles és a konvent által megerősített kimutatásnak kell lenni, a mely nem hozzátétőlegesen, hanem egész positive megjelöli a szükségletet. Talán csak nem maradt meg az egész nagy elaboratum az iktató hivatalban?

A saecularisatióra a Prot. Egyh. és Isk. Lap egy tekintélyes munkatársa mindjárt tervet is csinál. «Az eredeti czélnak és rendeltetésnek megfelelően a létező egyházi javak fokozatosan első sorban jelenleg egyedül a kettős katolikus egyház dotációjára szolgáló vallás-, tanulmányi- és egyetemi alapok és közalapítványi jószágok államosítandók s ezeknek az egyéb állami bevételektől szorosán elkülönítendő és kölcsönös ellenőrzés alatt kezelendő jövedelmei egyedül és kizárólag a hazai összes bevett keresztyén vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségletének aránylagos fedezetére, illetőleg ennek a jelenleg kimutatandó vallásfelekezeti egyházi és iskolai vagyon jövedelmeinek beszámítása melletti kiegészítésére fordítandók, a közoktatással foglalkozó hazafias szerzetes rendek illő figyelembevételével s birtokaik jövedelmének továbbra is e célra leendő felhasználásával. Az erdélyi ág. hitv. ev. szász egyházat illetőleg pedig, a melynek a kettős lelkészi állomásnál fogva két számba vett szászvárosi ev. ref. egyház hozzáadásával 260 anyaegyháza, illetőleg ezeknek lelkészei, az általok fejedelmi adományok alap-

ján élvezett királyföldi papi tizednek 5°/_o-kal kamatozó tőkében 5.377,377 frttal megváltott roppant javadalmában duskálkodnak s az anyaország nyomorral küzdő ev. lelkészei irányában gazdag földesurakként szerepelnek, az 1861. elején elhamarkodva és saját pártfeleik működésével részrehajlóan keresztültvitt s állampénztárunkon nyomasztólag fekvő országos dézsmaváltság revisio alá veendő s a tőke, illetőleg kamatbeli fölösleg az anyaország összes evangélikus lelkészeinek javadalmazásához volna csatolandó, annál inkább, mert az alig 160,000 főre tehető maroknyi ev. százságnak, a jóval számosabb királyföldi magyarok és oláhok kirekesztésével eltulajdonított nemzeti vagyon jövedelmeiből a királyi udvarnál élvezett befolyás és pártfogás útján az 1850—51. évben sikerült saját népiskolái s tanintézetei számára oly nagyszerű alapítványokat kieszközölni, melyek nemcsak az erdélyrészi többi vallásfelekezetek, hanem aránylag még az anyaországi róm. katolikusok tanügyi alapítványát is túlhaladják.»

Mindez így elméletben igen szép és igen jó volna; de vajjon van-e nemzetünknek szüksége arra a rettenetes rázkódásra, a melyet egy ilyen császár-metszés előidézne? Mennyi mindenféle érdek kerülne egymással harcba. S ha egyszer felidéztetnek a daemoni erők, vajjon nem járna-e velük úgy bármely kormány, mint a Göthe «Zauber-Lehrling»-je, hogy aztán nem tudná visszaparancsolni őket? Nem is hajlandó a kormány másra, mint a lelkesi illetményeknek törvényjavaslattal leendő kiegészítésére. A saecularisatiótól távol áll maga a kultuszminiszter is, de távol áll az egész kabinet is. Forradalmi tény nélkül ez nem is lehetséges. Bismarck a híres májusi törvényekkel egy túlnyomólag prot. és nemzetiségben egységes országban csak *megfékezni* akarta a papságot és mégis kénytelen volt a «Kulturkampf» törvényeiből mind többet eltörölni engedni és minden előzetes tiltakozása daczára Canossába menni; pedig ugyancsak ünnepélyesen jelentette ki annak idején, hogy «Canossába nem megyünk sem testileg, sem lelkileg!» A pápaság még tudna egy második «Quod nunquam» encyklikát írni (1875. febr. 5.) s vele fellázítani az Acheront azok ellen, a kik «az egyház isteni berendezését teljesen és végképen felforgatják»; mert természetesen a nagy vagyon is Magyarországon még az egyház «isteni berendezéséhez» tartozik. Hát még a nemzeti-ségek?! S ezeknél feltétlenül ügyet kell vetni arra is, hogy a mi nemzetiségeink egy jó része külön vallás-felekezet is; a kiknél tehát nemzetiség és vallás össze van forrva egymással s bajos megmondani, hogy melyik a fanatikusabb és melyik táplálkozik a másiktól? «Nyugodalomban és csendességben maradhattok

meg; csendességben és reménységben léssen a ti erősségték — így szól az Úr, az Izraelnek Szentje. » (És.: XXX: 15.). «A ki hiszen, nem siet az» — mondja Ésaiás.

A lelkek építésével azonban nem szabad késlekednünk. Azt hirtelik a lapok, hogy az orosházi ev. gyülekezetből ez évben már 46 házaspár lépett át az unitáriusokhoz. Egyházi adóval voltak hátrálékosak s mikor ezért végrehajtást eszközöltek rajtuk, oda hagyták egyházukat. Komoly emlékeztető az efféle jelenség az egész prot. egyházra. Helyesen jegyzi meg az Evang. Egyh. Szemle: «Az eszmék», a «rationalismus» kora elmúlt, hitet kell nevelnünk.

A Luther hitére volna egyházaink vezetőinek szüksége. Nemcsak ódáiban és hangzatos vezércikkekben kellene megemlékezni egy-egy ilyen nagyszabású alakról, mint a milyen Luther volt, a kinek halála 350 éves évfordulóját ünnepelte meg az ág. h. ev. egyház, hanem bele kellene mélyedni azokba az üdv-igazságokba, a melyeket ő is attól tanult meg, a ki váltságot és üdvösséget szerzett a világnak. Az Ő evangélioma Istennek ereje. Igazi nagy keresztyén élet csak ott lehet, a hol ez az erő mozgatja a lelkeket.

Micsoda parányi társaság például a budapesti Lorántffy Zsuzsánna-nőegylet. Kezdték 5—6-an, az első évi bevétele mindenestől 50—60 frt volt és ma már a tagjai száma 120, bevétele 1162 frt, tőkéje pedig 900 frt. És ez a kicsiny egylet, mely ugyan a számok tanúsága szerint aránylag igen hamar növekedett, a maga benső evangéliomi erejével annyi jót tesz. A pénz- és ruhaneműekben adott segélyt megtoldja a lelkek vigasztalásával és jó tanácsal, az élelmiszerek mellett táplálja a sziveket keresztyéni szeretettel; vallásos iratokat osztogat, hogy el ne vesszen a nép, a mely a legnagyobb tudomány nélkül való, hanem merítsen az élet vizéből. Csak tenni, csak kezdeni kell a Krisztus nevében. Az Ő nyomán élet kél. És a szeretet egyetlen ténye többet ér, mint akárhány prédikáció. Ezt a «keresztyén socialismust» kellene már egyszer befogadni egyházi életünkbe. Hirdetni az Isten országának evangéliomát s szerte járni és jót tenni!

*
* *

b) Külföldi egyházi élet.

A Chicagóban, 1892-ben tartott «vallások világparlamentjé»-nek eredményeiről tárgyaló francia bölcsészeti tanulmányt ismer-tetett nem régen egyik egyházi lapunk. A tanulmány sok tételéhez szó fér, ép úgy, mint a közlött, illetőleg a parlamentben elhangzott egyes nyilatkozatokhoz is. Egyik legérdekesebb mondás Poy tanártól, mely a vallás és morál viszonyát akarja tisztázni, határozottan állítja, hogy «az erkölcsi előhaladás Európában inkább az általános műveltség-gel, mint a vallásos buzgalommal állott egyenes arányban».

Eszünkbe jut eme szavakra az erkölcsi életnek ama magas foka, mely köztudomásúlag a civilisatio focusában, Európa szívében, a szépséges Párisban és magában a «grande nation» kebelében ott-honos. A tények Európában, sőt az egész művelt világon azt bizo-nyítják, hogy a műveltségnek, a tiszta erkölcsiséggel épen nincs oly szoros összeköttetése, mint fentebb hangoztatva láttuk. Az erkölcsi élet tisztasága iránt fogékonysággal bíró társadalom nem tudja kép-zelni és nem is képes feltalálni a morált vallás nélkül, mert a műveltséggel sokkal szorosabb kapcsolatban áll ma a corruptio, mint az erkölcsi tisztaság. A művelt társadalmaknak ma a legveszedel-mesebb betegségek épen a megvesztegetett erkölcsi életben van.

A francia iskolákból száműzték a vallástanítást és a vallásos nevelés egészen ismeretlen fogalom; maga Franciaország az erkölcsi botrányok hazája. Amerikában a felekezetenkívüliség s az állami iskolák vallásnélkülisége a legszigorúbb ellenőrzés alá van helyezve. A főtörvényszék Wiscontinban kimondá, hogy az iskolákban nem szabad a bibliát sem olvasni, mert az vallásos könyv, az iskola pedig vallásnélküli. Az Úri imádság mondása betiltatott. Minnesota államban a tanításnak az Úri imádsággal megkezdését azért tiltották el, mert a népiskolai oktatásnak bármi nemű istentisztelettel való megkezdése az állam alkotmányába ütközik. Tudjuk, hogy Ameriká-ban az állami oktatás egészen ingyenes, de azért a gyülekezetek iskolái, melyeknek fentartása egyedül a hívekre nehezedik, mind jobban-jobban virágzanak. A fentebbiek után nem lesz nehéz kitalálni e tünemény okát. A társadalom nem tud, nem akar a vallásos lélek előtt hazugság számba-menő azon állításnak helyt adni, hogy «az észhez, logikához, tudományhoz forduljanak, mint az igazság

legfőbb bizonyítékaihoz». A lélek bizonyosságai sokkal erősebbek, minthogy ily ingatag bizonyítékok itéletétől tenné függővé azokat.

A társadalom alapjait rengető újabbkori eszmék ellen félve keresnek menedéket mindenütt — Európában, Amerikában — a vallásos nevelésben. Nemcsak hazánkban teszik a vallástant kötelezett tantárggyá oly iskolákban, a melyekre eddig nem gondoltak, hanem egyebütt is. Sőt nem elégsznek meg azzal, hogy csak az alsó-osztályok növendékeit részesítsék vallásos oktatásban. Az alsó-ausztriai tartománygyűlés megváltoztatta a réaliskolákra vonatkozó törvény 10. §-át, mely a vallástanítást csak a négy alsó osztályra szorítá és most kötelezővé tette azt a felsőbb osztályokra is. Igaz, hogy sokan kiáltnak fel eképen Madách tudósával: «sajátságos valóban, a mult kísértetét feltűnni látni világos századunkban. Honnan ez?» Igaz, hogy sokan a vallás ez új térfoglalását a reakció művének tekintik; de mi nem habozunk azt Ádámmal az édenkert sugára gyanánt üdvözölni.

Csak ott van igazi élet, hol az evangéliom eszméi kifejtették áldásos erejüket, csak ott nem kell tartani a társadalmat rombadöntéssel fenyegető katasztrófától, hol a keresztyénség nemcsak az ajkon, nemcsak a könyvekben, hanem a szívekben él és munkál. De még ott is, hol a vallásosság a legkomolyabb, mennyi hiánynyal, fogyatkozással találkozunk, még ott is gúnyt üznek a legszentebből.

Az evangéliom kovásza már sok részben áthatotta p. o. az angol társadalmat, de a politikai nemzet mégis mily távol áll a Krisztus országától. A transvaali események a mult év végén, ép úgy, mint más politikai sakkhuzások is az angol állam részéről, azt bizonyítják, hogy a valódi keresztyén szeretet nem hatotta át az egész nemzetet. Mily szép volt az angol nép legnagyobb bosszúságára kudarczot vallott ama kalandos vállalattal szemben II. Vilmos német császár tiltakozása, mely úgy tűnt fel, mint a keresztyén lélek megnyilatkozása. De hát elég szomorú dolog másfelől, hogy a németek Kamerumban a civilisatiót épen nem keresztyénség elveinek megfelelően terjesztik.

De míg ezen politikai momentumoktól vezérelt eljárások némelek szemében nincsenek ellentmondásban a nép vallásos érzületével: addig kétségtelenül botrányos dolog az, a mit a mi politikai lapjaink is közöltek a londoni lyceum-színházban történt esetet illetőleg. Ugyanis Jones Arthur egy darabjában egy anglikán misét ábrázoló részlet levén beillesztve, hogy az előadás minél éltehűbb legyen, a színigazgató egy, a City közepén levő templom lelkészét, Schuttleworth Williámot, a Szent-Miklós apátság rektorát kérte fel a próbák dirigálására, valamint majd előadáskor a mise celebrálására. Az előkészület és az előadás csakugyan nevezett lelkész szereplése mellett s a néző közönség nagy megilletődése között folyt le, kik egy és

ugyanazon időben élvezhették a színház gyönyörűségét, az istentisztelet lélekemelő hatását.

Nem láttunk idevonatkozólag oly tudósítást, mely akár a néző vagy erről tudomást szerzett közönség, akár a felsőbb egyházi hatóság megbotránkozásáról szólott volna, de kétségtelennek tartjuk, hogy az istentisztelet ily profanizálása nem maradhatott visszahatás nélkül. Az ellenkező legalább a vallásos Angliára nézve meglehetősen szégyen foltot vonna maga után s az anglikán egyházra nézve majdnem egy jelentőségű volna annak elismerésével, hogy az ő fényes czerimóniája egyszerű színpadi jelenetek jelentőségével bír s így ha az ily jelenetek igazi helyén, a világot jelentő deszkákon hajtának, semmiféle sérelem nem esik azok szentségén, sőt az aktust végző lelkész is ép úgy otthon van a színpadon, mint a templomban.

Egyedül az egyházi társadalom emelkedett még odáig, hogy az evangéliommal ne üzérkedésből foglalkozzék, sőt az egyházi társadalom eme dicséretét is inkább csak a protestánsoknak írhatjuk javára, kik úgy a kül-, mint a belmissió terén roppant munkásságot fejtenek ki. Hesse J. az «Evang. Kirchenblatt für Württemberg»-ben közli, hogy a német protestantizmus 12 missió-társulata 1894-ben 21,248 lelket vezetett a Krisztushoz s keresztelt meg s a missiói gyülekezetek lélekszáma s 1894. december 31-én 292,000 volt. Ebből a számból a legnagyobb rész, a mi egyik egyházi közlönyünk által nemrég oly gúnyos megvetéssel emlegetett Herrenhutterek odaadó munkájának eredménye s majdnem $\frac{1}{3}$ részét foglalja magában a fentebbi főösszegnek. Bizony, a mely egyház 92,000 lelket nyert meg a pogányságból a Krisztus evangéliomának, nem igen szolgált rá a megvetésre olyanok részéről, kik talán egyetlen egyet sem tudnak felmutatni. Az egyetemes ev. prot. missió-egyesület berlini főegylete f. évi febr. hó 9-én tartott ünnepélyes gyűlésén főleg a Japánból küldött kedvező tudósítások a figyelemre méltók. Tokyóban van szegények iskolája, németiskola és vasárnapiiskola a német prot. missió egyesület vezetése alatt. Most állítanak be egy másik vasárnapi iskolát. Hat ifjút képeztek ki theologussá, kik közül négy már letette az első lelkészképesítő vizsgát. A német evang. templom Tokyóban épülő félben van. A gyűlésen egy japáni, Kubo, elmondá, hogy a missió egyike a legnehezebb munkáknak, mert főleg a közöny és részvétlenség kíséri a legtöbb ember részéről, Japánban annyival inkább, mert a népből hiányzik a vallás szükségének érzete. A tömeg babonás, a műveltek hitetlenek, ép úgy, mint nálunk. De az újabb átalakulások okvetlen felrázzák a népet tétlenségükből s a megváltozott forrongó viszonyok között a vallásban keresnek és találnak megnyugvást.

Chinában is, valószínűleg, nem sokára meg fog látszani a keresztyén missió áldásos hatása. Mint a «Times» írja saját levele-

zójének előadása nyomán, a keresztyének s különösen a missionariusok üldözése eddig nem vallásos okokból történt, mert hiszen a chinai a máshitűek iránt felettebb türelmes; hanem politikai okok voltak eddig mindig a missionariusok veszedelmét előidéző gyilkolások alapjai. A keresztyén vallással együtt terjed a keresztyén műveltség, melynek pedig a mandarinok körömszakadtig ellenállni kötelességöknek tartották. A keresztyén műveltségnek akartak gátat vetni, midőn a népet a missionariusok ellen képtelen mesékkal felizgatták. Nem a nép, hanem a mandarinok voltak ellenségei a missionariusoknak, mit bizonyít az is, hogy a vidékeken, hol befolyások nem oly nagy, mint a városokban a csöcselékre, üldöztetést alig szenvedtek még a hittérítők, míg a városokban mindig halálos veszedelemnek voltak kitéve.

Most már — úgy látszik — a Japánnal folytatott szerencsétlen háború óta China felhagy az idegen műveltség gyűlölésével, szívesen látják a missionariusokat még a császári udvar közelében is és a mandarinok másképp néznek reájuk, nem a chinai műveltség megrottóit látják bennök, hanem a birodalom újjászületésének eszközlőit.

Azonban a pogányvilág más téerein nem talál ily kedvező fogadtatásra a keresztyénség. A mohamedánok, kiknek komoly vallásos meggyőződésük van, a melynek alapján, épen szentkönyvük rendelkezéseinek értelmében, a hitnek minden eszközzel való terjesztésére, illetőleg a hitetlenek kiirtására oly készek, főleg Kiszíában az örmény és más keresztyének lemészárolása folytán az egész európai diplomáciát mozgásba hozták. Hogy a keresztyének megvédése ezen diplomáciai akciókban csak a külső ok: az nem változtat azon a tényen semmit, hogy ott a keresztyének és maga a keresztyénség is komolyan veszedelemben forog.

Az «Evangelische Allianz» egybegyűjtötte pontosan az armeniai keresztyén-mészárlás adatait, melyekből egynehányat mi is közlünk. 1895. október havában 17 kolostort raboltak ki s több papot meggyilkoltak, négy templomot felégettek, 57 örmény falut elpusztítottak. Csak egyedül okt. 24-én, a «Terján» kerületben «Erzerum» tartományban 1000 keresztyént gyilkoltak le és számos embert kényszerítettek az izlamra. Egy kolostort felégettek s abba 11 szerzetesen kívül a püspök is beleégett. A férfiakat legyilkolják, a nőket s leányokat elragadják, hogy őket a mohamedánok közé beolvaszszák. November 5—14. között «Harpoor» tartományban, a Dulova és Kozova közötti síkságon 53 falut prédáltak fel. Magában Harpoor városában november 11-én 509 keresztyént öltek meg, a papokat megkínózták, templomokat, iskolákat kiraboltak s felgyújtottak. Több protestáns lelkész, így p. o. a «Koh»-it, a «Hulakeny»-it, az «Ithae»-it (Krikiz nevűt) meggyilkoltak. November 18-án «Marath» városban több száz gregórian és protestáns örményt, férfiakat, nőket, gyer-

mekeket végeztek ki, bár a zavargások lecsillapítására küldött had-csoportok ott jelen voltak, de a helyett, hogy a vérengzést megakadályozták volna, még ők magok fosztották ki s gyújtották fel az amerikai missió theologiai seminariumát. A már említett Harpootban nov. 21-én, a katonaság szemeláttára foszták ki s égették fel az amerikai missió ottani seminariumát. Nov. 30-án «Cesarea» városában több száz keresztyént gyilkoltak meg. A fogságba hurczolt nőket és gyermekeket, ha az izlámot felvenni nem akarják, igen gyakran lemészárolják.

A milyen a missió ügyének állása, ugyanolyan az egyházé is: egy helyen kedvező, másutt elszomorító jelenségeket mutat fel, forr mindenütt az egyházi élet tengere s hol kisebb, hol nagyobb hullámokat vet. Az egyházi tan és az egyetemek theologiai tudománya között fel-felmerülő ellentétek ép úgy izgatottságba hozzák a lelkeket, mint magának a keresztyén életnek terjesztésére, ápolására irányuló működések útját, módját illető kérdések. Vajjon a keresztyénség áldásait a mai forrongó társadalomba lassú lelkipásztori gondozás, avagy hirdelen, mintegy egy csapásra működő politikai tény által kell vagy lehet-e beleültetni s így megszilárdítani, meg-nemesíteni az ingadozó társadalmat? Mindkét irányú mozgalom az egyházi élet élénkségének bizonyysága.

A theologiai küzdelmeknek túltengése azonban a keresztyénség ügyének vajmi keveset használ, sőt az állami, vagy tartományi egyház keretében csak bajoknak forrása lehet. A württembergi «Stuedel ügy» febr. 21-én Stuedel letételével véget ért. A liberalis egyházi lapok az ítéletet igazságtalannak tartják, s midőn közlik, hogy előzőleg az egyházi főhatóság Stuedel elé azon követelést állította, hogy oktatás alatt a konfirmandusok könyvecskéjének betűszerinti eredeti értelmében tanítson s hogy tartózkodjék az egyházi tan minden elferdítésétől, vagy saját dogmatikai nézeteinek közlésétől: egyúttal hozzáteszik, hogy a követelmény, a mit Stuedellel szemben felállítanak, tulajdonképen mindenkire szól, kik az egyház tanáival nem értenek egyet. Kétségtelenül ez a kérdés egyike a legnehezebben megoldható kérdéseknek és ennek fel kell mégis merülnie minden egyházban, melyben öntudatos hitélet lakozik. Mert egyház nem létezhetik egy közös hit és ennek kifejezése nélkül és a szervezet csupán, még egy közkereseti társulatban sem bir a lényeges alkatrészek között elsőséggel. Ha az egyházat csak a közös szervezet, az egységes külső forma tartja egybe, minden társadalmi formák között a legalsóbb helyet kellene elfoglalnia. És bármennyire is ellenkezik a lelkiismereti szabadsággal valakit meggyőződése ellenére kényszeríteni valamely hitre, valamely hitvallásra: másfelől ép oly mértékben ellenkezik minden renddel, tehát magával a közszabadsággal is, ha valaki az ő szabadságát, a közösség leglényegesebb

feltételének megrontására vagy éppen megsemmisítésére használja fel. Ezt a szempontot feledik az ú. n. liberalis theologia hívei, kik a közegyház hitvallása ellen támadnak, avagy azok, kik az ilyeneket büntető egyházi hatóság eljárása ellen tiltakoznak.

A weimari lelkész Graue Pál ellen, az ő f. é. január 14-én s következő alkalommal tartott egyházi beszédei miatt, egy «Stöcker-párti» őrnagy, von Hagen által emelt panasz eléggé bizonyítja, hogy a kedélyek mennyire el vannak mérgesedve; mennyire előtérbe állítják a lelkészek saját egyéni felfogásukat és hitüket és mennyire érzékenyek némely egyháztalagok az egyházi tannak legkisebb mellőzése vagy megsértése iránt is.

Itt egyedül az angol vagy amerikai szabadságnak lehet helye, mely nem kényszerít ugyan senkit a maga meggyőződésére, de elvárja minden becsületes embertől, hogy az ő ellenkező meggyőződésével másokat ne zavarjon, a közösségből, mely rá nézve nem igazi közösség, lépjen ki; és elvárja minden lelkésztől, hogy a Krisztus szolgája legyen, ki a gyülekezet hitét vallja és azt hivatásból, meggyőződésszerűleg, nem pedig a felekezetiiséggel úgy sem bíró pénzért hirdesse.

Mikor emelkedünk mi magyarok oda, arra a keresztyén őszinteségre, avagy általános becsületességre, hogy közöttünk ne képmutatóskodják, a ki nem hisz velünk s lelkész és tanárok ne a felekezeti egyház vagy iskola pénzeért legyenek az egyház szolgái!

A keresztyén egyháziasság élesztése és azon munkásságnak, mely által a lelkeket a Krisztushoz akarják vezérelni, minél hatóságosabbá tétele mindenfelé komolyon munkába van véve. Németországon e téren is sok eltérés tapasztalható a különféle irányok között, sőt még maga a fentebb említett czél is inkább a positiv theologia híveinél található fel s a liberalisoknál kevésbé rokonszenves. A keresztyén szeretet munkáit mindenek óhajtják előmozdítani, csak abban van a nagy eltérés, hogy a liberalisok nem fektetnek elegendő súlyt arra, hogy a szeretet munkái között, az a legnagyobb, mely a legnagyobb nyavalya, a bűn orvoslását is egybeköti a többi munkákkal; kórházak, szegényházak, árvaházak, menedékhelyek állítása, szegények, nyomorban sínylők, elzülloettek felszólaltatása önmagukban tisztán egyszerűen humanitarius munkák, a minöket a római birodalom jelesebb császárai s kitünőségei is végezték ép úgy, mint a mult század hitetlen nagy philantrópjai: de az igazi keresztyén szeretet működésében az említettekhez a lelkek megmentését, azoknak Krisztushoz vezérlését, mint legfőbb feladatot is hozzácsatolja. Az «egy szükséges dolog» kifolyása ez.

A berlini városi zsinat, a mult hó 10. s 11-iki üléseiben a hívek sikeresebb gondozása érdekében hét lelkészi állás beállítását

s e mellett azt határozta el, hogy hétköznapon esteli ájtatosságok tartassanak a templomokban. A liberalis ellenzék ez indítványt visszavetette, mint az evangéliomi szellemmel ellenkezőt s a mely mellett és a melyben az evangélikus istentisztelet eszméje meg nem valósítható.

A hamburgi zsinat január 23. és 30-án tartott üléseiben szintén a lelkészi gondozás megkönnyebbitésével foglalkozott. E végből a város növekedése folytán abba beleolvadt községeket egyházi tekintetben is beleolvasztá a városi egyházba, mint egyházi köröket. A mellett szabályozta ezek közigazgatását is. Továbbá a városi egyház megnövekedése folytán szükségessé válván új lelkészi állomások szervezése: elhatározta, hogy öt év alatt 18 lelkészi állást fognak felállítani és betölteni, a mi azonban az egyházi adó emelését is szükségessé tette s azzal kapcsolatban a választói jogosultság rendezését is. Különben az egyházi adó emelése ott nem oly nagy dolog, mint nálunk, mert csak az 1500 márka évi jövedelemmel és ennél többel bírók kötelesek az egyházi terheket viselni.

A római katolikus egyház életében a mult hónapban egyik leginkább kiemelkedő mozzanat volt a bolgár trónörökös, Boris tirnovói herczeg «átkeresztelése», illetőleg átléptetése a római egyházból a görög-keletibe, a bolgár nemzeti egyházba. Bennünket itt most nem érdekel, hogy micsoda fontos érdekei fűződtek az apának e vallásváltoztatáshoz, hanem annál érdekesebb a római kuriának magatartása ez áttéréssel szemben. Nem mondhatjuk ugyan, hogy egy ősrégi katolikus család sarjának hitváltoztatásáról van szó, mert a fejedelem ősei protestánsok voltak, hanem igenis, hogy egy magasállású személyiségnek, politikai okokból történt, a római egyházat épen e kettős körülménynél fogva bántó lépése forgott fenn. Míg egyszerű szegény ördögök átlépése más egyházba nem igen bántja valami nagyon a római egyház fejét, addig most szinte az összes európai diplomáciát mozgósítani kellett, hogy a fejedelemre ki ne mondja ő Szentsége az excommunicatio maior-t. Nem sokat csalódunk, ha a pápa haragjának valódi okát az ő egyesítési ábrándjaiban keressük, melyek a multkor az anglikán és görög-keleti egyházzal szemben csúfos kudarczot vallottak, sőt most épen a görög-keleti hódított tőle el egy lelket, ki iránt esetleg reményt táplálhatott, hogy majd a bolgárokat a római üdvösség forrásaiból elvezeti.

Különben egy érdekes mozzanat a históriában az is, hogy Boris herczeg még a görög keleti orthodox egyháznak sem tagja, mert a bolgár nemzeti egyházat az félig haeretikusnak tartja.

A másik nevezetes mozzanat a római sancta mater ecclesiában, hogy első szülött leányával, Franciaországgal újból meggyült a pápa baja. A leány nem igen respektálja az anyát s mert az érsekek és püspökök kinevezése miatt összezőrdültek, a nunciussal

átadta útlevelét. A pápa a katolikusok egyenetlenségében látja a baj főokát s nem győzi eléggé ajánlgatni a belga katolikusok eljárását. Azonban, úgylátszik, a francziák nem találják Belgium példáját eléggé követendőnek és nem hajlandók szót fogadni ő szentségének, hanem valószínűleg a pápa fog engedményeket tenni.

Különben a pápa eljárásaiban van egy komoly megszívlelni való vonás, a mi a római egyháznak erejét biztosítja, t. i. hogy hitelvi kérdésekben szilárd, a politikában hajlékony, míg ellenben a legtöbb protestáns egyház s így mi magyar reformátusok is, a politikában vagyunk hajlíthatatlanok, ellenben a vallás kérdéseiben engedékenyek. És ez nem csekély bajok forrása az egyházi életben.

p—f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A BIBLIA ÉS A TUDOMÁNY. Többek közreműködésével szerkesztik és kiadják dr. *Csuday Jenő*, *Dugovich Imre*, dr. *Zelléger Vilmos*. Budapest, 1896., Buschmann F. nyomdája. Negyedretű díszmunka, számos illusztrációval, ára füzetenként 40 kr., egész évre (52 füzet) 20 frt, szerkesztőség: Budapest, Gyár-u. 5. sz.

«A Biblia és a Tudomány» című füzetes vállalat fölkarolja az összes tudományokat, hogy a tudomány, a bölcsészet és a hit összhangján munkálkodjék. Hódol a tudománynak, hogy annál öntudatosabban hódolhasson meg a szent könyveknek. A hazai római k. egyházi irodalom számos jelese csoportosult a nagyszabású és korszerű vállalat körül. Érdekes jele az időnek, hogy míg a jelenkori protestantismus ú. n. «modern theológiá»-ja abban találja gyönyörűségét, hogy léte ősalapját, a Bibliát tekintélyében és szavahihetőségében tulzó kritikával minél inkább gyengítse, addig a pápás keresztvéység kezd visszatérni a bibliai alapokhoz s dicséretes szorgalommal gyűjtögeti azokat az adatokat, melyeket a tudomány a Szentírás hitelreméltósága mellett szolgáltat.

Az első füzethez, mely a napokban hagyta el a sajtót, dr. *Schlauch* Lőrincz nagyváradi püspök irt lendületes előszót. «Hit és tudomány végeredményben egy forrásból cseregedeznek. Isten a természetesnek és természetfölöttinek teremtője, e kettő tehát nem állhat ellentétben. A Biblia a természetfölötti revelatio könyve, a tudomány mint a természetes ész munkájának eredménye, nem tagadhatja meg az előbbit. A tér, melyen Istennek e két manifestatiója áll, különböz, de nem ellentétes.» «A századok története két dolgot igazol. Az első az, hogy a természetes észnek és az emberi szorgalomnak az ismeretek különféle ágaiban tett kutatásai, felfedezései, tanulmányai a Bibliát nem czáfolták meg, sőt naponta mindinkább szaporodnak az adatok, melyek mellette bizonyítanak. A másik az, hogy mennél inkább ellentétbe helyezte magát a tudomány a revelatioval, és mennél inkább eltávozott tőle, annál nagyobb csalódásoknak tette

ki magát. A hit és az ész egy lélek nyilvánulásai, tevékenységökben eltérhetnek, de az összekötő kapocs köztük meg nem szakadhat, mert a végök egy.»

Ebben a keresztyén theisticus szellemben van tartva Schlauch magasan járó előszava, melynek egészben véve erőteljes okoskodásait azonban több ízben megzavarja a római kath. specialis dogmatismus. Mert hogy a Bibliát természetfölötti kijelentés okmányának s kijelentett eszméit és tényeit változhatatlan örök igazságoknak tartja, ez természetes, egyetemes, mert evangeliomi igazság. Az evangeliomos keresztyénség is így hisz és így tanít. De mikor a római egyháznak a Bibliához hasonló isteni tekintélyt és evangeliomellenes tanításainak is örök és változhatatlan érvényt és igazságot tulajdonít, akkor egy logikai nagy ugrással oly térre lép, melyre a tiszta evangeliomi theologia teljességgel nem követheti. Mi is hiszszük, hogy a J. Krisztus családokozhatlan, mert isteni elméje és élete végeségtől, tévedéstől és büntől mentes; de ebből teljességgel nem következik, hogy Jézus Krisztusnak akár emberi követői, akár állítólagos földi helytartói tévmentesek, családokozhatatlanok legyenek. Az emberi véges szellem és az isteni örökkévaló lélek között nagy és áthidalhatatlan a — közbevetetés.

A füzet első tanulmányát, mely «Az egyptologia és a Biblia» czímet visel, *Urai* Sándor írta. Csak egy kis rész van belőle közölve, értékéről tehát érdemlegesen nem nyilatkozhatunk. Szelleméről azonban némi fogalmat nyujthatnak a bevezetés következő szavai: «A Biblia nagyon sokat köszönhet az egyptológiának. Mert ez a tudomány nemcsak visszaállította e tiszteletreméltó régi okmány szava hihetőségét, hanem egyszersmind a megfejtett egyptomi emlékek a Szentírásnak igen sok, eddig homályos vagy épen érthetetlen helyére váratlanul új világosságot vetettek».

Ilyen irányban készül «A Biblia és a Tudomány» czímű nagy vállalat, mely három főrészen a biblia fogalmát, a bibliának a tudományokhoz való viszonyát s végül a bibliát és a theológiát fogja a művelt közönség igényeihez mért alakban és modorban részletesen ismertetni. Kiállítása nagyon szép, illusztrációi gyönyörűek s a vállalat kiválólag időszertű.

HIT, REMÉNY ÉS SZERETET KÖNYVE az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmélkedések a magyar protestáns nép számára. Írta *Csiky Lajos*, debreceni ev. reform. hittanár. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1896. Hornyánszky nyomdája, a «Tract Society» kiadása, 603 nagy 8-adrétű lap. Ára kötve 1 frt.

Csiky imakönyve nagy kelendőségnek örvend a magyar nép körében. 1884-ben jelent meg először, Stark német munkája után

átdolgozva, de számos eredeti imádsággal megbővítve. Tizenegy év óta negyedik kiadást ért s 23,000 példányban forog a nép kezén. Jóravalósága mellett ez a nagy kelendőség a legfényesebb bizonyítvány. Szikszay «Keresztyén Tanítások»-ja óta, melyet népünk ma is a leginkább kedvel, egyetlen magán-imakönyvünk se tudott oly népszerűsége vergődni, mint a Csiky imakönyve. Kelendőségét jó és gazdag tartalma s csinos, olcsó kiállítása biztosítja. Mert van benne vagy másfél-száz köznapi, bűnbánati, ünnepi, alkalmi imádság és elmélkedés, az élet különböző viszonyaira, a várandós és gyermekágyas asszonyok, valamint a betegek és haldoklók számára irt imádság és elmélkedés. Még pedig erő- és hitteljes imádságok és bibliás szép elmélkedések. A stylusnak is megvan az a bibliai kenetessége, mely az imádságnak a legkedveltebb nyelvezete. A kiállítása meg nagyon szerencsés: nyomása jó «öreg» betűs, kötése erős, az ára pedig mesésen olcsó. Kapható a «Tract Society» magyarországi bizományosánál, Gladischefsky Károly ref. lelkésznel Budapesten (Alkotmány-utca 15. sz.).

Dr. Szlávik M.: ZUR GESCHICHTE UND LITTERATUR DER PHILOSOPHIE UNGARNS. Separat-Abdruck aus der «Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik». 17. l.

Szlávik M. eperjesi theol. tanár nagy szorgalmat fejt ki abban, hogy hazai filozofiai és theologiai irodalmunkat Németországban ismertesse és népszerűsítse. E nemű munkásságának egyik jellemző vonása, hogy jó indulattal, jó színben mutat be bennünket, néha talán túlságosan is jó indulattal. Ennek a cikknek is megvan az az érdeme, hogy rokon-szenvesen, jó színben ismerteti bölcsészeti törekvéseinket, irányainkat és íróinkat; hogy nemcsak a nagyobb jelentőségű műveket méltatja, hanem még az apróbb tanulmányokra is kiterjeszkedik. Apáczai Cseri Jánostól kezdve le napjainkig minden egyes bölcsészeti mű és író fel van említve s röviden jellemezve e vázlatos áttekintésben, mely épen a túlsufaltság miatt inkább könyvészeti jegyzék, mint kidolgozott történet. A cikk könyvészeti és kronológiai adataiba néhány hiába és tévedés csúszott be, melyeket R. L. részletesen kimutatott a Sp. Lapokban. Hiánya a dolgozatnak, hogy a magyar széptani írókat és a bölcsészeti írók (Platon, Arisztotelesz) magyar fordítóit kihagyta a dolgozatból. Más tekintetben az ismertetés nagy szorgalommal van összeállítva és itt-ott találó kritikái észrevételekkel átszőve. A jóra való cikket e szavak fejezik be: «Ime ez a philosophia történetének és irodalmának menete Magyarországon. Bizonyára gyenge visszhangja ez a külföld törekvéseinek és eredményeinek, de mindamellert világos bizonyítéka is annak, hogy Magyarország a kül-

föld újabb korszakalkotó és mozgató philosophiai eszméit magába befogadta s körülményeihez és művelődéséhez mérten irodalmilag is feldolgozta. Philosophiánkból azonban hiányzik még a kellő nemzeti és történeti keret, hogy gondolatait maradandólag földolgozhassa.

TEMPLOMI BESZÉDEK. Irta: *Csánki Benjámín* kúnhegyesi ev. ref. segédlelkész. Kiadja: Rácz Miklós kúnhegyesi ev. ref. lelképásztor. 1896. Ára 1 frt 80 kr. I—IX + 214 lap.

Nagy érdeklődéssel vettem kezembe Csánki Benjámín beszédeit, nemcsak azért, mert egy ifjú munkás szellemi termékeit láthattam bennök, hanem sokkal inkább azért, mert az a lelkes hangú előfizetési felhívás, mit kiadója e kötet érdekében kibocsátott, már előre is felkeltette figyelmemet a szerző iránt. A kiadó az előfizetési felhívásban olyan meglepetést ígért a megrendelőknek, a mi nem közönséges s szerzőt oly kiváló írónak festette már előre is, hogy ha azt az előfizetési felhívást nem a kúnhegyesi lelkész, hanem egy vállalkozó szellemű könyvkiadó írta volna, bizony-bizony igen reklám színezetűnek tűnt volna fel. Így, megnyugodva egy lelkész, egy princípális helyes ítélőképességének hitében, a reklám-ízt nem vetük észre, csupán érdeklődésünk kelt fel a legnagyobb mértékben, mind a szerző, mind a megjelenendő kötet iránt. Most már itt van a kötet előttünk, átolvastuk lelkiismeretesen s megítélhetjük, hogy mennyiben váltak be azok az ígéretek, a melyeket a kiadó nyújtott s azok a remények, a melyeket a megrendelők s a nagy közönség tápláltak.

Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy táplált reménységünk beteljesedést nem nyert s csalódással tettük le a kötetet, a melytől pedig, az ajánlás után, oly sokat vártunk. El kell ismernünk, hogy Csánki nem közönséges ember s beszédei nem tartoznak azok közé a beszédek közé, a melyeket tuczat-beszédeknek szoktak nevezni. Csánki maga sokat olvasott, lelkesedéssel és hévvel teli ember, a kinek esze is van, szíve is van; beszédei sok tanulmányra valló s gondolatokban sem szegény beszédek, s mégis kielégületlenség, mondjuk ki, csalódás az, a mely eltölt bennünket átolvasásuk után. Valami oly keverékei e beszédek a tudásnak s a tévedéseknek; a fenszárnyaló lelkesedésnek s banalitásoknak; a szép gondolatoknak s az üres, csengő-bongó frázisoknak, hogy szinte alig hihetjük, hogy mindez egy író fejéből és szívéből kerülhetett ki.

Hogy sokat olvasott, sokat tanult s mind eszét, mind szívét,

mind stylusát nagy mesterek vezetése alatt fejlesztette, azt maga is mondja, a mikor elhagyva a kiváló írók s költők felsorolását, 20 szerzőt számlál elő a legkiválóbb német és magyar theologusok közül, kiknek munkáit kézikönyvekként használta, s ezeknek hatása meg is látszik rajta, de inkább csak külsőleg, a nélkül, hogy a mit tőlük tanult, valóban belső, lelki tartalommal tudta volna tenni. Ebből következik azután az, hogy dogmatikus irányzatú beszédeiben dogmatikája igen zavarosnak tűnik fel, bőven váltakozik benne a legorthodoxabb felfogás a szélső, sőt a legszélsőbb rationalismussal. Általában szerző egy melegszívű, sokat olvasott, de olyan ember benyomását teszi, a ki a mi szépet tanult vagy gondolt, meg tudja ugyan írni is szép stylussal, de logikusan rendezni, következetesnek maradni nem tud. Homiletikája csupán a főtételre s a felosztásra terjed ki s arra nem képes, hogy tárgyait s gondolatait az általános logikai s a különös homiletikai szabályok szerint rendezze. Csapong szerteszét; egy-egy mellékes eszme, vagy kép elragadja s a lényeg, az igazi tárgy elvész az áradatban. Így történhetik meg azután az, hogy a 21 beszédet tartalmazó kötetben alig van 3—4 olyan, a mely a jó prédikáció kellékeivel bírna, a többi vagy egyáltalán tekintetbe sem jöhet, vagy a legjobb esetben is csak szép — bár nem rendszeres — elmefuttatásnak tekinthető.

Szerző, előszavában az utánzást határozottan elítéli, mert az haladás helyett mindig csak szánalmas hanyatlást hoz létre, s a különben szintén alig megérthető előszóból azt lehet kivenni, hogy ő minden tekintetben eredetit kíván adni; olyan valamit, a mi az ígérvetést újjászülheti s megmentheti a jövőben. S talán ez a minden utánzástól irtózó s eredetiséget kereső törekvése tette szerző beszédeit valóban különösekké, a melyektől az eredetiséget megtagadni nem lehet ugyan, de a melyek éppen ez eredetiség miatt a mesterkéeltség s a nagyhangúság benyomását teszik az olvasóra. Ez a mesterkéeltség s nagyhangúság látszik szerző azon tárgyalási módjából, hogy egyszerre a legmagasabb, a legelvontabb körből indul ki beszédei bevezetésében. A legfelsőbb régiókban csapong, s rajong, önmagával beszél; merész bátorsággal összekeveri a legrégibb kor eseményeit s gondolatait a legújabbéval; egy végben idézi Mózessel Plutarchot, Ezsaiással Petőfit, Reviczkyt, Szabolcskát, Dáviddal s a zsoltárokkal Kiss Józsefet, a Jelenések Könyvével

Shakespeare, Dantet, Madácho; egy 12 leveles beszédben (a melyre ugyan megjegyzi, hogy nem úgy mondatott el, hanem csak az olvasónak van szánva) minden részekre osztás s minden összefüggés nélkül beszél az Isten fenségéről, a világrendről, az önzés és önzetlenség küzdelméről, Jézus helyéről a világtörténetében, a tudomány és kutatás korlátairól, a csodákról, az «Isten ujjáról», az «Isten csodájáról» (a természetben, az anyag megjelenése, az élet megjelenése — az öntudatos szabad akaratnak megjelenése az életen belül) és ezzel párhuzamban a három döntő csatáról az üdvösség történetében (a Krisztus megjelenése a testben, az Istennel való szakadatlan közösség megvalósulása a földi életben s az életnek felemeltetése az isteni lét szabadságába a feltámadás és mennybemenetel által), az Isten országa érdekében való munkálkodásról, különös tekintettel a magyar ref. egyház helyzetére s missiójára a nemzet történetében, az új egyházpolitikai törvények hatásáról, a mai vallástalanságról, az ifjúság neveléséről, a papképzésről, a szellemi munkások nehéz és sanyarú helyzetéről, a mindeneket egyesítő szeretetről, s mindezt a sok tarkaságot Ézsaiás eme szavai alapján mondja el: Szent, szent, szent a seregeknek ura; teljes mind a széles föld az ő dicsőségével! Hol itt az egység, hol itt a logika s hol maradtak a homiletika törvényei? Túlhajtott képek, képzelhetetlen helyzetek, a lélek s a figyelem túlcsigázása egymást érik e beszédekben s valami lázas sietség, beteges rajongás és képzelődés érzik ki belőlük. A mint a lázas beteg összehord mindent összefüggés nélkül, úgy hord össze szerző is egymáshoz nem illő dolgokat s csapong szerteszét. S még különösebbé teszi a beszédeket a végtelen sok idézet historikusoktól, bölcselőktől, drámaíróktól, költőktől és pedig úgy összeválogatva, hogy mindig a legszertelebber, a legrajongóbb passzusokat olvashajtuk, csaknem minden lapon. Hogy illik-e az az idézet a fejtegetett eszmékhez, a korhoz, a mit festeni akar, s megengedhető-e azoknak ott való idézése vallásos s esztétikai szempontból, azzal szerző nem törődik, csak csengjen-bongjon s a mi fő, szertelen legyen. Ilyen, be nem illő idézeteket olvashatunk pl. 12. lapon Kiss Józseftől, a 24. lapon Reviczkytól, 30. lapon Vajdától, az 54. lapon Petőfitől, az 55. lapon ugyanattól kettő, a 125. lapon Shakespearetól, a 137. lapon Aranytól, a 144. lapon Petőfitől, a 146. lapon Shakespearetól, a 151. lapon Arany-

tól, a 153. lapon Petőfitől stb. Nem mondom, hogy azok az idézetek nem szépek az eredeti költeményben, de nem szépek a prédikációban; az pedig, a mit szerző tesz néhány esetben ez idézetekkel, az meg már profanizálása a prédikációnak s a vallásos tartalomnak. Ilyet olvashatunk pl. a 36. lapon, hol a babyloni fogságban sanyalódó zsidók helyzetét Vörösmarty e soraival festi: «Hol vagy az, ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén, a riadó vad mélységet fölverje szavával», de még inkább ilyen a 153. lapon olvasható idézet, hol a Krisztus korabeli zsidók nyomorúságait s rajongásig emelkedett szabadulási vágyakozását rajzolva szerző, megálmotlatja a zsidókkal a Jézus által megindítandó szent szabadságharcot, a jövő dicső háborúit s egyszerre csak Petőfi eme szavait zendíti meg ajkaikon: «Egy gondolat bánt engemet, ágyban párnák közt halni meg» stb. Nagy eltévedések az ilyenek s igazán, nem tudja az ember megítélni, hogy komoly dolog-e az ilyen, vagy rossz tréfa.

Egy van csak, a mi e beszédekben elismerésre számíthat: a stylus. Ebben igen ügyes, néhol pedig mondhatni virtuoz a szerző s meglátszik rajta, hogy nem hiába olvasott össze annyi költőt és író. Csakhogy ügyessége túlságokba ragadja s meg vagyok róla győződve, hogyha gyengébb stylistá volna szerző, mint a milyen, beszédei jobbak lettek volna. A nyelv külső hatalma külsőségekre vezet a legtöbb esetben, a mikor csak hatásra törekszik az író, de e mellett a logika huzza a rövidebbet. Csánkinak is ez a legfőbb baja. Ő benne, úgy látszik eredeti képesség a nyelv s a kifejezés hatalma; tanult is sokat, de tudása rendezetlenül maradt lelkében s mikor lelke tartalmát kiönti, csak a szép nyelv zeng fülünkbe, míg a belső tartalom hiányzik, vagy rendezetlenül hever szertesztét.

A mit tehát legfőképen ajánlhatunk szerzőnek, az a logika s a homiletika komoly tanulmányozása. A mint előre is kijelentettük, Cs. nem közönséges fő és szív, beszédei sem tuczat-beszédek s nyelve igen szép, de a tartalom rendezettségét, a mélyen haladó s soha meg nem tántorodó logikát sajnálattal nélkülözzük benne. Maga mondja, hogy e kötete egy tavaszi pacsirtahang csupán, az is valóban, de a levegő magasságában biztosan szárnyalás nélkül. Zeng, zeng a szó, de a szárnyalás még bizonytalan; még azt meg kell tanulnia, ha nemcsak szépen zengeni akar, de biztosan szárnyalni is a hit magasztos régióiban.

Hiszzük, hogy Csánki meg fogja tanulni ezt is, ha nem csupán a külső hatásra törekszik, de a belső tartalmat is figyelembe veszi. S ha ezt is megtanulja, akkor egy újabb kötetben teljesítheti azokat az ígéreteket is, a melyeket kiadója hirdetett, de a melyek most bizony legnagyobb részben teljesületlenül maradtak.

(H. I.)

KIS TÜKÖR. Konfirmandusoknak tankönyvül, keresztyén családoknak házi épülésre szánt könyv. Szerkesztette és kiadja *Bognár Endre*. Pápa, 1896. az evang. ref. főiskola betűivel nyomatta Kis Tivadar. 113 nyolczadrétű lap, ára 30 kr.

Lovász-Patona lelkes ág. h. ev. lelkipásztora e könyv megírásánál azt tartotta szem előtt, hogy mindaz benne foglaltassék, a mit protestáns embernek egyháza és ennek igazsága érdekében tudnia és ismernie kell, hogy egyházát öntudatos ragaszkodással forrón szeresse és minden vallások fölött nagyra becsülje. Munkája eredetileg pályamunka volt, melyet azonban a dunántúli ev. egyházkerület abból az okból nem jutalmazott meg és nem adott ki, mert «nem kérdések és feleletek alakjában készült, hanem közlő tanalakban van írva». De dicsérettel emlékezik meg róla «biztos felfogásánál, kerekded kidolgozásánál és szép emelkedett nyelvezeténél fogva. S habár *e munkát konfirmációi kézikönyvnek nem tartjuk is alkalmasnak*, a mely célra még nyelvezetét is kissé magasnak és költőinek ítéljük, annyiaval inkább, mert a szép előadásban több helyütt *elmosódik a dogmatikus anyag*, miről a konfirmandusnak teljes biztossággal számot kell adnia; de hiszzük, hogy e munka, kiadva, épületes könyvévé lenne a keresztyén családoknak, melyet minden keresztyén család szívesen megszerezhetne és olvashatna».

Konfirmációi tankönyv és házi épülésre szánt könyv akar lenni a «Kis Tükör», mely a következő fejezetekre oszlik. I. A vallás. II. Az Isten kinyilatkoztatásának formái. III. A biblia. IV. Az Isten fenséges tulajdonságai. V. Istendicsőítés. VI. Az ember sorsa. VII. A keresztyénség hitvallása. VIII. A bűn. IX. A keresztyénség erkölcs-tana. X. A különböző keresztyén vallásfelekezetek. XI. Isteni tisztelet. XII. Ünnepeink. XIII. Kegyelemeszközök. XIV. Egyházi szertartásaink. XV. Jótékonyosság. XVI. Egyházi alkotmányunk. XXII. A keresztyén egyház története főbb vonásaiban. XVIII. A reformáció története hazánkban. XIX. A protestánsok vallásszabadságát biztosító békekötések és az azoknak alapján hozott vallásügyi sarkalatos törvények. XX. Atyáink bizodalma a mi reményünk.

Konfirmációi tankönyvnek teljességgel nem alkalmas a Bognár munkája. Mert igen terjedelmes, mert a 12 éves gyermekeknek «igen magos», mert rendszere nem is elég logikus, mert hittani álláspontja szintelen, sőt itt-ott helytelen is. Terjedelmét bizonyítja 113 lapja,

a mennyit teljességgel nem lehet a konfirmandusoknak megtanítani; nyelvezete bár szép, de nem elég népszerű; beosztása nem következetes, sőt (mint a közlött fejezeteinkből első tekintetre is látható) inkább összevisszahányt; dogmatikai felfogása halvány, sőt némely hitelvi tételeknél helytelen is, pl. mikor azt mondja: «A vallás fejlődésének története tehát a következő: pogányság, zsidóság, keresztyénség» (6. l.) A Szentírás és a keresztyén theologia másként tanít: pogányságból soha és sehol sem lett és lesz se zsidóság, se keresztyénség. Vagy: Isten «kinyilatkoztatta magát a) külsőség, b) belsőség, c) szentírás útján» (7. l.). Illogicus osztályozás, mert a szentírás is belső kijelentés.

«Házi épülésre» keresztyén családoknak használható könyv, mert tartalmában van építő erő, stylusában meg szín és kellem.

A könyv kiállítása kissé gyarló. Betűi kopottak, nyomása silány, sajtóhibái számosak.

MAGYAR TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Szilágyi Sándor*. XI. évf. 3. füzet. Franklin-társulat nyomdája. Ára egy füzetnek 1 frt 60 kr.

A M. T. Életrajzok eme füzetében befejezést nyer Herczeg Esterházy Pál nádor életírása, melyet Bubics Zsigmond közreműködésével *Merényi Lajos* készített. A szövegből e füzetbe már csak néhány lap jutott, s aztán gróf Esterházy Miklós végrendelete, néhány hasonló szövege s végül a tartalom-jegyzék van közölve. Az illusztrációkból két önálló és két szövegekép vonatkozik Esterházy életrajzára.

A füzet főrészét «gróf Zrinyi Miklós élete» foglalja el, melyet *dr. Széchy Károly* kolozsvári egyetemi tanár írt. A nagyjobb szabású életrajzból három fejezet van közölve a füzetben, ú. m. I. Családi hagyományok és vérbeli örökségek. II. A növendék-évek. III. A fiatal gazda és fiatal levante. A gyönyörűen írt szöveget két önálló kép (Zrinyi Miklós arcképe, Buda és Pest megszállása 1542-ben) és harminczhárom szövegekép díszíti.

b) Külföldi irodalom.

Hugh Price Hughes: ETHISCHES CHRISTENTUM. Berlin, Oberwinder. 1. m. 20. f.

A m. é. márczius 24—28. napjain tartották az angol «szabad egyházak» Birminghamban harmadik évi kongressusukat, melyen presbyterianusok, methodisták, congregationalisták, baptisták, quackerek az úrvacsora közös élvezetével és több beszédben egyházaik lényeges egységét bizonyították. A kongressus egyik legtekintélyesebb tagja, Reverend Hugh

Price Hughes kiemelte, hogy a szabad egyházakat mind egy pozitív elv köti össze: a názáreti Jézusnak, Isten fiának, föltétlen örök főnhatósága. Hogy ezt a főnhatóságot nemcsak az angol korona vagy a pápa ellen való tiltakozásból állítják, hogy az élő Krisztus isteni volta nekik nemcsak dogma, hanem az életre kiható erő: bizonyítja az a 14 beszéd, melyet Langenau bárónő fordított németre. Nagymívveltségű, kiváló férfiú e beszédek szerzője: de mint ilyen még nem tarthat igényt arra, hogy hazáján kívül is figyeljenek szavára. Hanem Krisztust szereti s e szeretetről beszél. Istennek hála, van nálunk is őszinte keresztyén, a ki az evangéliomot hirdeti. De Hughes azt mutatja, hogy az evangéliom nemcsak arra való, hogy az ember vasárnaponkint meghallgassa, hanem valóságos hatalom, mely föntart s boldogít a hétköznapi munkában, erő, a melylyel nemcsak az egyházat, de mindent át kell hatni az egyes polgár s a társadalom üdvösségére. Olyan igehirdetőnk, a ki az újjászületett keresztyén szempontjából vizsgálná a korunkat mozgató s izgató eszméket, még bizony kevés van. Hughes az ethikai társulatokkal ellentétben, melyek vallástalan erkölcsiséget akarnak terjeszteni, a régi evangéliomba merülve azt hirdeti: nem derék, jóra való, becsületes, mívelt emberek kelleneek, a mint ezt a jólelkű de felületes világboldogítók mondják, hanem igenis Krisztushoz hasonló emberek kelleneek. Ilyeneket pedig csak Krisztus teremthet. A keresztyén vallás sem egyéb, mint az élő Krisztus maga. Nem az orthodoxia teszi a keresztyént, sem a modern hittan, sem a keresztyénségnek bármely torzképe, mely sokszor úgy különbözik attól, mint valamely templomablak festett Krisztus képe a názáreti Jézustól. Ezt az élő Jézust kell a szívbe beoltani, akkor legyőzhetjük majd a műveltek és a kételkedők hitelenségét, nem a szószékről való beszéddel, hanem a bennünk működő Krisztussal. Krisztus nem azt mondta: Ülj csendesen és higgy; hanem azt, kelj fel és járj! A ker. felelősségről szólva, ismétli Hughes Mazzini mondását: «Eleget hallottunk már az emberiség jogairól, halljunk már most valamit kötelességeiről is!» Ezeket a «keresztyén program» foglalja magában, az az imádság: Legyen meg a te akaratod itt a földön! Legyen meg az Atyának akarata, nem a teremtőé, sem a bírőé és nem a törvénye, hanem az akarata. Isten akaratáról szólnak a következő beszédek. A sociális bajokat ki kell irtani, szám szerint kilencet sorol fel: részegség, testi gyönyör, szolgaság, tudatlanság, játékszenvedély, elszegényedés, betegség, bűntények és háború. Egy sem «szükséges rossz», a mint a világiak állítják. Krisztus megjelenése óta minden baj tulajdonképen természetellenes anomália, iszonyú anachronismus. A legtöbb ember, a ki a sociális bajokkal foglalkozik, magától értetődőnek veszi, hogy a «fölvilágosult önérdék» minden emberi cselekedetet rugója. «Az ördög volt a gazdasági politikusok hosszú sorában az első!» A ker arisztokracziának nemzeti oklevele Máté 20. 28. A demokracia gondolja meg, hogy az evangéliom szerint valahányszor az Úr «láta nagy sokaságot, megkönyörüle rajta». Az az egy bizonyos: ha a mi hűséges Üdvözítőnk ma este

Londont meglátogatná és azután visszatérne a paradicsomba, egyetlenegy mulatóhelyet vagy boltot sem említene, hanem ezt mondaná a síró anygáloknak: Láttam szemeket, melyek világosság után sóvárognak, ajkakat, melyek kenyérért kiabálnak, kezeket, melyek munkára készek, férfiakat, asszonyokat, gyermekeket, a kik élni, élni akarnak!» Eljő még az idő, mikor államférfiaink is úgy szeretik majd ezt a népet, mint szerette Jézus. A ker. győzelemről szóló beszéd fejezi be a kis, de tartalmas gyűjteményt, melynek nem nagyhangú szónoki frázisok szereztek annyi olvasót, hanem a gondolatok emelkedettsége daczára vagy éppen nyugodtan oktató természetes hang, mindenek előtt Krisztus őszinte szeretete, mely a szónok szívéből a beszédekbe is, a könyvecske lapjaira is kiáradt. (*j. v.*)

Lipsius: LEHRBUCH DER EV. PROT. DOGMATIK. 3-te bedeutend ungearb. Auflage. Braunschweig, 1893. XXXVI. 904. lap, ára 12 80 márka.

Az újabb német hittani irodalom e hatalmas terméke első kiadásban 1876. második kiadásban 1878-ban jelent meg. Utóbbit klasszikus tollal néhai Kovács Ödön ismertette. Ez most a harmadik kiadás.

Lipsius, a nagyhirű jenai professor műve harmadik kiadását már nem élhette meg. 1892. aug. 19-én elhunyt. Körülbelül háromnegyed részét azonban még maga rendezte sajtó alá; a többi fiatalabb collegája, Baumgarten. Lipsius sokoldalúsága Schleiermacherre emlékeztet. Ritka módon egyesült benne a speculativ és kritikai elem a mystikus és históriai érzéssel s szépen tudja egyeztetni az elméleti hittani érdeket a gyakorlati valóságos élet követelményeivel.

Az első két kiadásból csak a rendszer váza maradt meg, minden egyébben lényegesen megváltozott. Kifejtéseiben szabatosabb, kifejezéseiben határozottabb s irányában positivebb lett. E jelentékeny változást az «Evangelischer Bund» körüli buzgólkodása, Rómával szemben a «közös hitalap» hangsúlyozása és Ritschl theológiájával való behatóbb foglalkozásának lehet tulajdonítani. De legfőképen az evangyéliomnak.

A munka két főrészből áll. Első «a theologiai elvek tanával» (18—230. §.), második magával «a dogmatikai rendszerrel» (231—998. §) foglalkozik. Az elvi résznek főbb kérdései a vallás, a keresztyénség s a protestantismus, mely alapgondolatok felfogásában Schweizerrel egyezik. A rendszeres vagy kifejtő résznek alrészai: az Istenről, a világról, az emberről és a Krisztusban megjelent üdvről szóló tan.

A «theol. elvek tanában» közelebből «a vallás empirikus jelenségeinek» és «metaphysicai lényegének» meghatározásával foglalkozik a szerző, mely szakasz különösen bizonyítja pszichológiai mélyértelműségét. «A vallás metaphysicai lényege» s «a vallás pszichológiai mozzanatai» egészen új szakasz és pedig folytonos tekintettel Biedermann és Ritschl iskolájának i. v. fejtegetéseire. Jól mondja itt a szerző, «hogy az embernek az Istentől való vallási függősége egészen másnemű, mint a világtól való függőségének tudata, s hogy éppen az Istentől való függőségében rejlik a

világgal szemben való szabadsága». Ép azért a vallás «intelligibilis és transcendens metaphysikai valóság», «természetfeletti élethatalom» s «nem subjectiv illusio.»

Különösen szépek «a keresztyénségről» s «a protestantismusról» szóló szakaszok. Az előző kiadásokkal szemben jobban hangsúlyozza itt a Krisztusban való isteni kijelentés pozitív történeti jellegét s az általánosabb «ker. elv» kifejezését következetesen «ker. üdvjő»-val helyettesíti. Ugyancsak szépen tárgyalja a protestantismust, annak lényegét és alapelveit. Így Hoffman és Beck nyomán az írásnak, mint egésznek organikus felfogására törekszik s Ritschllel szemben a törvénynek s az evangéliomnak szoros összetartozását vitatja. Elismeri az írásnak sufficientiáját és önmagát magyarázó képességét, de azért távolról sem vét a történelmi kritika érdekei ellen. Alapjában pozitív s mégis szabadelvű irányú gondolkozása különösen abban nyilatkozik meg, hogy elismeri a reformatori hitvallások normativitását és az Apostolicum igaz történet-hittani érvényét.

Az Istenről szóló tana három részből áll: 1. A vallásos Isten-eszme, 2. az abszoltnak philos. fogalma s 3. az Istenről szóló dogmatikus tan. A ker. vallásos Istenfogalom a Jézus Krisztusban való reális kijelentésen alapszik, míg az abszoltnak fogalma «pusztán határfogalom, a melyen túl nem mehetünk». Reischl-el egyezően jól mondja itt a szerző, hogy a kijelentésen alapuló vallásos tapasztalatok teljesen adäquát természetűek, míg az abszoltnak philos. fogalma csak abstractio vagy képes beszéd, a melynek a vallásos ismeretre nézve csak kritikailag regulatív jelentősége van. Nyomatékkal hangsúlyozza, hogy «Isten valóban csak a Krisztusban ismerhető meg».

«A világról s az emberről szóló tanán» legkevésbé változtatott a szerző. Az egész szakaszon következetesen viszi keresztül az empirikus-causális s a vallásos theologiai vizsgálódás közötti elvi különbséget. Meleg s pozitív irányú vallásossága különösen a gondviselés tanában tűnik ki. A bűnt egyrészt személyes tartozásnak, másrészt természetszerűleg átöröklött bűnösségnek mondja. Positívebb irányú »az angyalok s az ördögök tana« is, mint az előző kiadásokban volt.

A keresztyén üdvtan három részre oszlik: az első előadja Isten örök üdvtervét s ennek az emberiség történetéhez való viszonyát (az Atya öconomiája); a második az üdv történeti kijelentését és az üdvközösség megalapítását a J. Krisztusban (A Fiú öconomiája): a harmadik az üdvélet történeti megvalósulását az üdvközösségben s az egyes egyéneken Isten szent lelke által (A Szentlélek öconomiája).

Jézus Krisztus történeti személyisége képezi az egész christologia kiinduló pontját. E ponton is bibliásabb, pozitívebb, mint korábban volt. Kiemeli Jézus Krisztus személyének vallási és ethikai örök érvényét, Istenembsége, közbenjárósága és messiássága örökkévalóságát.

«A Szentlélek öconomiája» vagyis az üdvelsajátítás fejezetében a bűnbánat tanánál Ritschl hatása észlelhető. A római mágikus kegye-

lem-hatással szemben egészen helyesen védi az individualismus relativ jogosultságát. E ponton is visszaállítja a reformáció eredeti hitelvét. A személyes üdvhit objektuma sohasem a gyülekezet, hanem mindig a Krisztus.

Az üdvélet történeti megvalósulásának talaja az üdvközösség, vagyis az egyház. Itt tárgyalja Lipsius a «kegyelemeszközök» tanát: az igét és a sákrámentomokat. Grafe és Meinhold legújabb hypothesesseivel szemben vallja az úrvacsora szereztesének történeti hitelességét s Ritschllel szemben az igének mint törvénynek speciális jelentőségét Krisztusnak élő jelenlétét az úrvacsorai elemekben vallásos theologiai alapon igazolja. Igen alaposak a gyermekekresztelésre, a confirmáció racionalisztikus túlbecsülésére s a keresztség svájci felfogására vonatkozó kritikai megjegyzései is.

Az egyház fogalmában Lipsius egészen helyesen utal arra, hogy az egyháznak vallási jelentősége mellett ethikai-socialis jellege is van. Az egyház az örök üdvjavak társadalmi szervezete; isteni magvában örök üdvintézmény, külső alakjában történeti és emberi fejlemény.

Az eschatológiát, mint az üdv jövő tőkélyrejtésének reményét Lipsius egészen helyesen «a prot. kegyelemtan folyamánának» mondja. Cremer, Kliefoth és más újabb eschatologusok nyomán azt hangsúlyozza, hogy e tan specialis vallási és üdvtörténeti jelentőséggel bír, melyet nem értelmi kritikái úton, nem is philosophiai speculatio segítségével, hanem a bibliai kijelentés alapján lehet és kell megérteni és kifejezni

Ez Lipsius dogmatikája harmadik kiadásának rövid rajza. Bámulatos az a sokoldalúság és alaposság, a melylyel e művében találkozzunk. Ritka speculativ kritikái és történeti képességeinél fogva Lipsius a legellentéte-sebb benyomások elfogadására volt képes. Tanult Kanttól és Hegeltől, de Schleiermachertől, Schweizertől, Biedermanntól és Ritschl-től is. Különösen az őskeresztyén irodalom az ő mezeje. Munkája a régebbi és újabb irodalomnak egész könyvtára. Alig ismerünk oly művet, a melylyel irodalmi teljesség tekintetében összehasonlíthatók.

A mű végén Lipsius irodalmi működésének chronologiai jegyzéke található. Kezdődik 1852. a Pálfele megigazulásról szóló monografiával s végződik 1892-ben főművével, a hittanával. Egész nagy theol. könyvtárt írt össze ez a tudós. Azok közé a theologusok közé tartozott, a kik a szakstudium mellett a theológiának csaknem összes ágaiban járatosak.

(Dr. Sz. M.)

Seeberg R., LEHRBUCH DER DOGMENGESCHICHTE. I. Hälft.: Die Dogmengeschichte der alten Kirche. Erlangen, 1895. XII, 332 l. Ára 5.40 márka.

A jelenkori német prot. theológiában a historiai érdekek a túlnyomó. Kifejezésre jut ez különösen a történeti theologia e legfiatalabb ágának, a dogmatörténetnek művelésében. Hagenbach, Thomasius és Schmid tan-könyveit gyors egymásutánban követték Harnack, Loofs és Seeberg művei. A dogmák története, a melyet keleten a képek vitáijáig s nyugaton nagy

Gergelyig tárgyalt az első kötetben, Seeberg szerint «a keresztyén tanfoglalom kifejlődésének» történetével azonos, s szorosan megkülönbözteti azt «a theol. tantételek történetétől». Ez alapon a lutheri tanfoglalom kifejlődésének végstátióját a Formula Concordiae-ban, a reformátusét a dortrechtii zsinati határozatokban s a római egyházét a tridentinumban, illetve vaticánumban látja. Szerintünk a dogmatörténetnek a dogmák által való eme megszorítása nem felel meg a studiumunkban követendő szigorú történelmi fel fogásnak. Az egyházi tanfejlődésnek csak összekötő kapcsolatai a dogmák, a melyek azonban a tanfejlődést a maga folyásában meg nem akasztják. Művében mindenekelőtt tudományunknak történelmi alapját adja a görög-római pogányság, a zsidóság s az őskeresztyén üdvkijelentés mesteri jellemzésével. Az őskeresztyén egyház dogmatörténetében, mint azt Harnack is teszi, Arius és Athanasiusban látja az átmenetet. A nicea-előtti dogmatörténetet «a dogma kifejlődése történetének» mondja, míg az azután következő korszakban «a dogma további megalkotása történetének» nevezi s itt helyesen utal arra, hogy már a nicea-előtti egyházban rejlenek a későbbi keleti és nyugati egyház közötti tankülönbségeknek csirái. Az is helyes, ha a Konstantin előtti egyház dogmatörténetének legfőbb eseményét az őskeresztyén papi és püspöki egyházfogalom kifejlődésében látja, míg ezzel szemben Harnack és utána Loofs inkább a kegyelemeszközök tanára fekteti a főszűlyt, a melyben a sajátos hittanoktól különbségben az egyházfogalom szükségképi folyamán látja. A niceai zsinat utáni korszak dogmatörténetét öt fejezetben tárgyalja. Az első és második a trinitárius és christologiai, a negyedik Augustinussal, az ötödik az anthropológiai dogmával: a bűn és kegyelem dogmájával s az egyházfogalom sajátos nyugati kifejlődésével, s a harmadik az ellentétes görög keleti tanfoglalom kifejtésével foglalkozik behatóan. Művében, a melyhez már előbb is több jeles dogmatörténelmi monographiális adalékkal szolgált, a localis módszerrel szemben szorosan a genetikai módszert követi. Kiténik ez különösen az Augustinus-féle háromsági tan ismertetésénél, a hol e tanfoglalom Harnack és Loofs nyomán a neoplatonismus befolyásaira vezeti vissza. Hisz' tudvalevőleg Harnack definiálta a dogmatörténetet «a dogmák keletkezése és kifejlődése történetének», s a dogma «ist ein Erzeugniss des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangeliums». Seeberg előadása vonzó s minden részleteiben megbízható. Maguk a források beszélnek, a melyeknek ismeretében és megválasztásában páratlan tájékozottságot mutat. A még maig is igen homályos őskeresztyén irodalmat minden részleteiben ismeri s az egyházi atyák irodalmából a legjobb kiadásokat használja. Teljesen önálló az anyag megválasztásában, elrendezésében és megbirálásában, s bár sokban egyezik Harnackkal, mégsem áll (mint p. o. Loofs) annak egyoldalú befolyása alatt. Részünkről vezérfonalnak a dogmatörténelmi előadásokhoz a legmelegebben ajánljuk. (Dr. Sz. M.)

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. február 1-től 1896. márczius 1-ig befolyt
összegek kimutatása :**

1. Pártfogói alapítványok után 5%-os kamatot fizettek : 1896. évre :
Debreczeni ev. ref. egyház. **1895. évre :** Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok :
1896. évre : Gyulai ev. ref. egyház. Szemes László szt-jánosi ev. ref. lelkész. Mezőföldi ev. ref. egyházmegye. Sepsi ev. ref. egyház (3 frt 50 kr.). Czeglédi ág. ev. egyház (10 frt), Tatai ev. ref. egyházmegye. **1895. évre :** Fejérvár csurgói ev. ref. egyház. Szászvárosi ev. ref. Kún-Collegium. Kún Bertalan ev. ref. püspök Miskolczon. **1895. és 96. évekre :** Dévai ev. ref. egyház. **1894. és 1895. évekre :** Kis Áron Budapest. **1893., 1894. és 1895. évekre :** György Endre Budapest.

3. Alapítványi tőke befizetés : György Endre Budapest (100 frt.). Sepsi ev. ref. egyház, részlet (30 frt).

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak : 1896. évre :
Poszvek Sándor ev. lyc. igazgató Sopron. Kis Gábor ev. ref. lelkész Pápa. Benedek László pándi ev. ref. lelkész. Csecsetka Sámuel ág. ev. theol. tanár Pozsony. Vén Mihály bikfalvai ev. ref. lelkész. Böödi ev. ref. egyház, Benkő István rákospalotai ev. ref. lelkész. Szilágyi Márton füzes-gyarmati ev. ref. lelkész. Szöllösi Antal makói ev. ref. lelkész. Balogh György bicskei ev. ref. lelkész. **1895-re :** Krupecz István udvarnoki ág. ev. lelkész. Dr. Erdős József debreczeni theol. tanár. Kasics Péter Budapest. Hegedűs Károly Budapest. **1894. és 1895. évre :** Márton Sándor gymn. tanár Kecskemét. Péterfy Sándor Budapest. **1893. évre :** Palóczy Czinke István erdőbényei ev. ref. lelkész. Tiszaroffi ev. ref. egyház. **1892. és 93. évekre :** Fábrián János ev. ref. lelkész Budapest. **1892., 93., 94. és 95. évekre :** Pulszky Ágost Budapesten.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak : 1896-ra : Sáros-Zempléni ág. ev. egyházmegye. Mozsay Mihály felsőgörzsönyi ev. ref. tanító. Burján András Budapest. Dr. Batóky József főjegyző Gyulán. Széki Aladár dadi ev. ref. lelkész. Dózsa József tatai ev. ref. lelkész. Fábry János ág. ev. főesperes Iglón. Mezei János őri-szt-péteri ev. ref. s.-lelkész. Halász Árpád gymn. tanár Makó. **1894. évre :** Hegedűs Sándor Bia.

6. Adomány : A tornai ev. ref. egyházmegye évi látogatásánál begyűlt összeg : 4 frt 12 kr.

Budapest, 1896. évi márczius 1-én.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

Figyelmeztetés.

A Társaság hátralékos tagjait, kik még mindig nagy számmal vannak, tisztelettel kérjük, hogy hátralékukat beküldeni sziveskedjenek.

Társaságunk a «**Herczegszőlősi kánonok**» 1577-iki szövegét hasonmásban, magyarázó jegyzetekkel ellátva, millennáris emlékül kiadja. A magyarázó jegyzeteket *Mokos Gyula* tanár írja hozzá. A pártfogó tagok ingyen kapják e díszes kiadványt. A többi tagok (alapítók, rendesek, pártolók) kedvezményes előfizetési áron. *Előfizetési ára a Társaság tagjainak 50 kr., másoknak 80 kr.* A kik a kiadványra korábban aláírtak, azok szintén kapnak egy-egy példányt. Az előfizetési pénzek a Társaság pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.), vagy könyv-bizományosához (Hornyánszky V., Budapest, Akadémia bérháza) intézendők. A könyv április havában hagyja el a sajtót.

Sajtó alatt van *Luthardt: Felolvasások a keresztyén morálról* című munkája, melyet *Csiky Lajos* debreczeni theologiai tanár fordított le. Könyvilletmény a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai számára. Ez a munka is április havában jelenik meg.

A «**Koszorú**» 1895. évi sorozatából három új füzet (XXI—XXIII.) nemsokára szintén elkészül. XXI. *A nővérek*. Irta LANTOS SEBESTYÉN. XXII. *Aranka története*. Irta LANTOS SEBESTYÉN. XXIII. *Gusztáv Adolf és a Gusztáv Adolf-egyesület*. Irta GRÁTZ MÓR. Három füzet a nyár elején és négy az ősz elején kerül ki a sajtó alól. A «Koszorú»-ba szánt kéziratok a társulati titkárhoz Budapestre, vagy a «Koszorú» szerkesztőjéhez (Kecskeméthy István) Kolozsvárra intézendők.

A M. Pr. Irodalmi Társaság f. évi közgyűlését április 20-án hétfőn, délután 5 órára Budapestre (Lónyay-utcai főgymnázium díszterme) hívta össze az elnökség. Előzőleg 4 órakor a választmány tart ülést. A közgyűlés tárgyai: 1. Elnöki megnyitó. **Szász** Károly. 2. Titkári jelentés. **Szóts** Farkas. 3. Jelentés a pénztárról. Bendl Henrik. 4. Elnök és két választmányi tag választása. 5. Indítványok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:		Lap
1. A tudomány szabadsága és a keresztyén hit. <i>Dr. Szabó Aladár.</i>	201	
2. Séta a római katakombákban. <i>Dr. Nagy Zsigmond</i>	216	
3. Péter apostol. (Befejező közl.) <i>Dr. Erdős József</i>	223	
4. A halhatatlansági eszme története. (Kilenczedik közl.) <i>Paulik János</i>	236	
II. EGYHÁZI SZEMLE:		
a) Hazai egyházi élet * * *	255	
b) Külföldi egyházi élet <i>p. f.</i>	263	
III. IRODALMI SZEMLE:		
a) Hazai irodalom	270	
b) Külföldi irodalom	275	

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtásványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfelék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok.
 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A TUDOMÁNY SZABADSÁGA ÉS A KERESZTYÉN HIT.

I.

Mi a tudomány? Ismeretek rendszerbe foglalva. Sem szét-szórt ismeretek külön, sem rendszerek, melyeknek tartalmát sejtelmek és képzelődések teszik, tudománynak nem nevezhetők. A sejtelen és képzelődés a valóság helytelen, az ismeret a valóság helyes magyarázata. Az ismeret lelki tény, a mely a különböző anyagi vagy szellemi valóságok mivoltáról felvilágosítást ad. Hogy e felvilágosítást megnyerhessem, összeköttetésbe kell lépnem a megismerendő tárgygyal. Ez összeköttetésnek azonban nagy akadályai vannak. Az anyagi valóságokat csak érző szerveim közvetítésével közelíthetem meg. Érző szerveim adataiból azután könnyen helytelen következtetéseket vonhatok. Az anyagi valóságok megismerésénél tehát ez a baj. Lelkem tényeit már minden közvetítés nélkül vizsgálhatom, de itt meg egy másik nehézség áll elő, t. i. az, hogy míg a megismerés munkáját végzem, saját magam szolgáltatom a megismerés tárgyát is. Ha pedig más lelkeket veszek vizsgálat alá, akkor meg a közvetlen megismerés előnyétől ismét elesem. A legtökéletesebb Lélek megismerésénél ezenkívül az a baj, hogy lelkem a helyes álláspontot megkapni s a kellő magatartást tanúsítani alig bírja. Millió ásványt, növényt és állatot ismer meg az ember s mindeniknél tökéletesebbnek találja magát. Ez az eredmény büszkévé teszi s a lélek jogosítva érzi magát, hogy az Istent is közönséges megismerési tárgynak tekintse, egynek a többi közül, a kire ép úgy kevélyen tekinthet le büszkesége magaslatairól, mint a csigákra vagy a gombákra. Egyébiránt a büszkeség más tekintetben is segített

építeni azokat a gátakat, a melyek az ismeretek szerzése elé megismerő tehetségünk korlátolt és gyarló voltánál fogva állottak. Az ember következtetett, mielőtt tapasztalt volna. Rendszert akart alkotni, mielőtt ismereteket szerzett volna. Az egész világot önalkotta tételekből igyekezett megmagyarázni, mielőtt a világ egyes részeit nagy türelemmel és utánjárással vizsgálgatta volna.

Ma már képtelenségnek mondanók, ha valaki azt állítaná, hogy a természeti vagy lelki világról helyes ismeretet akar nyújtani, megfelelő tapasztalatok nélkül. De volt idő, mikor azt hitték, hogy a tapasztalat megzavarja az ész tiszta elméleteit. Ma már csak theológiát csinálnak sokan az Isten megtapasztalása nélkül, sőt azt hiszik, hogy ez tudományos eljárás. De a ki ásványtant vagy növénytant akarna tanítani s azzal dicsekednék, hogy ő e tárgyakra vonatkozó ismereteit a tiszta észből meríti s a növényekkel és ásványokkal soha behatóan nem foglalkozott, köztük és saját lelke közt összeköttetéseket létre nem hozott: azt bizony kinevetné mindenki, ha ugyan nagyobb baja nem lenne. Annyi bizonyos, hogy az ismeretek megszerzése óriási erőfeszítésnek és nagyon gondos utánjárásnak, mondhatjuk, valósággal sokak önmegtágadásának eredménye. A négy elemről szóló tant még e században is tanították. A XVII. században még híres vegyészek receptet készítettek az aranycsinálásról. A phlogiston elmélet még nem nagyon régen tudományos elmélet volt. Még csak néhány évtizeddel ezelőtt azt tanították mindenfelé, hogy az élettelen anyagból élő lény állhat elő spontan generatio útján. A fénytüneményeket még ma is oly anyag rezgéseiből magyarázzatják, a mely meggyőződésem szerint a hőanyag testvére. A lelki életről is a képtelen nézetek egész serege jött forgalomba. A görögök még három vagy öt lelket fedeztek fel az emberi testben és még most is vannak psychologusok, a kik hypostasirozott lelki tehetségekkel végeztetik a lélek munkáját s egyebek közt azt tanítják, hogy az ember emlékező tehetséggel jó a világra, a mely szegény tehetségnek tehát emlékeznie kellene, mielőtt a lélek egyetlenegy kép felett is rendelkezne. Az Istenre vonatkozó képzelődések száma is legio. S azok az úgynevezett tudományos nézetek, a melyek szerint az Isten mindenütt jelenvaló ugyan, de öntu-

datlan vagy öntudatos ugyan, de csak a dolgok sorozatának első láncszemére van hatással, csak unalmasabbak, de nem okosabbak a pogányok hitregéinél.

Valójában azt mondhatjuk, hogy az emberiség az ismeret-szerzés munkájában sokra haladt ugyan, de az ismeretek még mindig sok tévedéssel vannak keverve. Pedig a tudomány alkotás munkájának csak első része az ismeretek szerzése. Mikor a tévedéseket kiküszöböltük, mikor a hamis rendszereket megdöntöttük, akkor a valóságos ismereteket egy alkalmas alap-gondolattal szerves egészszé kell fűzni. *Alkalmas* alapgondolattal. A szervező alapeszme sem lehet tehát légből kapott; annak is a valósággal egyezőnek kell lennie. Két kriteriuma van tehát az igazi tudománynak. *Egyik az, hogy az elemeit képező tételek ismeretek legyenek, a melyek a valóság egyes részeiről helyes magyarázatot adnak. A másik az, hogy az erejét képező alapeszme a dolgok összeköttetésének visszatükrözője legyen, vagyis a subjectív rendszer, a mit alkotunk, feleljen meg a dolgok objectív rendjének.*

Mindezekből következik, hogy a milyen fenséges a tudomány ideálja, olyan gyarló és tökéletlen az a valóságban. Hogy a tudomány ideálja fenséges, azt nem szükséges bizonyítani. Hiszen a valóság minden részének helyes magyarázatait, millió meg millió ismeretet egy megfelelő és hatalmas rendszerbe olvasztani, a különbözőséget egységre hozni, mint Jevons kívánja és pedig a valóságnak megfelelő módon: lehet-e ennél dicsőbb eszmény? Ez eszményi állásponttól azonban nagyon távol vagyunk.

Távol vagyunk először is azért, mert a valóságnak nagy része egyáltalán el van zárva megismerő tehetségeink elől. Flammarion e szomorú tényt költői módon írja le Uraniájában, Herbert Spencer pedig e tényre alapítja azt a kétségbe nem vonható tételét, a mely szerint ismereteink csak relativ értékkel bírnak. Az általunk megközelíthető világ teljes és tökéletes magyarázatát ugyanis csak az azt körülzáró világ adhatná. E titokteljes világból hosszas munka után még tán sokat bevonhatunk a megismerés körébe, de a nagyobb részt bizonyára sohasem.

Tudományunk tökéletességét ezenkívül még az is rontja, hogy a megismerhető dolgokat is egy ember nem képes felölelni. A tudományt egyes tudományokra voltunk kénytelenek szétszakgatni. Mivel pedig a tények egymással összeköttetésben állanak, bizonyos tények meg nem vizsgálása akadályozhat az általunk kutatott téren is az ismeretek s még inkább a helyes rendszer megalkotásában. Ha valaki az öntudat tényeit sohasem vizsgálta, az agyvelőről sem alkothat *minden* tekintetben kielégítő ismeretet.

A tudomány épületén valóságos rombolást visz véghez azoknak az eljárása is, a kik a tudomány közönségesen ismert kritériumait semmibe nem veszik. Daczára sok szomorú csalódásnak, jóformán mégis minden nézetet, a mely az emberi ész erőlködése folytán származott, tudománynak neveznek, mihelyt e nézetek a tudományos tárgyalási mód kereteiben jelennek meg. Így jutnak aztán az emberek oda, hogy egészen nyugodtan beszélnek a tudomány tegnapi, mai és jövőendő álláspontjáról. A tudósok sokszor homlokegyenest ellenkező nézeteket hirdetnek s azért mégis mindenik tudomány. Pedig az igazság csak egy lehet s ha ma más álláspontja van a tudománynak, úgy a tegnapi bizonyára nem volt tudomány. Ha három tudós háromféle véleményt nyilvánít, legalább is kettő, ha nem mind a három, téved s mindenik nem árulhat tudományt. És ha elgondoljuk, hogy minden tudományban vannak részek nagy számmal, a melyekről mindenki jóformán bizonyosnak veszi, hogy azok a *«tudomány fejlődésével»* gyökeresen megváltoznak: lehet-e állítani, hogy van egy oly csalhatatlan, teljesen kész, teljesen bizonyos, minden részeiben tökéletes tudomány, a melyre rá lehetne mutatni, hogy ime itt vagy amott vagyon, Berlinben vagy Párisban vagyon?! E tételek, a melyek tényeken alapulnak, egyáltalán semmit sem vonnak le a tudomány igazi értékéből. Még kevésbé fordíthatók ama gonosz hatalmak védelmére, melyek a tudomány szabadságát korlátozni s a tudomány szabad fejlődését gátolni törekedtek.

Nem a tudomány ellen emeltük fel szavunkat, hanem azok hánya-vetisége ellen, a kik, sokszor nagyon is efemer értékű nézeteik iránt annyi tiszteletet követeltek, a mennyit.

joggal csak a tudomány ideálja követelhet. A tudományt gyarlóságai daczára is becsesnek tartjuk. Eredményei eddig is csodálatosak. A gyakorlati élet rendkívül sokat köszönhet neki. A romboló eszközöket is tökéletesítette ugyan, de ezer meg ezer áldást árasztott az emberiségre. Az ellentétek háborgását sokszor lecsendesítette. Szava sok babonát és előítéletet hallgattatott el. Fejlődésében is hiszünk. Hiányaira is azzal a reménnyel mutatunk rá, hogy e hiányokat, a mennyire az emberi erők korlátoltak, az Isten vezetése engedi, lehetőleg pótolni fogja.

Szabadságát pedig feltétlenül szükségesnek tartjuk. Szükségesnek először is a *korlátozhatatlanság* értelmében. Jogulatannak tartunk minden kényszert, mely fenyegetéssel vagy büntetéssel akar valamely nézetet másra erőszakolni. Pszichológiailag is képtelenségnek, de gyakorlati szempontból is helytelen eljárásnak tartjuk,² hogy akármiféle hatalom is előírja, mit kelljen egyik vagy másik embernek gondolnia. Ha a tudomány nevével sokan visszaéltek, van elég tudományos eszköz e visszaélések tudományos megtorlására. Ha sokak veszedelmes tévedéseket terjesztettek, tessék a tévedések sötétségét a szellem hatalmas erőinek szabad kifejtésével eloszlatni. Utóvégre gondolni úgyis csak azt gondolja mindenki, a mit akar. Ha pedig mást állít, mint a mit gondol, vajjon az igazság ügyét mozdítja-e elő? A képmutatás bizonyára a legnagyobb bűn, a mit az igazság ellen valaha elkövettek.

Mikor azonban a gondolat és a tudomány szabadságát védelmezzük, megjegyezzük, hogy az *igazi tudományos szabadság nem egy a korlátatlansággal*. A korlátatlanság egyáltalán még nem biztosítja, sőt sokszor gátolja is a tudományos ismeret megalakulását. Nem biztosítja, mert mindenki gondolhatja ugyan, a mit akar, de ebből teljességgel nem következik, hogy mindenki okosat is gondol. Sőt bizonyos, hogy konok és zűrzavaros elmék igazán idétlen nézeteket hoztak létre a teljes szabadság élvezetében. Így pl. teljesen hatalmában állott ezer meg ezer embernek azt állítani, hogy a torony tetejéről leejtett kőnek a torony aljától messze kell esnie, ha igaz, hogy a föld mozog. Mindazáltal ez az állítás, a mely igen derék és komoly embereket is lépre vitt, ostobaság volt. Vagy pl. szabad volt azt

állítani, hogy az apostolok kegyes csalásból hirdették a Krisztus feltámadását, hogy magasztos eszméiknek megnyerhessék a világot. De a *«tudomány mai álláspontján»* e felfogást nem tartjuk nagyon okosnak, pedig valamikor a felvilágosultság nevében hirdették.

Mindezeknél fogva hangsúlyoznunk kell, hogy *az igazi tudományos szabadság nemcsak korlátatlanság, hanem elménk önkéntes meghajolása is a dolgok igazi mivolta előtt.* Csofálatos, hogy az igazságnak azt a részét, a mely e tételben van kifejezve, annyira figyelmen kívül hagyták a tudósok. Pedig bizonyos, hogy a tudomány szabadsága nemcsak valamely tudományos inquisitiotól való függetlenséget, hanem a lélek tévedéseitől való mentességet is magában foglalja. Ezer példával lehet ezt igazolni.

A gyémántról állíthatja mindenki azt, a mit akar. Bizonyára sok egyszerű elme hajlandó azt még ma is az üveggel egynemű testnek tekinteni. Rájok parancsolni, hogy a gyémántot a fekete szénnel tartsák egyfélének, képtelenség volna. Mégis az igazi tudományos szabadság csak annál lakozik, a ki a gyémántról azt tanítja, hogy az kristályosodott szén. Hasonlóképpen Huxley-nek szabad volt a Bathybiust élő lénynek nyilvánítani, de a valódi szabadságot e kérdésben csak akkor érte el, a mikor meghajolt az igazság előtt. Sok paraszt ember ma is azt tanítja, hogy a föld forog a nap körül. Ne tessék kinevetni ez egyszerű embereket. Ők ama *«tudományos»* nézet alapján állanak, a mely szerint az ember csak azt *hiheti el*, a mit *lát*. Mindazonáltal e kérdésben csak azok szabadok, a kik meghajolnak amaz igazság előtt, hogy a föld a nap bolygója. A műveletlen kertészek azt hirdetik, hogy a szarvasgomba az általok készített ágyból nő ki s ez szabad nekik, de e kérdésben igazán az szabad, a ki tudja, hogy a gombaágy csak a kedvező alkalom a csirák kifejlődésére.

A külső szabadság, a korlátatlanság nagyon régóta megvan s a görögöknél mindig megvolt; a tévedések egész serege azért mégis leigázta ez emberi lelket. Minden egyes ismeret, a melyel az elme a valóság valamely része előtt meghódolt, egy-egy láncszemét törte el a tévedések ama bilincsének, a mely a

külső hatalom zsarnokságánál is nagyobb és nehezebben leküzdhető ellensége az igazi tudománynak is, az igazi szabadságnak is.

II.

Az elmondottak után nyugodtan foghatunk ama kérdés megvizsgálásához: *mily viszonyban van a keresztyén hit a tudomány szabadságával?*

Hogy e kérdésre megfelelhessünk, előbb azt kell megmutatnunk, hogy mily viszonyban van a keresztyén hit a tudományok tudományával, a theológiával? A theologia az Istenre vonatkozó ismeretek rendszerbe foglalva. Mielőtt a theologus nagy, hatalmas, tudományos alkotmányt épít: Istenről ismereteket kell szereznie. Ez feltétlenül következik fentebbi fejtegetéseinkből. A ki az ásványokról akar tudományt alkotni, annak előbb az ásványokat meg kell ismernie s ez ismeretek rendszerbe foglalva: ez az ásványtan. A ki lélektant akar írni, annak előbb a lelki tényeket meg kell ismernie s ez ismeretek rendszerbe foglalva: ez a lélektan. A theologia is tehát nem akármiféle önalkotta tételek összessége, még kevésbbé bizonyos vallásos felfogások bírálata, hanem az Istenre vonatkozó ismeretek rendszerbe foglalva.

A theologia első kérdése tehát ez: *megismerhető-e s mi módon ismerhető meg az Isten?* A ki az Istenről helyes ismereteket szerez, annak aztán, hogy *tudós theologus* lehessen, még ismereteit alkalmas rendszerbe kell foglalnia. De a ki az Istent meg nem ismeri, az bírálhat, a mennyit akar, vagy alávetethi magát valamely földi tekintélynek, összeírhat történeti, nyelvészeti vagy másféle fejtegetéseket: a theologiai tudománynak még ABC-jéig sem jutott el. Nagyon de nagyon fontos kérdés tehát az: *megismerhető-e s mi módon ismerhető meg az Isten?*

Mit felel e kérdésre a *tudomány?* Most álljon elő az, a ki fentebbi fejtegetéseink igazságát a tudomány gyarlóságáról nem akarja elismerni. Mutassa meg a tudományt, a mely tapogatózó lelkünknek kielégítő választ nyújt. Felületes elmék sokszor szélsőségekben járó, bár még nem egészen vallásellenes

nézetekre diadallal szoktak mutatni, hogy ime ez a theologiai *tudomány*. De vajjon a tudós világ általában tudományosnak tartja-e azt a felfogást, a mely szerint az Isten létezik s az Isten megismerhető, a mely felfogás pedig a legszélsőbb theologiai kritikai irányoknak is fogódzó pontja? Teljességgel nem. A durva materialisticus atheismus ugyan az ismeretlen fejlődése következtében az igazán tudós világ előtt hitelét veszttette, ámbar megjegyezzük, hogy valamikor a tudomány egyik legfenségesebb diadalaként ünnepelték. Vele együtt hitelét veszttette az a rationalisticus nézet is, a mely szerint az Isteneszmé velünk született. A tapasztalati psychologia ugyanis bebizonyította, hogy velünk született eszmék nincsenek. Ezt a rationalisticus felfogást is egyébiránt volt idő, hogy úgy árulták, mint a sötétségekben járó hittel szemben a felvilágosult tudomány színarany igazságát. Ma más divat járja a tudományos világban s ez az *agnosticismus*. Az agnosticismus legkiválóbb képviselője, *Herbert Spencer*, bebizonyította, hogy e világ felett álló nagyon hatalmas lény képzelése s reá vonatkozó fogalom csinálása s az így keletkezett képtelen fogalom (pl. *summa causa* vagy abszolút) elnevezése teljességgel nem Isten ismerete. Szerinte tehát az Isten megismerhetetlen. És bár a vallásnak, mint psychologiai ténynek jelentőségét számbavehető elmék, ha nem vallásosak is, elismerik: az agnosticus világnézet az uralkodó. E világnézet néha egy kis deisticus, máskor kantianus színezetet nyer, de valósággal nemcsak nagyon elterjedt, de egyúttal az egyetlen Istenre vonatkozó elmélet, a melyet a tudós világ igazán tudományos felfogásnak tart. Theologusok — már t. i. a kik e nevet viselnek — természet-tudósok, államférfiak, pápista és protestáns kitünőségek e felfogásnak hódolnak szívök mélyén s hogy e felfogásnak hódolnak, kitünik skeptikus mosolyaikból magántársalgás közben s abból, hogy a fennálló egyházak tételeinek fentartását csak a nép számára tartják szükségesnek. És fájdalom, aggasztóan terjed az a meggyőződés, hogy minél erősebb a tekintély vallási dolgokban s minél több fényvel veszi magát körül: annál jobb. Az agnosticismus gyávasága képmutatásra s az igazság elárulására vezetett százezreket. A theologia vagy sivár tagadássá, terméketlen és száraz nézetek tömkelegévé, vagy pedig a politika

szolgálójává lön sok tekintetben. A végeredmény egyfelől ez: *felforgatni a világot, mert minden vallás csalás*, másfelől pedig: *mivel minden vallás csalás, bóköljunk leginkább annak a vallásnak, a mely legalkalmasabb a tömegek megfélemezésére.*

Itt tűnik ki igazán a keresztyén élő hit nagy értéke. Mert a rettenetes labirinthusból csak ez vezethet ki. Az Isten ismerete nem könyvek betűinek és tételeinek fenhéjazó vizsgálata közben születik meg, hanem a hívő lélek áhitatában, a lelkiismeret gyötrelmében, a világ bajai miatti kesergésben, gyarlóságaink, kicsinységünk, méltatlanságunk szívünkre vétele után a Krisztus általi megvizsgáltatás s a Lélek általi meggyőztetés közben. *A keresztyén, élő hit Isten munkája az emberben.* Azokat a gátokat, a melyek a megismerő lélek előtt ott állanak, az Isten az ő kegyelmének erejével átszakítja. Sehol, semmiféle megismerésnél nincs ily kedvező helyzete az embernek. Az ásvány, a növény, a csillag, az állat nem segít engem öntudatosan, a mikor meg akarom ismerni. Az Isten megismerésénél egy nálam tökéletesebb, sőt egy teljesen tökéletes hatalom jó segítségemre. *Ha nem jönne, Istent sohasem ismerhetném meg.* Ez már kétségkívül bizonyos. A gyémánt gyémánt által, az ibolya ibolya által, a lélek a lélek nyilvánulásai által ismerhető meg. *Isten is csak Isten által ismerhető meg.* Tapasztalás nélkül nincs igazi ismeret. Istenismeret sincs. Hogy az Istent megismerhessem, Istennek emberré kellett lennie. Az a felfogás, hogy a Jézusban nem az Isten lett emberré, hanem egy kiváló vallásos genius felemelkedett az Istenfiúság tudatára, de azért e bölcs és erkölcsös férfiú által meg lehet az Istent ismerni: épen csak annyit ér, mintha valaki azt mondaná, hogy az ibolyát akarja megismerni s e czélból alapos vizsgálat tárgyává teszi az amethystet. Nincs ennél természetesebb. Én az Isten tökéletes életkörébe a magam erején nem juthatok. Istennek kellett tehát hozzám leszállnia. Istent csak isteni módon lehet megismerni. Azt nem tartjuk szükségesnek bizonyítani, hogy az Isten csak egy lehet. De akkor bizonyos, *hogy az Istent csak egyféle módon lehet megismerni* s ezzel vessen számot minden emberi elme. Csak egy közbenjáró lehet Isten

és ember közt s e közbenjárónak Istennek is, embernek is kellett lennie. Istennek, mert Istent akarta velem megismertetni s embernek, mert az Istent az emberi megismerés körébe kellett lehozni. Hisz ez oly világos. Az Istent soha senki nem látta, hanem a Fiú, az jelentette meg nekünk. Az Istent senki sem ismeri, csak a Fiú s *a kinek a Fiú megjelenti*. A növényeket nem lehet az ásványok által megismerni, a lelki életet sem a növények életének vizsgálata által. *Istent sem lehet az emberi bölcsesség által*, hanem csak az isteni Lélek által, az Isten kijelentése által s az által, a kiről e kijelentés bizonyosságot tesz, a megfeszített és feltámadott Krisztus által. Az Isten ugyan mindenütt jelenvaló és az agnosticus csak tudatlanságáról tesz bizonyosságot, a mikor az Istent a megismert világon túl keresi. Ha egyáltalán van Isten, akkor mindenütt jelenvalónak kell lennie. Az Isten ugyanis nem lehet más, mint tökéletes élet. Az élet a mértékünk a földi dolgok tökéletességét illetőleg is. A miben élet van, az tökéletesebb annál, a miben nincs élet. Az életnek pedig egyik főjellemvonása, hogy a környezettel szerves összeköttetésben áll. Minél tökéletesebb valamely lény, annál nagyobb környezettel van összeköttetésben. Az ember környezete már óriási nagy. Az embernél valamivel tökéletesebb lény környezete már elképzelhetetlenül nagy. A tökéletes lény erejének tehát a környezet minden pontjára ki kell hatnia.

Ez igazság a keresztyén hit keletkezésének lehetőségét mutatja. Hogy százezrekben az Isten mindenütt jelenvalósága daczára élő, erős keresztyén hit nem támad, azt a tapasztalati psychologia magyarázza meg.

Az ember lelke az Istennel való összeköttetés nélkül lép be a világba. Egyáltalán nem rendelkezik kész eszmék fölött titokteljes léte kezdetén. Ez eszméket, köztük az Isten eszméjét is, úgy szerzi meg hosszú ideig tartó munka által. E munka közben a lélek nélkülözi az Isten ismeretéből származó erőket s kiválóan az érzékek által vezérelteti magát. Az érzékek pedig kiválóan az anyagi világra irányozzák figyelmét. Ezért hajlandó a lélek az érzéki világban keresni kielégülést. Az érzéki világ változatosságával valóban akadályozza az embert abban, hogy

az Istennel foglalkozzék s az Istennel való foglalkozás hangulatát megkeresse. Mikor aztán az ember az érzéki világ és helytelen nevelés folytán helytelen világnézletet alkotott magának, akkor a helyes Istenismeretet csak iszonyú küzdelmek útján szerezheti meg a lélek. Egy hibornoknak, a ki a leghatalmasabb szervezet szolgálatában tekintélyt és örömeket élvez vagy egy német egyetemi tanárnak, a ki 7—8 nyelvet megtanult, 500—600 könyvet elolvasott s a bibliát abból a szempontból tanulmányozta át, hogy arról egy új teoriát alkosson: rendkívül nehéz megtérni. *De meg kell térnie, ha igazán theologus akar lenni. Szegényül és nyomorultul kell a Megváltó Krisztus előtt bűnbocsánatért esdekelnie*, mint a hogy Ágoston és Luther esdekelt. A legszebb sejtelmek, a leghatalmasabb rendszerek, mind-mind nem érnek semmit. *Mert a Krisztus az út és senki sem mehet az Atyához, hanemha O általa.* A keresztyénség első századaiban a legkiválóbb szellemek egész serege igyekezett keresztyén tudományt alkotni, de a megfeszített Krisztusban való hit nélkül. Bámulatos engedményeket tettek az apostoli hitnek, de a keresztyénség még sem engedett. Tudós keresztyén fők semmi kifogást nem emeltek az ellen, hogy valaki gnosisra tegyen szert, de hangsúlyozták, hogy a pisztisz az alap. Csodálatos dolog ez, mert hiszen ők még a tapasztalati psychológiát, meg az ismerettan alapelveit nem ismerték. De, úgy látszik, a Lélek, mely vezette őket, ismerte. Ez a Lélek a legcsodásabb rendszerekkel szemben is azt tanította nekik, hogy a megfeszített Krisztusban vetett hit nélkül nincs igazi theologiai tudomány. Mert csak a hit vezet az Isten ismeretére. E hit mutatja meg, miképen léphetünk be az országba, a melyben az Isten lakozik. E hit hoz bennünket helyes viszonyba az Istennel. E hit kapcsol össze Istennel, a kitől elszakadtunk. E hit által vesz lakozást bennünk az Úr. E hit dönti le közöttünk és az Isten között levő gátat, hogy a Lélek egész erejével kiáradhasson s lelkünket megtermékenyíthesse. E hit nélkül legfőlebb csak keressük az Isten utait. E hit nélkül legfőlebb meddő fogalmakkal vigasztaljuk magunkat az élő Isten helyett. E hit nélkül tehát sem az Istenről, sem az ő munkáiról, gondviselő, megváltó és megszentelő hatalmától, sem az ő országá-

nak titkairól helyes ismereteket nem szerezhethünk. A theologiai tudományt pedig ilyen ismeretekből kellene megalkotnunk.

S ezzel célhoz értünk. Azt a problémát, a minék megfejthetése végett a tudományról, annak törvényeiről és szabadságáról, továbbá a theologiai tudományról s az ennek megalkothatását lehetővé tevő ismeretekről a szükséges kérdéseket tisztáztuk, most már könnyen megfejthetjük.

A tudomány szabadsága s a keresztyén hit egymáshoz való viszonyát óhajtjuk kellő világításba hozni s a keresztyén hittől szívünk mélyén ép oly habozás nélkül hangsúlyozzuk a tudomány szabadságát az Istenre vonatkozó véleményeket illetőleg, mint a hogy hangsúlyoztuk az ásványok és növényekre vonatkozólag.

A szabadságot itt is először a teljes korlátatlanság értelmében hangsúlyozzuk. Kényszert vagy büntetést theologiai tévedésekért sohasem alkalmaznánk. Helytelennek s a lelkiismeret elleni szabadság megsértésének tartjuk nemcsak az inquisitiókat s a pápa családokozhatatlanságának ráerőszakolását milliókra, hanem azt is, hogy reformátusok valaha unitáriusokat hitelenségükért börtönbe vetettek, hogy most akármelyik egyház is adót szed azoktól, a kik hozzátartozni nem akarnak vagy hogy erre államférfiak, a kik szabadelvűséggel dicsekesznek, jogot adnak. Semmiféle emberi tekintélyt hit dolgában el nem ismerünk. Nemcsak olyan képtelen rendszer ellen tiltakozunk, minő a papismus, hanem az evangéliomi alapon álló confessiók általi megkötése és leigázása ellen is azoknak, a kik szívök mélyén másféle hitet vagy hitelenséget táplálnak. Sőt még tovább megyünk. Vannak kritikus protestáns lelkészek, a kik rettenetesen zúgnak a confessiók, sőt a Krisztus feltámadása ellen is: hanem mikor socialista hallgatóik istentelenséget tanítanak vagy más hallgatóik a bementésre alapítanak új egyházat és predikátorokat küldenek széjjel, akkor aztán már szabadságellenes húrokat kezdenek pengetni. Mi pedig azt valljuk, hogy a mennyire joga van pl. egy református lelkésznek vagy tanárnak a református egyházon belül megtagadni ez egyház fundamentalis alaptételeit, annyi joga van a hivek egy részének baptistává vagy atheistává lenni. *Ha valaki a szabadságot csak a korlátatlanság értelmében veszi, akkor*

nines joga sem ilyen, sem amolyan theologiai véleményt követelni mástól.

Mi a szabadság eszméjét a korlátatlanság értelmében is fenntartjuk, mert az igazságra vezetés szellemével ép oly ellentetesnek tartjuk az atheisták vagy baptisták *üldözését*, mint az orthodox vagy nem orthodox protestánsokét, zsidókét vagy pápistákét. Rábizzuk természetesen mindenkinek lelkiismeretére és becsületérzetére, hogy kövesse Kálvin példáját, a ki, mikor ellentétbe jött egyháza *szellemével*, lemondott annak *javairól*.

Hanem ha már általában azt mondtuk, hogy a szabadság eszméje a teljes korlátatlanság értelmében csak *egy* része az igazságnak, úgy még inkább hangsúlyozzuk azt a theologia terén. A szabadság a korlátatlanság értelmében csak előfeltétele a meggyőződésen alapuló mélységes tudományosságnak, de nem biztosítéka. S ha már a levegőről meg a békák létrejöttéről a legnagyobb képtelenségeket hirdették sokan századokon keresztül a szabadság teljes élvezetében, vigyázzon, a ki a szabadság tüzevel a theologia terén játszik, hogy meg ne égesse magát. A *sok* élettelen és élő tárgyra vonatkozó ismeretek terén még ha egy csoportról ostobaságokat hirdet is valaki, egy más csoportról egészen tisztességes ismeretei lehetnek. Taníthatja valaki, hogy az öntudat az agyvelő váladéka s ez ostobaság, de meg lehet azért, hogy az illető nagyon jól meg tudná mondani, hogy a látó ideg az agyvelő melyik részében végződik. *De ha valaki annak az egy igaz Istennek, a ki, mint Atya Fiu és Szentlélek jelentette ki magát, ismeretét eltréfálja: ugyan mi csoda másféle Istennek ismeretével vizsgálja magát?*

Épen azért úgy az egyén, mint az egyház törekedik arra a *szabadságra*, a melylyel a Krisztus megszabadít. Mert ha theologiai tudományt nem lehet építeni a korlátatlanság alapján, virágzó egyházi életet még kevésbé lehet. Jaj annak az egyháznak, a mely egy vitakozó társaság színvonalára süllyed alá, a melyben mindenki mást hisz s épen azért az igazság erejének hatalmas kifejtésével a sebeket gyógyítani s a gyakorlati élet terén eredményeket elérni nem tud, hanem elzüllésnek indul. A korlátatlanság s annak veszedelmei ellenében emberi tekintélyt állítani fel nemcsak képtelenség, mint általában a tudományokra.

nézve, hanem bűn is, a melynek eredménye a képmutatás, tespedés s az egyház teljes elvilágiasodása. Elzárva az isteni forrástól elszárad minden s fictióvá lesznek nemcsak az egyes egyházi formák, melyeknek árnyékában lábbal tiporják a krisztusi igazságot és szentséget, hanem az egyház maga is.

Nincs máshol segedelem, csak annál, a ki azt mondotta: *Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszen.* A tudományok terén általában nemcsak a külső korlát s az emberi tekintély, hanem a tévedés is lenyűgöz és rabigába ver. A theologia terén is így van ez. Mi szabadít meg a tévedéstől? Az igazság, a helyes ismeret, a mely a megismerendő tárgy mivoltáról felvilágosít. A levegőről soká azt állították, hogy elem és hogy rokon a tűzzel és ez szabad volt. De mi emelte a világot a tévedésektől ment szabadság magaslatára? A helyes ismeret, a mely a levegő alkotásairól és azok viszonyáról felvilágosítást ad. *A theologia terén is tehát az igazi szabadságot az igaz ismeret valósítja meg.* A hol az Úrnak Lelke vagyon, ott vagyon a szabadság. Ne téveszsze tehát senki össze az isteni tekintélyt az emberi tekintéllyel. Az emberi tekintély ellen egyforma hévvel szól a tudomány és a keresztyén hit. Mert az ásványok megismerésére nézve az ásványok az igazi tekintély, a növények ismeretére nézve a növények, *az Isten ismeretére nézve a Krisztus, a kiben az Isten megjelent.* Szabad-e tehát kritizálni a bibliát? Szabad-e tagadni a Krisztus csodatételeit s feltámadását? Szabad. Mi az érdeklődés jeleit látjuk e kritizálásban. Mi azt hisszük, hogy a Büchner-féle materialisták vagy Herbert Spencer-féle agnostikusok helyzeténél sokkal reményteljesebb azoknak az állapota, a kik a Krisztussal foglalkoznak. Az igaz, hogy mikor az ellentétek iszonyú zűrzavarát látjuk, mikor halljuk, hogy egyszer a Krisztus tanítványai csalni akarták a feltámadás tanával a világot, máskor visiót láttak s ennek alapján indították meg a keresztyén egyház hatalmas munkáját, ismét máskor a Krisztus feltámadott ugyan, de meg sem halt egészen s végre, hogy meghalt bizony egészen, de halála után évtizedek mulva hirdették először feltámadottnak, vagy mikor halljuk, hogy egyszer a Galata-levél nem igazi, máskor az apostolok cselekedeteiről írt könyv, egyszer

a János evangeliomát nem írhatta János apostol, máskor a Jelenések könyvét; vagy mikor halljuk, hogy egyszer a görög bölcsészet leélte magát teljesen és elernyed, a mikor a nazaréthi Jézus megjelent, máskor meg a keresztyén ellentéteket tökéletességre vivő mozgalom főokmánya a János-evangéliom a görög bölcsészet gyümölcse, vagy mikor azt halljuk, hogy a Jézus ember volt s a Szent Lélek csak frázis, mégis az ezt hangoztatók keresztelnek az Atya, Fiú és Szent Lélek nevében: hát bizony, kivált ha meggondoljuk, hogy oly óriási szellemi munka egyetlenegy bűnöst sem térített meg, egyetlenegy kételkedő lelket sem vigasztalt meg, egyetlenegy pogányt sem ragadt ki a sötétségből, egyetlenegy könyvet sem törölt le: sokszor megszáll a reménytelenség, hogy azok a vergődő lelkek czélt érnek-e valaha? De a Fiú hatalmas s megszabadíthatja őket, hogy igazán szabadok legyenek. Az Isten ma is Pállá teheti a Saulusokat és adhat nekik élő hitet, mert az isteni tekintély ebben is különbözik az emberitől, hogy míg az emberi tekintély lenyüggöz, addig az isteni megáld. A kinek pedig van, annak adatik. A keresztyén élő hit elvezet az Isten ismeretére. Az Istenről szóló ismereteket azután rendszerbe foglalják az arra hivatottak. Nem minden keresztyénnek kell tudós theologusnak lennie, bár minden tudós theologusnak valamikor azt kellett kiáltania őszintén és komolyan: *Isten légy irgalmas nekem, szegény bűnösnek!*

Annyi bizonyos, hogy *az élő keresztyén hit s az abból származó ismeret az igazi szabadság birtokába juttat.* A kinek ilyen élő hite nincs, attól az is elvételik, a mije nincs. E különösnek tetsző szó itt nyer igazi magyarázatot. A kinek élő, keresztyén hite nincs, az vagy a tekintély vagy a theologiai divat által rákényszerített elveket aggatja magára. Tételei nem érnek semmit. Nem is az övéi. Elvételik hát tőle, a mije nincs. Míg ellenben az az egyén vagy egyház, a melyben a Krisztus él, nyereségről nyereségre halad és sem egy minden mozgást és fejlődést előlő szellemi zsarnokság, sem ama féltelenség és szétbomlasztó irányzat zsákmánya nem lesz, a mely a szabadság nevével visszaél, mert az *igazságot és az igazi szabadságot nem ismeri.*

Szabó Aladár.

SÉTA A RÓMAI KATAKOMBÁKBAN.

(Befejező közlemény.)

Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy a keresztyén egyház csakis bibliai képekben juttatta kifejezésre a maga hitét és reménységét. Más jelképes kifejezéseket is szeretett használni köztük sok olyant, a melyet a pogányok is használtak ugyanabban a korban. A remény horgonyát, a béke olajágát, a győzelem pálmáját, az egyház hajóját, a mely duzzadó vitorlákkal futja pályáját, a Szentlélek galambját; a szép híves patak vizén enyhülő fáradt szarvast (a szenvedő embernek ezt a poetikus képét), mindezeket és még számtalan egyébnek az ábrázolását is lépten-nyomon ott látjuk a katakombák falain és a koporsókon.

Teljességgel nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy az első keresztyéneknek nem volt érzékük a világi dolgok iránt. Nézzék csak, t. hallgatóim, azt a pőrölyt, kalapácsot, azt a harapófogót, azt a tükröt, ezt a kohót, vagy amott azt a lándzsát és lovat. Nézzék csak azt a kovácsot, a ki egész erejéből sujt le a pőrölyre, vagy emitt ezt a zöldségáruló asszonyt! Mit jelent mindez? Nem kevesebbet annál a nagy értékű bizonyosságnál, hogy a munka is szent volt az első keresztyének szemében, hogy tiszteltek minden állást, minden ipart, minden foglalkozást, a mire Isten elhívta őket.

Ez még más egyébről is meglátszik. Nézzük meg csak jól, hogy azok mögött az érczlapok mögött, melyek a sírok száját befödik, nem lehetne-e a koporsón kívül, a mely első sorban vonja magára figyelmünket, még valami egyebet is felfedeznünk? Dehogyan nem! Hisz mindenik sírbolt teli van mindenféle tárggyal, nagygyal és kicsinyvel, értékessel és közönségesselel. Mit jelent mindez? Talán csak nem halottaik számára hordták azokat oda a keresztyének? De igen. Valamennyi régi népnél megtaláljuk azt a szokást, hogy halottaik sírjába ruhát, fegyvert, drágakövé ékszert, bálványszobrokat, sőt ennivalót is

raktak. Abból a kevésből is, a mit az ősmagyarok pogány vallásáról sikerült megtudnunk, ezt az egyet biztosra vehetjük, hogy őseink is a kiváló vitézeket, a fejedelmeket lovastul és fegyverestül temették el. E tekintetben, azaz érzelmi szempontból, rendkívül szép gondolat vezette az ős népekért, hogy mikor kedves halottaikat az örök nyugalom hazájába vitték, lehetőleg élét vegyék annak a mélyreható különbségnek, a mely az élőket a holtaktól elválasztja. Úgy jártak el, mintha nem tudtak volna beletörődni abba a gondolathoz, hogy kedveseiket a halál örökre kitörülte az élet könyvéből; vagy mintha valami homályos sejtélem derengett volna elméjükben egy jövőendő élet felől.

Ugyanezt a szokást találjuk meg az első keresztyéneknél is. Mindenféle házi szerszám, a mik közt a lámpás a legelső helyet foglalja el; edények, konyhai szerek, piszkavas, villa, kés, nyárs található a katakombai sírokban a miből némelyek hajdan tévesen azt következtették, hogy azok kinzó eszközök voltak. Különös volt az a szokások is, hogy a halott szájába pénzt tettek. A pogányok, mint tudjuk, azért tettek így, hogy a halott Charonnak, a ki az Acheron folyón át az alvilágba szállította az árnyakat, meg tudja a kompbért fizetni. És bár a keresztyének ebben már régóta teljességgel nem hittek, maga a *külső szokás* jó hosszú ideig, majdnem a középkor közepéig, megmaradt közöttük. Fényűzési czikkeket is, még pedig igen nagy értékűeket, találni a katakombákban. Elefántcsont-, ezüst-, aranygyűrűket, melyeken a szokott jelképek: galamb, hal, horgony, a jó pásztor, vagy a Krisztus monogramma van kivésve. Nemkülönben karpereczeket, hajtűket, illatszereket, bábukat, játékkoczkát és sok más ilyesfélét, a mivel az elhunyt életében leginkább szeretett foglalkozni. Különösen sokat találunk — a sírokon kívül is — különböző formájú arany poharat, a melyeknek kettős fenekük van s apró jelképes rajzolatokkal és felírásokkal ellátott arany lapocskák vannak beléjük erősítve. Ezeket ünnepi lakomák alkalmával használták.

A mondottakból is látható, hogy az első keresztyének halottaik eltemetésekor milyen szorosán tartották magukat a pogány szokásokhoz. Még inkább kitűnik ez abból, hogy halottaik koporsójába amuletteket, varázsszereket tettek. Miként a pogányok a halál után is biztosítani akarták szeretteiket — a mint ők nevezték — «*a gonosz szem*» ellen s e czélból mindenféle olyan varázsló szert tettek sírjukba, a melyek képesek voltak tőlük eltávolítani ellenségeiket: ugyanígy tőnek az első keresztyének is. Hiában intették őket, hiában próbálták erről lebeszélni lelkipásztoraik és tanítóik. Az egyetlen, a mit összes igyekezetükkel képesek voltak kieszközölni, csak annyi volt, hogy a pogány

varázszerek helyett keresztyén amuletteket használtak. Ilyen amulettek voltak azok az apró bronzlapocskák, melyeken leginkább ezek a felírások voltak olvashatók: «legyen szerencsés, a ki viseli!» vagy: «őrizz meg engem!» — míg a már említett symbolumok Krisztusra és az ő evangéliomára utaltak. Amulettül viseltek továbbá arany kereszteket, apró tokocskákat, a melyekben egy-egy szilánk volt Krisztus keresztfájából; evangéliomi mondásokat, vagy vértanúk hamvát. Ezek és más ilyen dolgok, a melyeket a katakombákban fölös számmal találunk, bizonyítják, hogy mily erős gyökeret vert a varázslásban való hit ama kor meggyőződésében és hogy az ereklyék tisztelete milyen korán fellépett az őskeresztyének életében.

De elég erről. Sietnünk kell. Mert van még valami látni való, a mit semmi esetre sem szabad elmulasztanunk. Mit jelenthet az a felírás, a melyet a koporsókon és az érclapokon látunk? Lépünk valamivel közelebb, mert nehezen lehet elolvasni. Félmondatok, rövidített szavak, nem elég világos alakú betűk, hol latin, hol görög nyelvű szöveg: mind ennek kibetűzése, kétségtelenül, nagy fáradságba kerül. Mindazonáltal kísértsük meg! Mi az pl. a mit itt olvasunk? Hiszen itt az árnyékvilág *isteneiről*, az elyseumi mezőkről és örök álomról van szó! De hiszen ez mind pogány dolog! Ilyesmiben csak nem hittek a keresztyének? Nem. Bizonyára nem! De látják, ilyen óriási lehet a szokás hatalma. A miként halottjaik szájába pénzt tettek az alvilági révész számára: ép úgy koporsókon «istenek»-ről és «elyseumi mezők»-ről beszélnek. Más szempontból is hasonlítottak sír felirataik a pogányokéihoz. A halott nevét, halálának évét, napját, óráját, néha szüleinek, rokonainak, barátainak nevét, sőt pár ízben a sír tulajdonosának vagy ajándékozójának a nevét épen akképen találjuk feljegyezve, a mint ez a pogányoknál szokásban volt.

De van köztük különbség is. Feltűnik mindenekelőtt a figyelmes szemlélőnek, hogy milyen kevés rabszolga van a katakombákban eltemetve. A keresztyéneknek úgyszólván nem is voltak rabszolgáik; a legtöbb közülök felszabadította őket. És a kik megtartották is azt a nevet, azokra is más sors várt a keresztyének között. Rabszolga és úr, gazdag és szegény egymás mellett, sokszor ugyanabban a közös családi sírboltban van eltemetve. Ilyesmi lehetetlenség számba ment a pogányoknál. De hiszen ők azt a testvéri szeretetet sem ismerték, a mely a különböző rendű és rangú keresztyéneket olyan szorosan csatolta egymáshoz.

Feltűnő és megjegyezni való, hogy ezekben a sírokban, a melyekben annyi vértanú nyugszik, olyan kevés van, a mi

az ő mártíromságukra emlékeztetne. A dicsőítésnek és magasztalásnak egyetlen csilláma sem ötlük a szemünkbe. Mintha csak a lehető legtermészetesebb dolognak tartották volna, hogy valaki a Krisztusról való bizonyágtételét életével és vérével pecsételje meg.

Épen olyan egyszerűek voltak koporsóik feliratai is, legálább is a legkorábbi, s bátran mondhatjuk, a legjobb időkben. Míg a későbbi korban az elhunytak «csodálatraméltó jóságáról, szentségéről és hőlesességéről» emlékezik meg a koporsói felirat; míg az V. században már ezt olvassuk: «itt nyugszik Dalmatia, a kit Krisztus halálával megváltott és a ki a szentek közbenjárásával örömmel várja a jövődő ítéletet»; addig a korábbi idők feliratai sokkal rövidebbek, sokkal szerényebbek. «Élj békességben!» «Élj Istenben!» «Élj a Krisztusban!» «Élj az örökkévalóságban!» «Élj Isten dicsőségében!» «Meghalt a feltámadás reménységével!» «Most már Ábrahám kebelében nyugszik!» «Most már a szentek között van!» — ezek voltak azok a kevés szavú, de sokat mondó feliratok, a melyekben az első keresztyének, szívök gondolatait kifejezésre juttatták. Nagy ritkán még pár szó a megnyugvásról és megalázódásról, de tovább aztán semmi több. Belátták, hogy a temetőnél egyetlen hely sem kevésbé alkalmas arra, hogy hirdesse dicsőretét annak a testvérünknek, a ki az élet küzdelmeiben megfáradva, Megváltója ölébe hajtja pihenő fejét.

Sétánk véget ért.

Még egy pillanatig legyenek kegyesek velem együtt leülni, hogy pihenjünk és gondolatban fussunk végig mindazon, a mit láttunk.

Az első keresztyének vallás-erkölcsi életének csak parányi részlete vonult el most vizsgáló szemünk előtt. De kétség-telenül majdnem a legérdekesebb részlete. Avagy nem csigázza-e érdeklődésünket a legmagasabb fokra az a kérdés, hogy a küzdelemnek és szenvedésnek ama félelmes napjaiban mi volt a keresztyén embernek a legfőbb vigasztalása a halállal szemben? *Egy* dolog hatott meg bennünket mindenek felett, az a vidám reménység, a melyet annyiféle módon és alakban, különösen azokban a találó symbolumokban fejeztek ki: a dicső jövődő, az üdvösséges viszontlátás édes reménysége. Ez a reménység különböztette meg őket minden egyébnél inkább a pogány világtól. Míg a pogány világ legföljebb az örömtelen árnyék-élet várásáig jutott el; míg amott nem keltettek megütközést az ilyen sírfeliratok: «Fel emelem kezemet az Isten ellen, a ki engem ártatlan létemre, kiragadott az élők sorából»; vagy «én már nem leszek tovább, de mit ér az nekem!» — : addig a keresz-

tyéneknél a legvidámabb remény és a leghiggadtabb megnyugvás nyilatkozataival találkozunk.

Es vajjon mi tette reménységüket olyan vidámmá, megnyugvásukat olyan higgadtá? E kérdésre a katakombák adják meg a feleletet. A Krisztus mindig ott volt szemük előtt, írásban és képben, mint mesterük, barátjuk, üdvözítőjük, királyuk és vezetőjük a sötét sírboltok között. Sok olyan kérdésre, a mely Krisztus személyiségét illetőleg annak a kornak theologusait foglalkoztatta, nem adnak a katakombák semmi feleletet. De arra a kérdésre, hogy a hívő szívnek mi je volt s hogy az áhitózó lélek mit látott Jézusban: erre a kérdésre nem maradnak adósok a felelettel.

De nem maradnak adósok a felelettel arra a kérdésre sem, hogy az a keresztyéni hit és keresztyéni remény minő hatással volt földi életükre? «Nézzétek, mennyire szeretik egymást!» Ezt a tanuvallomást voltak kénytelenek tenni a pogányok, valahányszor a keresztyéneket élükben és holtukban szemlélőre vették. Szép bizonyágtétel, a melyet mi is kénytelenek vagyunk megerősíteni, miután a keresztyének temetkezési helyeit végig jártuk! Milyen találónak és igaznak látjuk itt a nagy apostolnak eme szavait: «itten nincsen görög és zsidó, barbár és szkitha, rabszolga és szabad, hanem a Krisztus minden mindenekben!» *Egy* a reménység, a mely mindnyájok szívét betölti, egy a vendégség, a mely valamennyijöket egyesíti, egy a sír, a mely mindnyájukat megnyugtatja.

De nem csupán a szeretetben nyilatkozott a keresztyén életelv, hanem egész világnézetükre is befolyással volt. Hogy világnézetük sok tekintetben hiányos és hibás volt, azt láttuk már fentebb. Az egyházi írók közül többen az első keresztyén egyházat nagyon is túlbecsülték, mintha a keresztyének vallás-erkölcsi élete olyan magas színvonalon állott volna akkor, a melyet később sohasem volt képes elérni. Ez balvélekedés! Az első keresztyén egyház rakva volt mindenféle babonával! A különböző bajok elhárítására askalmazásba vett varázsló-eszközök, az ereklyék tisztelete, a sok pogány szokás és szertartás, a mi a keresztyén életelvvel össze nem fért, mindez azt mutatja és bizonyítja, hogy a mint a keresztyénség közelebbi érintkezésbe jutott a pogánysággal és áthatotta a társadalom különböző rétegeit: azon arányban növekedett az a fenyegető veszedelem is, hogy tisztátalan alkatrészeket kelljen magáka fölvennie.

Ez a veszély Konstantin után még ijesztőbb arányokat öltött. Mikor a keresztyén egyház megszűnt kereszt alatt szenvedő gyülekezet lenni; de különösen a mikor állami egyházzá lett, a melyet minden más egyházzal és vallással szemben.

támogatni és kiváltságokban kezdtek részesíteni: ezren és ezren léptek be a keresztyén egyházba olyanok, a kik azelőtt ugyan-csak óvakodtak volna ettől a lépéstől. A mi azelőtt szegény volt, most megtiszteltetéssé vált. A mi régebben életveszélylyel járt, most dicsőség és haszonforrása lön. Nem csoda tehát, ha a megváltozott viszonyok folytán sokan tértek át a keresztyén egyházba olyanok, a kik a keresztyénség tiszta elveiből nagyon keveset vagy éppen semmit sem vettek föl lelkükbe. Nem csoda, ha tovább mind több-több pogány elem csuszott be a keresztyénségbe és azt apostoli egyszerűségéből mind inkább-inkább kivetkezettette.

Hogy ezt, a keresztyén egyház belső életének szempont-jából, előre *haladásnak nem* nevezhetjük, az nem szorul bizonyításra. De azért nem is csak *hanyatlás*, a mit tapasztalunk. A keresztyén egyháznak ezen a krízisen át kellett esnie, hogy — mint e földnek sava — hivatását betölthesse. Saját tisztaságának időleges koczkáztatásával is fel kellett magába ölelnie a társadalmi, a politikai, a nemzeti életet, hogy a maga elveivel áthathassa mindeniket.

Hogy ez mekkora fáradságába és küzdelmébe került és kerül még mindig; hányszor nyult téves eszközökhöz; mennyit vesztett el evangeliomi tisztaságából és hogy gyakran mennyi hathatós eszköz alkalmazásával lehetett a helyes ösvényre visszatéríteni és azon megtartani: tanít erre a történelem és a tapasztalás.

De bármily veszélyes is ez az út, *ez az egyetlenegy*, a mely a czélhoz elvezet. Bármily nehéz is ez a küzdelem, de szép és nemes! A keresztyén egyház mindig megértette és belátta ezt. Még a három első század keresztyén egyháza is, bármily ingatag és bizonytalan volt még akkor külső szervezete. Bizonyítják ez állításunk igazságát a katakombák. A munka is, a társadalmi élet is helyet foglalt azon a körön belül, a melyben a keresztyén hit kovászként hatott és élesztett.

Különösen nagy hely jutott abban a körben a művészetnek. Minden egyébnél világosan látjuk ebből, mennyire alaptalan az a vád, a melylyel a három első századbeli keresztyéneket annyiszor illették, hogy őket valamennyiüket aszkétai világnézet hatotta át, hogy csakis az égnek éltek s nem volt érzékek azon szépségek iránt, a miket a föld nyújt számunkra. Sokan voltak, igaz, azokban a napokban, olyanok, a kiket ez a vád jogosan illehet. Még az egyházi atyák között is voltak olyanok, a kik, mint Tertulián, a pogány társadalommal való merev ellentétben látták a keresztyén egyház ideálját. De a keresztyén egyház a maga egyetemében ezt a felfogást soha nem

vallotta a magáénak. Volt érzéke mindig a földi dolgok szépségei iránt és volt érzéke a művészet iránt is.

Hogy attól a módtól, a hogy a pogányok műérzéke különösen istenképeikben megnyilatkozott, idegenkedéssel fordultak el — az magától értetődik. Az egyetlen igaz Istenben való hit, a ki sokkal dicsőbb és sokkal felségesebb, semhogy emberi kéz kiformalhatná, ez a hit sokkal mélyebb és erősebb gyökeret vert szívükben, semhogy a pogány felfogással megbékülhettek volna. De azért magától a művésztől nem idegenkedtek, sőt a magok módja szerint szerették és gyakorolták is azt. És bármily gyöngés s hiányos is az első három század művészete, mégis az vetette meg alapját a keresztyén művészet ama csodás szépségű épületének, a mely a Rafaelek és Michel Angelok korában egész pompájában emelkedett az ég felé.

Dr. Nagy Zsigmond.

PÉTER APOSTOL.

(Befejező közlemény.)

Péter mint IV. igehirdető és író.

Midőn Péter apostoról, mint az evangéliom hirdetőjéről akarunk szólani, első sorban is ama beszédeit és nyilatkozatait kell figyelembe vennünk, melyeket Lukács örökített meg az Ap. Csei.-ről írott könyvben. Ezekből a beszédekből az apostol igehirdetésének tartalmát, meggyőződésének tárgyát s általában egész apostoli működésének lényegét és célját világosan és hiven megismerhetjük.

α) Beszédei között legegységesebb említjük azt a tömör és világos előadást, a melyet a 11 hű tanítványnak 12-re való kiegészítése irányában tartott (Act. 1, 15—22. Ez a beszéd világosan igazolja, miként sem maga Péter apostol nem formált semmi legkisebb jogigényt sem ahhoz, hogy az apostolok számát önmaguk által kiegészítsék, sem a 11 apostol nem érezte magát feljogosítva arra, hogy a 12 ik társat saját belkörü választás, cooptatio útján vegye be a testületbe, hanem igenis Péter az apostoltársak nevében az ügyet a gyülekezet elé terjeszté, hogy ez határozzon és intézkedjék a kérdés felett. Mily homlok-egyenest ellenkezőleg cselekesznek Péter apostol állítólagos utódai Rómában! ?

Kiválóbb fontosságú beszédet intézett az apostol a szent Lélek kitöltése alkalmával ama nagy sokasághoz, a mely részint kételkedéssel és gúnyolódással, részint pedig álmélkodással és megdöbbenéssel szemlélte a történeteket (Act. 2, 14—39. 40). Józan tudatossággal s minden rajongástól ment őszinte komolysággal mutat rá Istennek arra az ígéreterére (Joél 3, 1. kk.), mely szerint Isten az ő Lelkét nem csupán egyesekre és így nem is csak valamely külön szervezetű egyház hiveire, hanem az ő igaz lelki népének minden korú és állapotú tagjaira kiárasztandja, a mi ime szemeik láttára meg is történt. E missiói beszéde folyamán (22—36.) bizonyosságot tesz a megfeszített,

feltámadott és megdicsőült Jézusról, a ki Úr és Üdvözítő, a kit ennelfogva Izrael egész házának hívó engedelmisséggel el kell ismernie, mint amaz ígért és testben megjelent Messiást.

Hogy az emberi elme és képesség összes hatását és alkotását hasonlíthatatlanul túlszárnyalja Istennek hatalma, a mely csudákat mivel, ezt igazolja Péter apostol a sánta koldus gyógyítása indokából összefutamodott nép előtt (3, 12—26.), a midőn arról győzi meg őket, hogy e csudálatos tényt Isten maga cselekedte, azzal a czéllal, hogy megdicsőítse az ő szolgáját Jézust, azt a szentet és igazat, a kit Izrael megtagadott, megölt, de Isten föltamasztott a halálból (12—18.), a miből azt a következtetést vonja, hogy Izrael fiainak meg kell változtatniok eddigi gondolkozásukat, érzületöket és életirányukat s Istenhez kell térniök, hogy elnyerjék a bűnbocsánatot és az ígért szerint rájuk váró üdvöt Krisztus által. (19—26. v.). Ez evangéliumi igazságnak a keresztyénségre való alkalmazása önmagától értetődik.

Mikor pedig a főpapok, vének, irástudók (Máté 26, 57. 59; Mark 15, 1; Luk. 22, 66; Act. 5, 21.), farizeusok és sadduceusok (Act. 23, 6; 5. 34.) képviselőiből alkotott 71 tagú zsidó főtanács kérdőre vonta Pétert és Jánost: micsoda hatalommal, vagy kinek neve által gyógyították meg azt a sánta koldust? Péter lelkes bátorsággal és törhetlen meggyőződéssel nyomban megfelelt nekik, hogy ennek a csodálatos gyógyításnak eszközlője nem emberi erő, hanem Istennek hatalma és Jézus Krisztusnak a neve, a ki ellen a zsidók a legnagyobb tévedést és bűnt követték el, midőn Őt, az életnek fejedelmét megölték. De ezen cselekedetök ellenére Isten rendelete szerint mégis csak Jézus Krisztus az egyedüli élő szegéletkő, a kin kívül senki másban nincs idvesség sem ezen, sem a másvilágon (14, 8—12.).

A lelkiismeret szabadságának fenséges elvét hirdeti Péter apostol emez általánosan ismeretes tételben: Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mintsem az embereknek (Act. 4, 19. 20. h. ö. 5, 29—32.). Mikor ugyanis a zsidó főtanács Péter és János apostol előbbi tényeit megtorlás nélkül hagyva, megparancsolá nekik, hogy ezentúl aztán sem magános beszélgetéseik közben, sem nyilvánosan ne merjenek szólani egy hangot sem Jézusról: Péter és János a bírák saját ítéletére és lelkiismeretére felebbezve kijelenték, hogy a miket láttak és hallottak, arról teljes nyíltsággal vallást is tesznek, mert szívök sugalma, meggyőződésük szentsége és Krisztus iránt érzett szeretetök parancsszava ellenére semmi emberi vagy papi tekintély előtt meg nem hajolnak. Lángszózatuk másfél ezer év múltán visszhangra kél Luther és reformátor társai ajakán, a kik, miként

az apostolok, e hitben győzedelmeskedtek. Találón jegyzi meg Bengel: «non facile mundus tanta perversitate suas leges contra causam dei tuetur, ut naturalis aequitas etiam in intellectu plane obruatur».

Kérlelhetetlen ítélettel sújtotta az apostol az első keresztyén egyház alapjait már kezdetben veszélyeztető hamis tanubizonytságot, a pápaság által annyira istápolat reservatio mentalis bűnét, abban a beszédeben, melynek igazságát az isteni büntető szigor oly rettenetes módon igazolta (Act. 5, 3, 4, 8, 9.). Ananiás volt az az ember, a ki feleségével Zafirával az önmegtagadó felebaráti szeretet és jótékonyág zálogául, birtoka árának egy részét, azon hamis látszat és csalárd nyilatkozat mellett ajánlotta fel a gyülekezetnek, mintha ez a részlet összeg az ő birtokának egész értéke volt volna, holott jó nagy részét magoknál visszatartották s a gyülekezettől úgyszólván elsikkasztották. Péter apostol tartózkodás nélkül leleplezé a gyülekezet előtt Ananiás hazugságát s feltárja Zafirának bűnrészességét, melylyel ők az Úr Lelkét megkísértették, engedvén a sátánnak s hazudván Istennek. Ebből világosan megtanuljuk először, hogy a reservatio mentalis a sötétség fejedelmének, a sátánnak munkája és abban rejlik, miszerint a sátán befolyásának engedő ember bizonytságot tesz ugyan a tényleges igazságról, de annak a részletezéséről némán hallgat, vagy pedig ígéretekkel tesz, de titokban s alattomban kibuvót keres, a mire tisztességes, ép jellemű ember nem is gondolna. E szerint a reservatio mentalis az igazság és tényleges valóság ellen elkövetett bűn. A keresztyén jellemű ember, minden gondolatheli fentartás nélkül, azaz őszintén, igazán érez és tesz. Megtanuljuk továbbá Péter apostol idevonatkozó szavaiból másodszer azt, hogy a sátán csábításainak számtalan és különféle fokai vannak, a legenyhébb ingerektől fel a legreimesebb gonoszságokig, miglen a sátán eltölti áldozatának szívet, a mi a legirtóztatóbb ellentéte annak, mikor a Szentlélek hatja át hívő bensejét. Bár az ember a sátán ellenében felelős minden tettéért, mert a sátánnak nincs ellenállhatatlan hatalma, de a ki erős a hitben, az képes az ellenállásra. (I. Péter 5. 9.)

Ugyanebben a beszédeben nagyfontosságú bibliai theologiai igazságot hirdet az apostol a Szentlélek istenségéről (3, 4. 9. v.). Ananiás és Zafira bűne ugyanis nyilván a Szentlélek ellen elkövetett bűnnel azonos, a mi azt jelenti, hogy az apostol igehirdetése szerint a Szentlélek nem csupán Istennek ereje vagy működő képessége (Strauss Glaubenslehre I. 418.), hanem élő személyes Isten, a kit a bűnös ember csalárd utakon próbára tesz (9. v.), megbocsáthatatlan bűnének súlyát nyomban érezi is. (5. 10. v.)

Ugyanilyen nyíltsággal s szent felháborodással kázhozta Péter apostol a róm. kath. egyházban később annyira elharapózott bünt, a *simoniát* (8, 20—23.), mely is abból a tökéletlen feltevésből indul ki, mintha valaki lelki megbízatást, lelki javakat, egyházi tisztségeket szerezhetne pénzért, mint a hogy Simon maga is akart cselekedni, midőn az apostolokat pénzzel kínálta meg, hogy oly kegyelmi jónak birtokába juthasson, a melyet egyedül Isten, de ember soha nem adhat, s a mi merőben ingyen ajándék, de pénzen soha meg nem vásárolható és mégis a crimen simoniae a róm. kath. egyházban!?

A hit által való megigazulásnak s az isteni kegyelem és elhívás egyetemes voltának örök igaz voltát hirdeti Péter apostol a pogány Kornélius százados házában (Act. 10, 28. 29. 34—43. 47. v.), a hova — bár zsidónak idegen nemzetbelivel (ἔλλοφύλα) társalkodni, vagy hozzá menni rabbinus elv szerint (de nem Mózes rendelete alapján) tiltva volt — ő Isten ujjszólását követve elment (28. 29. v.) s kijelentette a pogányok előtt azt a nagy fontosságú evangéliumi elvet, hogy Isten országának tagja lehet minden istenfelő és igazán élő halandó személyválogatás nélkül (34. 35. v.), mert az a Jézus Krisztus, a kinek életéről és cselekedetéről az apostol ez alkalommal is ismételten élő bizonyosságot tett (36. 42. v.) bűnbocsánatot szerzett mindenki számára, a ki hiszen ő benne (43. v.).

Ugyanezt a sarkalatos hitelvet erősíti meg Péter a zsidókból lett atyafiak szűkkeblősége ellen (11, 4—17.), hivatkozva arra, hogy a pogányok megtérésében Isten közvetlenül és nyilván megdicsőítette kegyelmét, midőn az apostol látomásban meginté, hogy a mit ő, a nagy Isten tisztává tett, azt nem szabad a gyarló embernek tisztátalanná tenni, azaz, ha Isten a pogányokat kegyelméből fiaivá fogadta, azt senki meg nem másíthatja (11, 4—10.). E látomás jelentőségét tárta fel az Úr Péternek Caesaeraba történt küldetésében (11. v.) és a Szentlélek vezérletében (12. v.), valamint az üdvözítő evangéliom hallására bekövetkezett üdvös eredményben (13—17. v.), a mi együttvéve megerősíti azt a tényt, hogy Istennek a pogányok idvezítésére vonatkozó üdvterve, változhatatlan örökérvényű akarata! S mégis mily kizárólagos és az evangéliomi igazsággal merőben ellenkező a róm. kath. egyház tana az egyházzól és a szenteknek egységéről?!

Az angyalok létezéséről tanuskodik az apostolnak saját tapasztalata alapján tett vallomása (Act. 12, 11. 17.), mely szerint Isten az ő világkormányzó bölcsességének és igazságos hű gondviselésének szervei gyanánt elküldi az ő angyalait, de a kik közvetlenül Isten parancsára hallgató szolgáló lelkek

és semmi megkülönböztetett tiszteletben nem részesíthetők, mert meg vagyon írva: «a te Uradat Istenedet imádjad és csak ő neki szolgálj».

Végül említjük az Ap. Csel.-ben feljegyzett péteri beszédek közül azt a nagy fontosságú beszédet, melyet az apostoli konventen tartott Jeruzsálemben (Act. 15, 7—11.). E beszéde az evangéliom egyetemes érvényéről szóló okmány, mely vált-ságot hirdet zsidóknak és pogányoknak egyaránt a Jézus Krisztusban való hit által (h. ö. III.).

E tömör vázlatban felmutatott beszédek is eléggé igazolják, hogy Simon Péter Jézus Krisztusnak igaz szolgája és hű apostola, a ki épen ellenkező elveket és igazságokat hirdetett, mint a minőket nevével visszaélést űző római pápaság a maga világuralmi önző czéljainak érdekében világgá bocsátani és a lelkekre erőszakolni nem áttal. Ugyanezen szellem nyilatkozik meg Péter apostolnak két kánoni levelében is.

β) *Péter apostolt mint író*t ugyanazok a tulajdonságok, jellemzik, melyeket egyéniségében, úgy is mint tanítványban, úgy is mint apostolban felismertünk. Lángoló lelkesedéssel párosult komolyság, méltósággal egyesült alázatosság, Krisztus iránt érzett önfeláldozó szeretet és az ő eljövételére irányuló hívő reménység tükröződik vissza úgy az Ap. Csel.-ben feljegyzett beszédeiből, mint leveleiből. Noha christologiai és anthropologiai tekintetben nem található nála az a kifejtett teljes tanrendszer, a mi Pál apostolt társai között kiválóan megkülönbözteti, mind a mellett az alapelvek fejlődésképes magvai és csirái mind megvannak az ő beszédeiben és illetőleg leveleiben is. Péternek nagyon sok mondani valója van és tényleg minden főbb üdvigazságot hirdet s tanít. Különösen kiemeljük három tulajdonságát. Egyik az, hogy ő mint közvetlen szem- és fültanu tesz vallást az Úr Jézus tetteiről; másik az, hogy az ó- és új-szövetség közvetlen szerves egységét hangsúlyozottan hirdeti; harmadik az, hogy az élő reménység tudata egész valóját annyira áthatja, hogy ez az ő egész gondolatvilágának s igehirdetésének kidomborodó jellemvonásaként tűnik szemünk elé.

Alaki tekintetben távolról sem található Péter apostol leveleiben az a rendszeres tervszerűség, a mi Pál apostolnak oly igen erős oldala. Péter a hitelvi és erkölcsi tanelemeket egymással elegyíti s kifejezéseiben hasztalan keressük a páli tömörséget, mint szintén a terjedelmesebb mondatkapcsolatokat. De másrésről előadása élénk, erőteljes, világos és részesülői mondatokban egymáshoz fűzött gondolatai hatásosak, sőt itt-ott gyors fordulataival egészen meglepi az olvasót. Írói minőségében nem mutat fel valami figyelemre méltó eredetiséget, sőt kellő

öszehasonlítás és taglalás alapján kimondhatjuk, miszerint nem csak gondolatbeli, hanem még inkább kifejezésbeli tekintetben határozottan simul Pál apostolhoz (de Wette, Einleitung 1848. Berlin. 172. §. Bleek, 3. kiad. 1875. 215. §.). Weissnak ezzel ellentétes állítása téves. E jelenségét részint abból magyarázhatjuk meg, hogy már ekkor Pál apostol levelei szélesebb körökben el voltak terjedve és így azokat Péter ap. is közelebből ismerte; részint pedig abból, hogy a keresztyén tanfogalmak megállapítására és közlése módjára döntő befolyást gyakorolt az az evangéliumi tartalom és kifejezés modor, melyet Pál apostolnak, mint kétségkívül első keresztyén írónak leveleiben találunk.

Hieronymus nyomán (Epistola 150 ad Hedibiam quaestio 11) némelyek (így Bertholdt) abban a véleményben vannak, hogy Péter apostol első levelét arám nyelven írta s Sylvanus vagy Márk fordíttatta görögre. Azonban az ó-testamentomi helyeknek a septuaginta nyomán történt idézési módja ezt a vélekedést egyenesen megczáfolja. Különben is feltételezhetjük Péter apostolról azt a képességet, hogy ő mint görögök közt is forgolódott és működött apostol, leveleit sajátkezűleg és a görögül értő hívekhez görögül intézte.

A Péter apostol neve alatt ismeretes két kánoni levéltől eltekintve, ezúttal azokról a több rendbeli apokrifus iratokról emlékezünk meg, melyek részint az ő neve alatt, részint az ő nevével kapcsolatban jöttek fogalomba, a későbbi idők folyamán.

Ezek a következők:

1. *Péter evangélioma.* Már a II-ik század végén közkezen forgott a rihossusi gyülekezetben (Ciliciában) az az *εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον*, melynek olvasását maga Serapion antiochiai püspök is (191—213.) eleinte megengedte, mivel tartalmát még nem ismerte. Midőn azonban azt tapasztalta, hogy ez az irat eretnek felfogásokra tereli a híveket, nyomban betiltotta annak további használatát, nehogy a benne foglalt doketikus todalékok (*προσδιέσταλμένα*) a tiszta evangéliumi tudományt veszélyeztessék, avagy épen megmételtyezzék. Erről az evangéliomról Origenes is említést tesz a Máté evangéliomához írt magyarázatában (13, 54—56) megjegyezvén, hogy a Péternek tulajdonított evangéliom szerint az Úr atyjafiai Józsefnek korábbi házasságából születtek. Theodoretus szerint (m. h. 457. pedig (*haereticarum fabularum liber II. 2.*) ezt az iratot a nazareusok is használták, a mi azt igazolja, hogy annak mint evangéliumi iratnak jelentőséget tulajdonítottak. Tartalma felől Bouriant francia régiségbuvárnak legújabb felfedezése nyomán ma már teljesen tisztában vagyunk. Bouriant nevezetesen az 1892. évi szeptember hóban

a francia régészeti társaság folyóiratában (Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire. IX. fasc. I. Paris) közrebocsátotta az általa Achmimban (Egiptom) egy koptus szerzetes sírjában felfedezett Péter-féle evangéliom és apokalypsis töredékeit, melyet az Achmim közelében fekvő Gizeh vidékéről gizehi kéziratnak szoktak nevezni. Erről a leletről aztán úgyszólván egész irodalom állott elő.

A fennmaradt Péter-féle evangéliomtöredék ezen általunk ismert meglevő része a szintén neki tulajdonított apokrif apokalypsis 10 drb 15—16 cm. magas és körülbelül 12 cm. széles pergament lapból áll. Az első lapon a görög Α és Ω közé rajzolt kezdetleges kivitelű koptus kereszt tűnik szemünkbe, azután a 9-ik lapon olvasható az evangéliom szövege. A 9-ik lapon a szöveg mondat közben megszakad, mégis a másoló a lap aljára három keresztet s kigyóvonalakból olyanforma szegélyzetet rajzolt, mintha itt a szöveg valósággal be volna fejezve. E töredék eredetére nézve a kritikai vélemények alapján úgy gondolkozunk, hogy a felfedezett gizehi kéziratot a VIII-ik századnál előbb nem másolhatták. A szöveg mindenben megegyez a Serapion által engedélyezett Péter-féle evangéliom tartalmával s valószínű Harnacknak az a feltevése, hogy a Justin mártyr (m. h. 166.) Dialogusában (106) említett ἀπορρημωμένον Πέτρον nem más, mint ez a most szóban forgó Péter evangéliom.

E kézirat-töredék szelleme és czélzata kétségkívül doke-tismusra vall, a mennyiben Jézus isteni és emberi természetéről a kánoni evangéliomok leírásától eltérőleg hamis elméleteket hirdet, p. o. azt mondja, hogy Jézus a kereszten hallgatott, mint a kinek semmi fájdalma nincs (10. v.). Ezzel az író azt akarja jelezni, hogy az Úr, mint Isten Fia, minden testi fájdalom felül állott (ellenben h. ö. Máté 27, 46.; Márk 15, 34.; Ján. 19, 28.). Hilgenfeldnek azt a feltevést (Novum testamentum extra canonem receptum. Fasc. IV. p. 39—42.), hogy Márk evangéliomában a Péter-féle evangéliom van feldolgozva, igazolatlan hypothesisnek tartjuk. Azt azonban elismerjük, hogy a Péter-féle evangéliom-töredék írója ismerte a Márk evangéliomát. Még azt jegyezzük meg, hogy a közkézen forgó Péter evangéliomi töredék-kiadásokban a szöveget Robinson osztotta fejezetekre (London 1892.), versekre pedig Harnack Adolf berlini theol. tanár (Bruchstücke des Evang. und d. Apok. d. Petrus. Leipz. 1893.). A vonatkozó irodalomra nézve h. ö. Oscar Gebhardt, das Evang. ü. d. Apok. d. Petrus. Leipz. 1893. 37—41. l. és *Protestáns Szemle* 1895. évf. 6. füzet 355—370. l.

2. Az apokrif Ap. Csel.-ek közé sorozhatók:

a) a Péter nevével kapcsolatos, de ma már nem létező:

των Πέτρον ἐπιδημίων κηρυγμάτων ἐπιτομή; vagy Rufin fordítása szerint: itinerarium praedicationis Petri. Ezek az állítólagos κήρυγμα-k a kelemen-i Recognitiók (3, 75.) szerint tíz könyvre voltak felosztva s magokban foglalták azokat a vitákat és beszédeket, melyeket állítólag Simon Péter folytatott Simon magussal Caesareaban. Ez irat keletkezési idejét az első század végére (Volkmar és Hilgenfeld), vagy a II. század közepére lehet tenni (Lipsius). Ez képezi alapját a Klémentinának, t. i. azoknak az eredetileg görögül írott, de már nagyjából részben csakis latin fordításokban meglevő iratoknak, melyeket a II. század végén, valamely ismeretlen, de római illetőségű szerző hierarchikus czélzattal szerkesztett a végből, hogy a római egyháznak Pétertől való alapítását és Péter apostolnak római első püspöki minőségben folytatott működését igazolja. E Klémentinák szerint Péter apostol kevéssel vértanui halála előtt, Kelemennek adta át püspöki kathedráját. Ámde nemcsak a Klémentinák, de még inkább az azok alapjául szolgáló ezen apokrifus epitomé eredete is vitás. Tartalma pedig egészen mesés és hamis. Már Gelasius dekrétuma tiltakozik az «itinerarium Petri apostoli, quod appellatur sancti Clementis apocriphum» ellen.

b) Kétes eredetű és értékű a *περίοδοι Πέτρον* című irat is, a melyet Origenes (In Gen. T. III, 14.) és Epiphanius (haer. 30, 15.) említ. Ennek tartalma a meglevő Klémentinákban lelhető fel, de hitelességét már Nicephorus is (805—811.) tagadta és elvetette.

c) Origenes (Praef. in libro I. De princip. 8. §.) idézi a «doctrina Petri» című apokrif iratot, a mely szerint Jézus a halálból való feltámadása alkalmával ekként szólott a tanítványokhoz: «Non sum daemonium incorporeum», a mely tétel Hieronymus szerint (de viris ill. c. 16.) a héber evangéliomban is olvasható. Ez a doctrina Petri azonos a *διδασκαλία Πέτρον* című irattal. Ennek tartalma képezi felerészét a Hilgenfeld által egybeszerkesztett Petri et Pauli praedicationi-nak.

d) *Πράξεις Πέτρον*, acta Petri szintén elveszett. Eusebius (h. e. III. 3, 2.) az antilegomenák és apokrifusok között említi. Ezen kívül még több helyen fel van említve p. o. Hieronymusnál (Catal. 1.). Ebből és a *πράξεις Παύλου*-ból szerkesztette egybe Hilgenfeld az ő Petri et Pauli actáját.

e) Judicium Petri, vagy secundum Petrum, melyet aquilejai Rufinus (m. h. 410.) a «libri ecclesiastici» sorába vett fel.

A Péter nevéhez fűződő gnostikus jellegű s máig fenmaradt iratokat egybegyűjtötte Lipsius: die apokriphischen Apostelgeschichten und Apostellegenden I. 1883.; II. 1, 1887.; 2. 1889 Ergänzungsheft 1890. Ezek a következők:

f) *Martyrium Petri*, mely nem más, mint a Linus római püspök neve alatt isméretes mű.

g) *Acta Petri cum Simone*.

h) *Acta Petri et Pauli*, melylyel lényegileg azonos tartalmú a «*Passio Petri et Pauli*.»

3. A Klémentinák szerzője nagy súlyt helyez Péternek Jakabhoz írt levelére, mert szerinte Jakab az egyetemes kereszténység főpüspöke, a kinek Péter apostol is számadással tartozik.

4. Nem annyira békítő, mint inkább megfélemlítő tartalmú a zsidós színezetű *ἀποκάλυψις Πέτρον*, a mely a codex Claromontanus vers számozása szerint 270 versből áll. Ez a töredék a II. század első felében keletkezett, a mit abból következtünk, hogy már a II. század 2-ik felében Rómában és Alexandriában is ismerték. A muratori kánon szerzője igaz eredetűnek ismeri el, mind a mellett megjegyzi, hogy: et Petri apokalypsin tantum recipimus quam quidam ex nostris legi in ecclesia nolunt. Theodotus monarchianus ereinek, a ki. mivel Krisztust pusztá embernek tartotta, az egyház kebeléből kizárattott, használta ezt a Péter-féle apokalypsiszt és Alexandria Kelemen is gyakran tesz róla említést. Eusebius az antilogumenonok közé sorolja (6, 14.), majd meg, mint hamis iratot egészen elveti (3, 3.). Sozonus egyházi író az V. század közepe táján azt jegyzi meg róla, hogy ezt az iratot Palesztina néhány egyházában a *παρασκευή* alkalmával, tehát az Úr szenvedése és halála emlékére olvasták. A Bouriant által felfedezett gizehi kézirat-töredékben a Péter-féle evangéliom után foglal helyet.

Péter állítólagos V. római püspökségéről.

A reformatio óta több hírneves tudós kétségbe vonta még azt is, hogy Péter általában véve hármikor is megfordult volna Rómában. E kérdésről írt többek között Velenus (*Liber. quo Petrum Romam non venisse asseritur* 1520. Frankfurt 1534) Spanheim (*De ficta profectione Petri apostoli in urbem Romam* 1679); újabb időben Mayerhoff (*Einleitung in die Petrinischen Schriften*, Naumburg 1835); Baur (*Tübinger Zeitschrift für Theologie* 1831. IV. 162. kk.). A római katolikusok közönséges érveit egybegyűjtötte Bellarmin (*Controversia de rom. pontif. liber II.*); mindamellert e tárgyra vonatkozólag legkimerítőbb Cortesius munkája (*De romano itinere, gestisque princ. Apost. libb. 2.* Velenze 1573. Róma, 1770.) Ezekon kívül említendő Fogginus (*De Romano Petri itinere episcop. et antiq. imag.* Flórencz, 1741). Protestáns részről pedig Baur ellenében Ols-hausen (*Stud. und Kritiken* 1838. p. 940 kk., h. ö. Bleek idézett művét. 654. l.).

A Péter római tartózkodásáról és ottani püspöki működéséről szóló mondára vonatkozólag legrégebb keletű adat római Kelemennek a Korinthusiakhoz intézett I. levele ötödik részében olvasható, a hol is Péter és Pál apostolról, mint legnagyobb és legigazibb evangéliumi bizonyságokról van szó, a kik vértanúi halált szenvedtek az Úrért azon a helyen, hol földi életök és pályájok véget ért. És hogy Péter apostol csakugyan volt Rómában s ott is halt meg, ezt igazolja a Kolosseumban orszálanoktól szétmarczangolt Ignatius (m. h. 116.) a rómaiakhoz írt levelében (cap. 4.), továbbá Cajus római presbiter és Korinthusi Dénes (Euseb. 2. 25.) meg Irenaeus (adv. heres. 3. 1.) alexandriai Kelemen (Euseb. h. e. 2, 15.), Tertullian (contra Marcionem 4. 5. De praescriptione haereticorum c. 36.) Origenes (Euseb. 3. 1.) és Laetantius (De mortibus persecutorum cap. 2.).

Hamis feltevésen és csalárd következtetésen alapul azonban a római pápaságnak az a balhiedelme és tévtana, mintha Péter apostol 25 évig működött volna Rómában, mint az ottani keresztény gyülekezet első püspöke. E költött monda első közlője Eusebius caesariai püspök (m. h. 340. táján), ki az ő Chroniconjában, Claudius császár második évi uralkodásához ezt a megjegyzést fűzi: Πέτρος ὁ κορυφαῖος τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ πρώτην θεμελιώσας ἐκκλησίαν, εἰς Ῥώμην ἄπεισι κηρῶν τὸ εὐαγγέλιον, a mit Hieronymus latinul így fordít: Petrus apostolus, quum primus Antiochiam ecclesiam fundasset, Romam mittitur, ubi evangelium predicans, viginti quinque annis eiusdem urbis episcopus perseverat.

Ez az eusebiusi feljegyzés azonban teljesen alaptalan, elsőben is azért, mert Péter apostol csakis az idősebb Jakab halála után, azaz Claudius császár uralkodása negyedik évében távozott el egy időre Jeruzsálemből (Act. 12, 17.), míg Palesztinát bizonyosan nem hagyhatta el az apostoli konvent előtt (Act. 15.); továbbá azért is, mert ha Péter római püspök volt volna akkor, midőn Pál apostol a rómaiakhoz levelét intézte, bizonyára semmiképen sem mulasztotta volna el üdvözölni Pétert, holott oly számos hívőt üdvözöl, a kiknek nevével csakis e levélben találkozunk (Róm. 16.). Az meg bizonyos, hogy ha Péter alapította volna a római gyülekezetet, akkor Pál apostol az ő egyszer kimondott elvéhez híven (Róm. 15, 20; 2. Kor. 10, 16.) egyáltalában nem írt volna hozzájuk levelet. Eusebius tehát vétett a történetírói kritika ellen, midőn a római püspökség elsőbbsége érdekében olyan czélzatos állítást kockáztatott, a mely minden alapot nélkülöz. Általános feltevés az, hogy Eusebiust, ki ez adat feljegyzésénél (h. e. 2, 15.) alexandriai Kelemenre és Papiásra hivatkozott, Justinus vértanúnak a téve-

dése vezette félre. Justin ugyanis, (Apologia 2.) bizonyos szoborról tesz említést, a melyet az ő vélekedése szerint Simon mágus emlékére emeltek s ezzel a felirattal láttak el: «Simoni sancto deo». Ennek a szobornak 1574-ben történt felfedezése folytán kiderült, hogy a szoban forgó felirat nem a Justin által jelzett emléksor, hanem ez: Semoni Sango Deo Fillio. Ebből világos, hogy Justinust a latin felirat nem értése, vagy legalább is félreértése vezette arra a következtetésre, melynek alapján azt vélte, hogy az a szabin-római Semo istenség tiszteletére emelt szobor annak a Simon magusnak volt szánva, a kivel Péternek vitája volt és a kit ő Samáriában, de nem ám Rómában megszegyénített, kárhoztatott (Act. 8, 18. kk.). Péter apostol és Simon mágus nevének ilyen zűrzavaros egybekapcsolása folytán állott elő a Péter római püspökségéről szóló s később legendaszerűleg kiszínezett hagyomány, a mely voltaképen a Justin vértanú latin nyelvbeli járatlanságán és az ebből folyó félreértésen alapul.

Római Kelemennek 93—97 táján kelt korintnusi levele alapján (I. ad Kor. cap. 5.) tehát csakis azt ismerhetjük el, a mit azonban nagyon sokan kétségbe vonnak, hogy Péter apostol Rómában halt meg; hozzátehetjük még azt is, a mit Eusebius a hagyomány révén feljegyzett, miként Péter és Pál apostol egy időtájban, nevezetesen Neró uralkodásának 14. évében 67 okt. közepétől 68 október közepéig szenvedett vértanúi halált (De viris ill. c. 1.). Minden egyéb következtetést és állítást célzatos találmánynak nyilvánítunk.

Az Ap. Csel. hiteles előadásával merőben ellenkezik a róm. kath. egyházban nagy előszeretettel ápolt az a monda is, mintha az antiochiai egyház alapítója és első püspöke szintén Péter volt volna. A római pápaság jogigényeinek kiterjesztése céljából költött eme monda szerint Péter apostol a jeruzsálemi egyházat is alárendelte az antiochiai egyház fenhatósága alá, melyet hét évig kormányzott, miközben pátriarchaságokat, metropolitásokat szervezett és más egyéb intézkedéseket tett volna. Ezt a koholmányt legmeggyőzőbben megezáfolja az apostolok viselt dolgairól szóló kánoni irat, mely szerint az antiochiai egyházat az István vértanú kivégeztetése után elszéledt hívők alapították (Act. 11, 19—21.), a minek hírére a jeruzsálemi egyház odaküldé Barnabást (12—24. v.), a kinek társaságában aztán Pál is elment oda s egy álló esztendeig hirdette ott az evangéliomot (25, 26. v.). Az Agabus által megjósolt nagy éhség idején is az antiochiai hívők az ő szeretetadományukat Páltól és Barnabástól küldték el a Judeában lakó atyfiak részére (27—30. v.). Végül midőn a zsidóskodó tévtanítók az antiochiai hívők lelki békeességét megzavarták s a vitás ügy a jeruzsálemi

apostoli konvent döntése elé került, ismét Pál és Barnabás voltak az antiochiai egyház küldöttei, Judással és Silással együtt. Péterről azonban mindezen nevezetes események történeti előadása alkalmából hallgat az alaposan értesült író, Lukács evangyélista. Későbbben megfordult ugyan Péter Antiochiában, de akkor is olyan magaviseletet tanúsított, a mi Pál apostol határozott hangú helyreigazítását vonta maga után (Gal. 2.). A mit tehát Péter antiochiai püspökségéről a pápaság uralmi törekvéseinek támogatására kigondolt római katolikus hagyomány szerint ismerünk és tudunk, mindez merőben ellenkezik az Irással és alapjában véve nem egyéb, mint a történeti tények tudatos meghamisítása (h. ö. Sack K. H. *Christliche Polemik*. Hamburg 1838. 328. kk.; Lipsius: *die Quellen der römischen Petrusage* 1872.).

Péter tisztelete VI. a római katolikus egyházban.

Azt a nagy becsülést és hódolatot, melyet a keresztyénség kezdettől fogva Péter iránt tanúsított, igen ügyesen felhasználták a pápák indokul arra nézve, hogy a jámbor hívőket a Péter állítólagos kathedrája javára megadóztassák, illetőleg megigázzák.

Legelsőben is Anglia volt az az állam, mely a bucsújárások és zarándokolások révén Rómával oly szoros viszonyba lépett, hogy már Ina wessexi király 725-ben, még bizonyosabban pedig Offa merciai uralkodó (m. h. 796.) kötelezte magát arra, hogy a szegények gyámolítása és a templom világítása céljából évi rendes adót fizet a pápai pénztárba. Ezt az adót (denarius sancti Petri, census beati Petri) kezdetben szeretet-adomány jellegével ruházták fel a pápák, de már a IX. század közepétől (855) kezdve rendszeresített kötelezettséggé változtatták, melyet minden családfőnek a legszigorúbb büntetés terhe alatt teljesíteni kellett. Erre az általános kötelemre támaszkodva VII. Gergely már azt vitatta, hogy Anglia a római pápa alattvalója s ily értelemben hívta fel hódító Vilmost egyfelől az adófizetésre, másfelől a fidelitas, azaz a hűségi eskü letételére. De hódító Vilmos, a ki erős kezekkel tartotta fogva a kormány gyeplőjét, ezt válaszolta a pápának (1079): «Fidelitatem facere nolui, nec volo, quia nec ego promisi nec antecessores meos antecessoribus tuis id fecisse comperio». Csakis VIII. Henrik idejében sikerült ezt a terhet leráznai, midőn a király (1533. júl. 9.) az ezen adó megszüntetésére vonatkozó parlamenti okmányokat aláírta.

Anglia példájára meghonosult a Péter-fillér fizetésének rendszere a II. század óta Dániában, Lengyel-, sőt Poroszországban is, a hol azonban sohasem lett általánossá, ellenben már Svédországban 1152 óta s egyidejűleg Norvégiában és

Islandban szintén kötelező lett a cathedricum Petri fizetése, a mit árúczikkkel is le lehetett róni. Francia- és Spanyolországban is megkísérlette VII. Gergely a Péter-filér köteles fizetésének behozatalát, de siker nélkül. Mindamellet úgy a nyugoti nagy róm. katolikus államokból, mint hazánkból is több milliónyi Péter-filérrel gyarapodik a pápai pénztár mind e mai napiglan.

Részint a Péter-filérek lehető növelése, részint és még inkább a római pápaságnak mint Péter örökségének egyetemes elismertetése indokából rendelték a pápák a Péter tiszteletére szentelt ünnepnapokat is, a melyek a következők: 1. Festum cathedrae Petri. Natale Petri de cathedra jan. 18. Ez ünnep czélja az, hogy a római püspöki székeknek Péter által történt alapíttatását ünnepélyesen megszenteljék az egyház hívei. Mivel pedig Péter a hagyomány szerint az antiochiai püspökségnek is alapítója, a róm. kath. egyház ennek emlékezetére febr. 22. napján külön ünnepet is szentel. Az előbbent IV. Pál (m. h. 1549. nov. 10.), az utóbbit XIII. Gergely (1572—1585) tette festum de praecepto érvényüvé. 2. Péter apostol tiszteletére ünnepli a róm. kath. egyház augusztus 1. napján a vasraveretés ünnepét (festum Petri ad vincula in vinculis, catenarum Petri, Petrus ad vincula). Ennek indokául szolgál az, hogy az apostolt Heródes és illetőleg Néro bilincsbe verette. Ezt némelyek szerint I. Sándor pápa (109—119) rendelte el először, a kinek pápasága idején Péter bilincsei csodálatos módon megkerültek, mások szerint pedig első Sylvester (325) alapította ezt a nevezetes ünnepet. Ezenkívül még 3. ünnepli a római egyház a Péter Pál napját, június 29.; ez az ünnep már a IV-ik század vége óta ismeretes s azt I. Anastasius császár uralkodása (491—518) óta a görög egyház is elfogadta és megtartja. Pál apostol tiszteletére még külön ünnepet is szentelnek jún. 30-án, melynek a neve azonban nem festum, hanem commemoratio, celebritas sancti Pauli. A Péter-Pál napját kivált Rómában nagy ünnepséggel ülik meg. Péter ünnepét, mivel Róma városának ő a védszentje, XIV. Benedek (1743) rendelkezéséhez képest nyolcz álló napig tartó fényes szertartásokkal kapcsolatban tartja meg a pápaság. Jézus pedig azt mondja: Hiába tisztelnék engem, ha oly tudományokat tanítanak, melyek embereknek parancsolatai» (Máté 15. 9.).

Vajha Péter apostolnak, az Úr Jézus evangélioma hivatott bajnokának emez élet- és jellemrajzából meritenénk egyen-egyen minél több tetterőt, hithűséget és a — minek ő legkiválóbb hirdetője — élő reménységet!

Dr. Erdős József.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Kilenczedik közl.)

II. Turani népcsalád.

D) *Fínnek.*

Miután némely tudósok nézete szerint a finnek közeli rokonaink, nem lesz talán érdektelen egy rövid pillantást vetni az ő hitvilágukba is. Ezek a tudósok e rokonságot a két nép mythológiájában is felfedezni vélik s Ukkot vagy Ukkont — a mint a finnek az ő főistenüket nevezték — a magyar mythológiában is szerepeltetik, ez lévén szerintök az ősmagyarok főistenének neve is.¹ E nézetetek birálatába mi nem bocsátkozunk, csak azt jegyezzük meg, hogy e két nép halhatatlansági hitében vagy legalább abban az alakjában, a melyet ma megismerhetünk, közelebbi rokonság fel nem fedezhető.

Vallási írott könyvei e népnek sincsenek. S mint általában a legtöbb népnél, úgy itt is a népmesék, mondák, babonás szokások képezik azt a forrást, a melyből e nép vallásos nézeteit kibetűzni igyekeznek. A mióta e század első felében Topelius Zakhor s különösen Lönnrot Illés hangya szorgalmának a finnek nagy nemzeti eposát: a Kalevalát összehozni sikerült, azóta ezt tekintjük e nép vallásos képzetei legrégebb s legközvetlenebb letéteményesének. A Kalevala — a mint tudjuk — nem egy ember műve, hanem hosszú századok szellemi terméke, s egyes számai a Krisztus utáni korba vezetnek le, a régebbiek pedig e nép ifjú koráig nyulnak vissza.

E művet használjuk jelen tanulmányunknál. S ennek 14., 15., 16. runóiban találunk némi felvilágosítást arra nézve, hogy a régi finnek miként vélekedtek a halálatánra vonatkozólag.

E műből először is azt tudjuk meg, hogy sejtelmük volt egy földöntúli birodalomról, a mely lent feküdt a föld gyomrá-

¹ V. ö. Hunfalvy P. Ukkonpohár. Akad. Ért. I. oszt. VIII. 6. sz. és Barna F. Ósvallásunk főistenei cz. tanulmány 15—24. ll.

ban. A Kalevala e birodalmat hol Mána, hol Tuvnela, hol Kalma névvel jelöli,¹ a mely különböző nevek valószínűleg a túlvilágnak különféle korszakokban használatos nevei. Ez alvilági birodalom nagyon messze feküdhett, mert a feléje vándorló Väinämöinen — az epos egyik főalakja — «csalítban egy hétig menvén, másik héten ükörkék közt, harmadikon borókák közt» — csak több heti vándorlás után pillantotta meg az Alvilág sárretjét. Mert szerintük az Alvilág csupa sár, csupa mocsár. A halál sötét folyója folyta körül, a melyen hattyúk uszkáltak s benne kígyók, viperák s más iundok allatok tanyáztak. E folyón — mint a görög Styxen az öreg Charon — a «halál törpe leánykája, Alvilág kis magzatkája» szállította a halottakat az Alvilágba.²

Hogy ez az Alvilág nem valami kellemes hely lehetett, azt már illetően megjelölései: «a halál gyászos tanyái; Alvilág bús szállásai», is mutatják s erre engednek következtetni azon szavak is, a melyekkel a Halál-tündér leánya az oda ellátogatott öreg Väinämöinen-t fogadja:

Óh bolondnál is bolondabb,
Csekély eszű vén balgatag,
Ki ok nélkül Halál-lakra
Körtalan jösz Alvilágra;
Sokkalta jobb volna néked,
Önföldidre visszatérned,
Ide igen sokan jönnek,
Vissza csakis kevés tér meg.³

Ez utóbbi szavak szerint tehát onnan visszatérés is lehetséges s ez arra a feltevésre vezetne, hogy talán a feltámadás hite sem volt előttük ismeretlen. S tényleg e hit homályos nyomaira akadunk a XIV. runó elbeszélésében. E szerint a halál álomszerű állapotnak tekintetik, a melyből van felébredés. A felébresztést egyes bűbájosságok készítik elő, de döntő szerep benne a mennyei főistennek: Ukonnak jut. Így történt — a már említett 14 runó szerint — Lemminkäinen-nel, a ki az Alvilágba jutva tönkre ment, mivel «a halál vérszomjas fatyja . . . kardra hanyta s felapritotta s testrészeit a folyóba dobta». Edes anyja azután e testdarabokat összegereblyézte, bűvirekkel összeforrasztotta s akkor Isten segítségével új életre keltette. Az Istennek ezen hatalmát s a feltámasztás feltételeit az az ima írja le, melyet Lemminkäinen edes anyja a főistenhez intéz s a mely így hangzik:

¹ Kalevala, ford. Barna Ferd. VI runo. 173. XV. 193. XXX. 478.

² V. ö. Kalevala, XIV. r. 388.—XVI. 154.

³ Kalevala, XVI 265—272. Barna F. fordítását használom mindenütt.

«Isten! te égben székelő!

A csontokra rakj izmokat,
Érszálakhoz érszálakat;
A csontokat lásd ezüsttel,
Arannyal az ereket el.

Honnan a bőr leszakadott,
Növeszsz oda bőrdarabot;
Az idegek hol kifogytak,
Pótold ki az ércsomókat;
A hol a vér elapadt.
Új vérforgást alapíts ott;
A hol a csont szétzúzódott,
Teremts oda újdon csontot;
A hol a húr le van válva,
Alkoss megint húst reája.
Rendezz mindent a helyére,
Csinosan az előbbire,
A csontokat, az izmokat
Egymásmellé a tagokat.»¹

A feltámadásnál tehát Istennek volt a főszerepe. Az Alvilágban azonban, úgy látszik, ő nem fordul meg, mert a Kalevala szavai szerint: «Halál-lakán agg nő vala, Ingó álló rút *vén banya*» a gazasszony s vele «volt *egy öreg* Halál-lakán».

«Három ujjú vén aggastyán» és a már említett «Halál törpe leánykája.» Ezek az Alvilág urai s lakói sorsának az intézői. A gazdasszony étellel és itallal látta el az oda jutottakat, a melyeket a Kalevala nagyon utálatosakuak fest, mert pl. abban a serben, a melylyel Väinämöinent megkinálta, «békák usztak s a pohár párkányán kigyók csusztak».

A túlvilági élet különben a földinek volt hasonmása. A korkülönbségek megmaradtak. Az ifjak karddal, a középkorúak lándzsával hadakoztak s az öregek — úgy mint itt e földön — botjukra támaszkodva vánszorogtak.² Általában az egész ottani élet nagyon szomorú képet mutatott.

Az Alvilág azonban, úgy látszik, nem volt megközelíthetetlen az élőknek sem, mivel egyesek időközönként oda mehettek s lakóitól tanácsot és segítséget kérhettek, a mint azt a 17 runó mutatja, a mely szerint a bölcs Väinämöinen varázsígékért utazik le az öreg Vipunerhez. Ehhez hasonló felfogással különben, a mint azt a görög Orpheus, Odysseus s a római Aeneas alvilági utazásairól szóló mythosok tanúsítják, többször találkoznak a vallástörténelemben.

¹ Kalevala XV. 351—379.

² Kalevala XV. 132—235.

Habár a menny fogalmának megfelelő helynek leírását, a melyből a túlvilági igazságszolgáltatás hitére lehetne következtetni, a Kalevalában sehol nem találjuk, mégis az itt-ott elzárt mondásokból arra következtethetünk, miszerint a régi finnek különbséget tettek a jók és a gonoszok halálutáni sorsa között s a túlvilági számadás eszméje fölcillant szíveikben. Erre nézve döntő bizonyítékul az a rövid beszéd szolgálhat, a melyet az Alvilágból hazatért Väinämöinen intéz embertársaihoz, s a mely így hangzik:

«Embereknek ivadéki!
Míg a világ, soha senki,
Jámborokat ne hántsátok.
Ártatlannak ne ártsátok;
Hej gonoszul adják vissza
Alant, Halál-lakán kész a
Gyötrő hely a gonoszoknak,
Ágyaik a hibásoknak;
Alja forró kövecsekből,
Tüzesített kőszirtekből,
Takarója kígyók, csuszók,
Halál-laki nyüvek pondrók.¹

Ezekből látható, hogy a régi finnek hittek a túlvilági életben, sőt a halálutáni számadás s a feltámadás eszméje sem volt előttük teljesen ismeretlen s habár eme hitükhöz itt-ott még nagyon primitív képzetek csatlakoznak, a legfejletlenebbek közé mégsem sorolható.

E) *Tatárok.*

A turáni népcsalád többi tagjairól külön szólni nem szándékozunk, és pedig azért, mert azok egyes nagyobb szerepet játszó vallásrendszereknek, így nevezetesen a brahmanizmusnak, buddhizmusnak, muhamedanizmusnak tanait vették át, a mely tanok által az ő esetleges őseredeti vallásos képzeateik annyira elhomályosítottak, hogy ránk nézve ma már jóformán felismerhetetlenekké lettek. A törökök halhatatlansági hitéről — a mint az t. i. a muhamedanizmusban nyer kifejezést — az ennek alapját képező zsidó-keresztény vallásrendszerek e nemű tanaival kapcsolatban e tanulmányunk végén fogunk majd szólni. E helyütt még csak a tatárokról emlékezünk meg, nem annyira azért, mintha e népnek a multban játszott szerepe tán a művelt népek közt jelölné ki helyét, mint inkább a turáni népcsaládhoz való tartozása okáért.

¹ Kalevala XVI. r. 400—412.

A tatárok több vallásrendszer hívei. Részben a muhamedanizmus, részben a keresztyénség, részben pedig a samanizmus van köztük elterjedve. E különböző vallásrendszerek mindenike természetesen rányomta a maga bélyegét gondokozásukra s átalakította ősi halhatatlansági képzeteiket is úgy, hogy ma többé nem igen kecsegtethetjük magunkat azzal, hogy a halhatatlansági hitők őseredeti alakját még tisztán felismerhetjük. A menynyiben azonban Castrén¹ útján — a ki közöttük járt — egy hosszabb mese jutott birtokunkba, a melyről nincs okunk kételkedni, hogy a halálutáni élet spezialis tatár felfogását tünteti fel, annak tartalmát e nép halhatatlansági hitének megvilágítására itt felhasználni igyekezzünk.

E mese az Alvilág körül forog. Hőse egy nő, Kubaiko, ki hasonló a görög Orpheushoz, vagy a római Aeneas-hoz, lent járt az Alvilágban s napfényre hozta annak titkait.

E meséből első sorban az világlik ki, hogy a tatároknak volt fogalmuk egy túlvilágról, a mely a föld mélyén feküdt s benne a halottak lelkei földi életük erkölcsi mivoltának megfelelő életet folytattak. Itt Kubaiko, Komdeimürgän vadásznak a nővére — a ki fitestvérenek egy alvilági szörny által levágott fejéért utazott oda, a következőket tapasztalta:

Az Alvilágban a halottak és a különböző alvilági szellemek fölött kilencz ú. n. Irle-Chan uralkodik. Egy nagy folyó szeli át e birodalmat, a melynek partján egy nagy, negyven szögű kőház emelkedik: az Irle-Chanok laka. Ennek megszámlálhatatlan mennyiségű szobái, miket örökös sötétség fed be, emberi lényekkel vannak tele. Az egyikben vén asszonyok ülnek s szorgalmasan fonogatnak. Ez büntetésük, azért, hogy földi életükben nap lementé után, a mikor semmivel sem szabad foglalkozni, fenni merészelték. A másik szobában ugyancsak vén asszonyok ültek tétlenül s valamit lenyelni erőlködtek. Ezek olyan nők, a kik a földi életben matring legombolyításával foglalkoztak, s a gombolyagfát üresen hagyták, a fonalat kebelükbe elrejtették. Most a gombolyagfácska torkukban akadt s azt lenyelni erőlködtek. A harmadikban középkorú nők ültek karjaikon s nyakukon nehéz kövekkel terhelve. Ezek a csalók, a kik a földön a vajat meghamisították, követ rejtve beléje, hogy többet nyomjon.

A negyedik szoba férfiakkal volt tele; hurok volt nyakukon, melyről egy szálfá lógott le. Ezek az öngyilkosok, a kik magukat felakasztották. Az ötödikben ismét keresztüllőtt férfiak, fegyverekkel kezökben futkostak ide-oda nagy jajgatás között. Ezek olyanok, a kik feleségeikkel rosszul élve fegyverrel vetettek véget

¹ V. ö. az egészre Castrén: Fynische Mythologie. 147—154. ll.

életüknek. A hatodik teremben egymást késekkel szurkáló férfiak tanyáztak. Ezek a részegesek, a kik ittas fővel késsel vetettek véget életüknek. A hetedikben veszett kutyák harapdálták összevissza az embereket. Ezek olyanok, a kik életükben nem óvták magokat a veszett kutyáktól s őket mérgeztették.

A nyolczadik alvilági teremben párosával házastársak feküdtek kilencz báránybőrből összevarrt takarók alatt. E nagy takarók csak féltestüket takarták be s azért azokat folytonosan ide-oda ránczigálták. Ezek a földön veszekedő házastársak voltak, kik még az Alvilágban sem nyugosznak meg. A kilenczedik terem már csendesebb képet mutat, ez is a házaspárok otthona, a kik, jóllehet csak egy báránybőr takaró fedte tagjaikat, mégis szépen megférnek alatta. Ezek a békés házastársak, a kik példát nyújtanak arra nézve, hogy egyetértéssel a kevés is elég a békés családnak.

Igy írja le a mese a túlvilági életet. S mindezeket egybevetve láthatjuk, hogy a tatárok e mesében körvonalozott jövő élet hitében már a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje is kidomborul, a mikor a lopás, hamisság, öngyilkosság s egyéb, vétkek számára büntetést, a szelídség számára pedig békét s nyugalmat tesz kilátásba a túlvilágon is. Azonkívül e meséből kitetszik még az is, hogy a halottak megelevenítését is lehetők tartották, mert — a mint a végén olvassuk — Kubaiko felhözván, s helyére illesztvén fivérének levágott fejét, Kudai Istentől nyert életvizzel bátyját ismét életre keltette. Ez a finn, görög, magyar stb. mondákban és mesékben is megtalálható sporadikus kézzel ugyan, a mint ott nem, itt sem jogosít fel arra, hogy belőle a feltámadás hitére következtessünk.

Általában tekintve e népnek itt vázolt halhatatlansági hitét, el kell ismernünk, miszerint az már oly magaslatra jutott, hogy az életre jótékony hatást gyakorolhatott.

III. A sémi népek halhatatlansági hite.

A) *Egyptomiak.*

A hieroglifek és a régi egyptomi sírok rajzai rejtették magokban azt, a kutatóra nézve becses kulcsot, a melylyel lehetővé vált a hajdan magas műveltségi fokon álló egyptomi nép hitvilágába benyitni s betekinteni. A kitartó, szorgalmas kutatás megszólalni kényszerítette e rejtélyes sphynxet s szavai-ból kibetűzte nemcsak az egyes történeti eseményeket, hanem a régi egyptomi nép mythológiáját is. S ma már tanulmányunkat

képező halhatatlansági hitnek egyiptomi alakjáról is meglehetősen tisztá képet alkothatunk magunknak.

De még mielőtt az egyiptomi írás titkai napfényre kerültek volna, már akkor is egy dolog a kutatók figyelmét nagyon magára vonta s bennök különféle sejtelmeket kelthetett, ez t. i. az egyiptomiak különös temetkezése s a holttesteknek sajátos kikészítése volt. Az egyiptomi mumiák méltán azt a gondolatot kellették, hogy köztük s a halhatatlansági hit között valami vonatkozásnak kell lenni, hogy nem csupán a kegyelet tisztelgésére méltó érzelmek, hanem a jövő élet hitének valamely gondolata is játszott közbe e különös temetkezési szokás megteremtésénél. S annál könnyebben jöhettek e gondolatra, a mennyiben egy bizonyos kapcsolati pontot maga a történet is szolgáltatott. Herodotos¹ u. i. azt írja: «Az egyiptomiak azt hiszik, hogy Demeter és Dionisios (Isis és Osiris) ezekkel azonosítják a halottak fejedelmét; ők voltak egyszersmind az elsők e világon, a kik azt állították, hogy a lélek halhatatlan s ha a test meghal, úgy az más teremtménybe költözik és a földi, vízi s légbeli állatokat bevándorolván emberi testébe tér vissza. Ez a vándorlás mintegy három ezer évig tart».

E szerint tehát a mumiák eredetének titka a halhatatlansági hit egyik alakjában: a lélekvándorlás hitében leli magyarázatát. Vannak azonban olyanok is, a kik a lélekvándorlás hitét az egyiptomiaktól teljesen eltagadják. Egyebek közt magyar vallás történetírónk: Kovács Ö. is tévesnek tartja az ilyen nézetet, mert szerinte a Herodotos a lélekvándorlás tanát, valószínűleg Pythagoras hasonló tana alapján az egyiptomiak ama hitéből csinálta, a mely szerint a kegyesek és a boldogok lelkei bármely isten alakját felvehették s ez alakot tetszés szerint változtathatták.² Mi egyáltalán nem tartjuk Herodot véleményét valószínűtlennek, nem pedig azért, mert ha ő az egyiptomiak életéről oly sokat tud, miért ne ismerhette volna halhatatlansági nézeteiket is s mert a holttestek mumia-szerű kikészítése is e mellett bizonyít. Igaz, hogy a régi egyiptomiaknál a halálutáni életnek egy másik felfogására, t. i. a túlvilágon való személyes halhatatlanságban való hitre is akadunk, sőt a meglévő adatokból következtetve ezt tarthatjuk a régi egyiptomiak legelterjedtebb s legélénkebb kifejezést nyert hitének, de azért nem tartjuk náluk kizártnak a lélekvándorlás hitét sem, mert a mint az analógiák mutatják, a halhatatlansági hitnek e kezdő nyilvánulási alakja ott él a népek szívében a messze múlt

¹ Herodotos: Történeti könyvei. III. 123.

² Kovács Ö. Vallásbölcsészet kézikönyve. I. 229. 1.

homályos emléke gyanánt akkor is, a mikor vallásos nézeteik már a fejlettség magasabb fokára jutottak. Sok nép hitvilága s különösen Amerika népeinek hitvilága megkapó példáit nyújtja az egymással ellentétes hitek egy nép kebelében való összekeveredésének. S Egyptom népeinél is többféleképen nyert kifejezést a halálutáni élet sejtelme.

Legnevezetesebb ezek között az, a mely a Nap-Istenhez kapcsolódik s a melynek szintén kétféle kiszínezését találjuk.

Egyptomban a régi időben két istenség játszott főszerepet; az egyik: Osiris, a másik: Ra. Mindkettő a napnak istene; egyenlő tisztelet tárgya. Az egyik székhelye Abydos, a másiké Heliopolis s Memphis. E két főisten szerint halhatatlansági hitüknek kétféle alakja is van, de mindkettőjük középpontja a Nap-Isten marad. S ez nagyon természetes valami. A napnak naponkénti körforgása, kelte és nyugta s a természetnek a naphoz fűződő állapota, sorsa, őszi elalvása s tavaszi újjábredése alkalmas volt mindég az élet körforgása gondolatának felébredésére s különösen az egyptomiak halhatatlansági hitének szolgálhatott alapul. Mert hiszen mi kellett ahhoz, hogy az a hit, a mely a napot élő lénynek tartja, annak pályafutásában egyszerűsmind az emberek sorsát is szemlélje, mint a kik úgyis hozzá hasonló lények, sőt gyermekei!

Az egyptomiak nézete szerint az emberi lélek több részből áll. *Ka*, megfelel az ember gondolati alakjának, a melynek szintén objectív létet tulajdonítottak; *ven*, megfelelt az ember nevének, a mely eszünkbe juttatja, az egész embert, s *ba* megfelelné a mi lélekfogalmunknak. Legnevezetesebb azonban az ember Osirisa, istenné vált lelke. E lélek-részek a halálban elválnak egymástól s mindenik a saját útján siet az Istenséghez.¹

A jövő élet hitének egyik alakját a Napnak (Ra) alvilágba való utazásáról szóló mythos tünteti fel. E mythos igen régi; I. Seti (XIV. sz. Kr. e.) sírjának talált leírásból s rajzolatokból ismeretes. «Mi van a mélységben» (Am-Duat) című könyvben és «a kapuk könyvében» vannak az ősegyptomi phantasia a halálutáni életre vonatkozó naiv, de érdekes képrajzai megörökítve. Röviden a következőkben foglalhatnók őket össze:

A Duat, vagyis az Alvilág tizenkét szakaszra oszlik, melyek mindenike igen nagy terjedelmű. Ez Alvilág a földihez hasonló birodalom, városok emelkednek s tágas mezők terülnek el benne. Egyik szakaszt a másiktól fal választja el, s ajtó vezet egyikből a másikba. Közepén az egésztest egy nagy folyó szeli át, a melynek partján különféle démonok s szellemek tanyáznak. E folyón

¹ Wiedeman: Religion d. alten Egypter. 1890. 126. l.

evez a Nap-Isten (Ra) nyugatról keletnek egy nagy bárkában, minden szakaszon egy óra alatt futva át. Útjában 10 istenség kíséri. Azonkívül a meghaltak lelkeit viszi hajóján, a melyek az ember halálakor a nyugati égen lévő kapuhoz sietnek, hogy őket a Nap-Isten hajójára felvegye.

Az Alvilág első részébe jutva leszállítja az oda tartozó lelkeket, földet oszt ki közöttük, hogy azt munkálva keressék kenyerüket. S aztán tovább halad. A bárkába lépni és tovább evezni csak azoknak van megengedve, a kik a Duat-ról szóló könyvet ismerik.

Az alvilág minden új szakaszában új és új démonok csatlakoznak hozzá s ugyancsak mindenikben leszállít egynehányat utitársaiból s földet oszt ki nekik, mintegy földi király jutalmazni akarva a hűségeseket s lekenyerezni óhajtván őket a jövőre is, mivel szövetségükre, hogy a sötétség démonát: az Ápep kigyót leverhesse, ő szintén rászorul.

Igy halad tovább a következő szakaszokon át. Az ötödikben hozzá csatlakozik az új reggeli nap Istene (Skarabeus Xepera), hogy a tegnapi nap holt istenét elkísérje a keleti horizontra. A hatodik és hetedik szakaszban az egyiptomi mythologia legfőbb istenalakjai: Osiris, Isis, Ibis, Horos stb. székelnék s ott laknak felső és alsó Egyiptom királyai is egy kamarában. Szívére kötve a föld szorgalmas mivélését s fejedelmi kötelességüket, a nap-isten ismét tovább halad küzdve az Ápep kigyóval. A hetedik órában még egy erős harc fejlődik ki közöttök, a melyben a sötétség fejedelme leveretvén, Ra győzelmesen halad előre, míg végre a tizenkettedik órában mint új, felkelő nap átlépi az Alvilág utolsó szakaszát, s vele mindazok, a kiknek a varázsige ismerete lehetővé tette átjutni az egész Duat-on. Ezek azután a nap meleg sugaraiban sütkérezve, mindig vele maradnak. Nekik a többi hátramaradottak felett az az egy óriási előnyük van, hogy azok csak, a míg köztük áthalad, egy-egy óráig szemlélhetik a világító napot, a többi időt pedig örökös sötétségben kénytelenek tölteni, legfeljebb ha egy-egy lángtenger, vagy tüzet okádó szörnyeteg az Alvilág e gyakori jelenségei, világítják meg némileg bús országukat. Így élnek munkálva a földet, a mi alól még magok a királyok sincsenek kivéve, nekik is földművelés által kellvén kenyerüket kiérdemelni.

Ez a jövő élet hite az egyiptomi Am-Duat (Mi van a mélységben) című leírás szerint. A másik erre vonatkozó forrás «A kapuk könyve» hasonló küzdelmes pályafutását írja le a Nap-Istennek s a különbség csak az, hogy a lejjebb tárgya-

landó Osiris monda egyes vonásait is felöleli s Osirisnak nagyobb szerepet jelöl ki, a mennyiben itt ő egész környezetével van felléptetve s mint bíró ítél jók és gonoszak felett.

A fent tárgyalt mythosnak s a hozzá csatlakozó halhatatlansági hitnek erkölcsi jelentősége jóformán semmi, mivel a legfőbb üdv elérésének feltételei nem erkölcsi jellegűek. A legfőbb boldogság elérésének legfőbb feltétele, hogy az ember ne legyen ellensége a Nap-Istennek s hogy a magiában járatos legyen.

Sokkal gazdagabb erkölcsi értékben a «feltámadás könyvének» halhatatlansági tana. Ebben a halhatatlansági eszmének oly felfogásával találkozunk már, a mely finom erkölcsi érzékről tanuskodik s emelkedett gondolatainál fogva a legnagyobb valásrendszerek eschatológiái között foglalhat helyet. Ebből látjuk különösen, hogy az egyiptomiak vallása már a legrégebb korban (a «feltámadás könyvnél» jóval a Mózes előtti korból dotálják) mély erkölcsi alapon nyugodott.

A «feltámadás könyve» szerint a testétől elvált lélek (ba) mindjárt a másvilág felé veszi útját. Ez útjában sok nehézséggel kell megküzdenie, a mennyiben az rossz indulatú szellemek, démonok lakta vidékeken s lángtengereken viszen keresztül. Miután a veszélyeket a feltámadás könyvének magikus formulái segítségével legyőzte, belépett az ítélet színhelyére, a kettős igazság: a büntető s jutalmazó igazság csarnokába. Itt nagy-szerű látvány tárult eléje. Mennyezetes trónuson Osiris «az élet Ura s az örökkévalóság királya» ült, kezében királyi pálczát s korbácsot tartva; fején királyi korona ragyogott. Előtte pedig 42 bíró foglalt helyet, a kik Egyiptom különböző vidékéről voltak egybegyűjtve a halottak megítélésére. Ott voltak azonkívül Horos és Thoth istenek is, amaz hogy a halott szívét mérje, ez pedig, hogy feljegyezze az eredményt. A halottat e törvényszék elé a Toth isten vezette.

Nagyon érdekes az a beszéd, a melyet a halott részint, hogy magát mentegesse, részint, hogy bíráit kedvező ítéletre bírja az alvilági bírái előtt elmondott. E beszédet, a mely több többé-kevésbé eltérő alakban ismeretes, mi Wiedeman fent idézett tanulmánya után iktatjuk ide.¹ A feltámadás könyvének 125-ik fejezete a következő beszédet adja a halott szájába:

«Üdv nektek kettős igazság Urai! Üdv neked nagy Isten, kettős igazság Ura! Hozzád jövök Úram, hozzád közeledek, hogy lássam szépségeidet. Ismerni tanultam s ismerem nevedet, ismerem 42 bírád neveit,

¹ V. ö. Wiedeman: Religion d. alten Egypter. -- Leptius: Das Totdenbuch.

a kik melletted ülnek a kettős igazság csarnokában, hogy megvigasztalják a jókat s gonoszokat s megítélik őket érdemük szerint.

Rajta hát! kettős szellem; kettős igazság Ura a te neved. Rajta! Én ismerlek titeket kettős igazság urai; igazságot hozok elétek s megsemmisítem értetek a csalárdságot.

Nem követtem el hamisságot s nem gonosztságot az emberek ellen. Nem nyomtam el az embereket, másként mondvá: társaimat. Nem szoltam hazugságot az igazságszolgáltatás termében. Nem tettem semmi rosszat. Nem voltam gyenge; nem voltam nyomorult. Nem tettem semmi olyat, a mit az istenek utálnak. Ura által nem engedtem megrövidíteni a rabszolgát. Nem juttattam inségre senkit sem. Nem rikattam meg senkit. Nem öltem. Arulólag senkit sem gyilkoltam meg. Álnokul senki iránt sem viselkedtem. Nem rontottam el az áldozati kenyereket a templomban. Az istenek áldozati lepényeit nem kisebbíttem meg. A halottak köntösét és övet nem raboltam el. Nem fajtalanokdtam. Városom istenének szentélyét nem szennyeztem be. Nem tettem hozzá, se el nem vettem az áldozati adományból. A mérleg súlyához nem tettem hozzá. Nem hamisítottam meg a mérleg mutatóját. A csecsemő szájából a tejet nem vontam el. Nem üldöztem a marhát legelőjén. Az istenek madarait hálóba nem fogdostam. Nem fogdostam a halakat halas tavaikban. A vízöntés idejében nem tartóztattam fel a vizet (t. i. a szomszéd földjétől.) Nem tereltem ki a folyót medréből. Nem oltottam el a lángot, midőn égnie kellett (t. i. a templombeli örökké égő lámpában). Nem rövidítettem meg a kilencz istenséget abban, a mit szerettek. Nem űztem vissza (földeimről) a templom tulajdonát képező nyáját. Nem űztem vissza az istenséget, ha kivonult a templomból.»

Ez általános öngazolás után még oda fordult a megítélendő lélek a 42 bíró mindenikéhez, hogy egy-egy speciális bűnét is kimentse, a mely felett az illető bíró van hivatva ítélni. Így például: «Oh Vasah-par-mo-an bíró, én nem csaltam! Oh Ptah-ra-par-mo-gar, én nem loptam!» — s így végig mindeniken. S úgy látszik, hogy mindjárt fenti tagadólagos öngazolása után jó tetteit is előszámlálta, mert a feltámadás könyve nemcsak negatív, de pozitív alakú öngazolásról is szól. «Vizet adtam a szomjazónak, kenyeret az éhezőnek, útjába igazítottam a vándort» stb.

E vallomás alatt Osiris s az egész birói kar, nem adva kifejezést sem tetszésüknek, sem a nem-tetszésnek, méltóság-teljesen ült s hallgatott. Befejezése után a halott szíve a teremben felállított mérlegre tétetett, hogy eldöntessék igazat szolt-e vagy nem? S ha igaznak találtatott, akkor szívét azonnal visszanyerte, lelkének minden alkatrészei egyesültek s ő ama szavakkal: «Jer békével az ő (Osiris) szemléletére, mivel megtartottad parancsait» — bevezettetett az Aaru vagy Aalu birodalmába. Ez volt t. i. az egyiptomiak paradicsoma.

A feltámadás könyvének 110. fejezete szerint e túlvilági birodalom egy szép, a földihez hasonló birodalom volt, a melyben termékeny mezők s virágos völgyek váltakoznak. Közepén

egy folyó folydogált, a melyben azonban semmi hal sem élt. Az Osirissé, istenné vált lelkek e szép országban laktak, a földihez hasonló életet folytatva, ettek, ittak s vadásztak s művelték a földeket. De a földművelés nem volt oly fáradságos mint ide fent; a gabona buján tenyészett, több méter magasra nőtt és gazdagon szórta a magot, s a rossz termés teljesen ismeretlen volt.

Mi történt azonban azokkal, a kikre nézve az ítélet kedvezőtlenül ütött ki?

Az egyiptomi mythologia szintén ismerte a túlvilági bűnhődés helyét. VI. Ramses király sírjában megtalálták képies feltüntetését a pokol kinjainak. Az alvilági dämonok katlanokban főzik az elkárhozottakat; égető szomjukban hideg vízbe dobhatnak s ha inni akarnak, az tüstént lánggá változik; vagy karókhöz kötözve őket, kardokkal vagdalják testüket, vagy lábaiknál felakasztván őket, szívéket tépik ki. Az emberi phantasia a bűn büntetésének borzalmas kifejtésében itt sem fukarkodott. Vannak azonban olyan értelmű tudósítások is, a melyek szerint az elkárhozottakat a bírák ették volna meg. A néphit ezeket «kétszer megholtaknak» nevezi, a mennyiben bűneik büntetése gyanánt az első, testi halált, a második az örökös követé. E fogalom különben nem áll egyedül a vallások történetében, a grönlandiaknál is láttuk már mását s a keresztyén vallás is ismeri.

A halálutáni életnek itt vázolt két felfogásán kívül találunk még egy harmadikat is az egyiptomiaknál, a mely a görög Hodesbel s némileg a héber seollal is közös vonásokat tartalmaz s a mely valószínűleg idegen befolyás alatt alakult ki.¹ A jövő életnek ezt a külön nagyon pessimistikus felfogását egy a britt-múzeumban őrzött sarkofág feliratából olvasták le. A szöveget Sharpe után Wiedeman is közli.² Ebben egy nő életben maradt férjéhez így beszél:

«Óh testvérem! férjem! ne szűnj meg enni és inni s fenékgig üríteni a gyönyör kelyhét s élvezni az asszonyok szerelmét s ülni az ünnepeket. Áldozz naponként vágyaidnak s ne engedj szivedben helyet a gondnak, míg a földön élsz. Mert a mi az Amenti-t³ illeti az a szendergés és sötétség országa s lakóira nézve a bánat hazája. Ők testnélküli alakjukban alusznak s nem fognak felébredni soha, hogy testvéreiket láthassák; sem atyjukat, sem anyjukat nem ismerik! szívéük közömbös a feleség s a gyer-

¹ V. ö. Ilias XI. 486. s köv. — Prédikátor IX. 10. Job. III. 17., X. 21. Jes. XIV. 10. stb.

² Wiedeman i. m. 56. l.

³ Az Alvilág egy másik neve.

mek iránt. A földön mindenki élvezi az élet vizét, én azonban szomjúhozom. A földön élő kap elég vizet, én pedig vágyom utána bár közelemben van. A mióta e helyre jutottam nem találok helyemet. Epedek a víz után, mely mellettem folyik el; a folyó partján esengek egy kis szellő után, a mely gyötrődő szívem kínját enyhítené. Mert annak az Istennek, a ki itt uralodik, a neve: «teljes halál». Mindenkit hívogat s az emberek megfogadják szavát s félelemtől reszketve közelitnek hozzá. Nem tesz különbséget istenek s emberek között, előtte nagyok s kicsinyek egyformák. Az ember fél megszólítani őt, mert itt senkit sem hallgat meg. Senki sem imádja őt, mert nem kegyelmes azokhoz, a kik tisztelik s nem hederít az áldozatra sem, a melyet neki bemutatnak». Így hangzanék magyarul az a beszéd, a melyet az említett sarkophágról leolvastak s a mely a mint látjuk az eddigiektől egészen elütőnek tünteti fel a halálutáni életet.

Hogy az egyiptomiaknál a halálutáni életre vonatkozólag ily különféle nézetekre akadunk, azon nincs mit csodálkoznunk, hiszen alig van nép, a mely többféle nézetet ne nyilvánítana e titokzatos kérdésre vonatkozólag. Gyakran még az illető népek előtt vallási tekintéllyel bíró iratok is keverékei a materialistikus és spiritualistikus gondolatoknak. Az egyes népek philosophiája és vallási irodalma meg épen a különböző természetes chaosa. Ez a folytonosan töprengő emberi elme természetes folyamánya, a mely az eleje tolakodó nagy kérdésre: a «halálután» kérdésre feleletet igyekszik adni s majd úgy, majd amúgy vélt hozzá közelebb juthatni. Egyiptomban sem lehetett az másképen. Az egyes emlékek azonban arra engednek következtetni, hogy e népnek az Osiris mondához kapcsolódó halhatatlansági hit vált sajátjává s ez volt közte leginkább elterjedve.

Miután e hit a túlvilágot a földihez hasonlóknak tartotta, azért a lényegéből kifolyó szokásokat: a játékszereknek, fegyvereknek s a halott egyéb életben használt tárgyainak sírba való helyezését, itt is megteremtette. Hogy azonban a temetések alkalmával emberáldozatok is felmerültek-e, arra nézve nincsenek adataink. Csak annyit tudunk, hogy a mennyiben e hit szerint a túlvilágon még a fejedelmeknek is munkával kellett kenyerőket megkeresni, az ő közelállóikat behalzsamoztak, hogy majdan halából segítéjükre legyenek. A mint azonban a túlvilági egyenlőség képzete élénkebbé vált s e gondolat mindinkább háttérbe szorult, a túlvilágon is kényelemre törekvő fejedelmek — mivel ott szolgálkat meg nem tarthatták — a XII. dynastia óta magikus formulákkal ellátott, mumiaszerző szobrocskákat (Usebbi) helyez-

tettek sírjaikba azon reményben, hogy azok majd a túlvilágon felébredve segítkezni fognak munkáikban. Eltekintve az ezen naiv gondolatban rejlő csekélyke kedvezéstől, az egyiptomi vallás szigorúan bangoztatta a túlvilági megítélés személyválogatás nélküli, általános érvényességét, a mi által hathatós támaszává válhatott a benne kifejezést nyert erkölcsiségnek. De sőt, hogy a hatalom tetőpontján állóknak eszébe ne juthasson az, mintha ők erkölcsi felelősség tekintetében kivételt képeznének, nyilvános ellenőrzést gyakorolt velük szemben s az ú. n. halotti ítéletek alkalmával, óvó s intő példája gyanánt az utódoknak ítéletet tartott felettük. E szokás szerint t. i. valahányszor király halt meg, mumija fényes koporsóban 70 napra közszemlére állítatott ki. S összegyűlvén a nép, a halotti ítélőszék elnöke felhívta az ország lakosait, ha vajjon nincs-e valakinek valami panasa az elhunyt farao ellen? Ha senki sem emelt panaszt ellene, akkor szépen a nyugalom helyére tétetett, ellenesetben pedig lakására vitetett vissza s el nem temettetett mindaddig, a míg hozzátartozóinak teljes kiengesztelődést szerezni nem sikerült.¹

Ebből is, mint általában az egyiptomiak halhatatlansági hitéből a legszebb erkölcsi gondolatok sugárzanak ki. S az a nép, a mely oly finom erkölcsiség által akarta elnyerni a túlvilági halhatatlanságot, megérdemlé, hogy halhatatlanná váljék e világon is!

B) *Assyrok és babyloniaiak.*

Az assyrok és babyloniaiak a messze múltban igen szoros viszonyban állván egymással, vallásos nézeteiket is kicserélték. Azért mi is e helyütt együttesen fogunk róluk szólni.

A régi assyrok és babyloniaiak eschatologiai nézeteiről jóformán csak azóta tudunk valamit, a mióta egyes orientalistáknak az ékírás titkait megfejteni sikerült. Oppert, Lenormant, Layard s mások vasszorgalmának sikerült megszólaltatni e rejtélyes sphynxet is s szavaiból megtudhatunk egyetmást e népeknek a halálutáni életre vonatkozó hitéről is. Becses forrásul szolgálnak e tekintetben különösen a Nimrod és »Istar leszállása az alvilágba» czímen ismert babyloniai epos-töredékek, a mely előbbit Haupt, utóbbit pedig Schrader közli s ismerteti meg velünk részletesebben. Mind a két iratot igen régi keletűnek

¹ V. ö. Szatmár: »Művelődés története.» 176—177. l.

tartják. Ez utóbbira vonatkozólag Schrader¹ így nyilatkozik: «mindenesetre oly irodalmi termékkel van dolgunk ez epikai töredékben, mely a sémi iratok legrégebbi maradványai közé számítható; leiratása pedig egy idő-vonalba esik az ó-testamentum legrégebbi részeivel. Ki önthetné e mondákat a jelen formába, egy ember-e vagy többen, arról ép oly keveset tudunk, mint a mennyit az izraeliták őstörténeti fejtegetéseinek szerzőiről tudhatunk». Elég az hozzá, hogy mindkét mű igen régi keletű s ránk nézve annál becsesebb. Csak azt sajnálhatjuk, hogy csak töredékben jutván mihozzánk, e népek ősi halhatatlansági hitéről szintén csak hézagos képet alkothatunk magunknak. De egy határozottan kiviláglik belőle s ez az: hogy a régi assyrok és babyloniaiak tudtak egy túlvilágról s e túlvilágon való eletről

Némelyek azon elég feltűnő tényből indulva ki, miszerint e népeknél siroknak még nyomaira sem akadtak, arra a véleményre jutottak, hogy ők egyáltalában el sem temették halottaikat, hanem vagy folyókba hányták a holttesteket, vagy talán messze vidékekről hajókon szállítva őket a nagy városok: Ninive, Babylon temetőibe helyezték örök nyugalomra. De Sanherib emlékiratai alapján Jeremias német tudós azt igyekszik kimutatni, hogy Ninive városában rendes temetők, mausoleumok léteztek, a hova az előkelőket temették, az egyszerű nép sírjai pedig valószínűleg a városon kívül feküdtek.²

Az assyr-babyloniai túlvilágra vonatkozólag mind a két irat tartalmaz némi felvilágosító adatokat. Belőlük azt vesszük ki, hogy e túlvilágot a néphit valahol délen fekvőnek gondolta s Aralu vagy Irkalla névvel jelölte. Mibenlétére nézve azonban nem volt teljesen tisztában, a mennyiben azt hol városnak, hol pedig valami nagy háznak képzelé. E túlvilági hely igen messze feküdt s számtalan akadálylyal kellett a feléje utazónak megküzdenie. Óriási tenger terült el előtte: a halál tengere. Nimrod — a babyloniai mondák egyik főhőse — Nimrod-epos szerint csak több havi hajózás után jutott el hozzája. E túlvilági városnak, illetve palotának két kapuja volt; a kapuknál őr állott s ez: Namtor, a vizek őre volt, Allatu Alvilág fejedelemnőnek hűséges szolgálója.³ A kapun csak azt eresztette be, a ki erre úrnője engedelmét bírta. Ez azon szavakból tűnik ki, a melyeket Namtor az Alvilágba leszállt Istar (a szerelem istennője) fel-

¹ Schrader: «Die Höllenfahrt der Istar. Ein altbab. Epos.» 1874.

² Jeremias: Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode. 1887. 52—53. l.

³ Höllenfahrt der Istar (Jeremiás után). Obvers. 12. 68.

szólítására ad feleletül, s a melyeket lejjebb idézünk. Istar u. i. az Alvilág örét ekként szólítja meg:

Vizek öre! nyisd fel a kaput,
Nyisd fel a kaput, — be akarok lépni;
Ha nem nyitod fel s nem léphetek be:
Szétrombolom az ajtót s a zárat,
Szétzúrom a küszöböt s fejszakítom az ajtószárnyakat.
Ki akarom vezetni a holtakat, hogy egyenek és éljenek,
Az élőkhöz csoportosuljanak a halottak.
Az ör szólásra nyitá fel száját,
Hogy felvilágosítsa a dicső Istart:
«Várj — Úrnóm — ne rombold szét (t. i. az ajtót)
Megyek és bejelentem nevedet Allatu királynőnek».¹

S miután ez megtörtént, a fejedelemnő megadja az engedélyt:

«Menj — Ör — nyisd fel kapudat
S tégy vele ősi szokás szerint».²

Ez ősi szokás pedig — a mint a következő sorokból kilátszik — abban állott, hogy leszedett róla, ruhát, díszet, ékszert stb. szóval az Alvilágba lépő megfosztatott mindentől, a mivel a földön birtokát képezte, leszedték róla a díszet s az örömet, mint a melyek az Alvilág sötét és sanyarú tengődéséhez nem igen illettek. Mert hogy az ottani élet szomorú volt, kitétszik az «Istar leszállása az Alvilágba» című epos-töredék kezdő soraiból, a melyek ekként jellemzik e rejtélyes túlvilágot:

A visszatérés nélküli otthon felé
Irányítá Istar: a hold — istennője vágyát
A sötétség háza, Jokalla laka felé
Azon ház felé, melyből nincs kimenet,
Azon ösvény felé, melynek útja nem vezet vissza,
Azon hely felé, melynek tápja por, eledele sár,
A hol fényt nem látnak, a hol sötétben laknak,
A hol — mint a madarak — szárnyakkal vannak ellátva,
S ajtaját s zárait vastag por lepi.³

E túlvilágot — ha analógiát keresnénk — a görög Hades és a zsidó Scheol birodalmához mondhatnók a leghasonlóbbnak, a mennyiben örömtelen lézengés tanyája mind a három. Sőt egyes lakói igen szigorú büntetésnek voltak alá vetve. Ez Allatu azon ítéletéből tűnik ki, a melyet Uddusunamir (istenek szolgája) felett mond ki, a mikor az a lenyüggött Istart visszaköveteli:

¹ I. m. Obv. 14—24.

² Höllenfabrt d. I. Obv. 37—38.

³ I. m. Obv. 1—11.

«Te teljesíthetetlen kívánsággal lépsz eléem ;
 Félre! a nagy börtönbe foglak lecsukni.
 A város pizsokja legyen eledeled,¹
 A város moslékja legyen italod,
 A falak árnyéka lakóhelyed,
 A küszöbök legyenek lakóházad,
 Rabság és fogság törjék meg erődet»¹

S ugyancsak ilyen szomorú helynek van feltüntetve ez Alvilág a Nimrod-eposban is. Midőn u. i. Nimrod Eabani szellemétől kérdi: «Mondd meg barátom, beszélj el annak az országnak állapotát a melyet láttál», az ekként felel: «Nem mondhatok el neked semmit; ha elmondom mi van ott . . . úgy leülök és sírok».² Mintha csak a görög Achillest vagy a római nagy épos Sybilláját hallanók beszélni!³

Úgy látszik azonban, hogy a régi assyr-babyloniai népeknek ez örömtelen túlvilágon kívül, egy másik, örömteljes paradicsomról is volt tudomásuk, mivel a Nimrod-epos (IX. X.) homályosan említi még az ú. n. üdvözültek mezejét» is. S habár e helynek közelebbi meghatározását nem találjuk, mégis úgy sejtjük, hogy ez a nép Elysiuma volt, a hova csak a hősöknek s a fejedelmeknek lehetett bejutni. A Nimrod-epos egy töredéke erre czélozva így szól:

Azon házban — barátom, a melybe beléptem,
 . . . . . hatalmas koronák,
 Koronás fők laknak, a kik hajdan az országban uralkodtak,
 . . . . .
 Azon házban — barátom — a melybe léptem . . . . .
 Papi fejedelmek s méltóságok laknak,
 Varázslók és magusok laknak,
 S a nagy Istenek templomainak gondozói.⁴

Az üdvözültek mezején, a mely egy nagy tengerrel körülvárt sziget látszik, egy fa állott, a melynek varázsereje képes volt az elgyengült öreget újra fiatallá változtatni. Nevezetes kincse volt még e túlvilágnak, a népek mythologiájában gyakran előforduló «életvize», a melyet mint becses valamit, az Alvilág hét daemona őrizett, s a mely képes volt megtisztítani minden szennytől, bűnöségtől s visszaadni az életerőt.

A fentebbiekből az következnek, hogy e túlvilági megkülönböztetésében e népnél a túlvilági számadás eszméjét keres-

¹ I. m. Revers. 22—28.

² Idézve Jeremias i. m. 103. l.

³ V. ö. Odysseia XI. 486. Aeneis VI. 626.

⁴ Jeremiás i. m. 97—98. ll.

sük. Úgy látszik azonban, hogy ez eszme teljes erkölcsi jelentőségét még nem érte el, mivel a jobb sorsra való érdemesítés inkább külső rangbeli minőségtől volt föltételezve. Annyit azonban a szakavattotaknak már sikerült kivenni, hogy e nép az erkölcsiségnek az ember sorsára határozott befolyást tulajdonított s mint hajdan a zsidó népnél. úgy itt is a betegség, nyomor, szenvedés a bűn büntetésének tekintetett.¹ De ily fel fogás mellett nagyon valószínű az is, hogy a földi igazságszolgáltatásban való hit mellett annál kevesebb jelentőséget nyert a túlvilági, a mi Mózes könyveinek is egyik sajátját képezi s a mint a héber népnél is csak az előbbi eszme megdőltével élénkült s nyert nagyobb nyomatékot a túlvilági igazságszolgáltatás eszméje.

Még egy kérdésre akarunk itt megfelelni, arra t. i., hogy vajjon a régi assyr-babyloniai népek hittek-e a halottaknak az Alvilágból való kiszabadulásának lehetőségében? Tudtak-e valamit a feltámadásról?

Igen.

E mellett szólnak nemcsak a fenti epos-töredékek, a melyek Istar s Nimrod barátjainak, Eabani-nak kiszabadulását lehetőnek tüntetik fel, de szól még más egyéb is. A halottidézés például rendes foglalkozását képezte a papoknak. Ebbeli ténykedéseik bizonyos czeremoniákkal voltak összekötve; muzsikáltak, panaszos dalokat zengtek, füstölő szereket égettek el s imádkoztak, segítséget kérve az Istenektől.² Azonfelül irataikban egyik főistenük, *Mardux* (Jupiter) a következő jelzőkkel van ellátva: «a kegyes, ki a halottak feltámasztását kedveli» s *Gula* istennő hasonló jelzőkkel ruháztatott fel,³ a mi azt mutatja, hogy a feltámadás eszméje már ott élt sziveikben.

A tisztességes eltakarítás hiánya nagy szerencsétlenségnek tartatott, mivel annak következményei kihatottak a halott túlvilági életére is. Az ilyen szerencsétlenekre nagyon szomorú sors várt.

«Egy párnán fekszik tiszta vizet iddogálva
Az, a ki a csatában esett el . . .
Atyja, anyja tartják kezükben fejét, oldalán felesége áll.
Kinek hullája azonban a mezőn fekszik,
Kinek teste nem a földben nyugszik,
Az olyanak lelkét nincs a ki gondozza,
A mit az utcára kivetnek — azt eszi»,

¹ Jeremias i. m. 46—47. l. V. Móz. V. 16. Jób könyve.

² Höllenfahrt d. I. Revers. 55—58.

³ Jeremias i. m. 100. l.

mondja a Nimrod-epos vége. S a legnagyobb büntetés számba ment, ha az ellenség hült tetemét el nem takarították, vagy sírját feldúlva csontjait széjjel szórták, mert ezzel túlvilági nyugalomát is feldúltnak vélték. Hasonló gondolatok számos népnél találhatók, a rómaiak hasonlóképen gondolkoztak s a mi népünk kísérteteinek is nem egyszer e gondolat lett szülőanyjává.

Ez a kevés az, a mit a régi assyr-babyloniai nép halhatatlansági hitéről mondhatunk. Látjuk ezekből, hogy e népnek eschatológiája nem állott hátrább a vele egyrangú népekénél s csirájában tartalmazta mindazokat a gondolatokat, a melyek a vele szomszédos két nép vallásrendszereiben kifejtve később oly hatalmas támaszaivá váltak az erkölcsi életnek s még ma is vigasztalói s buzdítói a bánatos és küzködő emberiségnek.

Paulik János.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

Egyházi lapjaink közül mind többen kezdenek foglalkozni az «új rend hatásával». Egyelőre még ugyancsak némi tájékoztató értékük van e cikkeknek: de hova-tovább érdekes adatokat nyújtanak majd a tudósítások egyszer valamikor, ha már több idő telik el és több megfigyelés lesz előttünk, az új egyházpolitikai törvények által előidézett változásokról, népünk valláserkölcsei életéről, az egyházhoz, mint intézményhez való ragaszkodásáról, vagy attól való elidegenedéséről, a lelkipásztorok működéséről és ennek eredményeiről.

Az eddigi — mondhatni — igen szűk körre szorítkozott, megfigyelések még eléggé megnyugtatóak, főleg a kisebb gyülekezetekben. Népünk erősen conservatív, ragaszkodik meggyökerezett szokásaihoz. Emberemlékezet óta a faluban csak azt tartották tisztességes házastársnak, a melyik a templomban esküdött meg. Jó lesz hát most is elmenni a templomba a «beiratkozás» után. S ha még van — a mint hogy tudjuk, hogy van — egy kis vallásosság, a némelyek által annyira lenézett «profanum vulgus»-ban, akkor a lelkiszükség is elviszi őket a pap elé.

A Prot. Egyh. és Isk. Lapban több közlemény jelent meg már e tárgyban. Az első — *y* — *s*-től. Nagyon sötét képet fest, de úgy látszik, legjobban a stóla bántja, azért nem lehet komolyan venni s jobban szerettük volna, ha más mondotta volna el ő róla s nem ő maga-magáról: «A nekem adatott talentum mértéke szerint szép csendben munkálkodni iparkodtam, buzgólkodtam, lelkesedtem, mit be is tudok bizonyítani» stb. Felsorolt esetei annyira nem bizonyítanak semmit az «új rend» bomlasztó hatása mellett, hogy ilyen eseteket az egyházi esketés és a stóla-uralom teljes virágzó korából is tuczatszámra lehet elmondani. Az olyan pap azonban hiába írja, hogy ő «buzgólkodik, lelkesedik», a ki a daemagogia ilyen hangján tud megszólalni:

«az még hagyján, ha azzal a pár krajczárral nagyon is sokat vett ki az új törvény és az utasítás (érti a konventi i. v. utasítást) velem együtt több pap zsebéből és hogy a kiknek ezt méltóztatott meghozni, azok jó részének, mint hallom, tiszteletdíjúl aranyakat fizetnek» stb. Ha egyéb buzgólkodásainál is *így* látszik ki a palást alól a lóláb, akkor ne csodálkozzék a bomláson és a sikertelenségen. Micsoda gondolkozás és világnézet ez?!

M. P. a második cikkkező ugyane lapban, a ki azt írja, hogy «mihelyt az egyházpolitikai törvények életbe léptek, a somogyi földműves azt kezdte hirdetni: no ezután nem megyünk a paphoz esküdni, ingyen megesket az anyakönyvvezető, a stóla, a mit a papnak fizetnénk, jó lesz lakzira» ... «nem bírjuk az egyházi terhet, leszünk felekezetenkívülivé, vagy unitáriussá, mivel ott minden 15 évet betöltött lélek csak 1 frtot fizet». A tanácsa *M. P.*-nek is természetesen nem az, hogy intensivebb egyházépítő munkát kellene kifejteni, hanem az egyházak csoportosítása. Szól ugyan cikke végén arról is, hogy vallási kézikönyveket kellene a conventnek kiadni, de ez csak nagyon gyenge dolog ahhoz, hogy «hitet, lángolót» csepegtessünk a gyermekek lelkébe. Mindent örökké csak szervezeti úton, meg külső dolgokkal akarunk megcsinálni. «Mi szükség minden 300—500 lelkű egyháznak papot adni,» mondja. «A közelfekvő egyházakat egyesíteni kellene, mi által a népen a terhet meg lehetne könnyíteni, de meg az egyesítés által a lelkésznek is tisztességesebb fizetése lenne». Ez a fődolog! Szerinte a hithűség kihalt a ref. nép nagy részében. Kihalt az áldozatkészség is. «Alig adakoznak egy pár forintot évenként, azt mondják fizetünk eleget, nem adakozhatunk» stb.

Bocsánatot kérünk: de hogyan legyen ref. népünkben hithűség, öntudatos egyháziasság, szilárdság, a mikor nincs olyan forrása, a melyből a hűséghez, az egyháziassághoz és a szilárdsághoz újabb meg újabb erőt meríthetne. Mi folyik nálunk már több, mint egy félszázad óta a lelkészképzés terén? Az a fiatal ember, a ki a középiskolából kikerül tele negatíval, sokfelől összehordott, de felületes ismerettel, igen-igen kevés eszményiséggel, még kevesebb vallásossággal és egyháziassággal, feljövén a theológiára, modern tudomány czíme alatt kap egy csomó kritikát, tagadást, bölcsészeti, sokszor előtte teljesen érthetetlen meghatározást, mindennek nivellálását, elallegorizálását és elszellemesítését. A bibliát alig olvassa, a Kálvin Intitutiójának, a Helvetica Confessiönak és a Heidelbergi Káténak csak épen a hírét hallja, színről-színre vajmi kevés látja s a «tudományos» előadás csak biralgatja és érvényen kívül helyezi ezeket a nélkül,

hogy csak egynek is a kezébe adná, hogy nézze meg a saját szemeivel, van-e és mennyi bennük az igazság? Mennyi az idő- és rész szerinti igazság és mennyi és mi az örökérvényű? Mintha csak arra volnának beállítva a theologiai tanárok — tisztelet a kivételeknek — hogy örökösen polemikát adjanak elő nemcsak a más vallásfelekezetűek, hanem a saját egyházuk alapvető tanai ellen is és mintha nem épen az volna a feladatuk, hogy minden tárgyból apologetikát csináljanak s épen a tudomány fegyvereivel védjék meg azokat az erősségeket, a melyeket a felületes, elvilágiasodott tudás, a laza erkölcsi világnézet és a gúnyolódó elménczkedés úgyis eléggé támad. A fiatal lélek, forrongó kedély már önmagában is hajlandó a tagadásra, a rombolásra; de az az erő, a mely a rombolásban nyilvánul ugyan úgy építő erővé is válhatik, ha erre irányítjuk és ha positívumokat adunk kezébe. Örökös hullabonczolás helyett, ha a physiologia titkaiba vezetjük be, a bonczkést csakhamar eldobja s azt a csodás világot fogja vizsgálgatni, a melyben élet van. Az Isten — a mint Pál apostol mondja — azt akarja, hogy mindenek éljenek Ő néki. És ez nemcsak a mi üdv-életünkre igaz, hanem igaz úgyis, hogy az életnek valami olyan ellenállhatatlan szeretetével ruházott fel bennünket, hogy a holt anyagnál mindig százszor jobban érdekelt az, a miben csak a legparányibb élet is jelentkezik. Mihelyt a theologiai kathedrák nem lesznek a kriticismus bonczasztalai, hanem a vallási élet physiologiai laboratoriumai, a melyeken a csak mikroszkopice észrevehető vallási életjelenség titkainak fürkészésétől el a valódi nagy keresztyén társadalmak szabad szemmel látható életmozgásainak feltárásáig minden életről beszél: akkor majd lesznek hitteljes, szilárd örállóink és lesz újra hithű népünk, a melyet nem ingat meg mindenféle tudomány szele. A protestáns szabadság, a tudományos vizsgálódás joga nem abban áll, hogy mindent vessünk el lábaink alól és a tudós görbebe mindent párologtasson el, a sok bölcsekedés az üdvtörténeti tényeket is nullázza ki a világhistoriából: hanem abban, hogy mindeneket megvizsgálván, a mi jó, azt megtartsa; de azt aztán tartsa is meg!

Az angol nép — mondá egyszer dr. *Duka Tivadar* — igen liberális. Ha társulatot alapít (épen a bibliaterjesztő társulatról volt szó), megállapítja a társaság célját, e cél eszközeit, a beléphetés feltételeit stb. Oda mindenki beléphet, ha az alapszabályokat kötelezőkül elfogadja; de kilépését is azonnal megengedik, mihelyt a legcsekélyebb lelkiismereti aggálya merül is fel az iránt, hogy ő a társulatban e vagy a miatt nem maradhat benn. A működés irányát azonban egy-egy tag szeszélye

szerint nem változtatgatják. Vagy elfogadja valaki úgy, a hogy van, vagy kilép.

És ez is az igazi liberalismus. Ettől távol van a *compelle intrare*; de távol van az is, hogy ingataggá váljék s iránytalanul szédelegjen jobbra-balra és süppedékes ingoványba tévedjen.

A mi egyházunknak is megvannak a maga hitének szabályai, épületének fundamentuma, meg van jelölve munkásságának célja, megszabvák a beléphetés feltételei stb. Távol vagyunk a *compelle intraretől*; de egyszer már mégis jó volna nekünk is megkérdeznünk, mint a hogyan Schlattertől kérdezte a német kultusminister: «*Stehen Sie, Herr Professor, auf dem Evangelium?*»

— «*Nein, Excellenz; ich Stehe unter den Evangelium.*»

A Dunántúli Prot. Lapban — *a* — *s* nagyon jól mondja: «Ha népünk hite, buzgósága itt is, ott is megcsappant, annak az oka az, mivel mi órállók vagy a modernizáló éretlenkedéseknek hódolunk, vagy az orthodoxia tompaságában leledzünk.» «Ha minekünk pezsgő, életerős, evangéliomi hitünk volna: ha mi mindnyájan hinnénk egész őszinteséggel és bizalommal a Krisztusban és az ő evangéliomában, akkor a continensnek ez a legnagyobb ref. egyháza nem vegetálna» stb.

Mit szólanánk az olyan *mathesis* professorhoz, a ki örökké csak negatív mennyiségekkel dolgoztatná növendékeit és soha egy pozitív számtani tétel megfejtésére meg nem tanítaná őket? Micsoda alapra álljon az a szegény végzett theologus és lelkész, a ki csak kritizálni tanult meg s a kinek csak levegő-ég az a felső világ, a melyből «száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék?» Innen egyházi beszédeink legnagyobb részének is iránytalansága, innen egy bizonyos, tisztességes ugyan, de független morálnak a prédikálása, a melynek a vallás csak annyiban alapja, a mennyiben egy vallásos könyvből, a bibliából vétetik hozzá a textus és innen, hogy vajmi kevés az evangéliomi erő és megizesítő só.

Ha pedig a világnak világosságai nem lángolnak, csodálkozhatunk-e, ha a szemek lidérczfényt keresnek, mert már természetük, hogy a fényt keressék és ha a só megizetlenül, mivel sózatik meg?

A lelkek üdvösség után sóvárognak. Ezt pedig nem találják meg a philosophus-theologusok «*Sein*»-jében, sem a Schweizer szellem-Krisztusában, sem sehol másutt, mint csak az élő Istenben és annak kijelentésében. «A lelkek nem nyugosznak meg, hanem csak Istenben» — mondja Augusztinus.

Nagyon becses és igen megszívlelésre méltó dolgokat írt épen e tárgyban dr. *Erdős József* debreczeni theol. tanár a

Debreczeni Protestáns Lapban «A hittanhallgatók létszámának apadásáról» című szép tanulmányában. «Meggondolandó», mondja a többek között, hogy a téves irányba terelt kor-szellem idegenkedik az evangéliomtól és a tapasztalati világ sivár útján véli elérni az emberiség üdv-célját. Humánus intézményeket alkot, mentő egyesületeket szervez, jótékonyági áldozatokkal hivalkodik s önerejéből igyekszik megélni, kicsinyelve az evangéliom isteni tartalmát s megmosolyogva a keresztyén morál alapelveit. De micsoda minden emberi törekvés és alkotás Krisztus nélkül? Nem az ő evangéliomának vívmánya-e a mai kor minden igazi és maradandó becsű alkotása? És így avagy nem épen azok-e az emberiség legnagyobb jóltevői, a kik az evangéliom elegyítettlen tiszta tejével táplálják a lelkeket, hogy felnövekedjenek mindenek az Úr egyházának élő, szerves tagjaivá? Úgy éljenek tehát a lelkészek, hogy mindenekelőtt világító szövétnekként fényeljenek. És az ezen követésre méltó példák után induló ifjú hittanhallgatókat az erkölcsi nevelés minden nemes és hathatós eszközeivel neveljük oda, hogy már jó korán, az erkölcsi felelősség-érzet, a tiszta lelki öntudat, a test, szív és lélek megszentelésének gondolata vezérelje őket». — — — «Szerintünk az olyan tudományos kutatásnak és rendszernek, a mely az isteni kijelentés okmányait, a szenirást, hitelvesztett, regés tartalmú, emberi célzattal szerkesztett, belső kapcsolatot nélkülöző, kritikailag igazolhatatlan előterjesztéseket tartalmazó irodalmi gyűjteménynek tekinti: maradandó értéke nincs; továbbá, hogy az ev. ref. egyház alapelveivel, létfeltételeivel, jövőjével egyáltalában nem egyeztethető össze az az eljárás, ha a tudomány és bölcsészet műszereit a saját egyházalkotmányunk fundamentumául és védőbástyájául szolgáló hittani igazságok czáfogatására, döntögetésére, reformátorainknak akár túlzott magasztalására, akár kisebbitésére, ősi szent örökségeinknek, hitvallástételi iratainknak erőteljesítésére használjuk; végül: egyházunknak nem állhat érdekében az, hogy a tudományt a negativismus istápolására hirdettesse s terjesszesse» stb.

«Betegségünket és orvosságunkat» a Sárospataki Lapokban *Zoványi* Jenő természetesen másban keresi és egyebütt találja meg. E mi beszédeinkre ő és vele igen sokan csak a «karaván halad»-dal felelnek, nem lévén az irodalmi izlésnek megfelelő a példaszó másik felének is idézése. «Az új veszedelem» — írja — bármennyire fájdalmasak is a megpróbáltatások, annyiban talán haszonnal fog járni, hogy egyházunk intező köreit felrázza a tétlenségből, tevékenységre fogja ösztönözni több irányban is. Mert kétségtelen, hogy az általánosan érzett szegénységen kívül az a legnagyobb bajunk, hogy az egyre hangzó

panaszok a gyógyításra hivatolt közegeknél legtöbbször süket fülekre találnak.» — «Egyházi életünk megújítását, sebeinek gyógyítását én nem is remélem hivatalos testületeinktől mindaddig, a míg olyanok játszák bennök a fő, mondhatni döntő szerepet, kiknek politika a legfőbb foglalkozásuk. A világi elemnek ezt a részét teljesen alkalmatlannak tartom az egyház ügyeinek élére s okosan tenné a lelkési kar, ha a maga csekély hatáskörében mindent elkövetne ezeknek az egyházi kormányzás teréről való leszorítására.» — «Nem a kiegészítetett s önmegtartóztatásra kényszergetett lelkészekben van a hiba, tisztelt nagyjaink és kicsinyeink, kik reánk hárítanak minden felelősséget s tőlünk várnak minden munkát, minket ösztönöznek hatékonyabb munkásságra. — de persze a nélkül, hogy helyzetünkön javítnának.» A teendő aztán egy-felől az egyházi fegyelemnek ismét életbe léptetése, másfelől a világi elemből nem politikai hatalmasságoknak, hanem a politikától minél távolabb álló, erős prot. meggyőződésű, áldozatkész és vallásos szellemű intelligens egyéneknek az egyházi tisztségekbe való beállítása; végül a lelkési fizetések rendezése nemcsak a 800 frt minimumon alul, hanem még azon felül is. Közös pénztárból osztályokba sorozottan pl. 1800, 1500, 1200 vagy 2000, 1750, 1500 1250 és 1000 frtos osztályok szerint adatnának a fizetések megfelelő korpótlékokkal, továbbá az ezer léleknél népesebb egyházközségekben minden 100 lélekre 10 frtot számítva a munkatöbblet díjazására. «Ha átalakítják valamikor a lelkészek helyzetét, majd fognak tenni biztatás és dorgálás nélkül is mindent, a mit tenntők okos, hasznos és szükséges lesz.» Hogy mit tennének, — azt eléggé megvilágítja ugyane czikk folytatása. Az egyháztagok látogatását — ott, a hol ez keresztülvihető. (Persze nagyobb gyülekezetben nem.) Betegek s haldoklók úrvacsoráztatása nem szükséges; az egyházkelés megmaradhat, a vallástanítást csak az V. és VI. osztályban vezesse a lelkész, az evangelisatio a lelkész feladata, evangelistákra nincs szükség, a belmissiót végezze a társadalom stb. A lelkész-képzés rendszeren — apróbb hiányok pótlásától eltekintve — változtatni valót nem lát.

Az «új rend» hatásáról *Ágodi* czikke is (Pr. E. és I. L.) igen figyelemre méltó, a mely szerint: «A nép a polgári házasságkötést törvényes kötelességül tekinti, de egyszerűen anyakönyvi bejegyzés, beiratkozás erejét tulajdonítja annak s előtte a fő és igazi házasságkötés ma is a templomi esketés. A két házasságkötés közt eszközölt összehasonlítás az egyházi szertartás becsét fokozta népünk előtt, — — most jobban kidomborodik az egyházi szertartás és a vallás áldásának eddig kevésbé méltatott nagy értéke». *Alföldi J.* is arról tudósít, hogy az új

rend az ő egyházában külsőleg hatással nem volt. Keresztelés, esketés, temetés meg eddigi megszokott rendjén. De semmi bensőséget, semmi kegyeletet nem észlel a népben, az egyházhoz való ragaszkodását, külső megszólástól félve fentartja ugyan, mivel rámaradt örökség, azonban «a lámpában olaj nincs, tehát a mécses csak pislog. Egyházunkban a hitlángja aludt ki s helyette a babona a maga borzasztóságában nyilatkozik». Ehhez járul, hogy a szegény osztálynál socialista nézetek terjednek; kaján szemmel néz a szegény osztály a földdel bírakra mint ellenséges két tábor áll ma vagy később egymással szemben. «Pásztoroknak kell lennünk — végzi érdekes fejtegetéseit; — azután pedig első sorban a vallás tanítást kell kezünkbe venni nekünk lelkészeknek. Nem szoktuk meg, elődeink nem tették, nehezünkre esik belátom». — — «Ha a lángoló hit melege felebred, munkás lesz az s begyógyítja a sebeket, ellenkező esetben legyünk készen arra, hogy a felekezetenküliség réme ajtónk előtt áll és pusztulás lesz sorsunk». *Illyés Endre* a Debr. Prot. Lapban azt mondja, hogy az új rend hatása első sorban épen abban nyilvánul, hogy zavarba estek a gyülekezeti tagok a házasságkötés egyházi valláserkölcsei oldala és értéke felől s ha nem sikerül őket ez irányban szilárd és helyes meggyőződésre vezetni, akkor nagy leszen a romlás. Adomának is jó, a mit közöl. Egy közeli község anyakönyvvezetőjétől azt kérdezték az emberek: «muszaj-e ezután is elmenni a paphoz?» «Nem muszaj» — volt a válasz — «de becsületes ember elmegy». Nem is maradt el az esketéstől senki. De a hol nem ilyen kedvezően s ügyesen oldatott meg a kérdés, ott még inkább ébren kell lennie a lelkésznek, hogy helyes irányba terelje a hívek gondolkozását.

Az új rend hatása abban is nyilvánul, hogy a lelkészek tekintélye megcsappant, a mi eddig is már elég fogyatékos volt stb.

De ne folytassuk tovább. Mennyi az önbeismerés, itt-ott önvád is! Nagyon kedvező jelenségek, ezekből leszen a mi újjászülettetésünk.

E fontos és életbevágó kérdés mellett általános érdekeség szempontjából eltörpülnek, illetőleg háttérbe szorulnak figyelmünk előtt azok a kérdések, a melyekkel az egyházi sajtó jó részben igénybe van véve, t. i. ama tárgyalások, a melyek az egyházmegyei gyámintézetekre vonatkoznak, hogy azok legyenek-e, vagy ne legyenek? Es szinte felejtettük azt is, hogy a tanfériak között meg — és pedig méltán — milyen érdekes szellemi harcztot idézett elő, az ötletekből soha ki nem fogyó kultusminiszternek az a felvetett gondolata, hogy talán jó volna.

a jobb tanulókat az érettségi vizsga alól fölmenteni. Bizony ennek az ötletnek az életbeléptetésével jó lesz még várni. Sok oldalról kell ezt még megbeszélni, mert paedagogiai, fegyelmezési, iskola-ellenőrzési stb. igen fontos szempontok jönnek itt tekintetbe. Óhajtánánk, ha az érettségi vizsgálatok reformja nem ezzel kezdődne meg, hanem sokkal lényegesebb és mélyebben járó dolgokkal, a melyek a vizsgának becsét, komolyságát és tisztaságát emelnék. Mind e három tulajdonságból sokat vesztek e vizsgák. Már pedig mindig precariussá tesz valamely intézményt az, főleg a paedagógiában, ha annak becse komolysága és tisztasága csak egy pillanatra is kétely tárgya lehet. Sokkal több reform szükséges e téren, mintsem azt egy felveendő gondolattal meg lehetne oldani. Ez összefügg egész közép-iskolánk reformálásával; mert csodálatos, hogy az egész continensen jobb szabadelvű középiskolai törvények nincsenek, mint a mieink és mégis milyen gyarló a középiskolai oktatásunk és milyen eredménytelen.

Törvények még a világon semmit jobbá nem tettek. Lélek kell, a mely megelevenít!

*
**

b) Külföldi egyházi élet.

Talán különösnek fog feltűnni e sorok olvasói előtt, hogy a külföldi egyházi életről szándékozom ugyan referálni, mégis első helyen a hazai egyházi állapotokra vetek egy tekintetet. A dolog nyitja az, hogy egy «jó magyar protestáns»-nak a «Der österreichische Protestant»-ba küldött vezércikke szemüvegén keresztül Magyarországot én is az «Österreich»-hoz tartozónak, s így ez adott alkalmából külföldnek vagyok kénytelen nézni.

Arról szól az ének, hogy a magyar protestantizmus szabadsága veszélyben forog. Sok száz esztendőn keresztül diadalmasan, vagy legalább kitartással vívta ki és tartotta meg a két protestáns egyház e hazában szabadságát, a mit annak köszönhet, hogy demokratikus alapokon épült fel szervezete. De most belső jelek után visszafejlést kell konstatálnunk, mert úgy látszik, hogy önnönmaguk a protestánsok készakarva fel akarják áldozni szabadságukat. A visszafejlés egyik jele a nemzeti chauvinizmus, mely az ág. evangélikusok zsinatán az egyház békéjét megzavarta, a magyar, német és tót evangélikus egyházközségek között egyenlenséget hozott létre. A másik jel az, hogy az egyházra és felekezeti iskolára nevezhető terhekkel szemben nem áll egyenlő arányban a hívek áldozatkészsége és ereje, sőt ez utóbbi rohamosan csökken, míg amaz nő.

E két jel együtt aztán megmagyarázza nekünk azt, hogy a magyarhoni protestantizmus szabadsága igazán veszélyben van, mert a szegénység, illetőleg a ki nem egyenlíthető szükséglet az egyházat az állam karjaiba hajtja s így holmi állami dotációkért szabadságából fog áldozatokat hozni, a mit annál kisebb aggodalommal tesz, mert hát patriotizmusa jutalma reményében nem is gondol hamarosan arra, hogy az állam nem jutalmaz szolgáltatokat, érdemeket, hanem csak azért ad, hogy vegyen. Felhossa nevezett cikk azt is, hogy tekintélyes protestáns vezéregyéniségek ellene vannak az állami dotáció emelésének, mert az autonómiát látják általa veszélyben. De hát a tömeg vakon rohan a veszedelembé. Elsők voltak a reformátusok, kik a kálvinista Tisza Kálmán miniszterelnöksége idejétől kezdve mind inkább-inkább a kormány kedvében

járnak és államsegélyért már eddig iskolai autonómiájuk nagy részét feláldozták. Őket követték az evangélikusok is.

Mellőzve most a párhuzamot, melyet említett czikk a kormányelnöknél s kultuszminiszternél tisztelgő evangélikus és izraelita küldöttségek beszédei, czélzata stb. között van, csak arra mutatok rá, hogy czikkíró első sorban nagyon elítéli a protestáns egyházak hazafias érzületét, a melynek tulajdonítja a világi elemeknek az egyházi kormányzatban növekvő befolyását is, a melynek rója fel, hogy önzetlenül támogatták a kormányt az egyházpoltikai reformok keresztülvitelénél, pedig ebből csak az egyház szerzett kárt, a melyre viszi vissza azt is, hogy az egyház szabadságát veszélyeztető államsegély iránt bizalommal viseltetnek és azt kérelmezik. Azután azt hangsúlyozza cikkíró, hogy a magyar protestantismus a maga szabadságát az idegen befolyások ellen, így p. o. legutóljára a Thun-féle pátens ellen is megvédte, de most az alkotmányos kormánynak maga szolgáltatja ki.

Láthatják a tisztelt olvasók, hogy a magyar protestantismus szabadságának veszedelmén a mi országunk fővárosában, «Pest, im februar» kesergő férfiú, «E» úr, lelkét nem annyira a protestáns, mint sokkal inkább a nemzetiségi érzelem dagasztja. Az fáj neki, hogy a nemzetiségi tendenciák, melyeket nálunk német és különösen tót evangélikus egyházak ápolnak, a legutóbbi zsinaton megbuktak és visszaszorítottak, hogy a világiak az egyházkormányzatban hazafias ellenőrei a panszláv és pangermán lelkészeknek, hogy az egyházpoltikai törvények a nemzetiségi irányzatú egyházakra nézve nem kedvezők, sőt határozottan veszélyesek, hogy az államsegély igénybevételeivel épen ezek a kifelé kacsingató s az autonómia örve alatt hazafiatlan üzemeket folytató egyházak, illetőleg egyháziak kezei megköttenek, míg a valódi egyházi szabadság nem szenved. Hiszen elegendő volna csupán arra hivatkoznunk, hogy azon egyházak képviselői, kik a Thun-féle pátensen készörömmel kaptak és akkor autonómiával, szabadsággal nem törődtek, nem lehetnek hivatott védői a protestáns egyházak szabadságának az alkotmányos magyar kormánnyal szemben; azok nem lehetnek az igaz szabadság barátai, kik feltétlenül behajtották nyakukat az egész magyar protestantismus és vele egyidejűleg az egész nemzetet lenyűgöző zsarnoki önkény igájába.

Azt hiszem, hogy e néhány sor, melyet eddig idevettem, eléggé igazolja azt, hogy ily tárgyról a külföldi egyházi élet rovatában szólni merészelttem; hiszen az említett irány képviselői minden bizonynyal külföldiek, ha nem a földterületre nézve is, de legalább szívöknek érzelmeit tekintve. A kik a hazafias érzületet a protestáns egyházzal ellentétesnek, arra károsnak tartják, azoknak Magyarország osztrák tartomány, melynek fővárosa is még mindig úgy, mint az

ötvenes években «Pest» s az alkotmányosság erősödése hazánkban botrány.

Németországon nem így védik az egyház szabadságát és nem az állami hatalomnak az egyházi területre való betolakodásával szemben, hanem az ellenkező miatt és a lelkiismereti szabadság védelmében emelik fel az egyház férfiai tiltakozó szavukat.

Mindkettő egy és ugyanazon forrásra, az ott feltűnően fenyegető, a theologia és egyház közötti ellentétre vezethető vissza. Ez az ellentét most küzdi nehéz harcát és a mint eddig lehet a jelekből itélni, az egyházellenes theologia visszaszorításával fog végződni, vagyis azzal, hogy legalább külsőleg az összhang a két faktor között helyreáll. Ha ez bekövetkezik, annak nem az egyház lesz közvetlen előidézője, mert az egyház az ő hagyományos türelmetlenségének több jelét adta már eddig is és az ily irányzatot mindig a reakció szokta követni. Hanem az állam kissé tapintatosabban jár el. A szocializmussal szemben minden fegyvert meg akar ragadni és úgy látszik, hogy ezek között elsőrangúnak, vagy legalább is viszonylag legbecsesebbnek tartja a vallásos érzület felkeltését, a melynek hiánya eddig is legtöbbet tett a társadalom elégedetlen elemeinek nagyra növelésénél. Vallásos életet, vallásos szellemet, pedig — tapasztalatok igazolják és logikailag is kétségtelen — a bölcselmi keresztyénség vagyis inkább evangéliomellenes és nélküli theologia gerjeszteni képtelen. A pozitív irányzatban, mely evangéliomi is, egyházas is, keresi és találja fel az állam azt a szükségét reméli, melytől oly sokat remél. De a középut, az élő keresztyén theologia ösvényének megtartása olyan nehéz. A kétkedő kriticismus rombol, a holt orthodoxia conservál, de nem ezekre, hanem építésre volna szükség, mit csakis az evangéliommal és az ez által felköltött keresztyén lélekkel lehet elérni.

Mióta az 1894-ik és 1895-ik években a bonni egyetemen tartott szünidei, vagy magyarosan «póttanfolyam» az egyházat erősen felingerelte a destructiv irányú theologia ellen; egymásután hova-tovább több befolyást óhajtanak az egyházi főhatóságok nyerni a theologiai tanárok kinevezésére. Az egyetemek szabadsága ezek szerint az egyház részéről fenyegetve van, csak az a kérdés, hogy az államkormányok mily mértékben engednek némely tulzó egyháziak követeléseinek. Beyschlag a «Deutsch-Evang Blätter» márcziusi füzetében erősen kikel az orthodox egyházi köröknek követelő és jogtalan fellépésével szemben, melynek jelét legközelebb akkor adták, midőn a bonni egyetemre egy új, pozitív irányú theologiai tanárnak kinevezéséről volt szó és a mikor az egyházi hatóság az állami törvényekben biztosított némi befolyását az egyetem theologiai karára az államkormány kinevezési jogának sérelmével akarta gyakorolni. És ebben a támadásban nagy igaza is van, mert az egyetemi oktatás

nem helyezhető a tanszabadság veszedelmének felidézése nélkül bármily irányzatú egyházi hatóságnak sem feltétlen dispositiója alá. A protestáns theologia nem nélkülözheti az egyetemi szabadságot s reá nézve ezt nem lehet inkább korlátozni egy állami egyetemen, mint bármely tudományszakra nézve. A dilemmát, a melybe az egyház jut, csakis a seminariumok által oldhatja meg az aggódó egyházi főhatóság önmagára nézve.

A mi az államot illeti, annak p. o. a bonni egyetemi új tanár kinevezésénél (kit melleleg mondva «Strafprofessor»-nak kereszteltek el) szemmel láthatólag kifejezésre jut az a felfogása, hogy az egyetem a tudományokat s ezek által az államot szolgálja; és az állam érdeke a «salus rei publicae» oly magas törvény, mely a szabadság túlhajtásait nem tűrheti. Az államnak érdeke a szocialismus elleni küzdelemben a positiv theologiai irányzattal nagy részben azonos. Oly theológiát, mely az államnak kárt okoz, nem tűr. . . És be kell vallanunk, hogy e tekintetben az államnak is igaza van. A «Pr. K. Z.» közli a «Köln. Ztg.» azon vezércikkét, melyben ez a porosz kultusminiszter, Boose márcz. 5-iki, interpellációra adott választát taglalja a szabadelvű theologia szellemében és érdekében. És bár e vezércikk a miniszter több indokát, melylyel a «Strafprofessor» kinevezését megokolta, elég ügyesen támadja, mégsem képes azt beigazolni, hogy az állami főhatalom az általa s az államra nézve kedvezőtlennek felismert és tartott theologiai irányzatot saját egyetemén megtartani, istápolni, védelmezni köteles. A liberalis theologia álláspontjáról a theologiai liberalismus egészen jogosult akkor is, midőn ennek a társadalomra romboló hatását a társadalmi egyensúly fentartására hivatott tényezők tarthatatlannak vélik.

A lelkiismereti szabadság, bármennyire szent joga is az egyéneknek, annak istápolását saját bukására egyetlen társadalom sem köteles ápolni és maga a társadalom szervezete és érdekei szabják meg a határt, hol már amaz túlteng és veszélyessé válik, nem ugyan általában, de az illető társadalomra nézve. Épen ebből a szempontból tartom megítélendőnek Schwarz Gottfrid linai volt evangélikus lelkész, dr. Gmelin J. groszaldorfi lelkész protestációját, melyek közül amaz még januárban, egész általánosan a lelkészeknek az egyházától eltérő tan miatt történt felfüggesztése, emez pedig Steudelnek engedtlenség okából való elmozdítása miatt tiltakozik, valamint Steudelnek az ő «engedetlenségét» megvilágító öngigazolását is.

Steudel a hivatalos agendát megváltoztatta, a konfirmációi oktatást, mely hasonlókép elő van írva, másképen végezte és midőn e miatt a mult év elején megintették, az intést fel sem vette, mert az intésben említett «fennálló szabályokat» ő sehol nem találta és egyedül személyesen ő ellene irányuló zaklatásnak tekintettette. Az egyházi főhatóság bírósága e miatt hivatalától felfüggesztette Steudelt.

Mi innen távolról nem ismerve a viszonyokat, úgy véljük, hogyha rajta esett jogsérelem, az törvényes úton reparálható, ha pedig nem: a felsőbbség törvényes intézkedéseinek való ellenszegülés sem a lelkiismereti szabadsággal, sem semmi másféle indokkal nem menthető és minden rendezett társadalmi alakban hasonló következményekkel szokott járni.

A dr. Gmelin protestatiója a Steudel ellen hozott ítélettel szemben, ezen ítélet jogtalanságának beigazolását czélozza és azt igyekszik kimutatni, hogy a pör nélkülözte a kellő nyilvánosságot; az ítélethozatalra egybeállított bíróság tagjai közül egyik-másik hivatalból lett volna kizárandó s így az ügy nem eléggé független és részrehajlatlan bírák ítélete alá terjesztetett, kik még hozzá a bizonyítékok megválogatásánál is önkénykedtek; önkényes az egész eljárás már az által is, hogy a több azonos tekintetek alá eső lelkészek közül, egészen indokolatlanul vonták csupán Steudelt pörbe és végül, hogy igaztalan az egész eljárás annál fogva, mert ily ügyekben, a mennyiben az egyéni hitet és lelkiismeretet érintik, bíróság, hivatalból nem is foglalhozhatnék. E protestatió a közvélemény elbírálása alá akarja, mint illetékes forum elé terelni a hasonló vitás kérdéseket, mint-hogy az egyházi bíróság által meghozott ítéletek ellen felelbezésnek helye nem lévén, a helytelen ítélet jogi úton orvosolhatlan sérelmet okozhat.

Schwarz Gottfried protestatiója általában irányul az egyházi hatóságok azon eljárása ellen, hogy az egyház tanától eltérő véleményű és e véleményt nyilvánosan és hivatalosan hirdető lelkészeket felfüggeszti vagy hivataluktól elmozdítja. Alapeszméi a következők: az egyház szolgálai Jézus példáját kötelesek követni és azért, a mint Jézus azért jött e világra, hogy bizonytságot tegyen az igazságról, az egyház szolgálainak is ez a teendőjük. Minthogy pedig nincs halandó, ki a tökéletes igazságnak birtokában volna, azért tehát az egyházi hatóságok is egyéni meggyőződéseket és a szerintök való igazságot mondhatván ki ítéletekben is: nem tilthatják meg senkinek az ő egyéni meggyőződése hirdetését, mivel ezzel főleg az igazságról való bizonytságtételt akadályozzák meg, tehát azon kötelesség teljesítését, melyet Jézus minden szolgáljától megkíván. Ha a lelkészeknek nem szabad véleményöket meggyőződésüknek megfelelőleg kinyilatkoztatni; nem lehet az szabad az egyházi hatóságoknak sem, mert ők sem csalatkozhatlanok; és ha mégis megtiltják amazt: akkor a pápa csalatkozhatlanoságot hasonló képtelenséget arrogálnak magoknak. Persze ezeknél el van hallgatva, hogy az egyéni meggyőződés és az igazság nem mindig találnek össze, a kettő nem egy és amannak kinyilatkoztatása nem épen az igazságról való bizonytságtétel. Valamint mellőztetik az is, hogy az egyház egy társadalmi alakzat, mely bármennyire álljon is a vallás szolgálatában,

mégis, sőt épen ezért is, a sociologia egyetemes törvényei alatt is áll.

Ezen egyházemésztő harcoknál üdítőbb képet nyujtnak az egyházépítő munkák, mint p. o. az is, hogy Jeruzsálemben evangelikus templomot emelnek a németek. A hol több, mint kétszáz esztendőn keresztül a protestánsok oly mostoha bánásmódban részesültek, főleg a miatt, hogy itt hitrokonokra nem találtak, e század eleitől fogva az angol és amerikai missió működése folytán otthonra tettek szert. 1840-ben IV. Frigyes Vilmos az evangelikusok számára biztosított helyzetet teremtett a szent földön, csakhogy midőn Anglia és Poroszország együttesen egy protestáns püspökséget állítottak itt fel és egészen az anglikán befolyás alá jutott s a canterbury érsek alá rendeltetett. Ez alatt a német kolonia folyton gyarapodott, vendégfogadó szállót, kórházat, szegényházat állított fel. A mult évtized elején azonban az anglikán és evangelikus egyház között fennálló jó egyetértést Barclay püspök erőszakossága megzavarta. Az evangelikus lelkészekkel barátságtalanul bánt, az evangelikus confirmatiót nem ismerte el, holott a görög-keletiét igen és kifejezést adott azon véleményének, mint ő mint anglikán püspök közelebb áll a görög-keleti, mint a német evangelikus egyházhoz vallási tekintetben. A surlódásokat az 1841-iki szerződés felmondása követte s a jeruzsálemi evangelikus egyház önállólag szervezkedett. 1893. őszén, sok akadály daczára is, végre letették a külön templom alapkövét s azóta folyton építik. Jelenben már a falazat és a boltozat készen áll s remélhetőleg a jövő 1897-ben a templom készen fog állani s felavatható lesz.

A római egyháznak egy új egyesületéről csak nem régen adtunk hírt és már ismét abba a helyzetbe jutottunk, hogy egy új egyletről számolhatunk be. Ez nem önálló ugyan, hanem a francia jezsuiták által a XVII. században megindított «sacre coeur» kultusznak egy mellék hajtása. Az egylet Münchenben, a szt. Anna hölgyalapítványi templom mellett «Jézus isteni szívének dicsősége» czímen főleg hölgyekből alakult. Papjai — ép úgy mint nálunk — előkelő, arisztokrata családokból kerülnek ki, a mi azt mutatja, hogy a «sacre coeur», mint francia divat az elegáns világban már ép oly szerephez jut, mint a francia nyelv és francia szabás és a francia erkölcsök. A tagok választanak maguknak minden napra egy órát, a mikor «őrt állanak» Jézus szent szíve felett, a mi abban áll, hogy ez órában többször gondolnak a szent szívre, mint rendszeren szokták, valami «kis szeretet munkára kelnek» és ha lehetséges, hát az ó-ember megöklésére is tesznek valamit. Az egyletnek öt patronája van, melyek által, mintegy öt csatornán keresztül ömlik ki a tagokra Jézus szent szívéből a különös kegyelem. Végezetre el van látva számos bucsúval is.

Ezen divatkórnál azonban sokkal komolyabban megszívlelendő az a másik kóros állapot, mely a róm. katolikus türelmetlenség és fanatizmus által a felekezeti béke megzavarásán munkál. Számos ily esetről olvashatunk naponként. Budweiszban a redemptoristák superiorja, Woerle ez év januáriusában a templomban leeretnekezte a protestánsokat s figyelmeztette hiveit, hogy csakis a róm. kath. plebánusok az Istentől beállított szent papirend tagjai, valamint arra is, hogy az evangélikus áhítatoktól távol tartsák magukat. A hirlapilag megtámadott superior rendje mintájához, a jezsuitákhoz méltó módon védekezett, midőn p. o. elmondja, hogy nem ő, hanem már X. Leo pápa 1520-ban nevezte az evangélikusokat eretnekeknek és hogy a pápai méltóságot maga Luther is visszautasította magától.

Bizony! bizony! a róm. katolikus fanatizmus semmiképen nem kimél bennünket, hódító reménnyel jár tábort ellenünk és támadásait csak egyházunkhoz való hű, odaadó, buzgó ragaszkodás által verhetjük vissza.

p—f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

SZEGEDI KIS ISTVÁN ÉLETE s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja, Irta *Földváry László*, vácz-hartyáni ev. ref. lelkész. Budapest, 1895. Ára 1 frt 60 kr. Kapható szerzőnél.

Örömmel kell üdvözlőnk minden olyan munkát, mely a reformáció elterjedéséről s annak első apostolairól szolgáltat új adatokat. Ma, midőn a mindent elferdíteni s letagadni törekvő római kath. irodalom kétségbe meri vonni a reformációnak a magyar irodalomra gyakorolt rendkívüli hatását, midőn nem létező s szándékosan elferdített adatok alapján tagadja nemcsak egyes írók kiváló érdemeit, de egyes protestánsokat magának követel, magáénak vall, egyedüli fegyverünk a tiszta igazság kutatása s a történeti valóságon épülő forrástanulmány.

Bármit mondjon is a fanatizmuson álló s elfogult felekezeti-séggel dolgozó pápista irodalom, tény, hogy a XVI. század háborús mozgalmi között csak egy lelkesült, egy a belső meggyőződéstől áthatott sereg volt képes tért hódítani és hívőket szerezni az evangéliumi tisztaságnak. Egy üldözött, de tanult, bujdosó, de nem rettegő, lelkes, de nem fanatizált prédikátor sereg rendületlen buzgalommal terjesztette a nagy Németországban fakadó forrás után készült, s az evangéliom alapján álló tanokat, lett légyen bár üldözője Szakmáry érsek, Lajos, János, Ferdinánd király, vagy az övéi által is engesztelhetetlenül gyűlölt Frater György. A római klérus minden vagyona, hatalma; gyűlölsége, féltett hatalma és hibora, selyme mellett is majdnem tehetetlenül, bár vad erőszakossággal nézte, hogy miként vesznek el parochiái Szebenben, Brassóban stb. s bár tanulatlanságánál és készületlenségénél csak erőszakos befo-lyása, ármánya, hizelgése és kétszínűsége volt nagyobb, hiábavaló volt az országgyűlések kierőszakolt, embertelen törvénye: a reformáció tanult fejű, tiszta lelkű és nemes szívű apostolai egymás-után nyerték meg a magyar nép egyenes lelkét a Krisztus igazi vallásának.

Hiába adtak a királyok püspöki javadalmakat a hatalmas világi főurak egyikének-másikának, hiába igyekezett a fanatikus Ferdinánd mindent elkövetni, hogy főurainkat visszatartsa az «eretnek» tanoktól: az igazság erősebb volt, mint a fenyegetés, s a meggyőződés mélyebb, semhogy azt egy-egy fejedelmi dorgatorium képes lett volna megingatni.

Magyar szó, magyar szent beszéd, magyar ének hangzott az Isten házában, magyar biblia került a nép kezébe, az ő véreből való férfiak, vele egyenlő módon, tiszta házasságban élő prédikátorok voltak a nép atyjai, a kiknek nem kényelmük és jólétük, hanem tudományos készültségük, üldöztetésük és szenvedésük volt nagyobb, mint a reájuk bizott hívőké.

Sajnálattal említi félszűzség kell ahhoz, hogy valaki azt merje állítani, hogy a protestantizmus apostolainak buzgalma nélkül, sőt a protestantizmus nélkül a magyar irodalom föllandulása a XVI. században okvetlen bekövetkezett volna. Természetes, hogy a föllandulást a pápista papság tudományos műveltsége adta volna, mert Sztárai, Ozorai, Szegedi Kis István, Dévai Biró Mátyás, Heltai stb. mind pápisták lettek volna, ha nem lett volna reformáció s ha a sok volna ott nem volna! Mert hát a protestantizmus létérékből küzdött tollal és tudománnyal s a hite- és zsiros beneficiumahagyott papoknak nem lett volna könnyebb prépostokká lenni és élni kényelemben, jólétben, mert hát nagy szükségük volt arra, hogy a «comburantur» veszélyének, meg üldözésnek, nyomornak, tengődésnek tegyék ki magukat. Meg a prot. főurak áldozatkészsége is lefoglalt egyházi vagyonból került ki. De hát az egyházi vagyon egykor nem lefoglalt pogány vagyonból származott, sokszor alattomos úton szereztetett? (Gondoljunk csak a jezsuiták által Mária Teréziától káposztáskertnek kért csekély kis Csepelszigetre!)

Résen kell állnunk akkor, a mikor a nyegle tagadás még azt is kétségbevonja, hogy a reformáció 1526 előtt a magyarságban nem talált hívőkre. Persze az, a ki ezt állítja, nem ismeri Zoványi munkáját. (A protest. 1526. előtt.) Az az állítás, hogy Budán a reformáció korai elterjedésének létezése csak néhány német tisztre vihető vissza, nemcsak tudatlanságra, hanem szándékos elferdítésre is vall. Grynaeus, nemcsak erasmista, hanem lutheránus is, Winshemius szintén protestáns. Speratus Pált, ki 1522. jan. 12. a bécsi szent István templomban tartott prédikációjáért excommunicáltatott, rajongó reformátorsága miatt a budai tanács lelkésznek hívta meg, Kordatus Konrád, a királyné udvari papja nyíltan az új tan szellemében prédikált. Grynaeusnak és társainak talán nem is ezért kellett Magyarországot elhagyni? És mégsem volt 1526 előtt reformáció!

Perényi Gáborné nem volt protestáns, Komjáti Benedek nem volt protestáns, mert sz. Gergely pápa, ostya, nagy Mise harangkor

fejezte be a sz. Pál leveleinek fordítását? Komjáti erasmista volt s azért fordította le úrnője kívánságára sz. Pál leveleit s azért nem tetszett neki, a hogy a meglevő fordításban volt, mert az nem felelt meg az új vallás szellemének. Erazmus, a kinek műve az «index librorum prohibitorum»-ba került, mintegy előfutára volt a reformációnak, ha tényleg megmaradt is az orthodox vallásban. Az ő művét azért fordította Komjáti is, Pesti Gábor is, mert Erasmus szövegét, mely a Vulgatával ellenkezett, fogadta el Luther is. Ezért az Erasmus fordítokat bátran tarthatjuk a reformáció követőinek, kiknek a róm. kath. jellegű Vulgata nem kellett, de nem is felelt meg. E tekintetben tehát a pápista Márkfi, a papnövendékek számára írt könyvében tett nyilatkozatával absolute nem tekintély.

Elismeréssel kell fogadnunk mindent, a mi a reformáció terjesztésére, munkásai működésének méltatására vonatkozik. Ezért szívesen veszem Földváry László szép munkáját, mely nagy apparatussal, kritikával, buzgósággal és lelkesedéssel készült.

Úgy tetszik nekem, hogy ez a munka egy nagyobb munkának akar első része lenni, egy munkának, mely a protestáns püspökök életét s vele kapcsolatban a reformáció terjedésének történetét tárgyalná. Azt hiszem, hogy nem tévedek, ha e munka megírásának ideáját az 1890-ben Szöllősi Antal makói lelkész által hirdetett pályázatra redukálom.

Szegedi életrajzára akkor csak egy pályázó akadt, de ennek munkáját a Prot. Irodalmi Társaság nem tartotta jutalomra méltónak. Úgy látszik, Földváry urat ennek a munkának fogyatkozásai birták arra, hogy hosszú időn keresztül folytatott tanulmányai és kutatásai alapján több szerencsével vállalkozzék Szegedi Kis István életrajzá-
nak megírására.

Szegediről meglehetősen életrajzot írt Szkaricza Máté a «Loci communes» 1567-iki kiadása elé, a mely életrajz, bár lépten-nyomon elárulja a mestere iránt rajongó szeretettel viseltető tanítvány kegyeletét, sem nem pontos, sem teljesen meg nem bizható, mint a régieknek épen a reformációra vonatkozó sok följegyzése.

Földváry Skaricza adatait kellő óvatossággal és körültekintéssel használta fel s műve megírására nemcsak a rendelkezésére álló könyveket olvasta el, hanem levéltárakban is sokat kutatót s nem egy helyről értékes és érdekes adatokat hozott napvilágra.

Hálás a kor, szép az anyag, a melylyel dolgozott. Lehet-e szebb földadat, mint egy apostol életének és működésének megírása? Lehet-e hálásabb tárgy, mint annak földolgozása, hogy hogyan hódított tért az igazság a magyar nép között?

Földváry munkájában mind a két feladat szépen meg van oldva. Előttünk áll kapcsos bibliával a lelkes Szegedi Kis István,

a jeles tehetségű, szorgalmas ifjú, tanítóinak büszkesége, a ki különösen kiválik képességeivel s maga is tanítónak lesz.

Már a férfi korba lép, midőn a tudományszomj nem engedi pihenni. Neki magasabb műveltség, alaposabb tudás, erős képzettség kell. Egymásután látogatja az egyetemeket, előbb Bécsset, azután Krakkót, majd Wittenberget.

Tudománynyal megrakodva tér vissza hazájába, hite tisztább, vallási nézetei szilárdabbak, tekintélye nagyobb. Működését Csanádon kezdi meg, de innét elüldözi őt Martinuzzi sógora, Perusith Gáspár. Az elüldözött reformátort Gyula hívja meg tanítóknak, majd Czegléden tanít, megnősül. Megfordul Bécsben, Makón s Petrovics Péter követeknek hívására Temesvárra megy. De itt sem maradhat. Elüldözik őt, az általa alapított ref. egyház elpusztul s az apostol Mező-Túrra vándorol. Túrról Békésre megy, majd fogságba esik. Átlépi a Dunát s Tolnán telepedik le, együtt működve Sztáiraival. Laskón működése előtt prédikátorra avattatik, majd baranyai superintendenssé választják. Utóbb kálmáncsehi püspök. Török fogságba kerül, honnan hosszas szenvedés után nehezen tud megszabadulni. Kiszabadulása után csak rövid ideig marad Kálmáncsehin, Ráczkévibe költözik s itt fejezi be munkás életét.

Ime tíz sorban egy munkás élet, de a mi ehhez az élethez tartozik, a mi ennek a működésének keretét képezi, az egy kis világ, melyben főpapi ármány, kegyetlenség, gyűlölet, pártvillongások, török kétszínűség van egyfelől, másfelől pedig evangéliomi hit, szelídség, szeretet, apostoli buzgóság, egyenes lelkűség.

«Hithű» és «eretnek» főurak beavatkozása az új tanok terjesztésének ügyébe, királyi kegyhajhászás és fogság, jutalmazás és jószágvesztés, a vagyonos pápás papság vehemens háborúja s a reformált prédikátorok erős hite és állhatatossága, ezek a kor nevezetes mozzanatai.

És Földváry könyvében mindez szépen, bőségesen, szeretettel van megrajzolva. Perényi Péter, Siklósi Mihály, Sztárai, Horváth Márk alakjai, mint reliefek domborodnak ki élesen körvonalozva, tüzetesen méltatva egy-egy kis tanulmánynak beillő essay-szerű kisebb értekezésben, de mégis úgy, hogy az egésznek harmoniája nem zavartatik meg.

A Sztáiraire vonatkozó adatok egy része Földváry könyvében új, mondhatni merész, többé-kevésbé ellenkezik a Szilády, Nagy Sándor és Tormási János adataival, a ki nem alaptalanul foglal állást az említett írókkal szemben s bár állításai és föltevésai erős bizonyítékokra szorulnak, főleg a Veresmarti Illésnek laskói superintendensségére vonatkozó kérdés, melyben Földváry 1563-hoz ragaszkodik, az irodalommal és egyháztörténelemmel foglalkozók előtt nyílt kérdés marad s Földváry állításai után eldöntésre vár.

Főleg azonban két kérdés fölött bocsátkozik szerzőnk hosszabb fejtegetésbe. Az egyik az, hogy Sz. K. I. Csanádon vagy Tasnádon kezdle-e meg reformátori működését, a másik pedig a toronyi zsinat helyének megállapítása.

Az első kérdésben Csanád mellett foglal állást és minden kétséget kizárólag bebizonyítja, hogy Sz. K. I. nem működhetett Tasnádon, hanem Csanádon, a mit szerző szerint a régi prot. írókkal szemben épen kath. írók állítottak először. Földváry fejtegetése e tekintetben oly alapos és meggyőző, hogy, ha nem állították volna is előtte kath. írók, akkor is csak Csanádnak kellene elfogadnunk a prot. írók által tévesen írott Tasnád helyett.

Földváry csodálkozik azon, hogy a prot. írók nem gondoltak arra, hogy a távol Erdélyben levő Tasnádon Sz. K. I. nem működhetett, hanem Csanádon. Csodálkozik, hogy ezt épen kath. íróknak kellett megállapítani. Pedig higgye el, hogy ez a megállapítás sem a Desericki piarista, sem Oltványi, sem Lányi, sem Fraknoi érdeme, megírta azt még 1722-ben Schmeizel Márton a De statu Ecclesie Lutheranorum in Transilvania című munkájának 106. lapján, a többek közt Martinuzziról ezeket mondván: *Tsanadini* virum quemdam doctum *Stephanum Szegedini*, quod dissentientem nosset a religione papistica, colaphis et plagis indigne exceptum, pedibus insuper, quos calcei, ferro versus tabem obducti, circumdabant, concubeavit, loco ejecit omnibusque libris spoliavit.

A toronyi zsinatról szóló fejtegetés kétségtelenül egyik legérdekesebb része e munkának. Földváry Torony-t egy ma már nem létező aradmegyei kis faluban keresi és erős érvekkel igyekszik állításának igazságát bebizonyítani. E kérdés nagyon fontos, fejtegette ezt már Fejes István is, a ki a zemplénmegyei Toronya mellett hozott fel érveket, de határozott véleményt ő sem mondhatott. Mind a két szerző föltevésekkel dolgozik, hogy melyiknek van igaza, azt újabb kutatások fogják eldönteni.

Szerettük volna, ha a Sz. K. I. életrajzában szerző azt is megállapítja, hogy Sz. K. I. melyik évben lett kálvinista, mert azt a nyilatkozatot, hogy Szegedi 1541-ben nem volt és nem lehetett kálvinista, nem tartjuk egymagában elégnek.

Kár, hogy szerzőnk nem mondja meg, hogy Sz. K. I. honnan és miért kapta a Kis nevet, mert Szkaricza is csak annyit mond, hogy «Stephanus, cognomine Kis».

A terjedelmes munkáról csak elismeréssel szólhatunk. Ha vannak is apró fogyatkozásai, érdemei mindazonáltal a jobb monografiák közzé emelik. Szerzője pedig, ki nemcsak hosszú, buzgó tanulmány és fáradságos kutatások eredményeit dolgozta fel, nagy fáradsága mellett már csak azért is méltó elismerésre tarthat számot,

mert munkáját a vácz-hartyáni szerény parochia jövedelméből nagy anyagi áldozatok árán saját költségén közre is bocsátotta.

A derék munkát szívesen ajánljuk a protestáns egyház multja és irodalma iránt érdeklődők figyelmébe és pártfogásába.

—él.

b) Külföldi irodalom.

Dr. E. Luthardt: KOMPEDIUM DER THEOLOGISCHEN ETHIK. Leipzig, 1896., Dörfling et Franke. 379 l., ára fűzve 7, kötve 8 márka.

Luthardt, maholnap nyugalomba vonuló lipcsei professor ismertető ethikája alatt azt a néhány hét előtt megjelent ethikai kompendiumot értjük, mely klasszikus «dogmatikai kompendiumának» kiegészítőjeként úttörőnek fog bizonyulni az ethikai tananyagnak tisztán bibliai és történeti alapon való fölépítésében és elrendezésében.

Az erkölcsstan tudvalevőleg nagyon új theol. studium. Rendszere fölépítésében s a tananyag elosztásában az írók nagyon eltérnek egymástól. Alig van studium, melyben a rendszerezés az írók között oly annyira elágazó volna, mint az erkölcsstanban. A hittanban van bizonyos meg egyezés a rendszerre nézve a tudósok között, a mit az erkölcsstan rendszeréről épen nem mondhatunk. *Schleiermacher*-tól és *Rothe*-tól kezdve egészen *Harless*, *Wuttke*, *Vilmar*, *Ottingen*, *Frank*, *Beck*, *Dorner* és *Kähler* ethikájáig, a hány író, annyi a rendszer.

Érezte ennek nehézségét maga *Luthardt* is. Mint írja, évtizedek óta dolgozott «theol. ethikájának kompendiumán». Nincs az ethikának dogmatörténete, a melylyel a dogmatika dicsekedhetik, sőt még neve sincsen az ilyen előkészítő jellegű történet-ethikai studiumnak a megnevezésére. S mégis történeti alapokra akarja fektetni theol. ethikáját, mivel csakis így foglalhat méltó helyet a dogmatika mellett. Az egy erlangeni *Hofmann* tesz itt kivételt az újabb theol. ethikusok sorában, mivel «Theol. Ethik» (1878) című művében nagyhirű «Schriftbeweiss»-ja mellett egyháztörténeti bizonyítékokra is hivatkozik.

Az a körülmény, hogy csakis a *keresztyén ethos történetén építhető föl a keresztyén erkölcsiség rendszere*, indította *Luthardt*ot néhány évvel ezelőtt «A ker. ethika története» című nagy művének megírására, mely *Gass* és *Ziegler* művei mellett is méltán föltűnést keltett studium munk történetében. Nagy apologiája e mű «reformatori ethikai ismeretkészletünknek», a melyben igen bölcsen el tudta szerző kerülni az irodalom- és kulturtörténeti túlságos nagy anyagalmaz Scilláját és Charybdisét..

E történeti alapra építi föl a maga ethikai rendszerét, mely valószínűs művészettel egységbe tudta foglalni azt a sok «dissecta membrá»t, a melyek az újabb ethikai irodalomban elszörtan találhatók, s *Luthardt*-ban, a rendszeresen gondolkozó főben mesterükre találtak.

Műve a bevezetésen (1—54. l.) kívül három főrésze oszlik. Az elsőben tárgyalja «a ker. erkölcsiséget a maga személyes kifejlődésében» (55—121. l.), a második ismerteti «ez erkölcsiséget, mint erényes érzületet a maga valóságában» (122—180. l.), míg a harmadik fejtegeti «az erkölcsiséget, mint kötelességszerű cselekvést a maga megvalósulásában» (181—370. l.). Az újabb íróktól, de különösen *Schleiermacher* és *Rothe*-től eltérőleg a keresztyén erkölcsiséget a maga személyes kifejlődésében, érzületen alapuló valóságában s tényleges megvalósulásában az Istenhez s a világhoz való folytonos kettős viszonyában tárgyalja. Egészen helyesen szakított Luthardt *Schleiermacher* szokásos felosztásával, mely csupán az erkölcsi eszme fejlődésével s a ker. cselekvés leírásával foglalkozik, és pedig pusztán formális kategóriák szerint csoportosítva az anyagot.

A keresztyén erkölcstannak a jelenkorban «*általános tudományos és különös egyházi jelentősége*» van. S a keresztyénség erkölcsi feladatainak magasztos jelentősége karöltve halad napjainkban e feladatok teljesítésének elméletével vagyis az erkölcstannal (1. §.). A Kant óta szokásossá vált «morál» helyett inkább az «ethika» elnevezésével él. Az ethos ép úgy kifejezése az erkölcsi közösségi életnek, mint a dogma a gyülekezet közhitének (2. §.). Az ethika, mint rendszeres theol. tudomány rendszeres, bibliai és egyház-történeti alapon építi föl a maga gondolatépületét (6. §.) A «bevezetés» főbb kérdései még «a theol. ethika elve», annak «dispozíciója» és «története és irodalma». Az ethika irodalmát történetkritikai alapon egész a legújabb időkig leakiséri.

Az első főrész «a ker. erkölcsiség személyes kifejlődését» tárgyalja. E végből szól «a teremtszerű természeti alapról», s «a bűn, törvény és szabadság állapotáról». Különösen szép szakasz «a lelkiismeretről» szóló rész (93—106. l.). A lelkiismeretet «aktív erkölcsi tudatnak» mondja s az embernek, mint erkölcsi személyiségnek lényegéből s Istenre, mint abszolút erkölcsi normára való egyetlen vonatkozásából vezeti le. Nem is lehet az másként annál az etikusnál, ki a ker. erkölcsiség genetikai főelvét a különböző philos. morálprincípiumokkal szemben a Krisztusban megjelent Istennel való életközösségünkben látja.

A második főrész «a keresztyén erkölcsiséget mint erényes érzületet» vizsgálja, s itt közelebbről az erény fogalmával, az Istenszeretettel, testvéri szeretetettel s általános világszeretettel foglalkozik behatóbban. Milyen szemmel nézze a ker. ember a bűnös világot s miként mutassa s őrizze meg erkölcsi érzülete tisztaságát a világi dolgok megítélésében? igen szépen van tárgyalva e szakaszban.

Leggazdagabb tartalmú a harmadik főrész, mely «a keresztyén erkölcsiséget» mint kötelességszerű cselekvést tárgyalja «a maga fokozatos megvalósulásában». Az erkölcsi cselekvés «formális» meghatározásai mellett az ima s a keresztyén embernek egyházi, családi, állami s általános emberi kötelességei itt a legszebb szakaszok. Egybefoglalja *Köstitl*nnel szemben a ker. ember belső erkölcsi életét a külső élettel, vagyis a cen-

trumot a peripheriával. Az utolsó fejezetben «a ker. ember általános emberi erkölcsi magaviselete» czímmel sok modern kérdést tárgyál, a melyenek p. o. a humanismus, becsület, kultúra, társas viszony, socialismus, tudomány és művészet, ipar és kereskedelem stb. kérdései. Együttal mellőzi e harmadik főrészből *Martensennek* igen szép felosztását «az individuális és sociális etikáról», mely közönségesen «personáletika és sociáletika» neve alatt szerepel a modern erkölcsstani rendszerekben.

Ez rövid vonásokban Luthardt etikai kompendiumának tartalma. Teljesen a dogmatikai kompendium mintájára készült. A §§-ok rövid szöveget gazdag bibliai, egyházi és történeti fejtegetések követik. Irodalmi teljesség tekintetében pedig páratlan. E tekintetben üdvös szolgálatot fog tenni a tanároknak az előadásoknál, a tanulóknak a tanulmányozásnál. Valódi vezérfonal az akad. előadásokhoz. Kár, hogy a német nyelvben kevésbbé jártas olvasót bántja a sok rövidítés s a latin és német neveknek és gyakoribb fogalmaknak összevonása. Positiv evangéliomi álláspontja építőleg hat az olvasóra s erős felekezeti íze és modora sem bántó az előadásban. Ez oldalról *Harless* erkölcsstanához áll legközelebb, míg az egész tananyag elrendezésében és beosztásában az erlangeni *Hofmann*t követi. Bizonyára örvendetes az a fokozott érdeklődés, a melylyel a németek az utóbbi két évtizedben épen a ker. ethika iránt viseltetnek. *Martensen* szép művét gyors egymásutánban *Dorner*, *Frank*, *Schaarling* és *Luthardt* művei követték. Ha ez így megy tovább, akkor majd csak megállapodásra jutnak a német ethikusok a rendszer tekintetében is. Kár, hogy Luthardt a modern természetbölcsészeti rendszerekre, pl. *Wundt* kutatásaira nem terjedt ki s csakis az «ethika történetében» méltatja túlröviden ez újabb ethikai törekvéseket.

Melegen ajánljuk a nagynevű lipcsei theologusnak e késő vén-ségében írott művét az illető szakkörök szives figyelmébe, s kíváncsian várjuk az azt kiegészítő «apologetikai morális előadásainak» Csiky-féle magyar fordítását.
Sz. M.

R. V. Riess: BIBEL-ATLAS. 3. kiad. 8-rét VIII + 34 oldal + 10 tábla. Freiburg i. Br. 1895. Herdes. 5 m., kötve 6 m. 20 f.

Minden oly segédeszköz, mely a szentírás olvasása, tanulmányozása iránt kedvet éleszt, vagy azt gyümölcsözővé teszi, bármely részről nyújtassék is az az eszköz, a kijelentett igazságért lelkesülők rokonszenves fogadására számíthat. Mi protestánsok örömmel tapasztaljuk, hogy a róm. kath. tudósok nemcsak hogy nem sürgetik a régi bibliaolvasási tilalmak megújítását, hanem ellenkezőleg napról-napra nagyobb szorgalommal vesznek részt a szent történetnek műveltek és műveletlenek között való népszerűsítésében. Sok oly munkát termel irodalmuk, melyet mi csak fön-tartással használhatunk; annál nagyobb lehet elismerésünk, mikor velünk közös tudományos téren fáradván közvetlenül használható segédeszközzel gazdagítanak. Ilyen tér a bibliai földrajz, mely a kijelentés történetének egyik leghathatósabb szemléltető eszköze. Ha térképpel kezünkben olvas-

suk a szent történet régebbi szakát az Egyiptomból való kiköltözést és honfoglalást, avagy újabb szakából Jézusnak útjait és Pál apostoli utazásait: mennyivel könnyebben vésődik emlékezetünkbe a történeti rész, ép mert elevebb, realisabb képet nyerünk róla. És jobban ismerjük meg, tehát jobban méltathatjuk Istennek nagyságos dolgait, melyekkel kiválasztott népét annyiszor kiszabadította és azt a Krisztusi szeretetet, mely a nagy apostolt tengeren át a mi földrészünkre is hajtotta.

Derék és minden tekintetben ajánlásra méltó az a bibliai atlasz, melyet Riess rottenburgi kanonok aránylag rövid idő alatt immár három kiadásban közrebocsát. A munka kelendősege szükségességét bizonyítja. Csakugyan Kieperté az újabb átdolgozások daczára már elavult. Az utolsó három évtizedben tudós Palesztina-utazók, aegyptológusok, assyriológusok annyi bibliai földrajzi anyagot is hordottak össze, hogy ideje volt már úgy annak, mint a bennök foglalt vagy külön eszközölt pontos földrajzi mérések alapján új bibliai térképek megrajzolásához fogni. Riess, kinek *Biblische Geographie* című munkája az atlasz első kiegészítéséül már 1872-ben megjelent, azótais figyelemmel kísérte és józan kritikával felhasználta az ide tartozó, óriási irodalmat. Meglátszik ez különösen az assyriai tudósítások alapján megszerkesztett s Kánaánt, Syriát és az Eufrat-Tigris vidékét fel tüntető térképeken és a talajmagassági átmetszeteken.

A térképeket 34 ívrétű oldalon helynév-jegyzék előzi meg, mely úgy szerkesztés, mint kiállítás tekintetében valóban mintaszerű. Az abc rendben közölt nevek közül a helyneveknek a szentírás eredeti szövegeiben előforduló alakjait kövörebbe nyomás emeli ki, a mai nevek cursiv betűkben tűnnek fel; a fontosabb helyeknek azon nevét is közli, melyeket a görög s római prófán írók, Josephus¹ Flavius, a talmudisták valamint az arab uralom kezdetéig élt ker. írók használtak. Egy-egy névnel rendszeren csak egy szentírási helyre utal, arra, melyen a név a Kánon sorrendjében először előfordul. Egyrészt ügyes rövidítések segélyével aránylag kis helyre szorított nagy anyagot nyújt ez az index a bibliai geographusnak s teszi azt magában véve is értékes munkává, másrészt nagyban megkönnyíti a kisebb helyeknek megtalálását, azzal, hogy a szélességi és hosszúsági fókálózat belül is megnevezi. A kétes vagy vitás fekvésű helyeket Riess csak az indexbe vette fel.

A főtéreképek tárgya: Egyiptom Mózesnek s a patriarchák idejében; a perrai félsziget és Kánaán az Izraeliták idejében; Palestina a királyok idejében; Kánaán, Syria s az Eufrat-Tigris vidékek; Assyria s Babylonia külön; Palaestina Jézus korában; az apostoli kor történetének színhelye; Jeruzsálem és Betlehem vidéke; a mai Palestina. A 15 melléktérkép közül különösen a sinai vidéke, Dávid és Salamon birodalma, Genezaret vidéke, első sorban pedig Jeruzsálem városa igen figyelemre méltók. Az a hét térkép, mely Jeruzsálemet 588. Kr. e., Nehemiás után, 70. Kr. u. 117, 333, 632. Kr. u. és mai állapotában tünteti föl, a szent város egész történetét állítja szemünk elé. Igaz, sajnálattal nélkülözzük,

Kiepertnek a vízözön utáni néposzlást szemléltető térképét, melyet nem ugyan másolatban, de tökéletesített alakban régóta óhajtunk. Hiszen a föld- és néprajzi kutatások gazdagították a Gen. X. nyújtotta ismereteinket is. De az atlasz előnyei hamar feledtetik ezt az egy hiányt, mely valószínűleg abból magyarázódik, hogy a szerzőt e témától a régi kombinációk önkényessége riasztotta vissza.

A mily finom az egyes táblák terve, oly dicsőre méltó, nemcsak a hely kihasználása miatt, a kivitel. Magok a főterképek, kettő kivételével, 2—2 ívrétű oldalra terjednek, tehát jó nagyok. A typographiai színnyomás szép, három táblán az alapszín halványvörös, a többin halványbarna és világossárga. A nyomás tiszta, a betűk élesek, úgy hogy az apróbb nevek is könnyen olvashatók. A kiállítás a Herder céget dicséri, mely a munkának nagyon mérsékelt árt is szabott.

j. v.

Vilmar: HANDBUCH DER EVANG. DOGMATIK für Studierende der Theologie. Gütersloh, 1895. 245 l. Ára?

É mű a nagyhirű marburgi theol. professornak még 1875—76-ban kiadott dogmatikájából egy rövid kivonat, a melyet Israel tanár rendezett sajtó alá. Vilmar jellegzetes luth. theologus volt, ki annak idején — mint Schwarz-Kovács részletesen kifejti, Hessen-Kasselben a lutheránus hierarchiai reakció szolgálatában állott, s különösen «A tények theológiája a phraseologia theológiájával szemben» cz. munkájával tűnt ki kortársai között. Azoknak szól «e rövidre foglalt» hittan, a kik a régi hitben nevedtek föl s belátják, hogy a mai hitetlen theológiának hosszas bolyongás után Vilmarra kell visszatérnie». Ahhoz a confessionális csapathoz tartozott a szerző, mely a szákramentomokról, kegyelemeszközökről s egyéni hitet absorbeáló egyházi hivatalról szóló tanában közel jár a római katholicismushoz. A confessionális alap itt a fő, a biblia csak másodsorban jön tekintetbe. «Az egyházi tan, a melynek hordozója és kizárólagos magyarázója a lelkipásztori tanító hivatal, feltétele a szent lélek egyéni hatásainak s üdvösségünknek». Így olvassuk ezt szórul-szóra e hittanban! A dogmatika, mint «a theologiai magva», pusztán az «egyházi közhit formuláinak összefüggő előadása», s theológiára, christológiára, anthropológiára, soteriológiára s az egyházzról és utolsó dolgokról szóló tanra oszlik. A hittani alapfogalmak tárgyalásánál többi között ezt olvassuk: «Krisztus megjelenése nem pusztán az emberiségre irányuló ethikai, hanem egyúttal kosmikus jelenség», a «dogmatika csakis a dogmatörténet egyházalakító resultátumaival foglalkozhatik», «az írás világossága (*perspicuitas*) csak a ker. tanítóhivatalnak szól, tehát «papicodex» s «a hitnek bírja a papi hivatal» stb. Vilmar az Isten személyessége és tétele melletti bizonyítékokban egyszerűen «*menschliche Denkooperationen*» lát. «a melyeket a hittanból törölnünk kellene». Mi mást mond Fricke e bizonyítékokról szóló legújabb monographiájában! A választó szabadság. a németek ú. n. *Wahlfreiheitja* egyszerűen «a bűn szüleménye». Így tér ki szerző a determinismus és indeterminismus cardinális kérdése elől! A trinitás tanánál azt mondja, hogy «ahhoz a speculáció-

nak semmi köze». Az ördög «egy kosmikus elv», sőt «az isteni harag megvalósítója a természeti és erkölcsi világban.» Az emberről szóló tanban helyesen tanítja, hogy «a történeti, nyelv- és természettudományok fejlődése az emberi nem egységes eredete mellett bizonyít», s «hogy a bűnről szóló tan forrása, mint Augustinus és Luther is bizonyítja, a tapasztalás.» Különösnek hangzik az a tétele, hogy «a Krisztusról szóló tan a speculációra nézve megközelíthetetlen, miután az históriai factumon alapul; Krisztus személyiségét a speculáció tárgyává tenni annyit jelentene, mint ha a friedlandi herceget a 30 éves háborúval egyetemben tennők azzá». Az egyházat «a szent lélek és Krisztus, az istenember valóságos jelenlétének» mondja, «a láthatatlan egyházat nem ismerik az ev. hitvallások», «a szentírás maga az isteni ige, s nemcsak magában foglalja azt», «a keresztség, úrvacsora és bűnbocsánat *három szákrámentomát* közvetlenül Krisztus rendelte», «a papok Krisztus helyettesei s az apostolok utódai», «a kiket csak pásztorok hívhatnak meg s szentelhetnék föl» stb. Egy szóval: Vilmar hittana egyszerű reproductiója a prot. luth. orthodox hittanak, sőt helyenként annak egyenes túlzása. Eredetiség csak a fogalmazásban s a markáns jellemzésekben van, a melyek Vilmar patriarchális egyéniségének természetes kifolyásai.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. márczius 1-től 1896. április 1-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok után 5%-os kamatot fizettek: 1894. és 1895. évekre: Békési ág. hitv. ev. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1896. évre: H.-Böszörményi ev. ref. egyház. Özv. Czékus Istvánné. Érmelléki ev. ref. egyházmegye. Nagy-Szalontai ev. ref. egyházmegye. **1895. évre:** Maros-Vásárhelyi ev. ref. egyház.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1895. évre: Tóth Lajos ev. ref. lelkész T.-Dob. Koncz József tanár Marosvásárhely. Benedek Dénes ev. ref. lelkész Makfalva. **1896. évre:** Miklós Géza ev. ref. vallástanár S.-Szt-György. Szeremlei József ev. ref. lelkész Hajdú-Böszörmény. Kovács Gábor ev. ref. lelkész Mocsolád. Eperjesi ág. ev. m. n. egyház. Sztelbó János ev. főesperes Eperjes. Sándor János ev. ref. lelkész Miriszló. Kanyaró Ferencz főg. tanár Kolozsvár. Berghoffer Károly tanár Gyömrő. Miskolczi ev. ref. főgymn. könyvtár. Tóth Dániel tanár Pápán. Gaál Lajos ev. ref. lelkész Bodmér. Tóhádi ev. ref. lelk. kör. Zajzon János ev. ref. lelkész Erzsébetváros. id. Lészai Ferencz Magy.-Gorbó. **1893. évre:** Strasser Vilmos ág. ev. lelkész Pinkafő. **1894. évre:** Wargha Károly ev. ref. s.-lelkész Perbete. Palóczy Czinke István ev. ref. lelkész Erdőbénye. **1893, 1894. és 1895. évekre:** Radácsi György theol. tanár Sárospatak.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896. 97. és 98. évekre: Träger Arnold Pinkafő. **1894. és 1895. évre:** Parragh Lajos ev. ref. lelkész Ajka. Rákosi György Nyárad-Szt-Anna. **1896-ra:** Özv. Kandó Sándorné Ivánczán. dr. Rác Ottó Sopron. Csutak Zsigmond ev. ref. lelkész Kóbor. Varga Lajos ev. ref. lelkész Tót-Szt-György. **1895-re:** Melczér Gyula ág. ev. lelkész.

5. Előfizetések a Prot. Szemlére: Kalocsay Mount Cornél **1895.** $\frac{1}{2}$ és **1896. évre** (6 frt). Ifj. Berger S. Nagy-Várad **1896. évre** (4 frt).

6. Népies kiadványokra befolyt: Weer Györgyné Csik-Szereda 2 frt, Nagy Pál Urai-Ujfalu 1 frt.

7. Herczegszőlősi kanonokra előfizetési díj: Miklós Géza ev. ref. vallástanár S.-Szt-György 50 kr.

Budapest, 1896. évi április 1-én.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

Figyelmeztetés.

Társaságunk a «Herczegszöllősi kánonok» 1577-iki szövegét hasonmásban, magyarázó jegyzetekkel ellátva, millennáris emlékül kiadja. A magyarázó jegyzeteket *Mokos Gyula* tanár írja hozzá. A pártfogó tagok ingyen kapják e díszes kiadványt. A többi tagok (alapítók, rendesek, pártolók) kedvezményes előfizetési áron. *Előfizetési ára a Társaság tagjainak 50 kr., másoknak 80 kr.* A kik a kiadványra korábban aláírtak, azok szintén kapnak egy-egy példányt. Az előfizetési pénzek a Társaság pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.), vagy könyv-bizományosához (Hornyánszky V., Budapest, Akadémia bérháza) intézendők. A könyv április havában hagyja el a sajtót.

Sajtó alatt van *Luthardt: Felolvasások a keresztyén morálról* című munkája, melyet *Csiky Lajos* debreczeni theologiai tanár fordított le. Könyvilletmény a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai számára.

A «Koszorú» 1895. évi sorozatából három új füzet (XXI—XXIII.) teljesen elkészült. XXI. *A nővérek.* Irta LANTOS SEBESTYÉN. XXII. *Aranka története.* Irta LANTOS SEBESTYÉN. XXIII. *Gusztáv Adolf és a Gusztáv Adolf-egyesület.* Irta GRÁTZ MÓR. Három füzet a nyár elején és négy az őszi elején kerül ki a sajtó alól. A «Koszorú»-ba szánt kéziratok a társulati titkárhoz Budapestre, vagy a «Koszorú» szerkesztőjéhez (Kecskeméthy István) Kolozsvárra intézendők.

A M. Pr. Irodalmi Társaság f. évi közgyűlését május 1-én, pénteken, délután 5 órára Budapestre (Lónyay-utcai főgymnázium diszterme) hívta össze az elnökség. Előzőleg 3 órakor a választmány tart ülést. A közgyűlés tárgyai: 1. Elnöki megnyitó. **Szász** Károly. 2. Titkári jelentés. **Szöts** Farkas 3. Jelentés a pénztár megvizsgálásáról. 4. Elnök és választmányi tagok választása. 5. Indítványok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. Tolstói és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Máttyás</i>	281
2. Vallásoktatás és felekezeti-küliség. <i>Várnai Sándor</i>	295
3. A halhatatlansági eszme története. (Tizedik közl.) <i>Paulik János</i>	304
II. EGYHÁZI SZEMLE:	
a) Hazai egyházi élet * * *	316
b) Külföldi egyházi élet <i>p. f.</i>	322
III. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom: <i>K. Tóth</i> Kálmán: Az Úr házában. <i>Sántha</i> Károly: Órangyal. <i>Brocskó</i> Lajos: Árvaház története. <i>Parádi</i> Kálmán: Erdélyi iskolák története. <i>s—s</i>	331
b) Külföldi irodalom: <i>Dorner</i> : Das menschliche Handeln. <i>Müller</i> : Symbolik. <i>Braasch</i> : Häckels Monismus. <i>Seeberg</i> : Gewissen. <i>Sz. M., E. J., J. V.</i>	337

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, pipa-u. 23.), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtásványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyező*: azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

TOLSTOI ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

«Nicht ungebundene Cultur- und Geistesentfaltung ist es, was Tolstoi vertritt, sondern Besinnung auf das wahre Leben, auf die reine Lehre Christi.» Lühr.

Tolstoinak, a világhírtű orosz írónak valláserkölcsei világnézetét *Nordau*, a «Conventionális hazugságok» szerzője tolstoismusnak keresztelte el, mely alatt az orosz szellemi élet egyik elfajulását, «rothadó gyümölcsét» érti. Ezzel szemben maga Tolstoi több ízben kijelentette, hogy «tolstoismusról» ne beszéljenek és jelszavakkal ne dobálódzanak, mert az ő tanai nem új dolgok, sőt inkább az evangéliummal minden tekintetben megegyeznek. De azért Schröder és Lühr is tolstoismusról beszélnek Tolstoiról írott újabb műveikben.

Sajátságos talentuma Tolstoi gróf az ifjú Oroszországnak. Korunk egyik legtehetségesebb s legtermékenyebb írója, ki regényeiben és elbeszéléseiben nemcsak mulattat, de oktat, épít és vigasztal, még pedig nagyszabású gondolatokkal és vezérlő eszmékkel. E mellett tanítója az ő falusi környezetének, kiadója egy pädagógiai folyóiratnak, messze földön ismert szerzője egy népkönyvtárnak, termékeny vallásos író s egy évtized óta *vallási próféta*, ki «az igaz keresztyénség fölfedezésére» és Krisztus «valódi tanainak» hirdetésére vállalkozott.

Világnézetét Lühr és Schröder ismertetése és saját műveinek Löwenfeld-féle német összes kiadása után ismertetjük. Többet közülök (p. o. Karenina Anna, Háború és béke, Kreutzer-szonáta) magyar fordításban közönségünk is ismer.

Tolstoi a szó teljes értelmében vett «nemes gróf», a Turgenjew—Doftojewskij-ék iskolájából. Psychologiai realista, sőt

A. M. H. H.

A. M. H. H.
A VALL. ÉV. ENY.
LEVÉLTÁR.

valóságos lélekidomár, kinek markáns orosz egyénisége van, de a Schelling-, Hegel- meg a Schopenhauer-féle philosophia hatása is meglátszik rajta. A német-oroszok irodalomtörténetírója, Reinholdt, többi között azt mondja róla, hogy az oroszok legnagyobb és legnemesebb realistája, ki ritka anatómiai ügyességgel és biztonsággal tud elmélyedni a lelki élet műhelyébe. Ritka talentummal tud egyszerű módon nagy jellemeket festeni. Hősei úgyszólván élnek az ő műveiben. «Sewastopol» című művében (1855), a melynek themája a krími háborúból van véve, többi között azt mondja: «Történetem hőse, kit lelkem egész mélyéből szeretek s teljes szépségében reprodukálni is szeretnék, *maga az igazság*». Mily komoly igazságérzet hatja át összes műveit. Az emberi gondolkodás és érzés legtitkosabb útjait s a cselekvés soká elrejtett rugóit bizonyos művészettel tudja földeríteni. Nincs az egyéni s a társas életnek az az ága, melyet «Háború és béke» (1865) cz. nagy regényében, e «modern epos»-ban ne érintene. Valóságos realisticus lélekfestések, ú. n. pszichológiai vivisectiók az 1805—1812-iki Napoleoni hadjáratból, melyek a Wereschagin-féle képekre emlékeztetnek. Ez idegrázó jellemrajzainak a sorába tartozik még «Karenina Anna» cz. műve 1876-ból.

Bennünket közelebről a vallásos tárgyú művei érdekelnek. E tekintetben az 1879. megjelent «Gyónásom» cz. műve képezi irodalmi működésének s egyénisége belső fejlődésének forduló pontját. Ehhez csatlakoznak: «Miben áll az én hitem?» «Mit cselekedjünk?» «Az életről» «Az evangéliom világnézete» «A sötétség hatalma» «A felvilágosodás gyümölcsei» «Kreutzerszonáta», a mult évben megjelent «Istenországa bennetek vagyon» és «Patriotismus és keresztyénség» cz. művei.

Vallomásaiban többek között ezt írja: «35 éven át nihilista voltam s akként is éltem, a szó valódi értelmében teljesen távol állva minden positiv hittől.» Úgy elvesztette népe orthodox hitét, hogy «azt se tudja, hogyan». Mert «vallják ugyan e hitet, de az távol áll az élettől, s oly alapelveken épült föl, a melyeknek a hithez semmi közük». E hitetlen korszakában «írt csupa hiuságból, önzésből, dicsőségért és pénzért». De valami istenes sejtelem «a gyónásra, az önmagabaszállásra, az erkölcsi világnézetre s az Istenben való belső életre» indította. Utálattal.

fordul el az öldöklő háborúk történetétől, s ez nyitja föl szeméit. Már «Karenina» című művében is arra a meggyőződésre jutott, hogy «a vallás nem élettelen dogma, hanem életerő» s Lewinjével azt mondatja, hogy «Istenre kell gondolnunk s a lélekért élnünk». S ez a Lewin maga Tolstói, ki megtért és 1883-ban következő vallomást tett: «Mire való az én életem? Czéltalan, mint a néma fájdalom, a melynek vége a kétségbeesés és a teljes megsemmisülés. Az exact tudomány, sőt a philosophia sem tud erre más feleletet adni . . . Egy Socrates, Schopenhauer, Salamon prédikátora és Buddha csak azt tudják mondani, hogy mi az igazságot csak annyira közelítjük meg, a mennyire az élettől eltávolodunk.» Keserű érzés fogja el szívét, egész lényét. Az elhagyatottság érzete gyötri, de egyúttal bízik a felülről jövő segedelem reményében s ez indítja az Isten keresésére. Bár tudja Kant bölcsészetéből, hogy az Isten lételetébe bizonyítani nem lehet, mégis keresi őt. Végre megnyilatkozik a lelkében: «hisz' itt az Isten, a kit keressz. *Istenismeret és istenes élet egy és ugyanaz.* Isten maga az élet. Él az Istenben, mert Isten nélkül nincs élet. S ennek tudata eloszlatta lelkem előbbi sötétségét, s megvilágított körülöttem mindent, s ez a világosság soha sem hagyott többé el». Valóban, mint Augustinus confessióiról, Tolstói hitvallomásáról is el lehetne mondani Hase-val: az Isten fiának vallomása ez, s nem a világ fiáé, mint a Rousseau vallomása.

E perctől kezdve a hit lényegét keresi s Krisztus tanát buvárolja. Hogy az élet igaz értelmét megismerje, az egyszerű munkás néphez s az orthodox egyházhoz és annak rituális szabályaihoz fordul. Úgy találja, hogy az egyház a hívők gyülekezete, a kiket a szeretet egyesít, mely szeretet e közös rituális szabályok vak követését követeli. De itt aggódó lelke újabb nehézségekre talál. Mindinkább fölismeri azt az ellentétet, hogy az egyház egyrészt érthetetlen dogmák és rítusok összessége, másrészt oly dolgokra fekteti a fősúlyt, a melyek a keresztyén felebaráti szeretetet egyenesen kizárják. Az egyháznak szerinte, azt kellene tennie, hogy visszatérve az evangéliumokhoz, újra megalkossa az egyetemes keresztyén közösséget és ismét a szegények és alázatosak egyházává válják. A mai egyház azonban

a más hívőket, ú. m. a r. katolikusokat, protestánsokat s a sok orosz szektát, a melyek között pedig sok hívő és erkölcsileg tiszta egyénre akadt s kiket eddig testvéreinek tekintett, mint tévedőket és hazugokat eretnekeknek deklarálja, sőt üldözi, ellenben a Krisztus életszabályait csak szóval hirdeti, de tettel megtagadja, mert «helyesli a háborút és a kegyetlenkedést». Az oroszok, írja Tolstói, a keresztyén szeretet nevében üldözik és gyilkolják felebarátaikat, sőt a templomokban imákat rebegnek gyilkoló fegyverekre. A háborút attentátumok és lefejezések követik. Valósággal elborzadt e dolgoktól, s az ellentétek egész sora marcangolja mélyen érző keblét.

Lelkének eme belső tusáiban és háborúságaiban Faust módjára a biblia eredeti szövegéhez, az újszövetségi kijelentéshez fordul, s az evangéliomoktól várja kételyeinek eloszlatását. «S többször elolvastam azokat. Az összes evangéliomokból, mint valami különös, a hegyi beszéd tűnt ki. Sehol sem beszél Krisztus oly ünnepélyességgel, mint itt és sehol sem ad annyi sok erkölcsileg tiszta s mindenki szívéhez és értelméhez szóló életszabályt. Ha vannak világosan meghatározott keresztyén törvények, akkor azok itt vannak letéve. Sokszor, igen sokszor olvastam a hegyi beszédet». De a hegyi beszédben ismét lehetetlent talál, Krisztus eme szavaiban: «a ki téged jobb felől arczul ütött, fordítsd neki a másikat», valamint ezekben is: «a ki elakarja venni az alsó ruhádat, add neki a felsőt is». A theologiai tudós commentárok sem fejtik meg neki a kérdést. Ott állott, a hol volt, izoláltan a maga aggódó szívével s gyötrő lelkével a titokzatos «szent könyv»-vel szemben. Ekkor Krisztusnál azt találja, a mit ő maga is vall, s a miben az egésznek megértéséhez a kulcsot fölleli: «a gonosznak ne álljatok ellen gonoszszal». Ezzel Krisztus nem lehetetlent kíván, nem szenvedést a szenvedésért, hanem csak: *ha* jogtalanság történik rajtunk, ne álljunk ellen gonoszszal. Így tett Krisztus s így cselekedtek az ő tanítványai mindannyian. Persze jelen életünk az ellentállásra s a tulajdon erőszakos megvédésére vonatkozó nevelési rendszerével, a maga bíróságaival, háborúival és párviadalaival nem az újszövetségi határtalan engesztelékenység, hanem a «szemet szemért és fogat fogért» ó-szövetségi elvén

alapul. Krisztus tana ellenben a mi *egész* nyilvános életünk reformálására törekedett. Öt parancsa a hegyi beszéd szerint a következő: ne haragudjál a te atyád fiára, mert a harag veszedelem; ne bocsásd el a te feleségedet, mert a házasság felbontathatatlan, (a mi azután következik: »paráznaság okán kívül», Tolstói szerint hamis toldalék); senkinek se esküdjete, mert szükségtelenül szabadságtokat adjátok el (Tolstói szerint az eskü csak fogadalom); a gonosznak ne állj ellen gonosszal, mert a bíraskodás felesleges; s végül szeresd ellenségeidet, illetve ne ismerj nemzetiségi korlátokat. Mi volna ma az emberiség, kérdi Tolstói, ha az általános emberszeretet e parancsait betartotta volna? A békételenség ádáz forrásai azonnal bedugulnának. Erre ma is csak Krisztus tesz képpé. Krisztus tanainak hű követésével segíthetünk csak magunkon. E világ tanának — sajnos — ezerszer több vértanúja van, mint Krisztus tanának. Pedig a világ tana megbénítja az emberek természetszerű boldogságát, a természettel egyező életet, a munkát, a családi életet, a felebarátokkal való szabad és szeretetteljes érintkezést, s igen korán fájdalmas, sőt szégyenletes halálra vezet. Egyedül a szeretet szül oly életet, a melyet a halál meg nem törhet, s e *végnélküli szeretetben* áll Krisztus parancsa s az egész keresztyénség lényege.

Im ez *Tolstói evangélioma*, a mint «Az életről» című művében bővebben is fejtegeti! Később tovább ment, s bölcséleti alapon is megkísérelte a *vallás* s a vele összefüggő *erkölcsiség* lényegének meghatározását.

Tolstói szerint a vallás az Isten által az embereknek tett igazi kijelentés, vagyis «a végetlen szellemnek az emberben való megnyilatkozása». Nincs oly vallás, mondja Tolstói, akármily finomult, vagy akármily kezdetleges, mely ne az embernek a környező mindenséghez vagy annak végokához való viszonyából indulna ki. A vallás nélkülözhetlen volt és marad az ember életében s épen nem a babona vagy a tudatlanság szüleménye. A vallásos érzést, mondja tovább, saját gyarlóságunk, elhagyatottságunk és bűnösségünk belső tudata fejlesztette ki s az ez által gerjesztett istenhithen áll. Az összes vallásokat három főtypusra vezeti vissza: 1. a primitív személyes viszony, 2. a

pogány társas családi vagy állami viszony s 3. a keresztyén vagy isteni viszony. Az első viszonynak a régi és jelenkori pogány vallások, ú. m. a buddhismus, taoismus, továbbá muhammedanismus s az elfajult keresztyénség felel meg. A második viszonyból ered a chinaiak, japánok és zsidók patriarchális és társadalmi vallása, nemkülönb a rómaiak államvallása s a mai államegyházak vallása. E vallásrendszerek jellemző tulajdonságait Tolstói China és Japán ősök imádásában, Róma császár imádásában, a zsidók számos szertartásaiban, a pápista Te Deumokban stb. ismeri föl. Végül a harmadik vallási viszonynak az az eszmény felel meg, mely az ember czélját nem az egyéni, sem nem a társadalmi törekvések sikerében látja, hanem egyes-egyedül az embert teremtő Legjobb Akarat-ban, melynek szolgálatában áll az egész mindenség. Ez eszme csiráit a pythagoreusok, essenusok, egyiptomiak, perzsák, braminok, unitáriusok, universalisták, quakerok, nazareusok és az orosz rationalista vagy mystikus szekták vallási reudszereiben fedezi föl. Minden ember és minden nemzet vallási fejlettsége e három typus valamelyikének felel meg.

Az ember vallásos viszonyának hármasságával analog Tolstoinál az erkölcsiségnek szintén hármasságával analog primitív, vagy individualisticus, a pogány család-állami vagy társadalmi s a keresztyén isteni morál rendszere. Az elsőnek az epicureismus, muhammedanismus, utilitarismus s a pessimismus erkölcstana felel meg; a másodikból eredt a görög-római világ morája s China erkölcsi rendszere míg a harmadik felfogást, a legmagasabb erkölcsiségi ideált, az embernek a legfőbb akarához való erkölcsi viszonyát részben a stoikus, buddhista és brahmán, egész teljességben pedig a keresztyén morál képviseli. S itt komolyan hangsúlyozza az erkölcsi életszabályoknak s a vallásosságnak szoros összetartozását, s úgy találja, hogy sokszor a legegyszerűbb, legtanulatlanabb emberek tisztán sajátítják el a legmagasabb keresztyén erkölcsiséget, míg a legképzettebbek nyers pogányságban vannak elmerülve. Az erkölcsiséget nem függetleníthetjük a vallástól, mert nemcsak hogy annak kisértéséért, de egyenesen benne is foglaltatik. A legmélyebb meggyőződés hangján emeli ki, hogy lehet ethikai tanulmányokat,

világi katekizmusokat írni, de ha az emberek azt hiszik, hogy ezzel irányozhatják az emberiséget, igen csalódnak, mert az emberiséget nem ezek az értekezések és katekizmusok irányozzák, hanem *az élő hit*. Világi erkölcs- és életszabályok, ha vallási meggyőződésen nem alapulnak, csak olyanok, mint ha valaki, a ki a zenéhez nem ért, kezébe venné a karmesteri pálcát, s elkezdene hadonázni vele a zenészek előtt. A zene tovább hangozhatnék még egy ideig, mintegy önmagától, de világos, hogy a karmesteri bot minden ütemverése sem volna elégséges arra, hogy egyetlen hangot is kihozzon. Pedig így akarnak tenni korunk amaz emberei is, kik erkölcsre akarják oktatni a népet, a nélkül, hogy azt *a vallásos érzés* felköltésére alapítanak. Erkölcsiséget a vallástól függetlenül akarni beleoltani az emberekbe, így végzi Tolstói, annyi, mint mikor a gyermekek a kitépott plántát gyökerei nélkül akarják más földbe ültetni. *Vallás nélkül nincs igaz, őszinte erkölcsiség, ép úgy, a mint gyökér nélkül nincs plánta*.

Tolstói társadalom-tana szintén az evangéliom eszméin épül föl. Fájlalja, hogy a mai társadalom az evangéliommal merőben ellentétes alapokon nyugszik. Az evangéliom morálja azt hirdeti, dobjuk el az ó-szövetségi «fogat fogért»-féle elvet; a ki minket kővel dob, dobjuk vissza kenyérrel, s a gonoszságot viszonzzuk jósággal, a gyűlöletet szeretettel s a rosztat jóval. Hirdeti az evangéliommal, hogy az emberek között el kell némulnia minden elkeseredésnek s az emberek egyenlősége alapján el kell tűnnie minden rang- és osztály-különbségnek, sőt a gazdagság, vagyon, becsület és jogok túlmagasztalt javai-val szemben bizonyos tulzással a szegénységet, megalázódást s a tulajdonról és személyes jogokról való lemondást magasztalja. Mi több, Tolstói a tudományban, művészetben s a nemi, gyermeki és baráti szeretetben csak személyi érdekek önző kielégítését látja, bár másutt a munka, az értelem, a tudomány s a művészet «szentségét» is hangsúlyozza. S közelebbről a regényt, a költeményt, színházat és bált, mint az érzéki vágyak kielégítésére hajtó dolgokat és intézményeket elvetendőnek tartja.

Az államról, felsőbbbségről és hazáról Tolstói az ő különleges evangélioma alapján következő kritikát mond. Az állam

az erőszak organisatiója a békében s az öldöklésé a háborúban. S mivel még a szabadságot megsemmisítő esküt is kieroszakolja, abban a keresztyén ember részt nem vehet. S mit ő egykoron nagynek és fenségesnek tartott: népe, állama és hazája szeretetét s annak szolgálatát a háborúban felebarátjai jólétének rovására, azt most mind kicsinyesnek és megvetendőnek mondja. Az Isten fiainak nincs szükségük hatóságokra, mert kényszer nélkül is megteszik azt, a mit tenniök kell s az emberek egymás között egyenlők. A Megváltó az emberek segítésére, nem pedig öldöklésére tanított meg bennünket stb.

S mi lesz az egyházból? Óh az egyház rég holt valami, mert hiszen a világnak összes élő hatalmai: a socialismus, a communismus, az emberek szabadsága és egyenlősége, a nők emancipatiója s az emberek összes erkölcsi fogalmai habár Krisztus tanának lényeges alkatrészei, régen kívül állnak az egyház körén. A külső isteni tisztelet a szeretet műveivel össze nem egyeztethető. De az az egyház, mely emberekből áll s az igazság és szeretet műveiben közösséget alkot, mindig él és élni is fog örökké. Megnyilatkozhatik a morális tanításokkal foglalkozó imagyülekezetekben. Mert mindenütt templom van, a hol Krisztus nevében ketten vagy hárman összegyülekeznek.

Úgy látszik, hogy Tolstói mély vallásos érzésű anarchista, ki azonban elveti a revolútiót, mert azt prédikálja: a gonoszt gonosszal ne viszonzátok! Vallás-philosophiai álláspontja pantheismus: a mindent átható értelem az ő istene, s Fichte idealisticus és Hegel panlogisticus pantheismusára emlékeztet az, ha azt mondja, hogy «Isten a szellem élete az emberben», vagy ha az Istent «az élet ismeretének» s «mindenek atyjának» mondja. Morálja túlnyomóan passiv szeretet, vagyis lemondás a szeretet kedvéért. A valódi élet s a halhatatlanság nem más, mint az egyesek elmerülése az összességben. Tolstói mint anarchista tehát nem az atomok, hanem a tömeg, a mindenegység anarchismusát hirdeti. «Enyészsen az egyén, ha él a köz!», mint Madách mondja «Az ember tragédiájában».

Számos iratban hirdeti Tolstói ennek az érdeknélküli, mindeneket egyesítő s a gonoszt nem viszonzó szeretetnek az

evangéliomát. Így «Az evangéliom rövid foglalata» czimű művében magyarázó jegyzetekkel kísérve sokszor önkényesen, olykor modernizált alakban lefordítja a négy evangéliom fontosabb részeit. Az egyházi irányzattal élesen szembezáll. A főpapat következetesen «farizeusokkal» fordítja, s elnevezi őket «a szent-ség gúnyolóinak, Isten megvetőinek s az isteni szeretet önző megrontóinak», s megtérésre vagy üldözésére hívja fel őket. Nem üldözték, de a szent zsinat főgondnoka cenzura alá vette, úgy hogy több műve csak kéziratban vagy litographirozott lenyomatokban jár kézről-kézre. 1885-ben írt: «Milyen az én életem» czimű művében a testi és lelki nyomor enyhítésén fáradozik, s a gonosznak meggyőzését sürgeti. A «pénzt» és a kereskedést rabszolgákat teremtő zsarnokságnak s az alkohol s a dohány élvezetét «bűnösnek» mondja. Általában az ethika súlypontját a sociális téren látja. Sociális egészségében marandó gondolatai mellett sok a mesterkélrt és erőltetett elem. A tőke és a munka viszonyainak gyökeres megjavítását célozza, s a visszaélések egész legióival szemben gyökeres gyógyszereket ajánl. Sajnos, hogy félreismeri a munkafelosztás áldását s nem különbözteti meg eléggé szabatosan a különféle hivatásokat. Megfeledkezett a német példabeszéd igazságáról: Ein jeder Stand hat seinen Frieden, ein jeder Stand hat seine Last. Dicséretre méltó azonban, hogy a felületes világias élet ledér hazugságait kérlelhetlen szigorúsággal derítette föl egész valójukban s tunaival s világító példájával elveinek tisztaságát és önzetlenségét harát és ellenség előtt behozonyította.

Sajátságos, hogy az a Tolstói, ki a regényt mint érzékingerlőt elveti, újabban egy ugyancsak az érzékinék szolgálatában álló regénynyel ajándékozta meg a világot. «Kreutzersonáta» 1889. czimű művében (magyarul Somogyi S. fordításában 1894.) állítólag «az ész a lelkiismeret sugallatára» naturalisticus módon a rideg valót rajzolva a házasság gyökerét pusztán az érzékiségben látja, s azt mondja, hogy ebből ered a feltékenység, a gyűlölet s végül a házastársi gyilkosság. Száz meg száz aggódó léleknek kérdezősködéseire röviden azt válaszolta: «egy valódi keresztyén ember nem kívánhatja a házasságot, sőt inkább kerülni tartozik». A bűneset egy nemének mondja a házastársi szeretetet, a

melyben az ideálok után való törekvés lehetetlen. Ezzel szemben «A sötétség hatalma» cz. művét erős vallás erkölcsi felfogás jellemzi. Az orosz népéletnek egyik erős erkölcsi rajzával van itt dolgunk, a melyben az emberi élet holdogságát megsemmisítő s újabb meg újabb bűnökre vezető önzést rajzolja markáns vonásokkal. Vannak ugyan benne jelenetek, a melyek alig valók a színpadra, de a sentimentalitásnak, mint az erkölcsi érzés megpuhulásának semmi nyoma a műben, sőt inkább erő és igazság olvasható minden lapján. Így p. o. azt mondja, hogy a mai szépirodalomban nem talál egy eredeti gondolatot, s hogy «a mögötte fekvő kort jobbnak, tisztábbnak és erkölcsösebbnek tartja, mint a mai fiatal nemzedéket. Vagy «Az igazság kimondása — úgy olvassuk — megtámadhatatlanná teszi az embert, a bűn őszinte megbánása szabaddá teszi, a megtérés főlemel, s a legnagyobb bűn is megbocsátható sőt megbocsátandó, s ez épen a keresztyénség».

E nagyszerű rajzhoz méltán csatlakoznak Tolstói gyöngéd. benső s mégis mélyen megragadó «Népies elbeszélései». Így az «Addig oltsd a tüzet, míg ég!» már t. i. az egyenletlenség s a gyűlölet tüzét, mely két parasztcsalád házát és udvarát hamvasztja el, méltó illusztrációja annak: «A gonoszt gonosszal ne viszonzoztatók!» vagy: «mennyi földre van az embernek szüksége?» azt mutatja, hogy a világias gondolkozás s az önző hirtvágy a halálba kergeti az embert. Vagy: «A hol szeretet van, ott Isten lakozik». Azt mutatja, hogy a Krisztusban a legkisebb testvérekkel is jót tehetünk, s végül «Miből élnek az emberek?!» — bizonyára nem abból, hogy ki-ki csak magáról gondoskodik, hanem a kölcsönös szeretetből, mely az igaz emberekben lakozik stb. Ez elbeszélésekkel maradandó emléket emelt magának Tolstói mint költő s vallási próféta egyaránt.

S ennek a különös férfiúnak ma már gyülekezete is van. Egy francia kritikus azt írja róla, hogy «működése széleskörű és üdvös egyaránt, hogy körülötte valósággal csudák történtek s az első keresztyének tiszta erkölcei élednek föl naponkint. Nap-nap mellett kap névtelenektől leveleket, a melyekben hűtlen adószedők, államhivatalnokok fiatal emberek s elbukott nők bevallják bűneiket, meggyónnak előtte s tanácsért és vigaszért

folyamodnak. Világnézete alapján keresztyén közösségek alakulnak, a melyeknek tagjai vagyonszövetségre, közös foglalkozásra, és szigorú erkölcsi életre kötelezik magukat. Egy herceg több millióból álló vagyonát jótékony célokra osztotta el és kormányzóságában vagyonszövetségben él. Măshelyütt egy leányiskolai tanár és philologus ker. közösséget alkotott, Tolstói cenzura alá vetett iratainak lemásolásából vagy lefordításából él stb. Több egyesület Tolstói szellemében népiratkákat ad ki, sőt egy előkelő orosz író «Az emberiség tavasza vagy az új élet» című művében azt a gondolatot fejtegeti, hogy «a mit Krisztus az emberiség őszén elvetett, s hosszú téli viharok után a bogumilek, a waldensek és Wiclif és Luther által teljes tavaszi virágzásra csak Tolstói Leo gróf tudta juttatni.» A kit e kérdések közelebbről érdekelnek, az olvassa meg *Löwenfeld*: «Gespräche über und mit Tolstói» című művét.

Hogy a tolstoismust, mint korunk egyik föltűnő jelenségét, valóban megérthessük s kellőleg méltányoljuk, vizsgáljuk végül annak *eredetét, jogosultságát és korlátait*.

Eredetét *Nordau* i. művében Rousseauban látja s azt mondja, hogy tőle sokat tanult. De tanult, mint *Löwenfeld* megjegyzi, Auerbachtól is, kinek «Neues Leben» című műve különösen paedagogiai tevékenységét tekintve igen nagy befolyással volt Tolstói gondolataira. Tolstoinál azonban erősebb az erkölcstelenség s a vallási romlottság üldözése, mint a természetellenesség iránti ellentét. Utal ugyan a természetre, de még inkább fölhív a szeretetre s a munkára a felebarátok szolgálatában. Vallás erkölcsi életfelfogásában s az egyéniség tagadásában Tolstói inkább buddhista, a minthogy az összes philosophusok közül a buddhismus modern szószólóját tanulmányozta leginkább. Mert szeretet philosophálni, ámbár nem szakszerű philosophus. Világnézetének legközelebbi forrása Schopenhauer, a kinek az indiai bölcesekből táplálkozó sentimentalitása azonban nem tudott rajta erőt venni, s buddhista ize mellett is a keresztyénségbe merült el. Teljes forrása azonban az orosz népélet, illetve annak orthodoxiája s szektáskodáshoz való hajlama. Az orosz szektákkal, a molokánokkal, a duchoborokkal s a stundistákkal, mint szorgalmas bibliaolvasókkal tényleg sokat

érintkezett Tolstoj, innen a Tolstoj-féle mozgalom nagy varázshatása az orosz népre.

S mennyiben van jogosultsága e mozgalomnak? Teljesen igaza van Tolstojnak, ha előtérbe helyezi azt a kérdést, hogy mi értelme van az életnek? E kérdésre a kielégítő feleletet a keresztyénségben látja, de mellőzve a metaphysikai és historiai kérdéseket. A Krisztusról szóló orthodox dogmák ép úgy értéktelenek előtte, mint a Strauss-féle modern hypothesisok. A bennünk lévő Krisztus s Istennek nem hegyeken épített, hanem lelkünkben lévő temploma a földolog nála. S ebben igaza van, itt tanulhatunk tőle. S igaza van az orthodox orosz egyház ellen folytatott küzdelmében is, mely egyház a legélettelenebb egyházak egyike, mely szent képeket csókol, de cásarpapismusával a lelkiismeretet a legbrutálisabb módon kinozza; mellékdolgokra esküdözik, templomokat épít, de hiveinek élő lelkével nem törődik. S igaza van Tolstojnak, ha hirdeti a népeknek: ne öljetek, szeressétek ellenségeiteket, s ha az örök béke megvalósítását tüzi az emberiség végczéljául. S a duellumok könnyelműségével s az örökös esküdözés visszaéléseivel szemben méltán hangsúlyozza a megbocsátást, az elveszni indulónak evangeliomi keresését. S nincs-e igaza abban is, ha kikel a világi élvezetek s a kicsapongások ellen, vagy ha megtámadja azt az ú. n. úri morált, a mely szerint egyetlen egy zsarnoknak szeszélye vagy állítólagos jóléte kedvéért ezereknek meg ezereknek élete, teste és lelke hull el, s ha ezt «phariseusi életberendezésnek» mondja, a melynek jelszava: «annyi a jogod, a mennyi az erőd!?» S végül teljesen igaza van Tolstojnak, ha egész társadalmi-socziális életünk gyökeres reformálására való őszinte törekvésében a felebaráti tiszteletet, az önzetlen szeretetet, a munkát, a kölcsönös szolgálatot, s mindenekelőtt a kötelességérzetet hangsúlyozza.

De tévedései is nagyok Tolstojnak. Mert hát azt mégsem hihetjük, hogy igaza volna az állami közösség teljes felosztatására az emberi különbségek megszüntetésére, a tulajdonjog eltörlésére, a hazaszeretet magasztos erényének megsemmisítésére vagy a házastársi szeretet s általában a házasság s a család lealacsonyítására irányuló anarchista törekvéseiben. S ha e tekin-

tetben az evangeliomokra hivatkozik s világnézetét Krisztus igaz tanával egyezőnek mondja, akkor feledi, hogy Krisztus szerint minden egyes cselekedetnél az érzület tisztasága a fődolog s korántsem a ker. ember szabadságát megkötő külső törvényszerűség, mint Tolstoinál, s feledi, hogy az evangeliomok részletesen meghatározott szabályokkal a földi élet szabad fejlődését megkötni nem akarták. Ellenben több parabola határozottan kiemeli a polgári felsőbbség szükségességét, sőt maga az Úr hangsúlyozta, hogy «adjatok meg a császárnak a mi a császáré!» s a kapernaumi századosnak sem tiltotta meg a hadi szolgálatot. A birtokot sem vetette meg, a pénz használatát is helyesli, a bíróságoknak sincs ellene, s a szőlőműves gazda parabolája szentesíti a gazda tekintélyét munkásai fölött és a munkabért. S aztán a házastársi szeretetről sem gondolkozott Krisztus oly alantas módon, mint Tolstói, sőt inkább azt vallotta, hogy férfi és nő a Teremtő által, tehát természetesen egymásra van utalva s hozzátette, hogy «elhagyja az ember az ő atyját és anyját és ragaszkodik az ő feleségéhez; a mi! hát az Isten egybeszerkesztett, azt ember el ne válaszsza». Általában Krisztusnál van szabadság s ép azért teljes a szeretet, de az orosz prófétánál épen ez a szabadság hiányzik. Tolstoinak összes tévedései a földi élet s az ember hozzá való viszonya kérdései körül forognak. Nem ismeri az apostol ama nagy szavát: «minden a tiétek, de ti a Krisztuséi vagytok!» Az az új aszkétaság, a melyet hirdet, ellentétben áll a hűség által megszentelt étellel s a testi és lelki épséggel egyaránt. Általános emberszereteti eszméje is aszkétikus jellegű, mert feláldozza a férfi és a nő közötti természetes nemi és erkölcsi közösséget. S aztán megveti a kultura külső javait és műveit, pedig ezek hajtják szolgálatunkba a világot. S mivel Tolstoinál hiányzik a világi életre vonatkozólag a szabadság tiszta fogalma, ép azért nincs az emberekhez való szeretetének igaz tartalma. Felebarátainak tisztán külső szükségietekre és ellátására gondolt szüntelen, a többi őt nem érdekli; hisz még a zenét és költészetet, az emberi élet e természetes örömeit is elveti!

S hiányzik végül Tolstoinál az egyéni szabadság tiszta fogalma is. A személyiség csak eszköze s eltűnő hulláma az örök mozgásnak. Morálja természetes egyéniségéből vetközteti

ki az embert. Még nagyobb hibája, hogy félreismeri a hit lényegét. A hit nála pusztán «az élet ismerete». A hit bizalmi ereje, tehát a legfőbb mozzanata, ismeretlen előtte. Pedig az ima is a hiten, mint az isteni szeretet iránti bizalmon alapul. Épen mint személyiség, tudom magam az örök atyai szeretet tárgyának, s a hit, mint bizalom, nem pedig mint abstract fogalomalkotás vezet az örök életre. A hit mint bizalom az Istenben megnyugvó saját egyéniségem szabad ténye.

Az előzők nyomán tehát kimondhatjuk, hogy Tolstoinál hiányzik a kedélyélet szabadságának és közvetlenségének sajátos evangéliumi eleme. Jézus tanításából inkább csak az erkölcsi részt tartja meg s mellőzi a vallásos elemet. Komoly erkölcsi szózata azonban nem lesz hatástalan, ha még annyira erőlködik is az orosz cenzura. De vele szemben is hirdetniünk kell szóval és tettel minden népeknek és nemzeteknek, hogy a kereszténység nem a kultúra megszüntetése, hanem annak ereje; nem a világ megvetése, hanem annak megszentelése; nem lemondás a világról, hanem erkölcsi uralkodás a világ felett; nem a személyiség megbénítása, hanem annak folytonos tökélyesbülése, s végül nem tétlen resignatio, hanem tevékeny szeretet s világot meggyőző hit!

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

VALLÁSOKTATÁS ÉS FELEKEZETNÉLKÜLISÉG.

Az egyház és állam közötti viszony szabályozására vezető törekvéseknek bizonyos fokozatos fázisait mutatja az európai polgárosulás története a jelen század első évtizedeitől kezdve. Kezdődnek ezek a törekvések a házassági jogviszony szabályozásán az állami jogrend szempontjából, az állam főfelügyeleti hatásköre szoros kivonásán az egyes confessiók nyilvános szervezkedéseivel szemközt, s végződnek egyelőre a nyilvános oktatás laicizálására történő nagy és elhatározó kísérletekkel, az állami oktatás oly irányú szervezésével, mely nemcsak az egyes felekezetek teljes paritását biztosítsa a közoktatás szempontjából, de szigorúan fenn is tartsa az állami tanintézetek teljes világi jellegét. Könnyű megérteni, hogy ez az álláspont nem csupán a vallási indifferentismusnak álláspontja, a mint legtöbb szór hajlandók hinni, de egyszersmind majdnem nélkülözhetlen corollariuma is annak a programnak, mely a szabad egyház a szabad államban tételéből indulva ki, az általános vallás- és felekezeti szabadság postulatumára jut.

A vallásoktatás kérdése elintézésének, úgy a mint az előtünk áll, csak három módja lehet. Vagy a vallási és a vallás-erkölcsi oktatásnak egészen el kell különítenie a közoktatástól, vagy pedig a felekezeteknek, melyek magoknak igénylik a hitoktatás jogát, módot kell nyújtani vallási tanaik elhíntésére a saját felekezetükbeli gyermekek között, vagy végül minden felekezet számarányához mért s állami támogatásban részesülő felekezeti iskoláknak kell lenniök állami felügyelet alatt.

Kétségtelen, hogy az állam és egyház teljes különválasztásának szükségképeni folyamánya az első eshetőség. S bizonyos az is, hogy mindenütt, a hol az utóbbi két eset forog fenn, s így nálunk is az 1868: XXXVIII. t.-cz. 11. és 45. §§. szerint, az állami és egyházi hatáskör teljes szétválasztásáról beszélni nem lehet, legteljebb arról lehet szó, hogy az állam egyenlő mértékkel mér minden létező és elismert felekezettel

szemben, megadja és biztosítja módját a minden felekezet saját hitágazatai szerinti kötelező valláserkölcsei oktatásnak.

Nem érinti ezt a tényt a felekezeten kívül állásnak törvényes szabályozása, mert ez míg egyfelől épségben hagyja a gyermekeknek valamely felekezet hitelvei szerint való nevelése kötelezettségét, addig viszont a kilépetteket is rászorítja úgy az elhagyott egyház, valamint az iskolák terheihez való hozzájárulásra.

Nem így azonban Európa más államaiban. A nyilvános iskolák vallásos oktatásának kérdését újabban tudvalevőleg úgy a francia Jules Ferry ministeriuma, valamint Holland, az Egyesült-Államok, Ausztrália és Új-Zeland, mindannyi a laikus álláspont értelmében oldotta meg; kivéve Angliát, hol a királyság mind három része, úgy szólva külön vallási területet képez. Anglia az anglikán egyházé, Skócia a presbyterianismusé, Irland a katolikusoké. Erthető, hogy a kik nálunk az egyházpolitikai törvényhozást még nem tartják egy vagy más szempontból befejezettnek, aggodalmaikkal, sejtelmekkel legközelebről a felekezeti oktatás kérdései felé fordúlnak, mint a laicizáló szellem legvalószínűbb közeli szinterére. A magyar protestantismus legvitalisabb érdeke és feladata ily kockázatos kísérletek ellen már eleve frontot csinálni, s e célra fölhasználni mindazokat a szunyadó erőket, melyek a protestáns öntudatban rejlenek, s melyek ironikus deficienciája Franciaországban az egyház bukására vezetett.

Az állam és egyház újabb küzdelme Franciaországban ott kezdődött, mikor a francia forradalom gyökeresen átalakító hatása az évezredes egyensúlyt egy éj alatt felbillentette. A restauráció néhány évét leszámítva, azóta Franciaország polgári alkotmánya mindig nélkülözötte azt az eminens katolikus jelleget, melynek kifejezése Franciaország királyának «az egyház legidősb fia» czime volt. A Napoleoni regime-től kezdve az a törekvés, hogy az egyházból a világi hatalom egy céljainak megfelelő «instrumentum regni»-t csináljon, alig szünetelt vala-mit. Ez a cél inspirálta a concordatum megkötését, s ez küldötte VII. Piust Napoleon fogságába, hogy a hívők egyetemének urából engedelmes káplánt csináljon.

Ez az áramlat lényegében miben sem különbözött még attól, mely Európa más államaiban is a vallási türelmesség és lelkiismereti szabadság törvényes biztosítékainak kérdését a demokratikus szabadelvűség s a «szabad egyház szabad államban» elve alapján segítette megoldáshoz, s mely az államvallás fictióit szerencsésen lerázta magáról. A francia kulturharc vezetes betűje azonban abban kulminál, hogy a francia nemzet a refor-

márczió eszméit elutasította magától, s a királysággal egygyé forrt galicanismus, bármily hatalmas ellenzékét fejtett is ki a pápai hatalom kiterjesztése ellen, kimondván a zsinatoknak a pápa felett állását, abban az 1682-iki híres deklarációban, melyet Bossuet oly ékesen magyarázott, voltaképen mégis csak a királyság praerogatíváit védte, s a királyság, mint politikai intézmény megszűntével, szabadelvű missziójának vége szakadt, létjoga megszűnt s Franciaország hagyományos egyházszervezete, történeti egyháza nyom nélkül szivódott fel az ultramontanismus csápjába.

Tudjuk hogy Franciaországban a zsidóság és a protestantismus elismertetése egész új keletű, mindössze az 1802-diki concordatumig vezethető vissza. De bár a közvagyon jelentékeny része van zsidó kézben, s bár a zsidóság kiváló helyet foglal el a társadalmi munka terén, vallási befolyást nem gyakorol a nemzetre, száma nem szaporodik, s kevésbbé fanatikus, mint bárhol másutt.

Nem sokkal mélyebb hatást gyakorol azonban a nemzet erkölcsi életére a protestantismus, mely alig száz éve szabadulva fel az elnyomatás állapotából, még nem egészen forrott együvé a nemzet historiai tudatával. Pedig a protestantismus nagy hagyományai, oly alakokkal, mint *Coligny, d'Aubigné* a lelkiismereti szabadság küzdelmeiben, a XVI. században és mint *Kálvin* és *Béza*, a vallási eszmék és theologia terén, a francia történelem néhány legfelemelőbb lapját alkotják azokban a hősies küzdelmekben, melyek a Szent-Bertalan éjen s a nantesi edictum visszavonásán átvezetnek. De szerencsétlenségre a protestantismus azon hivatalos szervezete, melyet egyenjogúsítása után nyert, nem volt alkalmas arra, hogy az eszméiben rejlő erőket szunnyadásaikból fölébresztsze, ellenben nagyon hajlandóvá tette bizonyos actualis bölcselkedő áramlatok befogadására, melyek a mérsékelt rationalismus egy nemét fejlesztették ki belőle, a mely a tökéletes unitarismushoz meglehetősen közel áll.

Oka ennek az is, hogy a francia protestantismus legelhatározóbb impulsusát Svájcából, az orthodox iskola fészkeből nyerte, abból az orthodox iskolából, melyen egész theologiai és egyházi jogi rendszere sarkal. *Vinet* föllépése a gyakorlati theologia mezején, új irányt adott a protestans eszmék fejlődésének, evangeliomi, de egyúttal szabadelvű alapon. Az ez irányzatból támadt egyházak egy csoportja elszakadt az állam gyámködsától és megalakította az »Union des églises libres evangeliques» szövetségét. De bizonyos az is, hogy ha a köztársasági kormányforma fennáll és megerősödik, akkor az egyház és állam

egységének napjai is meg vannak számlálva. A képviselői kamra költségvetési bizottságának jelentékeny többsége hangolva van már is a vallásügyi czélokra rendelt kiadások törlése iránt s az egyházakkal való teljes szakadásra.

A mint az ügyek most állnak, a vallásoktatás nyilvános iskolákban tökéletesen el van tiltva, sőt még a szülők beleegyezésével és meghatározott órákban sincs helye a különböző felekezetek lelkészei elfogadásának. E semmi által sem indokolt rendszabályra a r. katolikus világ azzal felelt, hogy hatalmas egyesületté állt össze az ingyenes iskolák szaporítása czéljából. Milliókat és milliókat költenek évenként e czélra. Párisban például, hol az elemi oktatás a teljesen atheista színezetű községtanácsnak van kiszolgáltatva, a r. katolikus iskolák évről-évre szaporodnak s tanítványaik száma egyre növekszik. A dolog ugyanígy áll a humanitárius mozgalmaknál. Itt is a túlzó radikalismus hajtja a lelkeket a r. katolicismus karjaiba. A párisi községtanács elhamarkodott lépése, melylyel a korbázakból az elfogulatlan orvosok tanácsa ellenére a szürke nénéket kiűzték a helyett, hogy a gyógykezelték lelkiismereti szabadságát mérsékeltebb eszközökkel kísérelte volna meg megoltalmazni, alkalmat nyújtott a különféle kegyes alapítványok jelentékeny szaporítására a r. katolikusok részéről, az emberi balesetek, a nagy városok insége és nyomora, a szegény és árvaügy minden nemére való tekintettel.

A hol tehát most a francia r. katolicismus befolyásának érvényesítésére a legnagyobb tevékenységet fejt ki, az a közoktatás. Elvesztvén a francia egyetemhez kapcsolt theologiai fakultását, mely fölött annyival hamarabb megvizsgálatódott, mivel maga sem barátja a világi oktatással való közvetlen érintkezésnek, most minden áldozatával nagy papképző seminariuumait támogatja. A tanszabadság 1875-ben történt törvénybe iktatása következtében megragadta az alkalmat, hogy fakultásokat állítson Párisban, Lyonsban, Lilleben, Toulouseban s bár a polgári élet pályákra szükséges képesítések jogát elvesztette, kitűnő tanerői, mint de *Broglie* és *Duchêne* abbé s mások állandóan nagy vonzóerőt gyakorolnak a cursusok látogatására, melyeknek főtárgyai a történelem, bölcselet, orvosi és jogtudomány.

Püspöki felügyelet alatt álló «petits seminaires»-jeiben viszont a gimnáziumi oktatásnak tud irányzó befolyást adni a francia r. katolicismus. S még számosabbak elemi tanintézetei a «Frères de la doctrine chrétienne» vezetése alatt. Ha azonban a közoktatás teljes államivá tételének kedvező áramlat túl-

súlyra emelkedik, mindez intézetek bezáratása csakis idő kérdése lehet.

Nem kevésbé intenzív az iskolák felett folytatott harc ez idő szerint Angliában, habár itt az állam abban az értelemben, melyben másutt van érdekelve, nem foly be közvetlenül a harc esélyeibe, nem törekedik egyik vagy másik irányba hajlítani a mérleget s szerencsésen megóvja minden oldalról teljes neutralitását. De a küzdelem azért nem kevésbé mély és elkeseredett a felekezeti autonomia körében, hol az egyházi és a világi áramlat immár nyílt kenyértörésre vitte a dolgot.

Angliában körülbelül 280 bejegyzett vallási szekta van, azaz olyanok, melyek bejelentették a megkívánt nyilatkozatot arra nézve, hogy templomot nyithassanak. Ebben a számban foglaltatik 13 és félmillió anglikán, a többiek közül másfél millió római kath., 800,000 különböző methodista felekezet, 360,000 független vagy congregationalista. Vannak még baptisták, angol presbyteriánusok, az üdv hadseregének hívei stb. Zsidó csak 67,000 van Londonban és 25,000 az Egyesült Királyság egyéb részeiben.

Egész 1870-ig az állam nem igen avatkozott bele a vallási ügyekbe. 1833 óta csak arra szorítkozott, hogy mind jelentékenyebb államsegélyvel támogassa az összes iskolákat felekezeti különbség nélkül. Ezek az iskolák pedig valamennyien egyházak vagy vallásos testületek tulajdonában voltak. Több mint háromnegyed részök az anglikán egyházéban, mely alkalmas eszközül tudta azokat felhasználni a vallási propaganda céljaira. Csak 1876. augusztus 8-án Gladstone szabadelvű kormányzata alatt lépett életbe az a törvény, melyet Angliában a nyilvános elemi oktatás alaptörvényének lehet tekinteni. Ez a törvény fentartja a régi állami segélyrendszert, de fölhatalmazza a kormányt, hogy ott, hol a tanintézetek nem elegendők, *School-Board*-akat, vagyis iskolabizottságokat állítson fel, melyek a bizonyos adómenynységet fizető közönségtől választva, kötelesek iskolákat állítani és tartani fenn ott, a hol azokra szükség van és pedig a következő három fedezeti forrásból: a *fee* = vagy iskolapénzekből és tandíjából, a *grant*-, azaz állami alapokból, s ezek elégtelensége esetében a *rate*, azaz kivetett adókból.

A mi a vallási intézkedéseket illeti, erre nézve két fölvetel mondott ki a törvény. Az úgynevezett «Conscience Clause» — lelkiismereti paragraphus kiköti, hogy a szülőknek mindig jogában áll úgy a *Board-School*-okban, mint a szintén subventiónált *Voluntary School*-okban gyermekeiket felmenteni a vallási oktatás alól, míg egy más rendelkezés (a 14. fej. 2. cikkely) csupán a *Board-School*-akra vonatkozólag megállapítja, hogy

semminemű felekezet kátéja vagy hitágazata nem tanítható az iskolában. Ez az úgynevezett Cowper Temple paragraphus, mint indítványozója után nevezik, az egész törvény pedig az 1870-iki compromissum neve alatt vált ismertté, miután tényleg compromissumot kísérel meg egyfelől a conservatívek és churchman-ek, másfelől a modern nevelés hívei, a nonconformisták és secularisták közt.

A compromissum tehát elég szabad tért enged a School-Boardban a vallási oktatásnak, leszámítva két tilalmat: azt, hogy a vallásoktatás kötelezővé tétessék és hogy egy concret vallás tanai adassanak elő. Ezen a kereten belül a School-Board-ok tetszésük szerint szervezhetik a vallásoktatást, nagyobb vagy kisebb súlyt fektethetnek rá, vagy egészen el is törölhetik. Tényleg azonban több mint 2000 School-Board közül csak 90 nyult ez utóbbi rendszabályhoz.

Nézzük most már, hogy a londoni School-Board hogyan értelmezi hivatását a törvény által felállított keretben, a mi körülbelül irányadó lehet a királyság többi részeiben fennálló viszonyok fejlődésére is. 1871. május 8-án a Board 38 szavazattal három ellenében oly határozatot fogadott el, melynek értelmében a Board alá rendelt iskolákban a bibliát kell olvasgatni, magyarázni s a gyermekeket értelműkhöz mért vallási és erkölcsi tanításban részesíteni, mindamellett fentartva azt, hogy az 1870. évi törvény VII. és XIV. fejezetén semmi sérelem ne ejtessék s kísérlet ne történjék arra, hogy a gyermekekkel valamely különös felekezetet fogadtassanak el. Azonban a Board a szülők és az adózók indokolt kérelmére esetről-esetre fel van jogosítva a jelen szabályok alól kivételt alkotni.

Látnivaló tehát, hogy a londoni School-Board meglehetősen vallásos szellemben hajtotta végre az 1870-iki Educational Act-ot. Így történt ez egészen addig, a midőn néhány ujság megkezdte a hadjáratot a Board ellen, arra alapítva egész sorozatát a panaszoknak, hogy ötödik és hatodik osztályba járó gyermekek akadnak a Board-Schoolok-ban, a kik még nevét sem hallották Krisztusnak. A közfigyelem fölébresztése ekkor azt vonta maga után, hogy bizonyos *Riley* nevű highchurchmann saját kezdeményéből nyomozást indított s úgy találta, hogy vannak tanítók, kik egyáltalán nem érzik magukat kötelezve hittant adni elő; vannak mások, kik a Szentháromság tanát mint felekezeti tant kizárják oktatásuk köréből; mások meg ezt unitárius hitelvek szerint magyarázzák, vagy semlegesek, sőt egyenesen állást foglalnak Krisztus istensége tanával szemben. Kitént szóval, hogy az «undenominationalism» nem egyéb, mint teljes vallástalanság, s minden pozitívet kiküszöbölni a

vallásoktatásból annyi, mint egyáltalában nem tanulni vallást. A tanítók nagy része ellenőrzés nélkül állván, azt tanítja, a mi neki tetszik, vagy oly vallásoktatást ad, mely épenséggel nem keresztyén. Ha tehát fentartandó továbbra is a felekezet-nélküli tanmódszer, de ezt Riley legalább is úgy kívánta értelmeztetni, hogy a tanítás zárja magába a keresztyénség lényeges dogmáit, mint a megváltás, az incarnatio s a háromság tana.

Ezek a követelmények képezték az úgynevezett Rileyisták programját, melynek első eredményeként 1894. év január 25-én a Board-ban többségre jutott rileyisták 28 szóval 17 ellen, keresztülvitték az 1871-iki compromissum oly irányú módosítását, hogy az erkölcsiség és vallás szavak a keresztyén vallás és erkölcs által helyettesíttessenek. Pár hónappal aztán 27 szóval 21 ellen a Board elhatározta egy magyarázó körlevél szétküldését is, mely a törvény rendelkezésének valódi értelmét fejtsse ki.

Ámde a mérsékeltek ezen határozott állásfoglalása a pozitív hitoktatás mellett, maga ellen találta a progressisták egész táborát, non-conformistákat, anglikánusokat, sőt katolikusokat is, kiknek legnagyobb része egy vagy más okból ellenezte a Board határozatát. Egy részök úgy találta; hogy a biblia szabad értelmezése elegendő a vallásoktatás céljai elérésére, mások abban a nézetben vannak, hogy az összes adózók filléreiből nem tartható fenn oly oktatási rendszer, mely egy meghatározott idegen vallás dogmáit ülteti bele a gyermekek lelkébe; végre egy kis töredék úgy gondolkozik, hogy a vallásoktatást csak papok teljesíthetik, e nélkül jobb, ha semmilyen vallásoktatást sem adnak.

Újult erővel tört ki a harc ezelőtt pár évvel és pedig az izraelita szülőktől származó gyermekek vallásoktatása tárgyában. A londoni East-End negyedben megtelepedett számos Oroszországból emigrált zsidó ugyanis, támaszkodva a London School Code 81. §-ára, melyet fennebb idéztünk, kieszközölte, hogy az izraelita gyermekek által látogatott iskolák valamelyikében külön zsidó hitoktatók alkalmaztassanak, kik a főrabbi által szerkesztett syllabus alapján végezzék az oktatást s azonkívül az iskolákban a zsidó ünnepek is megtartassanak, sőt a rabbinusok föl lettek jogosítva, hogy a rendes leckeórákon kívül bővebb előadásokat is tarthassanak tantárgyukból és pedig a nélkül, hogy fizetniök kelljen az iskola használatáért.

Világos, hogy ez ellenkezésben állt az 1870. és 1871-iki egyezményekkel s azért a rileyisták joggal használhatták föl ürügyül ez alkalmat, hogy más felekezetek számára is ugyanazon felekezeti oktatást vindikálják. Ezt ugyan a progressisták

megint elleneztek, de a többséggel szemben hiába volt minden ellenállásuk.

Viharos tanácskozások követték egymást a Board-ban. Insultusok, rágalmak, gyanúsítások voltak napirenden a két tábor közt. Egy tagja az iskolabizottságnak nyíltan kolportálta, hogy kollégáinak egyike a Szentháromság tana oktatását kilencz penceért volt hajlandó áruba bocsátani. Az anti-rileysta lapokban ismét felhangzott a régi csatakiáltás: «No popery!» (le a pápasággal!) s magát Riley-t azzal vádolták, hogy Angliát ki akarja szolgáltatni Rómának. Minden nevesebb politikust meg-interviewoltak a felekezeti oktatás tárgyában. Salisbury lord nyíltan a mérsekelték mellett nyilatkozott, míg Gladstone levelét mindkét párt a maga javára értelmezte.

Ma tehát úgy áll a dolog, hogy a londoniak csaknem egyhangúlag sürgetik iskoláikban a vallásoktatást, egy részök azonban csak a biblia magyarázatára akar szorítkozni, míg a más rész, a kisebbség, tisztán felekezeti hitoktatást óhajt. Vajjon nem ez utóbbiaknak van-e igazuk? Vajjon képzelhető-e egyáltalában nem felekezeti hitoktatás és ha egy hitoktatás nem felekezeti, lehet-e az egyáltalában vallásos is?

Bármit mondjanak is, ennek a kérdésnek nálunk is meg van a maga fontossága a felekezeti kényszer eltörlése óta. A szolnoki gymnasiumi tanár ügye megkezdette azon symptomatikus jelenségek sorozatát, melyek természetesen állanak elő attól fogva, hogy az állam a felekezetekhez való nem tartozást nem tekinti oly oknak, mely kizárjon a nyilvános tanintézeteknél való működéstől. Ügyde a kötelező vallásoktatás, mint a hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter igen helyesen kifejezte, eléggé mutatja, hogy a felekezetnélküliségről szóló törvény egyáltalán nem kontemplálja még az állam és egyház benső és mintegy szellemi kapcsolata meglazítását. Nagy megnyugvással vesszük e nagy horderejű kijelentést tudomásul, mert útját látszik egyengetni a helyesebb felfogáshoz az állam és az egyházak kölcsönössége tekintetében, mely kérdés tárgyalásánál eddig nagy mértékben láttunk érvényesülni bizonyos hamis doctrinairismust — s mert úgy vagyunk meggyőződve, hogy ezen kapocs erőszakos eltépéséből senki más nem nyerhet, mint a hierarchikus szervezete daczára is nagy társadalmi erőkkal rendelkező romanismus.

Nem tekinthetjük pusztá véletlennek tehát, hogy majdnem egy időben a bölcs mérséklet szavait halljuk hangoztatni az egyházpolitikai reformok körül egyfelől nem oly rég Spullertől, a francia vallásügyi minisztertől, másfelől épen mert önállóan gondolkozó és körültekintő magyar kollegájától, *Wlassics*

minisztertől is. Oly nyilatkozatok, mint a milyeneket utóbbi ismételten tett legújabbban a törvényhozás színe előtt a kormány intenciói felől, alkalmasak lecsillapítani a zaklatott és aggódó közvéleményt. Hogy nálunk a kulturharcz nem fog az iskola tanszékeibe bevitetni, mint ezt a francia és angol közoktatás terén a valláserkölcsei szellem oly mérhetetlen kárára tapasztaljuk, s hogy az állam és egyház oly rideg dogmatizmussal proklamált elválasztása nem forciroztatik tovább oly módon keresztül, a mely mindkét életkörnek gyöngítésére vezetne. A politikai korszellem ily igazságainak fölismerése és követése méltó arra, hogy egy államférfiui pálya irányeszméjét, vezérgondolatát képezze.

Várnai Sándor.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Tizedik közlemény.)

III. A sémi népek halhatatlansági hite.

C) *Zsidók.*

A régi zsidó nép vallási nézetei az ó-testamentomi könyvekben vannak lerakva. Másik, szintén nagy tekintélynek örvendő vallási irata e népek: a talmud. Ez utóbbi azonban önálló s az előbbitől lényegesen különböző vallásphilosophiát nem alkotott s inkább csak az ó-testamentomi tanok commentárjának tekinthető. Ép azért a zsidó nép halhatatlansági hitének vizsgálatánál első sorban az ó-testamentomi könyveket vesszük szemügyre s a talmudi irodalmat csak annyiban, a mennyiben az a későbbi zsidóság halhatatlansági hitére vagy az ó-szövetség által homályban hagyott egyes kérdésekre nézve nyújt felvilágosítást.

Az ó-testamentom szerint az ember két részből: testből és lélekből áll. Jahve, a teremtő Isten a Genesis II. 7. szerint az emberi testbe, illetve a saját hasonlatosságára formált holt anyagba saját lehelletét lehelé s így lett élő lényvé. Ezen istentől eredő felsőbb életelv élteti az emberiséget s ennek a testből való eltávozása vonja maga után az élet megszüntét: a halált.

A rabbinusok a lélek praeexistens lételét tanították. Némelyek szerint u. i. az az ember születése előtt fent a hetedik mennyrországban,¹ mások szerint egyenesen Isten trónja alatt tartózkodnak. Az emberi testtel való egyesülése pedig némelyek szerint mindjárt a fogantatásnál, mások szerint 40 nappal utóbb vagy csak a születésnél állana be. Rabbi Simlai a születendő lény állapotára vonatkozólag a következőket mondja: «Világosság ég a fétus feje fölött s a világ egyik végétől a másikig lát . . . Sohasem oly szerencsés az ember, mint e napokban;

¹ Chagiga 12. 6.

ismeri a thórát, de a mint a világ fényét megpillantja, egy angyal szájára üt és mindent elfelejt.»¹

Az ember éltető elve a régi zsidó felfogás szerint a vérben székelt,² s úgy látszik, még a későbbi korban sem igen tetek különbséget az emberi és állati lélek között.³

Ismeretes az első emberpár bünbeesése s a reá következő büntetés, melynek legnagyobbika az eredeti halhatatlanság ajándékának elvesztése. A Gensis ezen elbeszélése s az a körülmény, hogy az ó-testamentumi legrégebbi iratokban a jövő élet hite nem nyer határozottabb kifejezést, némelyeket arra a véleményre vezetett, hogy a zsidók előtt az őskorban e hit teljesen ismeretlen volt. Így vélekedik egyebek közt Voltaire, Schopenhauer, a kik a halhatatlansági hitet a zsidó néptől teljesen eltagadják, Renan, a ki csak a régiektől tagadja el.⁴ Kant a mózesi iratokban szintén nem találja kifejezve, de azért létezését nem tartja kizártnak.⁵ Kovács Ödön az ő vallásbölcsezetében szintén oda nyilatkozik, hogy a sirontúli kiegyenlítés vágya és képzelete a zsidók előtt ismeretlen volt s hogy a személyes halhatatlanság hitének náluk még nyomát sem találjuk.⁶ S hogy még egy merevebb nézetet is felemlítsünk, ide iktatjuk a wolfenbütteli töredékek szerzőjének szavait, a ki erre vonatkozólag ezt mondja: «a lélek halhatatlanságáról és üdvéről az ó-testamentom írói még nem szólnak s így az a zsidóknál prófétáik korában ismeretlen volt. A későbbi zsidók a vallás e fontos hitczikkét csak az értelmes pogányok s azok bölcseivel való érintkezés alkalmával tanulták s fogadták el; . . . s farizeusok főképen a sadduceusok ellenében hangsúlyozták s védelmezték. S mivel azt Mózes és a próféták irataiból igazi szószerinti értelemmel beigazolni nem tudták: mesterkélte allegorikai és cabbalistikus magyarázatokkal éltek.»⁷

Ez állításokra vonatkozólag csak azt jegyezzük meg, hogy habár a szó szoros értelmében vett személyi halhatatlanság s túlvilági erkölcsi igazság-szolgáltatás eszméje az ó-testamentom legrégebbi irataiban nem is nyer határozott kifejezést, azért a halhatatlansági hitet a régi zsidó néptől eltagadni nem igen lehet, mert nyomós érvek szólnak mellette is. Ilyenül tekinthető első sorban az általános vallástörténet ama ténye, a mely

¹ Tr. Nidda 30. 6.

² III. Móz. 17. 11, I. Móz. 9. 4.

³ Préd. 3. 19.

⁴ Renan: Geschichte d. Volkes Izrael. IV. 297. 1. ném. Schaełsky.

⁵ Kant: Religion. 1838. 1⁵¹. 1.

⁶ Vallásbölcsezetet kk. I. 295.

⁷ Wolfenb. Frog.: Von dem Zwecke Jesu u. seiner Jünger. 3. 1.

szerint nincs s nem is volt még olyan népfaj, a mely a jövő élet sejtelmét teljesen nélkülözné.

Igaz, hogy ezzel szemben történhetik — a mi tényleg történik is — hivatkozás a mózesi iratokra, a melyek ez eszme kifejezését nélkülözni látszanak. S csodálatos csakugyan, hogy míg a többi vallásrendszerek iratai lépten-nyomon utalnak a halálutáni életre, a zsidóság e régi vallás canonja elsiklik fölötte, mintha egyáltalán fogalma sem volna róla.

De a mózesi iratok ezen hallgatása nem vehető teljes bizonyítékul a halhatatlansági hit hiánya mellett akkor, a mikor a zsidó nép története az ellenkezőt látszik bizonyítani. Tudjuk u. i., hogy a zsidó nép Egyiptomban élt hosszú századokon át. Azt is láttuk, hogy az egyiptomi nép vallási öntudatában ez eszme nemcsak a zsidóság ottani tartózkodása alatt, de már sokkal előbb is jelentékeny helyet foglalt el. S elképzelhető-e az, hogy e nép, a mely uraival oly sok időn át szoros érintkezésben volt, s szemtanuja volt temetéseknek, különös temetkezési szokásainak, fültanuja talán ily alkalmaknál való beszédeknek, hogy nem ismerte volna meg s ne sajátította volna el az ezek hátterét képező halhatatlansági eszmét is?! Az be van bizonyítva, hogy a zsidó nép vallási tekintetben sokat kölcsönzött az egyiptomiaktól s azon gondolatokból, a melyek a mózesi tíz parancsolatban nyernek kifejezést, sokat ott találunk abban a beszédben, a melyet az egyiptomi hit szerint a túlvilágra jutott lélek Osiris előtt szokott elmondani.¹ S nekünk azért lehetetlennek látszik az, hogy az egyiptomiak e hite teljesen érintetlenül hagyta volna a zsidókat, s ha ezelőtt nem is volt sajátja, legalább ekkor ne vált volna azzá.

A mózesi iratok ezen különös modora a régi zsidó hit-nézetben leli magyarázatát. E szerint u. i. az erény jutalmazása, a bűn büntetése, a mely előbbi hosszú egészséges életben, jólétben és sikerült magzatokban, utóbbi pedig nyomorúságban, betegségben stb. áll, már e világon következett be. Ilyen fel-fogás mellett természetesen nem forog fenn szüksége a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás hangsúlyozásának. Ez szolgálhat egyúttal magyarázatául annak is, hogy a zsidónép vallásalapítója miért hagyja figyelmen kívül a halhatatlansági eszmét és miért nem függeszti oda az erkölcsi törvény mellé, a hogy azt más vallásalapítók teszik. Ez csak Mózes különös inteniójának lehet kifolyása, s azért e hit teljes hiánya mellett nem bizonyít. E tekintetben teljesen egyetértünk Kanttal, a ki erre vonatkozólag ezt mondja: «Alig lehet kétkedni azon, hogy a zsidók

¹ V. ö. Renan i. m. I. 153—161. ll.

ép úgy — mint más, még a legdurvább népek is — hittek a jövő életben, hogy megvolt nekik is saját mennyországuk és pokluk, mivel e hit az emberi természet általános erkölcsi hajlandóságánál fogva mindenkire rátolja magát. Bizonyára *szándékosan* történt tehát az, hogy e nép törvényadója, mégha Isten szószólójaként szerepel is, a legkisebb tekintettel sem akart lenni a jövő életre»; — és pedig a mint tovább mondja — azért, «dass er nur ein politisches nicht ein ethisches gemeines Wesen habe gründen wollen; in dem erstern aber von Belohnungen und Strafen zu reden, die hier im Leben nicht sichtbar werden können, wäre unter jener Voraussetzung ein ganz unsequentes und unschikliches Verfahren gewesen».¹

Egyébiránt Mózes könyveiben e hitnek némi homályos nyomaira szintén akadunk. Ott van például az Enochról szóló elbeszélés, a mely bármikor is foglaltatott légyen írásba, a legrégibb időktől, az özönvíz előtti korból datálódik s valószínűleg a nép száján jutott el odáig, a mikor írásba foglalták. Ezt I. Mózes 5, 23. ilyenképen találjuk feljegyezve: «Mivel Enoch szüntelen Istennel jár vala, nem találtatik sehol, mert az Isten felragadá az égbe».

Ennek hasonmása a későbbi korból eredő elbeszélés, a mely szerint Illés profétáért felülről egy tüzes szekér, tüzes lovakkal szalít le és azon vitették fel szélvészben az égbe.²

E két elbeszélés a halhatatlansági eszme képleges kifejezése. A néphit e két erényessége által kitünt férfiút különös módon teszi ugyan halhatatlanná, úgy hogy még az emberiség közös sorsát: a halált is kikerülteti velük, de a dolog veleje mégis az marad, hogy az igaz felette áll az enyészetnek. S hogy azután ezt ily sajátságos módon fejezte ki, az nézetünk szerint e népnek a lélekről való tökéletlen fogalmának tudható be, a melyből kifolyólag nem tudva más létezési módot elgondolni, mint a mikor a test és lélek együtt van, testestől-lelkestől ragadtatja fel ezeket is az ég örök csarnokaiba. Különben megjegyezhetjük azt is, hogy az emberiség a léleknek önálló, testetlen létezését elgondolni, a testtől való elválasztását keresztülvinni soha sem volt képes. A görög philosophia, a brahmanismus a rabbinusi irodalom stb. sokat beszél ugyan a léleknek önálló, testetlen, praexistens létezéséről, de ezt a homályos létezési módot az ő fogalmait s képeit a tapasztalati világból meritő néphit soha sem teszi magáévá; s e világon együtt látván a testet és a lelket, a halál után sem tudja a fenmaradást másképp

¹ Kant: Religion 1838. 151. l.

² II. Kir. 2. 11.

elgondolni, mintha e lelket a testben teszi halhatatlanná és pedig vagy a régiben, vagy egy új, megdicsőültben, a hogy az például Pál apostol feltámadás tanában található. S a fenti két elbeszélést szintén az ilyen képzetek folyamánának s a halhatatlansági eszme képleges kifejezésének tekinthetjük. A halhatatlansági eszme más népeknél is eleinte csak homályos kifejezést nyer. Naiv és határozatlan itt is, mint a gyermek álma; és ilyen volt régente minden, a mi a halál utánra vonatkozott. Ilyen az a fogalom is, a mely a halál utáni élet színhelyét akarja jelölni, t. i. a régi zsidók *seol*-ja. A *seol* szót a magyar fordítás «koporsó, föld, föld gyomra» stb kifejezésekkel adja vissza. Ellenben a bibliának régi fordításai a túlvilágnak e nyelvekben használatos nevével fordítják, a kopt: Amentinek, a görög: Hadesnek! S már ezek is indirecte mintegy azt mutatják, hogy a magyar kifejezés kevesebbet mond, mint a mennyit e szó jelent s hogy nem csupán koporsót, de olyan helyet jelöl az, a hol az emberek lelkei a test halála után összegyülekeznek. Ilyennek tüntetik fel az ó-testamentum egyes szétosztott helyei, a *seol*nak csak a halál kapuján át megközelíthető birodalmát, a hol örökös hallgatás, örökös sötétség van, a hol megszűnik minden cselekvés, minden kívánság, tudás és hőlcesség, a hol erőtllenül lézengnek a halottak lelkei, a melyek fel is idézhetők, de úgy látszik nem szeretik, ha őket háborgatják.¹

Tudnivaló u. i., hogy a szellemidézés a zsidóknál is szokásban volt, úgy hogy — a Deuteronomium szerint — Mózes tilalmat is szabott e babonára.² Ezen szokás pedig kettőt bizonyít: először azt, hogy a zsidó nép a sirban is életet sejtett; másodsor pedig azt, hogy már igen régi keletű lehetett. Mert ha a Deuteronomium — a mint némelyek állítják — mai alakjában szinte egy későbbi kornak csinálmánya is, nem lehet okunk kétkedni abban, hogy az velejében mégis Mózes korabeli termék s hogy csak az általa hozott törvényeket, szabályokat gyűjtötte össze s dolgozta át egy ismeretlen későbbi író. Nekünk különben elég itt e tilalomnak csak a lényegét levonni, a mely abban áll, hogyha már ily tilalom szüksége forgott fenn, úgy az efféle cselekmények napirenden lehettek, a mit különben egy másik ó-testamentomi adat is igazol, t. i. az, a mely szerint Saul király az endori jósnővel megidézti Sámuel szellemét. Ilyen dolgok pedig szerintünk csak ott történhetnek, a hol a

¹ V. ö. Jób 3. 17, 10. 21, 38. 17; Jes. 38. 10, Jób 11. 8; Préd. 9. 10; Jes. 14. 10; I. Sám. 28. 15.

² Deut. 18. 11.

nép a földről elköltözötteket a halál után is élőknak tekinti, vagyis a hol a jövő életben való hit van meg.

Mi tehát nagyon elhamarkodottnak tartjuk azt a véleményt, a mely a régi zsidó néptől a jövő élet hitét teljesen eltagadni akarja. Megvolt az nála is, csak kifejezése volt határozatlan. Azt mondhatjuk róla, a mit Schultz mond, hogy a mosaismusnak a halálutáni állapotról való nézete még nem körvonalozott vallási tan; hanem csak népies előre feltételezése annak s magán viseli az ilyennek határozatlanságát, képiességét és érzékes színezetét.¹

A jövő élet hite azonban később, közvetlenül a babyloniai fogság előtt s után határozottabbá lesz s gyakoribb kifejezést nyer s az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje mellett a feltámadás eszméjével gazdagodik.

A feltámadás eszméjének csirái különben a zsidó nép hitvilágában már előbb is megtalálhatók. Ilyenekül tekinthetők első sorban a próféták által eszközölt halott feltámasztások.² A fogság előtti Jesajáh is ad homályos kifejezést ez eszmének.³ Jób pedig egy helyütt abban a tudatban keresi nagy nyomorúságának vigaszát, »hogy az ő megváltója él s az utolsó napon a földből feltámad, és ismét körülvetetvén bőrrel, az ő testében látja meg Istenét; saját szemével látta meg őt. E remény élteti kebelem s az utána való vágy miatt elepedtek veséim» — mondja ő.⁴

A fogság utáni kornak a feltámadás egyik főtanát képezi. Ebben futnak össze a zsidó népnek a jövő életre vonatkozó összes gondolatai, s a mi eddig e hitükből hiányzott, a halálutáni igazságszolgáltatás eszméje is nagyobb tért és erősebb nyomatékot nyer benne.

E jelenségnek is megvan a maga természetes oka. Ezt az okot némelyek a keleti népekkel való érintkezésben szeretik keresni; mi azonban azt hisszük, hogy jobb helyen járunk, ha a pszichológiai törvény alapján egyenesen a nép világnézlete változásában keressük alapját. Tudni való u. i., hogy a zsidó nép hajdanában különösen két eszmének állott lelkesítő s megnyugtató hatása alatt. Az egyik: a zsidó nemzet Isten ígéletén alapuló nagy jövője; a másik: az erkölcsi világrendben való erős hit. Előbbi szerint a zsidó nemzetnek okvetlenül nagygyá kell lennie s e remény édes érzéssel tölté el fiainak kebelét;

¹ Alt. Theol. 597. 1.

² Deut. 32. 39, I. Sam. 2. 6; I. Kir. 17. 22, II. Kir. 4. 35.

³ Jes. 26. 19; 14. 9.

⁴ Jób. 19. 26—27.

utóbbi szerint pedig a bűn és a bűnhődés, az erény és a boldogság egyenes viszonyban állván egymáshoz: minden cselekedet méltányos jutalmát elveszi már ez életben.¹

Ily nézetek mellett a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje e nép halhatatlansági hitében nem foglalhatta el azt a helyet, a melyet különben e népnek tapasztalt mély erkölcsi érzéke mellett mintegy előfeltételeznék. A mint azonban ezen, a patriarchák korából eredő nézet s a mindennapi tapasztalat közötti ellentét szembeszökőbbé lesz, a mint a keleti, majd a nyugoti népek uralma nehéz igaként súlyosodik vállaira: e régi hit is inogni kezd, s a földről — a melyben csalódott s a hol az ártatlanságot oly sokszor látta szenvedni — az ég felé kezdi e nép emelni szemeit s a túlvilágon remél nyerni kárpótlást szenvedéseiért, abban keres vigaszt lelkének fájdalmai között.

A fogság utáni iratok már e reménynek adnak kifejezést. Mint oszló éj sötétjével a hajnal pirja, úgy csillan fel a fogság utáni zsidóság lelki szemei előtt annak a szép jövőnek képe, a mikor az ellenség porban hever s a jutalmazatlanul maradt erény majd jutalmat nyer s minden szenvedés bőven kárpótoltatik. Igaz, hogy ennek bekövetkezése előtt meg keli halni; de az nem baj. A feltámadás lesz az a kapu, a mely e szép világba élvezet. A poraira széthullott emberi test ismét megelevenedik. A feltámadásról a zsidó próféták már mint biztos valamiről beszélnek. Lehetőségének az Úr mindenhatóságát tekintik a szent iratok. «Az Úr az, a ki ől és megelevenít; pokolra alávet és ismét felhozhat» — mondják szent irataik.² Ezechiél próféciájában hatalmasan rendül meg e remény, a ki e nagy fontosságú eseményt egy látománya alapján következő módon ecseteli:

«Lón rajtam az Úrnak keze és kivón engem az Úr lélek által és helyezett engem egy mező közepette, mely csontokkal rakva vala. És általvün engem azok mellett körös-körül: és imé felette sok vala a mező színén és imé igen megszaradtak vala. És monda nékem: Embernek fia! nemde élnének-e ezek a tetemek? És mondek: Uram Isten te tudod! És monda nékem: Prófétálj e tetemek felől és mondjad nékik: Ti megszaradt tetemek, halljátok meg az Úr beszédét! Így szól az Úr Isten ezeknek a tetemeknek: Imé én bocsátok ti belétek lelket és éltek; és adok ti reátok inakat és hust adok rátok és bőrrel beborítlak titeket és adok ti belétek lelket és éltek, és megtudjátok,

¹ V. ö. Genesis. VI. 11. 17; Gen. 18. 21, 19. 24—25; Exog. 2. 12. Deut. 5. 9. Genes. 12, 2—3, I. Sám. 15. 26, I. Kir. 11. 6—11; Zsolt. 37. 9, 37. 25—26. Jer. 7. 23, 2. 19. stb.

² V. ö. Deutoronomium. 32. 39; I. Sám. 2. 6.

hogy én vagyok az Úr. Profétálék azért, a mint meg vala parancsolva nékem, és mikor profétálnék, lőn zugás és ime indulás és egybe menének a tetemek, mindenik tetem az ő teteméhez. És látám és ime inak valának és hus nevedekett vala rajtok és felül a bőr béborította vala őket, de lélek nem vala ő benne. Mondá továbbá nékem: Profétálj a léleknek, profétálj embernek fia és mondjad a léleknek: Ezt mondja az Úr Isten: A négy szelek felől jőjj elő te lélek és lehelj ezekben a megölettekbe, hogy éljenek. Profétálék azért a mint hagyta vala nékem; és lélek méné ő beléjük és megelédenék és álla az ő lábára felette igen nagy sereg. És monda nékem: Embernek fia! Ezek a tetemek az Izrael egész háza. Ime ezt mondják: Elszáradtak a mi csontjaink és elveszett a mi reménységünk és kivágattunk mi magunkban! Annak okáért profétálj és mondjad nekik: Így szól az Úr Isten: Ime én megnyitom a ti koporsóitokat is kihozlak titeket a ti koporsóitokból én népem és viszlek titeket az Izrael földre; És megtudjátok, hogy én vagyok az Úr, mikor megnyitándom a ti koporsóitokat és kihozlak titeket a ti koporsóitokból, én népem és adom az én lelkemet ti belétek és megnyugoszlak titeket a ti földetekben és megtudjátok, hogy én Úr szólottam és megcselekeszem, ezt mondja az Úr.¹

Hasonló értelemben szól Dániel proféta is. Az utolsó napon, a melyet sok szenvedés s a zsidó nép ellenségeinek megálázata előz meg, sokan azok közül, kik a'usznak a földnek porában, feltámadnak.² S a végítélet gondolatát, a mely már a Kochelet szavaiban³ is kifejezést nyer, Dániel is hangsúlyozza és még a végítélet eredményeit is megmondja. Az eredmények: kárhozat, örökké való gyalázat a gonoszoknak; üdv s örök boldogság a jámboroknak. «A bölcsék fényleni fognak, mint az égnek fényessége és a kik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön-örökké fénylenek.»

Az üdv és kárhozat gondolatai tehát már megvannak s kifejezést is nyernek, de még határozatlanul. E gondolatok hovatovább jobban és jobban fészkelik be magokat a zsidó hittudatba s mindinkább kidomborodnak. Ezt mutatja egy másik, szintén zsidó talajon nőtt irat: Az Enoch apocalypsise, a mely olyan értelemben szól a feltámadásról és a végítéletéről, mint Dániel. Ez irat szerint a világ végén, a mely akkor következik be, ha a világ tíz időszakból álló, bűnnel s harczczal tett pályafutását bevégezte, megjelenik az Úr s megtartja az utolsó ítéletet. Ekkor

¹ Ezech. 37. 1—14.

² Dániel 12. 2.

³ Préd. 12. 16.

az első menny eltűnik s új, fényesebb égboltozat terül el a föld felett s az összes mennyei erők hétszerte fényesebben fognak tündökölni, mint azelőtt. S bekövetkezik az örök élet, a mikor a jóság és igazságosság fog uralkodni s a bűn teljesen eltűnik.¹

Az apokryphus iratokban habár egyesek közülök ez eszme iránt teljesen közönyösek s némelyek, mint pl. Sirach könyve s az alexandriai talajon nőtt Bölcsesség könyve, itt-ott materialisticus, epicureisticus gondolatokat tartalmaznak² a halhatatlanság eszméje mint objectiv igazság jellegével bíró tan nyer kifejezést. Tóbiás könyve szerint az emberi lélek a halál után Istenhez tér vissza, a II. Makkabeusi könyv pedig a feltámadást tanítja.³

A halálutáni üdv vagy kárhozat színhelyeinek közelebbi körülírását az ó-testamentomban ugyan nem találjuk, de azért egész biztosra vehetjük, hogy a zsidó népnek megvolt a maga mennyországa és a maga pokla. Hiszen Jézus a gazdag és a Lázár című parabolában feltüntetett képnek vonásait a zsidó köztudatból kölcsönözte. A néphit, a mennyet tartotta az üdvözültek gyűlhelyének, a hol azok Ábrahám kebelén nyugodva, boldog meglepedésben töltötték napjaikat s Dániel fenti szavai szerint «fénylenek, mint az égnek fényessége és a kik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön-örökké fénylenek».

A pokolra vonatkozólag szintén csak egyes czélzásokból nyerünk némi felvilágosítást, a melyekből azt vesszük ki, hogy lent, a föld mélyén fekvőnek képzelték s örökös tűz, szomjúság s emésztő férgek gyötörték benne az Istentől elpártolt bűnösöket.⁴

A talmudi irodalom azonban már mélyebben igyekszik e titkokba behatolni s jobban felfedi a túlvilág rejtelmét.

A rabbinusok iratából első sorban is azt vesszük ki, hogy az eget hét szakaszból állónak tartották, a melyek, mint valami állványnak a szakaszai, egymás felett feküdtek s mindeniknek megvolt a maga különös sajátsága. Az első, az ég, (függöny, vilun) egészen üres volt. A másodikban a nap, a hold és a csillagok voltak elhelyezve. A harmadikban egy malom állt, a mely az igazak számára a mannat örölte. Negyedik a mennyei Jeruzsálem székhelye, a hol a templom áll, melyben Mihály arkangyal áldozik. Az ötödik az angyalok tartózkodási helye; a hatodik pedig a természeti erők — az eső, szél, hó, jég és villám — tárháza. S ezek után következik a tulajdonképeni égi

¹ V. ö. Renan : *Gesch. d. Volkes Izrael* ném. Schaelsky. V. köt. 28.

² V. ö. Sirach. 17. 26; Bölcs. 2. 1—10. stb.

³ Tób. 3. 6; II. Makk. 7. 14.

⁴ Péld. 15. 24. Jes. 65. 5; 66. 24; Márk. 9. 44.

paradicsom, az éden, Araboth. Gyönyörű nagy kert, hatvanszor nagyobb az egész világnál. Közepén isten trónja áll; a mely mellett balról Ábrahám ül s körül foglalnak helyet az igazak lelkei: a martyrok, kegyesek, bűnbánók,¹ a kik még az angyaloknál is előbbrevalók.

E paradicsom az öröm és boldogság hazája. Az ottani örömeket, melyeket az ó-testamentum canonicus iratai csak sejtetni engednek, a rabbinsi irodalom már részletezni is megkísérli. E szerint t. i. az üdvözültek lakománál ülnek s élvezik a Leviathan húsát.² Sorba megy a kehelv közöttük, végül David király az Örökkévalóra ürti ki azt. Némelyek szerint még tánczvigalmak is lennének a paradicsomban, a melyeknél maga az Isten is jelen van. Azonban a paradicsom gyönyöreinek más, szellemibb felfogását is megtaláljuk a talmudban, a mely t. i. annak erkölcsi s szellemi kitünőségében keresi s véli rejleni az örök üdvösséget. E felfogás szerint a baj és gyűlölet, féltékenység és lótás-futás, evés-ivás ott teljesen megszűnik és az igazak koronákkal fejükön, hozsannát zengve az Örökkévalónak, gyönyörködnek a menny dicsőségének szemléletében.³

A mennynek megfelelőleg a pokolnak szintén hét osztálya volt. Kínzó eszközei közt a tűz játszma a főszerepet. A gyötrelém e birodalma igen nagy kiterjedesű; hatvanszor nagyobb még a paradicsomnál is, a melyet pedig a világnál hatvanszor tartottak nagyobbbnak.

A pokol kínjai némelyek szerint örökké tartanak, mások szerint azonban csak ideiglenesek, a mennyiben ez utóbbiak szerint belőle is van kiszabadulás, a melyet az élők imái és áldozatai mozdítanak elő.

Ilyen gondolatnak ad kifejezést a II. Makk. könyv 12. 43—46. versei is. Itt u. i. ez áll megírva: «Pénzt szedvén össze (Judás M. a zsidók nevére), tizenkétezer gira ezüstöt küldé Jeruzsálembe, hogy áldozat mutattassék be a megholtak bűneiért, jól és istenesen gondolkozván a feltámadásról; (mert ha nem reménylette volna, hogy azok, kik elhullottak feltámadnak, feleslegesnek és haszontalannak látszanék imádkozni a halot-

¹ Schabb. 149, 6. Baba bathra 10, 6. Chagiga 12, 6. Sauhedv. 93. a. stb.

² A Leviathanról a talmudban (Tr. Aboda Sara; Baba bathra) azt találja feljegyezve, hogy szájába s torkába 300 mfdnyi hosszúságú hal fér be; Isten eleinte játékszerűl használta e szörnyeteget, később azonban az jutván eszébe, hogy ez állat elszaporodik, kölykei mindent elpusztíthatnának, a himet kihérélte, a nőtényt pedig megölte, húsát beszóta és eltepte a menny lakói számára.

³ Pesach. 119. b. Taanith. 31. a. Berachoth 17. a.

takért). Sőt inkább elgondolá, hogy azok számára, kik isteni félelemmel hunytak el, igen nagy kegyelem van eltéve. Azért szent és üdvösséges gondolat a halottakért imádkozni, hogy bűneiktől feloldoztassanak». (Káldi Gy. ford.)

E sorokat a r. kath. exegeta ezen magyarázattal kíséri: «Ez az egész hely világos bizonyítékul szolgál azon kath. hitágazat mellett, hogy van tisztító hely azok számára, kik ugyan Isten kegyelmében multak ki e világból, de bűneikért teljesen eleget nem tettek, és hogy az imádság és jó cselekedetek hasznosak az ő szabadításukra.¹

S tényleg itt egy olyan gondolatra akadunk, a mely a rabbinusok előtt sem ismeretlen. Egyes rabbinusok szintén azt tartották, hogy az áldozatok s különösen a halottakért mondott ima jótékony hatással van az elhunytak túlvilági állapotára, sőt azokat a pokolból is kiszabadíthatja. Így szabadította ki pl. Dávid király is imái által Absolom fiát a pokolból; rabbi Meir pedig imája által szabadította meg mesterének, Elisa ben Abajának lelkét a pokol kínjaitól.² S ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a purgatorium képzetének csirái ez apocryph és rabbinisticus irodalomban megtalálhatók, de a r. kath. theologia purgatorium tanának még csak alapvonásait is, az ó-testamentum canonicus könyveiben sehol sem találni.

A zsidó iratok homályban hagyják azt a kérdést, hogy mi történik a lélekkel mindjárt a test halála után? Az ősrégi korban e kérdés természetesen fel sem merült, a mennyiben az akkori hit szerint a halandók lelkei a seolba mentek s ott tartózkodtak. De hogy a halálutáni igazságszolgáltatás a menny, a pokol, s a feltámadás eszméinek a zsidó nép hittudatában való térfoglalásával mi történt a lélekkel, mindjárt elvette-e jutalmát vagy büntetését, vagy ha nem, hol tartózkodott a feltámadásig, az ítélet napjáig, erre nézve oly világos feleletek, a minőt pl. az egyiptomi vagy a perzsa vallások adnak, a zsidó iratokban nem találunk. De részint az egyes halott feltámasztási csodatételek, részint az itt-ott szétszórva található czélzások arra a hitre engednek következtetni, a mely szerint az elhunytak lelkei egy ideig a testhez bizonyos viszonyban maradtak s némelyek szerint öntudatos, mások szerint álomszerű állapotban, a sírban tartózkodnak,³ a honnan a végítélet trombitája szavára előjönnek, hogy Isten ítélőszéke előtt megjelenjenek.

A végítéletnél a többi népeknél is előforduló mérleg s

¹ Szent Biblia II. nagy kiad. 1227. l. Eger, 1892.

² Sota 10. a. Chagiga 15. a.

³ Schabb. 152. b. Dániel 12. 2. Baba bathra 58. a. Kathub. 104. a.

nagy könyv, a jó és rossz cselekedetek jegyzőkönyve, itt is szerepel. S megmértvén a jó és rossz cselekedetek, Sammai szerint három csoport válik ki a halottak közül; a tiszták, az élet könyvébe beírtak csoportja, a kik a mennybe bocsáttatnak; a gonoszok csoportja, a kik kárhozatra vettetnek; s a közepesek, a kik életük kisebb vétkeiért egy időre a pokolba jutnak, de onnan kellő bűnbánat után kiszabadulnak. Hillál iskolája némileg másképen vélekedett a gonoszokról, a mennyben szerinte az ilyenek tizenkét havi gyeheennai kinzatas után tűz által megemésztve örökre megsemmisülnek.

Az erény egykori teljes uralmának s a világ megdicsőülésének gondolata, a mely az új-testamentom íróinál oly élénk kifejezésre jutott, ott élt már a zsidó nevezetesebb férfiak keblében is s e boldog korra, s borzalmas előzményeire több helyütt célozgatnak.¹ A kép, a melyet ezekből összeállíthatunk, főbb vonásaiban ugyanaz, a mely az új-szövetségi iratokból és különösen János apocalypsiséből tárul elénk. E jövő boldog kort borzalmas dolgok előzik meg. A hűn elharapózik, az istenség ellenségei még egyszer feltámadnak s erős csatát vívnak ellene. De a vég megnyugtató és felemelő. Az erény ellenségei leveretnek, Isten a régi világ romjain felépíti az új földet, az ő új országát, az új Jeruzsálemet, a melyben az Isten lelkétől áthatott emberiség minden érzéki vágytól s bűnös indulattól megszabadulva, boldog életet él mindörökké.

Ezekbe foglalhatók össze a zsidó népnek a halálutánra vonatkozó gondolatai. S ezekből kilatszik az, hogy habár a zsidó nép ősi korára vonatkozó iratok a halhatatlansági eszmének nem is adnak oly határozottan kifejezést, mint azt más népek vallási iratai teszik, azért tőle e hitet eltagadni nem lehet. E hit ott élt a zsidó nép szívében minden korban s legfeljebb kifejezési módja, mint maga e hit, volt eleinte tökéletlen. De hova-tovább mindinkább fejlődött. Az örökélet nagy titka élénk érdeklődés tárgyát képezte gondolkodó szellemeinek, a kik e tárgyra vonatkozólag igen sok szép és felemelő gondolatnak adtak kifejezést. Ő náluk látjuk életre kelni s kialakulni azokat a képzeteket, a melyek később a zsidóság talaján nőtt két vallásrendszernek, a keresztyénségnek és a muhamedanismusnak eschatológiáját alkotják s látni fogjuk azt is, hogy ezeknek egyike sem tud többé újat mondani, legfeljebb csak azokat fejt ki s alakítja át benső szellemének megfelelően, hogy átadja őket híveinek, vigaszául a bánatnak s támaszául az erkölcsiségnek.

Paulik János.

¹ V. ö. Masznyik: Pál élete I. 96—99. l, a hol az illető talmudi helyek is meg vannak jelölve.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

Nemzetünk a maga ezeréves fennállásának nagy jubileumi esztendejét éli.

A legmagyarabb a legnemzetibb egyház, a melynek szívére ment keresztül a nemzet utolsó negyedfélszázados történetének minden lüktetése, méltán követeli magának a legelső helyet annál az oltárnál, a melyre a magyar nemzet hálaadó áldozata van feltéve.

A mi híres történetíróink, a kik olyan pontosan és olyan lelkiismeretesen össze tudják állítani a történet csontvázát a szétszórt és megszáradott tetemekből, sőt a kik még — Ezékiellel szólva — hussal, inakkal és bőrrel is fel tudják azokat ruházni, úgy hogy abba a csalódásba ejtenek, mintha már életet is leheltek volna a rég mult alakjaikba és eseményeibe, a folytonos hullabalzsamozás és csontszedegetés mellett nem tudják meglátni és megérteni a történet philosophiáját és megérezni az Isten Lelkének népeket és nemzeteket irányító, vezető és megtartó munkáját. Ezek a historikusok azok, a kik a reformáció felett hazafias krokodilkönnyekkel jajonganak, hogy ez bontotta meg a nemzet egységét és dicsőítik Pázmányt, rehabilitálják Mária Terézia vallásügyi politikáját, szépítgetik I. Leopoldot stb. De azt nem látják meg, hogy az, hogy ma még egy nemzet él e hazán, hogy ma még magyarok vagyunk és nem vesztünk bele a népek árjába, nem tett tönkre bennünket a kosmopolitismus és a «Gesammt-Monarchie» kísértő eszméje: egyedül annak köszönhető, hogy azt a «veszedelmes» és «egységetbontó» evangéliumi reformációt befogadtuk. Az evangéliumnak van csak egyeseket és nemzeteket fentartó ereje. Az a lelkiismereti szabadság, az valami csodálatos gondolat, jog és kötelesség, a miből olyan könnyen születik meg a politikai szabadságnak a népek jogának, az egyén szabad érvényesülésének és az egymás iránt való

kötelességeknek eszméje, sőt követelése. S a míg megtanult nemzetünk harczolni a vallásszabadságért, ugyanazt a fegyvert már könnyebben tudta megsuhogtatni nemzeti szabadságaért is. A ki egyszer öntudatára ébredt annak, hogy bármi téren is neki jogai és szabadságai vannak, az többé más téren sem mond le ezekről. A ki megtanulta, hogy a Királyok Királyával, az ő Urával Istenével szemben is neki magának kell megállania, az erőt merített e tudatból arra is, hogy emelt fővel, jogai érzetében álljon meg minden földi tekintéllyel szemben. Gyengék csak akkor kezdtünk lenni, a mikor az ellenreformáció olyan aknázt az öntudatunk alá, hogy majd utána hullottunk mindnyájan annak a sok főúri családoknak, a kiket az udvar fénye vonzott és azoknak az uraik hatalmától félt nyomorult jobbágyoknak. kiket meg a «sarcoltató» korbácsa hajtott. De az örvény széléről még visszarántott az a nemzeti öntudat, a melyet a protestantismus nevelt nagyra és a jogoknak az az érzete, a melyet a lelkiismereti szabadság táplált.

Igaza van a herczegprimásnak, hogy az Úr kegyelme tartott meg bennünket; «kard foglalta el, kereszt tartotta fenn e hazát», de nem azért, «mert sok pártfogónk volt az égben; nincs nemzet, melynek uralkodó családja annyi szentet számlálna, mint maga az Árpádház» és nem is azért, mert «leghatalmasabb közbenjárónk volt a mi Nagyasszonyunk, kinek alakját zászlóinkra himeztük, pénzeinkre vertük, tiszteletét, szeretetét versekben zengedeztük» stb., hanem azért, mert az Istennek erejével szabadságunkat és életünket naponkint meg tudtuk hódítani; azért, mert azok az egyszerű reformátorok, a vértanúságig is elmenve, bele oltották a lelkekbe, hogy: nektek egyen egyen is, nemzetként is világhistoriai missiótok van; nektek magyarnak kell lennetek és maradnotok s ebből elalkudni nem szabad semmit! A ki pedig egyszer azt érzi, hogy neki Istentől adott missioja van, az élni kíván s meg nem alkuszik, hanem megy előre. És a nemzet tényleg addig él, míg missioja érzetét benne fenn tudjuk tartani az evangéliom erejével és abból táplálni tudjuk. A róm. katholicizmus még államokat is alig tud fentartani, *nemzeteket* meg épen nem. Régen Lengyelország sorsára jutott volna nemzetünk, ha sikerült volna a protestantismust közölnünk úgy kiirtani, mint onnét, s hogyan rázkódtatták meg forradalmak ama népek társadalmát, a kiknél erőszakkal fojtották el a lelkiismereti szabadságot és üzték ki idegenbe a nemzetek legbecsületesebb, legkomolyabb, legmegbízhatóbb és leghazafiasabb elemeit. Nálunk forradalom nem volt, hanem csak szabadságharcz. Ezt ma egyetlen európai nép történetéről sem lehet elmondani. És még mennyivel nagyobb erőben értük volna

meg az ezredik évet, ha békésen és nemzeti karakterünket jobban megfelelő módon fejlődhattünk volna és ha az evangéliumi erőket még intenzívebben bevihettük volna népünk lelkébe!

A nagy nemzeti ünnepen nem akarunk recriminálni, csak annyit kérdezzünk: vajjon nemzet-fentartó missionkat méltányolja-e kellőleg a historia legalább erkölcsileg, és vajjon mi magunk is megtettünk-e mindent arra nézve, hogy mint erőteljes nemzeti és társadalmi tényező ismertessünk el?

A második ezer évben mindenestre még többet kell tennünk. Ez kétségtelen. A protestáns valláserkölcs világnézet szerint minden csak a számadás és felelősség terhe alatt teljesítendő *kötelesség*. A magunk kötelességeit mindig a legeszményibb álláspontokról kell néznünk; azokról való felfogásunk soha sem lehet eléggé ideális; de az emberekre, a világra nézve, az elismerés várásában nem szabad ezt a legmagasabb mértékét alkalmaznunk, mert akkor felettébb megcsalatkozunk. Nagy missionk még nincs betöltve. A protestantismusnak életet az individualismus adott. S miután a világon minden intézmény csak azon az alapon állhat fenn, a melyen létrejött: hazai protestantismusunknak is a jövőben nem lehet más a feladata, mint az, hogy az egyénekbe vigye be az evangéliom erőit. Azt az evangéliomot, mely Istennek hatalma minden hívőnek üdvösségére, az egyének, a családok, a társadalom és a nemzet újjászülő és megszentelő erejévé kell tennünk iskoláink, templomaink és társadalmi tevékenységünk által. Nekünk szól a biztatás: «Ne félj kicsiny sereg, tetszett a ti Atyátoknak nektek országot adni».

Legyen hála telt szívvel és szent elhatározásokkal köszöntve nemzeti nagy ünnepünk!

Az egyetemes konvent elé egész egyházi közönségünk mindig bizonyos fokozott érdeklődéssel tekint. A mult hónapban megtartott konventtől is sokat várt és mi részünkről a végzett munkát egészében meglelégedéssel is fogadhatjuk. A szokott administrationalis teendőkön kívül kétségtelenül a legnagyobb jelentőségű ténye a lelkészi fizetéseknek rendezése érdekében az államkormányhoz intézett felterjesztése, a melyben azt kéri, «hogy törvény útján mondassék ki az állam kötelezettsége lelkészi javadalmainknak 800 forintos kiegészítésére nézve oly módon, hogy egyházi szervezetünk értelmében megállapított évi összeg féléves részletekben bocsáttassék az egyetemes konvent útján az egyes egyházkerületeknek rendelkezésére s azok által az illetékes lelkészek kezeihez» stb. «Magától értetik, hogy úgy az 1868. évtől kezdve folyósított, jelenleg 73,000 forintot

tevő évi segély, mint 1894. évtől kezdve közalapunk javára folyósított évi 100,000 frt, mint a mely összegeknek más rendeltetésük van, továbbra is változatlanul fenmaradna.»

«Tudjuk és érezzük» — mondja tovább a felterjesztés — «azon kötelességet, melylyel az állam pénzügyi helyzete iránt viseltetnünk kell s valamint hosszú türelmünkben hazafias kötelességünk s igényeink megállapításánál folyton szem előtt tartott szerénységünk vezérelt, mely számos sajtó sebeink közül csak a legégetőbbeknek orvoslását kérte az állam segélyétől: ép úgy készek vagyunk azon esetben, ha az állam pénzügyi helyzete még a legközelebbi költségvetésnél nem engedné meg a 800 frtra való kiegészítés összes hiányát az államkincstárból fedezni: ebbeli igényeiknek törvényszerű elismerése mellett belenyugodni abba, hogy egyelőre legalább 600 frtos minimum, ez azonban mindenesetre, már a legközelebbi költségvetésben adassék meg részünkre, illetőleg az annak pótlására szükséges összeg már e budgetben bocsáttassék rendelkezésünkre».

Éz már igazán csak «szerény» kérés!

Az egyetemes tanügyi bizottság, a melynek rendes tagjait a múlt évi őszi konvent választotta meg, most alakult meg. Elkészítette szervezeti szabályait, megválasztotta a szakelőadókat stb. Hogy majd aztán csinál-e tulajdonképen valamit jelentéseken és statisztikai kimutatások összeállításán kívül, hat-e majd irányítólag közoktatásunk különböző ágaira, lesznek-e nagyobb concepciói, reformjai: azt a jövő mutatja meg. A feladata mindenesetre ez volna. Különben kár volt feleleveníteni. A konvent iskolaügyi bizottsága is elvégezte volna a jelentéseket, a statisztikát, meg az államsegélyért folyamodó iskolák kérévényeit.

A külföldi protestánsokkal való érintkezésre is tett egy közeledő lépést a konvent, a mikor az Evangelical Alliance küldöttségének fogadására a maga kebeléből bizottságot nevezett ki. Úgy egyházi, mint nemzeti fontos érdekünk, hogy a külföld nagy protestáns intézményeivel minél szorosabb összeköttetésbe lépjünk, másfelől meg, hogy a külföld is épen legelőkelőbbjeink által ismerkedhessék meg hazai viszonyainkkal. Az «Ev. Egyház és Iskolában» *Farkas Géza* egyenesen sürgeti is, hogy a magyar ág. h. ev. egyháznak gondoskodnia kellene legalább a német prot. világ előtt a maga képviseltetéséről, ha nem is állandóan, de időnkint, egy-egy fontosabb, kiválóbb alkalommal. Igaza van. Mert valósággal botrány, a mit némely nemzetiségi velleitásokkal eltelt feljelentők odakinn egyházaink felől terjesztgetnek. Még az ev. ref. egyházból is emlékezünk azokra a magas keresztyéni színvonalon (?) álló cikkekre, a melyek néhány

év előtt az Oesterreichische Protestant-ban jelentek meg az ev. ref. theologiai akadémiák és ezek tanárai ellen, meg az egyházpolitikai törvények alkalmával stb. A külföld annyira kevésbé kap felőlünk megbízható tudósításokat és annyira kevésbé is ismer bennünket, hogy nem csoda, ha egyfelől elhisz felőlünk mindent, másfelől meg hamis információk miatt alig becsül valamire. Megbecsülhetetlen pl. a presbyteri szövetségben, az ifjúsági egyletek genfi központi comitééjában, az ezen egyletek világkongresszusában, vagy az Evang. Allianceban való részvételünk. A kölcsönös megismerkedés csak előnyünkre válhatik. De arra már valóban nem volt szükség, hogy egy olyan tapintatlan indítványt terjesszenek a konvent elé, a mely a Gusztáv Adolf-egylet részére országos gyűjtés elrendelését kérte. Gyűjtsünk, adakozzunk, igenis; de ne egy külföldi egyletnek, hanem alkossunk mi magunk minél több keresztyén alapon álló egyletet. A konvent elutasítása magának az egyletnek is fájni fog, a mely tényleg hazánkban is már sok jót tett, a sovínismus vádjának is ki fogunk tételni mindenestre, hát nem jobb lett volna azt az indítványt még az egyházkerületen szépen otthon tartani?

Nagyon jellemző a mi egyházi viszonyainkra, hogy ne mondjuk embereink egy részének megbízhatóságára, hogy a gyámintézeti végrehajtóbizottság alig tud eligazodni a különböző alapokon eszközölt jövedelmi bevallásokon s egyik előkelő konventi tag kénytelen volt az új összeírás ellen azzal argumentálni, hogy «az új összeírás célját tekintve, esetleg oly csökkenés mutatna a jövedelemben, hogy a gyámintézetet nem lehetne fentartani. Maradjon meg alapul a régi összeírás, pontoságra úgy sem számíthatunk». És itt lelkészi javadalmakról van szó és a lelkészek családjainak jövőjéről, tehát a vérükből való vérről! És ha mégis egyes lelkiismeretesebb, komolyabb emberek sürgetik, hogy meg kell újhodnunk minden tekintetben: azokat kinevetik, pietistáknak, még jó ha nem farizeusoknak nevezik. Bizony már akár a középiskola keretében, akár azon kívül, akár mint közügy, akár mint «Privat-sache», de a közmorálnak azon a frivolságán, az emberek többségének azon a laza lelkiismeretlenségén, azon a csekély kötelességtudatán nem lehet egyébvel segíteni, mint a vallásos élet intenzívebbé tételével.

A *középiskolai tanár-egyesület* is úgy érezte, hogy e tekintetben tenni kellene valamit; de hogy *mit?* azzal nem voltak egészen tisztában. Persze soha egyetlen egy is igazán komolyan a vallással és annak tanításával, főleg pedig a vallásnak életadó erejével nem foglalkozott. Itt tapasztalatokról egy sem szólhatott, legfeljebb arról, a miről beszéltek is, hogy a káté betaníttatása nekik is élettelen volt annak idején, a mos-

tani gyermekekre nézve is lélekölő. És ebben feltétlenül helyes a tapasztalatuk; de ebből nem az következik, hogy a vallás-tanítást küszöböljük ki az iskolákból. Távoll legyen! Hanem az következik, hogy reformálni kell. De reformálni kellene ám az összes tantárgyak tanítását is, meg magukat a tanárokat is. A fejszét a fáknak gyökereire kellene vetni. Radikális orvoslás kellene. A multkori cikkünk végén mondottakat ismétljük még egyszer, hogy az egész continensen jobb és liberálisabb középiskolai törvények nincsenek, mint a mieink és mégis milyen gyarló a középiskolai oktatásunk és milyen eredménytelen.

Nem az institutióktól, hanem az emberektől függ minden.

Jó lett volna megengedni, hogy Szigetvári Iván hadd kezdte volna meg a nagy bajvívást. Tisztelet neki, hogy nem leeresztett sisakrostélylyal akart kiállani, hanem felfedett, nyílt tekintettel. Az őszinte vélemény mindig tiszteletreméltó. Hátha a bajvívás közben egyébre is sort kerített volna a közönség. az ébredező közvélemény és hátha itt is a bünbocsátó czédulák árulása elleni tiltakozásból egy az egész közoktatási szellemvilágot megtisztító és megújító vihar állott volna elő?! Ez pedig előbb-utóbb meg lesz. A levegő terhes. Most a választmányi villámhárító azt a kis nyáresti czikázást is levezette egyelőre; de a nehéz felhőket nem lehet szétkergetni egy nyilatkozattal. A kérdést napi rendre hozza majd a közönség előbb vagy utóbb.

A protestantismus ettől a küzdelemtől sem félhet. Abból mi csak megerősödve kerülhetünk ki.

*
* * *

b) Külföldi egyházi élet.

Csak nem régen adtunk arról hírt, hogy a nép- és középiskolákban Ausztriában, Franciaországban, az Egyesült Észak-amerikai Államokban a vallásoktatás ügye miként áll, illetőleg minő eredményekkel jár s mily okok folytán minő változásokat él át. És íme a civilisatio előharczos államai után egy lépéssel hátrább járó hazánkban is érdekes felbuzdulást idéztek e téren elő az országos középiskolai tanáregyesület választmányának április 13-iki ülésében Szigetvári Iván úr szavai, ki a középiskolákból a vallásoktatást kiküszöbölni óhajtáná, mert hát ő a német szoczialisták góthai programjának alapján azon meggyőződést táplálja, hogy: «Die Religion ist Privatsache».

Igazi szoczialista elv. Ma a vallásoktatás — legalább nálunk — a legtöbb helyen miserabilis állapotban van. A külföld, kevés kivétellel, épen ilyen képet nyújt e téren. Az egyház terén a theologia és egyház, a társadalom terén az állam és a socialismus küzdelmei körülbelül oda érlelték a vallás ügyét, hogy ha azt most a szülőkre bizzuk, az iskolából eltávolítjuk, minthogy a mai szülék alig nyertek a semminél többet a vallás erejéből az iskolai vallásoktatás által, bátran eltemethetjük a vallást. Pedig hát a vallás elejtése egy lenne a socialismus teljes diadalával. Hiszen ma sem az állam rendőrei, törvényei, szuronyai tartják fenn a roskadozó társadalmat, hanem az a gyűlölt, az a megvetett, az a kihalófélben levő, de mégis óriási hatalom, a vallás, a vallásosság. Marx és Lassale követői úgy tartják, hogy a vallás eddig beköté a szegény munkások, az együgyű, jámbor lelkek szemét a túlvilági javak mutogatásával és eltakarta előlük a földi paradicsom boldogságait. Operálni kell hát e hályogot, hogy lásson tisztán e nép, mely eddig sötétségben vala. A mai német socialismus megveti a Huet-féle francia «keresztyén liberalis socialismust», mely azt hirdeti, hogy «az igazi liberalismus, a socialismus és a keresztyén vallás alapfelfogása ugyanaz» és csak nevetni tud a francia gróf Mun, Forbes, Coudron, a német Ketteler, Moufang, Todt és újabban Stöcker és Naumann «keresztyén» socialismusán.

A német birodalmi konszervatívek, katolikusok és protestánsok, nem épen ok nélkül sürgetik az állami oktatás mellett a felekezeti iskolák megengedését, mert az ingadozó társadalom eléggé

mutatja, hogy a vallásoktatás ügye a társadalomra nézve az élet kérdése, és mégis az állami gondozás e tekintetben a lehető legfogyatékosabb. Nincs sem állami, sem egyházi kellő gondviselés e nagyfotosságú ügyre. Ez pedig baj, nemcsak azért, mert a vallási érzület gyengülésével szükségessé válik a társadalmi állapotok javítása, mert sok nélkülözést viseltek el régi időkben, midőn azt isteni rendeltetésnek vették és a túlvilági jutalomban reménykedtek, (Földes: A társadalmi gazdaságtan elemei. 47. l.), hanem és legfőbbképen azért, mert egyedül a keresztyénség alapján, Krisztus parancsai követségével lehet átalakítani a mai, nyavalyákban sínló társadalmat, mely sem a «Cooperation» (Owen), sem az anarchismusra vezető «uralmi viszonyok megszüntetése» (Proudhon), sem a «geschlosser Handelsstat» (Fichte), sem a «normalmű munkanap» (Rodbertus), sem a tőke «többlet értékének megszüntetése» (Marx), sem a «socialdemokrata párt» (Lassale), sőt még a humanismus, vagy még inkább az «altruismus» (Comte) eszméivel és segélyével is jobba, boldogabbá nem válik.

Az lenne most már a főkérdés, vajjon az egyház, melynek hivatása a vallásosság ápolása, a keresztyén élet megvalósítása: képes-e megfelelni azon magasztos hivatásnak, mely reá a forrongó társadalom átalakításában várakozik? Sajnálattunkra kell konstatálnunk, erre jelenleg nem képes. A római egyház a vallásoktatással az ultramontanismus érdekeit szolgálja. Nem a hívők lelki üdvössége lebeg a német centrumpárt előtt, midőn a felekezeti iskolák felállításának engedélyezését sürgeti, ép úgy nem mint itt nálunk gr. Zichy Nándor előtt, mikor a felekezeti iskolák segélyezése mellett emel szót, hanem a modern állam alapjainak megrongálása a papalis tendenciák ápolása által. A protestáns egyház a rómainál való féltelmében foglal állást az általános állami oktatás mellett. A német protestáns egyet. f. évi ápril hó 9. és 10-én, Berlinben tartott 19-ik nagygyűlésén és konservatív orthodox evangélikusok követelnek, azért, mert az «németellenes» (undeutsch). Saját erejét a nagy német protestáns egyház sem vetheti egyértelműleg latba a vallásoktatás és más egyházi munkák által eszközölhető socialis akcióba, mert az egyház és theologia közötti ellentét, a liberalis theologusok egyházellenes, az orthodoxok egyháziatlan eljárásai, ténykedései s az egyháznak, a keresztyénségnek, egyháztársadalmi feladatai, a gyakorlati keresztyénség értéke, az ú. n. keresztyén socialismus felől a legeltérőbb, sokszor éles ellentétben álló nézetek által számtalan töredékre van szétszakadozva.

Eléggé mutatják ezt a protestáns együletnek már említett gyűlésén létrejött megállapodások is. A nagygyűlés két legfőbb program-pontja: «Az egyház és a tudomány» és «A jelenkor keresztyén socialismusa» volt. Az előbbi tárgy előadója dr. Grimm főpásztor

Hamburgból és Lühr góthai lelkész, az utóbbié pedig Lic dr. Kirmsz lelkész. A tárgyak, mint láthatjuk, napirenden levő, igen fontos és úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból nagy jelentőségű kérdések körül mozognak. A megállapodásokat illetőleg el kell ismernünk, hogy a protestáns egyesület saját eszméinek, céljának megfelelő alakban és tartalommal hozta azokat, de azért mi a magunk részéről, eltérő eszméink, alapgondolatainknál fogva nem írunk minden pontjában alá. A nagygyűlés határozatai és tétellei között az egyház és a tudomány viszonyát tárgyzó áll legelő. Alapgondolata, t. i. hogy az egyház egyetlen alapja a Krisztus és az ő evangélioma, melylyel szemben a hitvallások egyetlen célja az alapra reámutatni: első részében feltétlen igazságot foglal magában, míg az utóbbinál már feleli, hogy az egyház mint történeli jelenség foglal helyet a társadalmi alakzatok között s ehhez képest a hitvallásoknak, egy tényleg létező felekezeti egyházban, más jelentőségük is van és pedig oly jelentőségük, mely egyedül az «egy akol és egy pásztor» idejében szűnhetik meg csupán. Az egyház ép úgy, mint az emberi társadalom, csak eszményileg lehet egységes a jelenben és mindaddig, míg ez eszményi egység létre nem jöhet, az egyházi és társadalmi tagoltság alapjai, legyenek bár hitvallások, államalkotó eszmék: dogmatikus jelentőségöktől meg nem foszthatók.

Ehhez képest ítéljük meg aztán az egyház és a tudomány viszonyát további jelentőségükben is. Mert tény ugyan, hogy az egyháznak theológiára szüksége van önellenőrzés szempontjából is és hogy az egyház gyámsága alá helyezett theologia könnyen azon veszélybe jut, hogy tudomány volta válik kérdésessé: de másfelől nincs a világon institutio, melynek önmaga iránt meg ne lenne az a kötelessége, hogy a tudomány vívmányaiból a fejlesztő, az egyetemese cél felé segélő elemeket vegye át, a bomlasztókat pedig mellőzze; ehhez képest önmaga iránti kötelessége — nem a tudomány korlátozása, hanem — megválogatása annak, hogy mit fogadhat el attól. A theologia lehet tudomány, lehet az egyháztól független, de az egyházzal szemben mindig az elmélet terén kell maradnia s az egyház határozza meg, hogy mit visz át belőle a gyakorlatba. A mint az elméleti socialismus előkészíti a társadalom üdvös átalakulását, a gyakorlati pedig brevi manu átakarván gyúrni, visszahatást kelt: ép úgy van az egyházat átalakítani szándékozó theologiai tudománnyal is. Különben határozottan hamis felfogás, hogy a míg a theologia magáról azt tudja (hiszi?), hogy az evangéliommal összhangban van: addig a szó teljes értelmében keresztyén és evangéliomi theologia (Tételek I. 3.); mert, ha az egyház nem lehet magamagának ellenőrizője, nem lehet magamagának a theologia sem, de meg másfelől az, hogy valaki valamilyennek tudja magát, nem bizonyosság arra, hogy olyan is.

Megjegyezhetnők azt is, hogy az a theologia, mely az egyház egyetlen alapjának szolgálatában áll, a mely a feltétlen igazsággal kérkedik a legmystikusabb dolgokkal szemben, helytelenül és következetlenül akarja magát az egyház fölé fölerőszakolni azon indokból, hogy az ultramontanizmus által megtépett német nemzet egysége jobban szét ne szakíttassék. Az a theologia, mely az egyház gyakorlati szükségeivel és annak tárgyilagos létével nem számol, ellenben az állam gyakorlati érdekeit feltűnőleg hangsúlyozza: lehet tudomány, de sohasem lehet theologia, sőt még theológiai tudomány sem, hanem igenis sociológiai tudomány. A fentebbiek után nem lesz tehát meglepő, ha nem fogadhatjuk el és nem ajánlhatjuk a negyedik következtetést sem, t. i. mely az ev. egyház érdekében állónak tartja, hogy nemcsak a theológiai fakultások, hanem a gyakorló lelkészek is tevőleges részt vegyenek a theológiában, specziell a modern theológiában és ennek eredményeit gyakorlati hivataluk körében szabadon, egyedül a pädagogiai tapintat által korlátozva, érvényesítsék. Ha az egyház a modern theológiának még sok tekintetben kiforratlan eszméinek kísérletező telepe volna, ha akisérletezők a kívánt pädagogiai tapintatot a modern theológiával együtt elsajátíthatnák: akkor az okszerű gazdálkodás elvei szerint megvalósítható lenne ama kívánalom. De azt, a mi a legszentebb az ember egész lényében, csak úgy könnyű szerrel, tuczat számra jelentkező felfedezők részére kísérleti próbatelepül odadobni nem lehet. A lelkész rendelkezhetik maga felett, de már azok, a kik reá, az ő gondjaira bízattak, a Krisztuséi. Több ízben kifejezést adtunk már ama nézetnek, melyet itt újból ismételünk, hogy oly lelkipásztor, ki hiveivel nincs egy meggyőződésben, hitünk sarkalatos kérdéseinél vagy önmaga, vagy gyülekezete ellen bünt követ el, ha akár magát megtagadja, akár azokat megbotránkoztatja.

Akármi legyen is a tudomány vívmánya egy vagy más időben — a tudomány természetéből folyván az, hogy mindig új és újabb igazságokat kíván felállítani — ilyenre állandó intézményt alapítani nem lehet, sőt a legnagyobb és legállandóbb socialis intézmények sohasem alapulhatnak és nem is alapultak a tudomány vívmányain, hanem az embernek legszentebb, legbensőbb s örök érzelmein.

A harmadik thesisben a Jezsuita-rend és felekezeti iskola ellen, s a polgári házasság mellett nyilatkozik a gyűlés. Ismeretes dolog, hogy a jezsuiták visszahonosítása iránt a birodalmi gyűlésen a centrum javaslattal lépett fel ezelőtt pár évvel. Törvény ugyan a javaslatból nem lett, de azért a jezsuiták egy mellékhajtása, a redemptoristák már Poroszországba, Trierbe bejutottak és tekintve a nagy agitációt, melyet a romanizmus kifejt úgy ezen, mint más kérdésben is, nem lehetetlen, hogy törekvéseiket, ha a politikai konstellációtól

szerencsés kihasználása sikerül, eredmény fogja koronázni. Pedig jóformán sem a jezsuitákra, sem a redemptoristákra nincs már szüksége a római egyháznak. Hiszen, bár a Németbirodalom evangélikus lakossága kétszer akkora, mint a r. k. lakosság, mégis a múlt évi statisztika adatai szerint 30,250 lelkészből, kik a Németbirodalomban vannak 15,000 evangélikus, 15,250 róm. katolikus, tehát ez utóbbiak száma több, mint amazoké. A római egyház ezen nagyszámú hadserege magyarázza meg azt a rengeteg agitációt, számtalan kérvényezést, melyet a jezsuiták a felekezeti iskola mellett s a polgári házasság ellen intéznek. A római egyháznak elég ereje volna már eddig is a lelki gondozás és prédikálás ellátására, és nincs szüksége másért, csupán a protestantismus elleni harc czéljából, egy újabb hadseregre. Nem csoda tehát, ha a német protestáns egylet is felemeli tiltakozó szavát a jezsuiták ellen, kik mindenütt felekezeti fanatismust, türelmetlenséget keltenek.

A Németországon már 20 év óta életben levő kötelező polgári házasság ellen a centrupárt által megindított mozgalom a polgári házasságot fakultatívvá kívánja tenni. Allítólag az egész házassági jog revízióját óhajtják, de egyelőre megelégszenek a fakultatív polgári házasság által nyújtott archimedesi ponttal. Az indok, a miért a változást sürgetik, az, hogy a kötelező polgári házasság által a nép vallásos érzületében és jó erkölcsében csökkenés állott be. Látni való, hogy ha még való volna is az okadatolás alapja, még sem lehetne belőle a fakultatív polgári házasság mellett érvet kovácsolni, mert az egyház szolgálatát úgyis csak az vennie igénybe, a ki akarja, a mi pedig ép úgy fent áll most is. A legszomorúbb e dologban, hogy a klerikálisokkal fogja e dolgot az orthodox protestánsok egy része is élükön Stöckerrel. A Stöcker lapjában közölt javaslat a polgári törvénykönyvnek a kötelező polgári házasságot előíró paragraphus helyére három újabbat toldana be. Az első a házasságkötésre a lelkészt (egyházi formában) vagy a polgári tisztviselőt jogosítja fel. A második csakis az állam által elismert felekezet lelkészére szorítja a jogot, hogy előtte házasságot köthessenek. A házasság csak akkor köthető meg, ha a polgári tisztviselő bizonyítvánnyal tanúsítja, hogy a felek között házassági akadály nincs. Egyúttal e bizonylat magában foglalja mindazon adatokat, melyek a polgárjogi érvényű házasságkötéshez elő vannak írva. A bizonylat, ha a kiállításától számított hét nap alatt a házasság létre nem jön, érvényét veszti. A harmadik §. szerint a házasság az által köttetik meg, hogy a felek a lelkész és két tanu jelenlétében kinyilatkoztatják egybekelési szándékukat, mire a lelkész őket törvényes házasoknak nyilatkoztatja ki. Természetesen a házasságkötés feltételes nem lehet. A megkötött házasságról a lelkész jegyzőkönyvet vesz fel s ezt a polgári anyakönyvvezetőhöz juttatja, a ki aztán elanyakönyvezi.

Eme tervezet alig nyeri meg a klerikálisok tetszését, mikor a házassági akadályokat az állam által állapíttatja meg. Különben az egyetlen jó, a mit remélni lehetne e fakultatív polgári házasságtól, az volna, hogy a nép látná, hogy az egyház előtt kötött házasságnak ép oly polgárjogi hatálya van, mint az állami közegek előtt kötöttnek s talán jobban megbecsülné az egyházi áldást és inkább igénybe venné. Azonban más oldalról a statisztikai adatok azt mutatják, hogy az egyház szolgálatait vajmi kevesen mellőzik, még pedig olyanok teszik azt is, a kik aligha gondolkoznának másképen a fakultatív polgári házasság esetében is.

Hogy baj, főleg klerikális részről bőven teremne a házassági jog megváltoztatásával, az kétséget sem szenved. Ezért csak rokonszenvezni tudunk a protestáns egyesület ama határozatával, melyben a kötelező polgári házasság fentartása mellett foglal állást. Nem a német patriotizmussal, mely őket vezeti, rokonszenvezünk, hanem ama hallgatag kifejezett elvvel, hogy az egyház ne külső hatalom erejével, hanem öntevékenységgel tartsa meg uralmát a lelkek felett.

A felekezeti iskolák kérdésében elfoglalt állásában már nem értünk egyet — elvileg — a protestáns egylettel, de gyakorlatilag, a mennyeiben a felekezeti iskola révén is erősödni kívánó romanismus ellen foglal állást, midőn az állami iskoláztatás fentartását sürgeti, nem tagadhatjuk meg tőle elismerésünket.

Szerintünk a dolog úgy áll, hogy boldog állam az, melynek ereje megengedi, hogy az összes oktatásügyet kezébe vegye. De a tisztán egyoldalú iskoláztatás azért hátrányosabb, mintha az állam mellett más tényező is versenyző hatalom gyanánt lépve fel az rivalitásra nyújt alkalmat. A mellett az államra nézve nem épen közönyös vallásos nevelés az állami tanintézetek kebelében, az ez időszertint tanulságok útmutatása nyomán, sok kívánni valót hagy fenn. Igaz, hogy ezen lehet segíteni állami intézet keretén belől is, de a felekezeten kívüli államtól mégis bajos e tekintetben kielégítő eredményt várnunk. Pedig jelenben tény, hogy elhanyagolt vallás-oktatásunk a társadalmon magát megboszulta. A mint a középkorban más volt a szerzetesi és papi, meg a laikus morál, úgy ma más az úri és a szegény ember morálja. Sőt a munkamegosztással majd minden foglalkozás számára külön morálkodex alakult. A kereskedőt azért, hogy tisztességes hasznán felül egy pár krajczárt vesz az eladott áru méterjeért, vagy a közjegyzőt, hogy két esetenél használt egy fuvarját mindkét helyen felszámítja, senki sem rója meg. És ez így megy tovább. Igaza volt Ryser berni lelkésznek a langnauai gyűlésen tartott értekezésében, hogy korunk külön úri morált ismer és külön morált a szegények számára. Amazoknak szabad az erkölcs, a becsület, a tisztesség, az erény, a vallás kötelekeit büntetlenül

áthágni, ezeknek pedig nem. Amazok pedig jobb nevelésben és oktatásban részesültek, mint ezek, és korunk kétségtelenné teszi, hogy a műveltséggel az emberek nem lesznek jobbakká, sőt ellenkezőleg bizonyos morális dekadenciát tapasztalhatunk, a mit Rousseau már oly régen állított. Csak egy segítség van az erkölcsi léhaság ellen, s ez a keresztyénségben található fel. Míg az állam nem gondoskodik arról, hogy iskoláiban az ifjúság a Krisztus evangéliumának szellemében növekedjék, addig a felekezeti iskola (ha valóban egyházi) kimondhatatlan nagy szolgálatot teljesít az emberiség érdekében. De az is igaz, hogy a hol a felekezeti iskola e tekintetben egy fokkal sem áll az állami felett, ott annak nincs jogosultsága, sőt a vallás, az egyház ellen működik, mert hitelenségével, közönyével a gondolkodó lelkekben megingatja a hitet az egyház magasztos rendeltetése felől.

A német protestáns-egylet megállapodásai között legterjedelmesebb a program második tételének, «A jelenkor keresztyén socialismus» kérdésének fejtegetései alapján egybeállított IV-ik thesis. A keresztyén szocialismus célját az alsó néposztálynak vallás-erkölcsi fejlesztés és gazdasági átalakítás útján való emelése képezi, mit keresztyén motivumokból az államnak sociális reformmunkái és az érdeklődő körök önkénytes tevékenységének segítségével akar elérni. És ez a keresztyén socialismus két árnyalattal bír. A régi, mely politikai párttá alakult, a keresztyénséget és orthodoxiát egynek veszi; antisemitismussal és politikai conservatismussal összekeveri s célját, mint politikai párt az alsóbb osztályú nép minden árnyalatainak támogatásával akarja megvalósítani. Az újabb keresztyén socialismus tisztán társadalmi téren akar maradni minden mellékirányzatoktól szabadon és céljául főleg csak a munkásosztály támogatását tűzi ki s a keresztyénséget, mint történeti tüneményt fogja fel s hirdeti. A régibb irányzatot, mivel sok káros következményei vannak, nem helyesli ez utóbbi, de azt sem, hogy annak túlkapásai miatt az egyházi főhatóság minden ily sociális működést betiltson az egyház kebelén belől. De azért mégis, ha ez bekövetkeznék, mint szabad egyháztársadalmi tevékenység fenmaradhatna, annyival inkább, mivel a feladatok, melyeket maga elé tűz, úgy vallási, mint erkölcsi szempontból magasztosak. Vallási szempontból feladata a rendezett egyházi működés, szeretet-tevékenység s egyházszerzés mellett, hogy a nép megismerje a történelmi nagy igazságokat a maguk tisztaságukban s főleg pedig, hogy minden idők sociális szükségleteiben a fősegítő a Jézus Krisztus; erkölcsi szempontból pedig arra törekszik, hogy tiltakozzék az egyháznak egyoldalulag bizonyos állások érdekében való felhasználása ellen, ellenben ismerje meg a nép az igaz keresztyénséget, szemben annak hangzatos üres képmásával s végre, hogy a társadalmi és

politikai ellentétek az egyházban megszűnvn, nyilván láttassék, hogy az egyház csakis a keresztyénség érdekében működik.

Ha a protestáns-egylet eme tárgyain és megállapodásain végig tekintünk, mindeneket mérlegelve, egy szomorú következtetést kell kivonnunk eredmény gyanánt azokból. S ez az, hogy a német protestantismus kebelében igen erős a meghasonlás. Még ez egyleti gyűlésnek is majd minden egyes pontja nem elvi jelentőségű, illetőleg nem objectiv tartalmú kijelentéseket foglal magában, hanem konkrété az orthodox protestáns theologia ellen irányul. Nem a kéz kezét fog eszméjével a közös ellenség ellen való indulás és a közös eszményért való harc a fődolog, hanem az eszme csak hüvely a máskép gondolkozó elítélésének elfedezésére.

Nem írjuk ez eljárást a szabadelvű theológusok rovására, hiszen peccantur intra muros et extra. Az orthodox ép oly, sőt még nagyobb mértékben türelmetlen, mint a liberális. Az a confessio, ez a tudomány magaslatáról nézi le a másikat és nézik le közösen azt, a ki nem sokat gondol azzal, hogy benne, alatta, felette van-e az urvacsorai jegyeknek, vagy ámitott, vagy ámitó, vagy képzelgő volt-e Krisztus, hanem prédikálja egyszerűen, hogy nála nélkül nincs idvesség, hogy csak általa lehet jutni az Atyához. Bizonyítja ezt a witteni lelkész, Birkenhoff esete. Elmondja róla a liberális theológus, hogy tehetséges prédikátor, derék lekipásztor volt, de kissé tulbuzgó s merev gondolkozásmódú követője a tevékeny pietismusnak. A munkások között kifejtett tevékenysége, mely talán kissé közel is járt a szociáldemokrata izgatáshoz, ellentétbe juttatta őt három orthodox kollegájával, kik közül az egyik König superintendens s a másik Leesemann consistoriumi elnök volt. Kölcsönös támadások Birkenhoffot lemondásra bírták, de a hívők nagy többsége (24,000, többnyire evangelikus lakosa van Wittennek), mintegy 3000 aláírással kérelmeztek az egyházi főhatóságnál, hova az ügy került, Birkenhoff maradása érdekében. A presbyterium összeütközésbe jutott a gyülekezettel, min először úgy akartak segíteni, hogy oszszák fel az egyházat parochiális körökre, majd pedig, mint-hogy időközben kitudódott a presbyterium felújítása körül elkövetett mulasztás, az általános presbyterium választástól várják a kérdés megoldását.

Az ily szomorú konfliktusoknál mindenestre érdekesebbek azon események, melyek egyházrendezéssel, organizációval vannak egybeköttesben. Egy ilyen és pedig esetleg reánk is tanulságos rendezés az, mely Sziléziában (Porosz), Boroszlóban és vele kapcsolatos egyházakban f. évi április hó elseje óta lépett életbe. A lelkészi és egyéb egyházi hivatalnokok fizetésének, a stólának és egyházi illeteknek rendezéséről van szó. A egyházi alkalmazottak fizetése olyanképen van megállapítva fix összegben, hogy p. o. egy

lelkész 2700 márkányi javadalomra választatik el s ez összeg hat ízben esedékes 500 márka ötödéves korpótlékkal 5700 márkára emelkedik 30 évi szolgálat után.

A szokásos önkéntes stólat, vagy offertoriumot eltörölték, ennek helyettesítéséül is szolgál a fix fizetés. De azért az egyházi szolgálatok még sem díjtalanok, hanem — elég különös módon — azt eszelték ki, hogy ezeknek igénybe vételeért mindenki általános állami jövedelmi adójával arányban álló illetéket tartozik, egy előre megállapított tarifa szerint, fizetni. A legkisebb igénybe vett adó alap 660 márka, s ettől 14 osztályban emelkedik, míg eléri a legfelső osztályt, a melybe azok tartoznak, kik több mint 50,000 márka jövedelem után fizetnek adót. Mindenesetre különös gondolat, mely az adó és illeték elvét így kombinálva, a szegények terhének könnyítése végett egy degressiv alapon egybeállított fokozatos egyházi illetéket állapít meg. Természetes, hogy — a fizetések rendezetvén — ez illetékeket az egyház pénztárába fizetik be s a teljesített befizetésről szóló nyugta ellenében vehetik igénybe a lelkészekre megállapított szolgálati pragmatika sorrendjében következő lelkész szolgálatát. A tarifa érdekében szükséges, hogy minden gyülekezeti tag bemutassa adó-ívét s annak alapján róják ki reá a lefizetendő illetéket.

Ime, mi mindent ki nem gondol a protestáns szegénység, csak hogy magán segíthessen. Mi még csak a vagyon-aránylagos egyházi adó sürgetésénél tartunk és stóla megváltási alap létrehozásán fáradozunk: addig a praktikus német még a sakramentumokat is tarifa szerint megfizettetve szolgáltatja ki.

p.—f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

AZ ÚR HÁZÁBAN. Imádságok vasárnapokra, ünnepekre és különféle alkalmakra. Irta: *Könyves Tóth Kálmán*. Budapest, 1896. Kókai L. kiadása. 270 nagy 8-adrétű lap, ára füzve 2 frt.

Templomi imakönyv irodalmunkat, mely aránylag elég termékeny és változatos, újabb imádságos könyvvel gazdagította Könyves Tóth Kálmán debreczeni lekipásztor, kinek Spurgeon nyomán készült prédikációs könyve és halotti imái országszerte ismeretesek. Templomi imádságai eredetileg a «Kalászok» című lelkési folyóiratban indultak meg, de a vállalat megszűnte miatt csak részben jelentek meg s most külön kötetben láttak napvilágot.

Debreczen ékesszavú papja az imádkozásban is sajátos egyéniséggel bír. Ékesszólólag, szónokiasan imádkozik. Mint az előszóban maga is mondja: «Én az én Istenémmel, az én gyülekezetemnek Istenével nem tudok köznapias nyelvezettel beszélni. Az ünnepélyes hangulat bizonyos ünnepies zománczczal vonja be a belső lényezet». Ez az elv egészben véve nem eshetik kifogás alá. Minden attól függ, miként érvényesül az imádságokban.

A hírneves szerző imádságai valóban nem köznapias nyelven, hanem «ünnepélyes hangulattal» és «ünnepies zománczczal» vannak megírva. Szépségök, erejük s bizonyára hatásuk is a forma csinosságában, a nyelvezet színességében és szónokiasságában áll. Ezekben az alaki és külső sajátságokban nyilvánul szerzőnek imádkozási egyénisége. A kifejezések, a dictio erejével és szépségével hat. Valóságos jámbusos, rythmusos, néhol épen rimes prózában imádkozik. Szavai, mondatai művészileg, dallamosan, nagy műgonddal vannak összeválogatva. Szépen hangzanak, fülbe másznak, kellemesen csengetnek. E mellett a biblia szindús képei s a szerző poétikus stílusának számtalan szépségei egymást érik az imádságokban. Ezekben nyilvánul az imakönyv alaki szépsége.

Ámde a szépből is sok a sok. Művészileg font ütemes prózája sokszor elragadja, tévútra tereli a szerzőt. Szó-kergetővé, frázis-

hajhászszá teszi. A külsín kedvéért föláldozza a tartalmat, a kifejezésért a gondolatot, a testért a lelket. Ereje gyengéssé válik. A betűk rythmusából kiszorul a lélek lüktetése. A forma túlhajtása megszorítja a tartalmat. Szép dictionja tetszik a fülnek, de nem hat be a szívig. Pathosza, lendülete hidegen hagy, nem melegít föl. Lelke a szavak erejéből, s nem a Lélek kútfejből táplálkozik. Szépen imádkozik, de keveset épít; ünnepiesen beszél, de áhitatra alig gerjeszt; deklamál, dikciózik, de erőtlenül imádkozik. A kötött, sőt néhol mesterkelt formák közt nem tud a szív szabadon megnyilatkozni s nem szól a szív teljességéből a száj. Szép a szava, de hideg a szíve; zengzetes a nyelve, de erőtlen a lelke. Belsőség, közvetlenség, melegség nem árad szét a kikeresett szólamokból. A szónokló pap mellett elhal a hívő szív érzelmessége. Műimádkozó lesz, akaratlanul.

Az imádságok tárgy és alkalom szerint elég változatosak. Van a könyvben 22 adventi, 7 karácsonyi, 4 óévi, 5 újévi, 8 farsangi, 11 bőjti, 4 virágvasárnapi, 4 nagypénteki, 6 husvéti, 5 áldozócsütörtöki, 8 pünkösdi, 6 újkenyéri, 6 újbori, 8 bűnbánati, 11 tavaszi, 13 nyári, 11 őszi, 6 téli vasárnapi, továbbá 4 iskolamegnyitási, 4 közvizsgálati és 2 orgonabeállítási imádság. Hittani szempontból szerző álláspontja kifogástalan, elég bibliás és elég confessionális.

A gyűjtemény egészben véve a jobb imádságos könyvek közé tartozik s külső szépségével bizonyára sokakat meghódít. Ha belső ereje arányban állana külső előnyeivel, «Az Úr házában» című imakönyvet irodalmunk legjobb termékei közé sorozhatnók. — s—s.

ÓRANGYAL. Imakönyv protestáns ifjak és leányok, különösen konfirmáltak számára. Irta *Sántha Károly*. Budapest, 1896., Hornyánszky V. kiadása. 213 lap, ára csinos vászonkötésben 1 frt, diszes bőrkötésben 3 frt.

Sár-Szentlőrincz «költő» papja értékes művel gazdagította áhitatossági irodalmunkat. «Órangyal»-a hasznos lelki vezére lesz ifjúságunknak. Költészet és hit műzsája együtt ihlették szerzőt műve írásánál. Imái versben és prózában vannak írva, s a verses imák számosabbak, mint a prózaiak. Imái között vannak: imák az ifjúkor hajnalán, hajadon imája, bűnbánati, konfirmációi, úrvacsorai imák, egyházért, hazáért, gyámintézetért való imák; reggeli és estéli, továbbá karácsonyi, ó-évi, új-évi, bőjti, virágvasárnapi, nagypénteki, husvéti, áldozócsütörtöki, pünkösdi ünnepi fohások, s végre különböző életviszonyok között használandó imák. Az «Órangyal», melyet szerző szép verses előszóban Ilonka és Margit leányainak ajánl, méltó társa, sőt egyben-másban elibe is vág eddigi ifjúsági imakönyveinknek. Mert az «Órangyal» imádságaiban van hit, természetesség, egyszerűség és közvetlenség. Nem oly bensőséges és bibliás, de költőibb, tetszetősebb, mint a Gyurátz «Lelki Vezér»-e. Vallásosabb,

erőteljesebb, mint a Tóth Pál «Gyöngyvirágok»-ja, mely lendületes, könnyed, de nem elég kegyes, nem elég hitteljes. Sánthánál sok a verses imádság s ezek erőteljesebbek és melegebbek, mint a prózaiak, melyek néha kissé szárazok és okoskodók. Egyes verses imáiból ódai fenség és erő árad szét. A biblia szép szavait, színes képeit, kenetes szólásmódjait gyakran használja, s ettől bizonyos biblíás színt és zamatot nyer a derék munka, melyet konfirmált ifjúságunk nagy lelki haszonnal olvashat.

A BUDAPESTI PROTESTÁNS ORSZÁGOS ÁRVAEGYESÜLET ÉS ÁRVAHÁZÁNAK TÖRTÉNETE 1859--1895. Hazánk ezeréves fennállásának emlékére az egyesület igazgató-választmányának megbízásából írta *Brocskó Lajos*, árvaház-igazgató. Budapest, 1896. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 160 nagy nyolczadrétű lap, ára 20 kr.

E vaskos füzet az ezredév emlékére írott érdekes tanügyi és belmissiói monográfia; első és legfejlettebb belmissiói intézményünk története. Megírva gondosan és nagy ügyszeretettel. A kik ismerik ennek az egyesületünknek szép keresztyén munkáját, örömmel lapozgatnak a könyvben, mely a protestáns árvagondozás hazai történetét tárja föl; a kik nem ismerik árva-egyesületünk multját, azok tanulsággal olvashatják Brocskó művét, melyből meggyőződhetnek arról, hogy az evangéliumi hitbuzgóság nálunk is isteni erővel hat, alkot, gyarapít.

A könyv élénk részletezéssel ismerteti az egyesület keletkezését, fejlődését és mai állapotát; az árvaház megalapítását, növekedését és jelenlegi helyzetét; az alapítók, továbbfejlesztők és mai intézők munkásságát; az intézet jöltevőit, vagyoni gyarapodását és mostani anyagi helyzetét; a férfi és női választmány tevékenységét, a tanítás- és nevelésügy történetét s a fölnevelt árvák elhelyezését. Szóval mindaz le van itt írva, mi az intézet multjára és jelenére, szellemi és anyagi életére vonatkozik.

Az országos árvaegyesület története valóságos evangéliumi mustármag története. Kicsiny kezdetből, hét árva gondozásával indul, kiket egy becsületes iparos vesz gondjai alá, s ma hat nevelő vezetése alatt 103 bennlakó és 34 künnlakó árva nevelésére terjed ki, ez utóbbiak családi otthonjukban laknak. Alapulása évében, 1859-ben 2520 frt 80 kr. vagyona és 1572 frt kiadása volt, 1895-ben pedig 338,623 frt 90 kr. a vagyona és 21,146 frt 56 kr. kiadása. Felsorolja a könyv az intézet jöltevőit, kiknek neveit az árvaházban is külön emlék-tábla örökíti. Az intézet legnagyobb jöltevői: Wágner János 167,239 frttal, Zsivora György 13,500 frttal, Józsv-egyesület 12,490 frttal, Küttel Jozefa, Schneider József és neje 10—10 ezer frttal; Koppay Mária, Bésán József 5—5 ezer frttal; báró Laffert Antal, Langheinrich Lenke, gróf Karácsonyi Guido 4—4 ezer frttal;

Peja Ödön, Paphegyi Katalin, Riedle Miksa, Schulek Vilmos, Haggemacher Henrik, Pique-dame alapítvány 2—2 ezer frttal; több mint 25 alapító 1—1 ezer frttal; több mint 100 alapító 1—2—3—4—5 száz frtos alapítvánnyal.

Érdekesen van ismertetve az árvaegyesület megalapítása is, mely körül Bauhofer György, Hornyánszky Viktor, Biberauer Tivadar, Palló Sándor szereztek érdemeket s kik közül ma csak a hitbuzgó Biberauer van életben. Az egyesület előjárói között Palló Sándor, Székács József, Ballagi Mór, báró Kochmeister Frigyes voltak a leg-sikeresebb tevékenységűek, s míg Székács és Ballagi inkább a szellemi ügyek, addig a b. Kochmeister az egyesület anyagi felvirágoztatásában szereztek halhatatlan érdemeket. Kochmeister elnöksége idejében épült (1877) a mostani árvaház s alatta (1874—1891) az egyesület vagyna 48 ezer frtról 325 ezer frtra emelkedett.

A meleg szívvel, szerető gyöngédséggel készült történet és állapotrajz az egyesület és árvaház minden mozzanatára kiterjed, főlemli pl. azt is, hogy a «Protestáns Egyh. és Isk. Lap» 1861-től 1895-ig, azaz 35 év alatt 20,359 frt 59 krt gyűjtött krajczáros adományokból, legtöbnyire a konfirmált gyermekek filléréiből.

A derék kis könyvet, mely nemcsak szépen van megírva, de csinosan van kiállítva is, s e mellett nagyon olcsó, azért is ajánljuk a művelt közönség partoló figyelmébe, mert tiszta jövedelme az árvaház javára van szánva.

AZ ERDÉLYI EGYHÁZKERÜLET FŐ- KÖZÉP- ÉS ELEMI ISKOLÁINAK ÁLLAPOTRAJZA. Általános történeti adatokkal, húsz évre visszapillantó statisztikával, grafikus táblával és a kollégiumi épületek képeivel illusztrálva. Hazánk ezerszentes fennállásának emlékére írta és szerkesztette *Parádi Kálmán*, kolozsvári ev. ref. kollégiumi tanár és egyházkerületi tanügyi előadó, kiadta az erdélyi egyházkerület igazgató-tanácsa. Kolozsvár, 1896. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 259 negyedréti lap, ára 2 frt 50 kr.

Az ezredévi tanügyi monografiák és állapotrajzok között első rendű hely és érték illeti meg az erdélyi kollégiumok kézalatti múlt és jelen-rajzát. Tervét az igazgató-tanács hazafias gondossága szülte, kivitele derék kollégiumi tanárok gondos kezeműve, kik között különösen a fáradhatatlan szerkesztőé, Parádi Kálmáné az érdem és dicsőség oroszlán-része.

A munka rendszere az, hogy első részében nyolcz szakaszban (1—117. lapon) a nyolcz kollégium monografiái olvashatók különböző szerzőktől; azután a felügyelés, kormányzás és igazgatás, majd a tantervek és oktatási viszonyok, később a tanulók önkényes tevékenysége, azután a vagyonügyek és tanulmányi segély-források s végül a különböző statisztikai viszonyok vannak (118—209. l.) ismertetve. Ez a fő- és középiskolai rész. A könyv második, kisebb

része az erdélyi egyházközségi népiskolák történetével és jelen-rajzával foglalkozik.

Az első vagy fő- és középiskolai részben az erdélyi nyolcz kollégiumról nyolcz szép tanügyi monografia foglal helyet nyolcz különböző szerzőtől. A *kolozsvári* ev. ref. theologiai fakultás történetét, tanári karát ismerteti *Pokoly* József; a *nagy-enyedi* Bethlen-kollégium (theologiai akadémia, főgymnasium, tanítóképző és elemi iskola) történetét és állapotrajzát *Váró* Ferencz; a *kolozsvári* kollégium (főgimnázium és elemi iskola) történetét *dr. Török* István; a *maros-vásárhelyi* kollégiumét (főgymnasium és elemi iskola) *Lakatos* Sámuel; a *székely-udvarhelyi* kollégium (főgymnasium és elemi iskola) történetét megírta *Gönczy* Lajos; a *zilahi* kollégiumét *Somogyi* Jenő; a *szászvárosi* Kuun-kollégiumét (főgymn. és elemi iskola) *Dósa* Dénes; végül a *sepsiszentgyörgyi* székely Mikó-kollégium története *dr. Székely* Bendeguz tollából került ki. Minden egyes monografia az illető kollégium épületének képével van illusztrálva. A monografiák rövidek, vázlatosak, de tömörek és minden lényegesebb történeti mozzanatot felölelnek.

Az erdélyi kollégiumok történetének és állapotrajzának együttes kiadása nagyon czélszerű gondolat volt az igazgató-tanáctól. Ez a nyolcz külön egyedrajz, így együttes képből, hű tükre erdélyi tanügyünk nevezetes multjának és fontos jelenének; beszédes tanúságtétel arról, hogy az erdélyi reformátusság körében is «az egyház földjéről hajtott ki eredetileg az iskola» s e hagyományos kapcsolat a kettő között ma is fennáll; hogy őseink a bérczes kis haza területén is bámulatos áldozatokat hoztak a tanügy érdekében és tiszteletreméltó kitaratást tanúsítottak mind a békés fejlesztés építő munkájában, mind az ellenséges idők és viszonyok védelmi tevékenységében. Ennek köszönhető, hogy az erdélyi kollégiumok ma is virágzó állapotban vannak, haladnak a korral, nemesen vívják és sikerrel megállják az erős versenyt; s hogy ennél fogva ezek az intézetek valóban méltók a nemzet bizodalmarára, mely meggyökerezettette és a hitsorsosok kegyeletére, mely mindenkor melegen ápolta őket.

Az erdélyi kollégiumok szerencsés szervezete és bölcs kormányzása is sokat tett és tesz felvirágzásukra. A kollégiumok jogi személyek és autonom testületek az egyházi szervezetben. A kollégiumi előljárásságok, a melyek a kollégiumi fő- és aligondnokaiból, s az egész tanári testületből állanak, egész szívvel és minden erővel az iskolának élnek. Nagy jogokat élveznek, de nagy és nemes kötelességeket is teljesítenek. Ezért egy-egy kimagasló gondnok vagy egy-egy hírneves tanár, ha arra adja magát, bámulatos lökést tud adni az intézet fejlődésének, egész új korszakot jelölhet kollégiuma történetében. Nagy fejlesztő és hajtó erő rejlik továbbá az erdélyi református tanárok hatalmas testületi szellemében is, melyet az

évenkénti «tanári értekezletek» a személyes érintkezés közvetlenségével gondosan és sikeresen ápolnak. E kettős szervezeti előny kiváló társadalmi állást vívott ki és biztosít Erdélyben a kollégiumi tanárnak mind az egyházi életben, mind a külső társadalmi életben. A kollégiumi tanárság Erdélyben tekintélyes egyházi és társadalmi positio. Erdélyi kollégiumaink kegyes alapítványokból tartják fenn magokat; egyházközségi helyi segílyt, vagy egyházkerületi segílyt nem ismernek. Csak legújabb időben kap közülök a szászvárosi, zilahi és sepsiszentgyörgyi 10—11—12 ezer frt évi államsegélyt. Mind a nyolcz kollégium vagyona összesen 5.123,003 frt, jövedelme pedig 251,935 frt. Legvagyonosabb a nagy-enyedi Bethlen-kollégium, mely a maga 2.352,416 frt alapvagyonával és 105,858 frt évi jövedelmével egész hazánkban a leggazdagabb református főiskolák egyike; legkisebb a vagyona a zilahi kollégiumnak, de azért ennek is 233,368 frt alapvagyon és 29,913 frt évi jövedelme van. A kolozsvári kollégium közel 600 ezer frt, a székelyudvarhelyi és sepsiszentgyörgyi kollégium több mint 400 ezer frt vagyonnal rendelkezik. E hatalmas számadatok minden ékesszólásnál szebben hirdetik erdélyi hitfeleink áldozatkész buzgóságát.

A könyv második részében olvasható népoktatásügy története és jelen-rajza sokkal rövidebb s aránylag még vázlatosabb, mint a fő- és középiskolai rész. A népiskolák története egyházmegyénként van kidolgozva s csupán a marosvásárhelyi és makkfalvi-Wesselényi-iskola története van külön ismertetve. Népiskolák tekintetében erdélyi egyházkerületünk nem áll oly magas színvonalon, mint felsőbb iskoláival. A népiskolákat Erdélyben is az egyes gyülekezetek tartják fenn, itt pedig «szegény az ekklézsia» s szegény az iskola is — átlagban. De a hol bírják, gyülekezeteink derekasan teljesítik iskolafentartó kötelességöket. A baj csak az, hogy sok helyen nem bírják. Ilyen helyeken, nagyon helyesen, államosítással és államsegélylyel segítenek magokon. Az államosítás mértékét mutatja az az adat, hogy 1868-ban volt Erdélynek 587 tisztán egyházközségi erőn fentartott ref. népiskolája, ezekből maig államivá lett 168, községivé 106, úgy hogy az időközben keletkezett új egyházi iskolákat is beszámítva, az erdélyi reformátusságnak jelenleg csak 352 saját elemi iskolája van, köztük 41 államilag segílyezett. Ez a népiskolai decadentia az egyetlen sötét pont az erdélyi református tanügyi szép és felemelő történetében.

Erdélyi hitfeleink tanügyi multja, melyet e könyv nagyszerűen és szakértő gondossággal tár elénk, nagybecsű adalék a nemzeti millennáriumhoz és értékes fejezete a református tanügyi történetének, mely egyszersmind arról is meggyőzi a figyelmes olvasót, hogy a református tanügyre az országban nagy szükség van s az evangéliumi erőket érvényesítő oktatásügynek hazánkban nagy jövője van.

b) Külföldi irodalom.

Dorner: DAS MENSCHLICHE HANDELN. Berlin, 1895. XII. 737 l. nagy 8-r. Ára 12 mark.

Tudtunkkal Wundt lipcsei tanár nagyszabású philos. etikája óta (1887.) nem igen jelent meg mű a phil. irodalom ez ágából. A németek nehézkes s bonyodalmas phil. írmodorával szemben szerző művében világos dispositióval s tárgyalással van dolgunk. A mit műve 571. l. a nyelvezet etikai feltételeiről mond, azt hiven követi a maga előadásában. Hiszem, hogy soká is fogják használni az újabb phil. és theol. etikusok.

A mű két főrészből áll. Az elsőben «az ethika előfeltételeit» (24—286. l.), a másodikban, «az ethika rendszerét, mint az emberi erkölcsi cselekvés rendszerét» (287—737. l.) tárgyalja. A bevezető részben igen jelesen ismerteti tudományunk fogalmát, encyclopädiai állását a philosophiában, a rokon tudományokhoz, különösen a jogtanhoz és theologiai erkölcsstanhoz való viszonyát, módszerét, történetét és irodalmát.

Az első főrészt mindenekelőtt «az erkölcsi tudat phänomenológiáját» ismerteti. Tárgyalja tehát az első pszichológiai alrészben az erkölcsöt értelmet, érzelmet és akaratot, míg a második alrész az erkölcsi eszmények bírálati ismertetésének van szánva. Az ethika metaphysicai és vallásos előfeltételeinek felsorolásával végzi az első főrészt.

A második főrészt az ethika általános alapvonalait ismerteti, hogy aztán a speciális vagy konkrét ethika rendszerét fölépíthesse az erényről, a kötelességről s a jóról szóló tannak ismeretes formáiban. Hogy ez utóbbi felosztás mellett az ismétlések elkerülhetetlenek, nem szorul hővebb magyarázatra, bár másrészt meg kell jegyeznünk, hogy szerző élesen tud distinguálni s ügyesen el tudta különíteni a házasságnak, családnak, államnak, művészetnek és tudománynak az erény, a kötelesség vagy a jó szempontjából való tárgyalását.

Ennyit Dorner művének formai részéről. A mi már most közelebbről műve tárgyi részét illeti, könyve azt a feladatot tűzi ki maga elé, hogy az erkölcsinek egységes jellegét, tehát totalitását s egyetemes érvényét mutassa ki az egész vonalon. Ezt czélozzák elvi és históriai-kritikai fejtegetései ép úgy, mint a második főrésznek rendszeres részletei. Ritka józansággal s finom módszeres tapintattal öleli föl közelebbről az erkölcsiségnek egész körét, s különösen szép részletek azok, a melyekben az erkölcsi ideált a kötelesség normájául s az erény forrásául állítja oda, és finom vonásokkal rajzolja közelebbről a családi életet, a nőkérdését, a társadalomtant stb.

A mi az etikának a vallásos egyházi térhez való viszonyát illeti, ebben szerző a mai modern philosophia empiricus positivismusával szemben positiv evangeliomi álláspontra helyezkedik. Hangsúlyozza ugyanis a szellem és a természet összeegyeztetésének lehetőségét, a minnek garantiája

az az abszolút lény, a mely a szellemi és természeti világot egymás javáért rendelte s az erkölcsi világ céljainak szolgálatába hajtja. A Ritschl-féle theologia mai kétes értékfogalmával szemben különös nyomatékkal hangsúlyozza a morális bizonyítékok jelentőségét az Isten létele kérdésében.

Sajnos, hogy a reális abszolútumnak e postulátumánál megállott a szerző. Istennek pozitív történelmi kijelentését nem ismeri. Az evangéliom nála nem Istennek különös kijelentése, hanem csak egy történelmi fejlődési sorozat, egy történelmi fejlemény a többiek között. Dorner szerint «a philoszofia etikájának nem áll rendelkezésére a Deus ex machina-ként ható isteni kijelentés», holott tudnia kellene, hogy a keresztyén pozitivizmus nem ismer Deus ex machina-féle, hanem csak élő kijelentést, és pedig oly történelmileg fejlődő isteni kijelentést ismer és tisztel, a mely a maga egész teljes valóságában Jézus Krisztus istenemeri történelmi személyiségében kulminál, s ugyancsak ismernie kell azt a hatást, mely az ethika tekintetében is a Krisztusból kiindult.

Ideálja különben a keresztyén ethikai ideál, vagyis a keresztyénség által áthatott s kifejlesztett erkölcsi tökéletesség eszméje, de tagadva a kijelentésnek pozitív jellegét, annak pusztán az ember erkölcsi tudatában való megnyilatkozását tanítja. Más szóval kifejezve: a kijelentés nem más, mint a reális abszolútumnak a mi erkölcsi tudatunkban és gondolkozásunkban való megnyilatkozása.

Ennek az álláspontnak az etikára nézve igen fontos következményei vannak. Ez ethika nem ismer megváltást s nincs is szüksége reá. E tekintetben Dorner «a jó alapakatnak» előfeltételéből indul ki. Ethikai postulátum az, mint az Isten létele; tehát az ethika előfeltétele, annak egyenes sine qua non-ja. S mivel a jóakarát az erkölcsi célok megvalósulásához szükséges, azért valónak is kell lennie. A jóakarát elméletében tehát Dorner még túlmegy Kant fejtegetésein. Legfőbb célja az intellektuális s nem a praktikus akarás. Az intellektuális-morális megegyezés s nem az aktív realizálás itt a fődolog. Hogy Isten országának, mint ethikai világcélnak megvalósulásához a felülről való szellem vagyis az újjászületés szükséges, azt Dorner etikája nem ismeri. Teljesen félreisméri tehát a bűnt, a bűntudat súlyát s a természetes ember ú. n. radikális romlottságát, s ezzel műve igen lényeges hibában szenved. Mert a bűnt nem ismerve, nem ismerheti az evangéliom vigasztaló erejét s erkölcsnevelő hatását sem.

E ponton végzetesnek kell mondanunk ezt a különben igen jeles philoszofia etikát, mely az egyik oldalról megközelíti ugyan a keresztyénség ethikai ideálját, sőt általa előnyösen is befolyásoltatja magát, hogy aztán a másik oldalról elszakítsa a köteleket, mely hozzáfűzi. Elszakítja ugyanis azzal, hogy azt a képességet vindikálja a természetes embernek, a melynél fogva ő a keresztyénség egyenes mellőzésével nemcsak az erkölcsi ideál megtalálására, hanem annak megvalósítására is képes. Így helyezi gyámság alá a leány az anyját.

De ezzel egy más kérdés is függ össze. A mint nem tudja Dorner méltányolni a kijelentést, úgy nem méltányolja a Krisztus egyházát sem. Vallása a gyakorlati ész vallása, vagyis a rationalismus természetes ész-vallása. Philos. etikája, «monotheisticus ethikai vallásosságra» törekszik, a melynél igen kevés szerep jut a pozitív ker. kijelentésnek. Általában Dorner tagadja a ker. vallás universalismusát, miután tagadja a természetfeletti kijelentés realitását. S bár szerző sokszor használja a Spinoza-féle «sub specie aeternitatis», de azért nagyon távol áll a keresztyénség eschatológiájától. Ennyiben ez ethika minden jelessége és alapossága mellett is a keresztyén erkölcsstan szempontjából tekintve a ker. hívő theologust s a theisticus philosophust ki nem elégítheti. Különben szívesen fölhívjuk reá a szakkörök figyelmét.

Sz. M.

SYMBOLIK. Vergleichende Darstellung der christl. Hauptkirchen nach ihrem Grundzüge und ihrem westentlichen Lebens-äusserungen. Von Professor E. F. Karl Müller in Erlangen. Ara mk. 8.50 pf. Erlangen u. Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf. (Georg Böhme) 1896. IV + 548 oldal.

A tudós szerző a vonatkozó összes irodalmi termékek beható és lelkiismeretes átkutatása s tanulmányozása alapján terjeszti elő e kiváló becsű művében a római és görög, s a lutheri és református keresztyénség symbolumairól szóló tudományt. A kisebb hitfelekezetek symbolumainak hasonló irányú és célú előadását ezúttal mellőzte, mivel az a szándoka, hogy ezt később, önálló külön munkában fogja bemutatni. Célja az, hogy a kezünk alatt levő mű révén a theologiai ifjúsággal megismeresse a symbolika tananyagát oly mérvben és oly terjedelemben, a mint ezt a pályavégzett lelkészjelöltek tudományos műveltségétől jogosan megvárhatjuk. Mind a mellett a mint a mű címéből is láthatjuk, nem nevezi azt a szerző sem kézikönyvnek, nem pedig azért, mert benne a lutheránus egyházat megillető kellő méltánylás mellett, saját református elvi álláspontját lehetőleg érvényre juttatni törekszik s tágabb körű olvasóközönségre számít; de meg, mert terjedelménél fogva is túlhaladja ez a munka azt a keretet, a melyben a kézikönyveket szoktuk szerkeszteni. Mondanunk is felesleges, hogy szerző tárgyalási módja a tudományos kritika minden kívánalmának teljesen megfelel s utalásai — a mint ezt számos összehasonlítás után igazolhatjuk — teljesen hitelesek és megbízhatók.

A részarányos bevezetésben (1—35 oldal) három szakaszba foglalva, tanulságosan és kritikai élel tárgyal a symbolika céljáról, anyagáról és módszeréről (1. §.), még pedig a mit az eddigi symbolikákban jobbara nélkülöztünk, történelmi alapon; aztán az egyházak egymáshoz való viszonyára és az egyházi symbolumok jelentőségére vonatkozó evangeliomi alapelveket fejti ki (2. és 3. §.). Az első főrészben (36—77. l.) a keresztyénség egyetemes tanairól, úgymint az apostoli, nicái s athanasiusi symbolumról szól, kimutatva miként a keresztyénségben egyetlenegy tanalakzat

sem jutott egyetemes érvényre s meglehetősen nagyszámú, ha szinte rokonhangzású tanfogalom létezik, a melyre nézve a r. catholicismus és protestantismus egymástól különbözik; úgy hogy míg a protestantismus a saját lényegét már őseredeti üdeségében a legvilágosabban kifejtette, addig a római catholicismusban épen ellenkezőleg, a nagyobb mérvű tisztaság, a fejlődésnek nem a kezdetén szemléltető, hanem majd csak a végén lesz várható. A görög egyház csakis mint a r. catholicismus megmerevült és elmaradott alakzata jöhet figyelembe, miután erre a reformatio mozgalma semminemű átalakító hatást nem gyakorolt. Innen magyarázható meg szerzőnek az az eljárása, hogy a római katolikus egyház tanrendszereinek elvi és gyakorlati megvilágításával behatóan (78—194. l.) foglalkozik, felsorolva nemcsak az első- és másodrendű forrásokat, hanem egyzersmind a legújabb időig termelt szakmunkákat is, p. o. Hase, Tschackert polemikáit, Möhler symbolikáját, Denzinger, Hefele, Pallavicini, Theiner zsinattörténeteit, vitatkozva Bellarminnal, Perroneval és elvtársaikkal; ellenben már a görög catholicismus jellegzetes tanrendszereinek, források tekintélyeinek, mysteriumainak, kultuszának, liturgiájának és erkölcsi életnyilvánulásainak előterjesztésére — ha — szinte mindezt céljához képest elég terjedelemben tárgyalja, mind a mellett jóval kevesebb tért juttatott (195—242. l.).

Annál mélyebben hatol be a lutheri és református protestantismus lényegének nyomozásába és felderítésébe. Rendkívüli tárgyismeretre vall az a módszere, hogy — a mint tulajdonképen illik is — a reformátorok tanfelfogását és a symbolikus iratok tartalmát, nem közvetett úton idegen feldolgozás révén, hanem közvetlenül az illető művekből, mint alapforrásokból ismeri és ismerteti meg. A tárgyilagosság és pártatlanság elvét nem téveszti szem elől, sem akkor, midőn saját egyháza hitelvi álláspontját igazolja, sem akkor, midőn a testvér protestáns egyháztan fejlődéséről tárgyal. Megadja mindeniknek az őt megillető tisztességet, de kimondja azt is, a mi itt meg amott következtelen, vagy hézagos, avagy épen káros. Nem hallgathatta el tehát azt az általánosan ismert tényt sem, hogy a lutheri tanrendszer fejlődését több irányban gátolta a formula concordiae s a Luther újtjáról letért epigonok az okai annak, hogy ma már az ősi protestantismus központi hittételét, a prädestinációról szóló evangeliomi dogmát, általában különleges református tanelvnek szeretik tekinteni a legtöbbben. Az úrvacsoráról szóló lutheri egyházi dogma is az által lett evangeliomellenes jellegű, mert Luther téves egyéni exegesis és merev magatartása következtében a symbolumok élesen kidomborították az Úr teste valóságos jelenlétének képzetét, a mi egészen pápistas elmélet. Pedig Luther nyomatóosan tanította, hogy a sákrámentom az ige nélkül pusztán külső elem. Az ezen tan támogatására formulázott ama tétel is, mely a Krisztus testének ubiquitásáról, valamint az a képzet is, mely a communicatio idiomatumról szól, ellentétben áll a helyes exegesisel s szerencse, hogy mindez az egyháztagok hittudatában nem vert mélyebb gyökeret.

Egészen otthonosan és biztosan mozog szerző a református protestantismus evangeliomi szilárd talaján, kimutatva első renden is azt (46. §.), hogyha szinte a ref. egyháznak nincsen is olyan egyetemes érvényű symboluma, mint a milyennek a lutheri egyház a formula concordiaet elismeri, mind a mellett az a gáncs, mely szerint «tot esse inter nos religiones, quot fidei confessiones» egyáltalában indokolatlan. Mert már magában véve az az alakítási hajlam és képesség, mely természeténél fogva elkülönülésre vezet, oly közös jellemvonás, mely a ref. egyháznak kiváló előnye s a lelkiismereti szabadság és tudatos meggyőződés érvényesítésének alapfeltétele. Ám az elkülönítés, az evangéliom alapján történő reformálás nem azonos jelentésű a szakadársággal. Ha mégis bizonyos történelmi gócpontokat kell a református tanrendszer fejlődési folyamán felmutatni; hát ott van a közös ref. hittudat hatalmas kifejezője Kálvin és az evangéliomi szellemtől sugalt, mélyreható symbolumok közül ott a Heidelbergi káté, ez a hazai ref. egyházunkban a hittudat kárára s a hitélet nagy hátrányára hova-tovább mellőzött, de elévülhetetlen becsű hitvalláskönyv, a melynek alapgondolatai az egyetemes protestáns néptudat szilárdulására elhatározó és döntő hatást gyakoroltak. Aztán utal szerzőnk Zwinglire, elfogulatlanul kimondván, hogy mind Kálvin mind Zwingli tanultak Luther-től, de egyikről sem mondhatjuk, hogy tanítvány vagy epigon, hanem igenis méltó bajnoktárs a közös küzdő téren. Kálvin érdeme az, hogy az egyházi tant a Luther túlcspongásának következményeitől megmentette s kellő mederbe terelte.

Mindent egybevéve, teljes elismeréssel adózunk a szerző érdemeinek s nagy örömmel, sok haszonnal áttanulmányozott munkáját, ajánljuk a szakkönyvtáraknak, szakköröknek és minden érdeklődő hitsorsosunknak pártoló figyelmébe.

Dr. E. J.

Braasch A. H.: ERNST HÄCKELS MANISMUS. (Beiträge zum Kampf um die Weltanschauung. 1. Heft.) Braunschweig, 1894. Schwetschke IV. + 50.

A füzet első száma amaz adalékoknak, melyek a kort mozgató kérdéseket tárgyilagosan tisztázni akarják, tisztán azon az alapon, melyen a ker. világnézet támadóí magok állanak, az exakt tudomány eszközeivel. A jőnevű jénai superintendenst az indította e kis munkája kiadására, hogy Häckel elbizakodott hangja, melyen természet-philosophiai meggyőződését hirdeti, igen sokat elámit és megzavar. Nem vonja kétségbe a híres természettudósnak saját szakmájában szerzett amúgy is elvitázhatatlan érdemeit, de a kutatás egyes eredményeinek természetbölcseleti értékesítése egyenesen kihívja a józan kritikát. A mily kitűnő részlettudós Häckel, ép oly elfogult, sűrű ellenmondásokba keveredő, egybefoglaló bölcsezt. Braasch csak a bölcsezt támadja, kinek világnézetében már a kiindulási pont is kiáltó ellenmondás. Egyetlen világ-lényeg van t. i. a substantia, melynek az erő és anyag csak különböző megjelenési formája. Mivel a világsubstantiát tudományosan meg nem ismerhetjük, azért annak a tételezése és

fenmaradása «természettudományi hittétel» (így!), azaz valami mysticus, pedig Häckel szerint minden mysticus esztelen. Mégis az a substantia nem egyéb, mint világæther, melyből, bár csak immanens eltaszító erővel bír, sűrűsödés folytán a vonzóerejű világatomok keletkeztek. A világlebnek parányokká való sűrűsödése oly csoda, melyhez képest a kánai csoda csekélység számba megy. A parányok azonfelül vegyirokonságban is vannak, melynél fogva egymáshoz közelednek és kisebb csoportokká sűrűsödnek. De még így sem sikerül az elemparányok különféle minőségét megmagyarázni, mert — mondja Braasch — «mechanikus erők, melyek vakon keresztül-kasul működnek, mindig csak chaost hozhatnak létre, sohasem világot, kosmost». És a Kant-Laplace-féle elméletnek, mely szerint az ismeretlen okból körforgásba jött ösködből származtak a forgó világrészek, nagy ellensége támadt Hugginsban, a ki a színképek elemzéséből arra következtetett, hogy a csillagok vegyi összetételük tekintetében nagyon különböznek egymástól. Häckel igazi szakmája azonban saját állítása szerint a föld szerves életének története, az élet kezdetének és fejlődésének magyarázata. Az egy sejtes elsődállatok élete tisztán sajátos mozgásokból áll és ez a legmagasabb fokú életnek is kezdete. De, hogy miként keletkezik bárminémű mozgásból érzés és akarat, e kérdésre Häckel is azt feleli: csak keletkezik. Bizonyítékról, e szót tudományos értelemben és nem tudós parancsszónak véve, itt ép úgy nincs szó, mint az embernek az állatvilágból való kifejlési történetében. A mit Häckel lépésről-lépésre akar kimutatni, inkább nagy ugrásokkal való bizonyítás. Nemcsak az az öt elsődállat, melyre ő az egész állatvilágot visszaviszi, pusztá hypothesis, hanem a fajokat egybekötő közép formák sincsenek meg, sehol sincs meg nevezetesen a majom és az ember középalakja, úgy hogy nemcsak egy törzsfát, hanem egész erdőt kellene tételeznünk a legkülönbözőbb fákkal. S Häckel mégis szörnyen haragszik, hogy Virchow és Dubois Reymund, noha az utóbbi határozott monista, szintén azok közé állottak, a kikről ő azt mondta: «Csak tudatlanok és korlátolt elmék kételkedhetnek még igazságában», t. i. az ő leszármaztatási elméletének igazságában. Csak természetes, hogy Häckel a lélek és test viszonyát is tisztán materialisticus módon fogja fel. Braaschnak ezért csak ismételnie kell, a mit e ma már teljességgel tarthatatlan «bölcészet» ellen eddig is fölhoztak a mire mind máig egyetlen egy materialista nem tudott megfelelni: mi módon magyarázhatni, hogy a duczrendszer bárminő működéséből gondolkodás, érzés, akarat keletkezik, hogy mindezek az öntudattal összefüggnek, az egységes öntudattal. Ha pedig az az öntudat csak önámítás — mert e feltétlen scepticismusra vezet következetesen minden materialismus — mi módon igényelheti az ilyen philosophia, hogy saját «igazságainak» hitelt adjunk? Hiszen semmi sem biztosít akkor arról, hogy a duczsejteknek ama működései, melyeket mi megismerésnek nevezünk, a valóságnak megfelelnek.

Mennél hiányosabb Häckelnél a tudományos bizonyítás, annál hara-

gosabban czáfolja az ellenfeleket. Leghasználatosabb czáfolata ez: «Esztelenség». Azt gondolni persze, hogy az egész nagy világfejlődésnek semmiféle czélja nincs és maradandó sikere, eredménye nem lesz, nem esztelenség. De külön lélekben vagy éppen személyes halhatatlanságban hinni: esztelenség. Hogy ezen «esztelenségeket» minél sikeresebben czáfolhassa, csakugyan *esztelen* praeparatumokat költ magának és ezeket tulajdonítja ellenfeleinek. Ámbár a lelket anyagtalannak hirdetik — mondja — tulajdonképen mégis finomabb. láthatatlan anyagnak képzelik. A «személyiség» Isten fogalmában szerinte nem úgy határozandó meg, hogy az Istenről isteni öntudatot és akaratot mond ki, hanem személy nem más, mint «korlátolt térbeli kiterjedésű vagy éppen emberi alakú egyén». Az ilyen istenfogalmat azután csakugyan nem nehéz megczáfolni.

Braasch füzetének legérdekesebb része az, melyben kimutatja, hogy Häckel miképen csempészi be világnézetébe az evvel semmiképen össze nem függő s össze nem férő, de az emberre nézve épenséggel nélkülözhetetlen fogalmakat, mint pl. a kötelesség, a szeretet, általában az erkölcs fogalmait; hogy Häckel akaratlanul is Isten és teremtése mellett tesz bizonyosságot, a midőn zavartan majd a világaethert teszi meg teremtőnek, majd a vegyi rokonságot, majd meg hirtelenül a szép, jó és igaz istenéről szól.

A füzet így Häckel világnézetének alapvonásait kritikailag feltüntetvén, arra az eredményre jut, hogy a monistának tagadnia kell nemcsak az Istenben való hitet, tehát az egész emberiségben élő vallásos tudatot, hanem az ennek, a szabadságnak a tudatát, a lelkiismeretet, a felelősség és bűn tudatát, szóval az ember egész erkölcsi tudatát is föltétlen ámitásnak kell tartania; tagadnia kell végül a tudományos tudatot is. Mi marad meg azután, a miből az ember szellemi tudata állhatna? Semmi. «A mit a naturalista tudomány a kosmikus élet alapjáról a Genesis őszkezetéről napvilágra hozott, az a legélesebb ellenmondásoktól hemzseg és éppen nem elégtli ki az embert azon szinte szükségyszerűvé feltolakodó kérdésben, mely a világmindenség eredetét és czélját keresi. Az anyagnak komoly vizsgálata önkéntelenül túlmegy a természeti mechanizmus határain; mindjobban kisiklik kezéből a kosmikus kezdetnek anyagi eleme és mind nagyobb mértékben jelentkezik annak szükségessége, hogy valamely intelligentiában keressük a világ okát. Szent mysterium fűdi el a világ kezdetét. «Ma is vannak még oltárai az «ismeretlen Istennek». Ki tudna e modern athészieknek Pál apostola lenni? I. V.

Seeberg: GEWISSEN UND GEWISSENSBILDUNG. Erlangen 1896. 76. l. Ára 1 márka.

A lelkiismeretnek igen nagy irodalma van. Luthardt a maga ethikai kompendiumában felsorolja csaknem egész teljességében. Schenkel a maga hittani rendszerét is arra építette. A lelkiismeret kérdése oly sokoldalú és nagyjelentőségű, hogy vallásos és ethikai tekintetben egyaránt még mindig lehet azzal foglalkozni. Kilencz részre osztja be szerző a maga

anyagát. 1. Mi a lelkiismeret. 2. Az ethikai jelenség. 3. A lelkiismeret szava s annak bibliai nyelvhasználata (Róm. 2. 15.). 4. A mérték. 5. A keresztyén lelkiismeret fogalma. 6. A jó lelkiismeret Luther s a héber levél nyomán. 7. A nyilvános lelkiismeret. 8. A lelkiismeret nevelése. 9. A lelkiismeret s a mai igehirdetés. Már ez az áttekintés is mutatja, hogy mily sok szempontot ölelt föl Seeberg a maga fejtegetéseiben. A lelkiismeret szerző szerint tisztán formai meghatározással az embernek az a veleszületett erkölcsi öntudata, a mely a jónak és a rossznak megítélésében nyilvánul. Ez önmagát megítélő erő tartalmát és mértékét az öntudat vallásos és erkölcsi tartalmától nyeri. A mennyiben a ker. emberben a bűnbocsánat tudata lakozik, jó lelkiismerete van. De a mennyiben másrészt az Istenben való hitélete új erkölcsi élet is egyszersmind, jó lelkiismerete az erkölcsi érzület és cselekvés megítélésében is nyilvánul. Az empirikus jónak megítélésében jó lelkiismeret az, mely az Istennel való életközösségünkben ered s az empirikus rossznak megítélésében is jó lelkiismeret az, mely a bűnbocsánatában vetett hitből való. Ez alapon csak feltételesen fogadhatja el Frank ama meghatározását: «Das Gewissen ist das Ergebniss dieses doppelten: der Immanenz dess göttl. Geistes im Menschen und der Gegenwirkung des Menschen auf jenes Innensein und Innenwalten Gottes». Gyakorlatibb irányú fejtegetései közül kiemeljük, hogy «a nyilvános lelkiismeretet phrasisnak» mondja, miután a lelkiismeret legegényebb tulajdona az embernek; igen üdvös útbaigazításokkal szolgál a lelkiismeretnek az iskolában s az evangéliom által való neveléséhez stb. Az irat végén található magyarázó jegyzetek s irodalmi fejtegetések főleg a szakembert érdeklik, s a füzet ez oldalról is tanulságos és érdekes.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. április 1-től 1896. április 30-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok után 5%-os kamatok: 1895-re: Szász Domokos ev. ref. püspök Kolozsvár. Felső-Szabolcsi ev. ref. egyházmegye. Pesti ev. ref. egyházmegye. **1896-ra:** Pozsonyi ág. ev. egyház. Debreczeni ev. ref. egyházmegye. **1894—99-re:** Dunántuli ev. ref. egyházkerület.

2. Alapítványi tőke lefizetés: dr. Nagy Zsigmond főisk. tanár Debreczen (részlet 25 frt). Tisza István Budapest (100 frt).

3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1895. évre: Erdővidéki ev. ref. egyházmegye. Gróf Khuen Héderváry Károlyné Zágráb. Drégelpalánki ev. ref. egyházmegye. Nagy Ferencz tanár Kecskemét. Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye. Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye. Fehér-komáromi ág. ev. egyházmegye. **1896-ra:** Boné Géza. cs. és k. kamarás Bpest. VI. szab. kir. városi ág. ev. egyházmegye. Debreczeni ev. ref. lelk. olvasó-egylet. **1891—95-re:** Szász Gerő ev. ref. esperes Kolozsvár. **1892—95-re:** Arany László Budapest. **1891—1896-ra:** Sárospataki ev. ref. főiskola. **1894—96-ra:** Bethlen főiskola N.-Enyeden. Soproni ág. ev. lyceum. **1895—96-ra:** Schneller István egy. tanár Kolozsvár. Ferenczy Imre debreczeni ev. ref. s.-lelkész Kecskeméti ev. ref. egyházmegye. Pozsonyi ág. ev. theol. akad. könyvtár. Vasváry Sándor ev. ref. lelk. Csepely. Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye. **1898—95-re:** Mocsáry Lajos Andornak. Ruprecht Tasziló V.-Hodász. Laszkáry Gyula ev. egyhk. felügyelő Romhány. Soproni alsó ág. ev. egyházmegyei lelk.-egylet. **1894—95-re:** Tisza István Budapest. Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet. Bernáth Elemér Kassa. B.-csabai ev. egyház. Karancsi Dániel ev. ref. lelkész H.-M.-Vásárhely. Lónyay János ny. főispán. M.-Sziget. Komáromi ev. ref. egyház. Nagyvárad ev. ref. egyház. Bács-Szerémi ág. ev. egyházmegye. Debreczeni hittanszaki önk. társulat. Orbai ev. ref. egyházmegye. **1894-re:** L. Nagy Árpád ev. ref. lelk. A.-Őrs.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1894-re: Fekete Gyula ev. ref. lelk. N.-Kikinda. Weber Samu ág. ev. lelk. Sz.-Béla. Fábrián János ev. ref. s.-lelk. Budapest. Zoltán Elek ev. ref. esp. Léczfalva. **1895-re:** Zsigmond Ferencz Ártánd. Némethy Lajos ev. ref. lelk. Debreczen. Szatmárnémeti ev. ref. egyház. Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks. Szöllősi Imre bodófalvai ev. ref. lelk. Medgyaszay Gy. Vincze ev. ref. lelk. B.-Kajár. Tóth János ev. ref. lelk. Karancs. Janó Albert ref. lelk. Hátszeg. Néh. Csiszér András ev. ref. lelk. Nagy-Rákos. Ifj. Kovács Antal ref. lelk. S.-Martonos. Soproni ág. ev. egyházmegye. Kiss Áron ev. ref. püspök Debreczen. Vargha László ev. ref. lelk. A.-Némedi. Pozsonymegyei ág. ev. egyházmegye. Dókus Gyula S.-A.-Ujhely. Deák Lajos kir. tan. M.-Vásárhely. **1896-ra:** Fejes Isván S.-A.-Ujhely. Késmárki ev. lyceum (félévre). Dr. Erdős József th. tanár Debreczen. **1893-ra:** Balogh Elemér ev. ref. lelk. Pozsony. **1893—94-re:** H. Kis Kálmán igazg. N.-Kőrös. **1893—95-re:** Molnár Miklós földbirt. Ujvidék. Ihász Lajos Hathalom. Lukács Dániel ev. ref. lelk. Mezőtúr. Barcza Adolf Duna-Almás. Tabajdi Lajos Szatmár. Cziike Lajos Ó-Szöny. Nagy-károlyi ev. ref. egyház. Veress József ev. főesperes Orosháza. **1894—96-ra:** Bakóczi János ev. ref. lelk. H.-Böszörmény. Dr. Dirner Gusztáv Budapest. **1894—95-re:** Kenessey Pongrácz ktn. Veszprém. Spukesch

Samuné Eperjes (és 1896. év felére) Hazslinszky Frigyes Eperjes. Zsigó Endre Szalacs. Wagner Samu ág. ev. lelk. Varsád. Dézsi Mihály ev. ref. lelk. Bia. Gróf Degenfeld Sándor Erdő-Száda. Engilek Frigyes ág. ev. lelk. Szeghegy. Sebestyén Albert Buly. Hegyaljai ág. ev. egyházmegye. Róka Lajos ev. ref. lelk. Kis-Kovácsi. Csabai ev. ref. egyház. **1895—96-ra:** Zoványi Jenő ev. ref. lelk. T.-Földvár. Szabó Lajos ev. lelk. H.-Hadház.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1892—93-ra: Szilágyi László ev. ref. lelk. Kalota-Szt-Király. **1893—94-re:** Weiss Lajos ev. ref. lelk. Bokod. Botpaládi ev. ref. egyház. **1889—91-re:** Ifj. Rákos Lajos ev. ref. lelk. M.-Sámsond. **1894-re:** Darvay Lajos ev. ref. lelk. Muzsna. Goldberger János ág. ev. lelk. Kl.-Varannó. Lőrincz József ev. ref. tan. Gégény. Zsigmond Károly ev. ref. körnek Hosszúfalu. **1895-re:** Mód Lénárd ág. ev. lelk. Simonyi. Farkasdy Béla ev. ref. lelk. Patacson. Hegedüs Sándor Bia. Polgár János ev. lelk. Meszlen. B. Kovács József Végvár. Bitay Béla ev. ref. lelk. Csik-Szereda. Czékus László ág. ev. lelk. Abauj-Szántó. Zalai ág. ev. egyházmegye. Lénárt József ev. ref. lelk. Magyaró. Pap Elek ev. lelk. Zsigárd. Koós Ferenc kir. tanfelügyelő. Brassó. Szendy Lajos ev. ref. lelk. Pacsér. Kovács Gyula egyet. tanár Budapest. Cserna István ev. ref. lelk. Bálványos. Balogh Károly Sárospatak és 96-ra 1 frt. Tirlener István gyógyszer. Bártfa. Mészáros Lajos ev. ref. lelk. B.-Saáp. **1896-ra:** Kis Ernő főg. igazgató Pápán. Antos István Budapest. Bélaváry István Csoknyán. Félégyházy Antal koll. tanár Sz.-Udvarhely. Gueth Sándor ev. ref. lelk. Felső-Ór. Gulyás Lajos ev. ref. lelk. Kisujszállás. Debreczeni Gábor ref. lelk. F.-Nyárad. **1891 és 92-re:** Csontos Olivér ügyvéd M.-Vásárhely. **1893-ra:** Szutorisz Frigyes coll. tanár Eperjes. **1892—95-re:** Somkerek Miklós ev. ref. esp. Szék. **1893—95-re:** Kulcsár Károly Miskolcz. Baltazár Antal ág. ev. lelk. Jolsva. Szacsvay Sándor Ór-Keresztúr. Riecsánszky Endre ág. ev. lelk. Bénye. **1894—96-ra:** Gamauf György igazg. Eperjes. **1891—95-re:** dr. Török István Kolozsvár. **1895—96-ra:** Szontagh Sándor ág. ev. lelk. Sz.-Váralja. **1894—95-re:** br. Gyórfy Pál Krasznán. Csák Máté ev. ref. lelk. N.-Várad. Czibur Imre ügyvéd Jolsva. Bán Zsigmond ev. ref. lelk. Tiszafüred. Laucsek Jónás ág. ev. lelk. Vadosfa. Kálmán Gyula Ságvár. Br. Kemény Béla Sz.-Erzsébet. Vaszkó Endre ev. ref. tanító Padrág. Parádi Kálmán tanár Kolozsvár. Nagy Sándor ev. ref. lelk. Hidvég. Marikovszky Menyhért igazg. M.-Sziget. Kocsis József ev. ref. lelk. Sonkád. Szücs Endre ev. ref. lelk. Czeczén. Gyarmathy Ferenc ügyvéd Sz.-Udvarhely. Kelecsényi Károly ev. ref. esp. Alamoron. Dávidházy János Kabán. Csekme Ferenc ev. ref. lelk. Sáromberke.

6. Károlai alapra: Báró Badák Ádám Mikeszászán 50 frt. Hegedüs Sándor Budapest Koszorúra 133 frt 50 kr.

7. Herczegszőlősi kánonokra: Tóth Lajos ev. ref. lelkész Tisza-Dobon 50 krajczár.

8. Prot. Szemlére: Gáncs Jenő ág. ev. lelkész Székesfehérvárott 60 kr. Budapest, 1896. évi május 15-én.

Bendl Henrik,

pénztárnok.

Jegyzet. A folyó évi közgyűlés jegyzőkönyvét a Szemle következő számában közöljük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 ft.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:		Lap
1. Történelemcsinálás a millennium évében. <i>Historicus</i>		345
2. A vallásoktatás reformjához. <i>Várnai Sándor</i>		359
3. A halhatatlansági eszme története. (Tizenegyedik közl.) <i>Paulik János</i>		365
II. EGYHÁZI SZEMLE:		
a) Hazai egyházi élet * * *		380
b) Külföldi egyházi élet <i>p. f.</i>		386
III. IRODALMI SZEMLE:		
a) Hazai irodalom: A Bethlen-kollegium legújabb története. <i>Dezső L.</i> : Comenius Nagy Oktatástana. <i>Zoványi</i> : Theologiai ismeretek tára. s—s.		394
b) Külföldi irodalom: <i>Hilty</i> : Glück. <i>Schanz</i> : Das Alter des Menschengeschlechts. <i>Meinhold</i> : Jesus und das Alte Testament. <i>Sz. M.</i> és <i>J. V.</i>		398
IV. TÁRSULATI ÉRTEŚÍTŐ:		
a) Választmányi gyűlés jegyzőkönyve. Pénzügyi bizottság jelentése		406
b) Közgyűlés jegyzőkönyve. Elnöki megnyitó. Titkári jelentés. Számadás. Tisztikar és igazgató választmány.		410

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szűts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, pipa-u. 23.), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtátványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A. M. H.
A. M. H. H. H.
A. M. H. H. H.
A. M. H. H. H.

TÖRTÉNELEMCSINÁLÁS A MILLENNIUM ÉVÉBEN.

A magyar ember mindig különös lelkesedéssel érdeklődött hazájának viszontagságteljes történelme iránt, s ezen lelkes érdeklődés adott lételt azon nagy alkotásoknak, melyeket a hazai történetírás terén a millennium ünnepi éve létrehozott. Ezen monumentális művek mellett azonban, magas és alacsony helyekről egyaránt hangzott a történelem intő, tanító és buzdító szövege hazában; úgy hogy elmondhatjuk, hogy ez esztendőben az egész magyar nemzet, kicsinytől fogva mind nagyig, áttekintette lelki szemeivel a haza ezeréves történetét. Ez évben minden magyar különösen érezte és hangoztatta az ősmert jelszó igazságát:

Ki multjához érzéketlen,
Szebb jövőre érdemetlen.

A haza ezeréves multja iránti ezen általános érdeklődés örvendetes és felemelő összhangjába azonban, fájdalom, bántó hangok is vegyültek, és pedig magas helyekről is nem kevés számmal. A római katolikus egyház főpapjainak nagyobb része, az ú. n. «pásztorlevelekben» nem volt képes, vagy legalább nem akart a *történeti igazság* hirdetője lenni, hanem a *történelemcsinálás* méltatlan és veszedelmes munkáját vállalta magára; úgy hogy e páásztorlevelek olvasásakor majdnem hajlandók vagyunk igazat adni Goethe ezen tuzó állításának: *a történelem hazugságok és fél igazságok halmaza.*¹

Igen, némelyek kezében ma is hazugságok és fél igazságok halmazává lesz a történelem, melynek pedig felséges hivatása az,

¹ Hartwig Floto. Über historische Kritik. Basel. 1856. 21 lap.

hogy «magistra vitae, testis temporum et *lux veritatis*» legyen. Fájdalom, ma is nagyon sokan figyelmen kívül hagyják, épen a vallás felkent főpapjai közül is, azon vezérelvet, a mely nélkül *valódi történetírás* nem képzelhető, s a melyet III. Napoleon Julius Caesar-jában e szókkal fejezi ki: «*La vérité historique devrait être moins sacrée que la religion.*»

Azon még, hogy e főpapi szózatok legtöbbje hazánk ezer-éves fennállását egyes-egyedül a római katolikus egyháznak és vallásnak (melyet ők következetesen azonosítanak a keresztényen egyházzal és vallással) tudja be érdemül, s oly módon beszél, mintha e hazában a római katolikusokon kívül más vallások egyáltalában nem is léteznének, ezen mondom, még nem is olyan nagyon ütközünk meg, hiszen az elhallgatás, az ignorálás a tényeket meg nem változtathatja, a valódi érdekeket nem csökkentheti. Mikor azonban annyira megy a történelemcsinálás, hogy nem elégszik meg egyes tények elhallgatásával, hanem azokat, melyeket tárgyal, nemcsak czélzatos csoportosításban, hanem egyenesen hamis világításban, sőt meghamisítva adja elő; midőn saját érdemeinek túlmagas polczra helyezése mellett a mások érdemeit nemcsak elhallgatja, hanem egyenesen hibákul és bűnökül igyekszik azokat feltüntetni: akkor már helye és ideje van, hogy nem valami mellékes, például felekezeti érdekből, hanem egyedül a történelmi igazság nevében és érdekében felszólaljunk.

A történelemcsinálás kitünő példáját látjuk dr. Schlauch Lőrincz nagyváradi biboros-püspök millenniumi pásztorlevelében. A magyar «ecclesia militans» ezen ép oly tudós, mint genialis fővezérének eddigi egyházpolitikai szereplése után, mely pár évvel ezelőtt e folyóiratban¹ is méltatva volt, legkevésbbé sem lepett meg bennünket mostani pásztorlevelének hangja és tartalma.

Nagyon messze vezetne, ha e terjedelmes pásztorlevelet kezdettől végig, egész terjedelmében akarnám ösmertetni és bírálat alá venni. Azért csakis két nevezetes pontját mutatom

¹ Protestáns Szemle, II. évfolyam (1890.) dr. Schlauch Lőrincz beszédei. 550. és 772. lapokon.

itt be és veszem vizsgálat alá, a történelmi igazság szempontjából.

Az egyik pont a római pápaságnak hazánk sorsára és történetére gyakorolt befolyását adja elő a következőkben:

«A magyar királyság megalapításában a római szentszék döntő tényező volt, de későbbben is mélyen befolyásolta a nemzet beléletét, és a mellett, hogy királyainknak páratlan intézkedési jogokat adott az egyház ügyeinek elintézésében, országunk függetlenségének és önállóságának legbuzgóbb védelmezője volt».

«Még a fennállásnak első százada sem múlt el és már is VII-ik Gergely pápa alkalmat vett a viszonyt erős vonásokkal megvilágítani, mely Magyarország és Róma közt fennállott. Ki nyilatkoztatta, hogy Magyarországnak «tulajdon szabadságának birtokában kell maradnia és semmi más országoknak alávétve». Nemzetünket a szellemi kapocs, az erkölcsi kölcsönösség kötötte a szentszékhez, mely a kilenczszázados viszontagságok közt sem szakadt meg».

Ugyan világosítsuk meg mi is egy kissé, nem erős, de igaz vonásokkal VII. Gergelynek hazánkhoz való viszonyát. Ez a hatalmas pápa, világralmi törekvéseiben Magyarországra nézve sem tett kivételt s úgy *Salamonnal, mint I. Gézával szemben valóságos hűbérúri követelésekkel lép fel s csak I. László idejében hagy fel némileg azokkal.*

Salamonnak 1074. október 28-án ezeket írja: «Hazád öregeitől megtudhatod, hogy a magyar királyság a római szentegyháznak tulajdona, melyet egykor István király minden jogával s hatalmával együtt felajánlott és áhitatosan át is adott szent Péternek. Azután meg a boldog emlékezetű III. Henrik császár, midőn szent Péter tiszteletére meghódította azt az országot, legyőzvénn annak királyát, szent Péter testéhez küldte lándsáját és koronáját, és triumphusa dicsőségére arra a helyre küldte a királyság jelvényeit, a melyet, mint tudta, annak főméltósága megilletett». A továbbiakban felhívja a pápa Salamont, hogy «megbánva hibáját, *a királyi pálczát, melyet kezében tart, ne királyi, hanem apostoli hűbérnek ismerje el.*

I. Géának, kit nem «rex»-nek, hanem csak «dux»-nak czímez, 1075. márczius 23-án így ír a pápa: «Azt hiszem, tudod, hogy a magyar birodalom, úgy mint más előkelő biro-

dalmak, kell, hogy szabad legyen, és nem lehet alávetve más királynak, mint *a szent és egyetemes római egyháznak, mely alattvalóival* nem úgy bánik, mint szolgálival, hanem valamennyit úgy fogadja, mint fiait. Mivel pedig most a te kezében van a hatalom, arra intünk, viseld gondját az egyháznak és engedelmességet (*obedientiam*) tanusíts a római egyház legátusai iránt, ha hozzád mennek.»

Az erélyes és hatalmas I. Lászlóval szemben azonban már sokkal szelidebb hurokat pengetett VII. Gergely. Az esztergomi érsekhez, Nehemiáshoz 1087. június 9-én írott levelében Lászlót már «rex»-nek nevezi, hűbérúri igényeit egészen elhallgatja s teljes szeretetét és jóakarátát ígéri «*Ō Excellentiájával*» s egész birodalmával szemben.¹

Mindezek után egész nyugodtan kimondhatjuk azon véleményünket, hogy VII. Gergely pápa igenis védte Magyarországot függetlenségét *másokkal szemben, de csak azért, hogy a pápai széktől annál inkább függővé tegye, s hogy hűbérúri igényeit nem érvényesíthette, azt az európai viszonyok és derék királyaink akadályozták meg.*

A pástorlevél még három más pápáról emlékezik meg, a következő sorrendben:

«Midőn Rudolf császár Magyarországot fiának, Albertnek, mint a birodalom hűbérét ajándékozta, felszólalt IV. Miklós pápa, kijelentvén, hogy Magyarország semmi idegen fejedelemnek nem lehet alárendeltje».

«III. Incze pápa egyik levelében ezt írja: «Nincsen vesztegetni való idő, nehogy ezen ország veszedelembé jusson, a mely az apostoli szék iránt való tiszteletben és ennek kegyelmében már régen és annyira megerősödött, hogy annak szerencsését vagy balsorsát magunkéval egynek tartjuk». A saját katasztrófa hallatára az öreg pápa sirt».

«Midőn a szentszéknek tudomására jutott, hogy Béla király szorultságában kényszerítve volt II. Frigyesnek oly ígéretet tenni, mely Magyarország függetlenségét veszélyeztette volna, IV. Incze pápa határozottan az ország függetlensége mellett foglalt állást és IV. Béla ígéretét semmisnek nyilvánította.»

¹ Mindezeket lásd bővebben az Athenaeum által kiadott Magyar Nemzet Története (AMNT.) II. kötetének 101., 102., 104., 127. lapjain.

Mindenekelőtt a sorrendre kell azt a megjegyzést tennem, hogy az időrendileg nem helyes, mert III. Incze 1198—1216., IV. Incze 1243—1254., IV. Miklós pedig 1288—1292. ült a pápai széken. Ennek daczára tartjuk meg a pástorlevél sorrendjét.

IV. Miklós pápa épen oly szempontból s épen úgy védte országunk függetlenségét, mint VII. Gergely. Mikor a szerencsétlen IV. László halála után az utolsó Árpád, III. Endre lépett a trónra, úgy I. Rudolf német császár, mint IV. Miklós pápa felléptek ellene. A császár, mint birodalmi hűbért, fiának Albertnek ajándékozta az országot; ezzel szemben a pápa az Anjouk igényeit támogatja. Rudolfnak megírja, hogy «a magyar királyság sokféle okból a római egyházhoz tartozik»; Lodomér esztergomi érseknek pedig ezeket írja: «Ismeretes, hogy ez a királyság régtől fogva a római egyházhoz tartozik. Meghagyjuk, hogy ezt tudomására hozd a világiaknak és egyháziaknak egyaránt, és különösen azokkal, kik azt állítják, hogy valami joguk van a királysághoz, értesd meg, hogy ez a birodalom a római egyházé és hogy mindenki köteles az egyháznak ezen jogát ezentúl is sértetlenül fentartani».¹

A mi III. Inczét illeti, kétségtelen tény, hogy ez a hatalmas pápa, a pástorlevélben idézett sorokban részvétét és rokonszenvét fejezi ki a magyar nemzet iránt, de azt se feledjük el, hogy ő is a legerősebben hangsúlyozta «*az apostoli tekintélyt, melyből eredetét vette a magyar királyság koronája.*»²

Az az öreg pápa pedig, ki a sajói katasztrófa hallatára oly meghatóan zokogott, a kit azonban a pástorlevél nem nevez meg, IX. Gergely volt. (1227—1241. aug. 21.) Lássuk csak, hogy viselkedett a pápaság a tatár özöntől fenyegetett szegény országgal szemben.

«IX. Gergely pápát — írja Marczali — egészen leköti az a harcz, melyet a császár ellen vív, és az egyház feje csak a maga személyes ügyét nézve, érzéketlenné válik a tőle annyira kegyelt királynak (IV. Béla) és a hitbuzgó országnak sorsa

¹ AMNT. II. köt. 578. l.

² U. o. 369. l.

iránt. Az év (1241.) elején sürgeti Bélát, ki épen akkor készül a tatár ellen, ne vonja meg segítségét anyjától, az egyháztól. Rossz néven veszi, miért nem engedi az általa egybehívott zsinatra menni az érsekeket, a püspököket. Úgy ír, mintha tatár nem is volna a világon, mintha a magyar királynak nem saját országáért kellene élet-halál harcot vívnia. Magyarországon ugyanakkor, 1241. február közepén kereszties hadat hirdet a császár ellen! Azokat, kik a szent földön viselendő háborúra tettek fogadalmat, biztosítja, hogy jobb, ha erejüket az egyház belső ellensége ellen fordítják.»

«Béla később, menekülése után, segítség adásra szólítja fel a római széket. De a pápa, ki az egész keresztény világot megadóztatja, hogy a császárt eltiporhassa, *Magyarország javára nem áldoz sem egy katonát, sem egy márkányi pénzt.*»

«Béla király, miután júniusban visszatért birodalmába és Zágrábban kissé fellelékzett, ünnepélyesen segítséget kért a keresztényiség két előjárójától. IX. Gergelyvel szemben hivatkozik őseinek és magának hódolatára a szent szék irányában. A pápa a legnagyobb dicséretekkel halmozza el a szerencsétlen királyt és elmondja, minő keserves könyeket ontott miatta. Hanem neki is előbbre való a Frigyes elleni harcz. «Majd ha Frigyes, kit császárnak neveznek, megalázva magát, bűnbánó szívvvel meghódol az egyháznak, lehet majd oly békét kötni vele, mely Istennek tiszteletére, a katolikus hitnek öregbítésére, a keresztény nép javára fog válni; úgy hogy aztán téged is teljesebb segítségben fogunk részesíthetni.» A császár és a pápa megegyeznek abban, hogy Magyarország várjon addig, míg ők ügyöket elintézik.»¹

Igy állván a dolgok, én a pásztorlevélben nem emlegettem volna az öreg pápa könyeit!

A mi végre IV. Incze pápa azon intézkedését illeti, hogy IV. Bélát feloldotta II. Frigyesnek tett ígérete alól: ez által a pápa semmi különös szivességet vagy kegyet nem tanusított Magyarországgal és királyával szemben. IV. Béla ugyanis oly feltétellel ajánlkozott hűbéresévé lenni a császárnak, ha ez őt és országát a tatárok ellen megvédi. Ígérete illetőleg a vácsi püspök által nevében tett hűségi eskü *feltételhez volt kötve*, melyet azonban II. Frigyes nem teljesített. Ha a feltétel nem

¹ AMNT. II. k. 488—489. l.

teljesítették, a feltételes eskü már *önmagában* érvénytelen. Ez alapon menté fel a pápa IV. Bélát a hódolati eskü alól.¹

Mindezeket azért kellett kissé bővebben tárgyalnom, hogy *igaz világításban* állhassanak előttünk a pásztorlevélben szereplő öt római pápának hazánk s nemzetünk függetlensége, sőt létezése irányában szerzett érdemei!

A pásztorlevél másik pontja, melyet még be akarok mutatni s néhány megjegyzéssel kísélni, *a magyar nemzeti művelődésről és oktatásügyről* szól.

«Az iskola civilizatorius erejét nem lehet kétségbe vonni, ezek pedig Magyarországon katolikusok voltak; öt századon át kizárólagosan e jelleggel bírtak, a legújabb időkig is nagyrészt az egyháziak kezeiben vannak. Ugynevezett állami tanodák nem léteztek; más, nem katolikus tanodák az egyház tanodáival nem igen versenyezhettek, a kulturai élet tehát a katolikus tanintézetekben bírta kútforrását, tápláló erejét. A családi nevelés keresztény volt, az iskola ezt folytatta és átvitte az államéletbe és ha igaz, hogy a kié az iskola, azé a jövő; úgy Magyarországra el lehet mondani, hogy a kié volt az iskola, azé volt a mult. Államférfiaink, törvényhozóink, bíráink, hadvezéreink a katolikus anyák térdein, a katolikus iskolák padjain szívták magukba a műveltséggel együtt a haza- és a szabadságszeretetet. A XV-ik században Mátyás király udvara a nyugateurópai tudományosságnak és műveltségnek gyűlhelye volt. A XVI-ik században az Oláhok, Verancsicsok, Újlakiak, Telegdiék dicsfényvel övezték a magyar kulturai törekvéseket. A Jézus-társaság a klasszikai műveltségnek kölcsönzött hasonlíthatatlan fényt. Felemlítsem-e a nagy Pázmányt, megvénknék és városunknak szülöttjét, a magyar könyvnyelv megeremtőjét? Kinek tevékenysége Magyarország sorsára oly rendkívüli befolyást gyakorolt».

E «magasröptű» fejtegetéseknek egészen méltó és természetes pendantja a következő tétel is:

«Katholikus államférfiaink érdemeit arany betűkkel jegyezte fel a történelem. A katolikus Széchenyi ébresztette fel a nemzetet tespedéséből; tetszhalálából pedig egyházunk fia, a nemzet bálványa, Deák Ferencz».

Ime *«így csindlódik a história!»* kiálthatnánk fel mi is

¹ Horváth M. Magyarország történelme. Pest, 1871. II. kötet 52. l. Szalay L. Magyarország története. Pest, 1861. II. kötet 59. l.

Kossuth Lajossal, kinek nincs helye a nemzet Pantheonában, mert lutheránusnak született!

A magyar protestantizmus nemzeti és kulturális örök érdemeit azonban egyszerűen letagadni, a történelem táblájáról mintegy spongyával letörölni, még oly hatalmas kéznek sem lehet, mint a Schlauch biborosé. Manapság már *«protestáns kornak»* nevezi a magyar irodalomtörténet egyik nevezetes és virágzó korszakát az elfogulatlan tudomány, melynek mezején *nem protestáns író* teszi ezen, a mily előismerő, ép oly igaz vallomást: «Magyar iskolával és magyar sajtóval küzdött és győzött az új hit, úgy hogy egyszerre örök dicsőségül két nagy vívmányt ér el, megteremti a magyar könyvirodalmat és nevel hozzá magyar olvasóközöniséget».¹ Pázmány Péternek nem kellett a magyar könyvnyelvet megteremteni; megteremtették azt már jóval ő előtte a szegény protestáns reformátorok és írók!

Nem protestáns, de római katolikus papi író teszi azon beismerő vallomást, hogy mikor Pázmány a primási széket elfoglalta, (1616.) a magyarországi r. kath. egyház még mindig szomorú állapotban volt. Az egész országban nem létezett magasabb r. kath. tanintézet, és csak egy papnövelde állott fenn.² Tehát több, mint hat évtizeden át, mondhatni kizárólagosan protestáns kézben volt a magyar közoktatás! És ezekről a protestáns tanítókról és tanárokról, Schlauch közvetlen püspök-elődjének, Ipolyi Arnoldnak egyik művében³ olvasható az elismerő nyilatkozat, hogy «többnyire jól iskolázott, külföldi akadémiákon tanult, tudományosan képzett, irodalmilag művelt és munkás, a hitvitákban gyakorlott, jártas, ügyes és buzgó» emberek voltak!

Ugyan hol voltak és mire voltak képesek azok a «kath. tanodák», midőn magában az esztergomi érsekség akkori székhelyén, Nagy-Szombaton is diadalt arat a protestantizmus és Telegdi Miklós érseki helynök 1576. május 12-én egy elkeseredett és kétségbeesett segélyt kérő levelet ír XIII. Gergely

¹ A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. I. köt. 148. l.

² Fraknói Vilmos: Pázmány Péter (Budapest, 1886.) 180., 181. l.

³ Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály megtérése története (Budapest. 1875.) 29. l.

pápához,¹ melyben a következő pontok találhatók: «Eversio, perniciosque universis Hungariae ecclesiis certissima impendet... nec usquam fidei catholicae ac Romano nomini locus erit». A római katolika hitnek még csak a neve sem marad fenn többé!

Ennyit a multról. A jeienre vonatkozólag még egyetlen állításra kell reflektálnunk. Azt olvassuk a pásztorlevélben, hogy «*az iskolák a legújabb időkig is nagyrészt az egyháziak kezében vannak*». Ezen állítás után azt kellene hinnünk, hogy a hazai iskoláknak *legalább is felét* a r. kath. egyház tartja fenn és látja el tanerőkkel. A statisztika azonban, mely ellen sem ékesszólás, sem dialektika nem használ semmit, más bizonyít. Az iskolák túlnyomó zömét, t. i. a nép- és középiskolákat véve fel, 1887-ben a *népiskolák* közül

római kath. volt	32·40 %
protestáns és unitárius	23·00 %
egyéb felekezeti	27·28 %
nem felekezeti	17·32 %

A *középiskolák* közül pedig:

római kath. volt	34·00 %
protestáns és unitárius	30·80 %
egyéb felekezeti	2·20 %
nem felekezeti	33·00 %

Megjegyzem, hogy a r. kath. középiskolák közé az ú. n. «királyi katolikus» intézetek is beszámítvák.²

Ezekkel a hiteles adatokkal most már hasonlítsuk össze a felekezetek számarányát az 1890. évi népszámlálás szerint. A tulajdonképeni Magyarország területén (Horvát-Szlavonországot és Fiumét nem számítva) van

római, görög, örmény kath.	58·80 %
protestáns és unitárius	22·83 %
görögkeleti	13·64 %
izraelita	4·67 %
egyéb	0·06 %

¹ Schmith: Episcopi Agrienses. Nagy-Szombat, 1768. III. kötet 115., 117. l.

² Ez adatokat, bár nem épen ily csoportosításban, dr. Bartha Béla «Statisztikai tanulmányaiból» vettem át.

A számok tehát minden ékesszólásnál szebben bizonyítják, *hogy a r. katolikusok jóval kevesebb, a szegény protes-
tánsok jóval több nép- és középiskolát tartanak fenn ma is,* mint a mennyi a népesség-arány szerint reájok esnék. Ezt is jó lesz megjegyezni a millennium ünnepi esztendejében!

Ezeket kívántuk a biboros-püspök pásztorlevelének két fő pontjára elmondani. Az igazság érdekében azonban meg kell jegyeznünk, hogy Schlauch biboros, ki ezen pásztorlevelében a történeti és statisztikai kétségtelen tényekkel ellentétes állításokat engedett meg magának, egy másik millenáris művében, azon nagyszerű beszédben, melyet, mint felkért szónok, Biharvármegye díszközgyűlésén f. é. május hó 12-én tartott, annyira kibontakozott az exclusivitas kötelékeiből s annyira felül emelkedett minden felekezetességen, hogy remek szónoklatában csakis *általános* magyar és nemzeti eszméknek hódolva, *a szabadságot és hazaszeretetet* dicsőítette s a leggondosabban elkerült minden oly vonatkozást, sőt minden oly szót, mely *bármely vallású* honfitársának hitét és vallásos meggyőződését legtávolabbról is kellemetlenül érinthette volna. Vajha a biboros hercegprimás is hasonló szellemben szerkesztette volna meg azon szintén hazafias és nagyjelentőségű beszédet, melyet a Mátyás templomban a király és az ország színe előtt május hó 3-án elmondott; de ez a szónoklat annyira át van szöve a Mária-cultus' és a szentek tiszteletének dogmájával, hogy a hallgatóságnak, vagy mondjuk: a nemzetnek csakis római katolikus részére gyakorolhatott zavartalan hatást; míg Schlauch május 12-iki beszédének méltán és szívéből tapsolt a meggyűlés minden hallgatója, sőt az egész ország.

Az egyes pásztorleveleknél talán még szélesebb körökben terjednek el és mélyebb hatást gyakorolnak azon alkalmi kiadványok, melyek díszes kiállítással olcsó árt egyesítnek s egyenesen oly célzattal írvák, hogy a legfogékonyabb lelkekre, az ifjakra gyakoroljanak maradandó, sőt irányító és vezérlő hatást.

A Szent István-Társulat két ilyen, az ifjúságnak szánt alkalmi munkát adott ki legközelebb. Az egyik: «A magyar történet századai», írta Lőrincz Gyula főgymnasiaumi tanár; a másik: «Irodalmunk a millenniumig, olvasmányul a serdülő magyar

ifjúság számára», írta Pintér Kálmán. Mindkét munka elég terjedelmes, szép kiállítású, képekkel bőven el van látva s díszes egész — vászonkötésben egyenként 80 krajczárért kapható. Vajjon mikor lesz a mi Protestáns Irodalmi Társaságunk olyan szerencsés anyagi helyzetben, hogy ilyeszerű műveket és ily áron, ezer és ezer példányban terjeszthessen el?!

Ez a két alkalmi munka, szellemére nézve egymástól lényegesen különbözik. Míg ugyanis a Pintér Kálmán által írott irodalomtörténet, pár alig feltűnő s nem lényeges szempontokat érintő túlzás leszámításával, a legnagyobb elfogulatlansággal és tiszta ítélettel kezeli tárgyát s méltatja az írók érdemeit, úgy hogy e munkát bátran, sőt szívesen odaadom bármely protestáns ifjú kezébe is: addig dr. Lőrincz magyar története, attól fogva, hogy a reformáció fellépését kezdi tárgyalni, rakva van igazságtalan, elfogult, sőt valótlan állítások egész halmazával.

Egyetlenegy pontot akarok erre nézve bizonyítékul felhozni, de azt hiszem, ez az egy is nagyon elég lesz.

«Az új tan (a biblia tetszés szerinti magyarázata) *pápa nélkül* állít fel egyházi tetteket, az amúgy is romlott társadalom pedig, a hitújítók által most már teljesen fölszabadítva a pápaság hatalma alól, vak szenvedélyvel forgatja föl még a jó intézményeket is, milyen pl. a szerzetesi élet. 1520—50 között a hitújítók mindenkit maguk részére hódítanak, a kinek érdekeit kielégítették. A vagyonszerzés, a lazább erkölcsök, a hit kérdéseinek egyéni felfogása, tetszésszerinti alkalmazása, mind kedveztek az önzésnek és az emberi gyengeségeknek».

«Protestáns vallásra áttérni előny volt, mert e szerint *élni* bárhogyan lehet; elég ha hiszünk, azért üdvözülünk. A hit és erkölcsök eme veszedelmével szemben a pápaság sem maradhatott tétlen . . . . . Ellenreformáció keletkezik a szellemi élet minden terén, a hol hamist tanítottak az igaz helyett. Ez ellenreformáció fővezére természetesen a pápa, katonái a szerzetesek (különösen a jezsuiták), fegyvere — miként a protestantizmusé — a sajtó, helye pedig a szószerk, gyóntatószék és az iskola. Ő csak az emberek lelki üdvének gondviselője, anyagi fegyvert nem használhatott. Ez a feladat a királyokra és népekre várt, mint a kik jogosítva, sőt kötelezve vannak a társadalmi felfordulást megakadályozni, az anyagi érdekeket megóvni. Ha az egyházi és világi hatalom működése kezdettől fogva együttes lett volna, Európa ma tisztább volna a szellemi

tévelygésektől. Aligha volna racionalizmus, materializmus, melyek a protestantizmusból kifejlődve, annyi boldogtalanságot okoznak az emberek lelki életében». (102—104. lapok.)

Ime, így csinálódik a história, így tanítják a magyar róm. kath. ifjúságot protestáns honfitársaik megvetésére, gyűlölésére, épen a millennium évében, ad majorem Dei gloriam!

Távol van tőlem, hogy a fentebbi idézet felháborító állításait megjegyzésekkel kísérjem; csakis egyetlen egy pontra kívánok megjegyzést tenni.

Tehát «a protestáns vallás szerint *élni* bárhogy lehet, elég ha hiszünk, azért üdvözülünk». Mennyi és mily iszonyú vád foglaltatik a «sola fide» magasztos elvének ezen gonosz félremagyarázásában, nem kell bővebben fejtegetnem. Minden prot. hitvallás, minden protestáns vallástani kézikönyv, a tudományos hittanoktól kezdve le egészen az elemi iskolás gyermek pár lapnyi kátéjáig, a legvilágosabban megczáfolja az idézett sorokban foglalt a mily alaptalan, ép oly gonosz és sértő vádat.

Legjobban megczáfolja azonban a statisztika. Épen most került a kezem alá egy közlemény,¹ mely szerint dr. Brownson O. A. római katolikus theologus a «Catholic Review»-ban a következőket írja: «Térj be akármely fogházba vagy börtönbe és kérdezd meg a fegyenczeket, milyen vallásúak és legnagyobb részök azt feleli: én római katolikus vagyok. Skócia lakosságának $\frac{1}{12}$ része r. katolikus, és mégis $\frac{1}{3}$ részét képezik a gonosztevőknek. Angolországban és Walesben a lakosság $\frac{1}{20}$ része r. katolikus és mégis $\frac{1}{4}$ részét szolgáltatja a börtönöknek. Irlandban 25 perczent protestáns és 75 perczent katolikus van, és mégis hat r. katolikusra esik egy protestáns fegyenc».

Szűnjék meg azért bárki is a protestántizmust, mint elvet, akár erkölcstelenség, akár erkölcsi lazasság okozójául tüntetni fel, mert az élet, a statisztika azonnal meghazudtolja állítását!

Végezetre egy, a mily különös, ép oly megdöbbentő jelenségre akarom a közfigyelmet felhívni. A magyar történetírásnak minden mellékes, tehát felekezeti érdektől is független művelésére

¹ Dunántúli Prot. Lap. 1896. évf. 19. szám, 297. lap.

alakult meg harmincz évvel ezelőtt s szerzett e téren nagy és elévülhetetlen érdemeket a «Magyar Történelmi Társulat», melynek jelenlegi elnöke, két alelnöke és titkára, tehát épen vezérférfiai egytől egyig a két protestáns egyház előkelő tagjai. Isten ments, hogy ez esetleges ugyan, de mégis jelentőséggel bíró körülményből valami reményt és óhajtást táplálnánk arra nézve, hogy a Magyar Történelmi Társulat, vagy annak havi folyóirata, a «Századok» protestáns propagandára vállalkozzék; mert hiszen e Társulat és annak közlönye azonnal megtagadná magasztos és nemes hivatását, ha eltérve a magyar történelem minden mellékes érdektől ment, független művelésétől, felekezeti vagy más tendenciák szolgálatába állana; azonban azzal a megdöbbentő jelenséggel találkozunk, hogy különösen a legújabb időkben a «Századok»-ban oly irányzatú és szellemű dolgozatok és könyvismertetések jelennek meg, mintha a nevezett folyóirat nem a «Magyar» — hanem egy «Római katolikus Történelmi Társulat» közlönye lenne.

Így csak a legközelebbi — májusi — füzethől is két ecclatáns példát mutathatok fel erre nézve.

Egyik az, hogy a Beöthy Zsolt szerkesztette monumentális magyar irodalomtörténet bírálója, a többek közt így nyilatkozik:

«Széchy Károly azt állítja Alvinczi Péterről *több merészséggel mint igazsággal*, hogy az észbeli okok és tekintélyi hivatkozások ugyanoly bőséggel rendelkezik, a magyaros szólások és közmondások ugyanoly csattanóságával és a logikának ugyanazzal a syllogismusokban és alternatívákban mozgó kerülhetetlen következtetésével, mint Pázmány». (458 lap.)

Odáig jutottunk tehát, hogy a Magyar Történelmi Társulat közlönyében «*merészségnek*» meri egy bíráló minősíteni azt, ha valaki Alvinczi Pétert Pázmánynyal — irodalmi, nyelvi és tudományos szempontból — parifikálja, egyenlő polczra állítja!

De még érdekesebb a másik példa. Egy X. Y. jegyű bíráló, a 463—465. lapokon nagy dicséretekkel ösmertet egy *középkorai vallástani kézikönyvet*, melyet «A róm. kath. egyház egyetemes történelme, tekintettel Magyarországra» cím alatt Buday Gerő zombori *állami főgymnasiumi hittanár* írt. (Második

kiadás. Budapest, Eggenberger, 1896.) Ezen egyháztörténeti kézikönyv szerint, mely természetesen «főpásztori jóváhagyással» jelent meg, *Bocskay István* «zendülő», *Thököly Imre* «lázdó», *II. Rákóczy Ferencz* azonban már csak «felkelő»; (90. és 91. lapok) továbbá «a protestáns lelkészek nem feleltek meg a népek kívánalmainak, tudatlanságuk és erkölcstelenségük miatt minden tekintélyüket elvesztették; a protestántizmus a tudománynak sem volt hasznára, mert a reformátorok tudományos törekvését egyoldalúság jellemzi. Bármely oldalról vizsgáljuk a XVI. századbeli hitújítás eredményét, azokat örvendetesnek nem lehet mondanunk». (102. lap.)

Ime, *így* tanítja a történelmet egy *állami* főgymnasiumban egy r. katolikus (valószínűleg az *államtól* díjazott) hittanár; a Magyar Történelmi Társulat közlönyének pedig nincs semmi kárhóztató megjegyzése egy ilyen, *egyenesen bántó valótlan-ságokat* hirdető munkára; sőt azt mondja róla a bíráló, «az egész munkán meglátszik, hogy a szerző a tanuló ifjúságot *jó hazafiaknak* akarja nevelni!» Gyönyörű hazafiség, a mely szerint Bocskay, Thököly zendülők és lázdók!

Vigyázzunk azért tisztelt olvasóm, *intra et extra muros* egyaránt; tegyük meg *a történeti irodalom terén is* kötelességünket, mert különben nemsokára azon veszszük észre magunkat, hogy az egyoldalú, felekezeti jellegű, irányzatos «*történelemcsinálás*» minden térre, minden mezőre benyomul és diadalt arat!

Historicus.

A VALLÁSOKTATÁS REFORMJÁHOZ.

Ismeretes, hogy a reformpolitikai áramlatok felülkerekedése folytán újabban nálunk is megindult a harcz, mely az iskola teljes laicizálását s nemcsak a felekezeti, de egyáltalán a vallás-oktatás teljes kiküszöbölését tűzte ki célul. Ezen törekvések kiinduló pontja nem kisebb tekintélyű testület volt, mint maga a középtanodai tanárok országos egyesülete. S jöllehet az első megdöbbenés láttára, melyet az egyesületnek a vallásoktatás ily irányú reformja országos kongresszuson való szövatételét czélzó határozata keltett, a meggondoltabb elemek siettek sán-czaikba visszavonulni, azért kétséget nem tőr az a tény, hogy a vallásoktatás eltörlésének fájdalom. immár a magyar tanári kar soraiban is vannak hívei, s hogy a fölvetett kérdés ezzel formáserint is napirendre van tűzve s annak az atheistikus tanok szája ize szerint való további propagálása aligha feltar-tóztatható.

Tartozunk az igazságnak azzal, hogy tudomásunk szerint is, egy jelentékeny tábora azoknak, kik e tárgyat most szőnyegre hozták, be fogja érni a vallástánítás reformjával, mely hogy ez idő szerint jelentékeny kivánni valókat hagy hátra, abban a tanügyi kérdésekkel foglalkozók túlnyomó száma meggyőződése között nincs véleményeltérés. De végzetes csapás volna magyar kulturánkra minden oly velleitás felszínre jutása, mely ebből a hittánítás teljes] eltörlése mellett kovácsolna fegyvert s a magyar nemzeti társadalom egységén ütött mély réseket még tágítani hagyná.

Szerintünk is szakítani kell azonban a vallástánítás eddigi rendszerével s a vallásoktatás főczélja és tárgya a *gyakorlati keresztyénség* kell hogy legyen jövőre s azok a dogmak, melyek cselekedeteinkre irányadó befolyást gyakorolnak. Ilyenek pedig Isten létele, a lélek halhatatlansága. Ezek az igazságok, elvitat-hatlanul, még oiy emberekre is befolyást tudnak gyakorolni, kik azokkal szemben kételkedő álláspontra helyezkednek.

Senki sem tagadhatja, hogy nem csupán az Istenben való hit, hanem a lélek halhatatlanságába vetett hit is erős és elhatározó hatást gyakorol az emberek érzelmeire és cselekedeteire. Még azon népeknél is, melyeknél a halhatatlanságot kétségbe vonták, mélyen bírt ez hatni a kételkedő szívére, sok gonosz tettől visszatartotta, s lelkét vagy a megtorlás iránti félelemmel, vagy a várható jutalom örvendező reményével töltötte el. «Tudd meg» — mondja az agg Kephalos, Plátó «Köztársaság»-ában Sokrateshez — «tudd meg óh Sokrates, ha valaki a halál határához közel ér, akkor valami aggodalom szállja meg azon dolgok miatt, melyeket különben szokva volt félvállról venni; mert a régi mese Hadesről, melylyel addig csak gúnyolódtak, hogy ott a gonosztevőt szigorú ítélet várja, kínos félelemmel tölti el a lelket s azt a rémítő gondolatot serkenti életre: hátha mégis igaz lenne! És ekkor akár lelki gyöngeségből, mely az aggkor következménye, akár azért, mert a kétely tárgyának megoldását közeledni látják, újra elő rántják az egész mondát s lelkiismeretesen kutatják és vizsgálják. Innen a nyugalanság, innen a félelem, mely az aggastyán lelkét hatalmába keríti. Remegve fürkészi, nem követett-e el valakivel igazságtalanságot s életének áttekintése közben sok rosszat vesz észre, melylyel lelkét beszennyezte. Oda van nyugalma; mint egy gyermek, borzadálylál retten fel álmaiból, reszket és töprengő aggodalom s a jövő bizonytalan félelme közt tengeti életét. Ellenben a ki nem tud semmi vétkéről, azt a legédesebb remény ringatja el, az aggkor jóságos gyámolítója, mint Pindar nevezi. Mert azt nagyon szépnek és helyesnek találom, óh Sokrates, a mit ő erről énekel: «ki nemesen és erényesen töltötte éveit, azt az a lélek-emelő remény kíséri, az aggastyán jóságos gyámolítója, mely mindenekelőtt le tudja bilincselni az ember nyugtalan ösztöneit».

De ha a vallás és különösen a keresztyén vallás igazságainak az emberi társadalmat erkölcsileg átható eszméit a létező társadalmi rendszer rendíthetlen alapjának ismerjük el, akkor vajjon lehet-e kérdéses az is, hogy ezen eszmék meggyökereztetésének leghathatósabb és leggyümölcsözőbb tere a család mellett maga az iskola, az emberi életre messze kiható intézményeivel, az ott nyert első benyomásoknak erkölcsi magatartásunk egész jövőjét eldöntő tapasztalataival

Általán elismert igazság, hogy az első eszmék és fogalmak a legerősebbek és legmaradandóbbak. Horatius óta számtalanszor ismételték már, hogy:

«Quo semel est imbuta recens, servabit odorem,
Testa diu».

Igaz, hogy a gyermek még sokkal gyengébb képességekkel rendelkezik, hogysen egy vallás tételeit megvizsgálhassa s azok fölött gondolkozhassék. De nem is arra van szüksége, hogy vizsgálódjék és fontolgasson, hanem hogy higgyen. Sőt a sok bizonyítás a vallástanításnál egyáltalán nem is helyeselhető; még ott is, a hol erre egyáltalán szükség lenne, ott is inkább érzékítés, kijelentés formájában ajánlatos tenni, semmint száraz argumentációval. Oly kérdéseket, mint a milyen a lélek halhatatlansága, Isten létele s mindazok az igazságok, melyek a keresztyén vallás talpköveiül szolgálnak, a gyermeki lélekbe mint axiomákat kell beleültetni, nem pedig mint csupán bizonyításra szoruló tételeket. Emigy tartani lehet, hogy kevésbbé mélyen hatolnak bele sziveikbe, vagy pedig csak a kétely és polemia magvai elhíntésére szolgálnak.

Tisztába kell jönnünk a felől, hogy vannak igazságok, melyeket a férfi ép oly kevésbé foghat fel, mint a gyermek, de a gyermek előbb elhisz, mint a férfi. Nevetséges dolog a pozitív vallás vagy a szentírás nemesítő hatását azon a czímen vonni kétségbe, mivel a bibliai történetek oly jelenségeket magyaráznak, melyeknek egyidejűleg az exact tudományok egészen más értelmezést adnak, a mi ellenmondásokra vezet a gyermek lelkét.

Ismeretesek Rousseauanak «Emil»-jében fejtegetett elvei a vallásoktatás tárgyában, melyekhez azt a tanácsot köti, hogy a nevelők és oktatók a vallástanítást ne kezdjék igen korán a gyermekeknel. A mit ő mond, az megérdemli, hogy még azok részéről is figyelemre méltattassék, kik, mint mi, nincsenek vele egy véleményen. Kövessük tehát Rousseau fejtegetéseit.

«Szünjünk meg — mondja Rousseau — az igazságot azoknak hirdetni, kik nem képesek azt megérteni, mert ezáltal csak a tévelygést állítjuk helyébe. Jobb volna egyáltalán semmi fogalommal sem bírni az istenségről, semmint róla alszerű, fantasztikus, eltörpítő, vagy hozzá méltatlan fogalmakat alkotni. Kisebb baj az Istent félreismerni, mint őt kisebbiteni. Jobb szeretném, mondja a jó Plutarch, ha azt hinnék, hogy nincs Plutarch a világon, semmint hogy azt mondják, hogy Plutarch igazságtalan, irigy, féltékeny és zsarnok, a ki többet követel, mint a mennyit másoknak tenni enged. Az idomtalan képzeteknek, a melyeket a gyermek lelkébe Istenről rajzolunk, nagy hátránya, hogy ezek a képek fejében maradnak, míg csak a gyermek él, s ha felnőtt, nem fog más Istent megérteni, mint a gyermekek Istenét. Svájczban egy jó és istenfélő anyát ismertem, a ki annyira meg volt győződve ezen alapelvről, hogy fiát zsenge korában nem akarta a vallásra tanítani, attól félve, hogy

majd ezzel a kezdetleges oktatással beérve, értelmes korában is el fogja hanyagolni a jobb tanokat. Ezen gyermek előtt soha sem beszéltek máskép Istenről, mint megfontolt igaz tisztelet érzetével; mihelyt ő kezdett volt beszélni, hallgatást parancsoltak rá, mint oly dologban, mely az ő kicsinységéhez képest igen nagy, igen magas. Ez a tartózkodás fölébresztette a gyermek kíváncsiságát; önzése sovárgott azon pillanat után, midőn meg fogja ismerni az előtte oly gondosan takargatott titkot. Minél kevesebbet beszéltek hozzá Istenről, minél kevésbbé túrték, hogy ő is azt tegye, annál többször foglalkozott ő Isten gondolatával. Istent látta mindenütt s az egyetlen dolog a mitől ezen titkolózásnál félnek, ha nem alkalmaztatnék elég óvatosan, az volna, hogy ezzel egy ifjú képzelődését túlságosan feltűzelhetnék, fejét elcsavarnák s végre hívő helyetti valóságos rajongóvá tehetnék.»

Egy bizonyos tekintetben Rousseau eszméivel meglehetősen rokon az, a mit Kant fejez ki paedagogiájában, ki szintén azt mondja hogy: «Gyermekeinknél is mint önmaguknál arra kell vigyázni, hogy Isten nevével ne éljünk annyiszor vissza. Ha mindjárt üdvözléseknél, sőt vallásos értelemben használjuk is, ez is visszaélés. Isten fogalma, nevének minden kiejtésénél, áhitattal kell, hogy áthassa az embert s azért csak ritkán és sohasem volna szabad könnyelműen használni azt. A gyermek meg kell hogy tanulja, hogy tiszteletet érezzen Isten előtt, mint az élet s az egész világ ura előtt, mint az emberek gondviselője s végül mint azok bírója előtt. Mondják, hogy Newton, valahányszor Isten nevét kiejtette, egy ideig szünetet tartott és gondolatokba mélyedt».

De ha eszmemenetők lényegében Kant és Rousseau meg-egyeznek is, annál inkább eltérnek a vallás erkölcsi oktatás methodusára vonatkozó végeredményeikben. Kant épenséggel nem teszi magáévá Rousseau radikális reformjának végelveit, melyek a vallásoktatásnak a tanítás anyagából való teljes kiszorítására vezetnének. Ő csak annyit enged meg «Anfangsgründe der Tugendlehre» című művében, hogy valóban fontos, hogy a vallásos nevelésnél az erkölcsi katechismust ne vegyítsük össze a vallási katechismussal, s még kevésbbé tegyük azt hátrább emennél, hanem mindig az előbbit fejtsük ki a legnagyobb szorgalommal és tüzetességgel, mert a nélkül aztán a vallás nem volna egyéb képmutatásnál, a köteleességeknek pusztá félelemből való teljesítésénél s olyasminek hazudozásánál, a mi nem él benne szívünkben.

Más irányban végződnek Rousseau következtetései, kinek álláspontjából foly az a tanácsa is, hogy a vallásoktatást finöven-
dekeknél a 16-ik életévig kell halasztani, ellenben leánygyerme-

keknél korán kezdeni, «mert — teszi hozzá — ha addig várnánk, míg ők is képesek lesznek a vallás komoly tárgyait vizsgálódásuk körébe vonni be, azt kockáztatnók, hogy soh'se lehetne velök erről beszélni».

Látni lehet, hogy a svájci filozof álláspontja mily rendkívül gyöngé a vallásoktatás kérdésében. Nem lehet érteni, miként hozhatja fel a svájci anya példáját a korai vallásos nevelés ellen szolgáló argumentumul, mikor az inkább annak az ellenkezőjét bizonyítja. Hiszen az az anya nem tett egyebet, mint hogy épen fölhívta gyermeke figyelmét Istenre, s úgy járt el, hogy példája valóban utánzást érdemel. Ritkán beszélt Istenről, s akkor is csak keveset és ünnepélyesen; visszautasította a korai és éretlen kérdezősködéseket s oktatásait abba a titokzatos homályba burkolta, mely mindig oly élénken hatott az emberek kedélyére, mint ezt a régiek mysteriumai bizonyítják.

Eddig tehát mi is tökéletesen egyet érthetünk Rousseauval, de nem azt a következtetést vonjuk ki az egész helyesen felállított praemissákból, mint ő teszi. Hiszen mi egyéb Rousseau módszere, mint positiv elismerése annak, hogy a gyermeki lelkek vallásos vezetésére a zsenge korban föltétlenül szükség van? Menjünk tovább és konstataljuk mindenekelőtt minden paedagogus egyező tanúsága szerint, hogy a Szentírás olvasása a gyermeket mily gyönyörrel s érdeklődéssel tölti el. Hány tanulságos és megható példa tárul itt fejlődő lelkük elé: a gyermek Krisztus a templomban, a Jákob kútjánál, a viharzó tengeren, a kisdedek között stb. Azután a hasonlíthatlan példabeszédek a könyörülő szamaritánusról, a vámszedőről és farizeusról, az elveszett fiúról, a szőlőmunkásokról stb.

A baj csak az, hogy mindezek nincsenek chronologiailag rendezve és hogy ez a hiány megnehezíti Jézus történetének áttekintését. Egyúttal ezek kivonatok az evangelisták irataiból, és valóban nincsenek a gyermekekre való tekintettel átdolgozva. Arra nézve, hogy a vallásoktatásnál vezérfonalul szolgálhassanak, ily irányú feldolgozásra — el kell ismernünk — szükség van, s ebben látjuk mi iskoláinkban a vallásoktatás reformjának egyik főfeladatát.

Nem kevésbé szükséges azonban magának az előadás módjának javítása is. A legtöbb hitoktatónak hiányzik külső és belső előadási képessége. Az a hivatottság, hogy lángoló nyelvel szólhasson tanítványaihoz. Vannak vallástanítók, kiknek katechizációi nem egyebek a gyermeki emlékező tehetség próbatételeinél, s ismét mások, kiknek methodusa bizonyos inverziók mesterkéltségek körében áll, melynél tiz kérdésnél és az azokra

adott feleleteknél is mindig ugyanazon szavak térnek vissza. Mindkét módszer merő mechanizmus, a gépiességgel nem lehet oktatást, legkevesébbé vallásos oktatást végezni.

Akárhányan élnek hittanítóink közül oly nyelvvezetettel, mely illhetik theologusokhoz, de nem a gyermekekhez, kik előtt mindez érthetetlen marad, vagy ismét az alaposság látszatától hagyják magokat félrevezetni, és száraz demonstrációkba merülnek el. Mindkét esetben a hallgatók füle vagy legjobb esetben emlékezeté megtelik csengő szavakkal, de az elme üres, s a szív hideg marad. Nem volna szabad szem elől téveszteni soha, hogy a vallás nem az emlékezet, de még nem is csupán az értelem dolga, hanem a szívé, a kedélyé is. Keveset használ könyv nélkül, emlékezetből tudni a hitcikkelyeket s azok bizonyítékait, s ezeket mások előtt szajkómódrá elmondani tudni. A keresztyénség nem szókat, hanem tetteket követel.

A mi a gondolkozó emberek, sőt a nép és a gyermekek előtt is a vallásoktatást legalkalmasabb megfosztani nimbuszától, az nem annyira az anyag túlságosan sok vagy túlságosan kevés volta, hanem az, a miről már a régi jezsuita Joannes Bisselius is panaszkodott: a formának homályossága, sekélyessége, lelketlen szárazsága. Az a művészet, hogy valaki nemesen népies, nemesen gyermeteg legyen, fájdalom, igen ritka. De ép ezért ez legyen minden vallásoktató törekvéseinek főcélja. A legtöbb hittanító felnőttekhez, gyermekekhez, tudósokhoz és tudatlanokhoz egyforma nyelven beszél. Inkább a tárgyat, mint a hallgatókat, s a hely és idő körülményeit tartva szem előtt, oly munkát végez, mely hasonlíthat egy tudományos dissertatióhoz, de nem egy pszichológiai előadáshoz. Nem is sejtik a sokratesi oktatási művészet természetét, módszerét, nem tudják, miként tanított Krisztus.

A mellett az államnak is gondoskodni kell arról, hogy az intézeteiben működő hittanárokat egyéb tanerőkkel a teljes paritás alapjára helyezze s a hitoktatói rendszert ez irányban reformálja. Minden káros hatás közt, mely a vallástanítás mai rendszerét devalválja, egy sincs károsabb és rombolóbb a gyermek hitérzületére, mint az a felfogás, mely a vallás helyét a tananyag keretében bizonyos másodrangú jelentőségre szorítja le s ötödik keréknek minősíti iskoláink nevelő és oktató feladatai körében. Ez az a mi legalkalmasabb megtéveszteni a növendéket azon szerep felől, melyet a valláserkölcsei tanok igazságai a gyakorlati életben betölteni vannak hivatva, s mely tévhit teljesen illuszióriussá teszi aztán a leggondosabb és legbuzgóbb vallásoktatás eredményességét is.

Várnai Sándor.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Tizenegyedik közlemény.)

III. A sémi népek halhatatlansági hite.

D) *A keresztyénség.*

A keresztyénség a zsidó vallás talaján nőtt fel s így természetesen e két vallásrendszer képzetei sok tekintetben közösek. A halhatatlanság, a feltámadás, az utolsó ítélet s az ezután következő állapotok festéséhez a színeket a keresztyénség alapítói a zsidó hittudatból kölcsönözték. De azért e két vallásrendszer eschatológiája közt mégis különbség van. A keresztyén vallásban a feltámadás eszméje a lehető legapróbb részletekig menő kifejtést, az üdv eszményibb jellegét s általában a halhatatlanság eszméje nagyobb fontosságot s nyomatékot nyer, mint a zsidó vallásban. Mig hajdan, a halhatatlansági hit tökéletlensége idején — zsidó felfogás szerint — az emberi élet tulajdonképen csak e földre szorítkozott, mert a mi az ezután következett, szóra érdemesnek sem tekintetett s később is, e hitnek fejlődésével a földi élet legértékesebb s jelentékenyebb alkatrészét képezte az emberi létnek, addig a keresztyénség hitkörében az ember földi élete semmiséggé törpül s csak annyiban bír jelentőséggel, a mennyiben az örökelet előiskoláját képezi.

Keresztyén vallás szerint minden földi birtok, akár szellemi, akár anyagi legyen az, minden teher és szenvedés a bölcs és igazságos Istennek az emberre ideig-óráig rabízott talentuma, a hűség próbaköve, melyek magukban véve mind semmik, s csak annyiban bírnak fontossággal, a mennyiben az örökkévalósághoz szolgálnak lépcsőként. A keresztyén világnézet súlypontja a túlvilágra esik. S midőn híveinek szemeit folyton az ég felé irányítja, a hol az erkölcsi törvény mindentudó s igazságos őre s bírja székel, akkor e tana által természetesen egyik leghatalmasabb tényezőjévé válik az erkölcsi életnek.

A keresztyén vallás az ember természetére nézve a Genesis tanítását tette magáévá. Ezzel természetesen magáévá tette azt a nézetet is, a mely szerint az emberi lény két részből: testből és lélekből állónak tekintetik, a melyeknek mindenike magán hordja eredetének bélyegét, a test a földét, a melyből vétetett, a lélek pedig az istenségét, a melynek egyik fénysugarát képezi. E mellett azonban a test méltóságát is igen magasra helyezi, a mennyiben azt a benne lakozó Szentlélek templomának tekinti. A test mulandó, a lélek halhatatlan. Ez a többi vallás-rendszerekkel közös tana a keresztyén vallásnak is.

Lássuk azonban, hogy milyen gondolatok fűződnek e halhatatlansági tanához.

E kérdés vizsgálatánál a ker. vallás szent könyvét: az újszövetséget fogjuk forrásul használni, a nélkül azonban, hogy a benne foglalt iratok sokat vitatott hitelességének s szerzőinek kérdéseire e helyütt reflektálni szükségesnek tartanánk. E kérdés más lapra tartozván, mi az újszövetséget úgy vesszünk, a mint van, mint olyan forrást, a melyből a ker. hittudat általában s vele a ker. halhatatlansági hit is táplálkozott.

A keresztyénség ez alapforrása azonban a halhatatlanság kérdésére nem ad egységes feleletet, mivel a halhatatlansági eszme egyes alapgondolatainak felfogásában az újszövetségi iratokban, itt-ott kisebb-nagyobb jelentőségű eltéréseket tapasztalhatunk. Ennek egyszerű s természetes oka abban rejlik, hogy Krisztus lelki sugarai nem egyformán tükröződtek vissza tanának letéteményesei: az apostolok keblében, másrészt pedig a halhatatlanság eszméjének egyes gondolatai csak érintve lévén általa, ezeknek későbbi kifejtői saját hitviláguk színeivel festették ki azokat. Mi jelen tanulmányunk folyamán lehetőleg világos képét óhajtván nyújtani a keresztyén eschatológiának az egyes jelentéktelenebb színárnyalatokat mellőzni óhajtjuk s csak a feltűnőbbekre leszünk tekintettel.

Az első kérdés, a melyre az újszövetségi iratok nem adnak egyöntetű s határozott feleletet, az: mi történik a lélekkel közvetlenül a test halála után? mindjárt eldől-e sorsa vagy csak a végítélet napján? Vagy ha nem, hol tartózkodik az utolsó ítéletig?

Jézus és az apostolok halottfeltámasztási csodatételei a léleknek a testhez közel való tartózkodását látszanak előfeltételezni, mivel a feltámasztás gyorsan az alvó felébresztéséhez hasonló módon egy szóra történik.¹ Másrésztől azonban az olyan kifejezések, a minőket a gazdag és a Lázár című para-

¹ V. ö. Jairus leánya Mat. 9. 25, Námi ifjú Luk. 7. 15, Jan. 11. 43.

bolában olvasunk, hogy t. i. Lázár halála bekövetkeztével vitették az angyaloktól Ábrahám kebelébe, s az ennél még határozottabb Jézusi mondás: *«még ma (szémeron) velem leszesz a paradicsomban»*,¹ arra engednek következtetni, hogy az ember maradandó része mindjárt a halál után megy a túlvilágra s mindjárt elveszi büntetését vagy jutalmát: az üdvöt vagy a kárhozatot.

Az apostoli iratok e kérdést közelebről nem érintik s általános gondolatmenetükből azonban az tűnik ki, hogy szerzőik a halált álomszerű állapotnak tekintették, a melyből csak a végítélet napján lesz felébredés s csak akkor dől el mindenkinek jövőendő sorsa is. E végső tény ecsetelésében feltűnőbb különbség csak Pál apostol s az apocalypsis között mutatkozik, a mennyiben ez utóbbi irat szerint nemcsak a paruzia megkészserezi, de — a mint lejjebb látni fogjuk — a jövőendőbeli üdvre és kárhozatra vonatkozólag is különleges nézetet fejez ki. Különben pedig az egész újszövetségben egy eszme emelkedik ki különösen: a feltámadás eszméje, ebbe — mint centrumba — futnak össze az újszövetség íróinak a halhatatlanságra vonatkozó összes gondolatai.

A feltámadás tana sarkalatos tana a keresztyénségnek s benne oly részletes kifejtést nyer, mint másutt sehol. Különösen Pál apostol az, a ki e titokszerű kérdésbe hatolva, azt minden oldalról megvilágítani igyekezett. Az ő I. korinthusi első levelének XV-ik fejezete foglalkozik e kérdéssel s e tan teljes megértésére főforrásul ez tekinthető. Úgy ennek, mint a többi szétszórva található újtestamentumi nyilatkozatoknak főgondolata az, hogy *egykoron az egész emberiség fel fog támadni.*

Mikor?

Az idő megjelölése határozatlan. *«Amaz utolsó napon» — mondja Krisztus. Idejét még az angyalok sem tudják, mert titokban, váratlanul jő, mint a tolvaj és miként az özönvíz eljövelele váratlan volt, úgy hogy nem tudhatták, csak mikor itt volt, úgy leszen az ember fiának eljövelele is.*²

Ez utolsó nap, az Úr e rettenetes napja (II. Kor. 5. 11.) előzményeinek ecsetelése az újszövetségben a zsidó, perzsa, germán stb. vallási iratokban is megtalálható szinekkel történik. Nagy és borzalmas dolgok előzik meg eljöveletét. Az emberiség az erkölestelenség posványába süllyed. Vérontás, gyűlölködés s mindenféle elemi katastrophák lesznek napi renden s oly *«nagy nyomorúság, minémű nem volt e világ kezdetitől fogva ez*

¹ Luk. 16. Luk. 23. 43.

² Jan. 6. 39. 40.; Mat. 24. 39.; I. Thess. 5. 2. II. Pét. 3. 10.

*ideig, s azután sem léssen» . . . «a nap meghomályosodik és a hold nem fénylik, a csillagok lehullanak az égről . . . földindulás léssen és az ég eltakarodik, mint mikor a papirost egybe takarják és minden hegyek és szigetek helyükből elmennek».*¹ Végre megszólal az Isten angyalainak trombitája s ezzel az összes halottak feltámadnak.²

A feltámadás az újszövetségben nemcsak az elhunytak lelki megjelenését jelenti, hanem a léleknek testben való feltámadását. E csodás tény lehetősége Isten mindenhatóságának tudatán alapszik; záloga s prototypusa Krisztus feltámadása (I. Kor. 15. 12.). Ama kétséget pedig, a mely a már az elporlott s szétszóródott emberi testnek újból való megelevenedésére nézve merülhetne fel, Pál apostol a fent említett I. Kor. XV. 42—53. igyekszik szétoszlatni, ekkent magyarázván e nagyszerű eseményt:

«Így léssen a halottak feltámadása: Elvettetik e test romlandóságban; feltámasztatik romolhatatlanságban; elvettetik gyalázatban, feltámasztatik dicsőségben; elvettetik erőtlenségben, feltámasztatik erőben; elvettetik érzéki test, feltámasztatik lelki test.» A feltámadáskor tehát a lélek új, finom, romolhatatlan, megdicsőült hüvelyt nyer.

Miután pedig az első keresztyének hite szerint a paruzia nemsokára bekövetkezik, úgy hogy «az élő nemzetség sem mulik el addig», mi történik azokkal, a kiket e nap életben talál? Más vallásalakokban — a mint láttuk — e kérdés nem merült fel, részint azért, mert a ker. paruzia fogalmának megfelelő fogalmat nem ismerik, részint pedig, mivel szerintük a feltámadás napján mindenki halott már, mint pl. a közelrokon muhamedanismus tanítja, hogy az első harsona szóra mindenki meghal s csak a 40 évre rá bekövetkező másodikra támad fel az emberiség. Pál apostol e speciális kérdésre is megadja a feleletet. Szerinte az ilyenek nem hálnak meg, hanem csak *átváltoznak* (allagésometha), rothadandó test helyet romolhatatlant öltvén magukra. (I. Kor. 15, 52—54.)

A feltámadás napjának főteendője: az ítélet megtartása. E napon megjelenik Krisztus az ég felhőin, tűznek lángjában, angyaloktól környezve s mindenkinek meg kell jelennie ítélő széke előtt.³ Isten, az ő szent Fia, a Krisztus által, kinek kezébe letett minden hatalmat, megítéli az emberiséget. Segítőtársai az apostolok lesznek. (Mat. 19. 28.) Az emberek cselekedetei egy

¹ V. ö. Mat. 24. 12—34; Apoc. 6. 12—14.

² Rom. 4. 17; Mat. 24. 31; I. kor. 15. 52.

³ Mat. 25. 31; 24. 39; II. Thess. 1. 8; II. Kor. 5. 10. stb.

nagy, hét pecséttel elzárt könyvbe vannak beírva; ezt nyitja fel akkor Krisztus és *«megítéltetnek a halottak azokból, a mik írva vannak a könyvekben az ő cselekedeteik szerint.»*¹ Az újszövetségi írónál az üdv feltételeinek felfogásában s hangsúlyozásában itt-ott némi különbség mutatkozik ugyan, de velejében mindnyájuk okoskodása oda megy ki, hogy a végítélet mérlege Isten törvénye s a Krisztusban való hit. Számot kell adnia mindenkinek nemcsak cselekedeteiről, hanem belső érzelméről is s minden kiejtett szóról.² Az Üdvözítőnek erre vonatkozó nézeteit szépen illusztrálják a szőlőmunkásokról, a kiosztott talentumokról, a tíz szűzről stb. szóló parabolák.

E végítélet alkalmával mindenki megkapja, a mi őt megilleti. Képiesen szólva Pál apostollal: *a ki az ő testének vetett, a testből arat veszedelmet; a ki pedig a léleknek vetett, a lélekből arat örök életet.* (Gal. 6. 8.) Az igazak jutalma: üdv; a gonoszok-é: a kárhozat.

E fogalmaknak, valamint az üdv és kárhozat színhelyeinek megjelölésére többféle kifejezést használnak az újszövetségi iratok. Az üdv állapotának leghasználatosabb kifejezései: az igazság koronája, az élet koronája, örökélet stb. A menny fogalma, mint ez üdv színhelye, «égi hajlék, égi város, paradicsom, mennynei haza, Krisztus országa, mennyei Jeruzsálem, Ábrahám kebele» stb. synonym fogalmakkal van megjelölve.

Vessünk most egy pillantást a keresztyén mennyországba!

A zsidó rabbinusi iratok hét szakaszból álló mennyországot az újtestamentumi írók figyelmen kívül hagyják. E képzetet a mohamedanizmus tette különösen magáévá. De azért az újtestamentum szereplő férfiai előtt sem volt ez ismeretlen, mivel nézetünk szerint Pál apostolnak II. Kor. 12. 2. mondott szavaknál, annak képe lebegett lelki szemei előtt. Az újtestamentum a mennyországot, mint egységes birodalmat állítja elénk, s általában a legfőbb boldogság és öröm hazájának tünteté fel: *«Szem nem látta, fül nem hallotta és az ember szíve nem gondolhatja el azt, a mit Isten azok számára tett el, a kik őt szeretik. S mostani szenvedéseink nem hasonlíthatók azon dicsőséghez, mely meg fog jelenni számunkra.»*³ Pálnak e halvány utalásai is sejtetik már annak minőségét. Részletesebb leírását a mennynek az Apocalypsis adja. Leírása nagyon megkapó s magasztos vonásokkal telt, ezért saját ecsetelésünk helyett lehetőleg szószerint idézzük az Apocalypsis

¹ Filip. 4. 3. Luk. 10. 20, Apoc. 20. 12.

² II. Thess. 1. 8; Mat. 7. 22. Mat. 12. 36.

³ I. Kor. 2. 9., Róm. 8. 18.

szerzőjének erre vonatkozó szavait. János látományát így beszéli el:

«Megnyilt előttem az ég s én lélekben oda elragadtatám. S ime királyi szék volt helyezve az égben és ülő a széken; és az ülő tekintetere nézve hasonló volt a jáspis és szárdius kőhöz; és a széket szivárvány fogta körül, mely hasonlóknak látszott a smaragdhoz. És a szék körül huszonnégy szék; és a székeken láttam a huszonnégy vénet ülni, fehér ruhákba öltözve és fejeiken arany koronák voltak. . . . . És nagy sokaság, melyet senki sem tudna megszámlálni, minden nemzetségből, népből és nyelvből állott a királyi szék és a Bárány előtt, fehér köntösökbe öltözve, pálmaágokkal kezeikben és nagy hangon kiáltottak mondván: Az üdvösség a mi Istenünké, ki a királyi széken ül és a Bárányé! És az összes angyalok ott állottak köröskörül, és a királyi szék előtt arczra borultak és imádkáznak az Istent, mondván: Ámen! A dicséret, a dicsőség, a bölcsesség, a hálaadás, a tisztelet, a hatalom és az erő a mi Istenünké mindörökkön örökké!»¹

A mint e sorokból kitetszik, a túlvilági élet legfőbb gyönyöre az Istenség közelében való tartózkodásban és az ő színről-szinre való látásában áll. S így fogják azt fel még az újtestamentumi iratok is.² S midőn a ker. vallás annak, a mi az emberi lélek főkincseit, az emberi törekvés végcélját képezi, t. i. a szentség, jóság, igazságosság, szeretet eszméinek, illetve ez eszmék összfogalmának, a tökély legmagasabb ideáljának; az Istenségnek szemléletébe s a vele való együttlétbe helyezi a menny legfőbb gyönyörét, ebben szerintünk hatalmas kifejezést nyer a keresztyénség erkölcsi idealismusa. Valamint a keresztyénségnek morálja, úgy mennyországa is ideális. E túlvilági birodalom képét ugyan a tapasztalati földi világ vonásaiból alkotja meg, de annak érzéki színei nélkül. S a míg a hozzá legközelebb álló zsidó hittudat, a mint azt a rabbinusi irodalom mutatja, a föld érzéki gyönyöreit átvitte a túlvilágra is, addig a keresztyénség gondolat-világában e túlvilág egészen átszellemül. A földi igények, vágyak, viszonyok oda be nem lépnek, a lelki s szellemi élet minden igénye kielégítést, minden kérdés megoldást nyer; ott megszűnik a kétkedés, meg a bánat, a háborúság s szelíd béke és nyugalom honol e mennyei hazában, a hol az igazak — hasonlóan az angyalokhoz — fényleni fognak, mint a nap, hozsannát zengve az örökkévalónak.³

¹ Apoc. IV. 2—4. és VII. 9—12.

² V. ö. Máté 5, 8. Zsid. 12, 14. Apoc. 22, 4. stb.

³ V. ö. Luk. 20. 34—36.; I. Kor. 13. 12.; Mat. 5. 4, 11. Apoc. 7. 17. Zsid. 4. 3. Mat. 13. 43.

Ilyen gyönyörtől képet nyerünk a keresztyén paradicsomról, ha a szétszórtnak levő egyes vonásokat egy egészszé olvasztjuk össze. Itt csak azt kell még megjegyeznünk, hogy habár az Apocalypsis írója az örvendetes végczélt illetőleg velejében egyetért a többi új-testamentomi írókkal, annak részleteire, így a feltámadásra, a gonoszok végére s a világ egykori megdicsőülésére vonatkozólag a többiekétől némileg eltérő véleménynek ad kifejezést. Szerinte, a mint már feljebb is említettük, két feltámadás lesz. Az első feltámadásnál Krisztus csak kiválóbb hiveit támasztja fel s csak miután ezek ezer évig vele uralkodtak s a sátán legyőzésében segédkeztek, támadnak fel a többi¹ halottak. A paruziának eme megduplázása szerintünk két régi zsidó teoriának, a kiválasztottak első feltámadása s az általános feltámadás teoriájának combinatiója. Ez utóbbi feltámadáskor a halál s a gonoszok végkép eltöröltetvén, beáll a szép paradicsomi állapot, a világ megújul s az új Jeruzsálemben, mely — mint vőlegénye számára felékesített mennyasszony — az égből száll alá, következik az igazak örömteljes örök élete.

Az üdvözültek ehona, az új Jeruzsálem az Apocalypsisben igen élén színekkel van ecsetelve. Oly óriási terjedelmű, négyszögletű falakkal övezett városnak van az feltüntetve, a melyben mindaz egyesítve van, a mit az ember becsesnek tart. E város falai csupa drágakő, s az egész város tiszta arany, 12 kapuja pedig drága gyöngy. Ez egészet Isten dicsőségének örök fénye világítja meg. Az Isten együtt fog lakni az emberekkel; azok az ő népe lesznek, ő lesz az ő Istenük. És eltöröl minden könyvet az ő szemeikről és halál sem lesz többé, sem keserűség, sem jajkiáltás, sem fájdalom, mert az első állapot elmúlt.²

Ily módon fejezi ki az Apocalypsis írója a világ végére vonatkozó reméyeit. A világ leendő megdicsőülésének reménye — a mint láttuk — kifejezést nyer már a germán és perzsa vallásokban is s ez utóbbinak gondolatai nagyon basonlitanak a fentiekben vázoltakhoz. A zsidók kebelében már régebben felcsillant e szép jövő reménye, a mint az — a kevésbbé világos profeciáktól eltekintve — különösen Henoch könyvéből s a rabbinusi iratokból is kitetszik. Az Apocalypsis szerzője az új Jeruzsálem eszméjét a zsidó hittudatból kölcsönözte s szoros viszonyba hozta a keresztyénség szent ideáljával: a Krisztussal.

Egyes egyházi atyák, mint pl. Origenes, Chrysosthomus stb. az újszövetségi iratok alapján a világ megdicsőülésének egy másik alakját is tanították, t. i. az úgynevezett apokatastasis tón

¹ Apoc. 20. 4.—7.

² Apoc. 21—22. rész.

pantón-t. Ez alatt u. i. dogmatikai értelemben az összes lények megelevenedését, megújodását s Istennel örök boldogságban és tisztaságban való közösségét szokták érteni. E tan alapvonásai az Act. 3. 21. és II. Pét. 3. 13. verseiben találhatóak. Az első kétséges helyet* mellőzve, ideiktatjuk Péternek erre vonatkozó szavait, a ki fent idézett helyen így beszél:

«Eljő pedig, mint a tolvaj éjjel, az Úr napja, melyen az egek ropogva elmulnak, az elemek pedig égve felbomlanak és a föld s a rajta lévő alkotmányok megégnék. Mivelhogy azért mindezek felbomlanak: milyeneknek kell lennetek a szent magvaséletben és kegyességben, várván és siettetvén az Isten napjának eljövetelét, mely miatt az egek tűzbe borulva felbomlanak és az elemek égve megolvadnak! új eget és új földet várunk pedig az ő ígérete szerint,¹ melyekben igazság lakozik.»

Az eddigiekben vannak kifejezve az új-testamentomnak a világ megdicsőülésére s az igazak jövőendő állapotára vonatkozó nézetei. Szóljunk még az emberiség másik részének, a gonoszoknak a halálutáni sorsára vonatkozó nézeteiről.

Az újszövetség szerint az emberek bűnei szintén elveszik méltányos büntetésüket. A bűnhődés színhelye: a pokol. Ennek fejedelme, a gonoszság szelleme: a Sátán, Belzebub. Ez a zsidó mythosok szerint, hajdan előkelő helyet foglalt el az ég angyalai között, de gőgje s Isten elleni lázadása miatt onnan letaszított s e miatti boszújában, a hol lehet, kárt tesz az Isten kedvelt teremtményeiben: az emberekben s őket ellene való engedetlen-ségre csábítja. A kik csábításaira hallgatnak, azok haláluk után az ő birodalmába: a pokolba jutnak,¹ a melyet valahol lent a föld gyomrában fekvőnek képzeltek. A pokol fogalmának synonymjai az új-testamentomban: «gyehenna, gyehenna tüze, külső sötétség, örök tűz, égő kemence, örök veszedelem» stb. E nevek már magok is jelzik annak jellegét. Az újtestamentom csak néhány, általános vonását adja, de ezekből is kitetszik, hogy a kín és gyötrelmek helye az, Jézus az üdvözöltek és elkárhozottak megjelölésére a «jobbra és balra állók» kifejezést is használja. (Mat. 25. 41. 38.)

* Az Act. 3. 21. u. i. kétségtelen, hogy az iránt, hogy vajjon a görög *tón* szócska a *chrononra*, vagy pedig a *pantónra* vonatkozik-e. Előbbi esetben nem minden lény, hanem csak az apostolok s a próféták által megjósolt dolgoknak bekövetkezésére: a theokratia megelevenedésére s a hitetlenek megtérésére vonatkoznék, a mikor a bűn, illetve annak személyesítője: az ördög, erejében megfogyva bár s kárhoztatva — mégis élne még.

¹ Mat. 25. 41.

A gonoszok sorsa nagyon szomorú. Távolra üzetve az Úr orozájától, bűnhődnek bűneikért. A kárhozat tanának kinzó eszközei közt a tűz játsza a legfőbb szerepet. «Az ítélet napján az embernek fia elküldi az ő angyalait, kik összeszedik az ő országából a botránkoztatókat mind és azokat, a kik gonozságot cselekesznek és vetik azokat az égő kemenczébe; ott léssen sírás és fogaknak csikorgatása». Vétkeik keserű tudata emészti lelküket s a gyeheha kiolthatatlan tüze égeti testüket s nincs senki, a ki legalább egy kis hűstővel enyhítené kínjukat.¹

S meddig tart e kínos állapot? Örökké vagy csak egy ideig? Erre nézve az újszövetségben kétféle nézetre akadunk.

Az Apocalypsis szerint góg és magóg, vagyis a gonozság személyesítői, kínoztatnak éjjel és nappal mindörökkön örökké; míg ellenben a gonozsok számára, ellentétben az igazak részére kilátásba helyezett örök étellel, a második halált, az örök megsemmisülést hirdeti. «A gyáváknak és hitetleneknek, utálatosoknak, gyilkosoknak, paráznáknak, varázsióknak, bálványimádóknak és minden hazugoknak a tűzzel és kénkövel égő mocsárban lesz részük; mi a második halál» — mondja ez irat.² Míg ellenben más újtestamentomi helyek a pokoli büntetés örökös voltában való hit felé gravitálnak,³ a mi által természetesen a pokol még borzalmasabbá válik.

De van még egy későbbi, magát újtestamentominak valló egyházi tan, a melynek alapgondolata nemcsak a pokol eszméjét s általában a keresztyénség egész eschatológiáját teszi borzalmassá, de egész morálját illusoriossá és szomorú ironiává s ez: az absoluta praedestinatio tana.

Nekünk ugyan eleitől fogva nem volt szándékunkban az egyes későbbi eredetű, felekezeti tanok feltűntetésébe s bírálataba bocsátkozni, tekintve azonban a fenti tannak tárgyunkkal való szoros összefüggését s nem csekély horderejét, nem mulaszthatjuk el az alkalmat, hogy rövid pillantást ne vessünk erre is.

Ismeretes dolog, hogy némely ker. theologusok a szentírásnak egyes helyeiből s különösen Pál apostolnak római leveléből azt a nézetet meritették, miszerint az ember halála utáni sorsa már előre volna meghatározva, mert Isten az emberek egy részét üdvre, másikat pedig kárhozatra praedestinálta. Régebben különösen Augustinus adott e nézetnek kifejezést, a ki

¹ V. ö. Mat. 13. 41—42. Mark. 9. 44—48, Luk. 16. 24.

² Apoc. 20. 10. Apoc. 21. 8; 20. 14—15.

³ V. ö. Mat. 25. 41. 46. II. Thess. I. 9. stb.

a «peccato originali corrupta massa»-ban a kárhozat jelöltjeit látta. A reformatio idején Calvin hangsúlyozta e nézetet. E reformátor nevezetes Institutiója (21. 5.) így szól e dologról: «Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutam habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes; sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur.»

E tan alapforrásának különösen a római levél IX—XI. részét tekintik, a melyre nézve még az újabb theologusok között is eltérők a vélemények. Reiche, Fritsche stb. hajlandók elismerni azt, hogy az apostol e helyütt tényleg a determinismust tanítja, nem mint hitrendszerének következetes tanát, de csak mert egy pillanatban mintegy elszólta magát; Mayer német tudós exegeta ellenben nem találja benne az Augustinus és Calvin-féle praedestinatio gondolatait. Mi, elismerve azt, hogy e fejezetre némely kifejezései az embert könnyen félrevezethetik, azon véleményben vagyunk szintén, hogy tekintve a fenti levélrészlet általános tartalmát és Pálnak egyéb hitnézeteit, kizártnak gondoljuk azt, hogy ez apostol a determinismust akarná hirdetni. Eltekintve attól a gondolattól, a mely I. Tim. 2. 4. versében nyer kifejezést, hogy t. i. *Isten mindenenket* (pantes anthropus) *meg akar tartani*, Pálnak egész hitrendszere egy mély értelmű fogalomban, a pistisben sarkallik s ezt hangsúlyozza folyton az üdv feltételeként, a minek — szerintünk — nem volna semmi értelme, ha Pál a determinismust tanítaná. S nem volna értelme a hit megszerzésére s a benne való megmaradásra, valamint a ker. erényességre vonatkozó folytonos intéseinek sem, ha a praedestinatiót tanítaná. S szerintünk a fenti fejezetek eszmemenete szintén e feltevés ellen nyilatkozik. Mert miről beszél itt az apostol? Elismerve azt, hogy daczára a nyert üdvigéretnek, a zsidóság most még sem lett részesévé az üdvnek, azt állítja, hogy a pogányság egy része részesül benne. Pál a zsidóságnak az üdvből való e kizárását Isten szabad akaratával indokolja ugyan, úgy azonban, hogy az nem zárja ki az emberi akaratot sem. Az Isten szabad akaratánál fogva tetszése szerint rendelkezhetik az emberekkel, kiválaszthatja őket az üdvre vagy kárhozatra, de e kiválasztás — mint pl. a pogányoké — nem történt az emberek akarata ellenére s — a mint a IX. 30, X. 20-ból kitetszik — a zsidók kizáratása sem önkényes, igazságtalan, hanem egyenesen önhibájuknak kifolyása. S ez szerintünk nem determinismus.

Az e tan támogatására felhozni szokott újtestamentomi helyeknek (Mát. 22. 14., Ján. 17. 6. 10., Act. 13. 48.) vitatásába, azt hisszük, teljesen fölösleges akkor, a mikor a keresz-

tyenség szelleme határozottan az ilyen felfogás ellen nyilatkozik. Üssük fel bárhol a ker. vallás szent könyvét s mindenünnen az erkölcsi felelősség, az erénynek a végítéletnél való betudása, az isteni igazságosság s más ezekhez hasonló gondolatok tűnnek elének. S ily körülmények között a praedestinatio tana a keresztyénség hitrendszerébe be nem illeszthető. A ker. felekezetek nagyobb része e tant nem is találja az új szövetségi iratokban s a calvini szellemű hitvallási iratok egy része is¹ vagy lágyít e tan calvini merevségén, vagy pedig elsiklik fölötte, hallgatagon mellőzi azt, mint olyat, a mely a keresztyénséget összes erkölcsi erejétől volna képes megfosztani. Szerintünk e tan a legnagyobb ellenmondás az isteni igazságosság s a morál között. Altala az összes erkölcsi parancsolatok keserű ironiává, az emberi szabadság: az ember méltóságának s erkölcsi értékének ezen alapföltétele, haszontalanná válnék s a keresztyén vallás eschatológiája borzalmasságban fölülmulná még a brahmanismus sötét eschatológiáját is. Mert míg utóbbi szerint a kasztrendszer utolsó tagjának: a páriának a sors e tehetetlen játéklabdájának szemei előtt, (bár nagyon kétes távolban) mégis felcsillan a megnyugvás reményének halvány sugara, addig, e tan igaz volta esetén, a ker. vallás sok hívének — ha még oly nemesek volnának is ez életben — alig maradna már kilátása a túlvilágon: a kétségbeejtő reménytelenségnél

Összefüggvén tárgyunkkal a későbbi, szintén keresztyén talajon nőtt purgatorium eszméje is, rövid pillantást vetünk arra is. A r. kath. dogmatikák u. i. azt tanítják, hogy az emberi lélek a test halála után nem megy egyenesen a mennyeországha, hanem egy ideig a tisztító tűzben (purgatorium) vezekel.² A r. kath. hittudósok a tisztító tűzről szóló e tant az újszövetségben gyökeredzőnek mondják s annak beigazolására több szentírási helyet szoktak felhozni.

Ezeknek egyike Máté 12. 32. a hol Jézus így szól: «Ha valaki a Szentlélek ellen szóland, nem bocsáttatik meg neki

¹ V. ö. Conf. Basil. Conf. Helv. I. Art. angl. Conf. Marchica.

² A Cat. romanus (I. art. 2. de descensu Chr.) e dologra vonatkozólag ezt mondja: «Neque tamen ea receptacula unius et eiusdem generis sunt omnia. Est enim teterrimus et obscurissimus carcer, qui Infernus vocatur. Praeterea est *purgatorius ignis*, quo piorum animae ad definitum tempus cruciatae expiantur, et eis in aeternam patriam ingressus possit, in quam nihil coinquinatum ingreditur» stb. Továbbá a tridentin canon (Conc. Trid. Sess. 6. can. 30.) így szól: Si quis post acceptam iustificationis gratiam cuilibet peccatori poenitenti ita culpam remitti et reatum aeternae poenae deleri dixerit, ut nullus remaneat reatus poenae temporalis exsolvendae vel in hoc saeculo vel in futuro, in *purgatorio*, antequam ad regna coelorum aditus patere possit: anathema sit!

sem e világon, sem a másikon». Jézus e szavaiból azt következtetné, hogy miután a pokolban nincs többé bűnbocsánat s belőle nincs kiszabadulás, a túlvilágon van még egy hely, a hol a bűnös vétkeikért bocsánatot, kiengesztelést szerezhet s ez volna a purgatorium. Nézetünk szerint azonban ez önkényes magyarázata a szentírási helynek, s e szavak lehetnek a nevezett bűn nagyságának feltüntetéseire szolgáló frázis is, a minőkkel bármely nyelven s a magyarban is találkozunk, vagy a mi még inkább megfelel az újtestamentom nézet világnak: Jézus e szavaknál az utolsó ítéletre s az akkor megnyilatkozó isteni könyörületre gondol, a mint tényleg pár sorral alább ezekről beszél.

Az e tan alapjául szolgáló másik szentírási hely Máté 5. 25. még kevesebb bizonyító erővel bír. Jézus e helyütt azt tanácsolja az embernek, hogy béküljön ki felebarátjával idejekorán, «hogy a te ellenséged valami módon téged a bíró kezébe ne adjon; a bíró ne adjon a poroszló kezébe és a tömlőcbe (eisz phylakán) ne vettessél. Bizony mondom néked, hogy ki nem jősz onnét, míg meg nem fizetsz mind egy fillérig». Hogy Krisztus Urunknak eme gyakorlati példában felhozott «börtön» szavában a purgatoriumot keresni erőszakos magyarázat, könnyen belátható. A többi lényegtelen helyek mellőzésével megemlítjük még Pál korinthusi levelének egy helyét, a melyet szintén e tan támogatására szoktak felhasználni. Ez t. i. I. Kor. 3. 11—15, a mely magyarul így hangzik: «Más alapot senki sem vethet azonkívül, a mely vettetett, mely a Jézus Krisztus. Ha pedig valaki épít erre az alapra, aranyat, ezüstöt, drágaköveket, fát, szénát és szalmát: kinek-kinek munkája nyilvánvaló lesz, mert *ama nap* világosságra fogja hozni, mivel tűzben jelenik meg, és hogy kinek-kinek milyen a munkája, a tűz meg fogja próbálni». Nézetünk szerint e sorok távolról sem tartalmazzák a római kath. dogma gondolatait, mivel ezekben az apostol nem mond egyebet, mint azt, hogy az aranyhoz, ezüsthöz, fához stb. hasonlított tanok híveinek igazát megvilágítja a nap (hémera), a tűz (pyr) megjelenti. S melyik nap és milyen tűz ez? Hogy a *nap* alatt a paruzia napját kell érteni, a mikor megtartván az ítélet nyilvánvalóvá lesz minden, az kétségtelen. S hogy e nappal a tüzet is kapcsolatba hozza Pál apostol, az egyenesen az ő eschatologiai nézeteinek folyománya, a mely szerint Jézus angyaloktól környezve, tűzlángban jelenik meg, a mint azt a II. Thess. I. 8. pysisphlogos jelzője is mutatja.¹ E nézet

¹ Némelyek ugyan a tűz (pyr) szót képleges értelműnek veszik s szerintük az (hasonlóan Luk. 12. 19, Jak. 3. 6.) az isteni szellem tüzeit, erejét jelentené. De bármint vegyük a purgatorium tüzeit semmiképen sem jelenti.

a zsidó hittudatból van kölcsönözve, a mely szerint szintén tíz fogja jelezni az utolsó ítéletet. S ehhez hasonló nézetnek ad kifejezést Péter apostol is egyik levelében.¹

Egyszóval: az újtestamentom előtt a purgatorium eszméje teljesen ismeretlen s abból legfeljebb önkényes exegesis útján hozható ki. Másrészt azonban mélyebben s elfogulatlanul véve szemügyre e dogma alapeszméjét s tekintetbe véve különösen a forrásául szolgáló érzelmet, nem tekinthetjük olyannak sem, a mely a keresztyénség szellemével homlokegyenest ellenkeznék, szerintünk u. i. ez eszmében az emberi érzelmek egyik legszebbike: a méltányosság érzete nyer kifejezést. Tudnivaló ugyanis, hogy az emberiség erkölcsi érzéke ép úgy iszonyodik a nagy bűnöktől, mint a hogy másrészt irtózik a kisebbekre örök büntetést szabni. S miután a szent iratok csak általánosságban szólnak a bűnről és büntetéséről, a kárhozatról s ez utóbbit egyes helyek örök tartamúnak declarálják, az ember ösztönszerű méltányossági érzete elé önkénytelenül is ama kérdések tolnak: mi történik a halálután azokkal, a kik nem annyira kiválóok, hogy a mennyre igényt tarthatnának s nem annyira gonoszok, hogy az örök kárhozatot megérdemelnék? Szóval, mi történik az erény és bűn között ide s tova ingadozó emberiséggel? Egyenesen a mennybe vezetni őket nem lehet, mert hiszen bűnösök s így büntetést érdemelnek; de ismét az örök kárhozatra vetni őket, szintén nem volna igazságos, mert hiszen jót is műveltek. S az ekként előtölülő kérdésre akar szerintünk a purgatorium eszméje feleletet adni. Igaz azonban az is, hogy a mikor a keresztyénség az Isten végtelen irgalmát, s Krisztus érdemeinek s a hívőnek való betudását s Krisztus közbenjárói szerepét hangsúlyozza, már ezekben benne rejlik a felelet a fentebbi kérdésekre is. E feltételek azonban — úgy látszik — sokkal bonyolultabbak, sem hogy őket az egyszerűbb elme is megérthesse s így a r. kath. theologia e kérdésekre könnyebben érthető feleletet kívánt adni a purgatorium tanában, a melyben a bűn is s az erény is megkapja a magáét s az isteni igazságosság és az emberi méltányosság érzete is sértetlen marad. S habár e tan, a mint fentebb kimutattuk, teljesen nélkülözi a bibliai alapot s a keresztyénségben teljesen fölösleges, alapeszméjét tekintve nincs híján az emelkedettségnek és szépségnek. Alapforrása nem a keresztyénség szent könyvében, hanem a görög bölcsletheben (Pythagoras) s a római, perzsa muhamedán hitvilágban keresendő, a hol a földöntúli birodalom egy különös középosztályának körvonalai szintén feltűnnek.

¹ Sanhedr. c. 11. II. Pét. 3. 7. 11.

Ezek után általánosságban tekintve a keresztyénség fent körvonalozott eschatológiáját, azt találjuk, hogy a halhatatlansági eszme e nyilvánulási alakja mindazokat tartalmazza, a mik úgy az önmagával, mint az élet ezerféle bajával küzdő emberi szív felemelésére, megnyugtatóására alkalmasak, s a mik az erkölcsi-ségnek támaszául szolgálnak. A ker. vallás erkölcsi ideálját az égből vezeti le s e tanában ugyancsak oda az erkölcsi törvény adójához, őréhez s birájához vezeti vissza. Ez által megszenteli az emberiségnek ez ideál megvalósítására czélzó törekvéseit, egyúttal erőt önt szívébe s boldogító reménnyel tölti el az érte dobogó kebleket. S ez utóbbi érzelem forrásául különösen az szolgálhat, hogy eschatologiai tanában az igazságosság eszméjét teljes mértékben viszi keresztül. Nem tekint az emberek külső állapotára, előnyeire, hanem csupán csak az ő erkölcsükre, s az erénynek biztos jutalmat s az önhibákon kívül álló szenvedésnek biztos kárpótlást ígér, a mint másrésről viszont a gonoszságnak is méltó büntetését helyezi kilátásba. S a mi különösen felemelő s megnyugtató benne az különösen az, hogy az emberek érdemét nem a jó cselekedetek száma s előre meghatározott nagysága szerint ítéli meg, hanem — hangsúlyozván az isteni irgalmasságot — a gyöngé és erőtelen emberhez is kegyesen lehajlik s a kevesebb talentummal megbizottat, az ő kisebbszerű vagy kevesebb jó tettével ép annyira becsüli, mint azt, a ki sokat tett, de sok is volt bízva rá. S az erőtelenebbek részére ezzel a vigasz kiapadhatlan forrását nyitotta meg, a mit bizony a más vallásrendszerek hívei oly sokszor nélkülözni kénytelenek. S a végczél felfogásában is mily ideális s mennyire felette áll az összes e nemű tanoknak! Nem az érzéki gyönyöröket, a csalódások és keserőségek e forrásait állítja oda az üdv legfőbb alkatrésze gyanánt, hanem az erkölcsi szép eszmék győzelmében, illetve ez eszmék összfogalmával: az Istenséggel való boldog együttlakozásban látja az üdvösséget. Emelkedettség dolgában a keresztyén vallás áll legmagasabb fokon az összes vallások között. Eschatológiájához legközelebb szerintünk a perzsa vallás eschatológiája áll. E két vallás közös gyermeke: a mohamedanizmus már alább szállt; túlvilágát nagyon is elérzékiesíti. A többi nevezetesebb vallásalakok eschatológiája, mint pl. a germán, görög, ind, brahmanizmusé sok tekintetben igazságtalan privilegiumokat hirdet, majd a harczy hőst, majd a kasztrendszer felsőbb fokán szülöttét dédelgetve. A többi egyszerű halandók nagyon kevés reménnyel tekinthetnek a túlvilág felé. Az erkölcsi emelkedettség dolgában a keresztyénséghez oly közel álló buddhizmus is — a mint láttuk — nélkülözi azt az erőt, a mely az emberi szívre s az erkölcsi

életre oly frissítőleg hat, a minek oka ismét a végczélt jelölő fogalmának homályosságában s a hozzávezető erkölcsi parancsok negatív természetében rejlik. A keresztyén vallás e tan egise alatt bátran küzdhet, türelmesen szenvedhet e földön, mert hisz e tan táplálja ama reményét is, hogy odafent megtalálja a nyugalmat, az igazságot, a kárpótlást, a boldogságot, a mit e földön ritkán talált meg. S a mint e tannak eddigelé is ezerféle jótékony hatása volt híveire, úgy a jövőre nézve is azt hisszük, hogy a míg ez hatja át az emberiség kebelét, addig képes lesz emelkedetten gondolkozni, képes lesz nagyokat tenni s a nagy csapásokat is türelmesen elszenvedni.

Paulik János.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

Egyházi életünkkel még mindig többé-kevésbé úgy vagyunk, mint voltunk a « régi Magyarország » politikai és társadalmi életével. A nemzet mintegy szunnyadni látszott, ha nem volt megyegyűlés vagy országos diaeta. Azért fogják rá történetíróink és publicistáink pl. a Mária Terézia korára, hogy a nemzet ekkor valóságos lethargiába süllyedett s még lélekzetvétellel is alig adott magáról valami életjelet. Hjah! ha egyszer diaetát nem volt szabad tartani, hát hol nyilatkozhatott volna meg a közszellem és hol szólalhattak volna meg a gravamenek és a hazamentő eszmék? Más forum nem volt.

Egyházi életünkben még máig is csaknem úgy vagyunk. Jó, hogy vannak megyei, kerületi, meg konventi gyűléseink, a melyek ülésezései előtt, alatt és után csak vettetnek fel gondolatok, merülnek fel eszmék, készülnek javaslatok, hozatnak határozatok és kapunk valami anyagot mi is szegény referensek, a kik kénytelenek vagyunk hónapról-hónapra egy-egy kis szemlét adni « hazai egyházi életünkről »; mert bizony, ha e gyűléseink nem volnának, még az adminisztratív dolgokról is alig értesülnénk, az egyházi életet, az egyházi tevékenységet még erről az oldalról is alig állapíthatnánk meg, a tulajdonképeni egyházi feladatok teljesítése felől pedig ráfoghatnánk az egyházra, hogy lethargiában szunnyad. De az élet-pezsdtítő tavasz és a gyűjtő ősze meg szokta hozni különböző gyűléseinket s azokon meg is dobbanik az életet mutató útér. A közre, az egész szervezetre ugyan valami regeneráló erő nem sok származik ezekből; de az élet legalább mutatkozik. Az egyházi sajtó is ilyenkor elevenedik meg s míg közli az egybetűlendő gyűlésekhez beadandó javaslatokat, előmunkálatokat, felhívja azok figyelmét egy vagy más dologra s reménykedik, hogy ezt vagy azt a kérdést már egyszer megoldja, vagy elintézi az illetékes forum, azután a gyűlések lefolyásáról referál s végül azok megtörténte után még egy-két dolgot megbeszél, s vagy meg van elégedve, vagy csalódásainak ad kifejezést, addig van bő anyaga, hogy aztán megpihenjen az « uborka-évad » alig figyelemreméltó dolgai közlésével.

Az ág. hitv. ev. egyház sajtójának úgy látszik nincs már most sem semmi egyéb actualisabb baja, gondja, teendője, minthogy minél több millenáris egyházi beszédről és imádságról gondoskodják;

pedig a kereslet ideje már május 10-ikével körülbelül le is járt. Boldog egyház, a melynek egyik organuma heteken át ráér millennáris dictiók és fohások, különböző énekek közlésére! Pedig a másik lapja az «Evangelikus egyházi Szemle» — ez a némely körökben (egészen méltatlanul) nagyon is csekélyre becsült lap — kötekedésből-e, pessimusból-e, feltűnési vágyból-e, avagy üres pietistikus sóhajtozásból, már hogy általában, miből, azt mondják meg azok, a kik e lapot perhorreskálják, de mi úgy érezzük, hogy az egyház iránt való érdeklődésből és az evangéliom iránti szeretből igen erőteljesen és határozottan mutat rá az ág. h. ev. egyház nem egészen kielégítő viszonyaira nemcsak vezérczikkeiben, de általában minden rovatában. Azt már mi is kifejeztük, hogy az egyházpolitikai törvényeknek revisióját sürgető nézeteiben egyáltalában nem osztozunk s kicsinyes okvetetlenkedésnek tartjuk, hogy minduntalan, hol hazai, hol meg külföldi dolgokra való hivatkozással, reactionárius cikkek idézetésével stb. a polgári házassággal stb. foglalkozik; azt azonban el kell ismernünk, hogy az egyházi élet megújításáról, az egyháztársadalmi tevékenység intenzívebbé tételéről, ennek eszközeiről igen helyes eszméi vannak, a bajok meglátásában éles szemei és az orvoslásra segítő gyógyszerei. Álláspontja szilárd, határozott, ha szinte némileg merev is; de a határozott embernek mindig fölénye van a hajlongó és tétovázó határozatlan egyén felett. «Protestantismus és catholicismus hazánkban» cz. vezércikkének eddig megjelent első közlésében a többek között rámutat arra, hogy míg a XVII. századtól kezdve a róm. kath. egyház sok convertitát tud felmutatni, addig az ág. h. ev. egyház ez idő óta a főurak köréből egyet sem hódított, hanem vegyes házasságok folytán egészen a legújabb időkig annál többet veszített. A türelmi rendelet óta ugyan a számra nézve kisebb protestantismus vitte és viszi a politikai főszerepet, de a gyülekezeti, az egyházi belélet, annak növekedése nincs összhangban a külső erővel. Az egyház minden erejét a gyűlésezésekben emészti fel, a melyek azonban egyáltalában nem alkalmasok az egyházi bajok orvoslásának megbeszélésére, mert inkább a megyegyűlések mintájára folynak le s a döntő szót sok esetben olyanok viszik, kik az egyház hitéletén kívül állanak. A régi vallásos buzgóságnak a a legfőbb helyen alig van nyoma. A lelkésznek legnagyobb része újabb időben nem hozott magával a theolgiai intézetekből sem egyházszeretetet, sem tudománykedvelést. Nem annyira a modern theologia tett rombolást, mint inkább a semmiféle theologia. A tudomány hiányát némileg pótolná a vallásos buzgóság és jellemzilárdság, a bátor vallomás Krisztusról; de ez is hiányzik nagyon sok helyen stb. Ezek szerint, hát úgy látszik, hogy nemcsak ezredéves beszédekben s ódáknban van hiány, hanem egyebekben is, de a melyeken nem lehet csak egy pályázat kihirdetésével segíteni.

Az ev. ref. egyház sok minden baja között mostanában több kör foglalkozik azzal a mind égetőbbé váló kérdéssel, hogy mi az oka a lelkész-növendékek száma apadásának s hogy miként lehetne ezen segíteni? A debreczeni theologia akadémia tanári karának megbízásából Csiky Lajos készítette e tárgyban egy nagyobb memorandumot, a melyet a tanári kar elfogadván, azt az egyházkerületi tanügyi bizottság útján az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztette. A munkát lényegét a «Debreczeni Protestáns Lap» közölte (f. é. 18. és 19. sz.). A lelkész-növendékek száma Debreczenben 1884. óta folytonosan csökken, úgy hogy a míg 1884—85-ben még 84 ifjú jelentkezett a papi pályára (de ez is már az előbbi 100—130-hoz képest nagy esés volt), a lefolyt 1895—96-iki tanévben már csak 34 növendék volt. E csökkenés nyomán természetesen áll elő — mondja a munkát — a káplánhiány, majd az, hogy a kisebb lelkészi javadalmakat nyújtó egyházközségek lassanként lelkészek nélkül maradnak, a mi egyértelmű lesz azzal, hogy azokon a helyeken talajt veszít az ev. ref. egyház, ez pedig a magyar fajbomlását és apadását jelenti az illető helyeken. Tehát jam proximus ardet Ucalegon. A memorandum részint általános, egyetemes, részint pedig különös, helyi jelenségekben találja meg a csökkenés okait. Azt a két okot, mely szerint azért nem jönnek az ifjak a lelkészi pályára, mert a végzett növendékek éveken át nem tudtak még kápláni állomáshoz sem jutni és hogy a debreczeni zsinat szigorú rendszabályokat alkotott a minősítésre nézve, superáltaknak látja, az elsőt azzal, hogy most már évek óta káplánhiány van s még a rendes lelkészi állomásra sem kell felettebb soká várakozniok a jelölteknek; a másodikat pedig azzal, hogy a budapesti zsinat a minősítési törvényt egészen átdolgozva, jelentékenyen kedvezőbbé tette annak intézkedését. Csiky Lajos a létszám apadás főbb okait abban keresi, hogy a világi pályák nagyobb anyagi jövedelmet, előmenetelt, biztosított nyugdíjt stb. kínálnak, inkább vonzzanak; továbbá, hogy az ifjak örökös elégedetlenséget, «fájó panaszt» s a «türelmetlen zúgolódás hangját» hallják a tényleg hivataloskodó lelkészek-től. Visszariasztja őket a segédlelkészek helyzetének a látása is, a mennyiben ezek 80—120 frt készpénzfizetés mellett «helyzetük meghatározott állandóságának tudta nélkül, sokszor főnökeik önkényes tetszésének kitéve» végzik hivatali teendőiket. Végül általános ok gyanánt említetik, hogy míg a joghallgatók hét félév alatt 142 órán vannak évfolyamokhoz kötött főkollégiumaik hallgatására utalva, addig a hittanhallgatók, igaz, hogy nyolcz félév alatt, de 176 órát tartoznak föltétlenül kötelező tantárgyaikból hallgatni stb.

Hát a világi pályák vonzó erejéről, a mi mondatik, az mindig megvolt, ez nem újabb jelenség és mégis volt elég theologus; elégedetlen, zúgolódó papok is voltak, a minthogy többé-kevésbé

minden ember elégedetlenkedik s minden apa szeretné, ha a fia más pályára menne, mint a melyen ő működött, mert annak a foglalkozásnak már minden baját ismeri és szeretné attól a fiát megkímélni. Ez így volt s így lesz mindig, míg csak gyarló emberi viszonyok lesznek; de azért theologussá mégis csak lett egy csomó fiatal ember. A segédlelkészek helyzete kétségtelenül nem tartozik a legjobbak közé, képzelhetni annál jobbat is; de régebben még rosszabb volt az és mégis volt papnövendék. Most vegyük úgy a dolgot, a hogy van. Egy törvényszéki gyakornoknak az az ő 3—400 forintja vajjon nem sokkal kevesebb-e, ha t. i. magánvagyonja nincs, mint annak a káplánnak a 80—120 forintja teljes ellátás mellett? Vagy annak az ügyvédjelöltnek, a ki irodában ül egész nap, a havonkénti 30—50 frtja több-e, mint a káplánnak a fizetése, ennek jelentékenyen kevesebb és feltétlenül szabadabb, önállóbb munkájáért? Csak nem kell az embernek rosszul köszörült szemüveget tenni fel, a mi mindent ferdén mutat. Így mutatja Csiky Lajosnak a tanóra számot is. Még a hetenkénti 27 óra sem sok, a mikor az orvosnövendékek meg 30—36 órán alól meg sem állanak. Itt is a dolog úgy van, hogy tulajdonképen már most is az összes egyetemi pályákhoz képest a theologusok tananyaga a legkevesebb s ezt is megkönnyíti, hogy theologiai irodalmunk nem lévén, egyébire, mint csak a maga által összeállított kis compendiumra. A felhozott általános okok tehát nagyon, de nagyon kis igazsággal állhatnak meg. Ezek nem eshetnek komolyan a latba a lelkésznövendékek száma apadásának mérlegelésénél. A felületen marad az az ok is, a mely a theologiai alapvizsgálatok kérdését is hajánál fogva odahúzza, meg a vizsgai szabályoknak azt a rosszul formulázott §-át, a mely a vizsga megismétlést követeli. E §-nak hogy mi az intencziója, a felett ne vitatkozzunk, nem tartozik ide; de legyen bármi is, azt már állíthatjuk, hogy e miatt ugyan egyetlen ifjú sem marad el a theologiától, hisz' ezt úgyis csak akkor ismeri meg, a mikor már theologus. Pályaválasztáskor nem szokott egy 18—19 éves ifjú egy-egy §. felett skrupulizálni. Hanem már a mi az egyik a speciális debreczeni helyi okot illeti, t. i. hogy a hittanhallgatókat túlságosan igénybe veszik a debreczeni templomokban, ezt nem győzzük eléggé kiemelni és erre a figyelmet felhívni. Hát azért van ott öt pap, öt theologiai tanár s egy pár segédlelkész, hogy egy tanév folyamán 261 istentiszteleti szolgálatot végezzenek fiatal theologusok? Miféle kánon vagy zsinati törvény engedi meg azt, hogy a kátémagyarázatokat theologusok végezhetik? A kátémagyarázatot, a mi még egy professornak is gondot ad, hogy azt a lelkek épületére végezze! Ha pedig nem arra végzik, akkor jobb helyette litániát énekelteni. És erre az egész dologra Csiky Lajosnak csak annyi, a megjegyzése, hogy ez mégis 34 hittanhallgatónak sok, mert ugyan-

ezt azelőtt 130 diák végezte el. Itt nemcsak e «terhek némely részének elvételéről» van szó, hanem arról, a mi már előttünk a földolog, hogy a lelkészi pályára lépők száma éppen azért apad, mert a ref. egyház közönségéből, a prot. társadalomból mind jobban kihál az igazi vallásos felfogás, vallásos nismus, vallásos élet, mert diákok magyarázzák a kátét s az a diák, a melyik megszokta a fő-fő kálvinista városban, hogy ő oldatlan saruval, másnak a munkájával, minden ellenőrzés nélkül mehet fel a templomi szószékbe, a világ legfenségebb helyére, a melyre csak a legnagyobb felelősség terhe mellett szabadna fellépnie, kikerülve az életbe, ott is csak olyan chablonszerűen végzi munkáját, mint a hogy azt a kollégiumban megszokta. A chablonszerű munka pedig nem támaszt a lelkekben vallásos erőket s a mint foszlik le a lelkek vallásos zománcza, vele együtt lesz sivárabbá a papi pálya is. A hivatalos funkciókon kívül *egyébben* nem látja a közönség az egyház működését, az pedig éppen a legeszményibben gondolkozó fiatal emberek előtt nem elég arra, hogy egy egész élet feladatát kimerítve lássák a prédikálásban, kereszteselésben stb. Lükttetne csak Debreczenben és egyébbütt az egyházi élet; buzognának csak a lelkek a keresztyén munkákban éreznék csak, hogy az egyház a világ legnélkülözhetetlenebb institúciója és tudnák csak, hogy úgy a legnagyobb politikai és sociologiai, mint a legcsekélyebb, még tisztán udvariassági, érintkezési kérdéseknek is egyetlen megoldása csak az evangéliomban, ennek az életbe vitele által lehet: akkor majd jönnének az ifjak a theologiai pályára s boldogoknak éreznék magukat ama kiváltságban, hogy az Úrnak szolgálhatnak, mert falusi viszonyok között bizony az a legkisebb papi fizetés is fölért egy fővárosi törvényszéki albiró fizetésével. Ha Csiky Lajos, mint a gyakorlati theologia tanára, azt a 34 ifjút, a ki most ott van keze alatt, vasárnaponkint, kellő előkészítés után vasárnapi iskolákban használhatná fel evangéliom hirdetésre; ha vihetné őket a szeretet által fentartott s evangéliomi szellemtől áthatott kór- és szegényházakba, hogy megmutathatná practice az ezekben való evangelizálást; ha vezethetné egyik jótékony (*keresztyén*) egyletből a másikba, a hol evangéliomi erők működnek és nem táncmulatságok toborzzák össze az embereket és nyitják meg erszényeiket; ha bemutatathatná őket olyan családokban, a hol a Krisztus a ház ura: akkor az a 34 ifjú ugyanannyi egyházba menve szét valóságos apostol lenne s bizonyára az ő hitük, az ő buzgóságuk hitet és buzgóságot ébresztve, az ő kezük alul egy csomó ifjú lépne arra a szép pályára, a mely annyi lelki örömet nyújt. Az evangéliomi erők szívből-szívbé származnak át.

És ha a középiskolák éppen annyi fontosságot tulajdonítatnának a vallásoktatásnak, mint pl. a latinnyelv tanításának, és ha a tanárokat egyen-egyen a legmélyebb egyházszeretet hatná át: akkor

nem csupán bizonyos aesthetikai világnézettel, hanem igazi evangeliomi felfogással láttatván el az ifjak, szívesen lépnének az összes emberi pályák között a legideálisabb pályára, a theologiaira.

Ezek volnának a teendők is az apadás megszüntetésére és nem holmi jótéteményekkel való kecsegtetések, tandíj leszállítás, benlakási díj elengedés, legáció emelés, írásbeli dolgozat mellőzése stb. Ezekkel el lehet ugyan érni azt, hogy a könnyebb megélhetés — a mely már eddig is csaknem az egyedüli indok volt a theologusokra nézve — odahoz a theologiákra egy néhány anyagiakban és lelkiekben szegény embert; de a dolgot meg nem oldja és csak arra vezet, hogy a színvonal mind lejobb-lejobb száll, ha a szám egy-kettővel emelkedik is. Igenis, a segédlelkészek szolgálatának pragmatikája is megállapítandó, a mint erre most a tiszáninneri egyházkerület is gondolt igen helyesen. De az is szabályozandó, hogy csak ki és mely esetekben kaphat segédlelkészt? És meg kell csinálni a lelkészi nyugdíjintézetet is, mert micsoda képtelenség az a káplánrendszer, a mikor egy-egy munkaképtelenné vált ember mellett éveken át, untalan váltakozó káplánok viszik az ecclesiák összes dolgait, persze soha sem úgy, mintha az az egyház övéké volna. Övéké csak a munka, de a jövedelem a principálisoké. Az X—i egyházban 20 év óta már egy tehetetlen lelkész mellett káplán-gazdálkodás folyik s ilyen X—i ecclesia nemcsak egy van.

Ez is egy darab socialis kérdés, a melyet meg kell oldani.

Majd ha lesznek nekünk is olyan alezredeseink, mint *Knobelsdorf*, olyan kereskedőink, mint *Vischer Sarassin*, olyan matematika tanáraink, mint *dr. Baedecker*,* a kik az ezred éléről a tömegek élére állva az evangéliom kétélű fegyverét villogtatják, az üzleti kettős könyvvitel mellett az életnek ama könyvét is forgatják, és a mathesis nagy törvényei mellett a mindeneket számon vevő örök számtartását is vizsgálják: akkor majd nálunk is megváltoznak a most még a theologiai pályának egyáltalában nem kedvező viszonyok s a változott millieubben egész sereg ifjú áll majd a Krisztus zászlaja alá és esküszik neki hűséget, a kitől aztán sem magasság, sem mélység, sem jelenvalók, sem következendők, sem semmi teremtett dolog el nem szakítja őket. Hagyjunk fel már egyszer a kuruzslással és mellékes, kicsinyes, külső okok keresgetésével, s vegyük kezünkbe, ragadjuk meg azt a mindeneket gyógyító evangeliomi balzsamot, azt a mindeneket megifjító élet-elixirt és azt az egyedül reformálni képes erőt, a melyet az isteni kegyelem ingyen kínál a Krisztusban.

In hoc signo vinces!

* * *

* Az evangelical Alliance nálunk járt képviselői, a kik Társaságunk f. é. közgyűlésén is részt vettek, kivéve *Bligh* alelnököt, a ki másnap érkezett.

b) Külföldi egyházi élet.

A legközelebbi alkalommal szólottunk arról, hogy külföldön mily nagy súlyt fektetnek a keresztyénségre, mint a socialismusnak újonnan felfedezett ellenszerére és egyúttal rámutattunk arra, hogy a socialis bajok igazi orvoslása csakis keresztyén alapokon, az élő keresztyénség felvirágoztatása mellett lehetséges.

Az evangélikus-socialis kongresszus épen a mult hó 27—29. napjain tartotta meg ülését Stuttgartban. Munkásságának azon hat év óta, hogy működik, alapeszméje a nép életében, lelkében élő ideáloknak minden áron való fentartása és erősítése, vagyis — mert ez ideálok között az evangéliom valláserkölesi alaptételei foglalják el a legtekintélyesebb helyet — a valláserkölesi alapokra fektetett, az evangéliomi keresztyénségből folyó szeretet gyümölcse gyanánt szereplő gyülekezeti tevékenységben akarják feltalálni a panaceát.

Természetesen ezen munkában a gyülekezet minden tagjának, férfiaknak, nőknek, sőt ifjaknak is részt kell venniök és a gyülekezet szellemi vezetőjének, a lelkésznek át kell hatva lennie, úgy az ezen téren reá váró missió fontosságától, mint egyúttal teljes ismeretével kell bírnia ama jogoknak, melyeknek birtokában és azon hatásoknak, a melyek között vezető munkássága hivatásának, állásának és a nemes ügynek megfelelő eredményekre vezethet.

E kongresszusnak a legközelebbi időkig tagja volt Stöcker is, de újabban több párthíveivel kilépett belőle. Kilépésének indokolását nem ismerjük, de aligha csalódunk, ha abban a különbségben keressük, mely a keresztyén egyház socialis szereplésének eszközeit, illetőleg módját tekintve a mult év óta a német evang. egyházban felmerült. Stöcker a minden áron, minden téren való fáradhatatlan agitálásnak embere, ki meg van győződve arról, hogy az egyházi tevékenység sikerre csak úgy vezethet, ha egyúttal biztosítatik valamely többség a birodalmi és tartományi gyűléseken, mely evangéliomi szellemben kész a socialis reformokat megoldani, mert lényegében mindennemű társadalmi nyavalyák első sorban a tényleg legfőbb társadalmi alakzatot, az államot érdeklik in externis. Azért az állam üzzön keresztyén socialis politikát. Hogy pedig az állam e térre reá lépni kénytelen legyen, erre szolgál a lelkészeknek az aktív politikában való részvétele, egy keresztyén socialis párt alakítása körül való agitatorius munkássága.

Tudjuk, hogy a német birodalmi vezető politikusok nem jó szemmel nézik e törekvéseket, melyek egy, bárminő nemes ideálú ugyan, de mégis veszedelmes ellenzéki párt alakításán dolgoznak. E mellett nem csekély bajokat idézett már az is, hogy a sociológiában és nemzetgazdaságban nem épen járatos egyének, t. i. a lelkészek, mint dilettánsok foglalkozván az állam ezen igen is égető sebével, inkább a helyzet romlását, mint javítását mozdíták elő.

Említettük már régebben, hogy az egyházi főconsistorium fel-emelte szavát a lelkészek politikai szereplése ellen; olvastunk arról is, hogy tekintélyes vezérlő politikusok és végül maga a német császár is elítélőleg nyilatkozott az egyháziaknak ily irányú szerepléséről, sőt a császár, bár szép hegedűszóban, ki is nyilatkoztatta ama phaedrusi bölcs mondást: «ne sutor ultra crepidam».

Igen meglátszanak ezen előzmények a keresztyén socialisták működésén. Sultze hatalmas fejtegetései elég szépen kimutatják a lelkészi munkakör hatásait a gyülekezet keretén belül és megjelölik azon socialis bajokat, a melyek itt, és azon socialis munkatért, a melyen azok sikeresen orvosolhatók. A stuttgarti kongresszus ezen irányban halad. Igyekszik a lelkészt az ő gyülekezete körére utalni és ebben vezető munkára buzdítani. Sőt azon is akar segíteni, hogy a szükséges alapismeretek az általános gazdasági kérdések körül kellő világítás mellett a lelkészek által megszereztesse, hogy ezek ne épen vaktában vagdalják a levegő eget. A cél megvalósítására szolgáló eszközöket kitzüzi és ezek között különös súlyt fektet a gyülekezeti egyletekre, de főképen az oly szép és nemes munkát megvalósítani képes nőegyletekre.

A mi nézetünk szerint, mint azt már ki is fejeztük, mindenemű társadalmi, erkölcsi bajoknak csalhatatlan és gyökeres orvoslója a keresztyénség. De azért a magunk részéről még sem állhatjuk meg, hogy kifejezést ne adjunk egyszersmind azon meggyőződésünknek, mely épen nem helyesli a németországi keresztyén socialis mozgalmak módját és azt a felfogást, mely vezeti a főszereplőket működésükben.

A keresztyénség épen nem az a takaró, melylyel a bajokat elfedni lehessen, épen nem olyan orvosság, melyet a betegségek szinptomáinak megállapítása után, mint ezen, vagy azon baj ellen alkalmatost praescribálni a doktor jónak lát, persze csakis a betegség megszűntéig. A keresztyénség inkább hasonlít a tiszta, mikrobamentes levegőhöz, melyben a beteg magához jó, az egészséges veszedelemnek kiteve nincs, de a melyet ha elhagy valaki és a világnak büzhödt légkörébe téved, menthetetlenül a nyavalyák rabja lesz. A keresztyénség nem socialis orvosság, de azért a keresztyénségben nincsenek socialis bajok és legfőbbképen a keresztyénség nem eszköze semminemű földi céloknak és érdekeknek. Nem a tömegéért,

hanem az egyesekért van, nem a tömegre, hanem az egyénre hat, nem tömegesen, hanem egyenként tesz Krisztus tagjaivá, Istenországa polgáiraivá. Nem szabad a keresztyénséget akár milyen nemes földi czélok megvalósítására felhasználni, mert a keresztyénség, vagyis a Krisztus testéhez való tartozás, az Istenországában való tagság vagy Istenfiúság önczél. Az evangeliomi keresztyénséget önmagáért kell predikálni, a lelkeket önönmagukért kell a Krisztushoz vonzani és az így elért eredménynek járulékaik lesznek a társadalmi, az erkölcsi nyomor megszűnése, a külső felvirágozás is.

Nem ócsároljuk ezzel a németek és más külföldi protestánsok evangeliomi irányú, bár földi czélokért küzdő munkásságát, sőt óhajtánánk, vajha ilyen munka volna már nálunk is, mert habár a fogyatkozást, a hibás felfogást konstatáljuk is, de egyúttal meg vagyunk arról is győződve, hogy hibás irányban induló tapogatózások, számtalan tévedések között találta meg mindig az emberiség a helyes utat. De ha a kezdet téves volt is: munka, fáradság, küzdelem volt. A tévedésekkel járó tapogatózás több reményre jogosít, mint a tétlen nyugalom, melytől absolute semmi haladást, sőt tényleges visszaesést várhatunk. Ezen szempontból fogva fel ama mozgalmakat, többre becsüljük a mi semmit tevésünkénél, de azért ép oly távol áll tőlünk az is, hogy feltétlen elismeréssel adózzunk azoknak.

Egészen más czélokot tűz maga elé a missió, akár kül- akár belmissió legyen is az. Nem a betegségek eltávolításáért ajánlja, hirdeti, predikálja a Krisztust, hanem önönmagáért a Krisztusért. Nem eszköz a keresztyén hit ébresztése, hanem cél, a legszentebb, a legmagasztosabb czél. Ily irányú működéséről fog számot adni az egytetemes evang. protestáns missió-egylet e hó 23—24. napjain Kielben tartandó nagy gyűlésén. Reméljük, hogy itt egészen más eredményeket fogunk látni, mint a belső egyházi küzdelmek terén, melyeknek nagy összecsapásai csak arról tanuskodnak, hogy minden vagyunk, csak keresztyén, lélekben keresztyén nem.

Mennyire más dolog, mikor olvassuk, hogy a berni zsinati tanács a még folyton üldözött és nyomorgatott örményországi protestánsok részére segélygyűjtést indít, mint mikor arról kell értesülést szereznünk, hogy az egyháznak belső conflictusait hol itt, hol amott követi egy lelkész, egy tanár elmozdítása azért, mert nem elég jó hittiek.

A hit cselekedetek nélkül megholt állat. Ha élő és igaz hit volna mindazokban a németországi protestánsokban, kik társaikat meg- és elítélik, bizony aligha lenne szükség kényszereszközökre, mert a keresztyén élet eredményei olyanok, hogy azokat a tudomány bárminő szele meg nem ingathatja. És a türelmetlenség nem az élő hitnek, hanem a holtaknak a következménye. Amaz igyekszik megnyerni magának az ellentétes véleményeket, emez — mert közöt-

tük nincs érülködési pont — más utat nem ismer, mint az erőszakos eltávolítást.

Ilyen eredmény volt a Steudel felfüggesztése, melynek folytatása gyanánt a württembergi főconsistorium D. Gmelint, a másik, az agendától hitbéli meggyőződése miatt eltérő lelkészt, 100 márka pénzbüntetésre ítélte, Hertlein gimnáziumi tanárt Stuttgartban pedig az iskolai hatóság mozdította el hivatalából.

A már említett witteni conflictus, mely Birkenhoff positivistá lelkész és collegái között kitört, a gyülekezetnek szétesztlásáig menő egyenetlenséget szült. Sokkal erősebb a gyülölködés a két párt között, sem hogy könnyen békés megoldás jöhessen létre. Annál feltünőbb és tanulságosabb e viszály, mert élénk fényt vet úgy a liberális, mint a positiv theologia híveinek igaz keresztyén lelkületére, melyből a legfőbb, a szeretet, a türelem igen távol van. A witteni presbyterium részben újítottatott fel és bár csakis Birkenhoff párhivei választattak be, míg az egyháztanács többségét a régi presbyterek alkotván, Birkenhoff pártja annyira nem tett szert a többségre, hogy az ápr. 14-én tartott lelkészválasztó gyülésen Deppével szemben Birkenhoff nagy kisebbségben maradt. A presbyterium a gyülekezet nagy többségével szemben foglalt el ellentétes állást, a minek következménye az lett, hogy a Birkenhoff pártiak mintegy 5400-an jelentették ki irásban az államegyházból való kilépésüket az esetre, ha csak Birkenhoff számára egy külön gyülekezetet nem különítenek el az egyházköztségben.

A gyülekezet többségének jogos kívánságával újjat húzó egyháztanácsai többség, élükön a liberális lelkészekkel, ép oly kevésé szolgálják az anyaszentegyház ügyét, mint a jelöltsége mellett, a bekövetkezett zavarok daczára, folyton kitartó Birkenhoff is. A kölcsönös engedékenység helyett persze a liberális egyházi lapok a viszály magvának elenyészésére csakis Birkenhoffnak, az egyetlen bünbagnak visszalépését találják szükségesnek és helyesnek.

Természetes az, hogy az ily küzdelmek mindkét theologiai irány híveit a túlzásra ragadják. Mindenik azt hiszi, hogyha embereit valahova, a lelkészi vagy theol. tanári kathedrára beültetheti, akkor mindjárt önmagától, varázsütésre megváltozik az egyházi állapotok képe. Újabban p. o. a theologiai tudományok és az egyház között felmerült éles ellentétek elenyésztetésére a positivisták az állami theol. fakultásoknak positiv professorokkal való ellátását akarják keresztül vinni.

Igy p. o. legközelebb Stöcker a Berlin városi köri zsinaton elfogadás és a tartományi zsinat elé ajánlás végett a következő indítványt nyújtotta be: A tudományosan, jelesen képzett és az egyházi hitelvek alapján szilárdul álló lelkészeknek adassék alkalom arra, hogy magukat akadémiai tanpályára szentelhessék s e végből

a költségeket a tartományi egyház vegye át. A kultuszminisztert pedig hívja fel, hogy az ajánlott személyiségek közül kellő vizsgálat után az alkalmasokat rendkívüli tanároknak nevezze ki a berlini egyetemre. Ezen ajánlatának megokolásában az egyház érdekei mellett egyúttal a tanügynek érdekét is hangsúlyozza, a mennyiben a tanulói pályáról a licentiátus elnyerése után azonnal tanárrá nevezett ifjú emberek experimentálása folytán felmerülhető szellemi hátrányok elenyésztését ily módon ajánlja megelőzni.

Azonban ajánlatával épen nem sikerült eredményt elérnie, mert argumentációja alatt meglátták tulajdonképeni céljait s a pozitív irányú kisebbség teljes vereséget szenvedett a kérdésre feltett szavazás alkalmával.

Az ily kölcsönös cselszövények és támadások hatása alatt keletkeznek azután az egyes, részint közvetítő, részint közép, illetőleg semleges pártok, mint legközelebb Badenben is keletkezett egy párt, mely az Evangelical Alliance elvét írta zászlójára. Ugyanis azt vallja feladatául, hogy a jelen zavaros és ellenséges áramlatai, a széthúzó egyházi viszonyokban keresse és találja meg a különböző irányzatok között az érüklözési pontokat. Nem csodálkozhatunk, hogy az ily hangot bizalmatlansággal fogadják a küzdő táborok mindenikében, mert ha valaki azon meggyőződésben él, hogy a ki velünk nincsen, ellenünk van — ha holmi csekélyes exclusiv álláspontra áll is — megvetéssel és bizalmatlansággal tekint az olyanokra, kik a kormozgató s állítólag jelentékeny eszmeáramlatok egyikéhez sem hajlandó csatlakozni.

Ha ezen bádeni középpártnak az volna a célzata, hogy közép-állást foglaljon el a pártok között, magunk sem tartanók érdemesnek, hogy megemlékezzünk róla. A közvetítő theologia szerintünk ép oly kevésbé érdemel figyelmet, mint bármilyen szélső irányzatok, melyeket közvetíteni akar. Így hiába keressük az összekötő kapcsolatokat, mert egyesítés helyett újabb szakadást eredményezünk. Különböző theologiai irányok egyeztetése, pártok közvetítése nemcsak hálátlan, de lehetetlen munka, sőt tekintve az elvesztegetett erőt és időt, a legtöbb esetben bűnös munka is. Theologiai syncretismusnak maig soha sem volt oly eredménye, még csak megközelítőleg sem, a milyet tőle vártak. Igen természetesen, mert a keresztyénység nem tan, nem bölcsesség, emberi tudomány, vagy épen philosophia, hanem élet és lélek. A bádeni középpárt, ha közvetíteni akar és azon pontokat keresi, melyeken át a különböző irányzat hívei érüklözzenek, csakis az élet keresztyénységére fektethet súlyt.

Minden theologiai párt hangsúlyozza az élő hitet. De míg egyik a tudományokkal kibékült, a másik a szentírásból kifejtett és a hitvallásokban foglalt hitet érti alatta: mi azon hitet érthetjük

csupán, a melyet látunk, hallunk, tapintunk. «A hit a reménylett dolgok felőli bizonyosság, a nem látottakról való meggyőződés», tehát bizonyosság, tehát meggyőzetés, mely valóságos léttel bír, s a mely épen azért olyan, mint a fa, mely ha nem terem, kivágattatik, melyet, ha gyümölcs nincs rajta, az üdvözítő átka megszárazt. Bármi legyen is az a reménylett dolog és nem látott dolgok, melyekről való bizonyosság és meggyőzetés, a fő az, hogy gyümölcsöt, keresztyénhez illő gyümölcsöt teremjen.

Lehetnek az Evangelical Alliance tagjai orthodoxok, de mert meg tudják mutatni hitüket az ő cselekedeteikből: ez a hit élő hit és viszont, megegyezhetik valakinek hite a tapasztalati tudományok minden eredményeivel, ha gyümölcsöt nem terem, a fejsze már a fa gyökerére vettetett.

Ideje volna, nagyon is ideje, hogy ne a hitvallásokat, ezeknek betűjét, ne a tudományokat és a szentírás szellemét hangoztassuk, hanem munkához látnánk mi magyarok is és mutatnók meg, hogy mily gyümölcsöket tud a mi hitünk teremni. Ilyen vagy amolyan theologiai iskolához tartozás: mind üres frázis; a fő az élő hit, melynek csalhatatlan ismertető jele vagyon. És ez az ismertető jel nem templom, paplak s iskolaépítésben áll csupán, hanem ennél sokkal többen, az Isten anyaszentegyházának építésében. Ha ily munka folynék nálunk, kevesebbet panaszkodnánk a szegénységről, épen semmit a közönyösségről, mert ha a millenniumra fel tudunk buzdulni, ezerszer inkább égnénk az örökkévalóságért.

A r. katolikus egyház az maga üdvözítő principiumához, az üdvözítő római egyházhoz tud ragaszkodni, pedig mi szerintünk az csak a világból való alkotás. Nemcsak ragaszkodik, hanem erőben, hatalomban tartja fel híveinek sok száz milliója, oly hatalom, hogy mi protestánsok a föld kerekén majd mindenütt nyögünk hatalmának súlya alatt. Pedig a mi üdvözítő principiumunk nem ily mulandó, nem ily változó, hanem örök Csakhogy mi ennek a fogalomnak hol ilyen, hol amolyan tartalmat adunk, a helyett, hogy egyetlen örök tartalmára, a testben megjelent Istenre függesztenénk tekintetünket.

Ime csak a multkor szólottunk azon egyenetlenségről, mely a római egyház és első szülött leánya között fenforgott és említettük, hogy a római egyház egyik legnagyobb erőssége az ő hitének lényegéhez való ragaszkodás és az egyházi érdekeknek politikai alkalmazkodása: és ma már arról számolhatunk be, hogy az egyetértés a római curia és a francia köztársaság között helyre állott. Mindkét fél megőrizte elveinek lényegét és engedett a formában. Nálunk protestánsoknál pedig a forma, a tartalom hüvelyke, a külső fogalom örök és a lényegét, a fogalom tartalmát cserélgetjük.

Nem régen történt az sem, hogy az anglikán egyházhoz inté-

zett, az unióra felhívó szózatát a római curiának visszautasították és az anglikán egyház diadalmasan hirdette: «no popery» és már is tekintélyes hangok emelkednek az unió mellett és igekeznek az összekötő kapcsolatot megtalálni a sajátosság ez agyondicsért egyháza és a római között. Az anglikán papi felavatás érvényességének kérdése, melyet Gladstone Rampolla biboroshoz intézett levelében, mint a két egyház érintkezésének sarkpontját jelöl ki, valóban a legpraktikusabb kérdéseknek egyike. Mert hiszen az ordinatio érvényességének kimondása egyúttal az apostol successiónak fennállását is magában foglalná az anglikán egyházra nézve. A kánoni jog szerint ugyanis csakis a rite consecratus püspök ordinálhat és így, ha az ordinatio az anglikán egyházban a kánoni jog szerint érvényes, ebből következnek, hogy az anglikán egyházban a püspökök az apostoli successiót fentartották a reformációtól fogva egész mostanig és így a még mindig el nem döntött egyházhatalmi theoria szerint, t. i. hogy episcopalis-mus-e a római kath. egyház alkotmánya vagy papalimus, az anglikán egyháznak a római egyházba való visszatérhetése újból egyik legfontosabb akadály volna elhárítva. Mint olvassuk, a pápa egy bizottságra bízta annak megítélését, hogy az anglikán egyházi ordinatio érvényes-e vagy nem a kánoni jog szabványai szerint. Ez a tény maga is igen nagyfontosságú. De legalább a magunk részéről egyáltalában nem mérjük remélni, hogy a comité véleménye kedvező legyen az anglikán ordinatióra nézve, mert az esetben a kánoni jog szerint felállított egyházalkotmányi alapelvek jutnak válságos helyzetbe.

Ugyanis, ha az ordinatio római szempontból érvényes, akkor ez, a fentebb említettek szerint, csakis az ordinálónak, vagyis az anglikán püspököknek ordinálási jogosultsága alapján következhetik. Miből önként folyik, hogy az anglikán egyház nem lehet haereticus, sőt még az is, hogy a katolikus egyházban az alkotmánynak alapelvei sokkal lényegesebbek, mint az alaptanigazságok. Tehát az anglikán egyház birhatna kánoni jog szerinti klerussal, habár tanalapja az anglikán egyháznak épen a cardinális pontokban lényegesen eltérő a római egyházétól.

Ha a vizsgálatnak eredménye az lesz, hogy az anglikán ordinatio nem bír kánonjogi érvénnyel, ebből okvetlen következni fog a két egyház közötti egyesülés reménye utolsó csillámának eltünése is, mert ha az anglikán egyház tanban hajlandó lenne is az alkudozásra, emberileg szinte lehetetlen, hogy a papság saját dignitását feláldozná. Igaz, hogy ez épen nem keresztyén álláspont, de hát úgy a római egyház, mint az anglikán is a keresztyén elveket a saját hagyományai szemüvegén keresztül nézi s könnyen keresztyénnek mond olyat, a mi neki kedvező, épúgy elítéli, a mi kedvezőtlen.

Mindenesetre nagy érdeklődéssel nézünk a pápa által kiküldött tanulmányozó bizottság munkálkodásának eredménye elé és bármennyire tisztában vagyunk is a jogelvek tiszta alkalmazása következtében előállható eredmények felől, nem tartjuk lehetetlenek, hogy a politika majd találni fog módot az elv fentartására formabeli áldozatok árán is.

Nem épen érdekesség nélküli jelenség az is, a mi most Romániában történik az egyházi téren, midőn a primás-metropolitát a kánonjogi szabályok mellőztével egyszerűen felfüggesztették hivatalából. A közoktatásügyi miniszter által a szent synodus elé terjesztett vádpontok részben politikai természetűek, részben kánoniak, t. i. a mennyiben sinomiával függnek össze.

A metropolita-primás védekezése, állítólag, részben támadás püspöktársainak erkölcsi jelleme ellen. Különös, hogy ilyen leleplezéseket csak efféle országos botrányok hoznak felszínre, holott köztudomásúlag mindenütt a világon, úgy hazánkban is az egész róm. katolikus klérus és a felsőbb görög katolikus és keleti egyházi rendek erkölcsi állapotáról elmondhatjuk joggal, hogy rothad valami Dániában.

p.—f.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A BETHLEN-KOLLÉGIUM LEGÚJABB TÖRTÉNETE. Magyarország ezeréves fennállásának ünneplése alkalmából kiadta a főiskolai előljáróság. Nagy-Enyed, 1896. Cirer és Lingner könyvnyomdája. 268 lap. Ára ?

A Bethlen-főiskola történetét alapításától (1622) 1849-ig a hatvanas években megírta P. Szathmári Károly, ki 1868-ig Nagy-Enyeden tanárkodott; a szabadságharcz pusztításai után romjaiból éledező főiskola életéről azonban csak vázlatosan emlékezett meg. A kézalatti diszes kiállítású könyv ettől az időtől fogva lefolyt dolgokat beszéli el s a főiskola jelenlegi állapotát ismerteti szép előadásban és minden lényeges mozzanatra kiterjedő gondossággal.

Tartalma röviden a következő: Az első részben. I. szakasz. Kormányzat. II. A tanárkarok. III. A kollégiumi épületek. IV. A Gyűjtemények. V. A bennlakás. VI. A tanulók segélyezése. VII. Egészségügy. VIII. Vagyonügy. IX. Ifjúsági egyesületek. A második részben. A főiskola alkotó részei: I. A jogi tanfolyam. II. A theologiai akadémia. III. A főgimnázium. IV. A tanítóképző intézet. V. Az elemi iskola.

A Bethlen-kollégium felügyelő, kormányzó és igazgató hatóságai, miként egész Erdélyben, Enyeden is, az egyházkerületi állandó igazgató-tanács, mely a főkormányzást végzi és a keblai előljáróság, mely az iskolai fő- és algonokokból s a rendes tanárokból alkotva jelentékeny autonomikus hatáskörrel a helyi felügyeletet, kormányzást és igazgatást intézi. A Bethlen-főiskola gondnokai közül nevezetesebb férfiak: *gróf Mikó* Imre, *báró Kemény* István, *id. Zeyk* Károly, *báró Zeyk* József, *Zeyk* Dániel stb. A kollégium épületei különböző időkben emeltettek s ó-kollégium, «kis kollégium» és

«nagy kollégium» nevet viseltek s illetve viselnek. Legutolsó átépítése 1886-ban fejeztetett be, a mikor az Apaffi-féle «ó-kollégium»-ot lerombolták s a «nagy kollégium»-ot a keleti szárnynyal kiegészítették. Ez a kibővítés közel 110 ezer frtba került. Az intézet gyűjteményei gazdagok; könyvtára 17,388 műből és 30,015 kötetből áll; természetrajzi gyűjteményében 19,815 darab van; ásvány- és régiség-tára 15,716 drbot számlál; természettani szertárában 407 darab eszköz van, 5359 frt értékben; philologiai és történelmi múzeuma 217 drbból; rajzszeretára 3382 drbból; zeneszeretára 529 drbból; ifjúsági könyvtára 1319 kötetből áll. Az intézetnek internátusa van, melyre az igazgató főfelügyelete alatt a «senior» a «contra scriba», a «juratusok» és a «primariusok» (szobafőnökök) ügyelnek fel. Nevezetes intézménye Enyednek is, mint a többi erdélyi ref. kollégiumoknak, a magánanitói rendszer, mely szerint a nagyobb tanulók a kisebbeket előkészítik, kikérdezik, mely üdvös intézkedés által a tanintézet egyszersmind nevelőintézet s a kollégium növendékei egy nagy család kör tagjai. Igen jelentékeny a tanulóknak élelmezési segítése, mire 7585 forintot, stipendiumok általi segítése, mire közel 5 ezer frtot, pályadíjak útján való segélyezése, mire néhány száz forintot és iskolai díjak elengedése által való segítése, mire 6 ezer forintot költ évenként a kollégium. De van is miből, mert a kollégiumnak fekvő birtokokban (7266 hold), épületekben, jogokban és tőkepénzekben (692,909 frt) összesen 2.113,012 frt 31 kr. értékű vagyona van. Részletesen ismerteti a könyv az ifjúsági egyesületeket is, melyek között a «theologiai önképző-kör», a «gimnáziumi önképző-kör», a «tanítóképezdei önképző-kör», a dalkörök, segélyegyesületek stb. a nevezetesebbek.

A könyv második részében a főiskola alkotó részei vannak ismertetve. Ezek:

1. *A jogi tanfolyam*, mely 1792-től 1848-ig, azután pedig 1862-től 1869-ig állott fönn. Virágkorát id. Szász Károly idejében, 1821—1837-ig élte.

2. *A theologiai akadémia*, mely 1629-től 1658-ig az egész kollegiummal együtt Gyulafehérvárott, azóta 1849-ig Nagy-Enyeden, 1854-től 1862-ig ideiglenesen Kolozsvártt volt elhelyezve, azóta pedig állandóan N.-Enyeden székel. Ebből az ősrégi és híres papnevelőből kerültek ki a többek között Apáczai Csere János, Pápai

Páriz F., Bod Péter, a magyar kultúra és irodalom ez elsörendü csillagai. Itt tanítottak a legutóbbi időben dr. Kovács Ö. és Keresztes József hírneves theologiai tanárok, kiknek életét és irodalmi működését körülményesen ismerteti a monográfia. A könyv érdekes részletezéssel ismerteti azt a nagy és maig is be nem fejezett küzdelmet, mely a 70-es években volt a leghevesebb s mely akkor a Kolozsvárra való *áthelyezés* alakjában izgatta a kedélyeket, a 90-es években pedig abban az alakban nyert megoldást, hogy Enyed mellett Kolozsvárt is lehet papnövelvét állítani. És állítottak is.

3. *A főgimnázium*, mely az országnak egyik legkitünőbb középiskolája, szintén kimerítőleg van ismertetve a Bethlen-kollégium legújabb történetében. Ez a fejezet különösen a tanítás munkásairól, a tanulókról, a tanítás rendjéről, a tantervekről, a tankönyvekről stb. szól. Tanárai között voltak és vannak országos híreik is, mint pl. Mihályi Károly, P. Szathmáry Károly, Székely Ferencz, Váró F. stb.

4. *A tanítóképző intézet*, mely 1853-ban nyílt meg Kolozsvárt, addig a tanítókat Erdélyben is a középiskola felsőbb osztályaiából toborzották az egyházak. A nagyenyedi tanítóképző azonban már 1858-ban Enyedre költöztetett s azóta 1862-ig két évi, 1885-ig három évi és 1885-től fogva négy évi tanfolyammal és fokozatos javulással állandóan Nagy-Enyeden működik. Tanárai közül országos hírű volt *Gáspár* János, a későbbi tanfelügyelő, ki 1855-től 1869-ig igazgatója volt ennek az intézetnek. Az intézet el van látva gyakorló iskolával, hangszer-gyűjteménnyel, külön kézi könyvtárral stb.

A Bethlen-kollégium itt ismertetett «legújabb története» viszontagságteljes, csaknem viharos történet. Ez idő alatt átesett az intézet egy nagy vagyoni krízisen, melyet azonban derekasan kihevert. Papnevelőjét, rövid virágzás után, szakadatlanul nagy csapások érték, s most létele forog ismét kockán. Főgimnáziuma nemes versenyben, diadalmasan tör előre és mérkőzik hazánk legjelesebb rokon iskoláival. Tanítóképzője is a haladás útján van, bár itt még sok a kívánni, a javítani való.

—s—s.

COMENIUS ÁMOS JÁNOS NAGY OKTATÁSTANA. Latinból fordította *Dezső Lajos*, Sárospatak, 1896, Steinfeld Jenő kiadása, 274 lap, ára 3 korona.

A «Nagy Oktatástan» (Didactica magna) Comeniusnak, a világ-hírű paedagogusnak egyik legjelesebb műve, melyben a tanítás és

nevelés általános művészete van ismertetve, vagyis az a «biztos és jól megválasztott mód valamely keresztyén ország minden helységében oly iskolákat állítani, melyekben mindkét nemű ifjúság a tudományokra kivétel nélkül tanítható, a jó erkölcsökben művelhető, a kegyességhez szoktatható, s ez úton a serdülő kor ideje alatt röviden, kellemes modorban és alaposan mindarra elkészíthető, a mi a jelen és jövő életre tartozik. Ebben a javaslatoknak alapja a dolgok belső természetéből van felkutatva; igazsága az iparból és művészetből vett példákkal bizonyítva; sorrendje évekre, hónapokra, napokra, órákra beosztva; végül könnyű és biztos út mutattatik ki ezek szerencsés végrehajtására».

Ez a méltán nagyhirű Nagy Oktatástan vázlatos kerete, melybe Comenius nagy lelke, szilárd evangeliomi hite és páratlan paedagogiai bölcsesége oly tartalmat öntött, a mely ma és minden időben kiaknázhatatlan kincses bányája a nevelés tudományának és művészetének. Comenius a szó szoros értelmében vett evangeliomi keresztyén paedagogus volt; lelkét az evangeliom isteni fénye világította meg, tudását s erejét Krisztus erői inspirálták és aczélozták. Ebben a következetes, mély és igaz vallás-erkölcsi lélemben van a Comenius nagy erejének s maig is tartó hatásának a titka.

Dezső Lajos fordítót kettős dicséret illeti a világhírű munka átültetéseért. Comenius részben a mienk, magyaroké is; Sárospatakon tanárkodott s első neje is hazánk felvidékéről való volt. Dicséretes dolog, hogy a nagyhirű pataki tanár művét, pataki tanár, a tanítóképző igazgatója fordította magyarra. De elismerést érdemel maga a derék fordítás is, melyen meglátszik mind az, hogy Comenius magyar tolmácsa kitűnő ismerője Comeniusnak, mind az, hogy Dezső jeles író, ki oly szépen, folyékonyan és magyarosan fordít, hogy művén alig látszik meg, hogy fordítás. Hálára kötelezte Dezső e jó munkájával az egész magyar tanügyi irodalmat, melyet egy klaszikus paedagogiai művel gazdagabbá tett, de különösen a paedagogiai tanárokat és tanulókat, kiknek kitűnő segédkönyvet adott a kezökbe. Óhajtandó, hogy a derék munka minél szélesebb körben elterjedést nyerjen.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA. Hazai és külföldi források alapján dr. Antal Géza, Rácz Kálmán, dr. Tüdös István közreműködésével szerkeszti *Zoványi Jenő*, theol. m. tanár, tiszaföldvári lelkész. VII. füzet. Mező-Túr, ára füzetenként 50 kr.

Ez a hézagpotló vállalat füzetről-füzetre izmosodik, javul. A kézalatti VII. füzet a «Hegesippus—Isten» czímszók közötti anyagot közli a már ismeretes feldolgozásban, mely nagy gondot fordít a hazai tárgyú és hazai vonatkozású cikkekre. Különösen jók az egyház- és irodalomtörténeti, továbbá az életrajzi cikkek, melyek egészen önállóan vannak kidolgozva és gondos irodalmi utalásokkal ellátva. A magyar theologiai és tanügyi írók közül Heiszler József, Helmecki K. István, Heltai Gáspár, Herepei Gergely, Károly és János, Hetényi János, Hodászi Pap Lukács, Hodosi Sámuel, Honter János, Horváth András, Gergely, Ödön és Sámuel, Hörk József, Hrabowszky György, Hunyadi Sz. Ferencz, Huszár Pál, Huszti András, Imre Sándor, Institoris Mihály stb. vannak ismertetve. Kellő figyelemben részesülnek a magyar protestáns egyházaknak a külfölddel való érintkezései s az egyetemes keresztyénség nagy kérdései és alakjai is. Az egyes cikkelyek írói theologiai álláspont tekintetében tárgyilagosak igyekeznek lenni, a mi azonban nem mindig sikerül; dogmatikai kérdésekben mindenütt kiérzik az írók theologiai pártállása, mely egészben véve a rationalismus és criticismus felé hajlik. Ezért az Ismeretek Tára a szorosán vett theologiai és bibliai téren nem annyira értékes, mint a történeti mezőn, melyen a szerkesztő ismeretes avatottsága mindenütt meglátszik.

b) Külföldi irodalom.

Hilty: GLÜCK. Leipzig, 1896. 2 kötet. 244 + 326 lap. Ára 6 márka.

Mai könyvirodalmunk özönében s ismeretanyagunk holt halmazában jól esik az embernek olvasni oly könyvet, a milyen Hilty berni tanár könyve «a holdogságról». Kelendősege mellett bizonyít már az a körülmény, hogy rövid néhány év alatt hét kiadásban s 21 ezer példányban forog közkezen. Külsőleg is finom kiállítású könyv, a milyen csak Angliában vagy Magyarországon látható.

Értekezések, essay-k gyűjteménye e könyv az élethől merítve s az élet számára megírva. Ez erkölcsi oldaláról a Példabeszédek könyve s

Smiles művei mellé sorozható. P. o. az I. kötet főbb fejezeteinek címei: «A munkásság művészete»; «Jó szokások»; «E világ fiai okosabbak, mint a viláosság fiai»; «Az idő művészete»; «Boldogság» stb. A II. kötetéi: «Gond és tartozás»; «Az emberismeretről»; «A műveltségről»; «Előkelő lelkek»; «Beszélgetés a halálról»; «Az élet fokozatai»; «A kereszténység prolegomenái» stb. Valódi gyöngyei e nemű irodalmunknak.

Ez erkölcsi-társadalmi kérdések fejtegetésében író álláspontja pozitív evangéliomi. Mély vallásos lelkülete s tiszta erkölcsi világnézete nemesítőleg s építőleg hat az olvasóra. Legszébb példáit Mózes könyveiből, a Zsoltárokból, a próféták irataiból, s az evangéliumokból és apostoli levelekből meríti. Különösen szereti Ezsaiást, Jánost és Pál apostolt. Az irodalomból legtöbbször Augustinus, Kempisi Tamás, Dante, Luther, Spurgeon és Sailer bizonyítékaival él, gyakran Goethe Faustját is idézi. Svájcznak üde friss levegőjét érezzük e könyv olvasásánál, melyet jó volna átültetnie egy ügyes magyar tollú írónak édes zengzetes nyelvünkre. Sokat tanulnának belőle, s még többet épülnék rajta. Mert e mű csupa bensőség és közvetlenség és tudakosságnak vagy nehézkes philosophiai tárgyalásnak semmi nyoma. Valódi kalauz az életben való boldogulásra.

Milyen szépen tárgyalja p. o. mindjárt az első értekezésben, mely eredetileg egy svájci paedagogiai folyóiratban jelent meg, «a munkásság művészetét s annak akadályait». A Példabeszédek könyvével azt tartja, hogy «dolgozzál, mintha örökké kellene élned s imádkozzál, mintha ma kellene meghalnod». A mi nagyot, dicsőt és nemest az emberiség története csak felmutathat, mindazt a munkásság szülte, míg a henyeség átka az egyénnek s veszedelme az emberiségnek. De azért a munkásság művészete a «legnehezebb művészetek egyike», a melynek helyes megoldásában rejlik a sociális kérdés titka. A munkához való jog az ember legeredetibb joga; a test és szellem együttes foglalkozása, úgy azonban, hogy a munka főintézője mindig a szellem. Szükséges e munka az ember testi és szellemi épsége szempontjából, míg a henyelés igazi betegség, elkorcsosítása az egyénnek s a társadalomnak. A munkásság «művészi fogásai»: a kötelességtudat, a jó kezdet, a szokás hatalma, a helyes beosztás, a munkakedv, az erőben való takarékoság, az ismétlés s a pihe-nés, a mi épen az igazi nevelés művészete. A semittevés rosszabb a túlfeszített munkánál.

Vagy milyen meggyőzően s élettapasztalatszerűen tárgyalja szerző a Martensen által úgynevezett «idő ethizálásának» a kérdését, a mi nem más, mint az idő helyes beosztása és felhasználása. Az időt ethizálni annyit tesz, mint az idő változatai közben személyes életfeladatunkat változatlanul szem előtt tartani, a pillanatot a szellem szolgálatába hajtani, az idő akadályait leküzdeni, s az erkölcsileg és észszerűen beosztott életrendet a szabad személyes önelhatározás forrásából meríteni, míg másrészt az időben való hiány mindig az erkölcsi tetterőben s a bölcseségen való hiánynyal azonos. Szerző ellensége a mai sok jubileumnak,

ünnepek, mulatozásnak s egyleteskedésnek, a minnek csak a munka vallja kárát. A valódi munkásság ismertető jelei a szabályszerűség, hivatásszerűség, a hűség, a változatosság, az önvizsgálat, a takarékoság, a gyorsaság, a rend és tisztaság stb. Azt mondja többek között, hogy a világ-irodalom remekei (az ó-szövetség egyes könyvei, a Korán, az evangéliomok az apostoli levelek s Luther és Lassale művei) gyorsan keletkeztek.

A «boldogulás» fejezetében helyesen mondja, hogy annak feltétele nem a gazdagság, élvezet, műveltség, tudomány vagy művészet, hanem a jó lelkiismeret, erény, munkásság, emberszeretet, vallás, tiszta erkölcs s az eszményekben vetett hit. S itt élesen elítéli a modern pessimizmust, mint a rongyos köpenyeg alól kandikáló hiúság beteges philosophiáját, s mai népünk rideg egyháziasságában és hiú templomlátogatásban nyilvánuló istentiszteletét, mint «udvari szolgálatot», sőt annyira megyen, hogy a «hit» fogalmával sincs megelégedve és a «bizalommal» kívánja azt csupánosságból helyettesíteni. A vallás igaz lényegét sem az egyházi formák, sem pedig valamely tudományos dogmatikai rendszer nem merítik ki. A boldogulás legfőbb feltétele az erkölcsi világrend létében és egyetemes érvényében vetett hit, mely az élet bajainak elviseléséhez s gyümölcsöző mérlegeléséhez is nélkülözhetlenül szükséges. Mert szerző szerint: «Ünglück gehört nothwendig zum Glück!» A II. kötetből mindjárt a 3-ik értekezést emeljük ki, mely «az emberismeretről» szól. Ennek első feltétele az önismeret, legfőbb titka a hiúságtól és egoizmustól ment tiszta szív. Jól mondja szerző, hogy az emberismeret nehézsége korántsem a psychologia tudományának finomságában, hanem saját önzetlenségünk nehézségében keresendő, mi mellett elvileg kizárja az antik vagy középkori remetéskedést s a modern pessimista arisztokratia világfájdalmát az emberekkel való érintkezésből.⁵ Az embereket ott ismerjük legjobban, a hol tevékenyek, tehát a férfit a maga hivatásában s a nőt a maga háztartásában, tehát korántsem a fürdőkhöz vagy nyári mulatóhelyeken. Az emberismeret főbb szabályai: az udvariasság, tisztesség, szerénység, szolgálatkészség, nemesszívűség; akadályai a hütlenség, hálátlanság (mely az embert az állat alá helyezi), gyűlölködés, hiúság, büszkeség stb. A physiognomikát elvileg elhibázott tudománynak mondja, s a fényképek mai terjedését az emberismeretre károsnak tartja. Legnehezebb, mert a belső életvilágához tartozik, a vallásos emberismeret. Az emberismeret legnehezebb próbája az ellenséghez s a nőhöz való viszony; utolsó szava a mindenkire iránt való szeretet.

Igen szépen tárgyalja továbbá «a műveltség?» kérdését. Életkérdése ez a mai állami és társadalmi életünknek, a melyre a mai iskola kevés súlyt fektet. Ma a tudományt terjesztjük a bölcsesség, az erkölcsi intelligencia s az akarat energiája rovására. Műveltség a személyiségnek minden oldalról való ép és erős kifejtésével s korántsem a szakismerettel azonos. Van tudós theologus, a kinek sejtelve sincsen a keresztyénség lényegéről, híres jurista, a kinek nincsen jogérzéke és szellemes philosophus, a kiben

egy szikra sincsen az életbölcsestől. A valódi műveltséghez három szükséges: az érzékiség s a természeti önzés legyőzése, a természeti és szellemi képességek megfelelő kifejtése s helyes vallásoserkölcsei philos. világnézet. A hamis műveltség ismertető jelei: a luxus, a könyvek ignorálása, a szerénytelen viselkedés a közhelyeken, a reklámcinálás stb., míg a valódi műveltséget lényegesen elősegíti a munka, a hivatásban való hűség s a türelem. A műveltség, mint minden valódi erény, fejlődő valami, mely mint ilyen az ember összes természeti, testi és szellemi képességeinek harmonikus kiművelésén alapul. Az értelműkre és szívűkre nézve egyaránt művelt emberek teszik «az emberiség morális lángelméit».

«Az előkelő lelkek» az Úr szép szava szerint «a föld savai». Az előkelő lélek tulajdonságaival s főbb akadályával foglalkozik Hilty könyvének ötödik értekezése. Az előkelőnek ellentéte nem a rossz, hanem a kicsinyes, szűkkehlő és nyárspolgárius, van benne valami a valódi arisztokráciából. Előkelő a figyelem és nyíltság mindenkiel szemben s az önzetlen lemondás saját érdekeiről mások javára. Nem előkelő tehát a hiúság, mert az előkelő ember az élvezetek felett s nem alatt áll. Nem előkelő a kevésnek s kicsinek semmibevevése, de igen előkelő valami ellenségeink szeretete. Az előkelőség teljes és tökéletes példányképe Krisztus, ép azért korholja szerző a mai modern «Jézus élete» irodalmát, mely őt tulságosan alázatosnak rajzolja. Előkelő volt a középkorban Sienai Katalin, Hase kedvelt szentje, és Hildegard és Gertrud; továbbá Shakespeare Imogenje, Tennyson Enidje, Tegnér Ingeborgja s Gotthelf Kati nagymamája. Több az előkelő nő, mint a férfi. Az előkelőség főbb akadályai az embergyűlölet, a nagyravágyás, a féltékenység, a káröröm, az igazságtalan ítélkezés stb. Jól mondja szerző, hogy egy minden félelemtől ment s szilárd evangeliomi hitelapon álló teljesen előkelő lélek a legszebb s a legtrikább valami a világon.

Végül az utolsó fejezetben «Az élet fokozataival», közelebről annak erényeivel és hibáival foglalkozik a szerző. Itt korholja az egyházi cura pastoralist, a melyet nagyon hivatásosnak, sőt üzletszerűnek talál, s elítéli modern irodalmunk sok önéletrajzát, a melyben igen sok a hiúság s annál kevesebb a valódi benső élet. Bunyan angol puritán «vándor-útját» s Jung Stilling «honvágát» tartja e nemben a legjobb termékeknek. A keresztyénséget tartja a benső élet legjobb nevelő eszközének a fiatal korban, férfikorban és vénységben egyaránt. s azt vallja, hogy a keresztyénséget sem nem nélkülözhetjük, sem nem pótolhatjuk. A ker. hitről pedig úgy nyilatkozik, hogy annak tárgyai között «ist der Glaube an Christus der historische begründetste, menschlich verständlichste und persöhnlich als Wahrheit am leichtesten anfahrbare», s Krisztussal mint történelmi jelenséggel «ist uns Gott mit einer Tatsächlichkeit näher getreten», sőt a fejezet végén azt mondja, hogy a vallás titka minden egyes életkorban «Isten közellétének hívő érzete».

Művét ezzel az imával végzi:

«Amen. Gott sei gepreiset,
Der Geist auf Christum weiset.
Er helfe uns Allen zusammen
Ins ewige Leben. Amen».

Épültünk e mű olvasásán, épüljenek rajta mások is. Ismételten is fölhívjuk reá íróink és prot. olvasó közönségünk szives figyelmét és érdeklődését.

Sz. M.

Schanz P., DAS ALTER DES MENSCHENGESCHLECHTS. XII+100. Herder, 1896. Freiburgi Br. 1 m. 60 f.

XII. Leo pápa 1893-i Providentissimus Deus-bullája a r. k. tudósokat a szentírásnak a modern hitetlenség támadásai ellen való védelmére szólította föl. Feleletül Bardenhewer Ottó, jónévű müncheni tanár, több bonni, müncheni, freiburgi, münsteri tanár közreműködésével «Biblische Studien» cím alatt egy önálló füzetekből álló vállalatot indított meg, melynek célja a szentírás tanulmányozását előmozdítani. Nem akarnak csak a tulajdonképeni frásmagyarázatra szorítkozni; a bibliai bevezetés, nyelvtudomány, hermeneutika és kritika, bibliai történet, régiségtan és földrajz körébe eső kérdéseket sem zárják ki.

Az első, még a mult évben megjelent füzetben maga a kiadó értekezett a Mária név magyarázatának történetéről. Ebből a r. k. theologuson kívül az egyház- és művelődéstörténet művelői meríthetnek, különösen a középkori Máriakultuszra vonatkozólag, sok tanulságot. Többet nyújt nekünk a 2. füzet, melyben a tübingai Schanz Pál, a r. katolikusok között leginkább elterjedt ker. Apologia szerzője, az emberi nem korára vonatkozó szentírási, profántörténeti és a praehistoriai adatokat állítja és hasonlítja össze. Nem sorolhatjuk föl azon állításait, melyeket merésznek tartunk. De feltűnt, hogy Schanz több helyen a héber és a Septuaginta-szövegnél megbízhatóbbnak veszi a samáriait. Fáradságos és szövevényes az a számítás, melynek eredménye, hogy a templomépítés éve 1020, az exodusé 1500, mibez az egyiptomi tartózkodás 430 (nem 215!) évét hozzászámítván Jákób, 1930-ban vándorolt volna Egyiptomba, a vízözön pedig, mely különben lehetett részleges, 2410, illetőleg 3160 vagy 3290-ben volt volna. Ezzel szemben mégis Riehm az azt tartjuk, hogy csak 1012-től fogva, mikor Dávid Jeruzsálembé tette át királyi székét, hozhatunk fel megbízható számokat; a megelőző történeti tények idejét csak megközelítő pontossággal is meghatározni lehetetlen. Schanz maga is azon eredményre jut, hogy a szentírás nem akarván chronologia lenni, adatai nem nyújtanak biztos alapot az emberi nem koráinak kiszámítására, úgy hogy az exegeta 4000—6000 év között választhat, de nyomós okokból elfogadhat ennél nagyobb számot is. Ez első részben a szerző a prot. tudósok, egy König, Riehm, Zöckler, Delitzsch munkáiban is tájékozottnak bizonyítja magát.

A theologus és tudós laikus legérdekesebbnek találja a munka 2. és 3. fejezetét, melyekben Schanz kimutatja, hogy a szentírás adatainál sokkal

nagyobb mértékben megbízhatatlanok a profántörténelemnek az őskorra vonatkozó kombinációi, a geologusok és paläontologusok számításai pedig, saját beismerésök szerint, egészen bizonytalanok. Az olyan számadatokat, hogy az ember 230—240 ezer év óta léteznék, tetemesen leszállítják magok a józanabb természettudósok. Azt ugyan senki sem fogja kétségbe vonni, hogy a már korán fajokra oszlott és az egész földön elterjedt emberiségnek fejlődése jó nagy időt követel, de a számbavehető egyptomi, assyriai és kaldeai történet csak a Krisztus előtti négy évezredben mutat fel oly fejlett műveltséget, mely, bár keletkezését a történelem nem tudja megmagyarázni, hosszabb előzményeket tételez föl. És ha elfogadjuk, hogy a vízőzön nem szakította meg teljesen a fejlődést, hanem az alapok megmaradtak Noé fiaiban, úgy a műveltségnek a Keleten való oly korai és nagy elterjedését a vízőzönnel korábbi időbe való tétele mellett nem nehéz megmagyarázni. Az emberiség kora, tehát Krisztus idejéig 6—8 ezer év volna. És ezzel a praehistorikus tudomány eredményeit is összhangzásba hozhatni.

A munka figyelmes olvasója meggyőződhetik arról, hogy a szentírást meghazudtoló fél- és ál-tudósok mennyire tévednek s hogy az emberiség korának kérdésében az ő saját számításai még sokkalta bizonytalanabbak. Bárcsak kiki a «maga idejét» ismerné föl! Akkor reá jönne arra is, hogy Krisztus nemcsak a bibliai, hanem a világtörténetnek is középpontja, kiváltképen pedig az egyes lélek történetének középpontjává kell hogy legyen.

j. v.

K. L. Strak: ABRISS DES BIBLISCHEN ARAMÄISCH. 32+47. Leipzig, Hinrichs. 1896. 1. m. 60. f.

Azon összesen körülbelül 28 oldalra terjedő aramaei rész, mely ó-szövetségi szertartásunk eredeti szövegében előfordul, nemcsak a keleti nyelvész, hanem tartalmánál fogva a theologust és annak az új-szövetséghez való viszonyánál fogva a laikus hívőt is érdekeli. Esdrás könyvének idetartozó részei Aggéus és Zakariás próféták működésére vetnek világot, a város falainak fölépítését akadályozó ellenségektől, a templomnak építéséről Dárius alatt, majd Artaxerxesnek Esdráshoz intézett leveléről szólnak. Dániel könyvének szinte kétharmada aramaei nyelven van írva és nem szeretnők nélkülözni azon álmok és látomások leírását, melyek szerint az Isten által megalapítandó messiási ország soha el nem múlik; Nabukodonozor álmait, Baltazár lakomáját; a négy nagy világbirodalmat jelző, bár néha szertelen, képeket. És ha el is lehetünk a Genesis két aramaei szava nélkül, de épen nem megvetendő, a mit Jeremiás (10., 11.) a pogányoknak üzen. A prot. tudomány nem feledkezett meg a szentírás e részeire való tekintetben sem Luthernek a szentírási nyelvek tanulmányozását annyira sürgető intelméről. A közelmúltban Petermann orientalista (1873), majd Kautzsch (1884) tették közzé bibliai aramaei nyelvtanukat, az latinul, ez németül, mindkettő azonban már terjedelménél fogva (167, 181 old.) inkább a szaktudósoknak való. A berlini Strack; a ki

1879. óta többször és a most folyó nyári félévben ismét az ó-szövetség aramaei részeit olvasta, rövid 32 oldalon tárgyalja a héberben tájékozottak számára a szentírás e fontos részének nyelvtanát. Ehhez fűzi a teljes szövegeket, melyek a közkézen forgó kiadásokban kisebb-nagyobb mértékben hibásak. A szövegjavító munka alatt 4 kodexet kísért figyelemmel, az egyiket Bacher Vilmos budapesti tanár szívesességéből használhatta. A szövegeket nyolcz leveles szótár kíséri, a miért köszönet illeti a szerzőt; mert Gesenius nem közli külön részben az aramaei szöveget, Siegfried-Stadée külön vette ugyan, de drága. Strack munkájának szükségességét az a körülmény is bizonyítja, hogy az 1895. karácsonykor kibocsátott kiadás után néhány héttel, már a f. é. februárban új változatlan lenyomatról kellett gondoskodni.

j. v.

Meinhold: JESUS UND DAS ALTE TESTAMENT. Ein zweites ernstes Wort an die evang. Christen. Freiburg i. Br. (Mohr akad. vállalata). 1896. 145 l. Ára 2.50 mark.

«Első komoly szavát az evang. keresztyénekhez» a múlt évben intézte szerző, az ismert nevű bonni tanár «Wider den Kleinglauben» cím alatt. Ezt alig egy év lefolyása alatt követi a «második komoly szó», mely Jézusnak az ó-szövetséghez való viszonyát, a modern ó-testamentumi kritika egyik napjainkban sokat vitatott kérdését tárgyalja. E mű Tertullian ama mélyértelmű mottóját írta homlokára: «Krisztus urunk igazságnak, nem pedig szokásnak mondja magát. Csak az a tan, mely az igazság ellen van, s nem annak ujsága vezet eretnekségre. Minden, a mi az igazság ellen harczol, eretnokség, ha mindjárt rég megszokott s kedvelt nézet volna is». «S ha a traditiós régisége volna valamely tan igazságának kriteriuma, úgy az ördög volna a legigazabb, mert ő a legrégebb», mondja egészen helyesen Luther.

A mű előszava (I—XXII. l.) azokkal a támadásokkal foglalkozik, a melyekkel Grafe és Meinhold tanárokat, a bonni szünnapi tanfolyamok sokat meghurcolt előadóit Bodelschwingh, a hitvallás rajnai barátai, Kähler, az erlangeni és barmeni Müller, Orelli s Fink, a tudós rabbi polemikus irataikkal illették, s a melyek a theol. tudományos kutatás szabadságát a bibliai kritika dolgában oly mélyen érintik. Szerző szerint ezek a támadások «a testvéri szeretet kötelességébe ütköznek» s «a keresztyénségnek egyes ker. tanfogalmakkal való összezavarásain alapulnak». Pedig az ev. egyházban nincsen helye a türelmetlenségnek. Az ev. egyháznak a tan felfogása terén a legnagyobb szabadságot kell engednie.

Kérdését szerző történet-kritikai alapon tárgyalja. A historikus s nem a dogmatikus theologus szól műve minden sorából. Először «Jézusnak külső viszonyát az ó-szövetséghez» (3—43. l.) tárgyalja, mely nem más, mint Jézusnak külső megegyezése a zsidó kortörténeti nézetekkel. «Külső dolgokban új ismereteket nem közölt. Kortársainak nézeteit osztja ő is. De már az ó-szövetség vallásos dolgaiban messze fölöttük áll. Ők annak

iratait egyszerűen «Isten ígéjének» vették, míg Jézus önmagát tartotta amaz élő isteni ígének, a melynek útjait azok az iratok csak egyengették.»

Ritka világossággal tárgyalja aztán szerző «Jézusnak benső viszonyát az ó-szövetséghez» (43—109. l.). E tekintetben Jézus fenséges fölényben van az ó-szövetség fölött, a mit szerző az evangéliumok történeti tudósításaival meggyőzően beigazol. Itt tárgyalja közelebbről Jézus tanát az Istenről, a valódi istentiszteletről és saját személyiségéről. Jézus Istene «abszolút szellemi lény s abszolút erkölcsi tökéletesség», a mint övétől is kívánja, hogy «a mennyei Atyához hasonlóan tökéletesek legyenek». Jézus istentisztelete «a tiszta szívnek áldozata, mely sem böjtölést, sem alamiznaszolgáltatást nem ismer», tehát az ó-szövetségi istentisztelettel teljesen ellentétes valami. Végül saját személyiségéről szóló tana abban összpontosul, hogy Istennek szolgája, ki mint ilyen, nemcsak Isten és Izrael, hanem Isten és az egész világ között egyetlen közbenjáró; tanítása tehát e tekintetben is messze fölötte áll Mózes és a próféták felfogásának.

A mű harmadik része «Jézusnak az ó-szövetséghez való viszonyát a modern kritika szempontjából» tárgyalja. Itt sokat foglalkozik szerző nagyszámú theol. ellenfeleivel, s kijelenti, hogy bár Wellhausentől (kit személyesen nem is ismer) sokat tanult, mindamelltt az ó-szövetségi történet s a prophetismus természetfeletti jellege tekintetében lényegesen különbözik tőle. Kimutatja, hogy Izrael vallásának Mózesrel kezdődő pragmatikus története önkénytelenül Jézusra vezet, s kifejti hogy az őstörténet tarthatatlan (109—119. l.), s hogy a patriarchák története sem megbízható (119—134. l.). E pontoknál különösen Orelli fejtegetéseivel foglalkozik szerző behatóbban.

Munkája végén élénken sürgeti, hogy «a theol. tudománynak a kritikai kérdések terén szabad folyást kell engednünk» s hogy «teljesen tarthatatlan (?) az a következtetés, mintha az újabb kritika à la Strauss lerombolná a keresztyénséget». «Az az Isten, ki az igazság iránti ösztönt oltotta belénk, egyúttal a szeretet istene. Tudás és hit épen nem ellentétes valami. A ki őszintén s tiszta érzéssel keresi az igazságot, nem lehet ellensége a keresztyénségnek. Az evang. egyháznak tehát nincs oka arra, hogy féltse a keresztyénséget a theol. tudományos kutatás szabadságától».

Sz. M.

III. TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

I.

Választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

Felvétellett a M. P. Irodalmi Társaság 1896. május 1-én tartott választmányi üléséről. Jelen voltak: Szász Károly id. elnök, Hegedűs Sándor alelnök, Balogh Ferencz, Csiky Kálmán, Csiky L., Kiss Áron püspök, Petri Elek, Révész K., Szabó Aladár, Szilassy Aladár választmányi tagok, Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok; báró Vay Béla, Vargha László és Zoványi Jenő társulati tagok, mint vendégek. A jegyzőkönyvet vezette Szóts Farkas társ. titkár. hitelesítőkül felkértettek: Csiky Kálmán és Petri Elek.

1. Titkár bemutatja a pénzügyi bizottság következő jelentését:

Tisztelt igazgató-választmány!

A M. P. Irodalmi Társaság pénzügyi bizottsága a fenti elnöklété alatt György Endre, Petri Elek, Szóts Farkas bizottsági tagok jelenlétében f. évi márczius 24-én tartott ülésében pénztár- és számadás-vizsgálatot tartott, mely alkalommal:

1. A pesti ág. h. evang. egyház és a Társaság vegyes bizottságának a társaság pénzkezelésére vonatkozó javaslata következőleg állapított meg:

a) A pesti ág. hitv. evang. magyar és német egyház által alkotott és jelenleg is érvényben levő pénztári szabályzat kiterjed a M. Prot. Irod. Társaság pénztárkezelésére is.

b) A pénztári hivatalban elhelyezett értékpapírokért a pesti ág. hitv. evang. egyházközség semmi irányban és tekintetben szavatosságot nem vállal. A Társaság pénzei és értékpapirjai valamely jó hitelű pénztárnál, jelenleg a «Pesti Hazai Első Takarékpénztár»-nál helyeztetnek el.

c) A pénztári kezelés ellátásáért a M. P. Irod. Társaság

évenként, még pedig mindenkor egy összegben, július első napján 350 frtot, azaz háromszázötven forintot fizet be a pesti ág. hitv. evang. magyar-német egyház közös pénztárába.

2. Megvizsgálta a bizottság a M. Prot. Irodalmi Társaság 1894-ik évi számadását, melynek vizsgálata a mult évről elmaradt. A Kenessey Béla által vezetett pénztári naplót és törzskönyveket teljesen rendben találtuk; a kiadások és bevételek okmányilag igazolva vannak, miről a részletes vizsgálat s a megejtett számos ellenpróba útján meggyőződünk. A bevétel volt 6422 frt 08 kr., a kiadás összesen 6343 forint 45 kr., a pénztármaradvány 78 frt 63 kr., mely összeg az 1895-ik évi bevételi számlára vitetett át. Daczára e kis pénztármaradványnak, az 1894-ik évi pénzügyi eredményt kedvezőtlennek találtuk, a mennyiben az előirányzott bevételek nem folytak be, a tagdíjhátralékok jelentékenyen fölszaporodtak, s ennél fogva az előirányzott kiadások egy részét át kellett hozni az 1895-ik évre. Maga a számadás és a pénztár azonban rendben van, s ennek alapján javasoljuk, hogy a t. választmány a közgyűlésen a pénztárnok részére a felmentvény megadását fentartás mellett indítványozni méltóztassék.

3. Megvizsgáltuk továbbá a Társaság 1895. évi számadását is, melyet július elsejéig Kenessey Béla, onnan kezdve Bendl Henrik, újonnan választott pénztárnok vezetett. Az 1895-ik évi számadás a következő kezelési eredményt tünteti föl: jövedelem 4879 frt 83 kr., kiadás 5632 forint 78 kr., túlkiadás 752 frt 95 kr. Az 1895-ik év pénzügyi eredménye tehát még kedvezőtlenebb, mint az előző évi, mert a tagsági díjakból még több maradt hátralékban, mint az előző évben; úgy hogy az elmúlt év végén több mint 9000 frtra szaporodott fel a tagdíjhátralék. Ezért van a fent említett 752 frt túlkiadás is, melyet részben az is okozott, hogy a pénztárnok a dolgok gyökeres rendezése végett az 1895-ik évi összes kiadásokat, sőt az előző évről fenmaradt fizetni valókat is az 1895-ik évben teljesítette. Egyszersmind külön számlára vitte át a külön rendeltetésű Károli-alapot és a Herczegszöllősi kánonok alapját. Ezek szerint az általános tőkeszámlán volt 1894. december 31-én 49,870 frt 53 kr., 1895. december 31-én pedig 49,117 frt 58 kr., a tőkefogyás 752 frt 95 kr. Ezt a hiányt részint az 1896-ik évi költségvetésben mutatkozó feleslegből, részint a tagdíjhátralékok beszedéséből reméljük visszapótolhatni. A Károli-alap állása 1894. december 31-én volt 4011 frt 27 kr.; 1895. december 31-én pedig 3211 frt 10 kr.; a különbözetet a «Koszorú» című kiadványaink nyomdaköltsége okozta. A Herczegszöllősi káno-

nok alapja az 1895. év folyamán szaporodott 13 frt 48 kr. kamattal s december végén 350 frtból állott. Mindezekről a beterjesztett számadást behatólag megvizsgáltuk és rendben találtuk, minek alapján kérjük a t. választmányt, hogy a közgyűlésen Kenessey Béla és Bendl Henrik urak részére az 1895. évi számadásra vonatkozólag, a szokott fentartás mellett, a felmentést javasolni méltóztassék.

A tagdíjhátralékok beszédésére nézve tisztelettel kérjük a Választmányt, hatalmazza fel az elnökséget arra, hogy a hátralékosoknak személyenként való felszólítását, melyet a múlt év októberi választmányi ülés határozatából a pénztárnok tényleg megkezdett és sikeresnek tapasztalt, jövőre a szükséghez képest évenként többször is megtétethesse. Egerszermind arra is kérjük a t. Választmányt, hogy a sajtó alatt levő monografiát 1896. évi tagdíjilleményül tekintvén, méltóztassék a közgyűlésnek javaslatba hozni, hogy az 1897. évi monografia csak abban az esetben adassék ki, ha a tagdíjak és hátralékok befizetése ezt lehetővé teszi.

Végül tisztelettel indítványozzuk, hogy az 1896. évi költségvetést 7178 frt jövedelemmel és 6452 frt 44 kr. kiadással a közgyűlésnek elfogadásra ajánlani méltóztassék.

A bevételek és kiadások részletes elszámolását, továbbá a vagyoni kimutatást és a költségvetést ide mellékelve, vagyunk kiváló tisztelettel Budapesten, 1896. április 15-én

Hegedűs Sándor,
biz. elnök.

Szóts Farkas,
biz. jegyző.

A választmány a jelentést általánosságban tudomásul veszi, egyes pontjaira pedig a következő határozatokat hozza:

1. A Társaság és a budapesti ág. hitv. ev. egyház között a pénzkezelésre vonatkozó egységet a közgyűlésre ajánlólag felterjeszti.

2. Az 1894-ik évi számadás utólagos megvizsgálása alapján Kenessey Béla volt titkárnak és pénztárnoknak a felmentvény megadását indítványozza.

3. Az 1895-ik évi számadásra vonatkozólag a megejtett vizsgálat alapján Kenessey Béla és Bendl Henrik pénztárnokoknak a felmentvény megadását szintén javasolja.

4. A bemutatott költségvetési tervezetet a közgyűlésnek elfogadásra ajánlja.

5. A tagdíjak beszédésére vonatkozólag javasolja a közgyűlésnek, hogy a hátralékosokat a pénztárnok a szükséghez

képest több ízben és az elnök által aláírott levélben egyenként szólítsa fel hátralékuk befizetésére.

6. A Luthardt-féle fordított mű az alapító és rendes tagok 1896-ik évi könyvilletménye lesz s az 1897-ik évre csak abban az esetben adassék ki monográfia, ha a tagdíjak és hátralékok befizetése ezt lehetővé teszi.

2. Titkár jelentést tesz a kiadványokról. A «Koszorú» III-ik sorozatából három füzet («Nővérek» Lantos Sebestyéntől, «Aranka története» Lantos Sebestyéntől, «Gusztáv Adolf élete» Grätz Móról) elkészült, a szerkesztői díjat és a szerzők díjait ismét Hegedűs Sándor alelnök volt szíves fedezni. Az 1896-ik évi könyvilletmény (Luthardt: Felolvasások a keresztyén morálról, fordította Csiky Lajos) sajtó alatt van és a jövő hónapban megküldetik a tagoknak. A «Herczegszöllösi kánonok» című ezredévi diszes kiadvány szintén nyomtatás alatt van, s néhány hét múlva megküldhető lesz az aláíróknak és előfizetőknek.

A választmány a jelentést tudomásul veszi és Hegedűs Sándor alelnök úrnak jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést indítványoz.

3. Pénztárnok jelenti, hogy báró Radák Ádám a «Koszorú» című vallásos iratkák költségeinek fedezésére ismét 50 forintot küldött.

Köszönettel fogadtatik.

4. Titkár jelenti, hogy a választmányban három vidéki és egy fővárosi tagsági hely megüresedett s hogy a mult évi közgyűlés határozatából az elnöki szék is betöltendő.

A választmány a megüresedett helyek betöltését indítványozni fogja a közgyűlésen s az elnöki állásra nézve Szász Károly h. elnököt, a választmányi tagokra nézve Balogh Ferencz vál. tagot kéri fel a megbeszélt javaslat előterjesztésére.

5. Az indítványok során Csiky Lajos választm. tag javaslatára elhatározza a választmány, hogy közgyűléseit ezentúl mindig imádsággal kezdi meg.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent

Szöts Farkas,
társ. titkár, mint jegyző.

Szász Károly,
ideigl. elnök.

Hitelesítjük:

Petri Elek.

Dr. Csiky Kálmán.

II.

Közgyűlés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. Prot. Irodalmi Társaság 1896. május 1-én Budapesten tartott közgyűléséről. Jelen voltak *Szász Károly* elnök elnöklete alatt Kiss Áron és Antal Gábor püspökök, b. Vay Béla, Laszkáry Gyula, Hegedűs Sándor, Szilassy Aladár, György Endre, Bachát Dániel, Händl Vilmos, Veress József, Papp Károly, Csiky Kálmán, Biberauer Tivadar, Farkas József, Vámosy Mihály, Petri Elek, Csiky Lajos, Révész Kálmán, Komáromy Lajos, Zoványi Jenő, Vargha László, Földvály László, Gladischefsky Károly, Bernát István, Molnár Sándor, Szabó Aladár, Zelenka Lajos, György László, Mokok Gyula, Haypál Benő, Hamar István, Ilyefalvy V. Kálmán, Kovács Lajos, Bendl Henrik, Kovács Kálmán, Fromm Lajos, Szóts Farkas stb. társulati tagok. Prof. Baedeker Angolországból, Knobelsdorf Németországból, Fischer-Sarassin Svájczból, mint az *«Evang. Alliance»* küldöttei. A jegyzőkönyvet vezette Szóts Farkas, hitelesítőkül felkérték Csiky Kálmán és Petri Elek.

1. *Szász Károly* elnök buzgó imádságban fohászkodott a kegyelem Istenéhez, áldást kérve a gyűlés működésére s azután következő beszédet tartott:

Tisztelt közgyűlés!

E nap, május elseje, a tavasz megnyílása a természeti esztendőben — fű-fa éled, virágok nyiladoznak s madarak dalolnak, langyos a levegő — a természet mosolyog, s az emberek kedélye felvidul.

Hazánkban pedig a tavasz ez első napja egyszersmind nemzetünk életének egy új ezredévre virradása, melynek ünneplését ma kezdi meg Árpád népe e hazában, melyet hősi harc czal foglalt el ezer év előtt s honalapítását, ma is fennálló alkotmánya alapjainak lerakásával, kezdette meg s ma buzgó hálaadással zárja be első s nyitja meg második évezredét, a kegyelem Istene iránt, a ki annyi vész s viszontagság között is megóvta, fentartotta e hazát, nemzetet, annak királyi trónját, szent koronáját és alkotmányát.

Nem tehetünk róla, tisztelt közgyűlés, hogy e milleniumi gondolatok és érzelmek egész valónkat áthatva, mint a körülöttünk levő levegő: akaratlanul is az elmúlt ezerévre fordul minden emlékezetünk s ez ezredévfordulatra minden gondolatunk és érzésünk s az előttünk feltaruló új évezredre minden

vágyunk, s minden törekvéseink s feltételeink. A multa, Isten iránti hálával, a jelenre hazafias örömmel, a jövőbe Istenben való bizodalommal s szent elhatározással tekintünk.

Ezek az érzések foglalják el a milliók szívét, lelkét. Minden igaz magyar szív feldobog az ezredév ünnepi érzéseitől, minden magyar ember lelke megtelik a hazafias gondolatok s őszinte áhítat meghatottságával. De az egyesek érzelmei, gondolatai, áhítata összefoly, egybeolvad azokba a társaságokba, egyesületekbe, intézetekbe, csoportokba, melyekhez az egyesek tartoznak, közös célok, érdekek és érzelmek által egybekapcsolva. Ilyenek az egyes egyházak, felekezetek, egyházi csoportok s társulatok is. Kétségkívül együtt érez az összes keresztyén magyarság — az egész protestáns magyarság — kisebb körökben együtt éreznek egyházi gyülekezeteink, összes iskoláink, egyházi társulataink. Minden templomunkban, minden iskoláinkban hálaadó ünnepi istentiszteletek tartatnak. Püspökeink körlevelekkel hívták fel a kormányzatuk alatt levő összes egyházakat és iskolákat az ezredéves országos ünnepnek megülésére; reformált egyházunk kormányzó testülete, az Egyetemes Konvent, a mult hó végén tartott ülésében hálaadó és oltalmat kérő buzgó imával fordult a népek Istenéhez, hazánk, egyházunk fentartásáért a multban s a jövőben.

Elzárkózhatik-e e hazafias és vallásos érzelmektől, hátramaradhat-e azok nyilvánításában, ép oly hazafias, mint vallásos egyesületünk, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság is? Magyar-ságunk e hazában ezeréves; keresztyénségünk 896 éves; prot. vallásunk s egyházunk már-már négyszáz évre viszi föl eredetét. Irodalmi társulatunk, alakulása óta még csak hét esztendő-t számlál — ma született csecsemő, vagy alig eszmélő gyermek a száz és ezerévekhez mérve; de érett férfiakból állván, hivatásának és feladatának magaslatán s céljai és törekvése teljes öntudatában van. S talán épen ez az ezredéves országos nemzeti ünnep alkalmas arra, sőt egyenesen fölhív reá, hogy számot vessünk magunkkal és feladatainkkal s e nagy határpontot kiindulólul tegyük azok megközelítéséhez és eléréséhez.

«Az idők gonoszak» — e csüggesztő s kétségbeejtő szót mindennap halljuk. De e szó mindenkor hallatszott s többé-kevésébbé mindig jogosan. Az idők — az. Ó-, Közép- és Új s Legújabb korban — mindig gonoszak voltak — mert gonoszak voltak benne az emberek, az Eset óta, s gonoszságukból még az Istenember tökéletes váltsága sem volt képes a bűnbe visszatérésre mindig hajlandó emberek tökéletlenségét teljesen kigyógyítani. Hitetlenség és tudatlanság, habona és bűn mindig volt s lesz, míg emberek lesznek, romlottnak nevezett korunk-

ban sem több (talán még kevesebb, de a civilizatio és felvilágosodás világánál szembetünőbb), mint bármikor. Ám a jóknak és igazaknak s mindenekfölött magának a civilizationak feladata, téríteni a hitetleneket, felvilágosítani a tudatlanokat, oszlatni a babona ködét s javítani az erkölcsöket, istenfelelemre, erényre és igazságra vezérelni az ingadozókat s általában mindenkit. Ezekben közreműködni feladata minden egyesnek a maga körében, feladata a családnak, a társadalomnak, az államnak, de legfőbb feladata az egyháznak és vallásos intézményeknek és társaságoknak. Ezek közé számlálja magát protestáns egyházunk és legközelebb Protestáns Irodalmi Társaságunk is. Eszközei bizonyára kevesek s ereje csekély; de feladatával tisztában van s akarata erős kitűzött céljai munkálására s megközelítésére. Ezek a célok ki vannak mondva Alapszabályaiban és benne foglaltatnak — és részét teszik — a legutóbb tartott Egyetemes Zsinatunk által hozott Egyházi törvényeinknek is. Ezekből reánk a vallási és erkölcsi fogalmaknak irodalmi úton tisztázása s a vallásos és erkölcsi életünk fejlesztése jutott osztályrészül. Ezt vallásos iratoknak népünk közt terjesztése s a műveltebb és tanult osztály számára Protestáns Szemle című folyóiratunk s könyvilletményeink kiadása által kívánjuk eszközölni. Népies kiadványainkat csak az utóbbi két évben indíthattuk meg, s most is csak tisztelt alelnökünk, Hegedűs Sándor nemes áldozatkészségétől támogatva; a Szemle s könyvilletményeink azonban kezdet óta, már nyolczadik évfolyamukat járják s anyagi erőink korlátai között is számos és terjedelmes, igen becses művekkel gyarapították magyar protestáns irodalmunkat.

De vajjon beérhetjük-e ennyi szellemi és erkölcsi sikerrel? Egy társaságnak, mely mindig új tagokkal egészülhet ki-s tőlök új meg új erőt meríthet s nincs az egyén sorsára kárhozható, hogy megvényüljön, s munkaképtelenné és tehetetlenné váljék: új forrásokból folyvást meg kell újhodnia s eleven és tevékeny maradv. folyvást gyarapodni kell erőben és hatásban. Külső, vagyis létszám s anyagi erőben való gyarapodást tekintve, azzal fájdalom nem dicsekedhetünk. Résztint hanyagság s közöny, részint a szalmaláng gyors föl- és hamar ellobbanásának nálunk nagyon is uralkodó divatja inkább fogyasztja tagjainak számát, mintsem növesztené. Tagjaink közül sokan még évek eltelte előtt, melyekre magokat kötelezték, lassanként elmaradoztak; sokan éveik lejárta után kiléptek; sokan kilépés nélkül s többszöri felhívásra is, hátrálékban maradtak tagdíjaikkal, bár a folyó évben a hátrálékok befizetésében örvendetesen tetemes haladás mutatkozott.

De végre is, az Irodalmi Társaság fennállása nem öncél.

Célja a maga elé tűzött feladatok valósitása; ha ezek oly üdvösek és fontosak nem volnának, azt mondanók, szűnjék meg inkább, mint tengődjék. De így keresnünk kell az utakat és módokat úgy kül-, mint belterjes fejlesztésére, erősödésére. Azon kell lennünk, hogy egy központján kívül, kisebb központokat is teremtsen magának, melyek kisebb körökbe hassanak sugáraikkal s életet löveljenek közelebbi környezetekbe. Budapest kétségkívül az ország szíve, mely minden érdeket maga felé von központi súlyával; de világrendszerünk központja, a nap, sem világít mindig egyenletesen s holdra és csillagokra is szükség van, hogy a világ soha se maradjon setétben. Több kisebb körökben világoló fény, ha a láthatár egyes részeit bevilágítja, fényt terjeszt együtt az egészre. Ily kisebb körben világító lámpákra is szükségünk van, melyek együtt mindenhová elható fényt terjeszzenek. S a ki egyrésznek hasznal, használ az egésznek. S Isten mentsen, hogy értelmiségünk, buzgóságunk mind a központban szoruljon össze s itt határozódjék. Vajjon Debreczen, Kolozsvár, Sárospatak, Miskolcz, Pápa, vajjon Pozsony, Eperjes, Sopron, Győr — hogy egyebeket ne említsek — nem bírnak-e elég protestáns értelmiséggel, tudományyal, buzgósággal és társadalmi jelentőséggel, hogy megannyi — ha csak vidéki — központokká is válhassanak? Alakuljon mindenütt egy-egy Protest. Irodalmi Társaság, ha az egyetemesnek csak ága, vagy akár fiókja legyen is, melyek egy célra közreműködjenek, melyekben időről-időre felváltva tartsa összejöveteleit, fentartva folytonos érintkezését, egész társaságunk: mily lendítő erő volna e szervezetben!

Alkalmat nyujtana s ösztönt adna arra is, hogy a theologiai s egyházi tudományos kérdésekben itt-ott felmerülő kérdések szabadon nyilvánuljanak, kölcsönös érintkezés által tisztáztassanak!

Mert ne feledjük el, t. Közgyűlés, hogy Társaságunk virágzása és hatása egész protestáns egyházunkra sokkal közvetlenebb és többoldalú lehetne e látszólagos megoszlás, tényleg azonban valódi közeledés által, ha a különböző elemek, melyek így centrifugál erők által hajtattak, a bensőbb érintkezés vonzó ereje által egymáshoz közelebb vonzatnának s összetartozóbbakká tétetnének. Mert t. Közgyűlés, irodalmi — tudományos és népies munkásságunk még mindig nem a végcél, csak eszköz, vallási és egyházi életünk tisztábbá, melegebbé, belterjesebbé tételére, melyre magyar protestáns egyházunknak oly igen nagy szüksége van, s mely — ez úgynevezett gonosz időnkben — legfőbb feladatunk, hogy egyházunkat a hideg közönytől és ezáltal a szétmállástól megóvhassuk.

Ez legyen hazánk második évezrede küszöbén legszentebb törekvésünk, irányzó jelszavunk. S engedje meg a tisztelt közgyűlés, hogy midőn időm lejártával, még egy évre meghosszabbították megtisztelő bizalmukat, most végkép s visszavonhatatlanul lelépve ez elnöki székéből, ma megválasztandó utódomnak e jelszót hagyhassam testamentumként.

De mielőtt még beszédem bevégezve, a közgyűlést megnyitnám, egy kedves kötelességet kívánok teljesíteni. Az egész keresztyén világra kiterjedő munkásságú Evangelical Alliance küldöttségét van szerencsénk ma körünkben tiszelhetni; nemzeti ünnepünk vonta őket körünkbe; királyunknak hódolatot, nemzetünknek üdvözetet, evangeliomi egyházunknak testvéri ölelést hoznak — s jövetelüket néhány nappal azért siettették, hogy Irodalmi Társaságunk mai ünnepén is részt vehessenek. Isten hozta, fogadják mindnyajunk szíves, meleg üdvözetét — ennek Társaságunk nevében tolmácsolására, midőn ezennel a közgyűlést megnyitom: felkérem Balogh Ferencz társunkat.

A közgyűlés zajos tetszéssel fogadta a tartalmas megnyitót s egész terjedelmében jegyzőkönyvbe vétetni határozta; a benne foglalt javaslatot pedig az indítványok során külön veszi tárgyalás alá.

2. *Balogh Ferencz* hosszabb angol beszéddel üdvözölte az «*Evangelical Alliance*» tagjait; rámutatott az «*Evang. Alliance*» áldásos működésére, melyet a keresztyén hitfelekezetek közötti testvériesség és együttműködés tekintetében eddig is kifejtett; hivatkozott arra, hogy a szövetség gyűlésein magyarok is vettek már részt, s végül reményét fejezte ki az iránt, hogy ha majd az evangeliom jobban átjárja egyházi életünket, nálunk is alakul a szövetségnek fiókja, mi is megalkotjuk a magyar «*Evangeliomi Szövetség*»-et.

A lelkes üdvözlésre Baedeker válaszolt, kifejezve a feletti örömet, hogy az evangeliomi szövetség nevében, az evangeliom magyar híveihez szólhat; majd Isten áldását kérte a magyar Irod. Társaságra, mely minél jobban műveli a tudományt, annál inkább bizonyoságot fog tenni az evangeliom igazságáról.

A közgyűlés szíves örömmel fogadta a világhírű szövetség tagjait s látogatásukat jegyzőkönyvében is megörökíteni határozta.

3. *Szóts Farkas* társulati titkár felolvasta következő titkári jelentését:

Titkári jelentés.

Előkészítő és alakuló gyűléseinket nem számítva, 8-dik közgyűlését tartja jelenleg Irodalmi Társaságunk, melynek 7-ik munkaévről kívánok beszámolni. Hét esztendő, mily csekélység az idő végtelenségében, mily csekélység nemzetünk életében is, mely Isten nagy kegyelméből most ünnepli fennállásának ezredik esztendejét. Örömjajtól hangos a haza földje Kárpátoktól Adriáig s a legigénytelenebb honfitól elkezdve föl «a legelső magyar ember»-ig, a legkisebb társaságtól elkezdve föl az államig mindenki örül, mindenki ünnepel.

De hát van-e okunk, van-e jogunk nekünk, mint Irodalmi Társaságnak, ünnepelni? Azt hiszem, van. Igaz, hogy kicsiny társaság vagyunk s nagy eredményekre nem hivatkozhatunk. De azt mindenkinek el kell ismernie, hogy magasztos czélra törekedve, jó munkát végezünk. Mert a protestáns egyházi irodalomnak s különösen az egyháztörténetnek művelése s az evangeliomi eszmék népszerűsítése által kétségkívül mi is nap-szamosai vagyunk e hazának, melynek szellemi és erkölcsi épületéhez, épen midőn az evangeliomból hordogatjuk a homokszemeket, a honépítésben bizonyára nem holmi «római cementel», hanem valódi evangeliomi erővel dolgozunk. Mi az irodalom útján az eszközeivel az evangeliomból, Istennek ez örök hatalmából akarunk erkölcsi erőket, újjászülő és megszentelő erőket vinni be a nemzet lelkébe-testébe.

Az evangeliomból és az evangéliommal dolgoztunk az elmúlt esztendőben is. Mert mi csak azt tartjuk, hogy «más fundamentumot senki sem vethet azonkívül, mely egyszer vetetett s mely a Jézus Krisztus». Hogy «e fundamentumra aranyat, ezüstöt, drágaköveket», avagy «fát, szénát, pozdorját» építettünk-e, az ezután léssen nyilvánvaló, mert a «nap mutatja meg és a tűz próbálja meg». Mi csak azt tudjuk, hogy «az Istennek nekünk adott ajándéka szerint» *igyekedtünk* jót és jól építeni.

Három irányban folytattuk tovább az irodalmi munkát, mely a mult évi közgyűlés által reánk bízott

Szerkesztettük Társaságunk folyóiratát, a «Prot. Szemlé»-t, melynek a tudományt és egyházat érdeklő értekezésszerű közleményei s a hazai és külföldi irodalmat ismertető rovatjai mellé kisebb irányzó cikkeket s az egyház hazai és külföldi életét felölelő egyházi szemlét csatoltunk. Amazokkal irányozni, eszméltetni kívánjuk, emezekkel tájékoztatni törekszünk olvasóinkat. Közönségünk, általában véve, kedvezőleg fogadta és előnyösnek

tartja a szerkesztésbe behozott újítást, mert úgy tapasztalja, hogy folyóiratunk ezzel közelebb jött a valláserkölcsei és egyházi élethez és szerves összeköttetésbe lépett a kort mozgató nagy eszmékkel. Egy-két ellenző szó azonban fölszólat ellene, nem tetszik nekik az evangeliomnak az a tisztább és határozottabb hangja, mely közleményeinkben megcsendült. Nem tehetünk róla, de mi azt tartjuk, hogy nemcsak a keresztyén hitnek és életnek, hanem a keresztyén hit és erkölcs *tudományának* is az élő Krisztus az éltető lelke és igazi próbaköve. A theológiában minden tudományunk annyit ér, a mennyit építeni és használni tud a keresztyén egyházi, vallási és erkölcsi életnek.

Előkészítettük a Társaság folyó évi könyvkiadványát, mely dr. Luthardt lipcsei theologiai tanár ily czimű híres könyve lesz: «Felolvasások a keresztyén morálról». A munka tíz felolvasásban az erkölcsiség legfontosabb kérdéseit tárgyalja, világos, erőteljes előadásban és határozott evangéliomi szellemben. Most, mikor az erkölcsi élet fogalmai körül akkora lazulás, magában az erkölcsi életben meg oly nagy ernyedtség tapasztalható, hiszszük, hogy Társaságunk időszerű munkát végzett e jeles ethikai mű magyarrá fordításával, mely az eredetinek immár a kilenczedik európai nyelvre fordítása. A művet, melynek 15-ik ívét a napokban revideáltam, *Csíky* Lajos debreczeni theol. tanár fordította le, a fordítás felülvizsgálását a Társaság titkára végezte. A 22—23 ívre terjedő munka a kiállítási nyomda-munkák összetorlódása miatt kissé megkésett, de május hó végéig valószínűleg egészen elkészül. A fordítás jogát Luthardt professzor kértünkre ingyen volt szives átengedni, miért neki e helyen is köszönetet mondani kedves kötelességünknek tartjuk. Az értékes könyv a pártfogó, alapító és rendes tagok 1896-ik évi könyvilletménye lesz.

Elkészült és pár hét múlva szétküldetik a «*Herczegszőlősi Kánonok*» hasonmás kiadása is, melynek közrebocsátására néhány évvel ezelőtt gróf Tisza Lajos pártfogó tagtársunk kezdeményezéséből aláírás útján háromszáz és néhány forint gyűlt össze, mely összeg a mult év végéig 350 forintra emelkedett. A díszes kiadványt *Mokos Gyula* tanár és jőnevű fiatal egyháztörténész volt szives sajtó alá rendezni, ő készített hozzá történeti és kritikai jegyzeteket is, melyeket a szöveg végén szintén kinyomatunk. A társaság millennáris kiadványaként megjelenő művet a Hornyánszky-nyomda készíti nemes ambícióval s nem sokára szétküldi, úgy az aláíróknak, mint az előfizetőknek. A XVI-ik századbéli érdekes ősnymtatványra Társaságunk tagjainak 50, másoknak 80 krjával előfizetést is nyitottunk, mely körülményre e helyütt is felhívjuk tagtársaink pártoló figyelmét.

Szépen halad Társaságunk a «Koszorú» című vallásos iratkák kiadásában. Mult évben a második sorozatot bocsátottuk közre szintén tíz füzettel, melyek a «Koszorú» XI—XX-dik füzeit alkották. A füzetkék szerzői és címei a következők: *Kalocsa* Róza: A bibliás asszony. *Csengey* Gusztáv: A vadossalvi pap. *Payr* Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája. *Csiky* Lajos: A vasárnap megünnepléséről. *Vajda* Ferencz: Két püspök anyja. *Bányai* Géza: Ilonka. *Jámborné* Székely Lilla: Egy öngyilkos-jelölt. *Túri Farkas* Imre: Egy eltépett biblialevél. *Szabó* Aladár: Livingston Dávid utazásai és felfedezései. Mint a felsorolt címekből is látható, «Koszorú»-nk elbeszélések, életrajzok és népszerű ismertetések alakjában törekszik a keresztyénség valláserkölcsei igazságait terjeszteni s az olvasók lelkében meggyökereztetni. Társaságunk működésének ez az ága széles körre van tervezve; füzetünk néme-lyikét 10—15 ezer, de mindenikét legalább 5—5 ezer példányban nyomatjuk. Örömmel jelenthetem, hogy a «Koszorú» első sorozatának áldozatkész Mecaenása, *Hegedűs* Sándor alelnök úr, a második sorozatot is bőkezű pártfogásába vette s a szerkesztő tiszteletdíját és a szerzők honoráriumát összesen 446 frtban teljesen kifizette; tisztelettel közlöm a T. közgyűléssel, hogy ugyanez a buzgó Mecaenásunk szives volt megígérni, hogy a folyó évben megjelenő «Koszorú»-k harmadik sorozatának szerkesztői és szerzői tiszteletdíjait is fedezni fogja s hogy báró Radák Ádám úr a Károli-alapot az idén is 50 frt adománynyal volt szives gyarapítani. Azt hiszem, hogy közgyűlésünk minden tagja örömmel járul a választmány ama javaslatához, hogy Hegedűs Sándor alelnök és báró Radák Ádám pártfogó tag úr eme példás áldozatkészsége halás köszönetünk kifejezése mellett jegyzőkönyvünkben is megörökíttessék.

«Koszorú»-nk terjedéséről és kelendőségéről Hornyánszky Viktor főbizományosunknak az első sorozatról beterjesztett kimutatása ad számot, melyet választmányunk 1895. október 15-iki ülésében vizsgált át. Az 1894-ben kiadott első sorozat (I—X. füzet) nyomtatott 115 ezer példányban. A nyomdaköltség volt 2000 frt 97 kr., a terjesztési költség 135 frt 27 kr., összes költség 2136 frt 24 kr. Eladatott az első évben 44 ezer példány, miből a tiszta bevétel volt 1009 frt 22 kr. A még fenmaradt előállítási költség-hiányt, 1127 frt 02 krt a Károli-alap fedezte, mely egyenesen a vallásos népiratkák kiadására van hivatva. Ennek a befektetett összegnek ellenértékéül szolgál a bizományosnál raktáron maradt 42,817 példány és az egyeseknél bizományba helyezett 27,117, összesen tehát 69,935 példány, a mi körülbelül 1350 frt értéknek felel meg.

Ez, t. Közgyűlés, bár nem épen fényes, de kezdetnek kielégítő eredmény. Ha Társaságunk minden évben állandóan 44 ezer példányban népiratkát adhatna el, ez oly eredmény volna, melylyel egyelőre meg lehetnénk elégedve. Az 1895. évi forgalomról csak május hó végén lesz meg a végleges leszámolás s így most még biztos eredményről nem szólhatunk; de a mint a főbizományos cég hozzávetőleges számítása sejteti, a II-ik sorozat anyagi eredménye sem igen lesz ennél kedvezőtlenebb. Ez a kielégítő eredmény főleg két körülményre vihető vissza. Egyik, hogy egyes lelkészeink és tanítóink példás buzgósággal karolták fel a népiratkák terjesztésének ügyét, első pillanatra belátván azt, hogy az ev. népiratkák mily hathatós eszközei a vallás-erkölcsi nevelésnek. E tekintetben Kutas Bálint törökszentmiklósi lelkészt és Ilyefalvi Vitéz Kálmán budapesti hitoktatót kell különösen kiemelnünk. Másik a főbizományos Hornyánszky-cég fáradhatatlan tevékenysége, mely különösen a saját kiadásában megjelenő vallásos lapok, a «Téli Ujság», meg a «Kis Tükör» útján jó magyar népünk körében lassanként állandó olvasó és vásárló közönséget nevel a «Koszorú» füzetei számára. Vajha lelkészeink s egyházi és iskolai előjáróságaink, kiket ebben az irányban Választmányunk megbízásából elnöki körlevél útján megkerestünk, minél nagyobb és nagyobb számmal jönnének támogatásunkra ebben a fontos vallás-erkölcsi tevékenységünkben, mely meggyőződésünk szerint szintén egyik módja az Isten igéje hirdetésének s a keresztyén hit- és erkölcsi élet ápolásának. A vallásos iratok terjesztése is igehirdetés, ha nem is élő szóval, de az írott, a nyomtatott szó segélyével. Épen azért kívánatos volna, hogy Társaságunk e mostani közgyűléséből is felkérné az egyházi és iskolai hatóságokat, nevezetesen az egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek testületeit, hogy a népies iratok útján való hitébresztés és hiterősítés nemes munkájában Irodalmi Társaságunkat minél hatályosabban támogatni sziveskedjenek.

A «Koszorú» füzetekre vonatkozólag tisztelettel jelentem végre, hogy Hegedűs S. úrnak fent említett nagylelkű ajánlatára támaszkodva, választmányunk a III-ik sorozat kiadását is elhatározta, hozzá tévén, hogy a füzetek lehetőleg képpel illusztrálva jelenjenek meg; a szerkesztéssel továbbra is *dr. Kecskeméthy* István kolozsvári theol. tanár tagtársunkat bízta meg, a ki a folyó évi sorozatból immár három füzetet sajtó alá rendezett s a titkár azokat 5—5 ezer példányban kinyomatta. Tervünk szerint a nyár folyamán még három, az őszszel pedig négy füzet fog megjelenni s ezekkel a III-ik sorozat is kiegészül a szokásos tíz füzetre.

Társaságunk pénzügyi viszonyai az elmúlt hetedik pénztári évben nem mondhatók kedvezőknek. Régi sebünk, a tagdíj-hátrálék, még tovább nőtt és mérgesedett. De igazgató-választmányunknak mult októberi ülésében a hátrálékok erélyesebb behajtására irányuló határozatai kellő sikerrel bíztatnak s remélünk engedik, hogy a folyó évben helyre pótolhatjuk azt a, bár csekélyebb, de mégis sajnálatos tőke-csorbulást, melynek hibájába a viszonyok kényszere folytán beleestünk. Különben a pénztár helyzetéről, a számvizsgálat eredményéről és a folyó évi költségvetésről a pénzügyi bizottság fog külön jelentésben részletesen beszámolni.

Kiadványaival Társaságunk is részt vesz az ezredéves országos kiállításon, melynek közművelődési osztályában minden eddigi kiadványunkat: Szemlénk hét évfolyamát, felolvasásaink egy kötetét, könyvkiadványaink hét kötetét és «Koszorú»-nk husz füzetét csinos kötésben egy kis fal-szekrényben kiállítottuk. Hadd legyen Társaságunknak is nyoma a nemzet nagy munka-és erőversenyében!

Tagjaink száma a lefolyt évben meglehetősen hullámlást mutat. Az általában mutatkozó válságot Társaságunk is megérezte. A szegényebb sorsú lelkészek sorából, kik fölött leginkább megnehezült az idők járása, többen kiléptek Társaságunkból. Pártolnánk a szép ügyet, írják a kilépettek, de nem telik rá a sovány fizetésből, magunk is alig tudunk élni. A jelentkezett új tagok néhányval kevesebben vannak, mint a kilépettek. Ez is egyik jele az időknek!

A halál is sokakat kivágott sorainkból. Névszerint csak néhányat említve: elvesztettük Papp Gábor dunántúli püspököt. Lukács Ödön felső-szabolcsi esperest, Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanárt, kik választmányunknak is tagjai voltak; továbbá Csikay Imre, Kovács Ferencz és Kalmár Lajos alapító tagjainkat s néhány rendes és pártoló tagot. Haláluk érzékeny veszteség a közegyházra, de veszteség Társaságunkra nézve is, mely iránt mindenik igyekezett megtenni a magáét. Különösen Lukács Ödönben vesztett sokat Társaságunk, melynek gyűlésein majd mindig itt láttuk a lelkes férfit, ki nagy kiterjedésű egyházmegyéjének úgy szólván minden gyülekezetét részint tagjaink sorába bevonta, részint nagyobb évi adományok küldésére rábirta. Elhunyt jeleseink emlékének mi is szenteljünk pár kegyelmes sort jegyzőkönyvünkben, megüresedett helyeiket a választmányban kötelességszerűleg töltsük be a jelen közgyűlésen.

Mi pedig, kik az Úr nagy kegyelméből élünk és honfitársaink millióival együtt örvendezünk nemzetünk ezredéves ünnepén, tegyünk szent fogadást ez ünnepies pillanatban, hogy

nemcsak drága hazánknak leszünk továbbra is hű fiai, hanem arról sem felejtkezünk meg, hogy midőn a honszerző Árpád népével együtt ünnepelünk, ez az ünnep egyszersmind a honmentésben, a nemzetilét védelmében és az alkotmányos szabadság kivívásában oly sokat és oly sokszor vérzett protestantizmus ünnepe is; s hogy miként a honvédelem százados küzdelmeiben az Úr lelke és szent evangélioma tartotta meg ezt a nemzetet, úgy jövőben is csak e jelben küzdve végezhethjük sikerrel a honmegtartás és államépítés dicső munkáját mind mi, mind a mi maradékaink.

A közgyűlés a jelentést általában tudomásul veszi s egyes pontjaira a következő határozatokat hozza:

a) *Hegedűs Sándor* alelnöknek és b. *Radák Ádám* társ. tagnak a népies vallásos iratok anyagi támogatásáért jegyzőkönyvileg köszönetét és elismerését nyilvánítja.

b) A «*Koszorú*» ajánlása és terjesztése érdekében a két evang. egyház egyházmegyei és egyházkerületi hatóságait kérő levélben megkeresi.

c) Elhunyt tagjainak s különösen néhai Pap Gábor püspök, Lukács Ödön esperes és Kovács Ödön választmányi tagoknak emlékéit jegyzőkönyvében megörökíti.

4. Az «Evang. Alliance» tagjai, miután Knobelsdorf ezredes a szivélyes fogadtatásért társai nevében néhány szóban ismételtén köszönetet mondott

a közgyűlés lelkes éljenzése közt elhagyták az üléstermet.

5. Olvasatott a pénzügyi bizottság jelentése s az igazgatóválasztmánynak (L. vál. jegyzőkönyv I. pont) erre vonatkozó néhány javaslata.

A közgyűlés a jelentés tárgyalása rendén a következő határozatokat hozta:

a) Az Irodalmi Társaság és a budapesti ág. hitv. evang. egyház között a pénzkezelésre vonatkozó egyességi tervezetet elfogadja s az elnökséget az egyesség aláírására felhatalmazza.

b) Az 1894. és 1895-ik évi számadásokra vonatkozólag a megejtett vizsgálat alapján *Kenessey Béla* volt titkár-pénztárnoknak és *Bendl Henrik* jelenlegi pénztárnoknak szives köszönet és elismerés nyilvánítása mellett a szokott óvás fenntartásával a felmentvényt megadja.

c) A bemutatott költségvetést elfogadja, megerősíti, kinyomatását elrendeli.

d) A választmánynak a tagdíj hátralékokra vonatkozó javaslatát megerősíti s a társaság tisztviselőit megfelelő eljárásra utasítja.

e) A könyvilletményekre vonatkozó választmányi javaslatot egész terjedelmében határozattá emeli.

6. Az elnöki megnyitóban kifejtett amaz eszmét, hogy az ország nagyobb városaiban, különösen a prot. főiskolák székhelyein társaságunkkal szerves kapcsolatban, irodalmi egyesületek, vagy helyi irodalmi körök szerveztessenek,

a közgyűlés mint termékenynek ígérkező eszmét b. Vay Béla lelkes támogatására elvileg egyhangúlag elfogadja s egy-szersmind megbizza a választmányt, hogy az eszme érlelése és érvényesítése érdekében a főbb vidéki központokkal tárgyalásokat indítson.

7. Az elnöki szék és a három vidéki s egy fővárosi választmányi tagságra elnök elrendelvén a választást,

elnökké *Szász Károly* h. elnök indítványára közfelkiáltással s lelkes éljenzés között *Gyurátz Ferencz* dunántúli ág. h. ev. püspök választatott s ezzel kapcsolatban kimondatott, hogy a fővárosban tartózkodást igénylő elnöki teendők a szükséghez képest az alelnökkel megoszthatók ; fővárosi választmányi taggá *Szilágyi Sándor* történetíró, vidéki választmányi tagokká pedig *Antal Gábor* dunántúli ev. ref. püspök, *Zsigmond Sándor* a.-szab.-h.-vidéki esperes és *dr. Kecskeméthy István* kolozsvári theologiai tanár választatott ; Szász Károly ideigl. elnöknek pedig, ki hat évi rendes és egy évi igeiglenes elnökösködésével a társaságnak díszet és fényt kölcsönzött Hegedűs Sándor alelnök indítványára a közgyűlés ismételtén és lelkes éljenzés kíséretében a legnagyobb elismerését és köszönetét s az elnöki tisztől való visszalépése fölött a legmélyebb sajnálatát fejezi ki.

8. Több tárgy nem lévén, elnök a gyűlést bezárja.

Kelt mint fent.

Szöts Farkas,
társ. titkár, mint jegyző.

Szász Károly,
ideigl. elnök.

Hitelesítjük :

Petri Elek.

Dr. Csiky Kálmán.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1895. évi számadása.

A) Jövedelem.

Tagsági díjakból	2400	frt —	kr.
Alapítványi kamatokból	1260	> 50	>
Tőkek kamatjából	732	> 09	>
Takarékpénztári betétek kamatjából	369	> 33	>
Könyvekért	84	> 20	>
Előfizetésekből a Szemlére	19	> 20	>
Segélyező tagok adományából	14	> 51	>
Összesen	4879	frt 83	kr.

B) Kiadás.

Protestáns Szemle	3273	frt 15	kr.
Monografia	1021	> 22	>
Tiszti díjak	975	> —	>
Vegyések	189	> 48	>
Károli-alapnak 4011 frt 27 kr. után 4% _o	160	> 45	>
Herczegszőlősi kánonok alapjának 337 frt után 4% _o	13	> 48	>
Összesen	5632	frt 78	kr.
Túlkiadás 1895-ben	752	> 95	>

C) Károli-alap:

Állása 1894. deczember 31-én	4011	frt 27	kr.
Bevétele 1895-ben	772	> 85	>
Kiadása 1895-ben	1573	> 02	>
Állása 1895. deczember 31-én	3211	frt 10	kr.

D) Herczegszőlősi kánonok alapja:

1894. deczember 31-én	337	frt —	kr.
Kamatjövödelme 1895-ben	13	> 48	>
Állása 1895. deczember 31-én	350	frt 48	kr.

E) Vagyonkimutatás (1895. decz. 31-én):

A M. Pr. Irodalmi társaság Tőkéje	49,117 frt 58 kr.
Károli-alap állása	3,211 > 10 >
Herczegszőlősi kánonok alapja	350 > 49 >
Összesen	<u>52,679 frt 16 kr.</u>

F) Költségvetés az 1896-ik évre:**Bevétel.**

1. Tagdíjakból :	
a) pártfogóktól	950 frt — kr.
b) alapító tagoktól	1402 > 50 >
c) rendes tagoktól	2622 > — >
d) pártoló tagoktól	1383 > — >
2. Kamatokból :	
a) értékpapírok után	770 > 50 >
b) takarékpénztári betétek után	50 > — >
Összesen	<u>7178 frt — kr.</u>

Kiadás.

1. Protestáns Szemlére	3350 frt — kr
2. Monografiára	1460 > — >
3. Tiszti díjakra	1150 > — >
4. Vegyesekre	350 > — >
5. Kamatokra	142 > 44 >
Összesen	<u>6452 frt 44 kr.</u>
Mutatkozó fölösleg	725 frt 56 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tisztikara és igazgató-választmánya.

Elnök: *Gyurátz Ferencz* dunántúli ág. h. ev. püspök.
 Másodelnök: *Hegedűs Sándor* országgyűl. képviselő.
 Titkár: *Szőls Farkas* theologiai akadémiai tanár.
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.
 Ügyész: *dr. Fromm Lajos* ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel.	11. Petri Elek.
2. Beöthy Zsolt.	12. Prónay Dezső báró.
3. Csiky Kálmán.	13. Szabó Aladár.
4. Győry Elek.	14. Szász Károly.
5. György Endre.	15. Szilágyi Dezső.
6. Hegedűs István.	16. Szilágyi Sándor.
7. Horváth Sándor.	17. Szilassy Aladár.
8. Kiss Áron.	18. Sztehló Kornél.
9. Papp Károly.	19. Tisza Lajos gróf.
10. Perlaky Elek.	20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, Ács.	21. Masznyik Endre, Pozsony.
2. Arday J. Dániel, Zsarnó.	22. Mitrovics Gyula, Debrecen.
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Mtiklós.	23. Német István, Pápa.
4. Ballagi Géza, Sárospatak.	24. Poszvék Sándor, Sopron.
5. Balogh Ferencz, Debrecen.	25. Radácsi György, Sárospatak.
6. Bartha Béla, Debrecen.	26. Révész Kálmán, Kassa.
7. Breznyik János, Selmechánya.	27. Sárkány Sámuel, Pilis.
8. Csegey Gusztáv, Eperjes.	28. Schneller István, Kolozsvár.
9. Csiky Lajos, Debrecen.	29. Szabó János, Körös-Tarcsa.
10. Duka Tivadar, London.	30. Szász Domokos, Kolozsvár.
11. Fejes István, Sátoralja-Újhely.	31. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely.
12. Géresi Kálmán, Debrecen.	32. Szilády Áron, Halas.
13. Gyurátz Ferencz, Pápa.	33. Szilávik Mátyás, Eperjes.
14. Karsay Sándor, Győr.	34. Szöllősi Antal, Makó.
15. Kenessey Béla, Kolozsvár.	35. Tóth Sámuel, Debrecen.
16. Kecskeméthy István, Kolozsvár.	36. Trsztjénszky Ferencz, Pozsony.
17. Kiss Áron, Debrecen.	37. Warga Lajos, Sárospatak.
18. Koncz József, Marosvásárhely.	38. Wéber Samu, Szepes-Béla.
19. Kun Bertalan, Miskolcz.	39. Zelenka Pál, Miskolcz.
20. Kuun Géza gróf. M.-Németi.	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. május 1-től 31-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogói alapítványok után 5%-os kamatot fizettek: 1896-ra: Dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület. Budapesti ev. ref. egyház. Duna-melléki ev. ref. egyházkerület. Tisza Kálmán Budapesten. Gróf Tisza Lajos Budapesten. **1894—96-ra:** Halasi ref. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után befolyt 5%-os kamat: 1893—95-re: Nagy-Károlyi ev. ref. egyházmegye. Ungi ev. ref. egyházmegye. Szilágy-Szolnoki ev. ref. egyházmegye. **1896-ra:** Polgár József Budapesten. Báró Kaas Ivor Budapesten. Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kara.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1891—92^{2/3}-ára: Eötvös Károly kir. tanfelügyelő Debreczenben (10 frt). **1894-re:** Csiky Lajos debreczeni ev. ref. tanár. Szlávi Lajos Losonc. **1893—95-re:** Szászvárosi ev. ref. egyház. Szilágyi Farkas N.-Enyed. **1894—95-re:** Buzi Ferencz Szalacson. Bodor Domokos Sepsi-Szt-György. Dokus László S.-A.-Ujhely. Bodor Géza alcsernátoni ev. ref. lelkész. Kincses István Mátészalka, Győry János nyárádi ev. ref. lelkész. Bihar-diószegi ev. ref. egyház. **1894—96-ra:** Vörös Károly vácsi ev. ref. lelkész. **1895. évre:** Bedeházy János ev. ref. lelkész Noszoly. Kérészy Barna ev. ref. lelkész Tisza-Nánán. Hajdú András lipótvári ev. ref. lelkész. Balla Dezső ev. ref. lelkész. Kupán. **1896-ra:** Kőrösy János kőrös-ladányi ev. ref. lelkész. Beliczay Béla Budapesten. Budapesti ág. ev. egyházmegye. Ev. ref. theol. tanári kar Budapesten. Csiky Kálmán Budapesten. Fabiny Gyula Budapesten. Gonda Béla Budapesten. Gyulai Pál Budapesten. Dr. Kovácsy Sándor Budapesten. Laky Dániel Budapesten. Dr. Liedemann Károly Budapesten. Marton Lajos Budapesten. Dr. Nagy Dezső Budapesten. Papp Károly ev. ref. lelk. Budapesten. Patonay Dezső Budapesten. Petri Elek Budapesten. Szilágyi Sándor Budapesten. Jármí Márton Kotajon. Somlóvidéki ág. ev. lelkészi köre.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1895-re: Németh Péter ev. ref. lelk. Csomonyán, Illyefalvi Vitéz Piroska Karczagon. Linczényi Lajos királylehotai ág. ev. lelkész. Tóth Pál Miskolczon. **1896-ra:** Tóth Benő Ivánca. Dr. Hegedűs István Budapesten. Kenessey Kálmán Budapesten. **1894—95-re:** Illyés János borsod-harsányi ev. ref. lelkész. Szabó István. kőrös-ladányi ev. ref. rektor. Eperjesi ág. ev. theol. kör. Zeyk Károly Ajtán. **1893—95-re:** Szele György tépei ev. ref. lelkész. Kájel József Dömsödön.

5. Herczegszőlősi Kánonokra előfizetési díj: Zoványi Jenő tiszaföldvári ev. ref. lelkész 50 kr. Varga Gyula vönöczki ág. hitv. ev. lelkész 50 kr. Trsztyénszky Ferencz ág. ev. főesperes Pozsonyban 50 kr.

6. Népies kiadványokra: Hegedűs Sándor orsz. képviselő a «Koszorú» III. sorozatának írói honoráriumul 133 frt 50 kr.

Budapest, 1896. évi június 15-én.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

A „Koszorú“-ban megjelentek :

I.	Ócska Biblia (20 oldal)	4 kr.
II.	A gályarabok története (24 oldal) .	4 „
III.	A Barkóék árvája (23 oldal) . . .	4 „
IV.	A vizözön. Légy hív mind halálíg (15 o.)	4 „
V.	Bethlen Gábor fejedelem (23 oldal)	4 „
VI.	A talált gyermek (24 oldal) . . .	4 „
VII.	{A vége jó, minden jó (32 oldal) } {Az igaz és a hamis gyöngy (15 oldal)}	6 „
VIII.	Huszár Gál (28 oldal)	4 „
IX.	Dévai Biró Mátyás (15 oldal) . . .	4 „
X.	Testámentum (24 oldal)	4 „
XI.	A bibliás asszony (24 oldal) . . .	4 „
XII.	A vadosfalvi pap (32 oldal) . . .	4 „
XIII.	Nádasdy Tamás grófék háztája (24 o.)	4 „
XIV–XV.	A vasárnap megünnepléséről (40 old.)	8 „
XVI.	{Két püspök anyja (16 oldal) . . . } {Névtelen hősök . . . . . }	4 „
XVII.	Ilonka (24 oldal)	4 „
XVIII.	Egy öngyilkosjelölt (16 oldal) . . .	4 „
XIX.	{Egy eltépett biblialevél (16 oldal) } {Földi mennyország . . . . . }	4 „
XX.	Livingstone Dávid utazásai és fel- fedezései (24 oldal)	4 „
XXI.	Nővérek (19 oldal)	4 „
XXII.	Aranka története (18 oldal)	4 „

A „Koszorú“ füzetei megrendelhetők Hornyánszky
Viktor főbizományosnál Budapesten, a M. T. Akadémia
bérházában.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:

1. A pessimismus és a keresztyénség. *Szlávik Mátvás* 425
2. Dunántúl reformációja. (Első közl.) *Thury Etele* 438
3. Grosz Pál élete. (Első közl.) *Weber Samu* 447
4. A halhatatlansági eszme története. (Befejező közl.) *Paulik János* 454

II. IRODALMI SZEMLE:

- a) Hazai irodalom: A középiskolák multja és jelene: *Fináczy Ernő*.
— A qualitativ érzelmek psychológiája: *Székely György*. — Bogáti Fazekas Miklós élete: *Décsi Lajos*. Ismertetik: *Sz. M. és Z. J.* 464
- b) Külföldi irodalom: *Rehmke*: Grundriss der Geschichte der Philosophie. — *Schwartz*: Grundzüge der Ethik. Ismerteti: *Sz. M.* 469

A magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-utca 23.), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtatványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A M. H. I.
KÖNYVTÁR.
KÖNYV-ÉRTÉKELÉS.

A PESSIMISMUS ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

«A pessimismus agyém, búskomorság
és éretlen vagy nyavalyás gondolkodás
szülötte.» *Brassai.*

Korunk pessimismusának, mely a nyolczvanas években virágzott leginkább, ma már egész irodalma van. Hiba volna azonban ennek eredetét Schopenhauer és Hartmann műveiben keresni. Az ő munkájok csak az, hogy azt, a mi már előttük sok vallási vagy philosophiai gondolkodó elméjében vagy szívében gyökeret vert, rendszerbe foglalták. Korunk pessimismusa nem egyéb, mint a mult idők philosophiailag iskolázott világfájdalma. Az élet iránti kelletlenség mindig megvolt az emberek között, s bár mint bölcsészeti rendszert csak a műveltek karolják fel, maga a pessimista gondolkodás a társadalom minden rétegében megtalálható. A természeti és erkölcsi tehetetlenség szülte igazi pessimisták száma azonban ma már apadóban van, mert két nagy ellenségök: a tébolyda és a halál könnyen végez velök.

A pessimismus legelső alakjával a brahmanismus és buddhismusban találkozunk. Itt maga a valláserkölcsei életnézet is pessimista. Pessimista hangulatokra azonban nagy kulturkorszakok végén más népeknél is akadhatunk. Az antik világnézet, kivált mikor teremtő erejét kimerítette, pessimista felfogásoknak hódolt. Egy Homer, Sophocles, Plinius vagy Seneca, Tacitus és Lucian az emberi életet a bajok végnélküli láncolatának mondják s a tőle való megváltást prédikálják. A «jobb nem születni, mint lenni» fájdalmas ígéjét azóta sok komoly szellem is ismétli. De ismerjük e hangulatot az ó-szövetségből is. Az Isten világkormányzó

tevékenységében vetett hit által megszorított pessimismussal Izrael vallásában is találkozunk. Klasszikus példa erre Salamon prédikátora, a melynek mottója az, hogy «minden hiábavaló s nincs új a nap alatt». Hiábavaló nevezetesen a bölcsesség, a munka, az élvezet s az emberiség egész élete. Mert «az emberek fiainak végek hasonlatos az oktalan állatnak végéhez és egyenlő végek vagy az azoknak; a mint meghal egyik, úgy meghal a másik is és ugyanazon egy lélek vagy az azokban; annakokáért az embernek nagyobb méltósága nincsen az oktalan állatoknál, hanem hogy *mindezek hiábavalóságok*. Ezek közül mindegyik ugyanazon egy helyre megyen, mindenik a porból való és mindenik porrá leszén. Vajjon kicsoda vette észébe az ember lelkét, hogy felment volna, és az oktalan állat lelkét, hogy a föld alá ment volna?» (3, 19—21. v.) Csakhogy a prédikátor könyvében a tagadás és a kétely igéivel párhuzamosan halad a valláserkölcsi igazságok feltétlen érvényében vetett hit. Föld az Isten, tartsd meg parancsait, s gyűjts a moly által meg nem emészthető örök kincseket! A pessimismus tehát itt csak eszköz és átmenet az örökkévalóság számára. Az Istenben vetett hit itt az a szikla, a melyen a kétségbeesés tengeréből menekvésre talál az ember. V. ö. 9. 7; 4. 17; 8, 12—13; 7. 14. v.

A keresztyénség, mint a «megváltás evangéliuma» vagyis «örömhire a Krisztusban megjelent isteni kegyelemnek», lényegileg nem pessimista; voltak és vannak ugyan tudósok, a kik a keresztyénségnek a Schopenhauer-féle pessimismussal való azonosságát vitatják. De a keresztyénség csak a gonosz és bűnös világ kerülését, s korántsem a kosmikus vagy társadalmi világ megvetését tanítja. A keresztyénség szerint nem a szellem és anyag állanak ellentétben, hanem a szellem és az érzékiség, vagyis a test, s a test is csak erkölcsileg s nem physikailag vagy metaphysikailag-askétikus értelemben véve. A keresztyénség a világnak igazi méltatása. Szerinte parányi a világ az örökkévalósághoz való viszonyában, de végtelenül fontos és szükséges a fokozatos fejlődésre és tökéletességre való tekintettel, a melyben tehát jobb lenni, mint nem lenni. A keresztyénség a világot és az életet az örökkévalóság fényében «sub specie aeternitatis» tekinti, tehát a végtelen fejlődés és tökéle-

tesedés szempontjából etikailag s nem metaphysikailag ítéli meg, a miért is a vágy és az érzékiség fokozatos legyőzését s nem erőszakos kiölését tanítja. A világ nem siralom-völgye, sem pedig a kínok és bűnök szakadatlan láncolata, hanem Isten országa megvalósulásának talaja, s az élet nem kínos szamszara, hanem műremek, mely telve van nemes örömmel és fejlődő célokkal. Így fogta azt fel *Madách* is, a midőn «Az ember tragédiája»-nak 15 színében így biztat:

«Ha percznyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlennek érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét,
És biztosítva áll nagyság és erény.»

Az eredeti keresztyénségtől azonban eltérő képet mutat mindjárt az őskeresztyén korban az ethnizáló gnosticizmus s a dualista manichaeizmus, melynek pessimista gondolkozásmódjában némileg Augustinus is osztozott. Ezen az úton haladt a középkor is, mely telve van a földi lét semmiségéről és mulandóságáról szóló panaszokkal. Egy Dante p. o. megénekli, hogy a világ kívülről nagyon víg, de belülről fekete, mint a halál, s egy Assisi szent Ferencz, mint *Hase* és újabban *Hausrath* is kimutatta, szerzetesi szellemmel s kolostori organisatióval akarja betölteni a világot. Maga a hatalmas III. Incze pápa könyvet írt «A világ megvetéséről», a melyben minden bűnt és nyomorúságot az életnek tulajdonít.

A XVI. századbeli reformatio a középkori természet- és világgnyűlölettel szemben elvileg ellentétes álláspontra helyezkedett. Minden erkölcsi cselekvést, az erkölcsi élet egész terét az Isten országa szempontjából tekintette, a melyen belül hatni és alkotni az istentisztelet egy nemével azonos. Ház és iskola, család és állam, tudomány és művészet, ipar és kereskedelem nem «profán» valami, ha az evangéliom üdvözítő és éltető ereje hatja át őket. Az egész világ, mint Luther mondja, «műhelye az Isten országának», s az egész emberiség «egy nagy munkás család», a melynek feje az Isten. Soká tartott azonban, a míg

a protestantizmus reformja a világ megszentelő áthatásáról a világyűlöletnek középkori elvét az emberek sziveiből és elméiből kiszorította. Példa rá az angol puritanizmus s a német pietizmus, a melyekben még igen sok világyűlölő gondolatelemekre akadhatunk, a melyeknek azonban a reformatio alapelveihez semmi közük, sőt inkább azok eltorzult felfogásán alapulnak.

Az újabb philosophiában Leibnitz az optimizmus szószóloja. E nagy polyhistor genialis egyénisége ritka elasticitással tudott mozogni az akkori állapotok között, s optimista érzékkel minden téren, még a veszekedő keresztyén felekezetek között is lehetőleg harmóniára, az ellentétek kiegyenlítésére vagy közvetítésére törekedett. Pedig Németország az ő idejében a 30 éves háború után ugyancsak szét volt szakadozva államilag és egyházilag egyaránt. Leibnitz nyomdokain haladt a természet és a szellem azonosságát vitató speculativ bölcselet s a német irodalom klasszikus korszaka, mely a harmónia prästabilita elvén alapuló Leibnitz-féle bölcseletből élt és táplálkozott.

A modern pessimizmus útjait az 1848-iki forradalmi eszmék s az újabb naturalistico-materialistikus természettudományi törekvések egyengették. Werther-féle pessimiztikus gondolkodás hatotta át a kedélyeket. Az újabb természettudomány meg kiüzte a természetből a czél fogalmát s a világból a teremtő és kormányzó Isten képzetét, a mi aztán a szellemi életnek, mint tisztán mechanikus testmozgásnak felfogására vezetett. Már pedig ha egyszer a természet vizsgálatából kiszorult a szellem, akkor a hit, szeretet és remény s általában az ideálok országáról szó sem lehet s nyitva áll az út a pessimizmus világnézete számára az egész vonalon.

A mai német pessimizmusnak költői előfutárja az angol *Byron* és az olasz *Leopardi*, kiket nálunk *Lenau* és *Reviczky* követtek; tudományos és philosophiai kifejtői *Schopenhauer* és *Hartmann*.

Byron, Shakespeare óta hazájának legnagyobb költője, lantján a pessimizmus nehéz mollaccordjait pengeti. «A sötétség» című költeményében irtózatossággal írja le az emberiség kiveszését.

A fájdalomtól törvényt csinál s nemcsak kivételnek tekinti

azt. Az összes mindenség egy gonosz lelkű hatalom, egy ellenséges elv szüleménye, az emberek kinzására teremtvé. Nem a jóakaró istenség, hanem a romlásunkra törekvő rosszakaratú sors alapja és elve a mindenségnek. A túlvilági élet nagyon üres vigasztalás, mely korántsem kárpótolhat a jelen hosszú nyomorának elviseléseért! A haladásban vetett hitünk agyrém, s a lét iszonyatosan és rettenetesen tragikus ajándék. Nyomor a természet, nyomor a világ, és semmi egyéb. S még nagyobb a világfájdalom *Leopardinál*. Ki e nyomorult világot teremtette, az nem az emberiség atyja, hanem hóhéra, ördöge volt! Iszonyatos álmoktól rémes alvás az élet, melynek foltozgatásán, föntartásán, támogatásán agyon dolgozzuk, fárasztjuk magunkat, vagy pedig az unalom megemészt. Hasztalanul epedünk a boldogság után. Nyomorult az élet minden alakjában. Boldog az, a ki sírhat. A világnak csak egy magyarázata van, s ez az, hogy abszolút, orvosolhatlan fájdalom. És az emberek benne? Olyanok, mint a fenevadak, melyek egymást falják fel! Vakon működő chaosban élünk, a megszabadulhatás reménye nélkül, hol egy iszonyatos sors a művészi alkotás, az esztétikai szemlézés és a tudományos kutatás élvezhetését is elrabolta tőlünk. «A bölcsön, a koporsóban egyaránt, A halál réme les reánk» stb. Idegrázó képekkel foglalja össze e költő pessimista tanait *Buday J.* «Leopardi gróf, mint a német pessimismus előfutárja» című értekezése a «Magyar philos. szemle» I. évfolyamában. Követői *Bahnsen* és *Nietzsche*, a ki megőrült, *Mailänder*, ki midőn megcsinálta «a megváltás philosophiáját», felakasztotta magát és nálunk *Lenau* és különösen *Reviczky*, a kik igen korán elhervadtak.

Szomorú világnézetüknek legkiválóbb mestere s philosophiai rendszerezője *Schopenhauer* Arthur «Die Welt als Wille und Vorstellung» és népszerűsítője *Hartmann* Ede «Die Philosophie des Unbewussten» című művében. Míg az előbbi psychologia Aquinói Tamás óta az értelemben látta az akarat urát, addig Schopenhauer ezt a viszonyt megfordítja. Szerinte egyedül az akaratot illeti meg a primátus, s érti alatta a létezésre való vak ösztönt.

Ez alapon a Leibnitz-féle optimismust, mely a világot legjobbnak tartotta, geniecultusra s a nagyok és hatalmasak imadására vezető «absurdumnak» nevezi. Valóságos gúny szerint jó világról beszélni, ha meggondoljuk, hogy «a legboldogabbnak nincs szebb pillanata, mint az elalvás és a legszerencsétlenebbnek nincs rosszabb, mint a fölébredés». Élénk fantáziájának összes színeivel rajzolja a lét nyomorúságát. Az élet csupa szenvedés, jobb nem lenni, mint lenni, s a tudatlanság még a legjobb lét. Az emberi élet soha sem egyéb, mint vágyakozás remény nélkül, küzdés cél nélkül s szenvedés mérték nélkül, szóval a létért való küzdelem azzal a biztos tudattal, hogy az individuum legyőzetik. Mivel pedig az ember az akarat legfőbb képviselője, a céltalan küzdés következményének legnagyobb mértékben kell benne kifejezésre találnia. Ha elérjük is a célt, melyért küzdöttünk, csakhamar be kell látnunk, hogy az csak látszólagos cél volt. A kívánság, a vágy mindig új alakban lép föl. Tehát újra fájdalom és szenvedés, vagy az unalom ridegsége, mely ellen a küzdés épen oly nehéz, mint a szükség ellen. Így inog az emberi élet szakadatlanul a szenvedés és küzdés között! Szerinte az ember adósa a természetnek, mire rendszerint az egész élet rámegey, s mégis csak a kamatok törlesztvék, a tőke csak a halállal adatik vissza. «Életünk» — úgymond — egy nagy mystificatio és semmihez sem hasonlít annyira, mint egy ballépés következményeihez s egy büntetésre méltó hibához». «A világ bűnhődés helye, tehát semmi más, mint fegyház». «A világ is az ember is oly valami, a minek léteznie nem kellene». Az élet semmiségének tudata az akarat megszűnését eredményezi. Minden élvezetről való visszavonulás, az akaratról való lemondás, az élet megtagadása, a resignatio, a semmisülésbe való merülés s a buddhista niroanába való visszatérés — ím ezek Schopenhauer pessimismusának ethikai elvei. Az akarat megtagadásán alapuló moráljának főelve különben a részvét, de nem az üdvözítő és gyógyító keresztyénység, hanem a tétlen quietisticus passivitas értelmében, mely nem az önodaadás erejét, hanem a gyengeség resignatióját fejezi ki s így minden positiv morálnak s erkölcsi tevékenységnek megtagadásával azonos. Valóságos «bankerottja» a pessimismus

a szellemi életnek! *Caro* szép szava szerint «igazi Katzenjammere a tudománynak!» *

S most lássuk rövid vonásokban a pessimizmust a keresztyénség szemüvegén. E szempontból foglalkozott korunk pessimizmusával *Gass* 1876., *Sommer* 1883., *Pfleiderer* 1884., *Bacmeister* 1886. s legutóbb *Luthardt* «a modern világnézeteket tárgyaló» klasszikus «apologétikai előadásának» IV. kötetében.

A keresztyénség kezdettől fogva azzal az igénynyel lépett föl, hogy nemcsak az egyes lelkek, hanem «minden népek és nemzetségek», tehát az emberi nem s az egész világ számára üdvözítő erő. S e világ-üdvözítő hatalmát bizonyítja a világtörténet. Megmentette az antik világ gondolatkinccseit s egészen új viszonyokat teremtett állami, családi és társadalmi tekintetben egyaránt. Üdvözítő életerejé az egyesnek. Még soha nem ment tönkre az a nép, mely hű maradt keresztyén hitéhez, de legszerencsétlenebb az az egyén vagy az a nép, a melynek még nincsen vagy már nincsen hite Jézus Krisztusban és az ő evangéliomában. A ki nem tud hinni, annak szelleme a kétely és bizonytalanság örök háborgása miatt soha megnyugodni nem képes, s lelke egyensúlyát veszíti abban a szörnyű űrben, mely az élet vágyai s a halál enyészete között tátong. Életét nem tölti be a felelősség komoly érzete, s állati tengődésének korlátolt határai között sohasem élvezi «a végetlennek érzetét», a vallás üdvözítő erejét s az örökkévalóságnak megtartó öntudatát. S az a kutató, a ki e hitet lerombolni törekszik, csak félművelt ember, s a ki e téren kételyeket teremt, bűnt követ el legszentebb igazaink ellen.

S miben áll a keresztyén hit világnézete? A keresztyénség mindenekelőtt üdvözítő erő és megváltó hatalom, a lelkek gyógyulásának egyetlen útja, módja és eszköze. Behelyezkedve az élet központjába, mint *isteni megtartó erő*, új életismeretet és életrendet is létesített. Megtanít bennünket az Isten, az ember és a világ helyes megismerésére s egymáshoz való viszonyuk

* Bővebbet Schopenhauerről l. *Alexander B.*: «A XX. század pessimizmusa» című pályaművében. Budapest, 1877.

helyes felfogására. Már pedig minden világnézet e három főkérdés körül forog.

A keresztyénség a modern világnézettel szemben, mely a világot és az embert hamisan értelmezett önállóságuk érdekében az Istentől elszakította, a világnak és az embernek az Istentől való helyes függését tanítja. Kiinduló pontja az *Isten*, mint minden dolgok ura és teremtője. Elve nem egy eszme, nem egy gondolat, hanem az élő személyes Isten. Emberi értelem vagy akarat soha sem lehet utolsó forrása és mértéke a földi lét eredetének és megismerésének, sőt inkább az Isten az, ki bennünket és mindeneket teremtett, megtart és igazgat. Mint minden épületnél, úgy a mi ismeretünk s a mi életünk épületénél is minden az alaptól függ. Egyedül az Isten minden dolgok alapja, ki mindeneket saját akaratából teremtett, tehát a világ alapja nem a létezés vak szükségessége, hanem a mindenható isteni akarat szabadsága. Csak a ki helyesen gondolkozik a lét alapjáról, ismerheti meg valóban a dolgok céljait s a létezők feladatait. Ha minden az Istentől ered, úgy mindennek az Isten felé van a célja. Pál apostol az athenei areopágon tartott beszédében mindkettőt egybefoglalja, mely szerint Isten teremtette a világot és mindeneket, a melyek e világban vagynak.. Ő ad mindenknek életet, lehetet és mindeneket, ki az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette, hogy lakoznának e földnek egész színén, elrendelvén az időknek alkalmatosságát és az ő lakásokat meghatározván, hogy az Istent megkeressék, ha valami módon megtapasztalván őtet megtalálhatnák: jóllehet bizony nem messze vagyon mindeniküktől (Csel. 17, 26. s köv.). Csakis úgy ismerhetjük meg valóban a földi dolgokat, ha azok célját az Isten mindenható akaratában ismerjük föl. A világ nem az esetlegesség játéka, sőt inkább isteni gondolat, terv és cél van benne. Az emberek gondolatait és cselekvéseit egy magasabb lény igazgatja a maga gondolatai és örök céljai szerint. Csak ezen az alapon értjük meg a történet menetét s egyéni életünk folyását. Nem egy vak hatalom vagy akarat, hanem egy magasabb isteni kéz uralkodik mindenek fölött, ki több, mint egyszerű világépítő mester, mivel teremtő és gondviselő Isten. Az emberi élet ily méltatásából ered a hit, a biza-

lom, a türelem, a vigasztalás s az öröm a szenvedésben és a munkában. Ennek tudata sem elbizakodottá, sem elkeseredetté nem teszi. Mert dacz és elkeseredettség az a két polus, a mely között Isten nélkül az emberi élet czéltalanul inog. A világtörténetben minden folytonos haladás és fejlődés tökéletlenről a tökéletesre; az egyesnek célja: lelkének megmentése, s az emberiség célja: Isten országának megvalósítása. Mindkét gondolat új gondolata a keresztyénségnek, a melyről mitsem tud az antik világ. A Krisztusban megtestesült örök szeretet alkotta meg életünk céljait, s azoknak, kik Istent szeretik, mindenek javukra vannak. Ennek hívő beismerése megtanít a népek történetének valódi méltatására s arra, hogy a lét küzdelmei s kisebb-nagyobb ellentétei mellett is végezetül győz az örök szeretet, mely mindeneket a maga céljaira használ fel mert meg vagyon írva, hogy «Isten lészen minden mindekben». Szépen fejezi ki e gondolatot *Hase* is jeles egyháztörténetének mottójában ekképen: «Alles hat seine Zeit, Der Herr der Zeit ist Gott, Der Zeiten Wendepunkt Christus, Der rechte Zeitgeist der heilige Geist». S e szempontból tekintve, mint *Fricke* helyesen megjegyzi, az atheismussal határos pessimismus nem pusztán vallástalanság, hanem egyúttal gondolat-szegénység, illetve felforgatása a vallásos tudatnak és erőszak-tétel az emberi értelmén.

Im ez a keresztyén világnézet első darabja, mely kiindul a Krisztusban kijelentett Istenből, mint a kitől és a kire valók az összes dolgok. E világnézet második darabja az *emberről* szól, ki az Isten akaratának és országának tárgya és megvalósítója. Az ember a keresztyénség szerint tárgya is, alanya is az Isten akaratának, mert az Isten képére van teremtve. S ez a keresztyén ember-tan lényege.

Ettől függ az ember igazi feladata és valódi rendeltetése. Ha már az a pogány «bölcshoéta» kit Pál az ő athenei beszédeben említ, úgy szólott, hogy mi «Isten nemzetsége vagyunk» Ap. Csel. 17. 28, annál inkább csudálkoznunk kell azon, ha még keresztyének is az Istentől való egységes eredetüket az oktalan teremtményi világban található más törzsfával cserélik föl. Mint Isten nemzetsége, a vele való életközösségre vagyunk

rendelve, kik mint olyanok tudatos szabad hordozói és végrehajtói vagyunk az ő szent akaratának, tehát helyettesei e földön s fejedelmei az ő országának. Tapasztalati állapotunkban azonban, mint *Pascal* mondja, elesett fejedelmek vagyunk, s az elesés tudata nyomorúságossá tesz bennünket. Abban van a pessimusnak igazsága, hogy az emberiségnek ezt a nyomorúságos voltát felismeri és tanítja. De az emberi nyomorúság okát már nem helyesen ismeri a pessimismus. Nem mint emberek vagyunk nyomorultak, hanem mint elesett bűnösök. Nem a lét a baj, hanem a bűn, illetve a bűn által megrontott élet. Ép azért a segedelem sem áll, mint a pessimismus és buddhismus akarná, a tudatlanságban, hanem a bűnbocsánatban, miután a tudatlanság bennünket lealáz, ellenben az isteni kegyelem által való megváltás fölemel. Abban áll a keresztyén világnézetnek kettős felfogása az emberről, hogy ő, ki eredetileg az Istennel való közösségre van teremtve és rendelve, tényleg elesett s a bűn nyomorúságába került, de az isteni kegyelem őt megváltotta s boldoggá tette. A tétel első része szól a rationalisticus világnézet felületes optimismusának, másik része a pessimismus beteges világfájdalmának. Csak ismerjük be általános bűnösségünket, akkor aztán józanabbul gondolkozunk az emberről, mint az optimismus, mely az ember természetes jóságáról s akarat-szabadságáról szóló álmaival folytonos csalódásra vezet. S viszont csak ismerjük el, hogy Jézus Krisztusban az Isten üdvözítő ereje és kegyelme jelent meg, akkor meg vagyunk óva a pessimista búskomorságtól, világgyűlöletől és kétségbeeséstől. «*Menschen verachtung*» helyett «*Menschenachtung*» költözik lelkünkbe, a mint azt a keresztyénség tanítja, mondja helyesen *Martensen*.

De az ember üdve szükség, hogy a világnak is javára legyen. Ezért a keresztyén világnézet harmadik darabja a *világról* szóló helyes felfogás. E világnak az a rendeltetése, hogy az isteni örök célokat megvalósítsa. Ez a világ nem pusztán az érzéki élvezetek szolgálatában álló summája a földi dolgoknak és javaknak, hanem összes javainak és intézményeinek utolsó alapja és célja az Isten akaratában van. A világnak az Isten szerint cselekvő ember által Isten országává kell nemesülnie. A világot Isten országává átszülő erő a Szentlélek, Istentől rendelt

organuma az anyaszentegyház, természeti terrenumai: a család, az állam s a társadalom. Az első a nemi élet, a másik a jog s a harmadik a kultúra s a humanitás közössége. Istennek emberi önkénytől független szent akarata az, hogy ez organumok által, mint természetes emberi közösségek által utolsó célgondolata, az ő országa mennél teljesebben és tökéletesebben megvalósíttassék e földön.

Ha most már a pessimizmus és a keresztyéniség világnézetét röviden összehasonlítjuk, teljességgel nem arra az eredményre jutunk, melyre pl. a német Densen vagy a magyar Pásztor jutottak, a mintha «a pessimizmus megtisztított keresztyéniség» volna, vagy hogy pl. a Schopenhauer pessimista bölcsesége «a valódi keresztyén philosophia» volna. Ellenkezőleg. A Schopenhauer—Hartmann-féle philosophia «egy teljesen eltompult, sőt elerőtlenedett keresztyéniség», mely nem képes megnyugtatni a szegényt, hitet adni a gazdagnak, vigasztalni a beteget, alázatosságra tanítani a gőgöst, türelmet hirdetni a szenvedőnek, könyörületeset a zsarnoknak, szabadulást az üldözöttnek, s meggyőződést nyújtani a kételkedőnek; egyszóval ebben a philosophiában nincs helye klasszikus költőnk, Madách amaz igaz keresztyén szellemű szózatának: «Mondottam, ember, küzdj és bízza bízzál!»

E mellett a pessimizmus *több ponton elvi ellentétben áll a keresztyéniséggel*. Ellentétesek az Istenről, emberről és világról, ezek viszonyáról és hivatásáról szóló tanításai. A pessimizmusnak nincs igazi teremtő és megszentelő Istene. Sem a «tudatlan», sem a «vak kényszer» nem képesek oly teremtő, megváltó és megszentelő munkásságra, minőt a keresztyéniség Atya, Fiú, Szentlélek hármasság, egy lényegű Istene végez. A pessimizmus tévesen tanít az emberről és hivatásáról. Kiszakítja az embert az Istentől való helyes függés viszonyából, megtagadja isteni származását s önerejére hagyva, hitétől megfosztva, hamis önállóságra helyezi, melyben az ember Istentől elszakadva, vagy a gőg és dacz, vagy a reménytelenség és kétségbeesés áldozatja lesz. A pessimizmust e tekintetben méltán mondják a hitetlenség philosophiájának. S még ellentétesebb a világról szóló tanítása. A pessimizmus nem ismer megváltható, meg-

szentelhető világot, melybe a bajt, szenvedést csak az emberi gyarlóság és bűn hozta be, de az isteni szentség és hatalom meggyógyíthatja, megszentelheti. Szerinte a világ lényegileg, eredetileg, metafizikai és fizikai természeténél fogva rossz. Nem válthatja azt meg sem emberi, sem isteni erő. A pessimismusnak tehát nincs isteni Megváltója a Jézus Krisztusban, nincs megszentelő lelke a Szentlélekben. A világbajokra nála nincs gyógyír. A világ eredetileg és természeténél fogva örökös «siralom-völgye», melytől ideig-óráig a «tudatlanság», véglegesen csak a halál szabadít meg. Még a szentség is csak «az életakarát megtagadásá»-ban, az erkölcsiség pedig a természetes szánalomban áll. Az ő világában nincs helye az Istenországnak s nincs igazi hivatása az anyaszentegyháznak, mert se az emberiségnek, se a társadalmi világnak nincs Istentől biztosított életcélja a «lét czéltalan körforgásában».

A mi végül a pessimismus és a keresztyénség állítólagos *rokon elemeit* illeti, bátran kimondhatjuk, hogy ezek csak a hozzá nem értő tudósok agyában termettek. Az egész hasonlóság csupa látszat és nem valóság. Mondják, hogy keresztyénség is, pessimismus is hirdeti a földi lét szenvedéseit. Igaz. Csakhogy míg a bajs szenvedés a pessimismus szerint öröktől fogva van és mindörökké lesz a világon, mert lényegéhez tartozik, addig a keresztyénség szerint a világ gyarlósága és minden hibája a megtévedt, bűnös embertől származik s a könyörülő szentes Isten által szent fia és szent lelke által teljesen meggyógyítható.

Mondják pl., hogy mind a keresztyénség, mind a pessimismus nyomatékkal tanítja, hogy az ember gyarló, akarata képtelen a jóra, természete bűnre hajló. Igaz. Csakhogy a pessimismus embere eredetileg és lényegileg ilyen gyarló, mindig hitvány és soha jóvá nem tehető; ellenben e keresztyénség embere eredetileg jó volt, akaratát, természetét a bűn rontotta meg, de Isten örök kegyelme szent fia útján csalhatatlan erő adott természetünk újjászülésére, akaratunk megjavítására és megszentelésére. A pessimismusban tehát a bűn másíthatatlan törvénye az emberi természetnek, mintegy örök végzet, kikerülhetlen vaksors; a keresztyénségben ellenben csak romlás, beteg-

ség, seb, melyre orvosszer, gyógyír van a gondviselő Isten nagy kegyelmében.

A mondottak után bátran elmondhatjuk, hogy más szellem, más lélek van a keresztyénségben, mint a pessimizmusban. Ez az Istent nem ismeri, s az embert, a világot és az életet félreismeri. Hiányzik belőle a megdönthetetlen érvényű vallásos erkölcsi igazságokban s az igaz eszményekben vetett hit. A jónak és rossznak elvi ellentéte s a jónak abszolút érvényű normatív értéke mintha kialudt volna belőle. Üres a szíve s egyoldalú az esze. Szekundál neki ebben a mai felszínes irodalom és művészet, mely beéri a rideg valónak pusztá lefényképezésével s nem törődik az ethikai célokkal telt valóságoknak, mint Isten művének szemlélésével, nevelő és nemesítő hatásaival. Feledi, hogy nem az élvezet, hanem a testet és lelket egyaránt foglalkoztató és nemesítő tisztességes munka adja meg az életnek igaz értékét. S végül feledi, hogy küzdelmek nevelik nagygyá az embert, s hogy «világ zajában fejlődik a jellem!» Ép azért a nihilizmusra és atheizmusra vezető keresztyénellenes pessimizmus *Brassai S. szép szavaival* szólva, csakugyan «agyrérm, búskomorság, éretlen vagy nyavalyás gondolkodás szülötte».

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

DUNÁNTÚL REFORMÁCZIÓJA.

(Első közlemény.)

A dunántúli vidék reformácziójára óhajtok egy kis világitó fényt vetni; a régmúlt idők homályáról szándéksom levenni a fátyolt, hogy felmutathassam az eszmékért lelkesült, az igazságért élni-halni kész reformátorainkat. Igaz, hogy ennek a nagy kiterjedésű földrésznek, alig egy-két pontján tudjuk megnevezni az igehirdetőket, de ez is jellemezheti az apostolok példájára emlékeztető, fáradszatlan munkásságukat.

A reformáczió hajnalát Pápa városa felett látjuk felragyogni ezen a részen, melynek földesura *Enyingi Török Bálint* volt. «Pápa városát 1531-ben *Bálint pap* vivé az evangéliumi világosságra» írja Tolnai F. István,¹ s hogy ez a világosság mindjárt milyen jótékony hatással volt a közművelődés előmozdítására, bizonyítható azon tényvel, hogy Pápa már ez esztendőben iskolájával is a reformáczió szolgálatába állott.² Bálint papról alig maradt ennél több adat reánk, de abból, a mit Tolnai F. István Debreczen reformácziójáról mond, hogy azt is Bálint pap vitte véghez, «kit Török Bálint hoz a Pápáról alá 1536-ban»:³ kétségen kívül következik, hogy Bálint pap vagy Pápán, vagy földesurának Veszprém- és Somogy vármegyékre is kiterjedő birtokain folyvást hirdette ezen hat esztendő alatt az evangéliumi tudományt. Arról a Török Bálintról, a ki 1536. szept. 30-án kapta zálogba Debreczen városát Zápolyától,⁴ s már ezen évben új birtokára viszi Bálint papját, hogy azt is reformálja: fel lehetne-e tenni, hogy dunántúli birodalmaiban, Pápán kívül, ne hirdettette volna az általa üdvösnek elismert reformácziót? A mi keveset mondó adat az ezen időben fennálló pápai iskoláról

¹ Kalauz. Kolozsvár, 1679. 563. l.

² A ma is meglevő harangon ezen felírás áll: «Scholae reformatae Papensis 1531.»

³ Az idézet helyen.

⁴ A záloglevelet közölte *Révész Imre*: «Figyelő» V. 491. l.

reánk maradt, felemlíthető Bálint pap reformátorsága mellett, mert ez 1534-ben *Gyzdawyth Pétert* pápai ludi magisternek és capellanus sed non papisticus-nak említi.¹ Nincs kizárva ugyan Gyzdawyth pápai szolgálatával Bálint papnak ugyanott való munkálkodása, de mindenesetre alkalmas bizonyítékul kínálkozik arra nézve, hogy vele Bálint papnak — Pápán kívül — a dunántúli megyékben, különösen Török Bálint birtokain való reformátorságát vitassam, mert a mint óhajtotta új városának, Debreczennek az evangéliomi tudományra való átvitelét: úgy okozati összefüggést találok ebben a Sió-, Sárvíz-, Balatonmellék, Gesztes és Szigetvár vidékének — Török Bálint uradalmainak — ugyancsak Bálint pap által való reformáltatására.

Csekély értékűnek nem minősíthetjük Bálint pap munkáját. ha szinte nem követhetjük is nyomról-nyomra, a mint a reformáció eszméjét terjesztette azon hat esztendő alatt (1531—1436.), mely Pápa és Debreczen reformálása közt eltelt. De hogy ezen idő nem mult el hasztalan, azt megértjük a következő évek alatt előállt helyzetből, mikor az egész Dunántúl visszhangzik csakhamar az evangéliom felemelő és vigasztaló szava, melyen az első magvető fáradozásait gazdag aratás jutalmazta. «Lélek az, a mely megelevenít.»

Reformátoraink czélja épen az volt, hogy minél jobban terjeszszék a Jézus és az apostolok fundamentomára visszavitt keresztyén hitet; s a nép, mely a latin nyelvű egyházi szertartásból semmit nem értett, örömmel hallgatta az édes nemzeti nyelven megzendült Isten ígését, *melynek első hirdetője a dunántúli részeken, kétségen kívül Bálint pap volt*, kinek vezetéknevét, ha nem tudjuk is, de áldásos munkálkodását nem vonta kétségbe senki sem. Ura és pártfogójáról, Török Bálintról is azt olvassuk, hogy «a Kálvin tudományát nemcsak maga szívta be, hanem annak mások előtt is igen buzgó pártfogója s előmozdítója volt és azt minden jószágában, úgymint a Balatonmelléken, Somogy és Veszprém vármegyékben, a hol többnyire minden várak és faluk ötlet uralták, igen hathatósan terjesztette».² Még előbbi időkből a XVIII. században elpusztult cseszneki reform. egyház történetében, mint Tóth Ferencz említi,³ Fodor Ferencz lelkész egy régi kézírás után emlékezetben hagyta, hogy «Török Bálint, egy Bálint pap nevű prédikátor szolgálatával élt, ki által Pápát és e tájon levő faluit reformálta és azután

¹ *Szilády Áron*: Régi Magyar Költők Tára. V. 166. l.

² *Budai Ésesaiás*: Polgári Lexikon.

³ A pápai reform. szent ekklezsia historiája. Komárom, 1808. 17. l.

azt elvitte Debreczennek reformálására, az ő tanítványira bizván az itt elkezdett reformálásnak confirmatióját.»

Arról, hogy kik voltak Bálint pap tanítványai? emlékeink mélyen hallgatnak, s mind e mai napig nincs eldöntve a kérdés: ki, vagy kik voltak Dunántúl reformátorai? A Bálint pap utódjait körülvevő homályból alig sugárzik valami kis világító fény felénk. A mit erre nézve egyháztörténetíróink: *Ember Pál*,¹ *Bod Péter*² és a nyomaikon haladt *Tóth Ferencz*³ írtak, a mi időnkbeli kutatók régi regék mesébe illő hagyományának állítják, melyek minden történeti valóságot nélkülöznek,⁴ egy elfogulatlan történetíró pedig az ilyenekre semmit nem adhat, reájuk mit sem építhet. Mindebben sok igazság van, de ha arra gondolunk, hogy a XVI. század közepén már mindenütt hangzott a reformáció Dunántúl, s az egész vonalon a protestánsok voltak többségben: méltán kereshetjük a Bálint pap utódait, mert ő egymaga ezt a nagy munkát nem vitte véghez. Igaz, hogy nem lehet az eszmék terjedésének irányát nyomról-nyomra követni, avagy meghatározni, hol, mikor, mily erővel hatotta át a lelkeket, mert csak azon eredménnyel foglalkozhatunk, a melyet hódításaik előidéztek, s mivel Dunántúl a reformáció eszméi mindenütt erős gyökereket vertek: keresnünk kell annak hirdetőit, a kik ezen nagy változást előidézték.

A sokszor igazat mondó szájhagyomány *Dévai Bíró Mátyást* tartja Dunántúl reformátorának. *Ember Pál* azt írja, hogy *Dévai Budán, Pápán, Sárváron, a Rába és a Balaton mellett rettenthetetlenül hirdette az evangéliomot és sokakat megnyert a Krisztusnak.*⁵ *Bod Péter* pedig *Dévaít tartja az elsőnek a magyarok közül, a ki a reformáció hajnalán az evangéliomot Magyarországon körülhordozá, a kit — úgymond — épen ezen magasztos lelkesültségéért szokás Magyar Luthernek nevezni, s kiváló reformátorkodásának helyeiül ő is ugyanazokat nevezi meg.*⁶ De úgy tetszik, Bod ezek közül a Rába és Balaton mellékét már szembe-tűnően sorolja elő, s mintha Dévai tanításainak, reformátóri

¹ *Historia ecclesiae reformatae*. Utrecht, 1721.

² *Magyar Athenas* 1766. és *Historia Hungarorum Ecclesiastica*.

³ A magyar- és erdélyországi ref. ekklezsiák története. 1808.

⁴ *Révész Imre*: Dévai Bíró Mátyás életrajza és *Éötvös Lajos*: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1866.

⁵ Idézett mű 73. p. *Budae* porro, quae olim caput regni, *Papae*, Sarvarini cis fluvium *Rabam*, lacum item *Balaton*, *intrepide* evangelium predicavit, multos ex aula regis Johannis, aemuli Ferdinandi I. Christo lucrificet.

⁶ *Hist. Hungar. Eccl.* 237 p. «Docuit hic Budae, Papae, Sarvarini cisfluvium *Rabam*, lacumitem *Balaton*.»

működésének fősúlyát ezen vidékekre helyezné? A nyomaikon járó Tóth Ferencz¹ már kerüli az általános meghatározásokat s Dévait 1527-ben Újszigeten, 1536-ban Nádasdynál, 1544. körül a Balaton mellékén szerepelteti s bizonyosságul felemlíti a kádártai anyakönyvi bejegyzést is. Lehet, hogy Révész Imre épen ennek hibás közlése miatt zárta ki még csak a lehetőségét is annak, hogy itt Dévai megfordult volna.² Közlöm azért ebből a tárgyunkra vonatkozót:

«Anno 1725. Emlékezetre méltó régi dolgok, melyeket nagyobb részint a régi hiteles öregek bizonyosságából vettünk a religio dolga és itt való prédikátorok eránt, a kik itt eleitől fogva szolgáltanak. T. i.

1mo. Soha senki nem emlékezik arra, hogy itt valaha más religiön levő tanítók lettenek volna, sőt

2dó. A régi öreg emberek bizonyosságából volt ez helyben egy *Mátyás nevű pap*, mint akkor a prédikátorokat hívták, a ki is mintegy másfél esztendeig itt szolgálván, a körül levő helységekben is szolgált, a pedig, mint Lampe historiája bizonyítja volt 1535. esztendőben. Ez a Mátyás pap pedig volt *Dévai Mátyás*. Azután a mint arra is a régi öregek bizonyosságából a mostani öregek emlékeznek, szolgált itt egy *Mihály pap* . . . »

Azt akarja ezen 1725-ből való feljegyzés documentálni, hogy Dévai 1535. körül másfél évig forgolódott Kádártán és vidékén. Vizsgáljuk meg lehetséges-e ez?

Révész Imre³ minden kétséget kizárólag alaposan kimutatta, hogy Dévainak csaknem három évre terjedt két rendbeli fogsága 1532., 1533., 1534. évekre esik, de úgymond «*ez utóbbi évek már kezdete, vagy közepe táján ő mint szabad ember Sárváron tartózkodott*». Ha ehhez hozzávesszük, a mit hátrább bizonyít,⁴ hogy «*Dévai az 1536. év vége felé külföldre, a reformácziónak folyvást erőteljes tűzhelye, Wittenberg felé indult*»: minden mesterkelt rabbulistica nélkül kitünik, hogy fogsága és második külföldi útja között, legrövidebbre mért számítással, két teljes esztendőt jelölhetünk meg életében, melyről nagy általánossággal azt szokás mondani, hogy Sárváron Nádasdynál volt s ez az idő 1534. közepétől 1536. végefeleig tartott.

Hogyan? Hát Nádasdy Tamás ifjú nejének, Kanisay Orsó-

¹ Idézett mű 28. 29. ll. és a pápai ref. ekkl. historiájában.

² Idézett mű 28. lapon.

³ Ugyanott 31., 34. ll.

⁴ Ugyanott 41., 42. ll.

lyának úgy szerzett szórakozást, hogy már a mézeshetekre oda rendelt egy reformátort? Sőt inkább nem azt kell-e tartanunk, hogy Dévai huzamosabb ideig nem volt nála, mert ha ezt a két évet ott tölti, akkor micsoda szüksége volt neki arra, hogy 1537. évi külföldi utazását felhasználja s Melanchtonnal ajánlassa magát Nádasdynak. Mert azt nem vonhatja kétségbe senki, hogy *Dévai erre kérte Melanchtont*. «Noha ismeretlen vagyok Méltóságod előtt — írja Melanchton Nádasdynak¹ — mindazonáltal *Mátyás kértére* kész szívvel irtam hozzád ezen levelet, részint hogy Mátyással kedves dolgot tegyek, részint hogy magamat barátságodba ajánljam, mely okok közül az első mulhatlan kötelességem, nehogy barátom akaratát teljesítetlen hagyjam; a másik pedig reám nézve igen ohajtandó». Ha Dévai az 1535., 1536. éveket már Nádasdynál tölti, bizonyára nem kéri vala Melanchtont, hogy eszközölje Nádasdy pártfogását s ez mutassa be neki «Mátyást, a kitűnő tudományyal és bölcseséggel ékes férfiút». ² Ezt a két esztendőét tehát ezen dunántúli részekben kellett töltenie, s ebből csak egy kisebb időszakaszt jelölhetünk olyanul, melyben Nádasdynál is megfordult. Vagy mivel okirattal nem lehet igazolni reformátorainknak minden lépését, merre jártak, hol, mit tanítottak: ki meri állítani, hogy azok, csak azon egy helyen hirdették az Isten titkait, melyről egy, vagy közelkorú feljegyzés tanuskodik. Sőt inkább nem azt kell-e vitatnunk, bizonyítanunk, hogy egy helyen állandóan kevés ideig maradtak, s ha maradtak: széjjel jártak abból is a körülötte fekvő részekre, mint ezt hátrább Huszár Gál magyar-óvári példájával is igazoljuk.

Kétségtelen előttem, hogy ezen idő, 1535., 1536. év alatt reformálta Dévai Rába és különösen a Balatonmelléket, általánosságban szólva a régi Dunántúlt. Ezen idő alatt tette nevét oly felejthetlenné e részekben, hogy a kegyes szájhagyomány még kétszázad mulva is emlegette emlékét a férfiúnak, ki «az Isten beszéde életet adó kenyerének édességét vele megkóstoltatta s izelítette». ³ Ezen állításomat maga Dévai bizonyítja, melyet eddig minden életírói figyelmen kívül hagytak, s mikor dunántúli reformátorságát vitatom: döntő tanúmul magát szólaltatom meg.

Dévai a «Boldog lelkek élet utáni állapotjáról» írt művének Bebek Imre gyulafehérvári préposthoz intézett ajánló levelében, mely 1535. május 16-án kelt Sárváron, miután megem-

¹ *Révész Imre*: Idézett mű 45. l.

² Melanchton levele Nádasdyhoz. Ugyanott és köv. lap.

³ *Bod Péter*: «Athenás». 70. l.

lékezett volna pár szóval arról, hogy 1531-ben, midőn Zápolya és környezete Budáról Pécs felé ment s ő a maga hivatalos tisztében forgolódott, midőn már az elindulásra szintén készen valának, hozzá ment egyik barátja s igen kérte, hogy a szentek aluvásáról írjon valamit számára. Írt néhány tételt erről röviden, a mint az akkori idő hozta magával, mely ellen egy franciscanus barát (Szegedi Gergely) Apológiát írt, felette magasztalva saját igazságait, diadalt énekelve a győzelem előtt. *«Kényszerítettek barátaim is — így folytatja s írja maga Dévai — még pedig mind arra, hogy a barát haszontalan beszédeit forgassam ki, mind arra, hogy saját igehirdetésem igaz voltát mutassam meg. Mely igehirdetésemnek tanuja mindkét Pannonia s Magyarország mindkét királya, a kiktől (Istennek hála) nemcsak haragot, de rablánczokat és fogságot is szenvedtem».*¹

Ime arra hivatkozik a legfőbb tanú, maga Dévai, hogy igehirdetésének *testis est utraque Pannonia*, s az az Ember Pál, a ki ezen dedicatiót az eredeti munkából írta át egyháztörténetébe, magyarázatul hozzáteszi, hogy *superior scilicet et inferior*. Mit értsünk az alsó és felső Pannonia kifejezés alatt? Alsó- és Felső-Magyarországot-e, vagy a régi római birodalom Pannoniáját, Dunántúlt? Akármelyiket értjük, Magyarország mindkét királyára való hivatkozásból két dolog tisztán áll előttünk. Egyik az, hogy 1531. évi kassai igehirdetésére méltán hívja Felső-Magyarországot tanujául, de 1532. évi budai papságával még Alsó-Magyarországra nem hivatkozhatik, mert Buda elég fent van, s mulhatlanul budai fogságából való kiszabadulása után, a Sárvár felé tartó útjában hirdette Alsó-Magyarországon az ígét, s így hivatkozhatott erre is. A másik tény pedig az, hogy csak második külföldi útja után volt Szikszón, Miskolczon, melyek még ugyancsak a Felföldhöz tartoznak; s így nem jelölhetjük alsó-magyarországi igehirdetését másként, mint azon útjával, mely Buda és Sárvár között elterül s a régi Felső-Pannoniát alkotá. Ha Dévai maga mondja, csak elhiszszük neki, ha mindkét Pannoniát hívja igehirdetésének tanubizonyosságául, hogy akár Alsó-Magyarországnak, akár Felső-Pannoniának mondjuk, valóban ő volt Dunántúl reformátora. Mert ha

¹ Révész Imre közlése szerint. Id. mű 74. l. *Lampe-Embernél* az eredeti szöveg így van: *«Coegerunt et viri Fratres duplici nomine: ut et Monachi naenias everterem, et ut meae praedicationis fidem facerem. Cujus testis est utraque Pannonia (superior scilicet et inferior) uterque Rex Hungariae (Ferdinandus videlicet I. et Johannes Scepusiensis) quorum (gratia Deo) expertus sum indignationem, insuper vincula et carceres.»* Idézett mű: 74. p.

széjjel nem jár ezen vidékeken, hanem mint Révész vélte,¹ csak félrevonult s épen mint irodalmi művekkel foglalkozó tudós élvezte Sárváron a Nádasdy védelmét és pártfogását: akkor, ha sohasem járt más alkalommal a régi Pannonia területén, bizonyára nem hivatkozott volna reá. Ha egyedül s kizárólag csak Sárváron tartózkodik: akkor hogyan vall igehirdetéséről bizonyosságot a tanúul felhívott mindkét Pannonnia? De mivel határozottan erre hivatkozik: Dévainak saját szavaival van eldöntve az ő dunántúli reformátorsága.

Jegyezzük itt meg, hogy Dévai ezen ajánló levelét 1535. május 16-án írta Sárváron, tehát már ezelőtt körül hordozta az evangéliom fátylóját, s erre 1534. közepétől, fogságából való kiszabadulásától kezdve elég ideje volt. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy másfél évre terjedő kádártai tartózkodása, épen az ezután következő időre, 1535. második felére és 1536. évre esik. S az a Dévai, a ki 1537-ben Melanchton lábainál ül s ennek ajánlásával még azon év vége felé Sárvárra tér egyenesen vissza Nádasdyhoz, a ki az 1538. 1539., éveket ott töltötte: az bizonyára módját ejtette annak, hogy ennyi idő alatt széjjel nézzen ama viruló tájakon, hol az úr nyáját kies mezőkön legelteté. De megfordult-e, avagy nem ez alatt is, az álláspontunkon mit sem változtat, mert már ezen idő, mint a Nádasdyval való szorosabb viszonya előtt, saját szavaiból meghatározhattuk eme tájékon kifejtett apostolkodását, s azt hosszabb vagy rövidebb időre tenni semmi érdekünk.

Igazat mond tehát a kádártai szájhagyomány után tett kegyeletos feljegyzés; igazat írt Ember Pál, mikor Dévainak rába-balatonmelléki reformátorságát 1535. évre tette s nékem jól esik ezen dicső férfiúra gondolnom, a ki — régi kifejezés szerint — a mi Felső-Pannoniánkat reformálta.

Erre az 1535. esztendőre más adatunk is van, s abból is — noha megnevezve nincsen — Dévaira következtetünk. Az 1591. évi csepregi colloquiumon összekülönbözött protestánsok azon része, mely az ágostai hitvallás mellett sikra szállt, s ily értelemben egyházát is rendezni igyekezett: 1596-ban elkészült hittanúk előszavában érdekes dolgokat beszélnek nekünk: . . . *«Im mi Isten lelkének segítségéből megírjuk ezen jelenvaló irásunkban rövideden, de igazán a ti tartománytokban való Isten anyaszentegyházának historiáját . . . Minekutána a felséges Isten, az ő választott eszköze által, Luther Márton által az ő anyaszentegyházát a pápistaságnak Egyptomából megszabadította (széljegyzeten: «Anno 1517.») hirdettette is az ő idves-*

¹ Idézett mű: 37. l.

séges evangéliomának igéjét legelőször Saxoniában, a hol Luthernek lakása volt. De a miképen az ő szent fiát nemcsak egy nemzetségnek, hanem e széles földön való minden népeknek küldte vala: azonképen az ő evangéliomának égő szövéténekét is e mi időnkben nemcsak Németországban, hanem egyéb nemzetségek között is meggyújtotta . . . Abbúl az Istennek hozzánk való jó akarattábúl lett, hogy *ez mi édes hazánk sem maradt az evangéliomnak tündöklő világossága nélkül, hanem ez előtt nem sokban hatvan esztendővel kezdte itt is hirdettezni Isten az ő evangéliomát* (Széljegyzeten írják: «*Ab anno 1535..*»), *jámbor, istenfélő tudós emberek által, s annak erőt, gyarapodást is adott, és mind a mi időnkig, a mint látjuk, megtartotta közöttünk . . .*,¹ melyből mint tárgyunkra vonatkozó, majdnem egykorú feljegyzésénél fogva az vonja magára figyelmünket, hogy Sopron, Vas, Zala vármegyék reformációját 1535. évtől számítja, melyben Dévainak ezen részen való tartózkodását az előzőkben már meghatározhattuk.

Míg Dévai az igehirdetés, az evangéliom terjesztésével a reformáció nagy munkáját diadalra viszi: feltűnik «egy jámbor, Istenfélő tudós férfiúnak» *Sylvester Jánosnak* nemes alakja, a ki 1534. közepe körül Nádasdy Tamáshoz megy Sárvárra, s míg Wittenberget megjárja, ura iskolát épít Újszigeten Sárvár alatt s abba tanítónak Sylvestert állítja be 1535-ben s itt mint iskolás gyermekek tanításával foglalkozó, megírja az első Magyar Nyelvtant,² s lefordítja az újszövetséget,³ mely munkái a Nádasdy által felállított újszigeti nyomdában láttak napvilágot. 1535—1543. év végéig folyton Újszigeten van Sylvester, mikor a gyermekek tanítójából a bécsi egyetemen a héber nyelv nyilvános rendes tanárává lett s 1544. januáriusában már ott, mint ilyen tanított.⁴ Hatását bizonyára jótékonyan érezte az újszigeti iskola épen úgy, mint a magyar újtestamentomhoz jutó közönség, s Sylvester nélkül nem is lenne teljes az új világot teremtett reformáció képe. Az evangéliomnak élő szóval

¹ Summaia Azoknak az Articulosoknak kikreol vetekedések tamadtanak az Augustana Confessioban valo tanettek között es akkik Ez Keo-
vetkezendeo irashan (mely az Egyessegnek kőniuehől Magyar nieluen irattatott) Isten igeinek felelemmel megmagyaraztattanak. Ecclesiastici 4. Mind halalig viaskodgyal az igassagert es az Isten meg győzi ezted az the ellenséget. Anno M.D.XCVIII. 8-r. A—L₄ = 10¹/₃ iv = 84 számozatlan levél, Egyetlen példánya a kassai püspöki könyvtárban, másolata gyűjteményemben.

² Megjelent 1539-ben ily cím alatt: Grammatica Hvngaro Latina in usum puerorum reces.

³ Megjelent 1541-ben.

⁴ *Szilády Áron*: Régi Magyar Költők Tára. II. 434. l.

való terjesztése az igehirdetés által; az iskolában egy hitben erős s kellő ismeretekkel rendelkező új generatio képzése az iskolai nevelés által; a sajtó, mint a műveltség terjesztésének egyik elkerülhetlen eszköze, ezen czélt szolgáló egyén által, mind csakhamar szolgálatára állanak a dunántúli reformáczióknak, s ez a három hatalmas tényező: az igehirdetés, az iskola és a sajtó, élén egy Dévai, Sylvester, pártfogolva egy Török és Nádasdy által, az egész vonalon diadalra juttatják a reformáczió eszméit.

Igaz lesz tehát, a mit Tóth Ferencz írt: ¹ «a Sió és Sár-
vize közét a reformáta vallást követő Batthyány és Enyingi
Török familiák bírván, az ő példájukat követő nép csakhamar
itt is az evangéliomi vallást vette be. Somogyban Szigetet —
mint Istvánffi írja — ezen időben Török Bálint bírta; hihető,
hogy a mit cselekedett ő Pápával és Debreczennel, azt csele-
kedte Szigettel és az egész Somogysággal is, melynek alsó és
felső határszélein, a Balaton partján és a baranyai hegyeken,
zeng vala már ekkor a protestáns vallásnak kellemetes hangja»
s csak kevés számú egyháztörténeti emlékünök gyér tudósítá-
sának tulajdoníthatjuk, ha az úttörők névsorát, munkálkodásuk
színhelyét teljesebbé nem tehetjük. De mégis találunk egy-két
nevet, kik felváltják a régieket s fényt vetnek a homályos
multra.

¹ A magyar- és erdélyországi prot. ekkl. historiája. Komárom, 1808.
91., 32. ll.

Thury Etele.

GROSZ PÁL TANÁR ÉS LELKÉSZ ÉLETE.

(Első közlemény.)

A diáriumok és a krónikák a történetírásra nézve felette nagy fontosságúak. Mint szemtanúk művei rendesen teljes hitelességgel bírnak és oly részletekre is kiterjeszkednek, melyeket hiába keresünk általánosan tartott művekben. Ily diáriumok és krónikák sokkal nagyobb számban vannak, mint első tekintetre hinnők. Por és pókhálók alatt minden megyében és városban hevernek ily okmányok és várnak kutatóra és feldolgozóra.

Egyházi és iskolai életünk multjára vonatkozólag nem csekély becsűl bir a lőcsei krónika is, melyet leginkább Hain Gáspár szerkesztett és mely a szepességiek eredetével kezdődik és 1684-ig terjed. A Szepesség reformációját innen lehet legalaposabban megismerni. A ki innen nem merit, alig fog bírni teljes tájékozottsággal.

Fontosságánál fogva ezen krónika többször másoltatott. Az egyik szószerinti másolatot Scholtz János matheoczi lelkésznek köszönhetjük 1804-ből. E példánynak több függeléke¹ is van, melyek közül reánk nézve különösen az utolsó bir fontossággal. Ebben Grosz Pál tanár és lelkész a jelzett időszakban (1644—1702) nemcsak felkarolja az eseményeket az egyház és

¹ «Supplementa zur Leutschauer Chronik», azután: «Wahre und gründliche Beschreibung des Krieges in Ungarn von An 1670 bis er sein Ende gewonnen, was auch in erwähnten Jahren verlaufen, ist alles kürzlich beschrieben, sonderlich aber in Ober-Ungarn von Samuel Feldmajer — einem Katholiken»; továbbá: «Excerpta aus einer anderen Zebener Chronik, deren Verfasser Georg Felix ist; er war geboren 1696, 10 März»; nemkülönben: «Bericht über Késmárk und wie weit sich das Recht der Thököly auf diese Stadt erstrecke, aus einem Diario des Martin Grosz, Bürgers und Stadtverwandten in Késmárk von Ao 1650. Dieser Grosz hat der Stadt Késmárk viele und wichtige Dienste geleistet. Er wurde als Deputirter nach Wien gebraucht und hat durch seine Verwendung die Freiheiten der Stadt endlich bey Hofe bewirkt» és végre: «Diarium, oder Verzeichniss des Lebenslaufs und anderer Begebenheiten vom Jahre 1644 bis auf 1702 durch Paulum Grosz Caesareoforens».

iskola terén, hanem életének önleírását is adja, melyből kiteszik, mily hősies volt küzdelme, alázatos türelme és kitartó működése, hogy csak méltónak bizonyuljon emez ígéretre: Légy hív mind halálig és néked adom az életnek koronáját (Jel. 2. 10.).

Feltűnő, hogy egyházunk e kiváló bajnokáról egyházi írónk tüzetesebben nem emlékezik meg. Annál inkább kötelességünknek tartjuk kiváló alakját a feledékenység porából kiemelni, mert működése főként az ellenreformatio küzdelmével esik össze s a hűség tanulságos példáját nem egyszer fénylő csillagként tünteti szemeink elé.

I.

Első évei és tanulmányai.

Hősünk atyja Grosz Márton volt, ki mint városi tanácsnok Késmárknak nagy szolgálatokat tett; a többek között többször utazott Bécsbe a Tökölyi család tulkapásai ügyében, hogy a város jogait és szabadságát biztos alapra fektesse. Külön diariumot is vezetett, mely különösen a Tökölyi család és Késmárk városa közötti jogviszonyokat tárgyalja. Anyja Seltenreich nevű asszony volt, mit onnan tudunk, hogy ő maga 1663-ik évi márczius 11-én Seltenreich Bertholdt nagyatyja halálát jelenti, ki csakis anyai oldalról lehetett nagyatyja.

Grosz Pál Késmárkon 1644-ben jan. 30-án este 8—9 óra között született. Mindjárt a következő évben veszély fenyegette gyöngé életét. A linczi békekötés évében, 1645-ben a Lőcse városába bevonuló katonák a pestist is magukkal hurczolták. Június hóban 2214 személy esett áldozatul a borzasztó betegségnek. Késmárkon csak szeptember hóban ütött ki. Az emberek a szomszéd falvakba, a Tátrába, Galiciába menekültek. A Grosz fiúval Vorberg faluba szöktek, hol életben is maradt, míg Késmárkon 572 ember veszett el.¹

Feltűnő, hogy az előkelő atyai házból már 4 éves korában János fivérével 1648-ban Szt.-György napján iskolába küldetett, de innen is kénytelen volt menekülni. A Tökölyiek, mint váruak, Késmárkon oda törekedtek, hogy a városbeliek a jogtalan alattvalók sorsára szoríttassanak le. A város szabad királyi jellegére hivatkozván, e zsarnoki tulkapások ellen minden módon védekezett volt. Ebből kellemetlenségek, surlódások, fegyveres erőszakoskodások keletkeztek, melyek csaknem állandóan napirnden voltak. Így volt 1650-ben is, mikor Tökölyi István az

¹ S. Weber, Zips. Gesch. u. Zeitbilder, Leutschau, 1880. V. 316.

ő árvamegyei hű zsoldosaival a várost megtámadta, sarcolta és pusztította. Grosz előkelő háza a legnagyobb veszélynek volt kitéve, kis fiát Pált biztonság kedvéért Zsákócz szomszéd faluba szöktette. Ekkor szenvedett kára 13,000 frtra ment, a mi akkor-tájt 100,000 frtot meghaladó óriási összeget jelentett.

Pál mint tanuló Késmárkon szépen haladott, bár 1656-ben husvét után a harmadik osztályból a másodikba helyeztetett át Johannides Wenceslaus alatt, ki akkor conrector volt és a második osztályban tanított.¹

1656-ban a családot nagy csapás érte, a mennyiben a fentartó, az apa okt. 15-én meghalt és 17-én nagy végtisztes-ségtétellel eltemettetett. A család nem valami gond nélküli viszonyok között maradhatott, a mennyiben Pál fiú naplójában ekként panaszkodik: «árváit nyomorúságban hagyta» («und hat recht elende Waisen hinterlassen»).

Az iskola nemcsak a tudomány és nevelés színhelye, hanem a nyilvános élet tükre is volt, melyben a világesemények sugárai visszatükrözöttek. 1655-ik évi jan. 31-én még Pál atyja, Grosz Márton segítségével köttetett meg Bécsben a szerződés, melylyel Késmárk városa 50,000 frtnyi fizetés árán végképen felszabadult a Tökölyi család hatalmától és mint szabad királyi város megint teljes jogai és szabadságai élvezetébe lépett. A város uszott örömeiben. Július 6-ikán hazaérkezett a küldöttség a diplomával. Lovas banderium ment elébe, a tanulóifjúság kivonult, köztük Grosz Pál is osztotta a nap örömét.²

Három évvel később 1659-ik évi nov. 19-én meghalt Tökölyi István felesége és a templomi fényes temetkezési szer-tartások a késmárki vártemplomban 1660-ban febr. 4-én végez-tettek. Ez alkalommal is képviselve volt és közreműködött a tanulóifjúság. A 42 tanuló között Grosz Pállal a 38-ik helyen találkozunk.³

1661-ben husvét után Pál áthelyeztetett a secundából a primába Johannides Wenceslaus igazgatósága alatt. Csendes tanulmányában többször megzavartatott a dühöngő zivatarok által: 1661-ben oly szélvész támadott, hogy tornyokat, fedeleket

¹ J. Wenceslaus Kamenno-Lehotán, Liptóme gyében született. Tanult Iglón, Thorn és Königsberg egyetemlein és 1656-ban márczius 26-án a késmárki lyceumba hivatott meg. Híres tanárát sok tanuló követte. Az iskola már akkor nagy virágzásnak indult. V. ö. Merkwürdigkeiten der Stadt Késmárk v. Christ. Genersich. Leutschau, 1804; II, 230.

² Merkwürdigkeiten der Stadt Késmárk . . . I, 472.

³ Monumenta Evangelicorum A. C. in Hungaria Historica. A magyarországi ágost. val. evangélikusok történelmi emlékei, közli Fábó Andras. IV. kötet, 396. l.

lehordott és tömérdek kárt okozott; 1662-ben 14 napi esőzések után annyira kiáradtak a folyók és a patakok, hogy a helységekben egész utczákat elsepertek.

Pál tanulmányai a késmárki lyceumban 1662-ben értek véget. Ha tekintetbe vesszük, hogy már 1648-ban a nyilvános iskolába adták, úgy (1648—1662) 14 év esik tanulmányaira, miből hat évet a népiskolában, nyolczat a gymnasiális tanfolyamon töltött.

Az iskolai viszonyok jellemzésére még felemlítendő, hogy a félévi vizsgálatok Gergely- (márcz. 12.) és Gallus-nap körül (okt. 16.), tartattak. Innen magyarázható meg, hogy miért adatott Pál Gergely napján az iskolába és miért helyeztetett át mindég husvét körül a legfőbb osztályokba. A tanárok fizetése akkor-tájt hetenként csak két tallérból állott, a csekély mellékjövelmeken kívül.

II.

Külföldi utazása, egyetemi tanulmánya és nevelői állása.

Zord téli időben 1663-ban (I. N. J. = Im Namen Jesu = Jézus nevében) hagyta el szülővárosát, Késmárkot és útra kelt Németország felé, a kegyes bölcс Bias módjára »omnia mea mecum porto« jelszavát követve. Vasutak hiányában hol gyalog, hol szekeren és szánon febr. 4-én Bielitzre érkezett, hol három napig pihente az út fadalmait. Pletzen át, hol két napig időzött, febr. 11-én Troppauba érkezett. Itt nagyon megörült neki, hogy egy honfitársa ugyanabba a korcsmába szállt, a hol ő lakott. Megegyeztek, hogy honfitársával együtt megy Boroszlóba, mely Troppautól még 20 m. földnyire esik. Az út odáig legalább egy aranyba került volna, a honfitárs azonban szivességből oda vitte szekeren és csak 10 ezüst garast fizetett magának.

Feb. 18-án szerencsésen és jó egészségben Boroszlóba érkezett. Útlevele és bizonyítványai átvizsgálása után bebocsátott a városba és a Pockenshoff vendéglőbe szállt. Feb. 20-án Absolon Dániel barátjával a Boroszlótól három mértföldnyire eső Trebnitzre rándult ki, hol testvére, János nevelői állást foglalt el. Nyolcz napig tartott a látogatása, mely idő alatt a fiatal emberek igen jól szórakoztak és mulattak.

Visszatérvén Boroszlóba febr. 28-án János testvérével és Absolon Dániel barátjával, német szabású ruhát csináltatott magának, mely tetőtől-talpig 20 tallérba került. Azután beiratkozott a Mária Magdolna-féle gymnasiumba, melynek első osztályát marc. 5-én látogatni kezdte. Tanulmányai mellett az ellá-

tásról is kellett gondoskodnia. Parschitius Kristóf tanár ajánlatára Helz András korcsmárosnál fogadott kosztot. Itt azonban az asztalterítés és ételhordás nem igen tetszett neki és azért már fél év múlva, okt. 17-én, Wilhelm Keresztély városi irnoki házába szállt. Akkortájt okt. 22-én a Mária Magdolna gymnasiumot is elhagyta és a szt. Erzsébettel gymnasiumba lépett Major Ilyés igazgatósága alatt.

Az 1664-ik év lényeges változásokkal köszöntött be. Gazdáját elhagyta, mert a magyarokat szidalmazta, mondván: a magyar ökrök durvábbak a lengyel ökröknél. Ezt mint jó magyar nem akarta tűrni. Elköltözött és három hétig saját ura volt. Nihil habenti, nulla desunt = Ki semmivel sem bír, semmit sem nélkülöz.

Anyagi eszközeiből kifogyván, 1664-ben febr. 16-án kénytelen volt nevelői állást vállalni Dolbersdorfon, mely Boroszlótól hét mérföldnyire fekszik. Főnöke, Huhn volt lovaskapitány, fáradozásait egész ellátáson kívül egy évre 16 sziléziai tallérral és 12 rőf vászonnal fizette. Állásában a nemes arisztokrata családban nem igen jól érezte magát. Odább is akart volna állani, de szegénysége továbbmaradásra kényszerítette. Betegsége is keserítette, melybe 1665-ik évi május 10-én esett Boroszlóba utazása alkalmából. Kigyógyult ugyan, de gyomor baja még soká tartott.

E kellemetlenségek daczára nevelői állásában mégis másfél évig, 1664. jan. 28., 1665. jún. 24-ig maradt, a mikor sz. János napján kilépett állásából, miután ura őt teljesen kifizette Rara avis = ritka madár, írja feljegyzésében.

Ismét Boroszlóba ment, hol élete új fordulatot nyert. Megtakarított pénzéhez otthonról levelet és tanulmányai folytatására 30 tallért kapott. 14 más tanulóval együtt jún. 30-án a briegi postakocsissal azonnal Wittenberga felé útnak indult. Július 6-án szerencsésen odaérkezett és a «Schwarzer Bär» cz. vendéglőben szállást fogadott. Mindjárt másnap felvétetett az egyetemi tanulók sorába.

Az 1665. évi július 16-a emlékezetes nap volt Wittenbergára nézve. A választófejedelmi felügyelők megvizsgálták az egyetemet. Megjelentek a tanulók étkezésénél is, hol szép zenével fogadtattak. Több hordó sört ajándékoztak, mely sokkal jobb volt a rendes vagy conventi-sörnél. Meg is hagyták, hogy a marhahuslevesbe többé nem közönséges kenyér, hanem zsemlyekenyer apríttassék. A tanulók ellenőrzését tekintve, elrendelték, hogy minden negyedévben egyszer a nagy teremben mutassák ki leczkéiket.

Nem épen pénzszükségből, hanem gyakori ajánlatok folytán és a collegiumok ingyen látogathatása céljából Groszunk Schön magisternél szolgálatot (famulatur) vállalt, mely azonban nem felelt meg igények. Majdnem egész nap járnia kellett, úgy hogy négy nap alatt egy pár cipője elkopott. Főnöke este 10–12-ig is kőszált a városban és nappal sem olvasott sok collegiumot. Miután a convictumot sem akarta megfizetni, Pál odább állott már a negyedik napon és régi lakásába tért vissza. Jobb kis úrnak lenni, mondá, mint nagy szolgának.

Pénze kifogyván, 1666-ban június 10-dikén ismét nevelői állásba lépett, Wormlitzon 11 mértföldnyire Wittenbergától és 1 1/2 mértföldnyire Magdeburgtól egy előkelő nemes asszony családjában egész évre 24 tallér fizetéssel. Innen a híres magdeburgi Rotariust is meglátogatta, kitől igen szívesen fogadtatott. 1667-ik évi decz. 5-én Entsch falu bírójához ment nevelőnek, hol szabad ellátáson kívül egy negyedévre két tallért kapott. Entsch falut csak az Elbe folyó választja el Wittenbergától, hol alkalmat talált egyetemi tanulmányait is folytathatni. 1667-dik évi aug. 6-án az egyetem nagytermében dr. Deutschmann alatt nyilvános disputatiót tartott «de redemptione generis humani» cím alatt. A vitakozás nyolcz tallérjába került, ki is nyomatta és Késmárk szülővárosa mind a két tanácsának, a világinak úgy mint az egyházinak beküldte azon reményben, hogy valami elismerő díjban fog részesülni, de reményében csalatkozott. 1667-ik évi tartózkodása Wittenbergában még arról is emlékezetes, hogy a magdeburgi Pomarius Sámuel augusztus 25-ikén a doctorátust megszerezte és azután Eperjesre ment, hol tanárnak megválasztatott és a tudomány és irodalom terén szerepelt.¹

Az 1668. év az utolsó vala, melyet külföldön töltött. Ott-honról sem pénzt, sem levelet nem kapván, egyetlen tallérral a zsebében febr. 17-én végleg elbucszott Wittenbergától. Hálás érzelmekkel távozott az alma matertől és Szilézia felé vette útját. Útközben a lelkészek könyörültek meg szomorú sorsán, elszállásolták, megvendégelték és útravalóval is ellátták. Február 27-én Boroszlóba érkezett, hol egy jó özvegy asszonyra talált, kinek lakásért és teljes jó ellátásért egy hétre csak egy tallért fizetett, holott társai kettőre köteleztettek. Midőn a 8-dik

¹ Tőle megjelent: de natura peccati originalis, Bartpha 1668 in 4. Beköszöntő dissertatiója megjelent Kassán, 1669. Igazgatói elnöklete alatt szokásosak voltak a vitakozások theologiai és bölcsészeti tárgyak felett. Lásd e tárgyban Fabó András: Monumenta evangelicorum. IV. 214., 196., 338., 380., 381., 395. ll.

héten eltávozott, csak hat tallért kellett fizetnie, a többi elengedett neki.

Külföldi tartózkodását újabb nevelői foglalkozással fejezte be. Ápril 17-én Josten kapitányhoz Frauenwaldeban nyolcz mértföldnyire Boroszlótól félévre beállott nevelőnek nyolcz tallérnyi fizetésért. Decz. 7-én hasonló minőségben nemes Kalkreiterhez ment Gugelwitzbe, hol az évi fizetése 16 tallér és egy vég vászon volt. De itt csak hat hétig maradt, mert hat évi külföldi tartózkodás után a honvágy is meglepte, de hívták is haza.

Weber Samu.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Tizenkettedik közlemény.)

III. A sémi népek halhatatlansági hite.

E) *Muhammedanismus.*

Nagyobb jelentőségű vallásalakként a muhammedanismus lépett fel utolsónak a világtörténelem színpadján. E vallásrendszer is tulajdonképpen két keleti vallásrendszernek: perzsának és a keresztyénnek behatása alatt született. Ez meglátszik minden hittételén s kitetszik eschatológiájából is. A halhatatlansági tan alapfogalmai: a feltámas, utolsó ítélet, a menny és pokol képzete, ezekből vannak kölcsönözve s muhammedán külön eschatológiáról csak annyiban szólhatunk, a mennyben ez alapfogalmak itt-ott új megvilágítást és kiszínezést nyertek az Alkoránban.

A muhammedanismus szintén a személyi halhatatlanságot tanítja. Az ember származására vonatkozólag a zsidó vallási iratok theoriáját fogadta el.¹ E két vallás között e tekintetben csak annyi különbség forog fenn, hogy míg a Genesis szerint az ember egy napnak a műve, addig a moslim traditio azt tartja, hogy a mindenség teremtője, Allah az emberi formára gyúrt agyagot előbb 40 évig a napon hagyta száradni s csak azután elevenítette meg. Az emberi lényt szerinte is a magasabb isteni eredetű erő: a lélek élteti. Ez egyúttal a maradandó s romolhatatlan része az embernek. A lélek — az ő hitük szerint — a test halála utáni éjszakán a testben marad még, itt várván be a halál két angyalának: Munkernek s Nakirnak megjelenését, a kik az elhunytat vallatásra fogják. E vallatás a sírban történik. A halott feláll s vallomást tesz földi élete minden cselekedeteiről. A vallatás eredményét a két angyal egy nagy könyvbe jegyzi be . . . a jobb oldali a jó, a baloldali a rossz cseleke-

¹ V. ö. Genesis II. 7. Korán 55. Szurat. 14.

deteket. E jegyzőkönyv azután eltétele s alapjául szolgál a világ végén megejtendő végítéletnek. E hitnek kifolyása a muhammedán sírok sajátyszerű magas alakja is s a sír száján elhelyeztetni szokott két kő, a mely a két angyal ülőhelyét akarja jelezni, míg amaz első azért van, hogy a halott felállhasson.¹

Ha a két angyal az elhunyt vallomását kedvezőnek találta: lelkét száján keresztül szelíden kiveszi testéből s a lelket örök nyugalomra helyezi; ellenesetben pedig bunkóval vernek homlokára s lelkét vasfogókkal vonszolják ki. A próféták, martYROK s a vallásért elvérzett hősök lelkei zöld madárkák alakjában azonnal az Édenbe jutnak s gyümölcseivel táplálkoznak, más közönségesebb halandók pedig a síri, álomszerű állapotban élvezik a paradicsom gyönyöreinek az előízét.

A muhammedanismusban a halál utáni erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjének a ker. valláséhoz hasonló erő s hangsúlyozását találjuk. Egyikben is, másikban is az a gondolat tér vissza folytonosan, miszerint az ember a végítélet napján mindenről számolni fog s erkölcsi mibenléte szerint dől el sorsa üdvre vagy kárhozatra.

Az utolsó nap előzményeinek festésében e két vallásrendszer között feltűnő rokonságra találunk. A muhammedán hit szerint az utolsó «rettenetes napot» borzalmas dolgok előzik meg. Izrais angyal megfújja a trombitát s erre «a hold ketté szakad, a föld iszonyúan megrendül, az egek megingnak s a hegyek kimozdulnak helyeikből s apróra töretve szétszóratnak, mint a finom por . . . a nap elborul, a csillagok lehullanak, rakásra gyűlnek a vadállatok s lángba borulnak az összes tengerek.»²

A második trombitaszóra meghal mindenki, a ki még akkor élt.

A harmadik trombitaszóra — a mely a másodikra 40 évre harsan meg — a föld kiveti gyomrából a halottakat s előbbi alakjában feltámad az egész emberiség.

A feltámadás csodaszerű tényének lehetőségét a Korán Isten mindenhatóságára alapítja. «Hiszen mi teremtettünk titeket — mondja az Allah nevében beszélő Muhammed — s még sem akarjátok hinni a feltámadást? Hát mit gondoltok? a magot, melyet elvettek, ti teremtettétek-e, vagy mi teremtettük? Mi azt végeztük, hogy mindnyájatoknak meg kell halnotok s mi nem vagyunk gátolva abban, hogy helyetekbe hozzátok hasonlókat állítsunk s benneteket újra oly módon idézzünk elő, melyet

¹ Hatala : Muhammed élete és tana. 199. l.

² V. ö. Korán : 54. szurat, 52. Sz. 9—10 ; 56 sz. 4—6 ; 81. sz. 46. stb.

még nem ismertek. Ti ismeritek már az első teremtést s a másodikról már nem akartok megemlékezni?!»¹

A feltámadás napján seregenként tódulnak elő sirjaikból a halottak. «Ama napon, midőn a hírnök a nehéz dologra hív: lesütött szemekkel lépnek ki a sírokból, mint a szétszórt sáskák» — mondja Muhammed.² Az itt jelzett «nehéz dolog» a végítélet, melynek színhelye Jeruzsálem lesz. A végítéletnél gyakran szereplő mérleg a moslim hitben megtalálható. E mérleg oly nagy, hogy az edentől a pokolig terjed. Kezelője: Jebrail (Gábor) arkangyal. Egyik serpenyőjébe a jó, másikába a rossz cselekedetek tételnek s a mint jobbra vagy balra billen, a szerint dől el a lélek sorsa üdvre vagy kárhozatra. «A ki egy hangyányi jót cselekedett, meglátja azt; a ki pedig egy hangyányi rosszat mivelt, meglátja azt» — mondja 99. szurat. Ha a két mérleg-serpenyő egy vonalban áll meg, akkor Muhammed közbenjárása dönti el a lélek hovatarozandóságát. A kik az üdvre méltóknak találtattak, azokat azután a próféta — a traditio szerint — egy hajszál-vékony s kardélhez hasonló hidon (Al-Sirath) átvezeti a paradicsomba, míg ellenben a gonoszok lepotyognak róla az alatta tátongó mélységes pokol fenekére.

Ez utóbbi képzet — a mint láttuk — a perzsa vallásban is megtalálható s Muhammed közbenjárói tiszte Krisztus hasonló szerepének utánezata.

Az üdv hazájának, az ú. n. Al-Dsannatnak a Koránban csak egyes vonásait találjuk meg. A moslim exegeták azonban a korán mennyország-vázlatát részletesebben kifejtették, kiszínezték s ecsetjük alól egy bájos tündérország képe kerül ki. Az Al-Dsannat — a muhammedánok hite szerint — egy tarka virágokkal s terebélyes fákkal beültetett nagy kert. A benne lévő örökzöld s örökké viruló lotus és mauzfák oly magasak, hogy törzsüktől tetejükig száz évig kellene haladni. E fák kellemes árnyékkal és ízletes gyümölcsessel szolgálnak az éden lakóinak s virágaiktól a lég egészen illatos. Leveleik sustorgása s a paradicsomi két patak csörgedezése elbájoló harmoniává olvad össze. Talaja e kertnek nem holmi közönséges föld, de némelyek szerint búzaliszt, mások szerint sáfrány. Nagyobb összefüggő részletet az 56. szuratban találunk az üdv e hazájáról, a hol is Muhammed ekképen ecseteli az ottani életet:

«Ezek — (t. i. a jók, a kik a jobboldalon állanak) — legközelebb állanak az Istenhez, s kéjdús kertekben fognak lakozni . . . Ők arannyal s nemes kövekkel ékesített párnákon

¹ Korán: Ford. Szokolay. 54. sz. 519. l.

² Korán: 54. Sz. 6—7.

fognak nyugodni, azokon egymás irányában ülve. A fiatalság örökös virágában álló fiatalok szolgáltnak nekik, körülöttük járva serlegekkel, kelyhekkel s csészéikkel, melyek telvék zamatos borral, mely a fejet meg nem fájítja s az elmét meg nem zavarja, és gyümölcsökkel, melyek közül válogathatnak, s hússal, madarakkal, a minőket csak óhajtanak. (Közbevetőleg azt jegyezzük meg, hogy Johia Korán-magyarázó szerint e madarak ide-oda röpködnek s ha valamelyiket az üdvözöltek valamelyike megkívánja, az hozzárepül s azonnal sülve van.) S tetteik jutalmául ott nagy fekete szemű szüzeket nyernek, kiknek szemeik hasonlók a kagylójukban elrejtett gyöngyökhöz. Nem fognak ott hallani sem haszontalan fecsegést, sem bűn miatti vádat, hanem csak e kiáltást: «béke, béke!»¹

A Korán ezen s más szétszórva található hasonartalmú helyeiből az tetszik ki, hogy a muhammedanizmus az üdvöt legfőképen az érzéki gyönyörökbe helyezi. S e tekintetben találkozik a régi perzsa vallás egyik szent könyvének, a Khorda-Avestának felfogásával², míg ellenben, a keresztyén vallás fenéges idealizmusát, a mint másutt sem, úgy ebben sem éri el. A túlvilág gyönyörei közt — úgy maga a vallási főkönyv, valamint a későbbi moslim írásmagyarázók is — különösen azt szeretik hangsúlyozni, a mely a paradicsom szép szüzeihez (hurai ojuns) kapcsolódik, t. i. a szerelmet, a mely korántsem valami platonikus értelemben veendő. A muhammedán hit szerint a túlvilágon 72 hajadon áll minden igaz moslim rendelkezésére: a sátorokban őrzött hurik, a kik — Muhammed szerint — «olyanok, mint a jáczint és a drága gyöngy» (55. szurat 58.) Dselaeddin írásmagyarázó szerint míg még hozzá örökké ifjak s gyermektelenek maradnak, s «oly szépek, hogyha éjnek idején egy ily égi leány megjelenék az égboltozaton, fényes nappalt varázsolna elő az egész föld kerekességén».

A túlvilág másik része: a pokol (Dsehennam) alapvonalaisában a keleti részek hasonképzetével rokon. A kín és kárhozat ijesztő helye az. Az 56. szurat 46. az elkárhozottak e tartózkodási helyét az üdvözültekétől «balra» helyezi. Lakói sorsát a a korán ekkép vázolja: «száritó szélben és forró vízben kell élniök; a Zákumfa mérges gyümölcse lesz eledelük, a melyre forró vizet isznak, mint a szomjas teve; s az forni fog hasukban, mint a legforróbb víz. A Sátán egyre azt kiáltja szolgáltnak: fogjátok meg és hurczoljátok őket a pokol közepére, aztán öntsetek fejükre kinzó forró vizet.»³

¹ Szokolay ford. A Korán. 518 l.

² V. ö. Khorda-Avesta XXXIII. 22 gast. 18.

³ V. ö. Korán 56. sz. 42–57; 44. sz. 43–46; 56. sz. 47. stb.

Ilyen a muhammedanizmus szerint az élet a pokolban. Itt még a következőket kell megjegyeznünk. A muhammedanizmus hét eget és hét poklot különböztet meg. «Mi fölétek hét eget alkotánk» — mondja Muhammed a 23. szuratban. Arra nézve azonban, hogy milyen e hét ég s kik a lakói, maga a vallási főkönyv nem nyújt közelebbi felvilágosítást. Ezt csak a későbbi írásmagyarázók teszik. Így egyebek közt Dselaleddin a Korán XVII. szuratjával kapcsolatban, a mely a nagy próféta éjjeli utazásáról tesz rövid említést, részletezvé az állítólagos túlvilági utazás minden momentumát, világot vet a Korán által homályban hagyott hét ég rejtelmére is. Kommentárjának tartalmát, Hatala P. fent idézett munkája után ide iktatjuk. Ebből meglátjuk, hogy a hét eget a muhammedánok minőnek képzelik.

A 17. szuratban említett éjjeli utazás Dselaleddin szerint a túlvilágon történt volna. Muhammed Gábor arkangyal kíséretében s kalauzolása mellett beutazta mind a hét eget. Ezek elseje a hold mennyországa volt. Itt a próféta különféle borzalmas dolgoknak volt szemtanuja, a melyek a brahmanizmus poklára emlékeztetnek. Telve volt az angyalokkal, a kiket Szmil főangyal vezérelt, s a különféle bűnösökkel. «Ezek közül némelyek — a kommentár szerint — rothadt húst szagolnak, a jót, frisset nem szeretik. Kik ezek? Gábor arkangyal magyarázata szerint: a házasságtörők és a paráznák. Másoknak nyitott szájába tüzes köveket dobálnak be. Ezek az árvák és a kisedek jószágainak elharácsolói. Némelyek saját körmeikkel tépik testüket és iszonyúan ordítanak. Ezek a rágalmazók. Látott szép nőket emlőiknél fogva fölraggatva, skorpiók és kigyóktól mardostatva; ezek a gyermekgyilkos anyák stb. Innen a második mennyországba mentek át, a melyben Jézus és keresztelő János tartózkodott. A harmadikban József, Jakob szép fia lakott; a negyedikben Hénoch; ötödikben Áron, a hatodikban Mózes. A hetedikben Ábrahám körülvértette az üdvözültek nagy seregétől.¹ Ez az Isten székhelye s az üdv ama szép hazája, a melyet már fentebb vázoltunk.

Ezek volnának tehát a moslim hét ég rejtelmei. Az első az ő kínjaival a pokol fogalmának felelve meg. S e szerint a felfogás szerint a pokol és a menny igen közel feküdnének egymáshoz, a mi különben Muhammed felfogásának is megfelel, a ki ezekről szólva «jobbra és balra» határozókkal jelzi az üdv és a kárhozat színhelyét.² A későbbi moslim tudósok aztán — a hét ég mintájára — a poklot is hét szakaszra osztották, meg-

¹ Hatala i. m. 86—88. ll.

² V. ö. Korán 86. sz. 8., 10.

jelölvén egyúttal a beléjük jutandó bűnösök neveit is. Az első pokolba szerintük az istentagadó moslimok jutnának; a másodikba a zsidók; harmadikba a keresztyének; negyedikbe a sabeusok, ötödikbe a perzsa magusok; hatodikba a pogányok; a hetedikbe pedig azon ingatag jellemű egyének, a kik külsőleg egyik vagy másik valláshoz csatlakoztak ugyan, de bensőleg tulajdonképen egynek sem hivei.¹

A mennynek és a pokolnak e hét szakaszra való osztályát mi idegen hitnézetek befolyásának vagyunk hajlandók tekinteni. A zsidó rabbinusok irataiban hasonló nézetekre akadunk. A perzsa vallási iratok tesznek ugyan említést a paradicsom bizonyos hármasságáról, de a hét égről szóló tant — a mint Spiegel is helyesen megjegyzi (Avesta I. 23.) — nem ismerik. S így a muhammedanizmus e képzetét a zsidó hittudatból kölcsönözte.

A pokolból mohamedán hit szerint van szabadulás. Az élők imái s az elkárhozottak töredelmes bűnbánata előmozdíthatja kiszabadulásukat, de azért a vétek nagyságához képest 900—9000 évig kell ott vezekelniök. Csak a hitetlenek számára nincs irgalom. Mert — mint Muhammed mondja egy helyen — «a kik hitetlenek a könyves népből és a társatarókból, azok örökké ott maradnak» (98. szurat. 5.). Első alatt a keresztyének és a zsidók, utóbbi alatt a pogányok értendők, a kik t. i. a nagy próféta városában voltak társak, de a mikor eljött, nem hittek benne.

A későbbi muhammedanizmusban a fent említett két túlvilági helyen kívül még egy középvilágnak fogalma is kialakult. Ez az ú. n. al-aróf, a mely a menny és a pokol között fekszik, viszonyait illetőleg is középhelyen állt. Lakói jobb és baloldali szomszédaikkal is beszélgethetne, de sem ide, sem oda át nem mehetnek. Kik ezek a lakók? Muhammedán hit szerint az örültek, hülyék s más oly beteges egyének, a kik önhibájukon kívül eső szellemi fogyatkozásaik miatt a törvényt be nem tölthetvén, az üdvre nem érdemesítettek, de a kiket azért a muhammedanizmus a pokol kinjaira sem kárhoztat, a mi az ő méltányossági érzetéről tesz tanubizonyságot. Ezek élete ugyan elég szomorú, körülbelül olyan, mint a görög Hades lakóié, de legalább nem olyan gyötrelmes, mint a pokol elkárhozott lakóié. E képzet a perzsa középvilág képmásának tekinthető. A muhammedán vallás másik forrása: a keresztyén vallás, e képzetet nem ismeri, mivel az annak alapját képező kérdésekre a hitrendszerében kiemelkedő irgalmas és csak a valódi bűnt bün-

¹ Szokolay: A korán 57. l.

tető istenfogalmában teljesen megadja a feleletet s csak az eredeti keresztyénség egyik későbbi elfajulása: a római katholicismus beszél egy ilyen túlvilági középhelyről: a purgatoriumról, mely a mennynek mintegy előcsarnokát képezi.

A muhammedanismus a legtöbb ember előtt úgy ismeretes, mint a szigorú fatalismus vallása. S a moslim orthodoxia tényleg a merev determinismust tanítja. De ha a Korán hitrendszerét általánosságban vesszük szemügyre, azt a szigorú s merev praedestinatiót, a mely az ember szabad akaratát s az üdvre vonatkozó öntevékenységét teljesen kizárná, benne nem találjuk. Mert habár a Korán az isteni gondviselésnek s a próféta közbenjárásának nagy befolyást is tulajdonít az ember jelen s jövő sorsa kialakulására, de a mellett a próféta szavaiban való hitet s a jó cselekedetekkel is minden lépten-nyomon az üdv főfeltételeként hangsúlyozza, a mi pedig az emberi erkölcsi öntevékenységének lehetősége mellett tesz tanuságot. «Azokat, a kik hisznek s jól cselekesznek, elviszszük s bevezetjük az Edenbe a jámborokhoz», így szól Muhammed. Másutt pedig ismét: «A kik hisznek és jól cselekesznek, azok java a teremtésnek. Jutalmuk: Eden kertjei; vizek folynak alatta, örökké benne maradnak. Gyönyörködik bennök Allah és ők benne gyönyörködnek. Ezt annak, a ki féli Urát».¹

A midőn a muhammedanismus az erkölcsiség főmotivumaként a túlvilágot állítja oda szeméi elé, akkor eschatológiájának határozottan befolyást kell gyakorolnia azok külső s belső életére is. S az ilyen tanok befolyása — a mint tudjuk — annál erősebb, minél jobban megfelelnek a bennük foglalt túlvilági kilátások a híveivé szegődött nép természetében rejlő igényeknek. S ha — eltekintve egyéb érzécsiklandoztató túlvilági ígéretektől — a muhamedán eschatológiában csak azt vesszük is tekintetbe, hogy az az emberi ösztönök egyik leghatalmasbikához, a nemi ösztönhöz szól, sőt azt erősen csiklandozza is, úgy hatását, különösen a keleti emberre nem csekélynek fogjuk tartani. Szerintünk persze illetően gondolataiban némi veszedelem is rejlik, a mennyiben ez érzékies színezetű halhatatlansági tan legyezgetvén s mintegy szentesítvén a földi nagyobb mérvű nemi gyönyöröket, a férfi erőnek, erélynek, a mitől pedig a tevékenység s társadalmi előhaladás is függ, könnyen kárára válhat. Nem lehet feladatunk e kérdéssel itt részletesebben foglalkozni, de ama sejtelmünknek mégis adunk kifejezést, miszerint a muhammedanismus híveinek jelenlegi tespedése s hanyatlása összefüggésben áll az ő vallásuk egyes hitelveivel, s köze-

¹ V. ö. Korán 29. sz. 54. sz. 6—7.

lebről, a fent említetttel is. Egyébiránt pedig, a mint az fentebbi tárgyalásunkból kitetszik, a vallásrendszer eschatológiája, daczára annak, hogy távolról sem éri el két vallási forrásának: a perzsának és a keresztyénnek magasztos ideálját, olyan gondolatokat is tartalmaz, a melyek az erkölcsi életre jótékony befolyást gyakorolhatnak s vigasztalást is nyújtanak a szerencsétleneknek.

Befejezés.

Ezzel be is fejezhetjük a halhatatlansági eszme történetének tárgyalását. Nem azért teszszük ezt, mintha a muhammedanizmus fellépése után az emberi elme töle teljesen elfordult volna és más alakban talán nem adott volna a jövő élet hitének kifejezést, de mert e későbbi nyilvánulási alakjai az itt letárgyalt egyikének vagy másikának egy-egy főgondolatát dolgozzák fel, s variálják s új gondolatot, képzetet bennök találni nem lehet. A különböző filozófiai rendszerekben is — a mint tudjuk — ezerféleképen nyert ez eszme kifejezést. De mi megjelölt czélunknak megfelelően, a mely a halhatatlansági hit népszerű, vallási alakjának feltüntetésére szorítkozik csupán, e helyütt azokat nem tárgyaljuk. Ezek legtöbbszörre a tudósok vagy kevesek körére szorítkozáván, nem igen mentek át a népek hitéletébe, azok belső és külső életére szembeötlőbb befolyást nem gyakoroltak.

A legnépszerűbb filozófiának: a vallásnak története azt mutatja, hogy az emberiség érdeklődésének középpontját, úgy a messze multban, mint a történelem későbbi korszakaiban, úgy a természeti állapotban, mint magas műveltségi fokon, a «halál után» nagy kérdése képezte. Erre kereste az emberi nem folyton a feleletet. S halhatatlansági hitében felelt meg rá, így vagy amúgy, a hogy műveltségének, véralkatának legjobban megfelelt kifejezésre. A mi műveltségünk színvonaláról tekintve a halhatatlansági eszme egyes nyilvánulási alakjai, talán naivaknak, durváknak vagy izetleneknek tetszhetnék, de azért azok mindenike tiszteletreméltó, a mennyiben azok a gondolkodás s a sir titkos fátyolát fellebbenteni igyekvő törekvések tanúbizonyosságai s a népek koronkénti belső életének, vágyainak, reményeinek s erkölcsi érzületének tükrei.

Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy valamint az emberiség minden szellemi tevékenységében, úgy itt is megtalálható a két egymással ellentétes irány: a hitetlenség és a hívőség iránya. Az első közömbös ez eszme iránt; sőt annak tárgyi lehetőségét is tagadja, a másik ellenben szívéhez ölelvén a halhatatlanság reményét, mindinkább elmélyed abban s különféle módon juttatja. De daczára amaz elsőnek, a halhatatlansági

hitet az emberi nem lényegéhez tartozónak mondhatjuk. Mert a míg amaz első irány csak vékony érként kígyózik keresztül az emberiségen, addig ez utóbbi hatalmas, testes folyóhoz hasonló. Az emberiség nagyobb része mindég szívében hordta a halál utáni élet sejtelmét. S e sejtelmének közelebbi mibenlétét meghatározni óhajtvá született a halhatatlansági hit ama ezerféle válfaja, a melyekről e tanulmányunkban igyekeztünk képet nyújtani.

Hogy azután melyik áll ezek közül közelebb az igazsághoz, azt bírálni — szerintünk — merészség lenne, mivel a túlvilág titkait egyedül a mindentudó Isten ismeri. Mi a halhatatlansági hit nyilvánulási alakjait legfeljebb csak azon szempontból tettük bírálatunk tárgyává, a mint azok az általános emberi természet és az erkölcsi élet magasabb igényeit többé-kevésbbé kielégíteni képesek a mint jobb vagy kártékonyabb hatást gyakorolhattak a népek kedélyére s külső magaviseletére. Jótékonyabb hatása természetesen csak e hit fejlettebb alakjainak lehetett. Az alacsonyok vagy nem is érintették az életet vagy néhol káros hatással voltak a népek életére. Elég csak a természeti népek halhatatlansági hitére utalnunk. Voltak e hitnek mérges fullánkjai is, de volt jótékony hatása is. Tökéletlen alakjában e hit — hogy hasonlattal éljünk, olyan, mint a bolygó tűz, a mely azt, a ki őt követi, a mocsárba, posványba vezeti, magasabb fejlettségi fokán azonban nap, a mely éltet és melegít. Neki szintén megvolt a maga fejlődési története. S tökéletesbülése s az emberi kedélyre és erkölcsre való jótékony hatású erőinek kifejlődése az értelem fejlődésével s az erkölcsi érzék finomodásával járt karöltve, a mely utóbbiaknak fejlődése ismét a népek azon nagy vallási alakjaihoz fűződik, a kik Isten különös kegyelme által fényes tehetséggel s finom erkölcsi érzéssel megáldva képesek voltak népük értelmi s vallási emelkedését eszközölni.

A halhatatlansági hit belső tartalmi érték-emelkedését — úgy látjuk — az erkölcsi érzék finomodása s a szellemi előhaladás mozdította elő. Némelyek azt hiszik, hogy ez utóbbi lesz egyúttal sirja is, hogy a mint a felvilágosodás fénye jobban és jobban áthatja a világot, a szerint fog háttérbe szorulni e hit is odáig, a hol teljesen eltűnik. Mi azonban ezt tévedésnek tartjuk. A mint eddig nem, úgy ezután sem fogja semmiféle fény, semmiféle új theoria kiirtani az emberiség szívéből a halhatatlansági hitet. Időközönként fellépett már a multban is a tagadás és hitetlenség szelleme s azt kiirtania még sem sikerült. Miért? Mert az az emberi természet legmélyén gyökeredzik. Az emberiség sohasem fog tudni megbarátkozni a megsemmisülés gon-

dolatával. Az emberi szív — hogy Renan szavaival éljünk — annyira ragaszkodik az örök élet gondolatához, hogy a porladó hulla láttára felháborodik és képzeletében elűzi magától még a csontváz képét is; a csonthoz hozzá képzeletben a testet a fejnek visszaadja a velőt; az elhomályosult szemnek a fényt. És sohasem fog megbarátkozni azon gondolattal, hogy a természet annyira vihesse az iróniát, miszerint az emberi életre annyi terhet és annyi nyomort rakjon, a nélkül, hogy megjutalmaztassék. S a mint eddigelé főképen az emberi természet e tulajdonságaiban gyökerezett a halhatatlansági hit, úgy a jövőre nézve is kiirthatatlannak hisszük, mivel azt tartjuk, hogy az emberi természet teljesen mássá átalakulni nem fog soha sem. Az emberi elme az erkölcsiség, a kedély ezerféle kérdéseire ebben fogja keresni a feleletet s benne fogja keresni e siralom völgyében reája nehezedő csapások s szenvedések között a vigasztalást. S ha feltéve — tagadva — sikerülne is valamely új fénynek hitelvesztetté tenni az összes vallásrendszereket s eschatológiáik tárgyi valótlanágát, ha sikerülne is kimutatni s feltéve továbbá, hogy sikerülne a földön olyan örömteljes állapotot teremteni, a mely a legideálisabb túlvilági paradicsommal vetekednék, még akkor sem sikerülne kiirtani az emberi szívből az örökélet utáni vágyat. S e vágy újra megszülné az eschatologia új alakjait. Az alak: az ember műve, a mint eddig változott, változtat talán a jövőben is, de a lényeg, az istenség műve, a természet szava az emberben: az örök fenmaradás eszméje nem fog kiveszni belőle soha.

Szóljatok tehát tovább is bátran, az enyészet és fenmaradás hirdetői: ti harangok! Irányítsd tovább is égfelé az emberiség szemeit: te bús temetési zsoltosma!! A ti hangotokat nem harsoghatja túl a tagadás soha, mert olyat hirdettek, a mi az emberiség nemes hivatásával, örök vágyaival megegyez!

Paulik János.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLÁK MULTJA ÉS JELENE. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából az ezredéves ünnep alkalmára írta *dr. Fináczy Ernő*. Budapest, 1896. Hornyánszky Viktor nyomása. 210 nagy nyolczadrétű lap, ára 1 frt 50 kr.

A millenniumi tanügyi monografiák között előkelő helyet foglal el Fináczy könyve a középiskolákról. Mert bár csak rövid tájékoztatás kíván lenni, mégis sikeresen oldja meg azt a feladatot, hogy középiskoláink történetéből a legjellemzőbb vonásokat kiemelje és megértesse, a mai szervezet lényeges alkotó részeit pedig kiszemelje és csoportosítsa.

Mindjárt első sorban dicséretre méltó vonása a műnek a történeti áttekintésben nyilvánuló józan tárgyilagosság. Fináczy történeti érzékét nem vesztegette meg a jelenkori történetírók ama gyakori hibája, hogy vagy felekezeti érdekek szolgálva a klerikalizmus szekerét tolják, vagy a száraz tárgyilagosságnak hódolva, színtelen és erőtelen históriát írnak. Igazságos tárgyilagossággal jár el az egyházak tanügytörténeti érdemeinek méltatásában, megadja a megillető méltánylást mind a róm. kath., mind az ev. keresztyénségnek. Például szolgálhat mindjárt a XVI. század iskoláztatásáról szóló 1-ső fejezet: «A végső felbomlás veszedelméből, úgymond, hazánk iskolaügyét egy nyugatról beözönlő hatalmas áramlat mentette meg: a reformatio, szövetségeseivel, a humanizmussal. Amaz az őszinte hitélet és szabad vizsgálódás vívmányait hozta magával; emez a formai szépnak ideálját szerezte vissza az emberiségnek. Mindkét nagy eszme minálunk is az iskolában lelte meg legszilárdabb alapját. A tanítókat a reformatio tűzhelyéről, Németországból hozzák, avagy oly tanítókat alkalmaznak, kik külföldi egyetemeken nyerték kiképzetésöket. A bártfai Stöckel Lénárd, a sárospataki Balsarati Vitus János és Szikszói Fabriczius Balázs, a besztercebányai Schremel Ábrahám, az eperjesi Ladivér Illés, a XVI. és XVII. századnak e

nagy iskolaszervezői és híres tanárai Wittenbergában és Strassburgban tanultak. Honterus János Wittenberg szellemében szervezte iskoláit . . . E férfiak új hitet, új eszmekört, a művelődésnek új kinyilatkoztatását hozzák magukkal (6. 7. l.) . . . A protestáns iskolák e korban az igazi műveltség megmentőivé váltak a humanizmus szellemének ápolásával» (11. l.).

Ám a «protestáns iskoláztatás megerősödése nemcsak közvetlen hatásában volt nagy fontosságú, hanem azon visszahatásában is, melyet a mélyen aláhanyatlott katolikus iskolaügyre gyakorolt. Mióta a török foglalta el az ország felét, a katolikus iskolák nagy része elpusztult. A katolikus papok műveltsége a képzhető legalacsonyabb fokra szállott alá» (13. l.). De Oláh Miklós esztergomi érsek (1493—1568) ellenreformátori buzgósága és iskola-szervező ereje, főként pedig a jezsuiták s a XVII-ik század óta a piaristák nagy tevékenysége által nagyot fordul a római kath. iskolaügy. Összeszedi magát, megerősödik s protestáns versenytársát üldözéssel, erőszakkal igyekszik elnyomni, mely áldatlan munkában hűségesen támogatja a kormány, az uralkodóház s a XVII-ik század második felén kezdve a törvényhozás is. A soproni (1681) és pozsonyi (1687) országgyűlések kegyetlenül megnyirbálják a protestánsoknak mind egyházi, mind iskolai jogait, meglévő iskoláikat a legtöbb helyen vagy erőszakosan elvették (még Sárospatakon és Eperjesen is) vagy jövedelmeiktől megfosztván, kisebb iskolákká fokozták le. Ezeket a római katolikus kegyetlenkedéseket szintén nem hallgatja el és nem szépitgeti Finácsy történeti igazságérzéke.

Ilyen szellemben van tartva a munka történeti része, mely «Középiskolánk multja» cím alatt hét fejezetben 88 lapon ismereti a magyar középiskolai oktatás történetét. Ez a munka I-ső része, a következő fejezetekkel: 1. XVI. század. 2. A Jézus-Társaság és a kegyes tanítórend gymnasiumai. 3. A protestánsok gymnasiumai. 4. Az első Ratio Educationis. 5. A második Ratio. 6. Az Entwurf. 7. A kísérletezés korszaka. Ebben a történeti részben általában kellő gonddal és történeti hűséggel vannak kiemelve a tanügy történetének legjellemzőbb vonásai; egyes fejezetekben pedig, minők a Ratio Educationisra vonatkozó fejezetek, önálló levéltári kutatás nyomai látszanak. Különösen az Ürményi-féle első Ratióval foglalkozik behatóbban, még pedig nemcsak tanügy-politikai és szervezeti részeivel, hanem paedagogiai elemeivel is s a Ratiót első kísérletnek tartja a hazai tanügy országos rendezésében. Kellő gondot fordít a protestáns tanügynek az 1791. évi XXVI. t.-cz. után történt megismosodására is, s nem vonakodik kimondani ítéletét e kor iskoláiról, eme szavakban: «Egyedül a protestáns anyaiskolák voltak azok, hol nemesebb és önállóbb tudományos szellemnek legalább némi nyomai mutatkoztak, s hol a középiskolai tanítás is megérezte azt

a jótékony hatást, melyet a külföldi egyetemekkel való rendszeres összeköttetés gyakorolt az egész iskolára» (72. l.). Helyesen ítéli meg az Entwurfot is, mely «nemzeti szempontból gyászos emléke egy politikai rendszernek, melynek rövid látása oly nagy volt, hogy tanügyi közegei a debreczeni collegiumba a német nyelvet kívánták a tanítás nyelvül behozni. Paedagogiai szempontból jelentékeny mű, tele józansággal, a nevelés ügyének legkomolyabb méltatásával, nagy gondolatokkal» (73. l.), . . . «mely egészen a legújabb időkig érezteti rendkívüli hatását középiskoláink összes viszonyaira» (74. l.). «Tanulmányi és fegyelmi rendünk legtöbb intézkedése, érettségi vizsgálati utasításunk, egész igazgatói ügyvitelünk és iskolai adminisztrációnk s középiskolai rendszabályaink számos egyéb vonása az Entwurfban gyökerezik» (77. l.). S legnevezetesebb intézkedése az Entwurfban az, hogy a reáliskolai középoktatást szervezte hazánkban. — A történeti rész utolsó fejezetében az Entwurf óta az 1883-ik évig lefolyt kísérletezés időszakát ismerteti tömör áttekin-tésben.

A munka II-ik részében «Középiskoláink jelen állapotá»-t ismerteti nagy szakavatottsággal a szerző. Ez a rész nyolcz fejezetre oszlik, melyek középiskolai törvényeink alapelveit, a tanulmányi rendszert, a testi nevelést, a rendtartást, a tanítás segédeszközeit, a tanárokat, az iskolai épületeket és középiskoláink vagyoni állapotát ismertetik és méltatják 91—210. lapon. Ez a munkának tudományos szempontból kevésbé értékes, de gyakorlati tekintetben annál érdekesebb része. Gondos állapotrajza középiskoláink jelenének, valóságos tüköre a középoktatásnak. Megírásában szerző az 1883-ik évi XXX. t.-czikken kívül lelkiismeretesen felhasználta az érvényben levő tantervi, rendtartási, érettségi vizsgálati s más iskolaügyi kormányrendeleteket és utasításokat, melyeknek szövevényes rendelkezéseiből könnyen áttekinthető képből domborul ki szakértő keze alatt a mai magyar középoktatás. Ismertetései nem egyszerű leírások, hanem eszméltető kritikai méltatások, melyeket egy elméletileg képzett és gyakorlati ügyességgel bíró paedagogus egyszerűen és tapasztalata hordott össze s melyekből tanul, eszmél és gondolatokat nyer a figyelmes olvasó. A mi jót lát az egyes paedagogiai intézményekben, azt meg tudja becsülni; de az intézmények és intézkedések hiányai és hibái előtt sem huny szemet s azokat egészséges tanügypolitikai és paedagogiai-didaktikai szempontok szerint tudja meg-bírálni.

Részletes ismertetés helyett ide iktatjuk szerző tanügypolitikai és paedagogiai főbb elveit, a mint azok műve egyes részeiben kifejezésre jutnak. Fináczy okos híve az egységes nemzeti iskola-politikának, de nem barátja az iskola feltétlen államosításának; dicsőíti a mostani középiskolai törvényt, mely a magyar középiskola

egységét több intézkedésével (minők a tanítás végcéljának megszabása, a magyar nyelv és irodalom tanításának a nemzetiségi iskolákra is kiterjesztése, a tanárképesítés egységesítése, a nem-állami tanárok nyugdíjintézetével kapcsolatban a tanári szolgálat viszonyosságának biztosítása s az állami tantervnek elfogadása, miáltal a tanítás egységének köre is tágul). «Oly jelenség ez, mondja igen helyesen, mely nemzeti kulturánk erősítése szempontjából föltötte örvendetes; bár nem tagadható, hogy ezen mind erősebben érvényesülő áramlat paedagogiai típusok, egyéni színezettel bíró, sajátos jellemű iskolai intézmények megalakulására vagy fennmaradására nem látszik alkalmasnak» (108. l.). Szerző hive továbbá az egységes középiskolai oktatásnak. «Azon élénk szellemi mozgalmak után, melyek a közelmúltban hazánk szakköreit és művelt társadalmi osztályait az egységes iskola kérdése iránt meleg érdeklődésre készítették, nem lehet az idevágó igyekezetek fonalát teljesen elejtenünk. Bármily nehéznek lássék is az egységes iskola kérdésének megoldása; bármily elágazók és különbözők legyenek is az egyéni álláspontok eltéréseiből származók nézetek a nemzeti, közművelődési, társadalmi és gazdasági problémával szemben: a történetek után, melyek tanügyünk történetéből ki nem törölhetők, lemondanunk többé nem lehet arról a reményről, hogy idővel ismét ugyanazon egységes művelődési tartalom körébe egyesíthetjük azokat, kik az intelligencia eszközeivel határozzák el döntőleg a nemzet sorsát» (210. lap).

Mint e vázlatos tartalomjelzésből s a mű szellemét visszatükröző idézetekből látható, Fináczy munkája nagy nyeresége tanügyi irodalmunknak s érdemes rá, hogy azt a protestáns közönség is megszerezze és olvassa. Csinos kiállítása a Hornyánszky-nyomda jó izlését dicséri.

DR. SZÉKELY GYÖRGY: A QUALITATIV ÉRZELMEK PSYCHOLOGIÁJA. Sárospatak. (Kiadja Steinfeld Jenő), 1896. 174 lap. Ára 2 korona.

Alig van az elméleti bölcseletnek ága, a melyben philosophiai irodalmunk szegényebb volna, mint a lélektanban. Az egy Erdmann-Molnárt kivéve, néhány középiskolai tankönyvön kívül alig tudunk e téren valamit felmutatni. Székely műve magasabb igényeket akar kielégíteni. Az érzelmek lélektanát ismerteti, de úgy, hogy műve a psychologiai előadásokhoz is vezérfonalul szolgálhat. Közlebbbről az összes qualitativ érzelmeket (az erkölcsi, vallásos, aesthetikai és intellectuális érzelmet) tárgyalja behatóbban.

Műve a rövid bevezetésen kívül, három fejezetből áll. Az első «az érzelem s a többi tudatállapotokkal», a második «az érzelmek speciális törvényeivel», s a harmadik «a qualitativ érzelmekkel» foglalkozik. Műve címének tehát tulajdonképen csak a harmadik

fejezet felel meg, mely különben is a mű legsikerültebb része. Többi fejezeteiben nagyon tudós ízű és iskolaszerű a fejtegetése, s helyenként idegen észjárású és nehézkes szerkezetű a munkája. Ez a harmadik fejezet egységesebb is a többinél, a melyekben szinte apróra elemzi s bonczolgatja az érzelmet s a többi tudatállapotokat vagy az érzelmek speciális törvényeit.

Az érzelmek lélektanában közelebről az erkölcsi, aethetikai, vallásos és ú. n. intellectuális érzelmekkel foglalkozik. Beható tárgyszerű ismerettel, nagy szakképzettséggel s teljesen irodalmi színvonalon fejtegeti itt gondolatait. Az újabb irodalomban a legapróbb részletekig teljesen jártas. Legtöbbször *Wundt, Lehmann, Ziegler, Fechner, Höffling, Spencer, Siegwart* stb.¹ i v. műveit idézi. A magyar irodalom sem kerüli ki figyelmét, sőt a jelesebb költőkből vett idézetekkel csakugyan «gazdagította s népszerűsítette előadását».

A vallásos érzelmeket is szépen tárgyalja s a körébe vágó irodalmat is ismeri. Kant moralismusával s az orthodox vagy rationalista intellectualismussal szemben «Schleiermacherhez és azokhoz csatlakozik, a kik a vallás lényegét és alapját inkább az érzésben látják, mint az ember értelmében és akaratában vagy cselekvésében». Itt azonban vártuk volna az érzelembeli vallásfogalomnak kritikáját, mivel az érzés s az érzelem a vallás lényegét és fogalmát a mai vallástudomány fóruma előtt nem meríti ki teljesen. E fejezetben, mely mutatóul a «Debreczeni Prot. Lap»-ban is megjelent, két tételt nem értek. Az egyik: «... a vallásos érzelem is a mértéktelen ismétlés által tompulhat, veszthet a maga erejéből. Ez történetik ott, a hol a külső cselekvényekre, ezeknek sűrű gyakorlására, a ceremóniákra fektetnek kelleténél nagyobb súlyt». Hisz a vallásos érzelem s a külső ceremóniák között ég és föld különbség van. A másik érthetetlen tétel pedig így hangzik: «De hogy Istenhez személyes viszonyba léphessünk, akként kell őt gondolnunk és képzelnünk, azért megszemélyesítjük, anthropomorphizáljuk». Személyes viszony ethikai viszonyt jelent, s ez korántsem anthropomorphismus. S végül túloz szerző, a midőn a vallásos hithez való szívós ragaszkodást türelmetlenségnek hajlandó bélyegezni, holott az ennek fattyúhajtása s a azzal való rút visszaélés.

A műnek egyes részletei kissé aránytalanok. Nem mindegyik sikerült egyenlőképen. A hol forrásaival szemben önállóbb, igen szépek, tanulságosak és meggyőzők a fejtegetései. Kár, hogy egy röviden összefoglaló befejezést nem adott a végére. Irálya eléggé magyaros, helyenként gördülékeny, s csak kevés helyen vesztegették meg a német források. De e hibát közölünk senki sem kerüli ki. Böhm szava a «kivetítés» és Vischer fogalma «a beleérzésről» idegenszerű. «Nagy 48-iki nemzeti katastrófáról» mit sem tud a hazai história. Az orthographiában sem mindenütt következetes.

Örömmel üdvözljük a fiatal szerzőt «parlagon heverő magyar philosophiai irodalmunk» szorgalmas és önálló művelése terén, és művét az érdekelteknek figyelmébe szívesen ajánljuk. Az újabb pszichologiai irodalomból különösen *Rehmke* művét ajánljuk neki beható tanulmányozásul. (Sz. M.)

BOGÁTI FAZEKAS MIKLÓS ÉLETE ÉS KÖLTŐI MŰKÖDÉSE. Irodalomtörténeti tanulmány. Irta *Dézsai Lajos* Budapest, 1895. 50 lap.

Bogáti Fazekas Miklós egyik igen érdekes alakja a magyar protestáns egyház irodalomtörténetének s általában a magyar irodalomtörténetnek is, a kinek működése már eddig is több író foglalkoztatott. Legbővebben Jakab Elek külön tanulmányban, Kohn Sámuel pedig a szombatosokról szóló művében írt róla. Legutóbb Dézsai Lajos dolgozta ki életrajzát egy derék tanulmányban. Az összes adatoknak teljes ismeretéről tanuskodó mű olvasmányának is élvezetes, a mellett, hogy tudásunkat gyarapítja. A korviszonyok ügyesen közbeszótt ismertetése, a Bogáti műveinek kitünő irodalomtörténeti jellemzése valóban minden elismerést érdemel, pedig Dézsai műve még e kiváló tulajdonságai nélkül is nyereséget képezne irodalmunkra, a mennyiben függetlenül Bogátinak egy eddig ismeretlen, általa fölfedezett művét, «Demeter király historiájá»-t közli. A bölcsészettudományi értekezésül szolgált jeles tanulmány nagyszabású írói pályának lehet méltó kezdete. Adja isten! (Z. J.)

b) Külföldi irodalom.

Rehmke, GRUNDRISS DER GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE ZUM Selbststudium und für Vorlesungen. Berlin, 1896. 308 l. Ára 4 márka.

Németországban régen éreztek a szükségét egy olyan kompendiumnak, mely rövid összefoglalásban nyújtsa a bölcsellettörténet rengeteg anyagát. Még Zeller ókori és Falckenberg újkori bölcsellettörténete sem elégítette ki a szükségletet s e tekintetben *Rehmke* műve csakugyan hézagpótlónak fog bizonyulni.

Művét szerző egy igen rövid bevezetésen kívül két nagy részre ú. m. «rég» és «újkor» bölcsélet-re osztja. E felosztást mi helyesnek s a bölcsellettörténete által is teljesen indokoltnak tartjuk. Az antik és a modern philosophia története közé eső ú. n. patristikai és scholastikai bölcselétet mi szerzővel egyetemben inkább a dogmatörténet körébe utaljuk, s legfeljebb az újabb bölcseletre való átmeneti jelentőségűnek tartjuk. A német, angol és francia írók ma már csaknem általánosan követik e felosztást, s csakis a pápás írók tartják még az általuk kedvelt úgyneve-

zett keresztyén, jobban mondva : dogmás egyházi bölceletet. A magyar írók közül a kettős felosztást egyedül csak Pauer Imre követi. Szerintünk helyesen, még pedig azért, mert a bölcelet önállóságáról a patristikai vagy pláne scholastikai korszakban szó sem lehet.

A bevezetésben szerző «a philosophia tárgyával» foglalkozik. Tárnya «a világ általában», s célja «az igaz világ- és életnézlet». Ennyiben a philosophia «általános tudomány», vagy Aristotelessel szólva «alaptudomány». Ma azonban a philosophia : «külön tudomány», s nem mint Pláton idejében : «a tudomány». Sajnosan nélkülözzük itt a philosophia forrásait, tárgyi beosztását és irodalomtörténetét. Bölcelettörténet irodalom nélkül ma már nagyon hiányos vezérfonal az olvasó vagy hallgató kezében. Szinte hihetetlen, hogy egy német tudományos tankönyvben hiányzik az irodalom, mely pedig a német tankönyvek legerősebb oldala szokott lenni a szakstudiumok összes ágaiban.

A régi philosophiát három szakaszban tárgyalja. «A régi philosophia megindulása», «fénypontja» és «hanyatlása». Itt hibásnak tartom azt, hogy a nyugati mystikát; a renaissancekor bölceletét s az olasz humanistákat is a görög philosophia körében tárgyalja. E ponton Rehmke tankönyve rendszertelen, a mi abból is kitetszik, hogy a római philosophiával, minden önállóságban való hiánya mellett is, csak pár sorban végez.

Az újabb bölceletet «Kant előtti, Kanti és Kant utáni bölceleltre» osztja. Felosztása helyenként tárgyias és szellemes egyaránt. Kant hármaskritikáját p. o. így tárgyalja : a) az ismeret, b) az akarat, c) az érzés, a mi szerintünk is teljesen megfelel Kant ismeretelméletének, morálphilosophiájának s aesthetico-theologiájának. Csak természetesnek találjuk, hogy ezzel az újabb német törzsbölcelettel leghosszasabban, teljes 55 lapon foglalkozik. A Kant utáni bölcelők közül Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher, Schopenhauer, Hartmann és Lotze kerülnek elő. A külföldi bölcelet egyáltalán nem érdekli ; pedig e ponton Überweg is útbaigazíthatna volna. Teljesen mellőzi nevezetesen a Comte-féle positivismust, az új pápas tomistikus bölceletet stb. Az újabb német philosophusokat sem méltányolja kellőképen. Egy Fechnert, Ulricit, vagy Wundtot meg sem említi. Itt a mű tehát hézagos, hiányos, sőt egyoldalú. A műhöz csatolt index és névmutató nagyon megkönnyíti a mű tanulmányozását.

Írálya szabatos, könnyen folyó, helyenként gördülékony. E tekintetben különbözik a szokásos nehézkes és hosszadalmas német tankönyvektől. Kedvelt olvasmánya lehet még annak is, a ki kevésbé jártas a bölcelettörténetében. Szerző, a greifswaldi egyetem tudós tanára, ismert nevű psycholog, kinek nagy psychologiai tankönyve 1894-ben hagyta el a sajtót. Nagyon ismert műve még : «Das Princip des Katholicismus und Protestantismus», s «Der Pessimismus und die Sittenlehre» című nagyobb bölcsészeti tanulmánya.

Sz. M.

Schwartz: GRUNDZÜGE DER ETHIK. Leipzig, 1896. 134. l. A Schnurpfeil-féle lipcsei «Wissenschaftliche Volksbibliothek» kiadványa.

Schwartz hallei tanár kérdéses műve a mai általános ethikai helyzetet s a tudományos ethika feladatát tárgyaló *bevezetésen* kívül három részből, ú. m. *paedagogiai*, *leíró* és *kifejtő* részből áll. Sajnos, hogy teljesen mellőzi az ethika történetét s a specifikus keresztényen álláspontot.

Szerző a fájdalom hangján konstatálja, hogy ma a legszélesebb körökben megrendült a hagyományos erkölcsi eszmékben vetett hit. Közönnyesség, sőt nyílt ellenszenv észlelhető ma mindenfelé. A büntető statisztika s a műveltek erkölcsi érzéketlensége szintén megdöbbentő a maga jelenségeivel. Növeli a bajt a hitetlen természettudományi világfelfogás, mely a cél gondolatát számúzi a világból; továbbá a Darwin-féle tan a létért való küzdelemről, a mely a természeti kiválasztás biológiai elvét az emberi-ethikai viszonyokra is alkalmazza, s végül a Nietzsche-féle evangéliom az emberfölötti lényről, a mely szerint a jónak és a rossznak értékkülönbségéről szólni örültség, s az erkölcsiség a fixa ideák konglomerátumánál egyébrek alig vehető. E mellett csupa habozás és tétovázás uralkodik a mai philos. ethikusok táborában is. Nem tudnak meg-egyezni sem az erkölcsi életgyakorlat, sem pedig az erkölcsiség elmélete tekintetében.

A tudományos ethika 1-ső főrésze szerző szerint a paedagógiai rész, a melynek tárgya: «hogyan tehető és lesz jóvá az ember?» A 2-ik vagy leíró rész tárgyalja a jónak és rossznak specifikus értékkülönbségét, míg a 3-ik vagy kifejtő rész a konkrét ethika rendszerét építi fel.

Az erkölcsi jónak csakis azon definitiója használható a paedagógiai ethikában, a mely abban az erényesek cselekvését látja. Jóvá tehát akkor lesz az ember, ha olyanná lesz, mint a jók és az erényesek. Példa rá a gyakorlati kereszténységnél Krisztus erkölcsileg példányképszerű élete, s a régiéknél a hősök tisztelete. S még mielőtt az erkölcsinek elmélete kifejldött volna a philosophiában, már is egész népeknek erkölcsi ideáljai egyes példányképszerű egyéniségek konkrét erkölcsiségéhez voltak kötve. Aristoteles az erkölcsi jónak lényegét az aranyközépútnak követésében, azaz «az igen sok» s «az igen kevés» bűnös végleteinek elkerülésében látta, a minek az az egészséges paedagógiai felfogás szolgál alapul, hogy a gyakorlás és szoktatás második természetünké válik. A mit megszokott az ember, azzá, is lesz. volna e felfogásnak a főtétele, és pedig úgy a jóra, mint a rosszra való különös vonatkozásában. Az erkölcsi szoktatás elméletétől elválaszthatatlan a dispositio törvénye, mely is a psychológiának legáltalánosabb s következményeiben leggazdagabb törvénye. Formulája így hangzik: a moralitás és immoralitás szorosban össze van növe egész substantiákkal s az ismételt cselekedetekkel nő az egyéni erkölcsi dispositio ereje és képessége. Végül az erkölcsi egyén jóvá levésének még két teoriáját ismerteti a szerző, a melyek egyike az erkölcsi ismer-

retet hangsúlyozó Socrates-féle intellectualismus, másika az erkölcsit az öröm és boldogság fogalma alá foglaló Epicur-féle eudämonismus. Úgy az egyiknek, mint a másiknak hamis psychologia szolgál alapul. Az egyik azt tanítja: az erény tudás, a másik: az erény jólét és egyéni boldogság.

A tudományos ethika második része a leíró rész, a melynek közelebbi feladatát az képezi, hogy a jónak gyakorlati meghatározásából az erkölcsi értékbecslésnek négy praedikátumát vezesse le. E tekintetben szerző *Meinong* «Psychologisk-ethische Untersuchungen zur Wertheovie» című művének fejtegetéseit követi. E négy predikátum közül a «korrekt» és az «érdemes» a jónak, s a «megengedett» s «elvetendő» a rossznak alap kategóriája alá van foglalva. Közelebbről tekintve a szándék s az érzület és sohasem az eredmény képezi az erkölcsi megítélés tárgyát. Az utilitarismus tévedéseinek alapos kritikája képezi a leíró ethikai rész utolsó kérdését, a mely szerint az erkölcsi cselekedetek megítélésének mértéke a társadalmat érő haszon vagy kár, a miből viszont következik, hogy az utilitarismus csakis szociális s nem individualis ethikát ismer.

A harmadik rész a tudományos vagy rendszeres ethika kifejtő része, a melynek főbb problémái: a szentesítés s a kötelezettség problémája. A szentesítés problémájának megoldását némelyek eudaemonistikus aesthetikai, intellectualistikus s utilistikus úton kísértették meg, a mi azonban már csak azért sem lehetséges, mivel az erkölcsi jó lényegét tekintve messze fölötte áll a kellemesnek, a szépnek, az ismeretbeli igaznak s a hasznosnak. Hiányzik itt a categoricus imperativusnak az erkölcsi csiségét egyetlen módon meghatározó jellege. Így p. o. a boldogság soha sem lehet, mint *Gizicky* akarná, az erkölcsiség megítélő mértéke, még ha azt altruistikus és nem egoistikus értelemben vesszük is. Különös szerzőnek az a nézete, hogy nem a lelkiismeret, tehát egy intellectuális képesség, hanem egy sajátosság intuitív érzet forrása a mi erkölcsi ítéleteinknek. «Mert a velünk született erkölcsi ismeret fölvétele az empirikus psychologia előtt ép annyira lehetetlen, mint a velünk született apriori képzetek fölvétele.» Az erkölcsi érzet közelebbről nem más, mint rokon-szenvezés az önzetlen, és ellenkezés az önző cselekedetekkel. Mind a mellett a lelkiismeret s a kötelességtudat nem kívülről elsajátított, hanem eredeti tulajdona az embernek, a mit már az erkölcsi jónak autoritativ, tehát kategorikus jellege is megkíván. A kötelezettség problémájának megoldását nominalistikus és nativistikus úton kísértették meg az ethikusok. Ennek bővebb kifejtése a mű záradékát képezi.

Mint látjuk, Schwarz művében egy tisztán tapasztalati psychologiai alapon fölépült ethikai rendszerrel van dolgunk. Kár, hogy a keresztyén üdvkijelentés fenséges ethikai elveit és eszméit nem vonta be tárgyalása körébe. Hisz' kell-e fenségesebb s egyúttal emberibb ethika az evangéliominál? A keresztyénség az egyetlen való és igaz humanismus az ethika szempontjából is.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. június 1-jétől aug. 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok után 5%-os kamatok: 1896. I. felére:
Békési ág. hitv. ev. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1896-ra:
Kármán József új-verbászi ev. ref. lelkész. Búd-Szt.-Mihályi ev. ref. egyház.
Felső-Nógrádi ág. h. ev. papi értekezlet. Révész Kálmán, ev. ref. lelkész, Kassa.
Komáromi ev. ref. egyház. Dr. Szlávik Mátyás, theol. tanár, Eperjes. Görbedi
ev. ref. egyház. Fogarasi ev. ref. egyház. Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye.

3. Alapítványi tőke lefizetés: Révész Kálmán kassai ev. ref. lelkész
alapító tag, tőkerészlet 10 frt. Békési ág. hitv. ev. egyházmegye pártfogó tag
500 frt tőkét. Dr. Nagy Zsigmond tanár, Debreczenben. alapító tag tőke-
részlet 25 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra:
szikszóvidéki ev. ref. lelkészi kör. Dr. Horváth jogkari dékán Eperjesen.
Menyhárd Elek ev. ref. lelkész Szász-Bréte. Szöllősy Antal szt.-erzsébeti ev. ref.
lelkész. Láposy János tiszta-eszlári ev. ref. lelkész. **1895-re:** Apostol Pál kún-
szt.-miklósi ev. ref. tanár. Nyakas Balázs búd-szt.-mihályi ev. ref. lelkész.
Nagy-honti ág. hitv. ev. egyházmegye. Rákosi Lajos lukafalvai ev. ref. esperes.
1894—1896-ra: Nagy-kőrösi ev. ref. tanítóképző. **1893—1895-re:** Szóts
Sándor dévai ev. ref. lelkész. Pátkay Imre kún-szent-miklósi ev. ref. gymn.
tanár. Mudrony Pál, Turóc-Szt.-Márton. Balogh István porogh-szt.-királyi ev.
ref. lelkész. **1894-re:** Farkas Kálmán kecskeméti ev. ref. s.-lelkész. Szathmáry
Sándor érmihályfalvi ev. ref. lelkész. **1892—93-ra:** Halom Vincze Nagy-
Kőrösön. **1895—96-ra:** Csiky Lajos theol. tanár Debreczenben. **1892-re:**
tordai unit. középiskola.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra:
Gönczi Lajos székely-udvarhelyi ref. koll. tanár. Kiss József kákicsi ev. ref.,
lelkész. Sütő Károly abaujvasközi ev. ref. lelkész. Vas János sárospataki theol.
s.-tanár. Horváth Sándor ág. ev. lelkész Velegen. Gárdonyi ev. ref. egyház.
Gáspár Albert aldobolyi ev. ref. lelkész. Kovács Károly t.-palkonyai ev. ref.
lelkész. **1893—95-re:** Pap István S.-M.-Berkeszen. **1894—95-re:** Szőke
Károly fölbirtokos Középen. **1893—94-re:** Buza János sárospataki ev. ref.
főgymn. tanár. **1895-re:** Vitus Lajos tanár Szászvároson.

Budapest, 1896. szeptember 1.

Bendl Henrik,

pénztáros.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s **HORNÁNSZKY V** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia hérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály**: A linzi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel**: Szőnyi Benjámín és a hődmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv**, szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály**: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán**: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél**: A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly**: A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István**: A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt**: Előadások a keresztyénség erkölcsstanáról. Ára 1 frt 50 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	10 kr.	Huszár Gál	4 kr.
A gályarabok története	4 >	A vége jó, minden jó }	6 >
A Barkóék árvája	4 >	Az igaz és hamis gyöngy/	4 >
Avizözön. Légy hív mind halálig	4 >	Dévai Biró Mátyás	4 >
Bethlen Gábor fejedelem	4 >	Testamentom	4 >
A talált gyermek	4 >		

Újabban kiadott füzetek:

Kalocsa Róza: A bibliás asszony	4 kr.
Csengey Gusztáv: A vadossalvi pap	4 >
Payr Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája	4 >
Csiky Lajos: A vasárnap megünnepléséről	8 >
Vajda Ferencz: Két püspök anyja }	4 >
Csekme Ferencz: Névtelen hősök }	4 >
Bányai Géza: Ilonka	4 >
Jámborné Székely Lilla: Egy öngyilkosjelölt	4 >
Túri Farkas Imre: Egy eltépett biblialevél }	4 >
V. Krüzselyi Bálint: Földi mennyország }	4 >
Szabó Aladár: Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 >
Lantos S.: Nővérek	4 >
Lantos S.: Aranka története	4 >
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 >

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: Hornyánszky Viktor könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetik.

A M. Prot. Irodalmi Társaság valláserkölcsei felolvasásai czímen következő munkák jelentek meg:

- I. **Dr. Pulszky A.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán**: Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek**: A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla**: Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly**: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM:

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:

1. Az 1791. évi budai zsinat naplója. (Első közl.) *Révész Kálmán* 473
2. Adalékok Simándi B. Mihály életéhez. (Első közl.) *Földváry László* 484
3. Dunántúl reformációja. (Befejező közl.) *Thüry Etele* 495
4. Grósz Pál élete. (Befejező közl.) *Weber Samu.* 504

II. EGYHÁZI SZEMLE:

- Külföldi egyházi élet. *p—f* 514

III. IRODALMI SZEMLE:

a) Hazai irodalom: Prot. Árvaházi naptár 1897: *Kenessey Béla.* — Ezeréves hazánk története: *Jámbor Lajos.* — A magyar irodalom kis tükre: *Beöthy Zsolt.* — Köznapi imádságok: *Hetesy Viktor.* — Bibliái elbeszélések: *Bartók György.* — «Koszorú»: *Kecskeméthy István.* — A felső oktatásügy Magyarországon: *Többen.* — Háromszék önvédelmi harca 1848—49-ben: *Nagy Sándor.* — A magyar nemzet története: *Szilágyi Sándor.* — Magyar mese- és mondavilág: *Benedek Elek.* — Ismertetik: *s—s* és *Vásárhelyi József* 527

b) Külföldi irodalom: *Ritschl:* Gesammelte Aufsätze. — *Beyschlag:* Neutestamentliche Theologie. — *Kirn:* Ausgangspunkt und Ziel der ev. Dogmatik. — *Strümpell:* Abhandlungen aus dem Gebiete der Ethik. — *Kolde:* Die Augsburgerische Konfession. Ismerteti *Sz. M.* 539

A magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-utca 23.), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtatványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

AZ 1791. ÉVI BUDAI ZSINAT NAPLÓJA.

(Első közlemény.)

Százöt esztendeje mult a folyó év szeptember havának 14-én, hogy a magyarországi négy református egyházkerület egyetemes zsinata, egyidőben az ágostai hitvallású testvérek pesti zsinatával, a másik testvér-városban, Budán, megnyilt.

Midőn e nagyfontosságú két zsinatnak százados évfordulója (1891.) küszöbön állott, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1890-ben pályázatot hirdetett azok történetének megírására. Az aránylag fényesnek mondható pályadíj (egyenként 25 cs. és kir. arany és ívenként 30 forint tiszteletdíj) mellett is azonban a kettős pályázat sikertelen maradt. A pesti zsinat történetére egyetlen munka sem érkezett; a budai zsinat történetével foglalkozó egy pályamunka pedig, sok fogyatkozásai miatt, nem volt elfogadható.

Néhány évvel a pályakérdés kitűzése előtt igen sokat foglalkoztam a budai zsinat történetével s 1887-ben megjelent tanári székfoglalóm¹ épen azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy *a lengyel dissidens kánonok mily befolyást gyakoroltak a budai zsinat törvényhozására*? Ennek daczára nem mertem vállalkozni az Irodalmi Társaság által kitűzött pályakérdés megfejtésére, mivel az addig ismert forrásokat nem tartottam elegendőknek arra nézve, hogy a budai zsinat története «a főbb szereplő egyéneknek s azon kor politikai és egyházi viszonyainak jellemzésével, és a zsinat alkotásainak méltatásával», a mint

¹ A lengyel dissidens kánonok története s befolyása a budai zsinat törvényhozására. Pápa, 1887. (Külön lenyomat a pápai főiskola 1886/87. évi értesítőjéből.)

azt a pályatétel igen helyesen kívánta, a történetírás mai követelményeinek megfelelőleg megírható legyen.

Mikor azonban, mint egyik felkért bírálónak, látnom kellett a pályázat sikertelenségét, hogy mégis valami irodalmi emlék nélkül ne muljék el a zsinat százados évfordulója, közbe jövén még a Protestáns Árvaházi Naptár szerkesztőjének egyenes felszólítása is, nevezett Naptár 1891. évi folyama számára megírtam a két zsinat rövid történetét, mely munkám aztán, megbővítve a két zsinat tagjainak névjegyzékével, külön füzetben is megjelent.¹

Ez a két kis munka azonban csak vázlatos képét adhatta ama nagyfontosságú, mondhatnám korszakalkotó két zsinatnak. Hiszen már 1874-ben kimondá Révész Imre, midőn «Figyelmezőjében» a budai zsinat jegyzőkönyvét kiadta,² hogy «csupán magukból a jegyzőkönyvekből és más eféle hivatalos aktákból a budai zsinatnak . . . történeti lefolyása, hatása, értéke teljes mérvben és biztosan meg nem ismerhető. Nemcsak az a kérdés, hogy mit tervezett és végzett a zsinati tagok többsége, hanem az is, hogy a felsőbb s alsóbb egyházi hatóságok, különböző körök, vidékek, egyesek stb. miként fogadták s milyen értéküknek tekintették amaz óhajtásokat, terveket és végzéseket, mind tüstént azok szülemlésének idején, mind későbbben is. Egyszóval: a tárgynak minél több oldalú fölvilágosítására s e célból minél több eredeti forrásokra lenne szükség. Ilyen források valóban nagy számmal létezhetnek, és pedig nem annyira az egyházhatósági levéltárakban, mint egyesek birtokában. Vannak például igen érdekes naplók, vannak nagyfontosságú levelezések, a dolgok intézésében tényezően részt vett, vagy azokat közvetlenül szemlélt egyénektől és más egykorúaktól».

¹ Emlékkönyv a budai és pesti zsinatok százados évfordulójára. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor kiadása.

² Révész Imre: Figyelmező. 1874. évfolyam. 21., 77., 243., 331., 379., 481., 503. s köv. lapok. A zsinat kánonai eredetiben Kuzmány: Urkundenbuch zum oest. evang. Kirchenrecht (Wien, 1856.) című munkájának 316—350. lapjain; magyar fordításban a «Sárospataki Füzetek» 1860. évfolyamának 53—97. lapjain található. (A fordító, úgy hiszem, Zsarnay Lajos.)

Immár 22 esztendő, majdnem egy negyedszázad telt el azóta, hogy Révész Imre, nyomban az idézett sorok után, kérelmet intézett a nagy közönséghez, hogy az idevonatkozó forrásokat, közlés végett bocsássák rendelkezésére. Kérése kiáltó szó volt a pusztában; azóta — tudtommal legalább — a budai zsinatot illető újabb forrás napfényre egyáltalában nem került, közrebocsátva nem lett.

Ime, ez a magyarázata az Irodalmi Társaság által kitűzött pályázat meddőségének is.

Ilyen előzmények után bizonyára méltán tekintettem nagy nyereségnek, midőn pár hónappal ezelőtt átvevén az abaúji ev. reform. egyházmegye levéltárának kezelését, megtaláltam abban *Óri Fülep Gábor* sárospataki theol. tanárnak, majd tiszáninneri egyházkerületünk superintendensének, *az 1791. évi budai zsinatról vezetett egykorú, sajátkezűleg írott naplóját.*

Ez a napló valóságos kincs, nemcsak tartalmánál, de szerzőjénél fogva is. Óri Fülep Gábor egyike protestáns lelkészi karunk legkimagaslóbb alakjainak. Tanári és papi működése épen félszázadot foglal magába, melynek második felében, mint superintendensnek, egy egész egyházkerületre hatott ki áldásos tevékenysége. Mint pataki tanár közeli viszonyban állt ezen főiskola akkori nagyérdemű főgondnokával, Patay Józseffel s az egyházkerület többi világi előkelőségeivel; ezek buzdítására és anyagi segítségével fordította le és adta ki a lengyel dissidensek terjedelmes törvénykönyvét, melynek oly végzetes szerep jutott a budai zsinat alkotásaiban. Mint lelkiismeretes fordító, egészen belemélyedt a lengyel egyházalkotmány szellemébe, melynek küriarchikus vezéreelve annyira uralmat nyert rajta, hogy e miatt saját paptársaival kellett ellentétbe jutnia. Több érdekes bizonyítékát látjuk ennek zsinati naplójában. Méltán neveztem őt 1887-ben megjelent munkámban «Tiszamellék Hunyadi Ferenczének», mert e két kiváló férfiú pályája sok részben párhuzamosan halad. Azt azonban az igazság érdekében ki kell emelnünk, hogy az egyházkormányzati elvek ezen nagy harcában Óri Fülep Gáborban erősebb meggyőződést és nagyobb határozottságot látunk, mint Hunyadi Ferenczben, kinél a féltékenységig menő alkalmazkodás emelkedett túlsúlyra. Hunyadi Ferencz-

ról megvan írva, hogy az egész zsinaton soha egy szót sem szólott;¹ Őri Fülep Gábor is — úgy látszik naplójából — hallgatásra kárhóztatta magát; de azt is láthatjuk, hogy a zsinaton diadalmaskodó irányzatnak meggyőződésből és nem alkalmazkodásból volt híve.

Ezen meggyőződése, mint mondám, erős ellentétbe hozta őt paptársáival; hogy ennek daczára alig hat évvel a zsinat után püspökségre emelkedett, ez nemcsak az ellentétek elsimulását, de az ő egyéniségének és tudományos érdemeinek kiválóságát is bizonyítja.

Naplójából, mint lelkiismeretes és éles szemű megfigyelőt ismerjük meg. Különösen élénken és nagy részletességgel rajzolja a papság meg-megújuló önvédelmi harcát a túlsúlyban levő világi elem törekvései ellen. Érdekes jelenség, hogy a papság vezér-szónokai (Szőke Ferencz, Vecsei Zsigmond) épen a tiszán-inneni kerülethez tartoztak. De nemcsak ezen erős harczról, mely a zsinat egész folyamán átvonul, hanem a nagy fontosságú bizottsági munkálatokról is világos képet nyújt Őri F. Gábor naplója, melyből nagyon sok olyat biztosan megtudunk, amit eddig, adatok hiányában, csak sejtettünk.

A budai zsinatnak, mint tudjuk, összesen 15 nyilvános ülése volt. A kik a naplót a jegyzőkönyvvel összehasonlítják, azonnal észre fogják venni, hogy az öt első ülésről a jegyzőkönyv, a hatodiktól fogva pedig a napló ad bővebb tudósítást. Pár helyen, bár nem lényeges dolgokban, ellentét van a napló és jegyzőkönyv adatai között. Mindezeknél fogva szükségesnek láttam, hogy a napló egyes pontjaihoz magyarázó és felvilágosító jegyzeteket csatoljak.

Azt nem állítom, hogy Őri Fülep Gábor naplója most már lehetővé teszi a budai zsinat történetének minden jogos igényt kielégítő megírását; de azt határozottan mondhatom, hogy általa nagyon közel jutottunk azon célhoz, mely eddig nagy messzeségben állott előttünk.

Végezetre csak azt kell még elmondanom, hogy a napló másolásában nem követtem az akkori, sokszor ingadozó helyes-

¹ Keresztesi: Krónika (Pest, 1868.) 358. 1.

írást; a temérdek latin vagy latinos szót és mondatot azonban, melyek bizonyára igen nehézkessé teszik a mai olvasó előtt az Őri Fülep Gábor irályát, a dolog természeténél fogva érintetlenül kellett hagynom. De épen így tűnik ki, mily óriásit haladt a magyar irodalmi és tudományos nyelv a mult század végétől mostanáig.

Diarium Synodale.

Vévén tekintetes főcurátor Patay József ur levelét szeptember 3. napján, melyben jelenti, hogy a szeptember 1. napján Miskolczon tartott superintendenciális gyűlésben én is a collegium részéről a Budára, szeptember 12. napjára praefigáltatott nemzeti zsinatba ki volnék választatva, azonnal dolgaimat olyan karba szedni igyekeztem, hogy szeptember hetedik napján utnak indulhassak. A minthogy Isten segedelmével, a nevezett napon, délután egy óraker házamat Ó Felségének ajánlván, el is indultam Karácsony Gábor, Pongó Márton, Kecskeméti Zsigmond és Borsi Sámuel tanítvány-deákjaimmal; a két elsőbbit a zsinatban szükséges írásoknak megtételére, a harmadikat oly véggel, hogy ötet szekeremmel s lovaimmal Budáról visszaküldjem, a negyediket pedig a magam mellett szükséges szolgálatra hozván el magammal. És ugyanazon nap u. m. szept. 7-én Szerencsre el is jöttem, és odavaló t. predikátor Kádas István uramnál megháltunk. Onnan szept. 8-án jókor kiindulván, délre érkezünk Emödre, de otthon nem találván t. Kovács Pál uramat, a kinek kedvéért mentem bé a faluba, estvére érkezünk a kövesdi vendégfogadóba, és ottan tek. Lossonczi László és Károly urakkal együvé akadván, az estvét együtt beszélgetésekkel eltöltöttük. Kövesdről 9-én jókor megindultunk, és ebédre jöttünk Átányra, t. Szívós János odavaló predikátor uramhoz. Innen Hevesre is, tek. consiliarius Bernáth Józsefné asszonyom tiszteletére beszolván, estvére érkezünk a jász-berényi vendégfogadóba. A honnan 10. szeptember Szent-Márton-Kátára érkezvén ebédre, az urnál, Bata János uramnál megállapodtunk, és estvére a Mendén túl levő legelső vendégfogadóba beszállottunk. És onnan 5 óraker reggel megindulván, Keresztúrig jó úton, de onnan aztán többnyire homokos úton 11. septembr. mintegy 11 óraker Pestre beérkezünk. És ottan a Griff vendégfogadóba betértünk, kimosdotunk és ebédeltünk is. Azalatt pedig végére járatván, ágens Szemere Ferencz uramtól a szállásomat, mely már akkor minden deputátusnak ki volt rendelve, megtudakoztatván, estveli négy és öt óra közt a várba feljöttünk, és a kimutatott, s két

illendő szobákból álló szállást, épen a Casserne mellett, elfoglaltuk. Nem messze lévén, szerencsémre, sem a főcurátor tekintetes Patay József úr, sem a főtiszteletű superintendens Szalay Sámuel úr szállásától, kiket még az nap meg is látogattam. És tőlök mindjárt megértettem, hogy még sokan a deputátusok közül el nem érkezvén, másnap, azaz 12. szept. a synodalis sessiók be nem fognak állani. Sőt még 13. sept. is, sok híjjával lévén a deputatusok száma, nem egyéb, hanem csak valami praeliminaris conferentia tartatott a mélt. consil. Vay József úr szállásán, a főcurátorok, superintendensek és némely főbb deputátusok között. Melyben jelentvén a secularisok, hogy a praesesnek secularisnak kellene lenni, az egyháziak felzendültek, és egyáltalán fogva azt kívánták, hogy a sz. németi nationalis synodus formájára egyházi személy legyen a praeses, valamelyik t. i. a superintendensek közül. De ez a világi uraknak ismét egyáltalán fogva helytelennek láttatván, úgy kezdtek vinni az egyháziak a dolgot, hogy tehát kettő legyen a praeses, egy secularis és egy ecclesiasticus. De ez is példa nélkül való dolognak láttatván a világiak előtt, mindaddig beszéltek az egyháziakkal, hogy a secularis praesesbe ugyan csak megegyezzenek, azt mindazáltal reserválván magoknak, melyet a világiak eleitől fogva meg is engedtenek, hogy ha valami dogmaticum volna, vagy lenni találna az objectum, abban a praesidium az egyháziaknál maradna.¹ És épen ezen az okon kívánták vala is azt az egyháziaktól a világiak, hogy mivel ennek a tartandó synodusnak az objectumába épen semmi dogmaticum be nem jőne, hanem csak olyan, a mi az ekkleziiai külső igazgatást illetné, tehát a praesidiumot engednék oda a világiaknak. Melyben, a mint mondám, meg is egyeztek hosszas concertatiók után az egyháziak. Jóllehet a debreczeniek 13-án délután beérkezvén, és velek a dolog communicáltatván, együtt ismét, némely okokat találtnak a végre, hogy ha már csupán egyházi praeses nem lehetne, de legalább az is a saecularis praeses mellé állítatnék. A mely végre, még azon a napon, estvéli nyolczadfél órakor, mélt. Vay József úr szállásán egybegyűltenek. De ottan és akkor meg nem állapodhatván, másnapra, azaz

Szeptember 14. (I.)

reggeli 7 órára határozottat az ugyanott tartandó praeliminaris conferentia, melyben már magam is jelen voltam. Disputáltatott itt ismét a praesidium, és az egyháziak csak nehezen

¹ Az elnökség megosztásának ezen módja egyenesen a lengyel dissidens codexből van átvéve.

akarták megfogni, hogy synodus lehet egyházi praeses nélkül. Végre pedig declarálván categorice a világiak, hogy ők nem bánják, ha egyházi lesz is a praeses, csak hogy választani szabad legyen a világiak közül is, és azt kívánták, hogy voxra menjen a dolog, és ha egyházi személyre megyen a vox, az legyen a praeses, de ha világi talál több voxal választatni, azt se ellenezzék osztán az egyháziak. Végre a dolgot ennyire vinni nem akarván, a világiaknak igen világos és sincera declaratióik után, hogy ők semmi praedominiumra nem igyekeznek, csak valahogy osztán megegyeztek abba, hogy most ugyan legyen secularis a praeses, és nevezet szerint legyen a r. sz. b. gr. Teleki József ur ő nagysága, és míg az előjöhethne, interimalis praesességet viselne az id. gr. Ráday Gedeon ő nagysága, de a protocollatióban oda tétetessék, hogy a praeses választás «salvo status ecclesiastici ad praesidium synodale jure» az körülállásokhoz képest esett. Ez meg lévén osztán, bementünk mintegy 10 óraker az ország házában, már akkor a Judex Curiae Ó Excellentiájától kikért egyik nagy szalába. És onnan, mindjárt a gr. Ráday vicepraeses által proponáltatván, hogy királyi Commissarius Almási Pál Ó Excellentiájának invitatiójára deputatio küldettnék, aminthogy el is mentenek, négyen a világi, négyen az egyházi deputátók, és behívák Ó Excellentiáját. A ki beérkezvén, teljes nyájaságot és szelidséget mutató ábrázattal, alig állott meg a számára már ekkor kitétetett kis asztalka mellett,¹ azonnal az egész synodus elkezdte a Veni Sanctet, és ezt az éneket: «Jövel Sz. Lélek Úr Isten» elénekelte, t. Göből uram, a kecskeméti egyik predikator lévén a cantor, és az éneket diktálván t. Péczeli József komáromi pred. uram. Mely után a mi főtiszt. superintendensünk, Szalay Sámuel, egy hosszú, de szép, és a körül állásokhoz alkalmaztatott könyörgést mondott.² Ez meg esvén, kir. Commissarius úr, egy igen gyönyörű magyar megszólító beszédet mondott, melyben commissiójának célját, módját és határait szépen előadta és arra kérte barátságosan a tisztelendő és tekintetes zsinatot, hogy mind a Felséges Királynak királyi akaratját, mind a közjót maga előtt tartván, igyekezzen a dolgokat mind megrázogatni, mind pedig meg is határozni. A mikor a maga királyi commissióját

¹ A zsinati teremben a fő helyen két asztalka volt kitéve a királyi biztos és az elnök részére, tőlök jobbról a püspökök, balról a kerületi főgondnokok ültek. A terem jobb oldalán a papi, baloldalán a világi követelek foglaltak helyet. A jegyzők az elnökkel szemben ültek. (Zsinati jegyzőkönyv = Jkv.)

² A könyörgés után, a király életéért és hosszas uralkodásáért a LXI. zsoltárnak 5. és 6. verseit énekeltek (Jkv.)

bizonyító királyi levelét is kezébe adta mélt. Pogány Lajos beregvármegyei administrator úrnak, a ki már azelőtt ex statu seculari notarius synodalisnak deklaráltatott, vice notariusul mellé rendeltetvén ex eodem statu az úr Szilasi József uram; valamint az egyháziak közül is notáriusnak választatott t. Kármán József uram, a túl a dunai ven. superint. gen. notarius, vicejeül rendeltetvén t. Szőke Ferencz rimaszombati predikátor; a ki is azt hallatós szóval felolvasta. Ez megesvén ugyanazon sessióból deputatio rendelődött az Aug. Conf. levő és Pesten ugyanakkor tartatott szent zsinatnak köszöntésére, melynek tek. Domokos Lajos és Gyürki István, és tek. Péczeli József uramék mellett magam is egyik tagja voltam. Igen szívesen fogadván pedig köszöntésünket az Augustanusok, ők is a mi zsinatunk tiszteletére már nem négy, hanem nyolcz személyből álló deputatiót küldöttek. Mi alig jöttünk onnan el, mikor már a mieink ismét újabb deputatiót küldöttek az Augustanusokhoz, hogy «salvis omnibus dogmatibus et ritibus» defigáltatnának valamely commune ecclesiasticum regiment néző punctumok; a mely végre a mi synodusunk egy 16 személyekből, 8 világi, 8 egyházi emberekből álló deputatiót is rendelt volna. Melyre már akkor eloszolván a sessió, mikor a mi deputatusaink oda érkeztek, akkor választ nem hoztanak. Ugyanezen első sessióban a credentialisok revisiójára hasonló mixta deputatio rendeltetett, mely is még az nap elkezdette ugyan, de el nem végezte a maga munkáját. Es ezen deputatio kirendelésével vége lett az első sessiónak, az is elvégeztetvén még benne egyúttal, hogy ezután csak az országháza kapuján függő fekete táblára íródnék ki a sessiónak az ideje. Azért is már csak arra kellene vigyázni és vigyáztatni a deputatusoknak, a kiknek, hogy szabadon bébocsáttassanak, billétyeknek kellett lenni mindnyájoknak.¹

Szeptember 15. (II.)

napján, 9 órára praefigáltatván a sessio, minekutánna bejött a kir. com. Ó Exc., azonnal a credentialisok revisiójára kirendelt deputatio tett relatit. A mikor t. Sinai Miklós uram, a debreczeni tractustól vett credentialisa is felolvastatván, törvénytelennek, mert magát a superintendentiától törvénytelenül, elszakasztott tractustól származottnak declaráltatván, Sinai uram hogy magát absentálja a sessiotól, a praeses által declaráltatott. Jelentvén azonban, hogy ő kegyelme magát és azon tractust

¹ Ajtónállónak Szilágyi Péter szalk-szent-mártoni papot rendelték, kinek kötelessége volt az igazolójegyek felmutatására a terem ajtaját megnyitni. (Jkv.) Ez is igen jellemző a zsinat szellemére nézve.

menteni kívánja, az ő kegyelmének megengedetett, hogy ha mentsége lesz, azt scripto adja be, de addig csak absentálja magát, míg mentsége fel nem olvastatik. Melyre mégis mozdulni nem akarván, kénytelen volt maga a K. Commissarius úr ő Exc. belé szállani és kijelenteni, hogy az lévén épen főczélja commissiojának, hogy a tisz. zsinat egész csendességgel folyjon, és a közjóra minden illendőséggel intéztessék, hogy minden lehető animositasok praevertáltassanak, Sinai uram magát teljességgel absentálja, mindaddig, míg credentialisa nem legitimáltatik. Azonban, ha valami mentségére való okai vannak, azokat írásba tegye fel. Melylyel osztán csak el is ment.¹ Az unió aránt kirendeltetett deputatioja a mi ven. synodusunknak, a tegnap későn érkezett deputatusok által bejelentetvén, ugyanekkor az Aug. Conf. levő ven. zsinatnak, visszaérkezésekkel referálták, hogy azon ven. zsinat nagy kedvesen vette ezen szándékát a mi ven. synodusunknak, maga is hasonló aránt gondolkodott. Melyet csakhamar hasonló úri és egyházi deputatusai által a mi ven. zsinatunknak még világosabban kijelentett. És ezzel vége lőtt a második sessiónak.² Mely aztán nem is resumáltatott mindaddig, míg ezen unio végett kirendelt 32 személyekből álló deputatio a maga dolgát el nem végezte. Ez pedig

Szeptember 16. napján

Pesten, mert abban egyeztenek meg a synodusban, hogy a sessiók egyszer Pesten, másszor Budán tartatnának, elkezdődött 9 óra tájban, mind a két r. commissarius Urak Ő Exc. jelenlétében. Itten Pongrácz Boldizsár úr által proponáltatván a deputatiónak czélja, hogy az annál rendesebben folyhasson, az úr tettes consiliarius Vay István úr praesesnek és Súlyom ur, győrvármegyei főnotarius, Aug. Conf. deputatio notariusának választatott. És legelsőbben is a deputatio objectumai ímez három punktumokra szorítottak, hogy felre tévén, sőt épen nem is illetvén a dogmaticumokat és ritualékat, csupán csak 1. de regimine ecclesiae, 2. de disciplina ecclesiastica, és 3. de rebus et causis matrimonialibus egyeznénk meg valami generale principiumokban. A minthogy a mi a regiment illeti, az aránt ezen következő pontokban egyeztünk meg: 1 hogy a regimen ecclesiasticum mixtum legyen, ex ecclesiasticis et politicis, és hogy közönségesen szólván, a praesidium extra dogmata et

¹ A zsinati jegyzőkönyvben sokkal részletesebben van a Sinai ügye tárgyalva.

² Bejelentették ez ülésben a pótképviselőket is, kiknek azonban csak az esetben volt szavazatuk, ha a törvényes szám (100) csak velők telt ki. (Jkv.)

ritus a politicusoknál maradna. 2. Hogy a locale presbyteriumok minden különös gyülekezetekben felállítassanak, mely álljon a loci ministerből, és a gyülekezet által választandó laicus presbyterekből. 3. Hogy a tractuális székek hasonlóképen mixták legyenek, ex ministris et secularibus; ex seniore nempe ecclesiastico et Curatore seniorali politico et ex assessoribus pariter ex utroque statu vel ordine eligendis. A kik egyszersmind a forum judicariumot is formálnák a tractusokban. 4. Hogy a superintendentialis szék hasonlóképen állana ex superintendente et curatore superintendentiali, mert a curatori nevet a lutheránus atyafiak is az inspectori nevezetnek, a melylyel eddig éltek, eleibe tették,¹ és a tractualis seniorokból és senioralis curatorokból, kiknek votum decisivumok is lenne; a kiken kívül ex honoratoribus politicis et etiam ecclesiasticis, mások is jelen lehetnének ugyan, de votumok ne lenne. Ez eddig az első sessióban végeztetett, mely egy óra tájban elszlott, és ötödfél órára delután, ugyanott Pesten, a vármegye házában — a melyben tartatnak a synodalis sessiók is a Luth. részéről — confirmáltatott. A mikor, az idő is rövid lévén, a többiekhez csak az adódott, hogy a superintendentialis szék egyszersmind forum judicarium is lenne, mikor előtte sphaeráján felül nem levő törvényes dolgoknak kellene eligazittatni. Másnap, azaz

Szeptember 17-én

a megegyezés szerint Budán az ország házában tartatott a deputationalis sessio 9 óraker, ugyancsak mind a két K. Commiss. urak ő Exc. jelenléteben. Ekkor a supremum vagy generale consistorium felől fordulván elő a kérdés, nagy villongás volt csak a nevében is a consistoriumnak, azt ki egyképen, ki másképen kívánván venni, melyből az lett, hogy ezt a nevezetet: Consistorium, vagy ne úgy vennénk, mint veszik p. o. a németországi protestánsok, vagy tőle egészen abstineálnánk, és helyette inkább a conventus generalis nevezetet vennénk fel. Azután az jött kérdésben, van-e erre nekünk szükségünk? Erre sem egy volt az értelem; sokan szükségesnek, mások, ha nem szükségesnek is, de legalább hasznosnak tartván az ilyenforma centralis conventust, melyben mind a 8 ven. superintendenciák, azaz a mienk is 4, az Augustánusoké is 4, concentráltatnak; mások ellenben mind szükségtelennek, mind károsnak és veszedelmesnek kiáltván azt. Az elsőbkek mindazonáltal triumphálván, abban állapotunk meg, hogy legyen, még pedig oly móddal.

¹ A kánonokban azonban ismét az «inspector» elnevezést használták.

hogy in causis appellatis et aliis gravioribus materiis mixtis, azaz olyanokban, melyek mind a két confessiot tartókat illetnék, a 8 főcurator urak és a 8 superintendensek egybeüljenek, és magok között alternatim, egyszer lutheránus, más-szor református, de mindig secularis praeses alatt, a kinek curator generalisnak és a többi superintendentalis curatoroktól megkülönböztetnek s azok felett valónak lehetne lenni, az appelláta causákat revideálják, decidálják és más egyéb consultatiókat is tarthassanak, kivált in defensione libertatum religionis utriusque confessioni communium. Fenmaradván még ez a jussa a superintendentiáknak, hogy ha úgy látni jobbnak, a maga superintendense vagy curatora helyett e gremio suo másokat is választhasson és küldhessen ezen generalis conventusra. Mely sem bizonyos helyhez, sem bizonyos időhöz kötve nem lenne, hanem csak pro exigentia circumstantiarum, ex mutua cointelligentia convocaltatnék. Ez így megállapítván ekkor, az jött kérdésbe: hát mixta synodust lehetne-e s kellene-e tartani a két confessiónak? De ez már ex praemissis könnyen meghatározott, hogy in causis communibus kérhet ugyan a két confessio ex mutua cointelligentia, a mikor tetszeni fog, ilyen mixta synodust; de úgy, hogy csakugyan mindenik confessionak fenmaradjon az a szabadsága, hogy mikor magának, in privatis sibi et suae confessioni propriis negotiis tetszik, vagy szüksége lesz, különösen is celebrálhatja a maga synodusát. Mely különös zsinatjában mindenik confessiónak, pro ratione objectorum, dogmata et ritus, aut regimen et politiam ecclesiae concernentium, a praesidium vagy ecclesiasticum, vagy politicum lehetne: valamint a mixta synodusokban mindenkor politicus lenne a praeses, alternatim mindazonáltal; azaz egyszer Református, másszor Augustanus. Melyek után az eddig tett protocollatiók felolvastatván, hogy ex minutis in purum transferáltathassanak, vége lött a sessiónak. És a következő deputationalis sessio, vasárnap következőn, in diem 19. sept. 8 órára Pestre határozottatott.

Révész Kálmán.

ADALÉKOK SIMÁNDI BODÓ MIHÁLY ALSÓ-DUNAMELLÉKI
PÜSPÖK ÉLETÉHEZ.

(Első közlemény.)

Született 1590-ben szeptember 29-én.¹ Születése helyét az Ember Pál által a zarándi egyházmegyében 39-dik helyen említett *Simánd* mezővárosban keressük, kiindulva a régiek szokásából, kik magukat többnyire szülőföldükről írták és nevezték.

Tanult Sárospatakon, hol 1614-ben irt alá az iskolai törvényeknek. Iskolai pályája végeztével, 1617-ben a *ráczevevei* iskola rektorává lett Monostori János püspök mellett; ² két évi tanítoskodása után pedig a külföldi egyetemeket látogatta meg, s jelesen 1620 január 25-én a *heidelbergai* egyetemen iratkozott be. Itt az 1621-dik év január 13-án Pareus elnöklete alatt tartott vita alkalmával mint respondens az Úrvacsoráról való tantételeket védelmezte.³

Hazájába visszatérvén, pappá avattatott 1622-ben Ó-Budán s lett előbb ugyancsak *ó-budai*,⁴ majd *ráczevevei* prédikátorrá.

Ráczeve a dunamelléki egyházkerület legrégibb egyházainak egyike, hol már 1563-ban olyan iskola volt, melyben görög nyelvet és dialektikát tanított *Szebeni János*; s ha nem

¹ Kanizsai Pálfi János dunántúli püspökhöz 1629. szeptemberében küldött levelében ezt írta neve után: «Ipso festo divi Michaelis Archangeli veteri filo nobis solemni, qui annum aetatis meae nonum et tricesimum sum ingressus Anno 1629.»

² «Monumenta Protestantium Hungariae Ecclesiastica». Sárospatak. 1860. 130 lap.

³ «*Theses Theologiae de Coena Domini*» czím alatt nyomtatásban megjelent s 16 lapra terjedő vitairatát ajánlotta Ráczeve város tanácsának, Monostori János kevei papnak, a Pilis, Pest és Solt vármegyei, és dunántúli református egyházak püspökének, s Barsi F. János kőrösi papnak.

⁴ 1623-ban rektor volt mellette a sárospataki iskolából Ethei R. István, ki később (1628-ban) Bölcskén prédikátoroskodott. Monum. 130. 1.

volt is a legnépesebb, de különös tekintélyt szerzett neki az, hogy *Szegedi Kiss István*, a jeles tudós és püspök ott lakott leghosszabb ideig, ott is halt meg 1562. május 2-dikán, és úgy tetszik mintha utána egy kis rész maradt volna a *Catedra Petri*-ről, mert ez 1606-dik évtől fogva egymást fölváltva látjuk e szép és egészséges fekvésű városban székelni püspökeinket. Ott lakott *Herczegszöllösi Gáspár*, *Kecskeméti Molnos István*, *Monostori János*, s ennek halála után *Simándi Mihályt* tették meg püspöknek az atyák, kiket 1626. márczius 15-ére Ráczkevice hívott össze a prédikatori hivatalát 56 év óta viselő s már a herczegszöllösi zsinaton is jelen volt *Váczi Tamás* helyettes püspök. Jelen volt a synoduson 68 egyház prédikátora. Egykorú névsorukat érdemesnek tartom közölni nemcsak azért, mert a legrégebb emlékün, mely tömegesen mutatja föl az Alsó-Dunamellék egyházait és prédikátorait, hanem azon okból is, mert sok, magát a XVIII. században keletkezettnek tartó egyházunk láthatja benne ősrégi voltának kétségtelen bizonyítványát.

*Catalogus Rev. Fratrum
Kevini 15 martii Anno 1626 Congregatorum.*

Thomas Vasi, Senior primus Suffragatus. ¹	
Gregorius Tökölli, pastor Orthodoxae Ecclesiae Gyöngösianae. ²	
Paulus Böleskey » » »	Vacis.
Franciscus Szőlöskey » » »	<i>Tholnensis.</i>
5. Thomas Várady prosenior » » »	Budensis. ³
Joannes Fabr. Barsius » » »	Körösianae.
Christophan. Decsi pastor » » »	Sotiensis.
Mathias Mórági » » »	<i>Becseiensis.</i> ⁴
Joannes Tholnaeus » » »	Pataiensis. ⁵

¹ Neve után a Cataloguson egykorú kéz által írva ez áll: «Praedicationis officio functus 56 Annos. Praesens hic fuit in synodo Herczegszöllösina ante annos 50 celebrata, et tunc fuit pastor Szentmiklosiensis».

² 1618-ban gyöngyösi rektor volt a sárospataki iskolából Rozgonyi K. Lukács.

³ Itt a *budai vár* értendő, mert Ó-Budának 1626-ban Esztergomi Szabó Miklós volt a prédikátora.

⁴ A ritkított betűkkel nyomtatott helyeken a törökvilág végződésével megsemmisített az ev. ref. vallás s azzal együtt a magyar nemzetiség is, az egy *Tordát* kivéve, melynek lakói a XVII. század közepén hagyták oda falujokat, s költöztek részben a szomszéd Tóthfaluba, részben Vácra. Emlékét a hasonnemű családok tartották fenn. Elpusztult templomának helye Váczczal szemben máig felismerhető.

⁵ 1624-ben pathaji rektor volt a sárospataki iskolából Apáczai P. Ananias id. m.

10.	Joannes Karancsy pastor Orthodoxae Ecclesiae	Demsediensis.
	Basilius Szakony » » »	Decsiensis.
	Joannes Marussy » » »	Vörösegyház.
	Mathias Váczi. Praeor. Jesu Christi in	Kosd.
	Joannes Kálnay Minister Ecclesiae	Ceglédiensis.
15.	Andreas P. Endrédy » » T.	<i>Bicskeiensis.</i>
	Caspar Hercegszöllősiens » »	Csutiensis.
	Michael V. Keresztúry » »	Pattienis.
	Mathias F. Békéssy » »	Foktőiensis.
	Laurentius Decsy » »	Dorogiensis.
20.	Georgius P. Vetero-Barsiens » »	<i>Rátoltiensis.</i>
	Joannes Szeley Minister » »	P. <i>Csabaiensis.</i>
	Joannes Mácsay » »	Bialiensis. ¹
	Gregorius Pápa Nagyhalászi » »	Felcsúthiensis.
	Gregor. Konkoly Minister » »	Szent-Endréiensis.
25.	Paulus Rákóczy » »	<i>Tordaiensis.</i>
	Mathias Nádudvari » »	Szent-Marthoniensis.
	Stephanus Decsi » »	Nyékiensis.
	Georgius R. Septeinus » »	Vecse . . . pro tempore.
	Stephanus Kevinus » »	<i>T.-Szent-Martoniensis.</i>
30.	Nicolaus Fejéregyházi » »	Kis-Oroszi.
	Georgius K. Barsi » »	Bogdaniensis.
	Joannes Váci, indignus » »	Tót-Faluiensis.
	Stephanus Adony » »	Acsaiensis.
	Stephanus Gyömörey » »	Aboniensis.
35.	Joannes P. Pesthy » »	Szent-Miklós, in insula.
	Joannes Szegedi Minister » »	Szent-Benedek.
	Joannes Vörösmarty » »	<i>Bikács.</i>
	Basilius Vezekény » »	<i>Kalásiensis.</i>
	Stephanus Kálmánczay » »	Szabadszállásiensis.
40.	Andreas Vay Minister » »	<i>Battyániensis.</i>
	Andreas Uyfalui » »	Makádiensis.
	Nicolaus Dedrady » »	Kécske.
	Martinus Szokolay » »	Kátaiensis.
	Nicolaus Rhékomarinus » »	Tassiensis.
45.	Michael Uyvári » »	Fótiensis.
	Michael Marussy » »	Marótiensis.

¹ A mai *Áporkának* hajdani neve. E néven említették a pestmegyei szomszédos községek mellett a török kincstári Defterekben, s hogy nem csalódunk, bizonyoság I. Lipót Királynak 1701-ben kelt adománylevele, melyben idősb Fáy Istvánnak s néh. id. Fáy László fiainak Dab községet, Pereget és Szent-Király pusztát (Ráczeve mellett) egészen, számos birtokra pedig királyi jogot adományozván, ezek közt említették «*Bial vagy másként Áporka.*»

	Joannes Marussy Minister Ecclesiae P.	<i>Cholnok.</i>
	Adamus Uylaki »	» » <i>N.-Tarcsa.</i>
	Petrus Váralliy »	» » <i>Kerepesiensis.</i>
50.	Andreas Foktőy »	» » Gergen.
	Andreas Rimaszécsi »	» » Jász-Briniensis.
	Joannes Marussy »	» » Pócs-Megyer.
	Gregorius Kisthálliay »	» » Kún-Szent-Miklós.
	Joanes Tholnaeus »	» » Szent-Georgius.
55.	Joannes Némegi »	» » Nemegiensis.
	Benedicus Szombathy »	» » <i>Mogyoród.</i>
	Basilius Stenczei »	» » <i>Stenczeiensis.</i>
	Joannes Oroszi »	» » Eöccsényiensis.
	Joannes Megyeri »	» » Nyékiensis.
60.	Stephanus Vörösmarty »	» » Verebiensis.
	Martinus B. Gyarmati »	» » »
	Benedictus Kerepesi »	» » »
	Gáspár Ványay Minister »	» » Szent-Benedek.
	Matheus Jakabfalvy »	» » Földváriensis.
65.	Joannes Ceglédi »	» » Kisériensis.
	Stephanus Mánjoki »	» » R.-Csabaiensis.
	Laurentius Szokoljai »	» » Ócsaiensis.
	Paulus Fodor »	» » <i>K.-Tarcseiensis.</i>

A synodusnak itt elősorolt atyáival, midőn Simándi Mihályt, a még csak négy éves prédikátort és 35-ik évében járó férfiút ültették a püspöki székbe s kötelezték le erős esküvéssel,¹ ha némi részben feleltették is a fényes múltú ráczkevei egyházhöz fűződő emlékek prédikátorának fiatal voltát és szolgálata kevés éveit: de tagadhatlanul voltak annak magának is oly személyes tulajdonai, melyek méltóvé tették a díszes állásra, s bátran számíthatjuk őt legjelesb püspökeink közé. A nyomok, melyeket maga után hagyott, tanúi és hirdetői, hogy tudományos és okos, erélyes és buzgó, parancsolni és parancsolatnak érvényt szerezni tudó kormányzót nyert benne egyházkerülete; mi utódok pedig az ő munka és rendszeretének köszönhetjük, hogy ama sürű

¹ A «formula juramenti inaugurationis *Superintendentensis*, electi *Senioris* et *Senatorum*» az egykorú Komáromi Szórádi Péter szép öreg betűivel írva olvasható a Simádi-féle jegyzőkönyvben. Ekkor készültek-e? nem tudjuk. A XVI. században tartott zsinatok végzései hallgatnak a püspökök és seniorok fölesketéséről; a *komjáti zsinat* — tudtommal legalább — az első, mely nemcsak határozottan kimondja, hogy «*Episcopus jurare teneatur, Seniores quoque pariter, sicut Episcopus et Ordinandi jurare debent*»: hanem az esküformákat is előírja. A jegyzőkönyvünkben levők nem azonosok azokkal, de meglehet, hogy az ekkor már ismeretes komjáti kánonok hatása alatt készültek.

és átláthatlan homály, mely Szegedi K. István halálától az ő koráig holló szárnyaival takarja egyházkerületünknek multját. az ő kormányra léptével — mint köd a hirtelen jött szélcsapásra — egyszerre megszakad, s föltáruul szemeink előtt a Tiszától a Vértésekig, Kis-Honttól és Nógrádtól Tolnaig és Bács-megyéig tiszta látképe az Alsó-Dunamelléknek, mely idáig mintha lett volna a próféta csontokkal, megszáradt tetemekkel borított mezeje, egy kihalt vidék, melynek egyszerre kipusztult, elköltözött minden lakója. Több mint félszázadon a halál rémes némasága ütött rajta tanyát, melyet mintha félnének megzavarni a Pathai Sámuel által sírjaikból felidézett püspökök, Herczegszöllősi, Kecskeméti és Monostori elmosódó alakjai csak mint keresztülfutó tünemények jelennek meg benne egy pillanatra, s aztán a nélkül, hogy kérdeznék: «nemde élne-e ezek a tetemek?» a mint jöttek, eltűnnek ismét a bizonytalanság homályában.

A mélyen magába temetkező félszázad előtt töprengve áll meg a történész s kérdezi, kutatja, mi lehet az oka, hogy a midőn hazánk egyéb részeiben a protestantizmus oly lázas és eredményes tevékenységet fejt ki, s hallatja diadalmasan előre haladó lépteinek a pápás egyház megfogyatkozott hiveit méltán megdöbbenő zaját: nálunk ugyanakkor az életnek még csak parányi jele sem mutatkozik. Mi lehet az oka, hogy míg az 1573-ik évig terjedő idők dolgairól és férfairól suttog egymást a hagyomány és beszélnek az irások is: azon innen teljesen elnémul a hagyomány szája s végkép hallgatnak az irások is. Sajnos, a kérdésre nincs felelet s a kutatás haszontalan. Az a félszázad az Alsó-Dunamellék történetkönyvének egy kiszakított és széttépett lapja. Micsoda kezek tépték ki? még csak sejteni sem tudjuk, s bizonytalan, hogy a nagy hézagot munka vagy véletlen ki fogja-e valaha tölteni.

Hogy pedig az a hézag nem nagyobb, elévülhetlen érdeme a tevékeny és gondosan jegyeztető Simándinak, ki hivatása magaslatán állva megértette az intő szót: «Prófétálj e tetemek felől és mondjad nekik: ti megszáradt tetemek, halljátok meg az úr beszédét — íme én bocsátok ti belétek lelket és éltek. Prófétála azért» — s az Alsó-Dunamellék megszáradt tetemekkel borított vidékén lón egyszerre zúgás és indulás, egybenemenének a tetemek és álla az ő lábaira egy igen nagy sereg. 258 tisztán magyar egyház s ugyanannyi szép magyar nevű s nagyobb részint kül-akadémiákon is megfordult prédikátor lép ki egyszerre Isten mezejére.¹ Hol késtek eddig az éji homály-

¹ A dunamelléki egyházkerület hét egyházmegyéjében (Baranya ekkor még külön püspökséget képezett, sőt Tolnának egy része is az

ban, mintha csak nem is lettek volna: ki tudná megmondani? De voltak, mert gyönyörködve láthatjuk őket, és látjuk, hogy miként forgolódik köztük a derék ifjú-püspök, buzdítva, intve, parancsolva és fenyegetve.

Most a Senioroknak ad utasítást: «A Seinor bona fide, sincere corde halljon, lásson az ekkleziában, hogy énnékem mindenekről jövődöben vagy visitálni megyünk, vagy gyűlésünk lészen, *írásban* számot adhasson; és a mit ott elvégezhet, az legyen helyben s a mi végbe nem mehetne, az én előmbé jöjjön a gyűlésnek idején».

Majd a prédikátoroknak veri fejükhöz, hogy miként viseljek magukat. «Kérlek és intlek benneteket szerelmes híveim és jó szóhalló szolgatársaim, hogy az anyaszentegyházatok fő rendtartása szerint és mi nekünk adatott hitetek és engedelmesgétek szerint szót fogadjatok, magatokat jól viseljétek, tanuljatok szorgalmasan, tanítsatok fáradhatatlanképen, éljétek fedhetetlenségben, intézkedjétek a Jézus nyájáért diadalmasan, Istentől ő szent felségétől és tölem méltó szolgálóknak dicséretét remélvén és bizvást várván.»

Olykor az ekkleziákhoz fordul s buzdít minden helyben levőket kicsinytől nagyiglan, «hogy az Istennek evangéliumát mindenütt bevegék, megbecsüljék, az úrvacsorával éjjenek.» Aztán figyelmezteti és inti őket: «A győzhetetlen császároktól és vezérektől nekünk adatott levelekben sokszor megvagyon írva, hogy az én hírem s akaratom nélkül sem falu sem város prédikátort nem fogadhat és a prédikátor is nem taníthat, mígen énnékem hírré nem teszik ebben a budai szancsákságban és az egész kevei püspökségben, melyre énnékem sokféle leveleim vannak a hatalmas vezérektől, török és magyar nyelven megirattatván. Melyre nézve a faluk is magukat ehhez tartásák és minden csavargó tudatlan gyermek-ifjú embereket be ne vegyenek. A hol pedig illendő tanítók vannak, azokról gondot viseljenek, fizetésüket, búzájokat jókor megadják, és a miben szegődségük volt, hogy szegény atyafiak jó szívvel szolgálhassanak, és csak egy falunak is gondviseletlenségéről ne panaszkodhassanak. Mert ha mi lelkieket adunk a jámbor hallgatóknak, ők is tartoznak nekünk a testi táplálással, azzal is pedig vidám orczával, nem visszavonással, sem szitokkal— átokkal. Itt pedig mi felénk a tanítóknak gabonájukat a birák avagy egyházfiai szedik be

1699-ik évi határ rendezéséig Baranyához tartozott) jelenleg 157 egyház van. Megsemmisült tehát 101 ref. egyház, és pedig alig 10–15 kivételével, a törökuralom végződése után nagyban megindult vallásüldözés folytán. Községekből lettek puszták s magyar helyekből tótok és németek.

házaikint, mindjárt a nyomtatás után, és egyszersmind nekik megadják zúgolódás nélkül, és ő magok viszik el is örölni a polgárok a malomba, a kikhez messze vannak a vízi malmok. Fájukat is az egyháziak tartoznak itt föl vágni és rakásba tenni, s a templomot kisépreni és tisztántartani és a mi szükségek vagyon a tanítóknak, abban szolgálni. Ezekhez tartsák magukat falunként a hallgatók.»

Máskor pedig összefogja a prédikátorokat és hallgatókat, és együttesen förmed rájuk: «Ez parancsolatom és kívánságom, a mint sz. Pál is tanít ad Kor I, Cap. XIV: 40. v. hogy mindenek ékesen és jó renddel legyenek szélylyel minden ekklesiában»: azonképen ingyen is ne találtassék se tanítói rend között, se hallgatók közt, a ki rend nélkül, szabadosan hivalkodásban, részegségben, dobzódásban, szitokban — átokban élne; minden emlékezzék tisztiról és számadásáról és jól viselje magát, hogy büntetésbe és kárba ne ejtse magát, sőt tisztétől meg ne fosztassék».

Ily hangon beszél, buzdít és int, parancsol és fenyeget az ifjú főpásztor szép számmal reánk maradt leveleiben, melyeket egyesekhez és gyülekezetekhez írt. Figyelme kiterjed mindenre, s atyáskodó szeretettel szól és kenyeret mutat az Úr oltára körül híven és fedhetetlenségben forgolódnak, de itt-ott erősen megnyomja pennáját és ostort suhogtat a hibázók feje fölött.

Nem elégedett azonban meg azzal, hogy pásztori leveleiben mindenkinek megmondja, mi a teendője: hanem maga is kilépett időnként egyházkerületébe az ügyek menetének megtekintése s a helyben elvégezhető bajoknak elintézése végett. Személyesen látó és intézkedő gondosságának volt láttatja, mert dicsekszik: «Mi köztünk szép rendtartás vagyon falukban és városokban, és egyező szép emberséges becsület mind az egész községtől, sőt még a vitéz török uraktól is minden becsületünk és oltalmunk meg vagyon panasz nélkül; és nem tudom, melyik város vagy falu, avagy tanító merne vakmerőképen ellene járni a mi artikulusunknak, mivel hogy mindenek jól tudják, hogy énnékem sokféle leveleim vannak a hatalmas vezérektől, török és magyar nyelven megirattatván és megpecsételttven».

Simándi — mint látjuk — sűrűn emlegeti leveleiben a császártól és hatalmas vezérektől neki adott megpecsételt leveleket,¹ velük erősíté engedelmisséget parancsoló és követelő

¹ Későbbi följegyzések után tudjuk, hogy Simándi kezei közt a következő levelek voltak: 1-ör a nagyságos *Muráth* basáé. 2-or a ngos *Ali* basáé (1614). 3-or *Karakos Mehemet* (1618—1621) basáé. 4-er *Mur-tazán* (1626—1630) vezéré. 5-ör *Vezír Azem Mehemet* (1630—1631) basáé. 6-or a ngos *Musta* (1631—1634) basáé.

szavát s általuk bátoritá egyszersmind a kormánya alatt levőket. S valóban e levelek nagyon sokat használtak a püspöki tekintély emelésére, és egyúttal mind neki, mind általában a tanítói rendnek biztosítékul szolgáltak, «hogy őket senki ne háborgassa, se török, se jobbagy, se senki, hanem tisztükben eljárhasanak». Ő maga e levelekkel fölfegyverkezve lépett ki a rá figyelmező tartományba, és ezeknek védelme alatt jelentek meg a prédikátorok a zsinatokon, melyeket — hogy a jó rendtartás megmaradhasson — évenként most itt, majd amott tartott, és a melyeken a falu vagy város költségén mindenkinek — ha magát tisztességes és elég okkal meg nem mentheté — hivatalvesztés terhe alatt meg kellett jelenni az egyház aedilisével vagy más emberrel. E synodusokon eskették föl a seniorokat és senátorokat, vizsgálták meg az új prédikátorokat, hogy jól tanultak-e, s azután a megszabott formulák szerint megesketvén és kézrátétellel ordinálván, úgy írták be őket az *ekklézsia könyvébe*.¹ A synodusokon tettek a seniorok fide salvifica jelentést in scriptis a visitatiójokról, a prédikátorok fogadása vagy elbocsátása felől, vagy valami erkölcstelensége felől, és mindazokról, a miket ő kegyelmek magok el nem végezhettek. A synodus előtt jelentek meg jó tanusággal és készülettel a maguk igazságuk mellett a háborgató házasok és egyebek, kiknek ügyük «a mi szent székünket» illeté.

Méltán lehet sajnálni, hogy a séniorok írásbeli jelentéséből nem maradt ránk egy sem, s hogy a különben annyira gondos Simándi által sem tétettek írásba a synodusokon megfordult és tárgyalt ügyek és bajok, hogy azokat olvashatván, egyházunk akkor külön és helügyeibe mélyebb pillantást vethetnénk. Van azonban e korból egy örökségünk, mely maig becses kincsét képezi egyházkerületünknek s ez az *ekklézsia könyve*, melyet Simándi csináltatott, és a melybe ő maga többet írt és iratott, mint utódai együttvéve. Pontosan föl vannak ebben jegyezve a synodusokon megjelent prédikátorok nevei. Tudomást szerezhethünk belőle, hogy Simándi korában mely egyházaink állottak fenn és miként váltóztak évről-évre egyik egyházból

¹ Az examen után mondatni szokott *imádság*, az ordinándusok *esküje* és a kézrátétel alkalmával hozzájuk intezett rövid *beszéd* formulái olvashatók a Simándi-codexben. Ezen papavatási minták csak rövid ideig voltak még ezután használatban, mert az alsó-dunamelléki egyházkerület is elfogadván a samáriai egyházkerületnek 1623. szeptember 13-án Komjáton hozott és 1625-ben Pápán kinyomatott kánonait, s azokat Paksi György püspök idejében magyarra fordítva 1642-ben Nagy-Váradon a saját költségén ki is nyomtatván: az ebben előírt minták jöttek használatba és használtattak 1815-ig, a mikor a Gyömrőn tartott Consistoriumban a Báthory Gábor püspök által fogalmazott papavatási minták fogadtattak el.

a másikba az elbocsátott és újonnan fogadott prédikátorok. És végre ennek köszönhetjük, hogy tudomásunk van arról is, hogy a synodusok nem csupán a prédikátorok és hallgatók ügyesbajos dolgaival vesződtek, hanem az anyaszentegyháznak jó és idvességes gyarapodásáért és az igaz hitben örökösen megmaradásáért törvényeket és szabályrendeleteket is alkottak, mert — mint Simándi írja — a szentírásból egybeszedegedett artikulusok szerint kellett nekünk egyházi szolgáltnak és tanítóknak szorgalmatossággal az ekkleziákra főgondot viselni, melyről nagy számot is kellett adnunk.

Az alsó-dunamelleki egyházkerület eddig még kizárólag a herczegszöllősi zsinat kánonaival élt, melyeknek alapelveit egykori püspöke Szegedi K. István approbálta s majd papjai közül többen alá is írtak. Simándi s a korabeli atyák hasonlóan zsinórmértékül fogadták el azokat;¹ az 1628-ik évben *Ráczekeiben* tartott zsinaton azonban a régibb s az öt évvel azelőtt készült komjáti kánonok nyomán több lényeges változtatás tétetett azokon. Egyes cikkek megbővítettek, mások kihagyattak és helyükbe egészen újak illesztettek, s aztán az 1630-ik évben *tassi* prédikátorra lett, de a zsinat idején és azután is még hivatal nélkül Ráczekeiben tartózkodó *Komáromi Szórádi Péter* által az ekklezsia könyvének első lapjaira szép rendesen leirattak.² Az érintett változtatások és bővítések a következők:

7-ik cikkhez toldatott: «Az asszonyi állatok az északai lakozástul, részegeskedéstül és egyházkelői lakodalomban való csintalanságoktul megtiltassanak. Az kik pedig közülök ez ellen rugódoznak, az Istennek ígéjéből megdorgáltassanak. Annakutánna, ha megjobbulni nem akarnak: a szenteséges szolgálat ő tőlök megvonattassék. Így az menyekzői lakodalomnak virasztásakor sok heában való szokatlan és éktelen vásottságok eltávoztassanak». (Komj. Canon. III. Class. LXI. §. Felső-magyarországi cikkelyek 1595. Ll. §.)

18-dik cikkelynél a hetenkint háromszori prédikálás kétszerire szállítottatott

23-ik cikk kihagyatott.

26-ik cikk három darabba szakítottván, az illető részekhez toldatott.

1-ször (jegyzőkönyv szerint 25. §.) «Ezt is kívánjuk a

¹ Többszörösen téved tehát Tormási János, midőn azt hiszi és írja, hogy Simándi Mihály idejében vették be az 1526-ban Komjaton készített kánonokat (Lásd: «Adalékok a dunamelleki reform. püspökök életéhez». Pápa, 1892. 16 lap).

² Finis per me Petr. Szórádi Comarinum, in Exilio Ráckevisi Commorantem Anno 1628 18 junii. Amoris et benevolentiae ergo.

scholamesterektől, hogy mind scholájukban, mind a városban tisztességesen viseljék magukat. Scholájukban ne részegkedjenek: ha menyegzőbe hivattnak, ott éjfélig ne igyanak, se ne táncoljanak, éjjel az városban részegkedni ne menjenek. Ha pedig közlök valaki találtatik, hogy ezek ellen vétkeznek, két vagy három intés után, ha nem jobbul, elűzettsék.»

2-szor (jegyzőkönyv szerint 26. §.) «Azt is tőlük megkivánjuk, hogy az ő tisztekben híven eljárjanak, az ifjakkak és gyermekeknek tanításában meg kívánjuk ő tőlök, hogy ha oly ifjak lesznek, kiknek tudománya megkivánja, *görög és deáknyelvet* tanítsanak, és ha az ifjakkak elméjük engedi, *dialektikára* is oktassák őket.»

3-szor (jegyzőkönyv szerint 27. §.) «Miért hogy az közönseges igazság azt mutatja, hogy minden az ő tulajdon zsoldjából éljen, azért mi is azt rendeljük, hogy az scholamesterek az ő maguk jövedelméből éljenek; sehol prédikátor ne kényszeríttessék jövedelméből asztalt tartani. Ha pedig valamely prédikátor az nagyobb jövedelemért ezt felbontja, tisztitül megfosztatik. Hozzá tesszük ezt is: hogy az tisztben két esztendőnél tovább ne maradjanak, mert az hosszú idővel megröstülnek és az ekklezsia jövedelmét in abusum convertálják.» (Borsodi czikkek 32. §.)

33-dik (jegyzőkönyv szerint 32. §.) czikkhez todatott: «Az úrvacsoráját betegeknek pedig egyedül adni tiltjuk, hanem míg egészségek vagyon, addig éljenek vele». Gönczi 1566-ik zsinat 16. §.)

41-dik czikk kihagyatott.

46-dik czikk: «Azt is tiltjuk, hogy az Isten igéjével senki ne komplárkodjék, hogy azzal fizetésért testi betegségből akarna valakit meggyógyítani, mely semmiképen nem lehet. Senki beteg emberre se ne olvasson, se pedig czédulára írván nyakára kösse, se vele meg ne etesse, mert az az Istennek megcsúfolása. Ha ki ez ellen cselekszik, tisztitül fosztatik meg».

48-dik czikk: «Azt hadjuk és parancsolunk, hogy minden prédikátor tisztihöz illendő ruhát viseljen, katona, kalmár és parasztruhában senki ne járjon, mert az, ki tisztihöz illendő ruhát nem visel, két avagy három intés után mind ruháival egyetemben tisztitül megfosztatik. (Debrecezeni kisebb czikkek. VII. §.)

A ráczkevei zsinat által a herczegszöllösi¹ kánonok közé

¹ A Simándi-jegyzőkönyvbe a herczegszöllösi kánonok magyar szövege van bejegyezve.

beillesztett eme törvényeket az 1629. márczius 22-én *Patajon* tartott synodus újabbakkal szaporította meg, a mennyiben kilencz pontból álló s főként a püspökre és seniorokra tartozó rendszabályokat — *Admonitiones Publicae* — hozott, melyeknél fogva

1-o. Más püspökség alól jött atyafiat püspöknek vagy competens seniorának levele nélkül ne recipiáljon se püspök urunk, se senior uraink.

2-o. Minden faluról és városról, minden gyűléskor az pásztorokkal ember legyen falu vagy város költségén, az tanítónak fizetése nélkül.

3-o. Mikor *visitatio* vagyon, az holott az *visitatorok* járnak, az az *ekklézsia* tartozzék kocsival, étellel és itallal azoknak, és nem a tanító. Ha így nem enged az község, tanító nélkül maradjon.

4-o. Ha valamely *ekklézsia* a *visitatorok*nak nem gazdálkodik és kocsi nem adánd, annak az *ekklézsianak* ügyét egyik senior is el ne végezze közönséges zsinat nélkül, hanem ha *tisztitól* megfosztatik.

5-o. Minden senior a reája bízott *ekkléziákat kétszer* esztendőben megvizitálja, ha egészséges lészen, és ha magától nem lehet, *proseniorra* bizza és *fide salvifica* mindeneket *in scriptis* az gyűlésre hozzon az mit el nem végezhet, mert úgy tanít az apostol is: *ut omnia decenter et ordine fiant in Ecclesia.*

6-o. Minden tanító *tiszti* szerint köteles legyen, hogy az *visitatorok* mellett híven szolgáljon, és az kiket velük együtt el akarnak vinni, elmenjen — ha *elmulhatlan* dolga nincsen — minden *versengés* nélkül, ha *tiszti* nélkül nem akar maradni.

7-o. Minden *szeniorok* és *visitatorok*tól megkivánjuk, hogy az mit *titkon*, sőt nyilván is elvégeznek, azt sehol ne hirdessék, hogy mi általunk az Isten neve gonoszul ne halljon.

8-o. Az *visitatorok*tól megkivánjuk, hogy egymást *értsek*, *tiszteljék* és *becsüljék*, és az előttük járótul *hallgasanak*; az mit *felelnek communi consensu* azelőtt *elvégezvén*, hogy minden *szavuk* helyesen lehessen; ha pedig *kivántatik* *szólaniok*, ugyanazt *szólják uno spiritu et uno ore.*

9-o. Minden *násznagyok* az házasság dolgában sehol *tanítók* híre nélkül az *leánykérésben* meg ne induljanak; ha hír nélkül járnak, az, mi azután esik az *házatok* között, *senkire* ne vessenek.»

Földvály László.

DUNANTÚL REFORMÁCZIÓJA.

(Második és befejező közlemény.)

Nem a véletlenség összetalálkozása, hogy a főurak után az őrséggel bíró városokban találunk egyes nyomokra, melyek a reformáczió terjedését tanúsítják, hanem rajta kívül a kardforgató vitézek lelki szabadságra törekvése, vagy a városokban jobban kifejlődött műveltség biztosította a reformra igyekezők munkálkodását s örömmel hallgatta tanításaikat, kik közül csak néhánynak maradt ugyan fent emlékezete, de mivel ezek egymástól jókora távolságra voltak: következtetnünk kell a közbeeső vidékek rokonszenvére, a honnan őrségeiket toborzották.

1544-ben *Kanizsa* várában *Szeremlyéni Mihály pap* bánatjában egy éneket írt «egyptombóli kijövéseről Izraelnek». ¹ Ily tárgyú s kidolgozású énekeink írja Szilády ¹Aron ² — a XVI. század első feleből mind a reformáczió papjaitól származnak s ezért Szeremlyénit még akkor is ezek közé kellene számítanunk, ha énekét nem Bornemisza énekeskönyve tartotta volna fenn.

Székesfehérvár 1543. aug. 29. jutott török kézre s Tóth Ferencz beszéli, ³ hogy ezen évben azt írták Luthernek Magyarországról, hogy azt a székesfehérvári prédikátort, a ki itt az úrvacsoráját két szín alatt szolgáltatta ki, s a népet a római ekklezsiától elszakasztotta, az úrvacsoráját ekképen felvevőkkel együtt a katholika valláson levő rész tömlőczre hányatni kívánta, de a mit a városi főigazgató nem teljesített. Ki volt ez a székesfehérvári prédikátor? Bizonyára az a *Baranyai Pál*, ki a tékozló fiúról írt sapphói költeménye versfejeiben nemcsak magát,

¹ Bornemisza Péter: Énekek háromrendbe. Detrekő. 1582. CCLVIII. levéle.

² Régi Magyar Költők Tára. II. 462. l.

³ Magyar és erdélyországi prot. ekl. hist. 30. l.

hanem annak szerzési helyét is¹ meghatározta. Az utolsó versszak szerint szerzője 1545-ben meghalt,² s ezt kétségen kívül más írta hozzá, a miből nem az következik, hogy az éneket 1545-ben írta szerzője, hanem az, hogy előbb írta, s az utolsó strófában említett halála a római egyházba való visszatérését jelzi,³ de kétségtelen, hogy Baranyai Pált tarthatjuk a székesfehérvári első protestáns papnak vagy tanítónak, a ki azonban egy, vagy másfel évnél tovább e hivatalt nem viselte.⁴

Fehérvár megszállása forduló pontot képez a dunántúli reformáció történetében, mert a török uralom alatt mindenütt szabadon terjedt az evangéliom, annyira, hogy egykorúak⁵ ezt az Isten különös gondviselésének tartották, s adatunk van reá, hogy a budai basa később hathatósan pártfogolta az alatta levő részeken a reform. törekvéseket. Igaz, hogy különben is kevés számú emlékeink nem nyújtanak erre nézve teljes útbaigazítást, de fel kellett ezt itt mutatnunk, mint olyan tény, melynek áldásait a hódoltságban levő Fehér, Veszprém, Zala és Somogy vármegyék lakosai jótékonyan érezték. A keleti és déli részen tehát a török, a nyugatin Nádasdy, Bánfy ortalma alatt szilárdult meg mind jobban az evangéliomi hit. Jegyezzük itt⁶ még fel az 1547. évből *Kapuy Mihály kapuvári* pap nevét,⁶ hiszen vele még csak hétre emelkedik ezen a részen az evangéliom szolgálatába állott hithősök száma. Továbbá említsük fel *Tóke Ferencz* nevét, a ki 1553-ban *Alsó-Lendván* Spiera Ferencz olasz jogtudós és ügyész azon esetét, hogy az általa igaznak megismert és hirdetett evangéliomi hitet, a hitnyomozó törvényszékek nyomása alatt, s a pápás egyháztól való félelmében, benső, lelki meggyőződése ellenére nagy templomi közönség jelenlétében esküvel megtagadta és visszavonta, mely cselekedete után Isten ítéletétől reszketve, vigasztalanul

¹ Bornemisza : I. mű CCI. levél versfejei : «PAVLVS BARANIAI DE MEVCHE DE PRÓDIGO FILIO AD CONSOLATIONEM MESTQRVM AB EVANGELIO ALBEFECIT E.»

² «Énekbe minap az ki ezt beszerzé,

Az ő életét Isten elvégezé,
Mikor irának az másfélezerben,
És negyvenötben.» U. o.

³ Szilády Áron : «Régi Magyar Költők Tára.» II 469. l.

⁴ Ugyanott. 468. l.

⁵ Gyalui Torda Zsigmondnak Melanchtonhoz írt levele 1546. decz. 25. *Bindseil* : Phil. Melanchtonis epistolae 270. l. után említi *Szilády Áron*. Id. mű.

⁶ Magyar levéltár I. k. 400. magyar levél 43. l. «Ez level költ Kapwwaraban nag' kedden anno 1547. Kawy Mihál pap kegelmed atyaffya.»

kétségbeesve halt meg — nem minden tanulság nélkül énekelte meg.¹

Ma is fennálló egyházaink közül Kádarta 1535., Enying 1540., Csoór 1542., Felső-Órs 1542., Kenese 1544., Szentkirályszabadja 1545., Lepsény 1560. évtől számítják keletkezésüket, melyek mind a török hódoltságban voltak. Nem tudunk ugyan névvel megnevezni senkit az igehirdetők közül, de minden kétségen felül van, hogy a töröknek akár ravasz számításból, akár a másvallásúak iránt való megvetésből, vagy türelemből tanusított azon eljárása, hogy a reformáczió szolgálatába állott igehirdetőknek, tanítóknak szabad jövés-menést biztosított, ha a hódoltsági területen, akár az iskolában, akár a templomban tanítanak:² az evangéliom terjesztését nagyban előmozdította.

Ha ehhez hozzáadjuk még Baranya reformátorának, Sztáray Mihálynak 1551. évi Debreczenbe küldetését, hova a budai basa azon levelével indult el, a melyben az a fenhatósága alatt levő területre átköltözni akaró tanítóknak és papoknak nemcsak biztosságot, hanem jutalmat is ígért, s a hova vitte a török uralom alatt levő egyházak pásztorainak az ekkor Debreczenbe összegyűlt hitszónokokhoz írt azon levelét, melyben sürgetik azokat, hogy az első alkalommal jöjjenek ezen területre. Gyalui Torda Zsigmond 1551. okt. 10-éről Melanchtonhoz írt leveléből olvassuk ezt, s ennek mintegy igazolásául írja tovább, hogy «az, a kinek a basától megbízatása vala, felkereste a városban t. i. Debreczenben — az összes pásztorokat, hitszónokokokat és tanítókat és az egyházba összegyűlteknak elibe tette úgy a basa, mint a (török uralom alatt levő) pásztorok leveleit. Azok az Istennek oly nagy jótéteményét megismerve (a meghívást) szóval megköszönték és kevés nap mulva azoknak nagy része a török hódoltságba elutazott.»³ Ha Torda Zsigmond mint tényt sietett tudatni Melanchtonnal, hogy Debreczen vidékéről az 1501. évi zsinatra összegyűltek nagy része ide a dunántúli részekre jött, ha neveiket még nem ismerjük is, de bizonyos, hogy nemcsak Tolna, Baranya, hanem Fehér, Veszprém, Zala Somogy vármegyék hódoltságban levő helyiségeit is felkeresték azok, a kik Tizántúlról az Isten elhívását követve ide jöttek, hogy ezen

¹ Bornemisza Péter: Énekek Háromrendbe. Detrekő 1582. CCXL—CCLVI. levél végsorai ezek:

«Ezeröttszáz után és ötvenháromban,
Az kárhozandókról való bánattyában,
Tőke Ferencz szerzé ezt Lyndván versekben.
Visszavonó néppel való vesződésben.»

² Gyalui Tordai Zsigmond levele. Idézett helyen.

³ Ugyanott.

részeken tündököljenek a tanítással és világosítsanak a léleknek ajándékaival. A XVI. századvégi rendezett egyházi viszonyokból ennyi következtetést itt le kell vonnunk; de ha szinte mély homály fedi is történelmünk ezen időszakaszát, ezt a békés fejlődés magáról nem beszélhető hatásának, irodalmi műveket nem írt kevesebb reformátorok hiányának kell tulajdonítanunk. S míg a török uralom alatt háborítatlanul, részleteiben előttünk ismeretlen módon nagy hódításokat tett a reformáció: addig a dunántúli vidék északnyugoti részén az esztergomi érsek és győri püspök üldözése daczára, maradandó nyomokat hagyott munkálkodásra találunk.

Huszár Gál a magyarországi reformáció egyik legtevékenyebb munkása az 1554. év elején Magyar-Óváron hirdeti az evangéliomot.¹ Valószínű, hogy előbb az esztergomi érseki megyében Mátyus földén vagy Csallóközben szolgált, honnan Oláh Miklós üzte el. Ezen véleményemet Sztáray «Az igaz papság tüköre» című komédiája elé írt ajánló sorából következtetem, melyet így vezet be: «Nemcsak a Mátyus földjét és Csallóközt fosztá meg az Oláh érsek a nagy Istennek ígéjétől és a Krisztustól szerzett sakramentumoknak igazán való kiszolgáltatásától...», melyre Huszár Gál mint vele is éreztetett üldözésre, közvetlenül hivatkozhatott, s ezt panaszolja később Bullingerhez írott levelében is. Óvár Miksa főherceg birtoka volt, melyet anyjáról II. Lajos magyar király nővérétől örökölt. Itt az őrség kapitánya, Wohniczky Zakariás, bízva Miksának a protestánsok iránt nyilvánosan kijelentett jóindulatában, szívesen fogadta és üldözői ellen melegen oltalmazta.² Mivel azonban, mint Óvár mezőváros magyar lelkészének csak 25. forint volt az évi fizetése, maga fentarthatása végett a szomszéd Mosony mezővárosban és Kálnok községben is végzett lelkési teendőket s a környéken lakó uraknál és nemeseknél is gyakran megfordult: hirdette az evangéliomot és kiszolgáltatta az úrvacsoráját.

Nem lehet kicsinylenünk Huszár Gál reformátorságát, mert a győri és pozsonyi káptalanok mihelyt tudomást szereztek munkálkodásáról, felhatalmazást kértek Miksa főhercegtől arra nézve, hogy Óvárra mehessenek, s ott vele a hit dolga felől nyilvános vitatkozást tarthassanak. Az 1555. év pünkösdi ünnepéin megjelentek Miksa engedelmével Óváron négyen a pozsonyi és győri káptalan tagjai közül s megtartották a vitat-

¹ Óvárról 1560. jan. 10. írja, azon levelében, melyben ajánkozott a kassai magyar hitszónoki állomásra, hogy «ezen minőségben már hat esztendő óta forgolódik». Huszár G. levele a kassai levéltárban.

² *Fraknoi Vilmos*: «Huszár Gál Óvárt, Kassán és Komáromban.» Századok, 1876. évf. 22. l., melyből veszszük a többi részleteket is.

kozást, nyilvános helyen a templomban, melyről csak annyit tudunk, hogy Huszár Gál az igazság beszédével, a hit pajzsával, a békesség evangéliomával annyira meggyőzte a hallgatókat, hogy a kanonokok gúnynyal tetézve kényszerültek Óvárt elhagyni.

Az óváriak tehát Huszár Gálnak adtak igazat, a ki ezután kétszeres buzgósággal, zavartalanul terjeszthette az evangéliom világosságát, és mivel meg volt arról győződve, hogy az ige-hirdetés mellett az iskola az a hely, a hol evangélistákat is nevelhet, a hitre vonatkozó ismereteket közvetlenebbül taníthatja, a hol a serdülő ifjakat idejekorán elvezérelheti az örök igazság útjára: azért iskolát állított fel, sok szegény tanulót nagy fáradhatlansággal ingyen tanításban és ellátásban részesített és ezeket annyira kiképezte, hogy a közelfekvő falvakba kiküldötte őket az Isten igéjének hirdetésére s ezen gondoskodásával az evangéliomi hitigazságok mellett való állhatatos kitartást nagyban előmozdította ezen a vidéken.

Valódi reformátori lelkületéről tanuskodik azon levele, melyet 1557. október 26-án Bécsben léte alkalmával írt Bullinger Henrik zürichi lelkészhez,¹ mert csak egy hazája és egyháza sorsán odaadó lélekkel csüngő férfiú írhatott oly közvetlen melegséggel. «Ugyan igen sok ügyek volnának — mondja levele bevezetésében — úgy magányosak, mint közönségesek, a melyekről kegyelmességedhez illenek írni, de mivel mindazokat az idő rövidsége miatt szabatosan körül nem írhatja, csupán azokat óhajtottam röviden elősorolni, a melyek Bullingert is leginkább érdeklik, a milyenek pl. ezen legszerencsétlenebb királyságban Magyarországnak és elszélyedt egyházainknak állapota. Tudj meg tehát, hogy a Krisztus vérén szerzett egyházat nálunk már több év óta oly kemény és sajnálatraméltó rabszolgasággal üldöztették, hogy a ki ennek szerencsétlen sorsát szemléli, bizony vasból legyen a szive, hogy fájdalmait és könyeit visszatartóztathassa. Majd megrendítő érzéssel rajzolja azt a nyomorgatást, melyet a magyar nép a törököktől szenved, és panaszolja, hogy a római antikrisztus annyira dühöng az evangéliom józan tana és az Isten igéjének hűséges szolgái ellen, kiváltképen oly helyeken, melyeket a török veszettség még egészen el nem foglalt, hogy városokat és falvakat foszt meg lelkipásztoraiktól. Az egyházi szolgák közül senki sem kerülhet el ezen a részen az iszonyú üldözést, hacsak vissza nem vonul a török hódoltságba, hol az evangéliom terjedését semmi nem akadályozza és terjesztőivel emberségesen bánik

¹ *Lampe-Ember*: I, mű: 112—117. ll.

a török. Valóban gyakran megtörténik, hogy maguk a törökök csapatonként jelen vannak az egyházi gyülekezéseken, míg a beszéd tart a keresztyén néphez, mikor pedig az úrvacsorázás kezdetét veszi, békével kimennek. Az üldözésben Olah Miklós esztergomi érsek jár elől, ki három egyházi szolgát börtönbe vetett, kik közül kettő, nyilvános szószékből megtagadta az Úr Jézus kegyes tanítását és elbocsáttatott; a harmadik pedig az igazság hitvallásában állhatatosan megmaradt, de azt már nem tudni, hogy a börtönből hová jutott. Mivel a keresztyén egyház a kétnejűséget nem engedi meg, tanácsot kér tőle bizonyos házassági ügyben, hogy mit csináljanak azon gyakran előforduló esetben, midőn a feleség a török által fogságba hurcoltatván évekig oda van, mely idő alatt a férj újra meg-nősül; ha azonban az elrablott nő visszatér ez esetben némelyik férj hajlandóbb ezt fogadni vissza, viszont vannak olyanok, a kik elutasítják. Végül tudatja, hogy jóllehet hitvallás és tudomány dolgában, csaknem minden reformált egyház egyetért Magyarországon, mert leginkább a Kálvin és Bullinger iratait követik a magyarok, mindazonáltal a sakramentumok kiszolgáltatásában nincsen egyforma eljárás. Ezért igen kéri Bullingert, hogy a zürichi egyház szertartásait valamely arra alkalmas emberrel irassa meg és küldje el hazánkba, s azután majd senki sem követi többé tudatlanul a saját találmányait, és az egymástól eltérő szertartással nem zavarják az egyház egységét. S azon óhajttal zárja be kéréseit, vajha Melancthon nyilván kijelentené és közzétenné már az úrvacsorájáról való nézetét, mert az ő szinlelése nem kevés bajt szült eddigelé az egyházban.

Nem lehetetlen, hogy ezen bécsi útja alkalmával szerezte nyomdáját, hogy annak segélyével is szolgálja a reformáció ügyét. Bullingerhez írt levele végén a választ Hofhaszer bécsi nyomdászhoz kérte czímezni, kinél a könyvnyomtatás technikáját is tanulhatta, vagy annak eszközeit megrendelhetette, s már 1558 ban saját nyomdájában három egyházi beszédet adott ki; «Az Vr Jesus Chrestusnak Szent vachoraiarol, kinszenvedéséről es dichőseges feltamadasarol valo PrediCatioc»¹ czím alatt. Munkáját Miksa főhercegnek ajánlotta, hogy meggyőződést szerezhessen arról, tanácsosainak ítélete és vizsgálata után, hogy ő az igaz tudományt hirdeti, s ezért kéri maga és iskolája számára ellenségeinek támadásaival szemben magas pártfogását.

Reformátori buzgó munkálkodását egész Győrig kiterjesz-

¹ Szabó Károly : «Régi Magyar Könyvtár.» 17. l. 36. szám.

tette, hol a várórség tisztjeinek felhívására többször megjelent és hirdette az evangéliomot. Hiába intették a pápás papok híveiket, hogy Huszár Gált ne hallgassák, hiába próbálták fenyegető nyilatkozataikkal a «szakadár eretneket» megfélemlíteni, mert az bizott igaz ügye diadalában és kijelentette, hogy bármikor kész velük tanításaira vonatkozólag vitatkozni. Meg is idézték 1558. április 18-ára a győri szent szék elé, hova minden áron óhajtott elmenni, hogy mint már egy alkalommal Óváron, a római k. papokat legyőzhesse. De az óvári kapitány nem merte biztosítani a Győrben történendők felől, Miksa főherczeg pedig ellenezte megjelenését, s így ott nem is jelent meg. Ekkor a győri káptalan bepanaszolta Ferdinándnál, ki 1558. nov. 1-én szigorú rendelethez meghagyta, hogy «ezután az eretnek tudomány terjesztésétől és a könyvek nyomtatásától tartózkodjék» s a kapitányt az e felett való őrködéssel megbízta.

Az óvári kapitány ekkor Miksához írt levelében készségét nyilvánította a királyi rendelet foganatosítására, de kérte urának utasítását, mit csináljon és kiemelte, hogy «Huszár Gált mindazok, a kik a magyar nyelvben jártasok, okos és szerény, istenfélő és erényes embernek tartják; nem kételkedik, hogy ura is ilyennek találja, ha őt maga kihallgatja, vagy papjai által megvizsgáltatja».¹

Úgy látszik, a protestáns eszmékkel rokonszenvező Miksa szabad munkalért engedett Huszár Gálnak Óváron, ki a jó alkalmat nem is késelt felhasználni: hirdette az evangéliomi eszméket templomban és iskolában élő szóval, nyomdájával az irodalomban. 1559-ben kiadta Sztárai fent említett munkáját,² mely célt nem tévesztett hangjával, nagy szerepet játszhatott a nép minden rétegei között.

Nem tudunk adatot reá, hogy Óváron és vidékén kifejtett reformátori munkálkodásáért valami baja lett volna s egész 1560. tavaszáig itt volt. Ez év február 26-áról írja a kassai tanácshoz: «már egy néhány levelet küldtem tihozzátok, de megérkeztek-e? nem tudom, mivel választ nem kaptam. A miért ha szolgálatomra szükség lesz tinálatok, azt ti már szabad lélekkel nyilváníthatátok volna.»

Ezután elment ez a tevékeny férfiú a dunántúli vidékről, 1560. nyarán már Kassán volt. Felső magyarország ezen neves

¹ *Fraknói Vilmos*: Id. közleménye.

² *Comodia lepidissima de sacerdotiis*, authore Michaele Starino Altiniensis Ecclesiae Ministro. Az igaz Papságnak Tikőre, melyet a Stárai Mihály mester mostan szerzett. Azt is megtalálod Atyamfia keresztyen e kis könyvechkenek vegeben, mimodon és főkeppen mire valasztyak az igaz Keresztyének a Lelki Pásztorokat, s mi okaert vonszak le is nemelliekről.

városa, majd Debreczen, Révkomárom, Nagyszombat, Komjáthi híven jelzik apostoli buzgalmának sikereit, mert áldott emlékezetet hagyott maga után mindenütt. Utóljára említett tartózkodása helyéről 1574. körül ismét ezen dunántúli vidékre, Pápara vonult, hol a jóknak nagy fájdalmára 1575. okt. 23-án pestisben meghalt ez a nagy képzettségű hittudós, az Isten evangéliumának kiváló hűségű és fáradhatlan hirdetője, azon napon, melyet ezen legjobb és csaknem szent férfiú, jóval az előtt ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer előre megjövendölt.¹

Záradéku! szólanom kell még arról, a kiről dolgozatom elején a kádártai anyakönyvből idéztem, hogy... «azután (t. i. Dévay után) a mint arra is a régi öregek emlékeznek, szolgált itt egy *Mihály pap*, de meddig nem bizonyos...»

Ez a *Mihály pap* az 1560. körül Laskóról Pápa felé tartó *Sztárai Mihály* lehetett. Nem példátlan eset, hogy későbbi reformátoraink ugyanazon helyeket keresték fel, melyeken az első és úttörők már előttük jártak, sőt ezt követelte az egyházaknak a megismert igazságban való megtartása is. Az a fáradhatlan Sztárai, a ki egymaga 120 egyházat reformált Baranya és Tolnában, de a kinek a régebbi nyomozások szerint 1560-ban Laskón nyoma veszett: 1570., 1574-ben pápai pap volt, melyet ma is meglevő levelével és Sopron város számadó könyvével bizonyítunk. A soproniak 1570-ben felajánlották Sztárainak a magyar hitszónoki állomást, mely kiténik azon évi február 7-én Pápáról keltezett válaszából,² melyben megköszöni, hogy meghívták prédikátoruknak, s írja, hogy kész

¹ Írja báró Forgách Imre naplójában. Magyar Könyvszemle. 1888. 213. l. Dr. Komáromy András közleménye.

² Gratiam et Pacem a Domino Patre per Filium ejus unigenitum coaeternum atque consubstantialem, verum Deum atque hominem. Dominum nostrum Jesum Christum, mediatorem nostrum unicum. Amen.

Magnum Divini Amoris testimonium, ejusque vim atque efficaciam in vestris Pectoribus residere, Domini et Patres Honorandi, Fratres in Christo Charissimi, ex «vestris facile cognovi litteris, qui primam atque praecipuam muneris vestricuram intelligentes, fraternaque charitate ardentibus, populum Christianum vobis subjectum verbo Dei pascere, eidemque Sacramenta a Deo instituta per veros Praedicatores pure administrare curatis: atque in hoc ipso non solum inclytae nationis vestrae Germanicae, sed etiam dispersae nostrae Nationis Hungaricae curam habentes, ad illum institutionem me indignum Domini Nostri Jesu Christi servulum ex istis Confinibus Miserrimi Regnis nostri evocatis. Ego vero pro vestro erga Deum fratesque vestros amores, etiam in absentia Principis nostri atque invitus omnibus hic me detinere volentibus, paratus essem statim vobis obtemperare et ad vos ascendere, vosque videre, nisi me itineris difficultas propter equos meos satis macilentos domi detineret.

Conabor tamen, quam primum fieri poterit, vestris votis satis facere, et vos atque Hungaros meos videre, quibus (si Deo visum fuerit)

lett volna azonnal engedni meghívásuknak és felmenni hozzájuk, de az utak rosszasága miatt tüstént nem indulhat. hanem igyekezni fog mihelyt csak teheti, hogy meghívásuknak eleget tegyen s vagy maga marad náluk, vagy beleegyezésükkel más alkalmas egyént rendel hozzájuk.

Sztárai mindezek daczára Pápán maradt, s mikor 1574-ben ismét üresedésben volt a magyar hitszónoki állomás Sopronban, nem vele, hanem Beythével töltötték azt be. Jellemző, hogy ekkor személyesen is megfordult e városban, és útiköltségét kifizették: «április 15-én a polgármester úr parancsa folytán Sztárai Mihály pápai magyar prédikátornak, a ki ide megválasztandó lett volna, 2 tallért, 2 pfund és 4 fillért adtam.»¹

Ez a két adat kétségen kívül helyezi Sztárai Mihály pápai papságát s vele a mai dunántúli kerületben, élete végén reformátorságát, s nem lehetetlen, hogy az Aquincumot Sabariával összekötő római út mellett fekvő Kádártán — Dévay egykori tartózkodása helyén — a Pápára készülő Sztárai megállapodott, hol a mai templom helyén, a laskói templom dombjához hasonló emelkedett helyre talált, hol szinte énekelte hegedűje mellett, szép hangos szóval az általa magyarra fordított zsolnárokat. Ha 1565. körül ment Pápára s ettől visszafelé 1560-ig semmi nyoma sincs tartózkodási helyének, valószínűleg ő lesz az a Mihály pap, kinek emlékét fentartotta Kádártán a hálás hagyomány.

Ez idő után már a dunántúli reformáció véget ér. Rendezett egyházi viszonyokkal találkozunk, s mindjobban felszínre kerülnek az egyházi férfiak nevei, kik közül legyen elég itt csak Kulcsár Györgyöt, Beythét felemlíteni. Az 1576-ban püspökké választott Szegedi Mátéval bezárhatjuk ezen vidék reformációjának rajzát, mert ezután már a confessiók felett való czivakodás következik.

Thury Etele.

in annunciando Dei verbo vel ego inseruiam, vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substituam.

Christus Dominus vos cum vestra Republica atque omnibus Christianis per totum orbem dispersis in hoc novo anno quam felicissime conservet, Datum *Papae*, 7. Februarii Anno Domini 1570. *Michael Starius, Pastor et Concionator ibidem.*

Küül: Amplissimo Senatui, Magistro Civium, Judici atque Juratis Civibus Civitatis Soproniensis, Dominis Patribus et Fratibus in Christo honorandis et Clarissimis etc.

Más kézírás rajta: Missilis Michaelis Starius Concionatoris Pensis, de Adventu suo praximiori Sopronium.

Eredetije levélalakban összehajtvá ép pecséttel — középen kereszt, mellette M. S. betűk. *Sopron szabad kir. város levéltárában.* Ladula XII. et M. FasciCulus I. num. 29.

¹ Ugyanott Sopron város számadáskönyve 1574. évről.

GRÓSZ PÁL TANÁR ÉS LELKÉSZ ÉLETE.

(Második és befejező közlemény.)

III.

Tanári állása Késmárkon. Családi élete. Vallásos üldöztetések.

Grószunk az 1669-dik évi jan. 22-én Késmárkról örvendetes hírt kapott. Tanárnak hívták az ottani Lyceumba. Mindjárt útra kelt. Nagy hidegben, hol gyalog, hol komlós szekereken tette meg az utat. Sziléziában, Ohlen és Jordánon keresztül egészen a Szepességig. Február 23-án érkezett Késmárkra, hol szívélyesen fogadták. Barth tanácsnok a jegyzővel együtt márczius 2-án kézbesítette neki a meghívót. Márczius 14-én ünnepélyesen bevezettetett conrectori és tanári állásába és a második osztályban tényleg meg is kezdte a tanítást, kérvén az Isten segedelmét és áldását fontos művéhez. Conrectori állását nem említik a legilletékesebb források: Késmárk története Generischtól és a lyceum története Palcsótól. De miután ő maga naplójában többször hangsúlyozza ezen állását, nincs okunk e tényben kétkedni.

Még ez évi szeptember 8-án eljegyezte magának Fischer Mihály, topporczyi lelkész leányát,¹ Zsuzsánnát. Ő akkor 26, menyasszonya 19 éves volt. Az esketés a szokásos fényes formák között november 15-én ment végbe. A rendes ajándékok

¹ Fischer Mihály a híresebb lelkészekhez tartozott. Született Malduron — szepességi falu — 1633-ban, Tanult Késmárkon, Lócsén, Thorn és Wittenberga egyetemlein. Lelkészkedett Maldur-Topporzton, a számkivetés után Késmárkon, hol 1704. július 3-án meg is halt. Jelszava volt: «Mea felicitas, meaque salus Christus, peccatorum medicus» az én szerencsém, az én üdvöm Krisztus, a bűnösök orvosa. Lásd bővebben Fabó András: Monumenta Ev. IV. 142.

sem maradtak el. Az alsóbb poprádi papi testvérület — fraternitas — küldött neki egy frtot.¹

A fiatal házaspár több kirándulást is tett Késmárkról. November 17-ikén Topportzra jöttek, hol az utólakodalmat és a templomszentelési ünnepet ülték meg. Az 1670-dik év telét szánkázásra használták. Jan. 19-ikén Fischer Mihály apósával együtt szánkán Igló, Merény, Schwedlér, Csütörtökhelyen tettek látogatásokat rokonaiknál és barátaiknál.

De a házaspár tiszta egén fenyegető felhőcskék is mutatkoztak. Jún. 7-én összeszedte magát a fiatal asszony és visszament szülőihez Topporeczra, előadván, hogy férje rosszul bánik vele. A viszály és félreértés azonban több befolyásos házi barát közbenjárása folytán megszűnt és a nő július 11-ikén kibékült férjével és visszament rendeltetése helyére. A családi élet jellemzésére még felemlítendő, hogy e házasságból 1671. évi jún. 19. reggel 6 és 7 óra között egy leány született, ki a keresztelésben Zsuzsánna nevet kapott. Az 1674-ik évi november 7-én még egy, Márton nevű fiúval szaporodott meg a család. Az anyáról még azt lehet felemlíteni, hogy öreg korában, mert férje később Rokuszon lelkészkedett, mint rokuszi papi özvegy említettik, és azután egyik unokájánál, ki valami Barthschhoz ment férjhez, 1712-ben, tehát 62 éves korában meghalt.

E kis kitérés után térjünk vissza Grosz Pál tanári állásához. Hivataloskodása második évében, 1670-ik évi január hatodikán buzgósága elismeréséül a Meltzel-féle nyolcz frtból álló legatummal tüntették ki, úgy, hogy összes fizetése a gabonán kívül, melyet mint tanár és conrector húzott, állott 142 frtból és 17

¹ Mily hatalmas testületet képezett akkor az ev. egyház a Szepes-ségen! Következő papi testvérületekből állott:

1. a 24 városi	25 egyházzal
2. a felsőbb hernádi	13 >
3. az alsóbb >	13 >
4. a lublói	5 >
5. a dunaveczi	10 >
6. az alsóbb poprádi	17 >
7. a felsőbb >	15 >

összesen 98 egyházzal.

Most e területén még fennáll:

1. a XIII városi esperesség	16 egyházzal
2. a szepesi bányavárosi esperesség	7 >
3. a tátraaljai esperességből	10 >
4. a VI sz. kir. városi esperességből	2 >

összesen 35 egyházzal. Wagner C.

Analecta Scepusii II, 193.

garashól.¹ «Ebből az összegből nem takaríthattam meg semmit, de hála Istennek adósa sem maradtam senkinek», mondja Grosz. Akkor is szokásban volt, hogy a tanárok kosztos gyermekeket fogadtak magukhoz. 1671-ik évi január 28-án Grosz a besztercebányai Szent Erzsébet templomában működő tót lelkész, Temelius János mostoha fiát kosztba fogadta, még pedig félévre 12 frtnyi fizetés mellett. A következő 1672-ik évben György és Mihály nevű sógorait fogadta házához, miért is kapott 16 köből rozsot, 16 köből arpat, 10 köből zabot, egy sertést, két köből búzát, vaját és más terményeket.

Az ellenreformáció indította vallásos üldöztetések már az 1672-ik évben megkezdődtek, mi felett Grosz méltán írhatta a Polycarp-féle chronosticumot:

o DeVs In qVaLem nos ConserVasti teMpVs! — 1672 —
(Óh Isten, milyen időket engedtel érnünk!) Az 1671—1672-ik évben elvették karhatalommal a templomok Hunfalván, Csőtörtökhelyen, Káposztafalván, Illésfalván, Pálmafalván, Dürnben, Schmizsánban, Zsákóczon, Farkas- és Ábrahámfalván, N.-Szalókon, Mühlenbachon, Hoselegen, Schwabócson, St.-Andréban és N.-Lomniczon, összesen tehát 16 községben. Ugyanaz történt Kassa, Eperjes, Bártfa és Kis-Szeben szabad királyi városokban. Nem sokára Késmárkra, az ötödik sz. kir. városra is rákerült a sor, s ez az üldözés elbeszélésünkre különös fontossággal bír, mert az ottani lyceum és tanára Grosz Pál sorsára lényegesen befolyt.

1673-ik évi augusztus 19-én érkeztek Késmárkra Kolosváry István az egri káptalan kanonoka, Beleváry Dávid esperesi harminczados, mint a szepesi kamara küldöttei vagy 70 «puskás» és több esperesi hajdú kíséretében. Mint másutt, itt is követelték a templomok kiadatását, a papok és a tanárok elkergetését. A polgárság ekkor még ellenállott az erőszakoskodásnak, Szeptember 10-ikén azonban Volkra Otto, Ferdinánd Theophil a késmárki várba szállt és mint ő felsége teljhatalmú biztosa ugyanazokkal a követelésekkel lépett fel, azzal fenyegetőzván egyszersmind, hogy ha a templomkulcsokat át nem adják, akkor maguknak tulajdonítsák a várost, melylyel a város polgárai és gyermekei sujtatni fognak. Ezzel megtörték az ellenállást. A szepesi prépost, Bársony György, szeptember 24-én

¹ Meltzelius János tanár a morvai Neuteschinből, mint exuláns jött Magyarországra és Selmece, Körmöczbánya, végre Késmárk iskoláiban tanított. Késmárkon 1668-ban meghalván, legatumot alapított, melynek kamatja a tanárok között volt felosztandó. Eritaphiuma, tekintettel exulánsi sorsára, Lothot ábrázolja, a mint a feleségével menekül, és a nagy templomban látható. Genersich, Merkw. d. St. Kesm. . . . II, 229.

szentelte be az elfoglalt templomokat. Ugyanez történt ez évben a szepesi bányavárosok, névszerint: Schwedlér, Merény, Göllnitz, Szomolnok, Stósz, Alsó-Metzenséf, Remete és Krompach területén. A következő 1674-ik évben az elzalogosított 13 város, ú. m.: Poprád, Felka, Szepes-Szombat, Sztrázsa, Matheócz, Béla, Leibitz, Igló, Duránd, Menhárd, Ruszkin, Olaszi és Váralja területén szintén karhatalommal foglalták el a templomokat. Az utolsó templom Lőcsén 1674-ik évi február 18-án esett a katolikusok kezébe. Ezzel az ellenreformáció az egész Szepességen győzedelmeskedett.

E szomorú események daczára az ev. tisztviselők egy ideig még tartották magokat Késmárkon, mind az egyházban, mind a lyceumban. Az isteni tiszteletet a városházán rendezték be, még pedig úgy, hogy a nagy teremben a tanácsnokok és a férfiak, az előcsarnokban az asszonyok és a leányok foglaltak helyet, a közbeeső ajtóban állott a szószék, hogy ide is, oda is lehessen hallani a szent beszédet. A tanárok pedig magánlakásaikon tanították az ifjúságot. Grosz Pál beszéli, hogy az 1673-ik évi szeptember 26-ika óta a másodosztálybeli tanulókat mind a saját házában tanította.

A legnagyobb csapás 1674 márczius 16-án érte az ev. községet Késmárkon, midőn mind a lelkészek, mind a tanárok hivataluktól megfosztattak és számkivetésbe kergettettek. Beteljesedett a késmárki eklézsián a 74. zsoltár kilencedik verse: «A jeleinket nem látjuk; nincsen immár próféta mi közöttünk, a ki megtudhatná, meddig lesznek a nyomorúságok». Nagy könyhullatások között kísérték ki híveink a szegény száműzötteket, kik mint exulansok külföldre voltak kénytelenek menekülni.¹

Grosz Pál még néhány hónapig Késmárkon és vidékén hivatal és kenyér nélkül bujdosott, azután 1675-ik évi augusztus 10-én szintén felszedte sátorfáját és Isten nevében a sziléziai Liegnitzen állapodott meg. Késérű volt a száműzöttnek a kenyere. Vagy 30 tallérnyi segélypénzt kapott s ezt arra használta, hogy haza ment Késmárkra, honnan jobb híreket hallott. Okt. kilencedikén megint Késmárkon, az ő kedves külvárosában találjuk.

Mitevő legyen? Ez volt a nagy kérdés. Magát és családját tartania kellett. Kereset azonban nem kínálkozott. Utoljára

¹ V. ö. Merkw. der Stadt Kesmark v. Genersich II, 189. Kirchliche Nachrichten von Joh. Scholtz II. Bd — kézirat — «Historia ecclesiae» ev. A. C. A. in Hung. universe; precipue vero in 13 oppidis Scepusii, Halberstadt, 1830 p. 35. 157.

magánneveléshez folyamodott, mihez a szerzetesek is belegyezésüket adták 1676-ik évi június 27-én. Az evangélikusok közül sokan felhasználták ezt az alkalmat és vele tanították gyermekeiket. Neha 40—50 tanítványa is volt. Ha gonddal is, de mégis tudott kenyeret szerezni az övéinek. S a jobb jövő reménye új erőt és lelkesülést öntött csüggedező szívébe.

Az 1678-ik év némi enyhülést és vigasztalást hozott szegény Groszknak és a késmárkiaknak. Tökölyi Imre ugyanis Erdélyből vagy 20,000-nyi csapat élén Magyarországra sietett a protestánsok segítségére. Győzelmes előnyomulásának következménye volt, hogy Késmárkon aug. 5-én az evangélikusok visszahelyeztették régi jogaikba és birtokaikba. Még ugyanazon a napon hálaadó isteni tiszteletet tartottak a nagytemplomban. A mennyire lehetett, a lyceum is megint megkezdte működését Grosz Pál tanársága és conrectorsága mellett. De Lipót seregének győzelmével ismét bekövetkezett a régi elnyomatás szomorú állapota.

Megint Tökölyi Imre szerencsés hadjáratának volt köszönhető az 1681-ik évben Sopronban tartott országgyűlés. De azért a következő 1682-ik év márcz. 27-én a 25—26. törvényczikk értelmében a Szepességen is csak a főnemesség három székhelyén, ú. m. Topportzon (Görgey-család), Batizfalván (Máriássyék) és Görgön (Görgeyék) mint artikuláris helyen rendezhették be az evangélikus isteni tiszteleteket. Topportzon lelkész nem lévén, Grosz Pál tartotta az első isteni tiszteletet Jézus mennybemenetele ünnepén. Késmárkon megint a városházán kezdték tartani az isteni tiszteletet. A papok és a tanárok visszahivattak s ha időközben a sanyarúság és a halál martalékaivá nem lettek,¹ vissza is jöttek. Késmárkra a Grosz Pál apósa választott meg lelkésznek, a ki 1682. szeptember 7-ike óta a nagy templomban prédikált, mert ez idő óta általában szabadabban lélekeztek a protestánsok.

IV.

Papi állása. Bujdosása. Szomorú halála.

Még ugyanazon évben okt. 20-án döntő változás állott be Grosz Pál életében. Rokusznak, e Késmárktól $\frac{3}{4}$ órára fekvő falunak ágostai hitv. evangélikus községe hívta meg lelkészének. Nagy ünnepélyességgel, igazi örömmel vitték új gyülekezetébe

¹ A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története, írta Palcsó István tanár. Késmárk, 1893. 17—18. l.

és mindenféle áldáskívánatokkal adták át neki a templom, a lelkészlak és az iskola kulcsait. Lelkészszé avatása csak nov. 26-án ment végbe Lőcsén, mert, mint írja, a «superintendensre várni kellett». Hogy kicsoda volt a superintendense, nem mondja meg, nem is tudhatjuk egész biztonsággal. Mert Liefmann Mihály kassai lelkész és az öt m. kir. város, valamint Szepes, Sáros megyék superintendense elüzetvén, az 1681 utáni nagyobb biztosság és szabadság idejében csak 1883-ban hivatott vissza kassai lelkésznek és superintendensnek. Ámde ez tagadólag felelt, s azért ugyanazon 1683-ik évi július 26-án Heutsch Fülöp szintén kassai evang. papot választották superintendensnek. Liefman tehát 1682-ben nem hivataloskodott, utódja Heutsch azonban csak 1683-ban választatott meg superintendensnek és így bizonytalan, ki volt 1682-ben Grosz felavató superintendense Lőcsén, hol akkor Adámi Márton lelkészkedett, ki éppen ebben az évben tért vissza Boroszlóbból és lehet, hogy ebben a zűrzavaros évben, mikor egészen újból szervezkedett az egyház, superintendensi teendőket is végzett és ő szedte össze az egyházkerület szét-szórt romjait.¹

Grosznak ez új helyzetben eleinte jól folytak dolgai s családja békében élvezte új szerencsését. De már 1684-ben baj mutatkozott. Tökölyi kuruczai a prot. falvakat sem kímélték. Május 28-án éjjel megrohanták a papi udvart Rokuszon. Két legény behatolt a szobába és felszóllította Grosz lelkészt, hogy kövesse a rétre, hol őt a hadnagy várja. A pap nem bízott a legények szavaiban, felesége által kísértette magát. Mert közben oda nyilatkoztak, hogy a papot szabad lábra nem bocsájtják, ha csak száz forintot nem fizet. E szavakra a pap a kertekbe elugrott és a fák között eltűnt, hová nemsokára a felesége is követte. A legények arra benyomultak az istállóba és a pap négy lovát magukkal vitték és Bélán eladták, amiről a falubeliek értesítették Grosz lelkészt. Grosz erre Bélára ment és feljelenté a rablást a tiszteknél, kik maguk úgy nyilatkoztak a legényeikről, «hogyha az Úr Isten fogaton találkozánk velök, attól is elvennék a lovakat». De a lovak visszakerültek Groszhoz, a tettesek pedig súlyos testi büntetést szenvedtek, a mi arra mutat, hogy a fegyelem, ha laza is volt, de fennállott.

Ezután egyre sűrűbben következtek Groszra a szerencsétlenségek és a csapások. Scholtz császári tábornok 1685-ben

¹ Andenken an die 300-jährige Jubelfeier der ev. Gemeinde in der k. Freistadt Leutschau. Leutschau, 1844. S. 77. — Az ev. tiszakerület püspökei, írta Hörk József. Kassa, 1888. 21. l.

pünkösöd körül beütött Felső-Magyarországba, egymásután elfoglalta a városokat és várakat, melyeket addig Tökölyi bírt. E hadjárat alatt Eperjes szenvedett a legtöbbet. Július hóban a «labanczok» már a Szepességen is garázdálkodtak. Késmárkon az ú. n. «alter Markt» városrészt pusztították el, de Rokuszt sem kímélték meg. Grosz lelkész négy tehenétől fosztatott meg. 1686-ban hadi sarczot vetettek ki, úgy hogy Grosz lelkész a hazáért mindennap négy garast volt kénytelen fizetni. Az adót 20 köből rozsszal váltotta meg.

Tökölyi visszavonulásával a templomok újra visszafoglaltattak a r. katolikusok részére. Ez Lőcsén az 1687-ik évi jan. 16-án, Késmárkon jan. 19-én történt; Rokuszon pedig márczius 1-én foglalták el a templomot, a paplakot és az iskolát.¹ Grosz Pál lelkészünk egy pusztá házba volt kénytelen átköltözni és az isteni tiszteletet a padláson tartotta meg. Tetőzte ezt a nyomorúságot még az is, hogy az evangélikus lelkészeknek nagy adót is kellett fizetniök, Grosznak magának is 24 frtot. Méltán sóhajtott fel naplójában: «Das war gebeutelt!»

Nem sokára szomorú bujdosások vártak szegény Groszra. A kifosztott faluban nem tudott megélni s ezért 1687-ben jan. 21-én beköltözött Késmárkra, hol saját háza volt. A Rokusz községbeliek kértére és biztatására 1688. július 19-én megint visszament Rokuszra, de miután ott csak parasztmunka után élhetett, hívei beleegyezésével Poroszhonba bujdosott ki, hogy ott városról-városra, házról-házra járva kegyes adományokat gyűjtsön. Majdnem egész évig tartott ez a könyöradománygyűjtés, úgy, hogy csak 1689-ben május 2-dikán került haza. Néhány évig, 1692-ik évi február 2-áig nagy nélkülözések között még kitarított állásában, de ekkor egy időre megint elbucszott rokuszi papi állásától, mert a legtöbb ház pusztán állott és a megtizedelt lakosság a legjobb akarat mellett sem volt képes lelkészét eltartani. Késmárkon magánneveléssel foglalkozott és elég keservesen élt családjával, mert a nagy szükségben az élelmi szerek nagyon megdrágultak; egy font marhahus p. o. hat denárba került, míg máskor csak 1—1½ denár volt a rendes ára.

A nyomasztó szükség és gyakori éhezés más keresetle kényszerítette a családapát. 1695-ben február 1-én a Chur-Lüneburgi ezred Tokaj körül állomásozott. Oda ment tábori lelkésznek és 14 századnak szolgáltatta ki a szent vacsorát. A téli időszakban megfordult Tályá, Mád, Megyaszó, Kestel,

¹ Historischer Geschlechtsbericht v. Georg Buchholtz in Késmark. Kézirat, I. az 1687. évet.

Liszka, Bene, Patak és Ujlak községekben, hol a német katonaság szállásolt. Négy heti távollét után Leleszen és Kassán át megint a Szepességre, Késmárkra került. Innen minden vasárnap átgyalogolt Rokusz községébe, s ott isteni tiszteletet tartva, hol csűrben, hol pinczében, hol más elrejtett helyen. De fizetése oly nyomorúságos volt, hogy híveitől egész évre csak 24 pozsonyi mérő polonikot (fele rozs, fele árpaszem), négy p. m. rozsot, és két p. m. zabot kapott, a mi pénzben az akkori árak szerint 10—25 frtot tehetett.

E nagy nyomorúság és súlyos gond megint kezébe adta a vándorbotot és külföldre bujdosott. Az 1697-ik évet csaknem egészen többnyire Némethonban és Sziléziában nyomorogta át, hol könyöradományokból tengette siralmas életét. Gyalog vándorolt ki, gyalog jött vissza, s itthon megint felváltva magántanítással és lelkészi teendőkkel foglalkozott Késmárkon és Rokuszon.

Az 1698-ik évben újból tábori lelkésznek hívták, még pedig Árvamegyébe, hol a zász Benkendorfi ezred állomásozott. Bejárt kilencz századot Jablunka, Felső- és Alsó-Lisnitz, Felső- és Alsó-Kubin, Twardoschin, Trztna, Drawa, Obbrok, Nameszta és más községekben.

Ez volt protestáns egyházunknak ama szomorú időszaka, melyben az égrekiáltó igazságtalanságok és üldöztetések megint napirendre kerültek, 1691—1701-ig csupa ellenséges érzületű és a protestánsokat üldöző rendeleteket bocsátott ki Leopold. Az 1691. április 2-iki resolútiója pl. még az 1681-ik évi soproni országgyűlés XXVI. törvénycikkét is megtámadta. A sötét szellem jellemzésére csak egy példára hivatkozom. 1701-ben április 17-dikén Bártfán Tarnóczy prépost és lelkész két más lelkésszel és a római katolikus Korodnokky Pál bíróval együtt 16 katona élén templomában rohanták meg az evangélikus lelkészt, Szartori Ilyést, kit pedig Leopold engedelmével Zabler Jakab elüzetése után iktattak be hivatalába. A lelkészt kiverték az Istenházából, az e miatt elégedetlenkedett polgárok pedig mint forradalmárok vagy börtönbe vettek, vagy 200 forinttal büntettek. A tót lelkészt Bártfán valamivel későbben, május 10-én üzték el.¹

Ha egy szabad kir. városban, melynek mindig több joga és szabadsága volt az egyházi téren is, ilyen dolgok történhet-

¹ Geschichte der evangelische Kirche in Ungarn, vom Anfange der Reformation bis 1850, mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Mit einer Einleitung von Merle d'Aubigné. Berlin. Verlag von Wiegand und Grieben 1854. S. 310—316.

tek, milyen szomorú állapotok lehettek e tekintetben faluhelyen, mely semmiféle kiváltságra nem hivatkozhatott. Grosz Pálnak sem volt maradása Rokuszon, ismételten kiűzték községéből s újból, meg újból kénytelen volt a kezébe venni a vándor- és koldusbotot. Ilyen állapotban találjuk őt 1701-ben a mint Pozsony felől Trencsénre veszi útját. Ujváros (Neustädte) és Modor között Schmolenától $\frac{1}{2}$ mértföldnyire a kath. parasztok megfogták, kigúnyolták és puskájától megfosztották. A plébános azonban, kihez hurczoltatott, szabad lábra bocsátotta. Alig folytatá útját, $\frac{1}{4}$ mértföldnyire a falutól a parasztok utólérték, a gabonába hurczolták és mindenétől kifosztották. A kárt ő maga 62 frtra becsüli.

Naplójában ez az utolsó feljegyzett esemény. Folytatása nincs s valószínűleg azért nincs, mert a parasztok félvén a rablás utáni büntetéstől, a kifosztottat kínosan agyonütötték. Grosz ezt a naplót, az idő szokása szerint, mindenütt magával hordozta¹ és napi események feljegyzésére használta. Annyi bizonyos, hogy Grosz maga a Schmolenai gabonaföldekről soha többé haza nem került, sem Késmárkon, sem Rokuszon többé nem látták soha.

Grosz Pál lelkész-tanár emléke méltó a felelevenítésre. Sokat tett az iskola és egyház terén, még többet szenvedett hiteért kül- és belföldön. Ha úgy cselekedett volna, mint a két hithagyó ev. lelkész Kemmel János Szomolnokbányán és Franczisci János Görgön (artikuláris hely volt Lőcse mellett), kik térítvényt adtak magokról, hivatalukat és vallásukat elátkozták,² akkor jobb sorsban, sok szerencsében, fényes állásban részesülhetett volna. De hithűsége szenvedést és vértanúi halált hozott fejére. Azért áldjuk felújított emlékét. Hithűségének példája ragyogjon fényes csillagként és tanítson meg bennünket, tanítsa meg az utókort is élni és halni a szentírás intése szerint: «Tartsd meg azt, a mi nálad vagyon, hogy el ne vegye a te koronádat». Jelen. 3, 11.

Mi történt családjával? Nejének haláláról már megemlékeztünk. 62 éves korában «a rokuszi lelkész özvegye» név alatt jobb létre szenderült. Két gyermekének, Zsuzsannának és Mártonnak nyoma vész az akkori zivatáros időkben. A gyakori pestis, a sok sanyarúság és küzdelem közepette elég nagy veszélyben forgott életök és szerencsájök. Csak annyit tudunk

¹ Grádeczi Stánsith Horváth Gergely és családja. Kiadta Weber Samu. Késmárk, 1896. 36 l.

² Genersich, Merkw. der Stadt Kesmark: II, 201.

rólok, hogy Zsuzsánna férjhez ment, de Mártonról hallgat a krónika.

Hát Rokusz község sorsa hogyan alakult! Lelkész nélkül maradt s leányegyházként Késmárkhoz csatoltatott. De újabb időben a régi romokból itt új élet támadt. A község oly szerencsés volt, hogy az «Atzendor»-féle alapítványból, mely a bécsi ev. főegyháztanács kezelése alatt áll, jelentékeny évi segélyt nyert. Az alapítványt valamely leánygyülekezet addig kapja, míg önálló anyaegyházzá lesz. Rokusz 10 éven át évenként 100 frt segélyt kapott ebből az alapítványból. A község maga is gyűjtött és takarított úgy, hogy 1892-edik évben önálló egyházzá lett, és a tátraaljai esperességhez csatoltatott. 1893-ban Czíppott Áron személyében a község lelkészt is választott magának, ki most hivatva van híveinek jólétét gondozni, kiknek elődei az ellenreformátio viharai alatt oly sokat tűrtek és szenvedtek. Kivánjuk, hogy erős bástyává fejlődjek a protestantismus várában!

Weber Samu.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Ezredévi ünnepségünkkel egybekötött országos kiállításunk az ezeréves Magyarország szellemi és anyagi erejének, kincseinek színét-javát tárja fel hazánk fiai és a nagy világ előtt. A külföldiek el vannak ragadtatva nemzetünk intelligentiája által, mely ama kiállításból tagadhatatlan kiolvasható, de a mi fiainknak, a magyar hazai polgárainak meg kell látniuk ez alkalommal nemcsak azt, hogy mennyit haladtunk a nyugoti kultur államok felé, hanem azt is, hogy az állam, a nemzet egyeteme, az osztársadalom vagy ennek egyes tagozatai, miben vannak még nagyon is hátra maradványok, mit kell még pótolniuk.

Nekünk, magyar protestánsoknak igen sok megszívlelni való tanulságot nyújtott és nyújt úgy a kiállítás, mint az ennek központi vonzó hatása folytán, szintén hazánk fővárosában, de itt-ott a vidéken is, megnyilatkozott társadalmi közszellem számos tüneménye. Az észleletek summája röviden az, hogy a magyar protestantizmus nem az a tényező e hazában, a minek kellene lennie; a mit úgy értékel, hogy egyfelől mások sem adják meg neki az őt megillető méltánylást, másfelől önmaga sem adja jelét oly életnek és súlynak, a melylyel részben bír, részben bírnia kellene.

A külföldi vallásos élet, eltekintve a par excellence római és görögkeleti vallású államoktól, mindenütt pezsgőbb, üdőbb, mint nálunk, a hol a protestantizmus elenyésző csekély lélekszámot tud felmutatni a r. katolikus nagy tömeggel szemben, ott önmaga körében fejti ki tevékenységének összes erejét, és habár a nagyra létező életre nem képes is keltetni, de saját határain belül él, sőt a határaitól érintkező idegen területek közelfekvő részeiben is érezteti hatását. Ellenben ott, a hol a protestáns vallásúak megközelítik, vagy túlhaladják a római katolikusok számát, nemcsak, hogy önkörében él pezsgő egyházi életet a protestantizmus, hanem még csodákat művel a vele egy terület határaitól szorult romanizmussal

is. Az előbbit a franciaia, az utóbbit az angol, svájcei, holland s német protestantismus eléggé fényesen dokumentálja.

Mi ezredéves emlékünnepet ülünk, s midőn e csoda magyarázatát ünnepségünk látni és hallani valói magyarázgatják, a protestáns egyházak egyedül iskoláikat képesek odaállítani a nemzet fentartó erők közé. A tulajdonképeni egyházat az *angol* bibliaterjesztő társaság képviseli, és képviselte ama lelkes kis csoport, mely annyi gúny és ócsárlás között alkotta meg az «evangéliomi szövetséget». És ha egyebet nem tudunk felmutatni: nem védekezhetünk azzal, hogy mi nem hordtuk a piacra azokat, a mikkel birunk, mert az életnek mindig vannak elrejthetetlen jelenségei, a melyek szándékos mutogatás nélkül is nyilatkoznak.

A berlini kiállítás csak ipari, illetőleg iparművészeti kiállítás csupán, és a német evangélikus egyház mégis talált út-at-módot arra, hogy itt is képviseltesse magát, külmissióját mutatván be, mely a német gyarmatokban és német védelmi fenhatóság alatt álló területeken, ott a távol délen és keleten az európai, közelebről a német civilisatio hordozója és nagy része van abban, ha e távol eső vidékek a német kultúra légkörébe vonattattak és most a berlini kiállításon szerepelhetnek. A gyarmat-osztályban rendezte be Mengersky, missionarius superintendens a *külmissió kiállítását*, mely élénken mutatja, hogy a német egyházi élet oly tevékeny, hogy magában az egyház kebelében nem talál már elég tért működésre. A német oltalom alatt levő területeken kilencz missiótársulat 92 missionáriussal működik mintegy 11,000 pogány-keresztény körében. És általában van 16 német missió-társulat, mely 1894-ben 705 missionáriust foglalkoztatott s 293,142 pogány-keresztényt számlált s 3.438,087 márkát költött missiói célokra. Az utóbbi adatokban benne van a japáni és chinai missió is és mindkettő együtt igen nagy részét foglalja be az összes missiói adatoknak.

Az általános ev. prot. *missió-egyesület* f. évi június hó 23. és 24. napjain Kielben tartott 12-ik évi gyűlése legnagyobb részt épen a távol kelet eme két államában folytatott missiói tevékenységről adott és vett számot. A nagy gyűlést istentisztelettel nyitották meg, a mikor Dr. Kirmsz, Máté evang. 28. rész, 20 vers alapján tartott egyházi beszédében, azon alapgondolatot fejtegette, hogy minden missiói tevékenység a Jézusból indul ki, általa hatatik végre s hozzá tér vissza. A gyűlésnek egyik legérdekesebb tárgya *D. Pfleiderer* beszéde volt, ki igazolni igyekezett az általános ev. prot. missió-egylet amaz eljárását, hogy nem felekezeti kereszténységet hirdettet, hanem egyedül az evangéliomnak eredeti tisztaságában és egyszerűségében, minden emberi találmánytól menten nyilatkozó hatalma által akarja a lelkeket megnyerni a kereszténységnek. Szabad, Jézusi kereszténységet hirdettet és e tekintetben követi Pál apostol

példáját, ki a legerősebben küzdött az ellen, hogy az általa alapított pogány-keresztyén gyülekezetek a zsidó czerimoniális törvények uralma alá hajtassanak. Kelet-Ázsia népeit nem a dogmatikus keresztyénség, nem a rendszeres theológiának bármely mélysége, hanem egyedül a Krisztus evangéliomának prédikáltatása nyerheti meg a Krisztusnak. Visszautasítja tehát ő, valamint utána több szónok is, D. Daltonnak az egyesület ily irányú működését érintő támadásait, sőt *dr. Hering* oberroszlai lelkész épen a japán népnek szelleméből igyekszik bebizonyítani, hogy más úton-módon a keresztyénség Japánban sikerre nem is számíthat. Igen helyesen jegyzi meg *dr. Hering*, hogy a missió eredménye attól függ, hogy mennyiben ismerik ki előre a népek sajátosságait és mennyiben tudják felhasználni és alkalmazni ezeket.

Különösen kedvezőnek tartja a felekezetenküli keresztyénség terjesztésére nézve a japán népnek kételkedő skeptikus természetét, mely az egyházi s bibliai tanokat mindig kritikus szemmel veszi megfigyelés alá és hogy mindenféle vallási s dogmatikai viták iránt ellenszenvvel viseltetik. A chinainál pedig a keresztyénség legfőbbképen irodalmi úton terjeszthető, tekintettel a nép idegenek ellen nyilvánuló nagy gyűlöletére és elzárkózottságára. Igen helyesen mutatott reá továbbá arra is, hogy a sikernek első kelléke az, hogy minél több saját fajú nemzetiségű lekipásztort kellene alkalmazni minden missiói vidéken, mert az európai, ha keleti öltönyökhöz öltözködik is, ha keleti szokásokat vesz is magára, mégis csak nyugati ember marad s a bizalom teljes mértékét nem képes felköltetni maga iránt.

A missió alap gondolata, mire *Clausen* lelkész reámutatott, hogy a keresztyén embernek kötelessége ama jót, melylyel az evangéliomban bír, lehetőleg másokkal is közölni, itt az ev. protestáns missió-egyletnél a felekezetenküli keresztyénség javára érvényesül. De csak látszólag. Hiszen Fusz főpolgármester, midőn örömét fejezte ki a felett, hogy a missió-egylet nem a keresztyénség egy bizonyos formája részére tör utat, egyúttal úgy jellemzi működését, hogy a keletázsiai népek sajátosságainak megfelelő formát követi. Ha jól emlékezünk, ugyanezt a methodust követte egykor a jezsuita missió Indiában, Chinában, Japánban és az elért numerikus eredmény sznité csodálatos volt ugyan, de keresztyénségről általában, avagy csak római keresztyénségről sem lehetett közöttük beszélni, hanem lett mind e helyeken egy-egy különös, keresztyénséggel kevert újmódi pogányság, míg nem a jezsuiták elűzetése után az ősi pogánysághoz teljesen visszatértek. Nem elegendő a Jézus evangélioma — az újabbban szokott kifejezés szerint — a keresztyénség megszilárdítására, hanem különös súlyt kell fektetni a Jézusról való evangélioma és itt aztán a felekezeten küli keresztyénség törek-

vései hajótörést szenvednek, mert ha a régi felekezetek egyikét sem tik, csinálnak új felekezetet.

A nagy háborúnak Japánra kedvező, Chinára szomorú kimenetelétől igen nagy eseményeket vártak a keresztyénség terjedését illetőleg, sőt remélik ezt ma is, de az eredmények jelenben még a reménykedést nem igazolják. 1887-től 1891-ig, a keresztyénség növekedése mindig kisebb és kisebb %-ékban haladt előre, 1892-ben emelkedett valamennyit, de aztán ismét csökkent, sőt 1894-ről 1895-re tényleges visszaesés állott be a keresztyének számában, daczára, hogy a megkeresztelt felnőttek száma 1895 ben nagyobb volt jóval, szinte négyszerte, mint a megelőző években. Ezen jelenség oka nincs még kiderítve, illetőleg nincs felmutatva, de alig tévedünk, ha egyenesen a kellőnél is talán szintelenebb japáni keresztyénségben keressük azt. E visszaesséssel szemben nem valami nagy eredmény az, hogy a tokyói német evangélikus templom felépült és most már rendes lelkészi állomást szerveznek melléje.

Chinában nagyobb sikerrel működik a külmiszió, mert p. o. a «Methodist Episcopal Mission» egymaga 1900 új tagot szerzett, azért mégis némileg leverte a missionáriusokat az, hogy három pontban benyújtott kérésüket, t. i., hogy a keresztyénséget ócsárló chinai irodalom elnyomassék, a keresztyénségre áttérni akarók ne akadályoztassanak, s végül, hogy a chinai hatóságok utasítsanak, hogy a missionáriusokat ne ellenség, hanem barát gyanánt tekintsek, nem fogadta el a császári udvar, hanem csupán Wong Tung-ho ő excellentiája tett ígéretet az ócsárló iratok elnyomása és a chinai hatóságokhoz a barátságos magatartást ajánló rendelet tárgyában.

Nekünk magyar protestánsoknak külmiszióknak nincs, tehát nekünk nem, de a római egyháznak igenis szolgáltatott alkalmat a millennium ilyenmő tevékenységének bemutatására. *Protestáns congressust* nem hoztunk létre; egyetemes lelkészértekezletet tarthatunk volna: az is elmaradt; irodalmi működésünk a mult emlékeinek felmutatásával, a «Hungaricák» között szerepel, egyházi belmisszió tevékenységünk nincs s így a prot. árvaházat kivéve nincs is bemutatni valónk.

A német egyházi életnek egyik jelensége a *lelkészi értekezletek*, melyek működése egyaránt kiterjed az elméleti és gyakorlati önképzés, tevékenység terére is.

A bádeni tudományos lelkészi értekezleten, Karlsruheban folyó évi június 30. és július 1-én tartott 32-ik nagygyűlés két tudományos és egy gyakorlati kérdés felől tárgyalt. Elsőben is *Karl* sandi lelkész az üdvhitről az újtestamentomban tartott előadást, azt igyekezvén kimutatni, hogy a synoptikusok, a Cselekedetekről írott könyv, a Hébererekhez írott, a Péter-féle I-ső s Jakab-féle levél az ember üdvösségét azon hittől teszi függővé, illetőleg abba helyezi, hogy a

Jézus a megígért Messiás, ki feltámadott és a ki nemsokára eljövendő, míg a Páli levelek szerint a lelki Krisztusnak a hívőben való élete szerzi meg a hívőnek az üdvösséget. *Dr. Grützmacher* Heidelbergben magántanár, bemutatta az ősi keresztyén egyháztörténet mezején újabban tett felfedezéseket, t. i. a négy evangéliomok syrfordítását, melyet 1892-ben Lewis asszony és nővére Gibson asszony fedeztek fel a Sinai hegyi Katalin-kolostorban, a melyet Harris tanár olvasott el; továbbá az 1891-ben, egy egyiptomi sírban feltalált töredékét a Péter evangéliomának és apocalypsisének, melyet Harnack ki is adott. Harmadik előadó *dr. Lehmann* volt Hornbergből, ki a lelkész állásáról a jelen gazdasági mozgalmaihoz, különös tekintettel ennek különböző irányaira» tétel felől érkezett a Naumann-féle állásponthoz közeledve. Főtételében hangsúlyozza, hogy az egyháznak nem feladata az emberek külső állapotát lehetőleg tökéletessé tenni, hanem igenis, hogy a természeti embert Isten országának megnyerje. — Ebből folyik aztán az, hogy a lelkész hivatásánál fogva nem vehet részt a politikai párttá szervezkedett, vagy ilyen színezetű egyesületek tevékenységében, hanem a lelkipásztori gondozás útján fejt ki azon működést, mely őt is részesévé teszi a jelen gazdasági mozgalmainak. A gazdasági viszonyok jelen alakulata egy gazdaságilag elnyomott és egy uralkodó osztályt teremtvén, a lelkipásztori gondozásnak az utóbbiakal szemben oda kell irányulnia, hogy elismerjék amazoknak gazdasági jogait és igényeit, az előbbiekkal szemben pedig, hogy a földi vagyon és jólét után való törekvések ellenében mutassa ki, hogy nem ezekben áll egyedül az ember java és hogy necsak jogaiknak, igényeiknek, hanem kötelességeiknek is élénk s tiszta tudatával bírjanak.

Igen érdekes gyakorlati kérdést fejtegetett az evangélikus konferencia friedbergi gyűlésén, a hesseni nagyhercezségben *Knab* lelkész, Buchenbückenből, folyó évi július hó 1-én az egyházfegyelmet és fegyelmi törvényeket tárgyalván.

Mint ez köztudomású dolog, a magyarországi protestáns egyházak a mily szigorú egyházi fegyelmet gyakoroltak a mult századokban, épen annyira semmi ilyet nem ismernek jelenben. Holott kérdés tárgyát sem képezheti az egyházi fegyelemtartás szüksége és hasznos volta. Liberalismusnak e kérdésben alig volt helye, mert hiszen a liberalismus nem istápolója a szabadosságnak, hanem inkább álliberalismusnak mondhatnánk azon eljárást, mely a fegyelem gyakorlását egyházunkból száműzte, illetőleg mely amellett kardoskodik, hogy jelenben már egyházi fegyelem nem gyakorolható. A valóság az, hogy a század elején fegyelmi hatalmunkat az államkormány korlátozni kezdte és az egyház a helyett, hogy fegyelmi szabályait a haladó időhöz alkalmazta volna, teljesen beszüntette. Igaz ugyan, hogy zsinati törvényünk 27. §. 1. p. a presbyterium teendői

között ott áll «az egyházfegyelem» gyakorlása is s e tekintetben az az intézkedés, hogy «az egyházfegyelem gyakorlására vonatkozó szabályrendeletek az egyházmegyei jóváhagyás előtt végre nem hajthatók» és ez által az egyházi fegyelem gyakorlása az egyedül illetékes hatóság körébe utasíttatik, de másfelől a megalkotandó szabályrendeletekre nézve semminemű általános szempontok nincsenek a szabályrendelet alkotására hivatott és jóváhagyására felhatalmazott egyházi hatóságok előtt. Így történhetik aztán meg, hogy van lelkésztársunk, ki Kálvin gyakorlatára hivatkozva a házasságukat egyházilag meg nem áldató házaseleket az úrvacsorájától eltiltja, más pedig ahhoz oda bocsátja. Mindkettőnek van igaza; annak is, a ki eltiltja, ha t. i. ily egyházközségi szabályrendelet, kellő úton jóváhagyva, létezik, valamint annak is, ki oda bocsátja, ha egyházközségében jogilag érvényes, ellenkezőt rendelő szabályrendelet nincs, mert hiszen az egyházi törvény 124. §-a minden «jogosított» egyháztagot oda enged az úrasztalához. Itt minden a 27. §. 1. pontja értelmében érvényes szabályrendeleten fordul meg és nem a pastorális prudentiának van fenhagyva, attól és nem ettől avagy Kálvin genfi gyakorlatától van feltételezve; de más oldalról kétségtelen az is, hogy az egyháznak ily fontos kérdésben követett ily ellentétes eljárások nem szolgálnak javára s hogy az egyház jövőben pure et simple nem hagyhatja a presbyteriumok, respective az egyház lelkésze, sőt még az egyházmegyék külön-külön jótetszésére sem, hogy minő eljárást kövessenek az egyházi fegyelmet szabályozó rendeletek alkotása és megerősítése tárgyában. A jövő zsinatnak e tekintetben már a fennálló abnormis helyzetről fogva is, de különösen a megváltozott viszonyokra tekintettel, bizonyos általános intézkedéseket kell tennie az egyházközségek s egyházmegyék tájékoztatása végett.

Épen ez okból nem lesz érdektelen, ha Knab tételeit nagyjában ide iktatom. 1. Az egyházi fegyelem az egyháznak, vagy az egyházi törvényes hatóságnak azon ténykedése, melynek feladata a keresztyén gyülekezeti élet fentartása, vagy a mennyiben kárt szenvedett volna, ismét helyreállítása. 2. Az egyház e fegyelmet minden időben gyakorolta, s ez kétségtelenül joga, sőt kötelessége is. 3. Épen azért nem lehet egyszerűen visszautasítani ama törekvéseket, melyek újabb időben az egyházi fegyelem mélyítésére és élesítésére igyekeznek, minthogy ennek oka egyfelől a hitetlen vagy gyengehítű nemzetiség fegyelmezetlensége, másfelől az egyházas érzület újra felébresztése iránt munkáló buzgalom. 4. Az egyházfegyelmi törvények rendelkezései nem érnek el kétségtelen sikert, tekintettel az egyházi fegyelem alanyai és tárgyaiban felmerülhető nehézségek és ama feltétlen bizonyosságú tény mérlegelésből kitünő igazságra nézve, t. i. hogy az egyházi fegyelem nem alkot új egyházi életet, hanem csak a meglevőt nyilatkoztatja ki. 5. E tekintetben tehát a jelen

teendői: α) a ma is érvényes fegyelmi szabályok, a mennyiben az evangeliomi szellemnek megfelelnek, fentartandók, és tekintettel az egyes egyházközségek sajátos viszonyaira, életre keltendők, β) az egyházi fegyelem gyakorlása a gyülekezetre, illetőleg ennek hatására bizandó s benne kényszerítő elem egyedül a gyülekezeti jogok megvonása lehet; γ) a gyülekezetekre a szigorú egyházfegyelem s főleg az élő keresztyénség életre keltése tekintetében fődolog az igének hathatós hirdetése, és a lelkiismeretes lelkipásztori gondozás, a lelkész s egyházi előjáróság által önmagukon s hozzájuk tartozóikon gyakorlandó komoly fegyelemmel kapcsolatban.

Ezek általános elvek és a mennyiben egyfelől a psychologia, másfelől a tapasztalat bizonyítja, a gyakorlatban sikerrel valósítható meg. A főgondolatok gyöngyigazságok: t. i. hogy az egyházi főhatóság csak irányíthat e tekintetben, míg a kivitel egyedül a gyülekezeté; hogy a gyülekezet határain túl nem is terjedhet a fegyelem határa, hogy a fegyelem gyakorlóinak önmagukon kell tevékenységeket megkezdeni, mert ha a só megizetlenül, mivel sózattathatik meg (Mt. 5., 13.).

Az egyházi értekezletek mellett nem kevésbé bizonyítja az egyházi élet élénkségét ama mozgalom is, melyet *az egyház a socialis kérdésekben*, a gazdasági válságban kifejt.

Az evangeliomi socialis párt, illetőleg congressus, mely lelkészeket és nem lelkészeket, a társadalom különböző osztályaiból egyesít kebelében, s melynek célja erős evangeliomi szellemű közmeggyőződést kelteni a válsággal fenyegető közigazgatási és társadalmi kérdések megoldására hivatott tényezőkből s ezeken kívül is minden érdekeltben és érdeklődőben, nem elégti ki mindazokat a férfiakat, kik hasonlóképen abban a meggyőződésben vannak, hogy e fontos kérdéseket egyedül keresztyén alapokon lehet és kell megoldani. A főkülönbség az egyháziak részvételének fokára és minőségére nézve is előállott. Sokan egyedül a lelkészek működésének minőségét kifogásolják és ezek között az első helyen áll a volt udvari lelkész Stöcker, ki épen nem ellensége annak, hogy az egyháziak valláspolitikai küzdelembe is belelegegyedjenek, hiszen ő maga is nagy politikai agitátor, a mellett, hogy lelkész, de abban a meggyőződésben van, hogy egyedül positiv alapon, t. i. a hitvallásban értelmezett módon felfogott üdvtényekbe vetett szilárd hit mellett és segítségével lehetséges; addig mások, p. o. Göhre nem hajlandók megengedni azt, hogy a politikai jellemvonásokat nem nélkülöző evangeliomi-socialis congressusban működjenek a lelkészek, hanem, mint fentebb is láttuk már Lehmannál, azt vitatják, hogy a lelkésznek igen nagy befolyása lehet ugyan e kérdések egészséges megoldására nézve, de ezen befolyásukat gyülekezetük keretén belül, mint lelkipásztorok, a lelkipásztori gondozás munkájában fejtsek ki

s lehetőleg óvakodjanak minden olyan tevékenységtől, mely őket a hivatásuktól oly merőben eltérő politikai élet küzdterére kényszeríthetné.

Stöcker alap gondolata az, hogy a keresztyénség és közgazdasági élet egymással kölcsönös hatásban állanak. Ennélfogva az evangéliom hirdetése és erőinek érvényrejuttatása egészséges társadalmi és közgazdasági viszonyokat eredményeznének, a minélfogva az egyház a maga tevékenységének kifejtésére szabad kezet követel a társadalmi élet minden fokán. Minthogy pedig ily egyházi tevékenység csakis a nagy történeti üdvtényekbe — confessionalis értelmzés szerint — vetett hit alapján lehetséges, azért káros hatású az egyház socialis tevékenységére nézve a modern theológiával való kapcsolat. E pontnál tűnik ki aztán Stöcker állásfoglalásának igazi oka és hogy az ú. n. evangéliomi-socialis congressussal szemben miért tartja ő szükségesnek egy egyházi socialis-egyesület működését. És annyiban igaza is van, hogy ha erős evangéliomi szellemű lelkészek működnének e kérdések megoldása körül, ezek kevésbé lennének annak kitéve, hogy a színtelen humanismus szempontjából fogják fel a kérdést, hanem kellő garancia volna arra nézve, hogy az evangéliomban levő krisztusi erők a társadalomba szétsugározatva, valóban keresztyéni megoldást vinnének be e vitás kérdésekbe. De más oldalról, ha ismerjük Stöckernek ama korábbi felfogását, melynél fogva nem tartotta veszélyesnek, vagy lehetetlennek a liberális theologia híveivel való együttműködést sem, sőt ő maga, a most helytelennek bélyegzett evangéliomi-socialis congressusi működésben tevékeny részt vett: nincs távol a feltevés, hogy nem épen az eddigi sikertelen fáradozás okainak vizsgálata vitte rá a modern theologia híveivel való együttműködés sikertelen, sőt veszélyes voltának konstatálására és egy positiv theologusokból szervezendő új socialis egyesület létesítése szükségének gondolatára. Különben ezt maga Stöcker is elismeri, midőn kinyilatkoztatja, hogy lehetők tartotta a különböző theol. irányok együttműködését mindaddig, míg ki nem tűnt, hogy a modern theologia hívei nem annyira a keresztyén elveknek a socialis kérdésekben diadalra juttatásán fáradoznak, mint inkább saját uralmukat nézik s erre törekednek. Uralmi kérdés tehát az, a mi jelenben Stöckert új egyesület alkotására ösztönzi és ez egyúttal az oka annak is, hogy bár alap gondolatával rokonszenvezünk, pártalakítási vállalatát nem tudjuk oly mértékben becsülni, mint alapelvei szerint az megérdemelné.

Egészen más szempont alá esik már Göhre nyugalmazott lelkésznek s korábban az evang. social congressus főtitkárának «Die evangelisch-socialen Bewegungen» cím alatt megjelent s az ebben kifejtett nézete. Ő a különböző pártállású theologusok s nem theologusok kölcsönös együttműködésétől sok sikert remél és úgy véli

hogy mindkét táborban, az orthodoxia s a modern theologia híveinek táborában annyi egyesíthető erő van, mely e kérdések körül csoportosítva csak növelné a keresztyénség jelentőségét a sociális és közgazdasági problémák megoldásánál. De annak már határozottan ellensége, hogy a lelkész hivatásától elvonattassék és épen azért ő azt ajánlja, hogy az evangeliomi-sociális congressus működése legyen egyházi s maradjon tisztán az egyházi téren, legyen tevékenysége társadalmi-erkölcsi és kibékítő, kiegyenlítő s nem agitatorius.

Göhre álláspontja annál inkább figyelmet érdemel, mert ő, mint a congressus főtitkára, bőséges megfigyeléseket tehetett a congressus működését illetőleg, és másfelől nincs nyoma és árnyéka sem annak, hogy akár a visszaszorított ambíció, akár az új munkatér után való sóvárgás vezetné.

A különböző lelethivatású és igényű emberekből álló evangeliomi-sociális congressus Göhre szerint a legfőbbbet, a kellő összhangot nem érheti el, mert mindenik hivatás és osztály, mely benne képviselve van, saját érdekeit látja és helyezi első sorba és a többieké iránt kellő fogékonysággal vagy előzékenységgel nem bír. Kivételt csupán a lelkészek képeznek, kiknek külön érdekük nincs kapcsolva a társadalmi viszonyok átalakulásához, hanem az álláspont bajainak egyöntetű orvoslását óhajtják munkálni. Épen azért van szükség arra, hogy a congressus működése tisztán egyházi legyen; mert hiszen az egyetemes célok felé törekvő lelkészek, midőn más, különböző érdekkapcsolatok által megkötött osztálybeli egyénekekkel együtt működtek, az ő idealis és nemes igyekezetük csak akadályoztatott és nem támogatott ama partikuláris igények előtérbe lépése által. A lelkészeknek feladatuk legyen az embereknek jobbátétele, ellenben a közgazdasági viszonyok javítása maradjon fenn a sociál-politikusok számára. Ha a lelkészek az ő tulajdonképeni hivatásuk körét túllépik, okvetlenül előáll a veszedelem, hogy a politikai élet küzdelmeibe sodortatnak. Hiszen falvakon, hol egyedül a lelkész bír rendszerint magasabb képzettséggel, egész öntudatlanul is pártszervezővé válhatik az egyszerű földművesek, iparosok között és ezen minőségében folytatott működése, minden rosszakarat hiányában is, keserű gyümölcsöket terem úgy az ő, mint általában a lelkészi testület részére.

Nem a socialis izgatás, hanem a socialis kibékítés, kiegyenlítés szerepe vár tehát a lelkészre, annyal inkább pedig, mert úgy hivatásánál, mint állásánál fogva ment a jelenkor osztály- és érdekharczaitól, a gazdasági önzés- és politikai erőszaktól egyaránt.

Bármennyire támadja is Nobbe Göhrernek ezen felfogását abból a szempontból, hogy az evangeliomi-socialis congressus céljaira nézve veszélyes, a hozzákötött remény a társadalmi kibontakozást illetőleg igen későn, vagy talán sohasem valósulna meg, hogy a

Göhre által remélt politikai alakulatok létre nem jöhetnek stb. annyi kétségtelen, hogy a lelkészi hivatás helyes felfogásából indult Göhre ki és teljes tiszta tudatával bír az egyháznak, s a keresztyénség erejének.

Nálunk sokkal tovább mentek már az egyháziak a politikában és sokkal mélyebben áthálózták a politikai érdekek az egyházat, viszont sokkal hátrább állunk annak helyes felfogásában, hogy mily roppant felelősség és mily gyönyörű hivatás van a lelkész állásához kötve egyházi, vallási, ethikai, társadalmi, gazdasági tekintetben, sem hogy hiábavaló dolognak látszanék Göhre felfogásának egyházi férfaink figyelmébe ajánlása.

Az egyházi irányzatok között, a *különböző theologiai álláspontok* miatt folytatott küzdelem szintén élénk egyházi életnek képét tárja fel a német protestantismus kebelében. Az ú. n. theologiai póttanfolyamok — ők Ferien-Cursusnak nevezik — a positiv és liberalis theologiai irányzat híveinél szépen virágoznak. Daczára az eddigi támadásoknak, daczára az ú. n. Straffprofessor beállításának, a bonni liberalis theologiai póttanfolyam az idén is meg fog tartatni. Október 13., 14., 15-én dr. Kamphausen, Lic. Meyer, Lic. Ritschl, dr. Sell és Lic. Simons fognak előadásokat tartani az ó- és új-testamentomi theologia, egyházi literatura, történelem és philosophia köréből. Hogy sikerrel működött e Ferien-Cursus, a multban, már csak az is bizonyítja, hogy a positiv irányú theologusok is hasonló tanfolyamot nyitottak szeptember 8-án Weferlingenben, hol Holzhauser, Kölling és Pfeiffer superintendensek, Heuduck és Kobelt lelkészek tartottak előadásokat.

Természetes, hogy míg amazt a positiv irány hívei, ezeket a liberalisok apostrofálják gúnynyal, világos jelöl annak, hogy a krisztusi lélek mindkettőjéktől egyaránt távol van. Sőt oly megkapó jelenséggel is találkozunk, hogy a liberalis theologia hívei, kik az igazi jézusi keresztyénséget akarják megvalósítani minden felekezeti nyűg lerázásával, igazi jézusi szellemöknek kiváló bizonyosságát abban akarják megmutatni, hogy midőn a rajnai tartomány református vallású hívei Elberfelden egy református lelkészi seminariumot akarnak felállítani, az unio nevében tiltakoznak ezen econfessionális törekvések ellen és megtámadják az egyházi főtanácsot azért, a miért egy ily református seminarium felállításához elvileg hozzájárult. Pedig daczára az unionak, kétségtelenül fennáll Németországban külön-külön mind az evangelikus, mind a református egyház és a kinek határozott, erős hitbéli meggyőződése van, azt nem lehet kényszeríteni arra, hogy félig az, félig ez legyen. Emberek, társadalmak, ha nincs határozott programjuk, az életben meg nem állhatnak és olyan program pedig, mely általánosságokban mozog, de az általános czélok elérésére határozott utat maga elé ki nem jelöl, már csak azért sem

számíthat sikerre, mert az emberek nagy része vezetetik és szivebben csatlakozik oda, a hol ki van tűzve a cél, megvan jelölve az út, a hol tehát tudja, hogy mit remélhet, mit várhat. Az öntudatos emberek is ily irányhoz szoktak csatlakozni.

Azonban ha mindezen tevékenységtől eltekintünk is, ha ezen harcokat az egyházi élet kebelében úgy tekintjük is, hogy pozitív eredményök nincs, más oldalról nem hunyhatunk szemet a különböző egyletek áldásos működése előtt, melyek világosan mutatják, hogy a forrongó, küzdő pártok csatája közben jegecesedik ki a keresztyén élet, a munkás keresztyéni szeretet.

Az *Evangeliumi szövetség* rajnai főegyletének 9-ik tartományi gyűlése június 23. és 24-én ülésezett Gummersbachban Hackenberg lelkész elnöklete alatt. A gyűlés a protestáns öntudat teljes erejével tiltakozott a centrumpártnak újabb, a Jezsuita-törvény felüggesztésére irányuló törekvései, erőszakoskodásai ellenében s kifejezte abbéli meggyőződését, hogy a birodalmi kormány ki fogja jeleníteni, hogy e kérdésben soha nem enged. A német evangélikus népnek joga van ahhoz — úgy mond — hogy megszabadíttassék valahára ama nyugtalanságtól, melyet a kormánynak eme kérdésben tanúsított határozatlan állása okozott. Majd kifejezi azon elhatározását, hogy socialis tevékenységében a hívők és az egyház javára tovább munkál és nem engedi magát egyes lelkészi gyűlések támadásai által feltartóztatni. Lépéseket tett az iránt, hogy a nagypéntek általános keresztyén ünneppé nyilváníttassék s megünneplése úgy katholikusként, mint protestáns tartományokban állami oltalom alá helyeztessék, ellenben tiltakozik az ellen, hogy az Úrnapja törvényes ünnepnapnak nyilváníttassék, minthogy az nem általános keresztyén, hanem egyenesen tulajdonképeni római kath. ünnep.

A *Gusztáv-Adolf-egylet*, mely szept. 15., 16., 17-én tartotta Dessauban ez évi nagygyűlését, coburgi főegylete aug. hó 27-én tartotta meg 47-ik ülést Sonnefeldben, melynek tárgyalásából látjuk, hogy a tartományi fiók 1895-ben 2215 márkát juttatott a szorongatott helyzetben levő evangélikus gyülekezetek felsegélésére. Ezek között találunk galicziai, csehországi, bajor és franciaországi (Nizza) gyülekezeteket. Az egylet évi főösszevűléséről még tudósítást nem bírván, csak azt emeljük ki, hogy már meghívójában jelezve volt, hogy az örménykeresztyének érdekében, kik között több ezer protestáns is van, a császárhoz fog fordulni, ha netalán így sikerülne valamit elérnie a keresztyén-gyilkolások megszüntetésére.

A *Luther-egylet* június 2-án tartott wittenbergi 11-ik nagygyűlésében az egyletnek 13 éves működéséről tartottak beszámolót. Ez egylet, melynek feladata a szegény protestáns lelkészi és tanítói családok gyámolítása, 1883. október 31-én alakult s azóta van 19 fő és 179 fiókegylete kapcsolatban a központi egylettel s míg

1885-ben még csak 16,426 márkát tudott szétosztani, 1890-ben 37,073 márka, 1894-ben 39,220 márka állott rendelkezésére. Fennállása első tíz évében 374,695 márkát osztott szét a lelkészi és tanítói családok nyomorának enyhítésére. Különös gondját fordítja ez egylet az árván, kenyérkereső nélkül maradt családokra, a hol leginkább égető szokott lenni a szükség.

Mikor e jelentést olvassuk, szinte elszorul a szívünk. Hiszen a mit ez egylet az ő jótékonyága gyakorlása közben, mint nyomorult helyzetet tekint és a hol feltétlen segítséget nyújt, még uras állapot a mi lelkészeink és tanítóink állapotához képest és a mieink számára még nincs segély, nálunk az egyház s az egyház szolgálói nyomorognak igazán s a kik legtöbbet tesznek a nemzetért, legkevesebb hálát tapasztalnak annak részéről. Míg Németországban, mint nagy nyomorban levőnek siet segítségére a Luther-egylet egy oly lelkésznek, ki korán ment betegsége miatt pensióba és ezért összes nyugdíja csak 2400 márkára (1440 frtra) rug, holott őt tanköteles gyermeke van: addig nálunk az összes lelkészi állások fele nem éri el a 800 frt jövedelmet.

A Pestalozzi ünnepélyekhez méltó társ gyanánt fog csatlakozni, a jövő évre, 1897. február 17-re tervezett *Melanchton-jubileum*, Melanchton születési napjának 400-ik évfordulója. A készülétek nagyban folynak már, reá s a főemlékmű, egy Melanchton-Múzeum lesz, Brettenben a wittenbergi Luther-ház példájára, melybe a nagy reformátor összes megszerezhető reliquimait s emlékeit összegyűjtik s tartani fogják. Az e célra alakult egylet védnöke a bádeni nagyherceg s elnöke dr. Wielandt egyházi főtanácsos. Az épület költségei 150,000 márkára vannak számítva, a telket 30,000 márka értékben a gyülekezet szorgáltatja. A többi költségeket gyűjtés útján hozzák létre, úgy, hogy az egyletbe belépő tagok kötelezik magukat legalább is évi két márkának három éven át való fizetésére. Ugyan ezen alkalomból kiadják Melanchton életrajzát népszerű modorban és már meg is jelent egy «Melanchton-játék» Thoma Albert tanártól. A műben van Melanchtonnak két képe, Luther, V. Károly, Justus Jónás, Peucer Gáspár, Reuchlin, Camerarius, János választófejedelem, Fülöp tartományi gróf s Eck arczképei. A színjáték Melanchton életéből 50 esztendőn keresztül veszi az eseményeket hét szakaszba osztva, kezdve 12 éves korától, egészen az augsburgi vallásbékéig.

A készülétek után ítélve, az ünnepély méltó fog lenni a nagy férfiú, a praeceptor Germaniae emlékéhez.

A németországi *római egyház* egészen megszerezte a német protestantismus agilitását, sőt szervezettség tekintetében túl is tesz rajta. Hiszen ismerjük mi is híreből a centrumot, mely nélkül ma a német birodalomban alig lehet valamit végezni a birodalmi gyűlésen. Jó katolikus létére a német katolicizmus nem lehet más,

mint ultramontán, azért mégis az aug. 23—27. Dortmundban tartott gyűlésökön tüntetőleg hangoztatták, hogy ők ép oly jó németek, mint bárki más, ők a német birodalom legjobb barátai, és épen azért ajánlják magukat, mint a kik egyedül képesek Németországot a bukástól megóvni. Nem szüntek meg ez alkalommal sem a panasztól, hogy Németországon a paritás csak papiron van meg, daczára annak, hogy jelenleg is a birodalmi kancellár és két porosz miniszter katolikus vallású. Igen helyes megjegyzés ellenökben az, hogy ők magoknak a paritást megkövetelik, de ha tőlök függ, másoknak meg nem adják.

Az ultramontanizmus az egész világon ugyanaz és ebben van ereje. Hazánkban a katolikus egyház jelenleg, ez évben is kimutatta, hogy ő a magyar haza egyetlen fentartója, támasza, neki köszönhetjük, hogy magyar állam van még a föld színén, egyedül csak neki. Azért minden a mi katolikus e hazában, az magyar is egyúttal és a mi magyar, az katolikus. Mi protestánsok nem vagyunk semmi a haza ezeréves történetében, sőt a semminél is kevesebb vagyunk, mert mi csak rontottunk a mi forradalmi harcainkkal a haza életfáján.

Milyen szerencse, hogy az ú. n. Kanzel-paragraphust a főrendiház leszavazta, mert bizony még mindezt elhinnék neki.

p—f.

III. IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

PROTETÁNS ÁRVAHÁZI KÉPES NAPTÁR 1897-RE. Szerkeszti *Kenessey* Béla theologiai tanár. Budapest, Hornyánszky Viktor nyomása. Ára 30 kr.

Arvaházunk naptára ismert csinos öltözetében ismét jókorán jelent meg a könyvpiaczon. Tartalmáról el lehet mondani, hogy évről-évre gazdagabb és értékeesebb. A szerkesztés, egészben véve, a régi nyomon halad, csak két dologban látunk újítást. Egyik, hogy az év minden napjára szánt bibliai versek és történelmi emlékezések az idén elmaradtak, a mit csak sajnálni lehet. Másik, hogy kimutatás jelent meg arról, hogy a naptár mely községekben és hány példányban van elterjedve. Ez a kimutatás nagyon érdekes. Kézzelfoghatólag mutatja, hogy a mely községben a tanító, vagy a lelkész vagy más valaki fáradságot vesz magának a terjesztésre, ott a naptárból nagyszámú példány kerül forgalomba; de a hol lazán vagy sehogy se terjesztik, ott a legnagyobb helyen is csak néhány példány fogy el. Legtöbbet fogyaszt Győr (200 pld.), Czegléd (180), Salgó-Tarján (160), Arad, Cleveland, Kassa (150—150); a «fényes» Debrecen (50), H.-M.-Vásárhely (50) és Budapest (120), bár a legnépesebb gyülekezeteink, de nem a legnagyobb fogyasztóink. A mult évi naptárból összesen 20—21 ezer példány kelt el.

No de meg is érdemli ez a naptár a pártfogást. Jó naptári részén kívül tele van szebbnél szebb valláserkölcsi olvasmányokkal. Van benne nyolcz költemény, melyeket Szaboicska, Forgács E., Szabó Géza, F. Varga Lajos, Pálmay Lajos, Tóth István, Ladányi írtak; három elbeszélés Kecskeméthy Istvántól, Forgács Endrétől, Várnay Sándortól; három életrajz, úgymint a Pap Gáboré, Gyurácz Ferenczé, Antal Gáboré; csinos rajzok és leírások, mint A magyar hitvalló lelkészek emlékoszlópa S. Szabó Józseftől, A kassai új torony Révész Kálmántól stb.; egy czikk az ezredéves kiállítást, másik Pokoly József tollából a kvótát, harmadik az év külpolitikái

eseményeit ismerteti; tanulságos a hazánk ezeréves történetére való visszapillantás, jó a kalászat az év egyházi történetéből; ezeken kívül számos mulattató adoma s végül néhány mutatvány olvasható a «Koszorú» harmadik cyclusából (XXI—XXX füzet). Az irodalmi részt mintegy 22 csinos kép díszíti.

A naptár terjesztését nemcsak értékes tartalmáért, hanem azért is ajánljuk, mert az országos árvaháznak is jó szolgálatot teszünk vele.

EZERÉVES HAZÁNK TÖRTÉNETE. Több kütfő után a magyar nép és ifjúság számára írta *Jámbor Lajos* békési néptanító. Számos képpel díszítve kiadja Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896, nagy nyolczadrét 258 lap, ára csinos kötésben 1 frt.

A Hornyánszky-czég évről-évre újabb vallásos nép- és ifjúsági könyvekkel gazdagítja hitépítő irodalmunkat. Csak Jámbor Lajossal is immár harmadik ízben találkozunk a verses népirodalom terén. «Jézus élete» és az «Ó-szövetségi történetek» után most hazánk ezeréves történetét szedte «rigmusos énekbe» a munkás szerző, ki e könyvében «elmondja apránként, töviről hegyére, a sok bajt, szerencsét, mely bennünket ére». De azért a Jámbor verses történetje felfogásban is, szerkezetben is jóval magasan áll a közönséges ponyva-irodalomnál. Szerzőnek van helyes történeti felfogása, történeti tanulmánya, és hogy úgy mondjam, vallásos történetfilozófiája. Két fővonás domborul ki történeti felfogásában: a magyar nemzeti és az evangéliomi protestáns jellemvonás. E mellett van jellemző és színező ereje. Története minden ízében magyaros, alakjai lelkes, életteljes egyéniségek és nem szín- és élettelen bábok. Tud lelkesedni és lelkesíteni, s tud a történettel oktatni, inteni és buzdítani. Minden jelentősebb fordulónál oktató tanulságot von el, minden nagyobb korszaknál rövid visszapillantásban vési emlékezetbe a fontos eseményeket. Verselése könnyed, folyékony, néhol igen csinos és általában véve mindenütt élvezhető. Nemcsak népszerűen, de sok helyen erőteljes népies fordulatokkal és szólamokkal ír, de sehol sem pórias.

A könyv az egész magyar történetet eleitől végig versbe szedve mondja el s a szöveget számos tetszetős kép illusztrálja. Bevezetésében a «haza fogalmá»-t magyarázza lendületes rigmusokban. Azután az őshaza, a népvándorlás, a honfoglalás eseményeit regéli el, mi közben a tanult olvasó azt is kiérezzi, hogy Jámbor az újabb történeti kutatásokat is olvasgatta. Majd a vezérek korát s az Árpád-házi királyok tetteit veszi tetszetős lantjára. Külön fejezetben énekl meg a vegyesházbeli királyok változatos sorát s külön dalt zeng, hol vigat, hol búsat a Habsburg-házbeli királyok viselt dolgairól. Történetünk kimagaslóbb, népszerűbb alakjainál: Árpád, Szent István, Szent László, IV. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi

János, Mátyás király ismertetésénél lantja is lelkesebben peng s éneke is melegebben zeng, míg a gyászosabb eseményeknél verselése is ügyesen, hangulatosan simul a történet búsabb tényeihez. Szóval igazi nép és ifjúsági könyv, melyből magyar szív zeng, dalol, és magyar honfi lélek kesereg.

Végül kiemeljük a könyvnek azt a jó oldalát is, hogy történelmünk protestáns mozzanatait híven kidomborítja; a protestáns hitvédők, a Bocskayak, Bethlenek és Rákócziak példájával nemcsak hazaszeretetre, hanem hitbuzgóságra is szépen tudja buzdítani olvasóit. A csinos kiállítású vaskos könyv a népnek olvasmányul, a tanulóknak jutalomkönyvül melegen ajánlható.

—s—s.

A MAGYAR IRODALOM KIS-TÜKRE. Irta *Beöthy Zsolt*, Budapest, 1896, az Athenaeum kiadása, 183 lap, díszes kiállítás. Ára 1 frt 60 kr.

Beöthy Zsolt, a magyar irodalom nagymestere, ebben az irodalmi Kis-Tükörben a millennium alkalmából vázlatát, áttekintését óhajtotta adni legszorosabb értelemben vett nemzeti irodalmunk fejlődésének, legfőképp magyarságának szempontjából. E végből XXIX fejezetben végig vezeti az olvasót irodalmunk egész történetén, a legrégebb kortól napjainkig.

Könyve elején a Volga melléki pusztán az ellenségre leső lovas képéből indulva ki, a magyar léleknek néhány ősvonását fejti ki. Ezek: a pusztai harcok természete által föltételezett személyes bátorság, egyenesség, kész szembezállás; a közérdektől, a nemzeti érzéstől való áthatottság. Ez a nemzeti érzés sugallja egész gondolkodását és képzeletét, ez szülte, táplálta és termékenyítette meg irodalmát is. E vezéreszme alapján áll Beöthy felfogása a magyar irodalomról, melynek minden korszakában, virágzásában és hanyatlásában ezt a fő és mindent befoglaló jellemsajátságot domborítja ki.

Ebből az alapfelfogásból tömör és mesteri jellemzést nyújt Beöthy a honfoglaláskori műveltségi mozzanatokról (II. f.), a keresztény művelődésről (III.), a Mátyás korabeli renaissanceról (IV.), a protestáns korról (V.), az anti-reformációról (VI.), a kurucz költészetéről (VII.), a nemzetietlen korról (VIII.), a nemzeti ébredésről (IX.), Kármán—Csokonay—Kisfaludy koráról (X.), Kazinczyról s a nyelvújításról (XI.), Berzsenyi és Kölcseyről (XII.), Kisfaludy Károlyról és Katona J-ről (XIII.), Vörösmartyról és az új Magyarország költőiről (XIV.), az első regényírókról (XV.), a szinműírókról (XVI.), a népköltészetéről (XVII.), az irodalomnak a nemzeti szellemmel való kapcsolatáról (XVIII.), Kossuthról és Petőfiről (XIX.), Aranyról (XX.), a magyar költői prózáról és Jókairól (XXI.), az önkényuralom korabeli irodalmi mozgalmakról (XXII.), az új Magyarország irodalmáról (XXIII.) s végül irodalmunk magyarságáról (XXIV.). Felfogása legerősebben az utolsó, összefoglaló fejezetben domborul ki, mely-

ben többek közt így ír: «Mindnyájunkban van egy csepp a volgamenti lovas véréből. Az őshagyomány érzelmi erejéből, melylyel a pogány vitéz a sas röptébe mélyed, és valami a keresztyén magyar főpap lelkében, mikor az egyik lelkesedve kutatja mythosainkat, a másik újra költi pogány mondáinkat, a harmadik pedig, az összetartozás eleven érzésével, oly felekezetek főembereinek, melyek a multban az ő feleire keserű napokat hoztak, mint a magyar irodalom jeleseinek tiszteletemléket állít» (181. l.). «Az az erős és ügyes, fajáért minden veszélylyel szembeszállani kész lovas, a mint a századok során mindig föltámadt, ha szükség volt rá: lelkünknek s költői világunknak is legkedvesebb s legjellemzőbb alakja maradt. Petőfi ennek az eszménynek nemcsak nagy költője, hanem hősi képviselője és áldozata» (182. l.).

Igen szép emléket állít a Kis Tükör a XVI. századbéli protestáns papság irodalmi érdemeinek is. Azt mondja többek között: «Az új hit hirdetői százankint állanak elő egy, minél mélyebbre ható s minél nemzetibb kultúra apostolai gyanánt. Prédikálnak, vitatkoznak és zsoltárokat énekelnek a templomban és szabad ég alatt, vándorbotjukkal bejárva az országot; iskolákat alapítanak az ábécésektől az akadémiákig, köztük a máig virágzó sárospatakit, debreczenit, pápait; bámulatos irodalmi munkásságot fejtenek ki s irataik közzétételére nagyszámú könyvnyomtató műhelyt rendeznek be és vezetnek s a vásárokon maguk árulják sátorokban a könyveiket; színpadokat állítanak s ellenfeleiket drámai játékokkal csufoltatják meg. Az ő buzgalmuknak és tudásuknak köszönjük az első magyar nyelvtant, az első szótárakat, az első klasszikus fordításokat, a klasszikai módú verselésnek első fenmaradt magyar kísérleteit, az első magyar történeti munkákat. A nemzeti műveltség alaptétele: hogy a nemzet nyelvén szóljon, általok valósul meg egész teljességében és kiterjedésében» (34. l.)

Ilyen szellemben s a Beöthy remek stylusával írva, a magyar irodalmi Kis Tükör egyike azoknak az élvezetes olvasmányoknak, melyekből minden művelt ember tanulságot és élvezetet merít. A könyv kiállítása gyönyörű, s ára, a kiállítás fényéhez viszonyítva, nem nagy.

— s — s.

KÖZNAPI IMÁDSÁGOK, templomi használatra, készítette *Hetyes Viktor*, ómoraviczai református lelkész. Debreczen, 1896. 216 kis nyolczadrétű lap. Ára 1 frt, szerző sajátja.

Hetyes Viktort, számos lelkészi dolgozata után, irodalmilag is előnyösen ismeri lelkészi közönségünk Van néhány kötet egyházi beszéde, francziából átdolgozva, van egy vasárnapi és ünnepi imádságos könyve, melyeknek eszmei világosság és egyszerűség, irályi tisztaság és szabatoság s bizonyos természetes józanság az előnyös oldaluk.

Most egy köznapi imádságos könyvet bocsátott közre, mely szintén templomi használatra van szánva. Van benne 35 reggeli, hat esti imádság, nyolcz alkalmi könyörgés bűnbánatra, esőért, eső után, betegekért és év utolsó napján. A köznapi reggeli imádságok akként vannak szerkesztve, hogy mindenikökhöz két-két utóima járul, egyik rövidebb, másik valamivel hosszabb, s az utóbbiak elméledésszerű s evangeliomi részekkel ékesített imádságok.

Hetesy imáit általában véve, rövidegség, egyszerűség, természetesség jellemzi. Gondolatait, eszméit az élet változatai, a Szentírás és az Énekeskönyv szolgáltatják, s ezekből a forrásokból mindig a legegyszerűbb, a legközelebb álló s a legtermészetesebb eszmekört és érzemvilágot szólatatja meg. E tekintetben Hetesy a szó valódi értelmében népszerű imádságíró. Nem fellengző, nem légben járó, nem elvont, nem ködös-homályos, hanem tartalomban és formában teljesen a népélet mindennapi szükségzeit, szűkebb és egyszerűbb világát tartja szem előtt, a nélkül, hogy egy pillanatra is póriássá válják. S a tartalom egyszerűségéhez természetesen simul a forma, a keret egyszerűsége. Tiszta, magyaros nyelven imádkozik, melyet semmi irályczizoma, semmi dagály, semmi czikornya nem terhel. Irályca merő ellentéte a minap megjelent Könyves Tóth-féle imádságos könyv mesterkelt ünnepélyességének. A biblia és zsoltáros könyv egyszerű nyelve, természetes képei, kedves szójárása és kedvelt «szálló igé»-i egymást érik, váltják fel könyvében. Ezek az imakönyv előnyös oldalai, melyek elég számosak és jelentőségteljesek arra nézve, hogy Hetesy imakönyvének kelendőseget biztosítsanak, különösen a falusi lelkipásztorok körében.

Az imakönyv eme jó tulajdonságai mellett, szinte elmosódnak csekélyebb számú és kisebb mértékű fogyatkozásai, minők pl. hit-tani latitudinarismusa, kevés kenetessége stb. Részünkről a keresztyén imakönyvekben több evangeliomi izt, szint és erőt szeretnénk, mint a mennyit Hetesy imádságaiban találunk. Ezt a hiányt szinte maga a szerző is érezni látszik s azzal segít rajta, hogy utófolhászait több evangeliomi sóval fűszerezi. S ez sokat javít munkáján. Rövid utóimáiban jóval több a melegség, bensőség és evangeliomi kenet, mint a nagyobb imádságokban. Végül nem hagyhatjuk észrevétel nélkül az imakönyv előszavának egyik passzusát, melynek kihívó, szinte hetyke hangja teljességgel nem illik egy evangeliomi lelkipásztor szájába. «Elmondhatom, hogy a melyeket tettem, mind egyházam ügyeinek rendezésében, mind pedig állásom tisztessége megóvásában és emelésében, *azokat ma sem tehetném jobban.*» A keresztyén szerénységre és alázatosságra mennyivel más példát adott Pál apostol, ki azt vallotta: nem hogy immár tökéletes volnék, sőt inkább igyekszem, hogy tökéletes legyek.

Hetesy könyve különben tisztos helyet foglal el imakönyv-

irodalmunkban. Egyszerű természetes hangja, eszmei világossága, irályi tisztasága szép jövőt ígérnek e könyvnek, melynek igaz, hogy egyszerű a kiállítása, de csekély is az ára. Megrengelhető szerzőnél Ó-Moraviczán (Bácsmegeye). —s—s.

BIBLIAI ELBESZÉLÉSEK. Elemi népiskolák számára írta *Bartók György* ref. pap és vallásnár. I. Ó-szövetségi elbeszélések, 86 lap, ára kötve 35 kr. II. Új-szövetségi elbeszélések, 66 lap, ára kötve 35 krajczár. Nagy-Enyed, 1896., Czirner és Lingner kiadása.

Dr. Bartók kézikönyvei a jobbák közé tartoznak vallástani irodalmunkban. Szerző, mint gyakorlott katekheta, biztos kézzel ki tudja válogatni s paedagogiai ügyességgel össze tudja állítani a tananyagból a gyermekek vallásos nevelésére legalkalmasabb részeket.

Kézalatti műve is sikeresen megküzd avval a nem csekély feladattal, hogy a népiskolák tanulóit a bibliai történettel s annak kimagasló alakjaival könnyed modorban megismertesse, s a szent történetben rejlő vallásos erőt és lelket a tanulókkal megkedveltesse és elsajátíttassa. Tankönyveinek a helyes szerkesztés és a jó stílus az erős oldala. Szerkesztés tekintetében dicsérőleg kell kiemelnünk azt a gondosságot, melylyel a bibliából azokat a részeket dolgozza fel, a melyek valláserkölcsi szempontból a legnagyobb képző erővel bírnak. Megtartja tehát azt a vallás-paedagogiai elvet, hogy bár az értelmi képzésre is súlyt fektetünk, de a hitoktatásnál a hitfejlesztésre a kedély-élet kifejtésére kell a nagyobb gondot fordítanunk. Nyelvezet tekintetében nagy elismeréssel hangsúlyozzuk a könnyű könyvedségét, világosságát, a mi tudvalevőleg a legnehezebb dolog az elemi osztályok vallástani kézikönyveinél. Azt a sokat vitatott kérdést, hogy a bibliai történeteket a biblia szavaival, vagy a modern nyelv egyszerűbb kifejezéseivel kell-e megírni, Bartók szerencsés közvetítéssel oldja meg: Magát a történetet a mai nyelven, ennek egyszerűbb s a gyermek által ismert kifejezéseivel beszéli el; de a biblia erőteljes szólamait, a szállóigészerű mondásokat, a jellemző kifejezéseket és az idézeteket a biblia ódonszerű nyelvén közli. Ekként egyfelől szerencsésen megőrzi a Szentírás ódon zamatját, vallásos kenetét, de másfelől a gyermek előtt ismertebb mai irodalmi nyelven beszéli el a történeteket. A bibliai nyelvnek illetén modernizálását mi is helyeseljük.

De nem helyeselhetünk e kézikönyvekben két dolgot. Egyik az a túlmoderneskedés, mely már a bibliai történetek hagyományos nevének is hadat üzen s bibliai «elbeszélések»-nek nevezi el a szent történetet, mintegy ezzel is jelezve azt, hogy itt nem valódi történetről van szó. Ezt a modern theologiai nézetet ám hagyjuk meg a tudományos hypothesisek körében, de semmi esetre se vigyük át a gyermekek világába s ne vessünk hitsorvasztó férget a zsenge lelkekbe

már a népiskolában. Különb is a kijelentés történetei a keresztyén embernek nemcsak történetek, hanem a régiek tisztos nyelvén «szent történetek». Ez a kifogásunk hittani szempontból Bartók könyvei ellen. Másik, a mi ellen szót emelünk, a könyvek túlságos terjedelme. Bármiként védekezzék szerző az «Előszó»-ban, minket nem ingathat meg abban a meggyőződésünkben, hogy 86+66 nagy nyolczadrétű, sűrű nyomású szöveg túlsok egy II-ik és III-ik elemosztályos gyermeknek. Ennyinek betanítását a helyes didaktikai és paedagogiai elvek meg nem engedik. Ez a fejlettebb értelmű városi gyermekeknél is túlterhelésre vezet. A válogatással, kihagyással pedig megzavarjuk a szent történet folytonosságát és érzékeny csorbát ejtünk a szerző által is hangsúlyozott ama helyes paedagogiai elven, hogy «a tanuló ne csak az egyes eseményekben, hanem magában az egész történetben is Istennek soha meg nem szakadó vezetését és működését szemlélhesse.»

Különb is a «Bibliai elbeszélések», kivált a gyakorlott katekheta kezében, használható kézikönyvnek ígérkezik. —s—s.

KOSZORÚ című népies valláserkölcsei kiadványaiból M. P. Irodalmi társaságunknak a napokban jelent meg a III-ik tíz füzetes cyclus, mely a XXI—XXX. füzeteket tartalmazza. Szerkesztője az idejű cyclusnak is *dr. Kecskeméty István* kolozsvári theologiai tanár. Az egyes füzetek czímei és szerzői a következők: XXI. Nővérek elbeszélés, írta *Lantos Sebestyén*, 19 lap, XXII. Aranka Története, elbeszélés, írta *Lantos Sebestyén*. 16 lap, XXIII. Gusztáv Adolf és a Gusztáv Adolf-egylet, életrajz, írta *Grätz Mór*. Bálint Mihály, elbeszélés, írta *Sárközi István*, 24 lap. XXIV. A Lorántffyak, történeti rajz, írta *S. Szabó József*, 28 lap, XXV. Az új bíró elbeszélés, írta *Jámborné Székely Lilla*. Ötödik parancsolat, írta *Farkas Antal*, 31 lap. XXVI. A falu árvája, elbeszélés, írta *Böngérfi János*, 20 l. XXVII. Jó az Isten, elbeszélés, írta *Mészöly Győző*, 23 l. XXVIII. A képviselő úr beszámolója, elbeszélés, írta *Kecskeméty László*, 24 l. XXIX. A «kék gölya» családja, elbeszélés, írta *Bányai Géza* 23 l. XXX. A mi hitünk, elbeszélés, írta *Sárközi István*. Egyes füzet ára 4 kr. Mint a felsorolt címjegyzékből is látható, a füzetek legnagyobb része elbeszélés, de van közöttük életrajz és korrajz is. Értékökről e helyen, a Társaság folyóiratában véleményt nem mondhatunk; e tekintetben az elfogulatlan kritika ítéletére hivatkozhatunk, mely ezt a sorozatot is kedvezőleg fogadta s a keresztyén családok, a nép s az ifjúság számára alkalmas olvasmányoknak találta. Mi e helyről csak két dologra hívjuk fel az Irodalmi Társaság tagjainak figyelmét. Egyik, hogy a «Koszorú» ajánlata, terjesztése által a Társaság üdvös czélját előmozdítani sziveskedjenek. Másik, hogy most már nemcsak a nép és az ifjúság számára, hanem a művelt közönség részére is kellene megfelelő valláserkölcsei kiad-

ványokról gondoskodni. Könyvsorozatot, családi könyvtárt kellene nyitni a műveltebb férfiak és nők hit- és erkölcsi életének ápolására. Talán ennek a cyclusnak is adna egy második Hegedűs Sándora, ki a «Koszorú» íróinak tiszteletdíjait a sajátjából fedezte.

A FELSŐ OKTATÁSÜGY MAGYARORSZÁGON. Az 1896-iki ezredévi kiállítás alkalmából a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter megbízásából írták többen. Kiadta *Hornyánszky Viktor* könyvnyomdája.

Hazánk és nemzetünk ezeréves fennállásának emlékére sok maradandó becsű munkát alkottunk. Az országban mindenfelé, a fővárosban pedig minden lépten-nyomon az ezredik év által keltett lelkesedés műveivel találkozunk. Itt egy emlékoszlop; ott egy colossalis épület, a közéletben pedig az új intézményeknek egész tömege fogja emlékeztetni nemzetünk minden gyermekét hazafiúi kötelességének betöltésére. Ezeknek az emlékeknek kettős haszna elvitathatatlan; míg ú. i. egyfelől a késő utódoknak elregélik gyengeségünket és hiányainkat; addig másfelől, mint ezer esztendőnek záró kövei, a hatalmas Isten kifogyhatatlan, s velünk közölt kegyelmének lesznek kétségbevonhatlan bizonyosságai. Így azután míg a megismert hiányok munkára ösztönzik az utódokat, az Isten segédlemének érzete reményt és a reménynyel erőt ad a további küzdelemre.

Az előttünk levő mű egyenként ismerteti magasabb tanintézetek jelen állapotát, történelmi fejlődésük kíséretében. Hogy mily fontos és hézagpótló e mű, arról azt hisszük, többet mondani sem kell. A mult intézményei tanulmányozhatók itt jelen eredményeikben. S ha itt-ott volna is több kivánni való ebben a munkában, a gáncsolódást félretételei velünk az a körülmény, hogy egészben véve sikerült rajzát találjuk benne felsőbb tanintézeteinknek.

A mű külső és belső szerkezetét, valamint tartalmát is czélja határozza meg. Miután a munka czélja volt, hogy képet adjon felső iskoláinkról, tartalmát tekintve csak úgy lehetett egész, ha két egyetemünk mellett, a műegyetem és a jogi akadémiák ép úgy, mint a theologiai akadémiák ismertetve lesznek. Külső szerkezete a tartalom természeténél fogva nem lehetett másforma, mint a melyet a könyvben találunk. Egymás mellett tárgyalatnak az egyes főiskolák, ú. m. a budapesti tud. egyetem, a kolozsvári tud. egyetem, a kir. József műegyetem. E háromnak — miután külön karokra oszlanak — külön-külön tárgyalását találjuk. Az egyetemeket követik a theologiai akadémiák. Fel vannak itt tüntetve a r. katolikusok, görögkeletiek, helvét hitvallásúak, ág. hitvallásúak, unitáriusok, izraeliták hittani intézetei. Ezután a jogakadémiák következnek két fejezetben, melyek közül az első a királyi és kath. jogi lyceumokkal, a második a prot. jogakadémiákkal foglalkozik és függelékül találjuk még a bábaképző intézetet.

Belső szerkezetéről csak dicsérőleg szólhatunk. A munkának kettős céljához képest, úgy a múltban, mint a jelenben, két dolgot kellett feltüntetni: a külső és a belső állapotokat, t. i. a történelmi változásokat az intézetek életében és a tanrendszer állapotát úgy a múltban, mint a jelenben. És a mű szerkezete ezt megoldhatóvá teszi. Minden fejezethez van csatolva egy általános rész, ez elmondja a történelmi keretet, az egyes karokról szóló fejezetek pedig ezt a keretet kitöltik a felsorolt adatokkal, melyek úgy az intézetek vagyoni állapotának kimutatására, mint a tanrend fejlődésének előtüntetésére szolgálnak. Sem külső, sem belső szerkezetére vonatkozólag nagyobb kifogást nem emelhetünk.

Arról, hogy e helyen e mű tartalmáról teljes képet nyujtsunk, le kell mondanunk, de pár szóval megemlíthetjük azon főbb vonásokat, melyek a különböző szerzőktől származott részeket jellemzik.

Nézetünk szerint legteljesebb rajzot találunk a két tudományegyetemről, a műegyetemről és a jogakadémiáról. A budapesti egyetemről szóló rész a kitűzött kettős célt sehol nem téveszti szem elől. Az általános történelmi részben *dr. Breznay* Béla az egyetem multját elég kimerítően tárgyalja, három korszakra osztva a szerint, a mint az egyetem az egyháziak vagy a királyok és végre a parlament legfőbb főnhatósága alatt állt. A szerző nagyon sokat foglalkozik Mária Terézia korával és arról nagy előszeretettel beszél, igen ügyesen simítja el a nagy királynő intézkedéseinek sérelmes részeit, míg II. József intézkedéseiben semmi üdvöset nem talál. A történelmi kerethez az egyes karokról írt fejezetek két-két részt csatolnak: a jelen állapotok statisztikáját úgy az anyagi, mint a szellemi dolgokról; és az elmúlt időknek nyomait igyekeznek a feledéstől megóvni. Felette érdekes adatok vannak itt összeállítva szinte gyönyörködve szemléli az olvasó a legújabb időknek gyarapodását.

A kolozsvári egyetemre vonatkozó tudósítások *Márki* Sándor tollából kerülnek elő. Az egyetemnek szoros értelemben vett története nem igen van; csak a legújabb időben, Trefort Ágoston idejében lett egyetemmé igazán, mint főiskolának gondolata azonban vissza nyúlik még János Zsigmond idejébe. Először Báthory István alatt nyílt meg, de II. József lyceummá tette, míg halottaiból csak a 48 éves alatt, Eötvös hívta először életre. Figyelemre méltó, hogy Eötvös az erdélyi egyetemre prot. theol. fakultást is szándékozott állítani. Ez azonban elmaradt. A kolozsvári egyetem a pestitől különbözik, a mennyiben ott a phil. karból a természettudományok és mennyiségtan egy külön kart képeznek. Így míg a pestin van theologiai, philosophiai, orvosi és jogi kar, a kolozsvári egyetem két philosophiai, s egy-egy orvosi és jogi karból van szervezve.

A műegyetem rajzáról a legnagyobb meglepéssel kell szólnunk. Ennek az intézetnek multja szinte alig van. 1832/1836.

pozsonyi országgyűlés pendítette meg először a műegyetem föllállítását, de csak 1846-ban nyitattott meg, mint felsőbb ipartanoda. Egyetlen intézet története sem mutatja azonban hazánk rohamos haladását annyira, mint ez az intézet, melynek megnyitása alkalmával volt 120 növendéke, 50 évvel később 1148 hallgatója van. Összes vagyona 309,000 frt volt pengőben; ma több mint 700,000. Évi kiadása 48,600 pengő értékű forint volt, ma 275,000 frt o m. értékben. Megnyitott nyolcz tanszékkal, öt rendes és három segéd-tanszékkal, ma működik 30 rendes tanár, az összes tanszemélyzet 94. Egyetlen iskola keretében sem találkozunk ily nagy haladással 50 év alatt.

A hittani intézetek közül említésre méltó *dr. Breznay* Béla műve, mely a róm. kath. intézetekről úttörő és elég kimerítő tudósítást írt. Csinos *Schneller* Istvánnak az ág. hitv. ev. evangélikusok theol. intézeteiről és *Kovács* Jánosnak az unitárius papnevelésről írott munkája is. A református theol. akadémiákat *Kenessey* Béla ismerteti, hézagos történeti áttekintésben és meglehetősen vázlatos jelenrajzzal. A protestáns jogakadémiák gondos ismertetőt találtak *dr. Horváth* Ödön eperjesi jogakadémiai tanárban.

Ha az említett hiányok nem volnának, bár a történeti vázlat eredetinek sehol nem mondható, a művet kiválóan fontosnak kellene tekintenünk; így is elismerjük, hogy nagy hézagot pótol, és mint minden millenniumi emlék, nemcsak a benne levő adatokkal, hanem hiányaival is újabb munkára, továbbhaladásra ösztönöz.

Dr. Vásárhelyi József.

HÁROMSZÉK ÖNVÉDELMI HARCZA 1848—49-BEN. Írta *Nagy Sándor* volt tüzér-főhadnagy, hidvégi lelkész. 23 képpel. Kolozsvár. Gombos Ferencz könyvnyomdája 1896. Szerző sajátja. 175 + CIV nagy nyolczadrétű lap, ára fűzve 2 frt, kötve 2 frt 50 kr. — Megrendelhető szerzőnél Hidvég, u. posta Brassó-Földvár.

Két régi egyházi szolga, két negyvennyolczas ősz honvéd: *Nagy Sándor* hidvégi református lelkész és *Szabó Sámuel* kolozsvári ref. főgimnáziumi tanár írta és adta ki ezt az érdekes és tanulságos könyvet, mely Háromszék önvédelmi harcát a szemtanuk közvetlenségével, a hazafiúi lelkesedés zománczával bevonva, a történeti hűség igazságával beszéli el.

A munka két nagy részből áll. A «történeti rész»-ben *Nagy Sándor* az önvédelmi harc elözményeit, az agyagfalvi gyűlés történetét, majd a székelység Bem vezérlete alatt véghez vitt hős tetteit, az oroszok ellen vívott 49-iki csatákat beszéli el részint közvetlen tapasztalat, részint a *Nagy Ferencz-féle «Napló»* alapján. Majd a Háromszék önvédelmében részt vett nevezetesebb szereplők rövidebb és hosszabb élet- és jellemrajzai olvashatók, mely utóbbiak közül

nehányat Szabó Sámuel kolozsvári tanár írt. Végül egy külön szakaszban a székely tüzéség első tanítói vannak bemutatva írásban (Szabó S. tollából) és sikerült képekben. — Az «okmánytár»-t tartalmazó második részben (I—CIV lap) az önvédelmi harc levéltárából van közzétéve egy csomó eredeti s itt először kinyomatott okmány. Így pl. Bem tábori levéltárából napiparancsok jegyzőkönyve (1849 febr. 1. — júl. 4.), felterjesztések, tiszti kinevezések (1849. ápr. 16. — aug. 17.), érdemjellel jutalmazottak névsora (1849. ápr. 9. — júl. 4.). Igen érdekesek a Gábor Áronra vonatkozó okmányok: egy levele, emléktárgyai, nyugtatványok stb. A könyvnek ezt a felét nagyobb részben Szabó S. állította össze.

A könyv irodalmi becse a sok eredeti okmány közzététele mellett abban áll, hogy először olvasható benne egész részletességgel szabadságharcunk ama gyönyörű fejezete, mikor Háromszék vitéz népe az odamenekült XII-ik zászlóalj és a Mátyás huszárok ifjaival egyesülten, bámulatos hősiességgel védte magát a rázúdított osztrák ezredék és népfölkelés ellen. Önerejéből löszert és ágyukat teremtett, s lekötötte ellenfelei erejét, kiknek az osztrák fővezérelt rendelkezései szerint már november—december havában Nagyváradon kellett volna lenniök, hogy a Pestről menekülő s a tiszai védvonal mögé vonult magyar sereg szervezkedését, hátulról támadva, megakadályozzák. Ezt a rút megaláztatást, a magyar szabadságharcnak csirájában való elfojtását, gátolta meg Háromszék önvédelmi harcza, s a bátor és leleményes székelységnek ezt a nagy szolgálatát beszéli el a szemtanu közvetlenségével a «Háromszék önvédelmi harcza».

Igen érdekesek továbbá az egyes élet- és jellemrajzok is, melyek között református egyházunk számos lelkésze (Bíró Sándor, Fábrián Dániel, Gödri Ferencz, Nagy Ferencz, maga a könyv szerzője Nagy Sándor stb.) szerepel, s az önvédelem vezetői között találjuk Antos János kecskeméti egyházmegyei gondnokunkat is, mint honvéd alezredest. Mintha föltámadtak volna Attila utódai Csaba királyfi rég alvó hőseivel mintha a hadak útján sietett volna segítségére a keleti bérczek közül alföldi testvéreinek. A bátor székelység, eme honvédő szolgálatával ismét bebizonyította Kossuth jelmondatának idaszágát: «Erdély Magyarország jobb keze».

Ezt a nagy tanulságot hirdeti Nagy Sándor hidvégi lelkész-társunk érdekes könyve: «Háromszék önvédelmi harcza 1848—1849-ben».

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE című nagy munkából Szilágyi Sándor szerkesztésében az Athenaeum kiadásában immár a negyedik kötet látott napvilágot. Az irodalmi kritika valóban csak csodálattal állhat ezen 700 lapra terjedő pompás kötetten szemben, melyben a szembeötlő 44 remek műmelléklet és a 300-nál több szöveggép

ép úgy leköti a szemlélő figyelmét, a mint lebilincseli az olvasót az óriási tudással és remek stílussal megírt szöveg. A hatalmas kötet nemzetünk legfényesebb korszakát, a dicső Hunyadyak korát ismereti, a mikor hazánk hatalmának, műveltségének és gazdaságának fénykorát élte. A műnek ez a része *Fraknói* Vilmos tollából került ki, s négy könyvre osztva tárgyalja a nagyfontosságú korszak történelmét. Az első könyv I. Ulászló uralkodásával foglalkozik a várnai csatáig. A második könyvben Hunyady János kormányzása és V. László uralkodása van ismertetve; a harmadik könyvet, mely egymaga 150 lapra terjed, teljesen Mátyás király uralkodásának szenteli, a negyedikben pedig II. Ulászló és II. Lajos szomorú ország-lását találjuk a végzetes mohácsi vészig. A mű legfényesebb részét az ötödik könyv képezi, melyben hazánk műveltségi állapotát ismereti 1440-től 1526-ig. Ez a 150 lapra terjedő rész oly értékes dolgozat, hogy irodalmunkra nagybecsű nyereségnek kell tekintenünk. Az illusztrációk is ebben a részben a legfényesebbek. Nem kevesebb, mint öt Corvin-Codex nagy szinnyomatú és heliogravure, másolat van benne, s a többi mellékletek és szövegképek is oly gazdagságban váltakoznak, hogy lapozgatása közben valósággal a történelmi kiállítás renaissance-csoportjában képzeljük magunkat. Külső dísz dolgában is vetekedik ez a negyedik kötet a korábban megjelent három elsővel. Az Athenaeum valóban nagyszerű irodalmi emléket állít ezzel a vállalatával a millenniumnak. A kötet ára fűzve 6 forint, díszes kötésben 8 forint, s megrendelhető a kiadó Athenaeumnál.

MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG című mesés könyvből, melyet *Benedek Elek* ír és az Athenaeum ad ki, egyszerre három füzetet (44 - 46.) kaptunk Széchy Gyula szép rajzaival. A most megjelent füzetekben ép úgy megtaláljuk Benedek mesemondó képességeinek általánosan ismert jelességeit, mint az előző füzetekben. Mesék és mondák váltják egymást e füzetekben is s Benedek mesemondó kedve, elevensége a nagy mű végefelé nem hogy lankadna, sőt inkább emelkedni látszik. Az öt kötetre (50 füzetre) tervezett vállalatból még csak négy füzet van hátra. A most kiadott három füzet-ről is elmondhatjuk, hogy úgy irodalmi, mint nyelvi és paedagogiai szempontból becsesek s méltók arra, hogy minden család megszerze. A Magyar Mese- és Mondavilág egy füzetének ára 25 kr., 10 füzetenként előfizetve 2 frt 50 kr., de kapható díszes kötésben is az eddig megjelent négy kötet, kötetenként 3 frtjával a kiadó Athenaeumnál és minden könyvkereskedésben.

b) Külföldi irodalom.

Ritschl, GESAMMELTE AUFSÄTZE. Herausg. von Otto Ritschl. Freiburg i. Br. (Mohr). VII., 247 l. Ára 6 márka.

Ritschl Ottó, a nagyhírű göttingai moráltheologus fia, atyjának a különböző folyóiratokban elszórtan található s ma már kevésbé hozzáférhető értekezéseit egy kötetben közzétette és Ritschl követőire és ellenfeleire nézve egyaránt megközelíthetővé tette.

Az első értekezés *«a látható és láthatatlan egyház»* fogalmairól szól Ritschl szerint e megkülönböztetés tarthatatlan, mivel nem csupán «a külső keresztyénséget» illeti meg a láthatóság predikátuma, hanem az ú. n. benső, szellemi keresztyénséget, «a szentek közösségét» is. Az ige és a sákrámentumok mint «kegyelemeszközök» jeleinél («notae ecclesiae») fogva a lényegi vagy láthatatlan egyház is látható jellegű. E fejtegetésnek abban tökéletesen igaza van, hogy nem a láthatatlanság, hanem az Istenhez és a Krisztushoz való viszony tisztasága és bensősége teszi az egyház lényegi oldalát. Ritschl azt tartja, hogy a látható s a láthatatlan egyház közötti megkülönböztetés Zwingli és Kálvin gondolata s tőlük került ez a «református kovász» a lutheránus dogmatikába. Szerinte e kifejezések nagyon relativ és formai értékűek, s a problémát inkább összekuszálják, mint megoldják. Ez azonban tévedés, mert a látható és láthatatlan egyház megkülönböztetésének helyes értelme van. Láthatatlan az egyházban az isteni örök igazság, az, a mi »nem e világból való«, látható ennek az örök tartalomnak földi megnyilatkozása.

A következő két értekezés *«az egyházjog levezetése az evangéliomi egyházfogalomból»* s *«a lutheri egyház keletkezéséről»* (1869 és 1878) szól. A két értekezés szerves összefüggésben van egymással. Alap gondolata az, hogy Luther reformációját Melanchton vezette át a lutheri partikuláris egyház medrébe.

«A protestantismus kettős alapelvéről» (1876) szóló értekezésben Ritschl historiatlan kimutatja, hogy «e formula épen 50 éves», s reméli, hogy «le is élte magát». E formula sem az egyház fogalmán, sem pedig a keresztyén életideálon be nem igazolható. A hit által való megigazulás elve nem meríti ki az evangéliomi protestantismus «anyagát», s az írás több, mint csak «alaki elve» az evangéliomi keresztyénségnek. Újabban Dorner lépett sorompóba ez elnevezésekért a maga hittanában (1878 s köv.) Ritschl szerint a megigazulás, az írás és az egyház volt az a három sarkalatos alapgondolat, a melyből a reformáció kiindult. Helyesebben tehát hármassal lehetne szólni.

«A synoptikus evangéliomok keletkezéséről» s *«a régebbi dogmatörténet módszeréről»* szóló értekezése zárja be Ritschl érdekes tanul-

mányainak sorozatát. Utóbbi értekezése korszakalkotónak bizonyult, mivel ezzel a dogmatörténet tudományos tárgyalásából kiszorította az ú. n. locális módszert, s meghonosította tán örök időkre a központi érvény-nyel bíró dogmák szerinti tárgyalás módszerét.

Ez előadásokból is kitűnik, hogy Ritschl hatalmas szellemi erő, volt. Sajnos azonban, hogy gazdag történeti ismerete s a theologia tananyagában való óriási tájékozottsága mellett is inkább a peripheriában, mint a dolog centrumában mozog. Az is nagy hibája, hogy a ker. üdvismeret alapjait támadva, veszélyeztette a positiv fejlődést, s a positiv alap háttérbe szorításával magát a ker. alapot s a célt is kétségessé tette.

Sz. M.

Beyschlag. NEUTESTAMENTLICHE THEOLOGIE ODER GESICHTLICHE DARSTELLUNG DER LEHREN JESU UND DES URCHRISTENTHUMS NACH DEN NEUTESTAMENTLICHEN QUELLEN. 2. Bde. 2 Aufl. Halle (Strieen), XXIII, 426. s VIII., 552 l. Ára a két kötetnek 18 márka.

Ez újszövetségi theologia új studium, mely az ó-szövetséggel együtt csak e század első évtizedeiben fejlődött ki. Weisz berlini tanár közkedveltségű tankönyve mellett egyedül a Beyschlagé keltett nagyobb feltűnést. Azt lehet mondani, hogy ez és a «Jézus élete» szerzőnek főműve. Egy hosszú akad. tanpályának rég megérett gyümölcse, melyet örömmel fogadtak tanítványainak ezrei Németországban s azon kívül is.

A mű egészen természetzerűleg a két kötet által is jelzett két részből áll. Az első a synoptikusok, a negyedik evangéliom s az ősapostolok, a második a levelek tanfogalmait ismerteti. A bevezető kérdések után, a melyek tudományunk tárgyával, feladatával, álláspontjával, módszerével s eddigi sporadikus irodalmával foglalkoznak, azonnal a főtárgyra tér át s az isagogikai kérdések tájékoztató előrehocsátásával közelebről «Jézus tanát a synoptikus evangéliomokban» teszi vizsgálódása tárgyává. Főbb pontjai: Istenországa, ember- és Istenfia, a mennyei Atya és a világ, az igazság útja, a messiási üdv, a gyülekezet s a világitélet. Egy ügyes visszapillantás és összefoglalás méltó befejezése e nagy fejezetnek.

A második könyvben Jézusnak a negyedik evangéliomban foglalt tanával foglalkozik a tudós szerző, ki tudvalevőleg ez evangéliom hitelességének egyik legtekintélyesebb védője. A jánosi kérdés — mint a németek nevezik — az újszövetségi kritikának legégetőbb s legjelentékenyebb kérdése, a melyet Beyschlag is könyve elején eléggé részletesen méltányol. Ez evangéliom főbb tanfogalmai: Isten és a világ, Jézus messiási önbizonyítékai, az üdvszerzés s az örök élet. Beható szakavatottsággal, s evangéliomi bensőséggel tud szerző elmélyedni tárgyának főbb spekulatív gondolataiba.

A harmadik könyv az «ősapostoli felfogást» tárgyalja, a melynek forrásai a Cselekedetek könyve, Jakab levele s Péter I. levele. Itt az ősapostoli álláspontot, annak igehirdetését s gyülekezeti életét rajzolja a szerző. Jakab levelének főbb gondolatai: Isten és az ember, az üdv a

Krisztusban, a hit és cselekedetek, a megigazulás s a keresztyén élet, míg Péter I. levelének fejtegetései: az Atyaisten és választott népe, Krisztus személye és szenvedése, a ker. élet s a világítélet evangeliomi eszméi körül forognak. S ezzel végződik az I. kötet.

A II. kötet első könyve Pál apostol tanfoglalmáról szól. Tájékoztató ismertetéssel kezdi Pál életéről, evangelioma keletkezéséről, forrásairól és sajátos jellegéről. Tanfoglalmának ismert főbb darabjai: test és szellem, Ádám és Krisztus, Isten és a világ, az üdvyszerzés ökonomiája, az üdv rendje, az élet a szellemben, a keresztyén gyülekezet s az üdv teljessége.

A következő könyv «az ősapostoli tanalakok Pál befolyása alatt észlelhető további fejlődésével» foglalkozik, s főbb forrásai: a héber levél, a Jelenések könyve, s János apostol levelei. A héber levél szerzőjére, szerkesztésére idejére és tartalmára vonatkozó isagogikai-kritikai megjegyzések után főbb gondolatait így csoportosítja: a szövetség Istene s az ő igérete, istenfia s az újszövetség közvetítője, Krisztus főpapi tisztsége, s az üdv útja és célja. Az Apocalypsis főbb kérdései: ég és föld, Isten bányája, a szentek gyülekezete s a történet végcélja. A mű tartalma, szerkezete és szerzőjére vonatkozó nehézségek elől sem tér ki a szerző. A jánosi levelek főbb eszméi: az egyszülött Isten és a világ, az üdv műve, hit és szeretet, a gyülekezet s annak jövődjének teljessége a negyedik evangéliommal való szerves összefüggésökben föltüntetve.

Végül az utolsó könyv «az általános ker. alapfogalmak»-ról szól a synoptikusok, a Cselekedetek könyve, Juda és Péter második levele, s a pásztori levelek bizonyosságai nyomán. A bibliai helyekről gondosan készített index nagyon megkönnyíti e nagy mű használatát.

Fölhívom Beyschlag e nagy művére illetékes szakköreink szives figyelmét. Előadása vonzó, styla ragyogó. Csak Hase és Luthardt irányát tudom még vele összehasonlítani. A német hagyományos nehézségnek, hosszú mondatfűzésnek s aprózásig menő részletezésnek semmi nyoma a műben. Élvezet ily kalauz nyomán behatolni a könyvek könyvének, az élet forrásának üdvözítő titkaiba. 1891/92. megjelent I. kiadása teljesen elfogyott; II. kiadásában kevés lényeges változtatást mutat. *Sz. M.*

Kirn. AUSGANGSPUNKT UND ZIEL DER EVANGELISCHEN DOGMATIK. Leipzig, (Dörfpling & Franke) 1896.

Kirn a múlt nyáron a baseli theol. fakultásról került Luthardt lipcei tanszékére. Nagyobb irodalmi művekkel eddigelé még nem igen lépett föl, de úgy látjuk, hogy vonzó előadásai mellett e tekintetben is meg fog felelni a hozzá kötött várakozásoknak. Jelzett irata inkább a dogmatika formai oldalára, mint tárgyi kifejtésére fekteti a főszólyt, mi mellett különösen ki kell emelnünk nyelvezetének és dispositójának világosságát. Mindenekelőtt a dogmatika legújabb történeti fejlődésének rajzát adja az egyházi confessionális, a bibliai s a subjectivisticus jellegű dogmatika irányában, a mint ez irányzatokat az erlangeni theologusok, a tübingai bibliai realista Beck, Schleiermacher és Ritschl képviselik. Ezek jellem-

zésében kiemeli, hogy az erlangeni irányzat, Thomasius, Hofmann és Frankkal az élén, helyesen indul ki a keresztyén élet közvetlen tapasztalatából; méltán utal Beck valláserkölcsei álláspontjának benső elvi ellentmondásaira, s ugyancsak kritikailag ismerteti a philosophia befolyását Schleiermacher dogmatikájára, különösen ennek christologiai részére. Végül Ritschnél kimutatja az ingadozást az ember és a világ közötti gyakorlati viszonyinak a meghatározásában, a dogmatikának a világismerettől s a metaphysikától való merev különválasztásában s általában a vallásos ismeretnek s a többi szellemi életnek egyoldalú elkülönítésében. Erre vonatkozólag helyesen mondja Kirn: «nem gondolkozhatunk a materialismus fejével s nem hihetünk a keresztyénség szívével». Fejtegetéseinek eredménye abban foglalható össze, hogy a dogmatika kiinduló pontja a «keresztyén kijelentés története által ébresztett s meghatározott hittapasztalat maga». De e kiinduló ponttal meg van adva a dogmatika célja is egyszersmind. Mert ha a dogmatika, mint üdvtapasztalat és üdvismeret, mindenekelőtt az üdvről szóló tannak mondható, akkor nem állhatunk meg az első positionál, mint Melanchton, hanem keresnünk kell az üdvismeretnek a többi szellemi tartalommal való szoros összefüggését. Ezért a dogmatika célja nem lehet más, mint *maga a keresztyén világnézet* a maga szerves egészében és egységében. E ponton Kirn dogmatikája a liberális Lipsius felfogásával találkozik, a miért is úgy bevezető fejtegetéseivel, mint irata I-ső és II. főrészének végeredményével teljesen egyetértünk. Fejtegetéseit azzal a kívánsággal végzi, hogy az evang. luth. egyház jövődjé szolgáinál annak a meggyőződésnek megérelelésére fog tanári hivatásában törekedni, mely szerint a hit az idők kedvezőtlen voltától teljesen független nyugszik, s egyúttal oly magasztos és egyetemes jellegű, hogy minden értékes szellemi tartalommal a legbensőbb összefüggésbe hozható.

Sz. M.

Strümpell, ABHANDLUNGEN AUS DEM GEBIETE DER ETHIK, DER AESTHETIK UND DER THEOLOGIE. Leipzig, 1895. Ára 4 márka.

Szerző, a nagyhírű lipcsei professor, a német philosophusok nestora s Herbart bölcseletének leghívebb követője, ki Herbart rendszerének tovább fejlesztésére törekedett. Értekezései közül bennünket itt közelebből az érdekel, a mely a philosophia s a theologia és egyház között lévő hamis összefüggésnek földerítését tűzi ki feladatául. Azokkal a Günther és Baader-féle philosophusokkal szemben ugyanis, a kik az egyháznak az ismeretre vonatkozó tekintélyét vitatják s az Istenről való tudást az Istenben vetett hittel azonosítják, tehát a hitnek tulajdonítják a döntő szót, szerző azt hangsúlyozza, hogy az egyházi álláspont s a philosophusnak szabadelvű álláspontja össze nem egyeztethető, vagy más szóval kifejezve: a vallásbölcseletnek teljes elkülönítését kívánja a kijelentés hitén alapuló theológiától. Szerinte az egyház bizonyos morális és vallásos tanokban való megegyezésen, tehát közhiten alapul, miáltal az egyházon a láthatóság a lényeges, s magán viseli a stabilitás elvét. Ezzel szemben

a philosophia a gondolatok küzdelmén s az ezáltal közvetített haladáson alapul. Egyházi theologia és egyházi philosophia tehát ellentétes valami. A ki az egyházi theológiát vallásbölcseletté alakítja át, félreismeri az egyház lényegét, s a ki a philosophiából egyházi theológiát alkot, félreismeri a philosophia lényegét, tehát mindkét tekintetben helytelenül értelmezi a theologia s a philosophia egymáshoz való viszonyát.

Szerzőnek igaza van abban, hogy a Günther-Baader-féle bölcselet helytelenül construálta a természetes értelem s az isteni kijelentés közötti különbséget. De ebből épen nem következik a philosophiának a theológiától való teljes elkülönítése. A theologia s a philosophia tényleg nem különíthető el egymástól, bármennyire hangsúlyozzuk is különben a theologia evangeliomi, természetfeletti jellegét. A theologia a maga tárgyának rendszeres feldolgozásánál a philosophiát nem nélkülözheti. Az a keresztyén ember, a kinek keresztyénsége nem pusztán theoria, hanem az Istennel való életközösség a Krisztushan, a bölcselet legfőbb elvét is hite tárgyává teszi. Sok függ továbbá attól, hogy mit értünk theologia és mit philosophia alatt. Mi az egyházban oly isteni intézményt látunk, mely isteni kijelentésen alapul, s melyet az isteni szellem megvilágosít és megszentel; a theológiát pedig olyan tudománynak tartjuk, a melynek specificus tárgya minden más tudománytól különbségben az isteni kijelentés. Viszont a philosophiában s annak történetében a lét és az ismeret legfőbb elveinek tanát látjuk, a melyben egészen természetszerűleg az élet legfőbb elvének tana, az Istenről szóló tan is helyet foglal. Ép azért csak helyesnek tartjuk, ha a philosophia a maga istenfogalmának tisztább és teljesebb kifejtésénél a többi tudományokkal, névszerint a természettudománnyal s az anthropológiával kölcsönhatásban a theológiához is fordul segítségül. A theologia és philosophia körének teljes elkülönítése teljesen megfelel a tudományok mai szokásos specializálásának, a minek ethikai ellenképe a mai atomistikus társadalom s annak vad concurrentiája és osztálygyűlölete. Az egyes tudományágak kizárólagos mivélése olyannyira sérti ma az universitas literarum fenséges eszméjét, hogy a sok szakstudium miatt elvész az egységes tudomány. Pedig az igazság nem az egyéni nézetek összefüggéstelen chaosa, sőt inkább magának a tudománynak érdeke az, hogy a szakstudiumok belső elvi összefüggésben tartassanak. Ép azért az a nézet, mely a hitet tudással összeegyeztethetetlennek tartja, szükségképen a theológiának mint tudománynak megtagadására vezet. Már pedig a komolyabb ismeretelméleti vizsgálódás is azt mutatja, hogy sem a hit nem fejlődik ki tudás nélkül, sem pedig az üdvtényekről való theologiai tudás nem képzelhető az isteni kijelentésben és az örök kijelentőben vetett hit nélkül.

Mi a theologia s a philosophia összefüggésének titkát a tudományoknak oly organizálásában látjuk, a melyben a philosophia mint az elvek tana fungál s a melyben az egyes tudományágak az egymást tanító és kiegészítő kölcsönhatásnak a viszonyában állanak egymással. *Sz. M.*

Kolde, DIE AUGSBURGISCHE KONFESSION, lateinisch und deutsch, kurz erklärt. Gotha (Perthes) 1896. VIII, 224 l. nagy 8-adrét. Ára 4.50 márka.

Tudtunkkal a közkezdveltségnek örvendő Müller-féle luth. symbolikus könyvgyűjtemény s a Vilmar, Zöckler és Plitt-féle magyarázatok megjelenése óta nem jelent meg oly mű, mely az Augustánával történetkritikai és dogmatikai alapon foglalkoznék. Pedig mindinkább érezzük szükségét annak, hogy ezzel a remek XVI. századbeli evangeliomi hitvallással a theol. semináriumokban mi is tüzetesebben foglalkozzunk. Ennek a szükségnek Kolde kiadása s a hozzá kapcsolt commentálás teljesen megfelel. E kritikai kiadás sorra közli az ág. hitvallás eredeti forrásait, és pedig a marburgi cikkeket a Heppe által kiadott kasseli kéziratból, a swabachi cikkeket a strassburgi városi levéltár eredeti kéziratából, a torgaui cikkeket a Förstemann-féle Urkundenbuch után s a Confutatio a lutheri hitvallásos könyvek Hase-féle régebbi kiadása után. Jól mondja szerző, hogy az Augustana megértéséhez a dogmatikai tekintetben kevésbé méltányolt német editio princeps veendő alapul, a mely az ú. n. dresdai Concordia-könyvből a Müller-féle gyűjteményes kiadásban is helyet foglal. Sajnos, hogy kritikai szövegét máig sem bírjuk, s a Confutatio első alakjának felfedezőjétől várjuk azt mielőbb. Kár, hogy Kolde a sorszámokat nem jelzi, a mi megnehezíti a kezelést s kár, hogy a Confutatio keletkezésével és jelentőségével igen röviden végez. Az Invariata mellett az ú. n. variata Augustana szövegét is közli 1540-ből. Az egyes cikkekhez adott magyarázatai igen talpraesettek, s gondosan használta föl a Vilmar, Zöckler és Plitt-féle magyarázatokat is. A második cikk magyarázatánál, mely az eredendő bűn negatív scholastikus felfogása ellen irányul, az Apologia s a Corpus Ref. megfelelő helyeit is felhasználhatta volna. Az egyház lényegéről szóló hetedik cikknél nem említi kiadó a Ritschl és Frank közötti controversiát a «doctrina evangelii» értelmezéséről. Azt sem találjuk megfelelőnek, hogy a 10-ik cikk csak a maga latin s nem német szövegében volna az ellentábor részéről a transsubstantiatio értelmében magyarázható. A Kolde-féle kiadás bennünket is, kik immár az ágostai hitvallás új magyar fordítását kaptuk a Luther-társaság részéről, igen közelről érdekel, s hiszszük, hogy annak a második kiadása nem fogja mellőzhetni e jeles Luthertudós tárgy- és szövegmagyarázatait. Melegen ajánljuk tehát az illetékes szakkörök szives figyelmébe. Ideje is volna már, hogy többet törődjünk ág. hitv. ev. egyházunk e sarkalatos hivallásával, a melylyel a német egyházi szónokok közül többen prédikáció alakban is foglalkoztak.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. szeptember 1-jétől 30-áig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Alapítványi tőke lefizetés: Breznik János ág. h. e. lyceumi igazgató Selmeczbányán 100 ft, Nagy-Szalontai ev. ref. egyházmegye 100 ft.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1896-ra: Arany László Budapest, dr. Kis Áron Budapest. 1894—96-ra: Ferenczy Gyula ev. ref. lelkész Krassón (80 ft után).

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1896-ra: Rákosi Lajos lukafalvi ev. ref. esperes, Bachát Dániel ág. h. ev. főesperes Budapesten, Bieberauer Richárd Budapesten, Darányi Ignác Budapesten, Fábian Dénes Budapesten, Kasics Péter Budapesten, dr. Kelemen Mór Budapesten, dr. Szehló Kornél Budapesten, özv. Vetsey Sándorné Budapesten, Vámosy Mibály főgymn. igazgató Budapesten, Andrássy Kálmán ev. ref. lelkész Bujon. 1895. évre: Csire István ev. ref. esperes Somogy-Nagy-Bajom, Pálóczi Czinke István ev. ref. lelkész Rimaszombat. 1894—95-re bárándi ev. ref. egyház. 1893, 1894 és 1895-re részlet Thury Etele vámosi ev. ref. lelkész (összesen 12 ft 75 kr.).

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: Arday Janka Dániel zsarnói ev. ref. lelkész, Náményi Pál ügyvéd Tornán, Barna Antal körtvélyesi ev. ref. lelkész, Jávorv Nándor viszlói ev. ref. lelkész, Rác Lajos tanár Sárospatakon. 1894—1896-ra: Kecskeméthy Jenő duna-almási ev. ref. lelkész. 1895-re: Kódi Benő ev. ref. lelkész Ládházán.

Budapest, 1896. október 1.

Bendl Henrik,
pénztáros.

A Társaság 1896. évi kiadványaiból megjelentek és az illető tagoknak megküldettek:

1. **Luthardt:** Előadások a keresztyénség erkölestánáról. Ford. *Csiki Lajos*, revidiálta *Szöts Farkas*. Könyvilletmény az alapító és rendes tagoknak 1896-ra; ára a társaság tagjainak 1 ft, másoknak 1 ft 50 kr.

2. „**Koszorú**“ XXI—XXX. füzet, szerk. *Kecskeméthy István*. Könyvilletmény az alapító tagoknak 1896-ra; ára füzetként 4 kr.

Reklamációk, lakásváltoztatások a titkárhoz (IX., Pipa-utca 23. sz.) intézendők.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s **HORNÝANSZKY V.** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály:** A linczi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel:** Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv,** szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály:** A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán:** Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél:** A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly:** A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István:** A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt:** Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Ára 1 frt 50 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadossalvi pap	4 kr.
A gályarabok története	4 >	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 >
A Barkóék árvája	4 >	A vasárnap megünnepléséről	8 >
Avizözön. Légy hív mind halálig	4 >	Két püspök anyja	4 >
Bethlen Gábor fejedelem	4 >	Névtelen hősök }	4 >
A talált gyermek	4 >	Ilonka	4 >
Huszár Gál	4 >	Egy öngyilkosjelölt	4 >
A vége jó, minden jó }	6 >	Egy eltépett biblialevél }	4 >
Az igaz és hamis gyöngy }	6 >	Földi mennyország }	4 >
Dévai Biró Máttyás	4 >	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 >
Testamentom	4 >		
A bibliás asszony	4 >		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 >
Aranka története	4 >	Jó az Isten	4 >
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 >	A képviselő úr beszámolója	4 >
A Lórántffyak	4 >	A «kék golya» családja	4 >
Az új bíró. Ötödik parancsolat	4 >	A mi hitünk	4 >

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: Hornyánszky Viktor könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetők.

A M. Prot. Irodalmi Társaság vallás-erkölcsi felolvasásai czímen következő munkák jelentek meg:

- I. **Dr. Pulszky Á.:** A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán:** Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek:** A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla:** Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly:** A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :

1. Az erdélyi fejedelmek viszonya a prot. egyházakhoz. *Pokoly József.* 546
2. Az 1791. évi budai zsinat naplója. *Révész Kálmán.* 562
3. Adalékok Simándi B. Mihály életéhez. *Földváry László.* 577

II. IRODALMI SZEMLÉ :

a) Hazai irodalom :

1. Az első magyar újtestamentum 1536-ból. *Dr. Rupp Kornél.* 591
2. Szabó Aladár: Uj óramutató. *S-s.* 599
3. Ádám G. és Joó I.: A nagykőrösi főgimnázium története. *S-s.* 602

b) Külföldi irodalom :

- Frank: Geschichte und Kritik der neueren Theologie. *Sz. M.* 605

A magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények, valamint a reklamációk és lakásváltoztatások *Szöts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-utca 23), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendőek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtatványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. Pártfogók legalább 500 frtot, alapítók pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. Rendes tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; pártolók azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. Segélyezők azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK VISZONYA A PROTESTÁNS EGYHÁZAKHOZ.

Üdvözítőnknek az egyház külső szervezetére vonatkozó nyilatkozatai, az új-testamentom tanúsága szerint, egyedül a kulcsok hatalmát és ennek gyakorlását érintik (Máté 16, 18. s 18, 17.). Az apostoli korszakban, a kulcsok hatalmának gyakorlásán kívül, a szegényügynek gondozása járul még az egyház szervezetének alapjához (Csel. 6, 3—6.), sőt már itt meg vannak nyomai az igehirdető tisztség állandosításának is (I. Tim. 3, 2. Tit. 1, 9.), a mire a második századtól fogva külön személyeket alkalmaznak. A Kr. u. III. században az áldozat és áldozárság eszméje közkeletűvé, szinte dogmává válván, ezen eszme s a rajta felépült papirend fogalmában a római egyház hierarchikus szervezetének alapjai meg voltak vetve. Nagy Konstantin kora az egyházat már a hierarchia útján találta és a mint államegyházzá tette, attól a pillanattól fogva az egyháznak nem volt fontosabb, nem állandóbb feladata, mint államjogi helyzetének kérdésével foglalkozni.

Több, mint tizenkétszáz esztendőn keresztül ez a kérdés emészti fel az egyháznak legjobb erőit, irányítja működését. És midőn így az egyház belső karakterének elibe helyezvén a külsőt, a Krisztus és az ő szentei között fennálló élő, organikus szervezet helyett egy mechanikus gépezetet teremt, az emberiség civilisatióját, a régen elhagyott művelődési fokozatok új alakban való felköltésével, visszafelé vezeti. Innen van az, hogy a római egyház ezer esztendőn keresztül alig bír a keresztyénység szellemi és erkölcsi kincseinek felhasználásából előállott eredmények közül a középkori barbár népek megszelidítésén

kivül egyebet felmutatni. A keresztyénség nagy vallási igazságai ellenben, a helyett, hogy a pogányságot meggyőzték és eltörölték volna, annak az egyháznak a kezeiben, pogány elemekkel vegyülve, páratlan tökéletességük magaslatáról aláhanyatolva, valódi krisztusi karakteröket elvesztették.

A reformáció, midőn a keresztyénséget a Krisztussal való közösségbe helyezte vissza, összetörte az egyház külső organismusának oly nagyra becsült alkotmányát, melynek legnagyobb vonzereje egyedül üdvözítő voltának hirdetésében állott. A reformátorok egyháza a Krisztus szentjeinek közössége levén, Cyprián híres mondása: «a kinek az egyház nem anyja, annak az Isten nem atyja» értelmetlen phrásissá sülyedt, mert az üdvösség nem valamely külső szervezethez való tartozástól, hanem attól tétetik függővé, hogy be van-e oltva valaki ama mennyei szőlőtőbe.

Az egyház ezen, bibliai alapon egyedül helyes felfogásának egyik legnevezetesebb következménye az lett, hogy az egyház külső szervezetének kérdése elveszítette főfő fontosságát és ha épen az adiaphorák közé nem soroltatott is, mégis csak időleges megítélés szempontja alá jutott, vagyis a tényleges viszonyok szerint alakult a protestáns egyház szervezete.

A szervezkedés legegyszerűbb módja az volt, hogy az új egyház a réginek külső formáiban maradt meg, bár az egyháztól való régi felfogást kisebb vagy nagyobb mértékben elvetette s intézményeit ehhez képest kevésbé vagy inkább módosította, a mi főleg egységes államban és akkor történhetett sikerrel, ha az uralkodó s kormánya is hozzá csatlakozott. Így történt ez Angliában, Svédországban, Erdélyben stb. A másik, szintén elég egyszerű módot a németországi evangélikusok követték az egyházi szervezetben, kik a kulcsok hatalmának kezelését s az ige hirdetését a gyülekezetre, illetőleg ennek lelkészére bízták, minden egyéb szervezeti részét az egyháznak beleolvasztották az állami kormányzatba. A harmadik eljárást a svájci reformáció mutatja, mely demokratikus alapon szervezett egyházalkotmányi tervetét aristokratikusra változtatá ugyan a gyakorlati kivetelnél, de mikor az egyházi és állami hatásköröket egymástól élesen elkülönítette, amarra egy új,

sajátos szervezetet hozott létre, t. i. a presbyteriumot. A presbyterialis egyházalkotmányt a református egyházak mindenütt sikerrel használták, hol az államforma köztársasági volt, vagy erős nemességre és polgári osztályra támaszkodhattak, végre ott, hol maga az állami főhatalom ellenséges állást foglalt el az új egyházzal szemben.

A három mód közül az utóbbi áll a fejlettség legmagasabb fokán s a protestáns egyházak mind e felé törekednek, sőt a benne lefektetett alapelv, t. i. az egyházi és állami hatásköröknek egymástól való elválasztása, mely mellett az állam azért épen nem közönyös a határain belől élő egyházakkal szemben, újabb időben az állami egyházpolitikának is kedvencz eszméje és a jelek után ítelve — több sikerre is van kilátása, mint a «szabad egyház a szabad államban» jelszóról ismert másik cultuspolitikai irányzatnak.

A mint az alábbiakból ki fog tűnni, az erdélyi protestáns egyházak egyelőre nem követték a fejlődésnek természetes menetét az egyházalkotmány terén, hanem a római egyháztól átöröklött formák után a consistorialis rendszernek megfelelő szervezetet vettek fel, a mit egész a legújabb időkig némi változtatásokkal fentartottak.

Az erdélyi r. kath. egyház a XVI. század első felében, mintegy észrevétlenül vált protestánsná. Minthogy ez idő legkritikusabb részében, a 40-es években, önálló fejedelem nem volt, a helytartó figyelmét és erejét a politikai helyzet nagyon is lekötve tartotta, a régi egyház formában fennállott, de tartalomban mássá lett, protestánsná változott. Így aztán, midőn az ötvenes évek második felében tényleg protestánsná lett az államkormány is, az egyház nyíltan lépett fel a régi formába öltözött új hitvallással.

Ez időtől fogva a vallásügy kiváló fontosságra tesz szert, mint az országgyűlési határozatok tárgya, de másfelől azon körülménynél fogva, hogy II. János maga is protestáns volt, trónraléptétől kezdve, az államkormányzásban is tekintélyes szerep jutott a vallásügyeknek. A vallásügyekbe való állami törvényhozási beavatkozás az állam jól felfogott önértékében történt, szabályozni kellvén ama függő viszonyokat, melyek

a hitvallás változtatásával előállottak. Ez tehát elkerülhetetlenül szükséges volt. Nem mondhatjuk ugyan ezt az egyházkormányzatra gyakorolt állami befolyásról, a mi p. o. a svájcei szervezet mellett nem fordulhatott volna elő, de itt Erdélyben elő kellett fordulnia, mert az egyház, épen külső formájának változatlan voltánál fogva még akkor is a fejedelem jus patronatusa alatt állott, mikor már tényleg nem volt római katolikus. I. János király birta és gyakorolta a magyar koronával járó apostoli királyi jogokat és utódjára, fiára, az «electus rex»-re örökség gyanánt hagyta ezt is. Izabella, fia kiskorúsága idejében, ugyanazon jogokat gyakorolja. Minthogy legelőször a szászoknál jutott diadalra a reformáció, itt láthatjuk leginkább, hogy minő viszonyban tudta magát a fejedelem az új egyházzal szemben, még pedig annál jobban kitűnik ez, minthogy a szász egyházak tartották meg legteljesebben a régi formákat. Így láthatjuk, hogy a fejedelem az új egyházat jogaiban védi ép úgy, mintha a régi volna. P. o. János király 1539. december 10-én Budán kiadott patentalis levelében megtiltja a szász hét és két szék tisztjeinek, hogy a szász papok jogait, biráskodását, fenyegetés által vagy tetteleg akadályozzák.¹ Izabella 1550-ben is úgy tekinti őket, mintha római katolikusok lennének, midőn ez év február 11-én, Kolozsvárt kiadott oltalom-levelében a beszterezei káptalan lelkészsége jogait, szabadalmait védi.² Tehát

¹ Ezen rendeletét «ex debito Regiminis nostri officio» — mint maga mondja — adja ki és ezen officiumnál fogva — folytatja tovább — «de speciali fauore et gratia debeamus intendere defensionem Jurium jurisdictionum et quarumcunque libertatum ministrorum Dei et eius Ecclesiae, de patrocínio Regie suffulti, ad Dei obsequium et Religionis augmentum, magis ac magis incitentur. Nolumusque, sicut neque licet, Eorum jura, et observatas consuetudines quoquo modo infringi» etc. (Teutsch: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1862. I. Theil 155. l.)

² A levél a következőket mondja: «volentes eosdem in antiquis suis juribus, privilegiis et libertatibus, a divis (ut praemissum est) Regibus, Reverendissimisque Episcopis Transsilvanis eisdem indultis et concessis, conservare et manutenere, ipsaque indulta et privilegia, rite ac legitime emanata confirmare, imo conservamus, manutenemus et confirmamus praesentium per vigorem» (u. o. 159. l.).

egyáltalában nincs nyoma annak, hogy már evangélikus egyház él a káptalanban, hanem olybá tekintetik, mintha hitét nem is változtatta volna.

Csakugyan az egyház külsőleg nem is változik. Fenmarad 1557-ig a püspökség, javaival együtt, bár Statileo halála után Izabella kormányzása alatt mindig betöltetlen volt; fenmarad a gyulafehérvári káptalan, habár egyes tagjai, p. o. Csáky Mihály, a későbbi kancellár, Károlyi Sebestyén, szászvárosi pap stb. protestánsok is; fenmaradnak a szász decanatusok és a magyar és székely archidiaconatusok, jóllehet eme testületek kebelén belől alig van már valami a régi hitből. A változást leginkább a superintendenseknek feltűnte mutatja, különben minden a réginek látszik. Úgy hogy midőn az 1557. tordai országgyűlés egyetemes, azaz nemzeti zsinat tartására (Generalem seu Nationalem Synodum instituere) határozza el magát, úgy tűnik fel, mintha az ideiglenesen üresedésben levő püspöki szék helyett intézkednék. Csakhogy már eme zsinatnál is kiténik, hogy az azt elrendelő főhatóság több, mint püspöki joggal bír, mert ez csupán synodus dioecesanat tarthat, amaz pedig generalis seu nationalis synodust hív egybe, hova a dioecesis Albensis főesperességein és decanatusain kívül a régi Milkoviai püspöki megyéhez tartozó székely és szász esperességek képviselői is megjelentek.

E zsinat összehívása országgyűlési határozat folytán történvén, még itt nem tűnik ki, hogy maga a fejedelem minő szerepet vindikál magának az új egyházzal szemben. Fentebb annyit már láttunk, hogy a fejedelmi jus patronatus, mint jus reservatum fennáll a prot. egyház irányában is, csak hogy e jog határainál sem a fejedelem, sem az új egyház nem állapodhattak meg. A fejedelem a püspöki és káptalani javak saecularisatioja óta magát egészen a püspök egyház-kormányzó hatalma örökösének tekintette s mint ilyen bírja és szigorúan fentartja a taxa mellett beiktatandó lelkészek «confirmatio»-jának jogát (Urkundenbuch II. 7. l.), valamint a zsinat-összehívási jogot is (u. o.). Az új egyház ellenben nem lehetett kibékülve azzal, hogy a superintendensi hivatalt a fejedelem épen úgy töltse be kinevezés útján, mint a hogyan eddig betöltte a püs-

pökit, legfeljebb a már megválasztott superintendens megerősítésére terjedhetett ki szerinte a fejedelem hatalma.

A fejedelemség területén már az ötvenes években (1551—1560.) három superintendenssel, tehát ugyanannyi superintendentiával is találkozunk a protestáns egyházaknál. Azon kívül vannak még nagy számmal római katolikusok is a székelyföldön, sőt a secularisatióig a fejérvári káptalan is fennáll. Hogy ezen egyházi főhatóságok közül a káptalan tagjai és a sepsi, illetőleg kézdi és csiki főesperesek fejedelmi kinevezés útján jutottak hivatalukba, az bizonyos. Ellenben a protestáns superintendensek beállításáról, a Hebler, szász superintendensén kívül alig tudunk valamit. Az 1557. június 13-ikán Kolozsvárt tartott zsinaton Boldi Sebestyén mester, bélteki lelkész és alsó-pannoniai superintendens, Hebler Mátyás szebeni lelkész és az erdélyi szász nemzet superintendense, Dávid Ferencz kolozsvári lelkész, Krisztus magyar nemzetbeli egyházainak superintendense írnak a hozott Consensusnak alá több szász capitulum dékánjaival és egy székely s több magyar főesperessel együtt. A három superintendens közül csupán Heblernek a megválasztásáról és hivatalba lépéséről tudunk biztos adatokat felmutatni, t. i., hogy ő az 1557. jan. 13. Szebenben tartott szász evangélikus zsinaton, a káptalanok képviselői által választatott meg és 1558-ban nyerte a fejedelmi megerősítést. (Urkundenbuch I. 167. 8.)

A megerősítő okmányt — fájdalom — nem bírjuk eredetiben, hanem csak egy későbbkori leírásban, melynek hitelességéhez annál inkább szó fér, mert benne a superintendens neve elő sem fordul s dátuma is hiányos. Azonban ezek által még nincs kizárva ez okmány hiteles volta, a mi mellett viszont a keletben említett év körüli események, (p. o. hogy püspök nem volt, hogy a sacramentáriusok naponként szaporodó eretnoksége felburjándzott stb.) mint erősítő tanúk hozhatók fel.

Az okmány legérdekesebb kitétele az, a mivel a királyné megindokolja a superintendens megerősítését. Ugyanis, minthogy alattvalóira gondot tartozik viselni, azért kötelességének ismeri azt is, hogy az egyházakat, a melyeknek jelenben ugyanis se püspökük, se érsekük, megoltalmazza még a schisma ellen is.

Tehát az uralkodó gondja eddig, míg az egyháznak püspökei voltak, csupán az egyház külső állapotának, javainak, jogainak megvédésére irányult, most ellenben még az igaz hit védelme is, a schisma el'ávolítása is az uralkodó kötelessége és épen ezért erősíti meg a szász egyházak elválasztott superintendensét. A következő szavak:¹ úgy tüntetik fel a királyné gondolkozását, hogy ő magát mindenben az »episcopatus« örökösének tartja. Ő a jus episcopatus birtokosa s országának szász nemzetiségű alattvalói felett ezen jog tényleges gyakorlását az ezek által választott superintendensre bízta. A superintendens s a melléje rendelt szebeni káptalan pedig mintegy érseki jurisdictionióval bír, a kik elébe oda tartoznak az összes egyházi vonatkozású ügyek.² Az egész okmányból azon zavar képe tűnik előnkbe, mely az új helyzet következtében előállott az által, hogy az új egyházat, mint egyszerűen a régi folytatását és örökösét kívánták tekinteni, de a régi egyházi főhatóságot, a püspököt és érsekit megszüntetvén, nem tudták megállapítani, hogy ezek jogköréből mennyi szálljon a fejedelemre, mennyi magára az egyházra vissza. A superintendens jogköre kiterjed a lelkészek ordinatiójára, az egyházi ügyek ellátására, az eretnekségek megítélésére és eme jogaiban »juxta canones Ecclesiae veteres« jár el. Az új helyzet képe tehát az volna, hogy az összes egyházi ügyek elintézésére hivatott superintendens, a kinek superintendensi kerülete azonban jóval kisebb, mint a katolikus püspök megyéje volt, nem a beneficiumaiba való beiktatást, az ezek élvezetére való kineveztetést, hanem magát a tisztet veszi a fejedelemtől, a kire átszállott a püspöki javak-

¹ «Muneris etiam nostri existimaverimus ecclesias in hoc regno nostro Transylvaniae fundatas, et earum Pastores et Ministros Praelato Archiepiscopo videlicet et Episcopo carentes in nostram tutelam recipere».

² Az okmány eme szavai: «Dantes eidem unacum Capitulo Cibini tamquam Jurisdictioni Archiepiscopali, plenam protestatem» etc. alig érthetők, mert bár úgy az erdélyi püspökség — a secularisatio által — mint a kalocsai érsekség, mely alá ama püspökség tartozott — a török hódítás következtében — megszűnt, azért a királynénak csakis az előbbi felett lehetett rendelkezési joga. Másfelől a szebeni káptalan az esztergomi érsekség alá tartozván, erre nézve nem állhatott fenn a fentebbi nyilatkozat, hogy «Archiepiscopo carente».

kal együtt a püspöki joghatóság is. A superintendensi hivatalnak a betöltése annyiban megy változáson keresztül, hogy míg a fejedelem a római katolikus püspököt «*ius patronatus*»-ánál fogva kinevezte az egyházi javadalom élvezésére, a ki azután a pápától kinyervén a *praeconisatiót*, a teljes püspöki jogoknak birtokába lép: addig a protestáns superintendens az egyháziak által választatva, a fejedelemtől nyert megerősítés — *quasi praeconisatio* — után bírja azon jogokat, melyek a megváltozott viszonyok között a fejedelmet illetik az egyház körül. A megerősítés nem szükségképeni előzménye a superintendensi jogok gyakorlásának oly értelemben, hogy a míg azt ki nem nyerte, ezt nem is gyakorolhatja a superintendens, mert p. o. Hebler 1557 januariusában választatik superintendenssé és csak 1558-ban erősítették meg, de azért már az őt megválasztó gyűlés alkalmával is ordinál,¹ hanem igenis szükséges azért, hogy úgy maga a superintendens az ő hivatalában, mint azon cselekvényei, melynek érvényessége a világi forumok előtt is szóba jöhet, illetőleg a melyeknek véghezvívéséhez a világi hatóságok támogatására is szükség van, a kellő segélyben és elismerésben részesüljenek.

A régi gyulafejevári dioecesis három részre szakadt, három superintendens elnöklete, illetőleg kormányzása alatt. E szétválás politikai színezetű, mert elsőben a szászok válnak külön a magyaroktól és székelyektől, azután a magyarok és székelyek csoportosulnak két superintendens körül, kik, közül az egyik az erdélyi fejedelemség partiumbeli területén lakó protestánsok egyházi feje, a másik pedig a tulajdonképeni Erdély magyar és székely nemzetiségű protestánsainak egyházi ügyeit igazgatja; amannak a tiszántúli, ennek az erdélyi superintendensia a «*püspöki megyéje*».

Az erdélyi szász superintendensia alapja már 1545-ben a Medgyesen tartott zsinattal le van rakva, a mikor ugyanis a gyulafejevári és a milkoviai dioecesishez tartozó szász káptalanok egyesültek. A tiszántúli és erdélyi magyar superintendensia csak később alakulnak ki. Az erdélyi magyar és székely egyházak között egészen 1557-ig nem találunk nyomára a szervezkedésnek, hanem az ezen év június 13-ikán tartott

¹ Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde A. F. Bd. III. S. 356.

kolozsvári zsinaton egyszerre készen áll előttünk a superintendia s superintendensi hivatal. A tiszántúl már 1545., 1555-ben tartott erdődi, 1552-iki beregszászi, 1552-iki ladányi, 1554., 1555-iki óvári, végre az 1549., 1550-ben tartott temesvári zsinatok, mintegy előkészítik a superintendia megalakulását, de — mint a jelek mutatják — ezek mind csak locais zsinatok voltak, csak kisebb körre terjedt ki rendelkezésök. Sőt az ötvenes években még semmi nyoma sincs annak, hogy eme nagy területből, hol ezek a zsinatok tartattak, valaha egy superintendia legyen. 1557-ben Boldi Sebestyénnel csak a szilágyi és szatmári főesperesség van képviselve, tehát a gyulafejérvári püspöki megye magyarországi főesperességei.

Hogy e két superintendens joghatóságát, fejedelmi megerősítés mellett gyakorolta-e, vagy nem: arra nézve nincsenek emlékek. Az alsó-pannoniai egyháznak superintendensére nézve nem is látszik valószínűnek, hogy ő fejedelmi megerősítést nyert volna, mert ez a fejedelmi jog aligha enyészett volna el a későbbi multban. Azonban az erdélyi superintendens valószínűleg nyert ily megerősítést. Nincs ugyan erről emlékezés, de következtethetjük abból, hogy később ez a megerősítés általános szokássá lett.

Izabella halála után János Zsigmond nagyobb érdeklődést mutatott az egyház ügyei iránt. Részt vett a különböző hitvitákban, befolyást gyakorolt az egyházkormányzásra is.

A szász papok — mint említve volt már — fejedelmi jóváhagyás mellett iktattathattak hivatalukba, a minnek oka az volt, hogy a régente szokásos és a püspöknek járó beiktatási taxa, mint püspöki jövedelemforrás, a saecularisatio után a fejedelmi kincstárra háramlott. Ezért a megerősítés végett való jelentkezést a fejedelmek soha el nem engedték. Ezen megerősítésből következett aztán az, hogy minden egyes szász evangélikus gyülekezet úgy tekintetett, mintha a fejedelem magánpatronátusa alatt állott volna; majd oda is formulázták, hogy az országban levő minden egyes gyülekezet felett patronusi jogot gyakorol a fejedelem. Így p. o. János Zsigmond 1560. február 7-én Gyulafejérvárott kelt levelében, melylyel Tortschner Mátyást a dipsei plebániában, minekutána neki Geréb András és Gerbi Imre diprei lakosok által praesentáltatott, megerősíti, azt mondja, hogy ő ezt királyi patronátusi jogánál fogva (*«Auctoritate jurispatronatus nostri Regii, quod in omnibus ecclesiis regni nostri habemus»*) teszi. De a valóságban a magyar és székely parochiák plebánusai nem szorultak ily külön megerősítésre, ezek egyházai felett tehát ily jus patronatus nem gyakoroltatott. Ennek pedig egyszerű magyarázata az, hogy a magyar és székely

kely egyházak sohasem bírták az egész tizedet, mint a szászoknak legtöbb parochiája. A szászok a II. András-féle privilegiumnál fogva azon jogot is nyerték, hogy a tizedet ne a püspöknek, hanem saját plebánusaiknak fizessék. Így aztán a secularisatiókor a fejedelem tőlök nem is nyert tizedet és a mennyiben az Andreanumot megerősítette, olybá volt tekinthető, mint a ki a szászok parochusainak a tized három quartáját a fiscuséból adja s így minden egyházközség fentartásához hozzájárulván, mindenik felett patronatust élvez. Minthogy a szász papok így élvezetében maradtak az egész tizednek, kötelesek voltak nemcsak az évi cathedaticumot (censum sancti Martini) fizetni, hanem a taxa confirmationis-t is.

A census cathedasticust az országgyűlés 1565-ben a magyar és székely protestáns lelkészeknek elengedte, azonban a dézsma élvezetében megmaradt szászok és «a pápások, miért hogy az ő régi jövedelmek épen megtartatnak s öreg misékből, keresztjáróból, purgatoriumból, lelkeknek megszabadításából, bucsújárásból és érdemek osztogatásából és efféle érdemek gyűjtéséből tartozzanak a cathedaticumot régi szokás szerint megadni». (Szilágyi S. «Erdélyi országgyűlési emlékek» II. kötet 289. lap.)

Az egyházkormányzatra gyakorolt fejedelmi befolyás a leg-erősebben az 1564-iki enyedi zsinaton tűnik ki. A zsinat az 1564. januáriusi segesvári országgyűlés értelmében hivatott össze. A fejedelem az országgyűlés akaratából képviselőjéül («in persona sua regia») Blandratát, udvari orvosát, ezt a derék tudós és a szent dolgokban jártas férfiút («virum gravem, eruditum et in sacris literis non mediocriter versatum») küldé a zsinatra,¹ hogy az úrvacsora feletti hitvillongásokat lehetőleg mérsékelje.

Az enyedi zsinat első tárgya a fejedelmi credentiaლის bemutatása után Alesius Dénes superintendensnek hivatalából való letétele volt, illetőleg meghallgatása annak a fejedelmi leiratnak, melylyel Alesius hivatalától megfosztatott.

Fájdalom, nem ismerjük ma a fejedelem ezen iratát és így nem tudjuk az okát sem elképzelni annak, hogy a fejedelem miért nyult ennyire bele az egyház beléletébe. Alesius 1559 óta volt a magyarajkú lutheránusoknak superintendense, a mely tisztre az aug. 14-én tartott medgyesi zsinaton választatott meg (Urkundenbuch II. 22. l.). Mint superintendens, a fejedelemnek

¹ «Ut colloquiis et dissidiis de coena domini conciliandis intersit et universas rixas, inciviles tumultus et dissensiones in ipsa synodo pro viribus sedare et compescere studeat». (Urkundenbuch I. 186.)

is udvari papja lett és János Zsigmond előtt nagy kegyben állott, annyira, hogy 1563-ban «in profesto Ascensionis D.» Gyulaféhérvárt kelt adománylevelével jószágot ad neki (Bod: Smirnai szent Polikarpus 17. l.). Így azt sem lehet gondolnunk, hogy talán a kellő megerősítés hiánya miatt tette le a fejedelem, de másfelől azt sem, hogy így magyar superintendens nélkül könnyebben lehet az úrvacsorája kérdésében dönteni, mert már másnap, az Alesius letétele után, Dávid Ferenc superintendenssé választatott és az ő megválasztatása előre is kizárta, hogy a két fél között ebben a fontos kérdésben meg egyezés jöhessen létre. Annál inkább feltűnő a fejedelem rendelete, mert egyházunk történetében párja nincs ez eljárásnak, hogy minden megfelelő előzmények nélkül egy superintendens-t a fejedelem elmozdítson hivatalából.

Különben a fejedelemnek mindenütt ott van a keze az egyházi élet mezején, és nem tartja magát a jus circa sacra határához, hanem — a mi különben is érthető e kor jelleméből — a jus in sacris terén is vezérszerepet visz. Már az 1561-iki Medgyesen tartott zsinat után, midőn nem sikerült a kálvini és lutheri irány híveit kibékíteni, fellép és a zsinat megállapodásait levél kíséretében küldi meg többek között a szász választófejedelemnek, Ágostonnak is (Történelmi Tár 1878. 471—472. l.). E levelében még az evangélikus egyház álláspontján van, valamint 1563. november 22-én Gyulaféjérvárott kelt, s a szász nemzeti egyetem kérésére a szász evang. zsinathoz intézett rendeletében is, a melylyel eltiltja őket attól, hogy egyházi szokásaikban változást eszközöljenek, a mit már némelyek megkíséreltek. Ez okmány indokolásában mondja, hogy miképen Izabella, úgy ő is uralkodási kötelességének tartja az egyházi egységnek megőrzését.¹ Természetes azonban, hogy a hol a fejedelem meggyőződése is folyton változott, ott hitettségét megtartani nem lehetett, hanem kénytelen volt a fejedelem azon egyház számára is létjogot engedni, a melyhez ő maga is újabban csatlakozott, és egyúttal a régieket és az azokhoz csatlakozókat is meg kellett szabadságukban védelmezni. Idővel, az unitarismus feltűnté óta, maga is megjelenik a hitvitákon, p. o. az 1568-iki gyulaféhérvárin, az 1569-iki nagyváradin, az 1571-iki székelyvásárhelyin. Midőn az eredetileg Tordára kitűzött vita helyéül 1568-ban Gyulaféjérvárt jelöli ki, e levelében a szász generál-dékánnak azt írja, hogy az ügy méltóságára való tekintetből s azért teszi ezt,

¹ «Nostrī muneris esse duximus autas earum (scil. dissensionum) ne in ecclesiis etiam saxonis, sicut in plerisque aliis scandala parent, mature precidere» (Urkundenbuch I. 185. l.).

mert személyesen részt akar venni a zsinaton.¹ Az ő személyes részvétele e vitákon és itteni nyilatkozatai kétségtelenné tevén unitárius érzelmét, példájával az unitarizmus diadalát biztosította. Vallásos türelmetlenségének nagyobb jelét csakis unitárius korában adta, midőn a székelyvásárhelyi országgyűléstől azt kívánta, hogy a kik az unitarizmust szidalmazni merik, azokat meg lehessen büntetni.²

János Zsigmond kétségtelenül páratlanul áll Európa fejedelmei között vallásváltoztatás szempontjából és épen az ő vallásváltoztatásaiban van megadva annak a kulcsa, hogy emelkedhetett Erdély a vallási türelem olyan fokára, a milyet már 1571-ben felmutat. Távol áll tőlünk, hogy a négy religio recipiálását a fejedelem és az országrendek valamelyes rendkívüli fenkölt gondolkozásában, felvilágosultságában keressük és találjuk meg, hanem úgy tekintjük, mint lélektani és politikai szükségességet. Egy erőteljes, határozott jellemű és meggyőződésű fejedelem alatt ez időben lehetetlenség volt a recipiált vallások rendszere mindaddig, míg valamely külső erőszak azt meg nem honosította. Minden vallásfelekezethen sokkal nagyobb volt a kizárólagosság, sem hogy testvérfelekezetet könnyen szívelt volna. Azonban ha személyes érdemeül a négy religio recipiálását neki nem tudjuk is be, de az kétségtelen, hogy maga a tény az ő uralkodása idejéhez fűződik.

A következő három fejedelem, a Báthoriak: István, Kristóf és Zsigmond római katolikusok. Az ő uralkodásuk alatt tűnik ki, hogy Erdélyben a protestáns egyházak alkotmánya nem territorialis, sőt egyáltalában nem is consistorialis. A fejedelem a négy recipiált egyház között azok felibe helyeztetett a törvény által s ha a maga vallásának leginkább kedvezett is, a többivel szemben, mint uralkodó, a jus circa sacra határain kellett maradnia. Igaz ugyan, hogy többször átléptek eme határon, hogy Báthori István és Kristóf az unitáriusok ellen erőteljesen, sőt kiméletlenül lépnek fel, Báthori Zsigmond pedig a recepta religiók rendszerét a r. katolikus egyházra nézve religio dominans s a többiekre nézve a religio tolerata színvonalára akarta süllyeszteni, de másfelől tekintettel arra, hogy az unitarizmus elleni fellépést ezek túlzásai is indokolták, Báthori Zsig-

¹ «Verum ut res tanta cum maiori reverentia et dignitate causae et religionis transigatur, statuimus ad eundem diem tertium Martii non Thordae, sed in civitate nostra Alba Julia synodum celebrari facere et illi nos quoque personaliter interesse». (Urkundenbuch I. 193. l.)

² «Quod se universi ordines et praesertim nobilitas ac principes viri magno assensu negarunt permissuros» Forgách Ferencz: Commentarii. 1866. 457. l.

mond törekvései pedig siker nélkül maradtak: azt mondhatjuk, hogy Erdély az uralkodó vallás eszméjétől a legújabb időkig soha sem állott távolabb, mint a Báthoriak alatt. János Zsigmond idejében a fejedelem vallása praedominans volt mindig, a XVII. században a református, a XVIII-ikban a r. katolikus foglalta el az első helyet. Nem egyébben, hanem azon körülményben van e tünemény magyarázatának kulcsa, hogy a fejedelmek egyháza oly jelentéktelen volt, hogy még hosszas ápolás után sem emelkedhetett fel a protestáns egyházak erejének és jelentőségének színvonalára. A r. katolikus egyház nem lehetett uralkodó, a többiek közül pedig a fejedelmeknek egyiket sem állott érdekükben a másik kettő fölé felemelni.

Hogy Báthori István és Kristóf mindenik protestáns egyház iránt egyenletesen mért, azt úgy a kedvezményekből, mint a terhekből megláthatjuk. Báthori István esküjében fogadta, hogy «ez országot és Magyarországbeli vármegyéket kyket az mi meg holt kegyelmes Vrunck býrt, teorvenyekbe Zabadsagokba es religiojokba meg nem háborítom». (Erd. orsz. gyűl. Eml. II. 459 l.) s ennek megfelelőleg 1572 júl. 4-én Gyulafejérvárott kelt levelében, Ungler Lukács, Calvinus Mátyás s Auner János, evang. superintendens, general-dékán és szebeni plebánus kérelmére az ágostai hitvallás kizárólagos jogosultságát a szász földre nézve helyben hagyja és inti a politikai eljárásokat, hogy ennek gyakorlása s a régi egyházi szokások követésében a lelkészeket ne háborgassák. 1572-ben zsinatra hívja fel a szász egyháziakat, hogy maguknak az elhunyt Hebler helyére új szuperintendenset válasszanak s a zsinaton magát Alesius által képviselteti s az elválasztott Ungler Lukácsot 1572. júl. 4-én megerősíti superintendensi hivatalában. (Urkundenbuch I. 204—209. l.) 1573. nov. 10-diki rendeletében megtiltja, hogy a földesurak a szász papokat hivatalukból elmozdítani merészeljék (U. o. 209—10. l.). Alkalom adtával mindig védi az egyház jogait a világiak ellen.

Az unitáriusok kolozsvári egyháza részére testvérevel Kristóffal együtt megerősíti János Zsigmondnak 1562. szept. 1. kelt adománylevelét, mely által a kolozsvári összes dézmanegyed egyötöde a kolozsvári szegények és árvák, négyötöde pedig a kolozsvári tanoda fentartására rendeltetett. (Jakab Elek: Dávid Ferencz Emléke II. Rész 15—17. l.) A szászvárosi egyik lelkészi állomásra János Zsigmond által beiktatott Szegedi Lajost úgy ő, mint testvére Kristóf el akarják ugyan távolítani, de privilegiumára tekintettel holtáig nem bántják. Az országgyűlés több ízben megerősíti vallásszabadságukat s 1576-ban Dávid

Ferenczet superintendensökké teszi s a superintendensi tiszttel náluk is törvényesíti.

A reformátusok gyulafejevári egyházát, iskoláját, valamint a székelyvásárhelyi iskolát is támogatja, sőt a gyulafejevári ref. plebanus és két káplánja s 1575-ben a káptalan requisitorává is tétetett. 1577-ben Tordai Sándor András ref. superintendens teljes superintendensi autoritással ruháztatik fel országgyűlési végzés értelmében.

Azonban a terhekből egyformán mért. A szász superintendenst választó zsinat elébe propositiókat ír (Urkundenbuch I. 301—203. l.), sőt azt kívánja, hogy három superintendensjelöltet válasszanak, a kik közül majd ő tesz egyet superintendenssé. És mikor Ungler Lukácsot superintendenssé választották, a megerősítő levélben a fejedelem, «a míg kedve tartja», (durante nostro beneplacito) állítja be hivatalába (u. o. 205—206.). Hogy a szászoknak sem kedvezett túlságosan — bár az unitáriusok ellen a szászokkal való conspiratio felől gyanúsítják — eléggé bizonyítja az, hogy már lengyel király korában 1583-ban épen a szászok census cathedraticusokból rendel 1000 aranyat a kolozsvári jezsuita seminarium számára (Urkundenbuch I. 228—229. l.).

Azonban tagadhatatlan, hogy az unitáriusok iránt határozott ellenszenvvel viseltetett és részben neki tudhatják be egyházuk hanyatlását. Csakhogy mint mindenkor, úgy e kérdésnél is túl lő a czélon az elfogultság, mikor csak másban keresi saját bajainak okát. A kérdéses helyzet megítélésénél sem a kort, sem az embereket, sem magának az unitarius egyháznak állapotát nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A XVI. század államai erősen vallásos alapokon nyugodtak és nem volt állam, mely közönyös lett volna a kebelében élő felekezetek és ezek tanai iránt. És nem volt állam soha, mely bomlasztó elemeket szívesen fogadott, támogatott volna határain belül.

Az unitarismusnak épen az volt a legnagyobb baja ez időben, hogy egyáltalán nem volt consolidálódva. Tanai kiforratlanok, szervezet úgy szólván semmi egyéb, hanem csak Dávid Ferenc és Blandrata a központok s ezek időleges véleménye körül csoportosultak a hívők. E mellett tanaik oly irányt kezdettek venni, a mely az addigi tapasztalat szerint az államra csak veszélyt rejthet magában. Elviselhetetlen gondolat volt az még e században és az ma is sokak előtt, hogy «az kýt akarnak priualnak, akýt akarnak eregbetnek. Az Christus Jesust istenségének, az Zenth lelket essenciatul foztotak meg. Az gyermekeket kerezség nelkwlys ydwezytýk es az embert mynden

bjntewl meg zabadetjak, vgy hogÿ Isten az kÿt predestinált ÿdwewzewl, az kÿf nem karhozÿk, mert szabad az fazakas az saral» (Erdélyi orsz. gyül. Emlékek II. 526.). Az unitarismus és calvinismus eme két sarkalatos dogmája igen nagy befolyással volt arra, hogy oly sok helyen és annyi sokszor kiméletlenül fogadták híveiket.

Az unitarismus János Zsigmond idejében nem állapodott meg, hanem tovább fejlődött és így lehetetlen volt, hogy innovatio gyanuja alól magát tisztázza. Az ötvenes évek végén, az innovatorok ellen hozott végzések a gyenge kormány kezében s a hatalmas nemességgel szemben csak papiroson maradtak: ellenben a hetvenes évek ilyenmü végzéseit Báthori István erőteljes uralma végre is hajtotta.

Dávid Ferencz nem maradhatott a r. katolikus Báthori udvari papja; az államnyomdát — miután ez a fejedelem nézete szerint az unitáriusok kezében az innovatio céljait szolgálta — tőlök elvevén, másoknak adta; az unitarismus főfő világi támaszai, a mint keletkeztek az unitárius János Zsigmond udvarának légkörében, ép úgy eltűnnek, mikor az unitarismus az udvarnál már nincs otthon. Ide járult végre az állami politika is, melynél az unitarismus érdeke Békés Gáspárhoz fűződött s vele együtt bukott. Különben, ha valódi, életerős gyökere lett volna, diadallal küzdött volna meg ellenfeivel és elnyomott helyzetéből épen úgy emelkedett volna ki, mint a kalvinismus. De mert nem szilárd igazságokon állott, hanem alapigazságait évről-évre változtatta — nem a meggyőződés terjeszté, hanem a fejedelmi kegy és példa, mely hamar eltűnt — nem szellemi közszükséglet szülötte volt, hanem a dialectikáé, és épen ezért nem tanai, hanem Dávid ékesszólása által hódított, ime ezekben van az unitarismus ephemer sikereinek és hanyatlásának magyarázata. Az unitarismus lelke Blandrata volt. Ő teremtette meg, ő tette a fejedelemnél és udvarában e vallást uralkodóvá; Dávid Ferencz tudománya és dialectikája csak eszköz volt a kezében, melyeket elvetett, megbuktatott, mikor eszméit már nem szolgálták. Dávid határozatlansága még nagyobb bajba dönti vallását, ha nincs mellette, majd ellene Blandrata, ki a végveszély idejében a felekezet tanait szilárd alakba önteti és így az egyházat egy szebb jövő számára, bár megtépve, megviselve, de fejlődésre képesen megmenti.

Báthori István s utóbb Kristóf két ízben nyult mélyebben bele a protestáns egyházak beléletébe és pedig mind a kétszer az unitáriusok sérelmére, a Dávid Ferencz ügyeibe.

Először a Dávid Ferencz válópöréről van szó, melyet fejedelmi rendeletre a magyar és szász evangélikusok zsinata

tárgyalt le s fejezett be. Nem tudjuk, hogy miért került ez ügy más vallásfelekezeti egyházi törvényszéke elé és épen ezért lehet az eljárás jogossága felett is szót ejteni. Nem szükséges azonban okvetlenül «az üldözés bélyegét» reá nyomnunk e tényre (Jakab E. i. m. 213 l.), mert két körülmény eléggé elfogadható magyarázatot látszik nyújtani. Az egyik az, hogy az ítélet 1576. jan. 10-én kelt, holott az unitárius superintendensi hivatal az 1576. jan. 28-iki megyei országgyűlésen állittatik fel és eddig nincs semmi nyoma, hogy unitárius egyházi hatóságok lettek volna. — A másik, — t. i. az esetre, ha Dávid Ferencz már megelőzőleg superintendensnek állítjuk, épen az ő magas állása volna, mely megfelelő magas rangú bíróság delegálására tette volna szükségessé.

A második ügy Dávid Ferencz elítéltetése, vallási indokból, a melyhez azonban a jogalapot az ország törvényei megadták a fejedelemnek az innovátorok ellen hozott articulusokban. Az egyháziakkal szemben, még capitális ügyekben folyó pereknél is az volt ugyan az eljárás, hogy saját illetékes hatóságok mondjon felettök ítéletet; azonban ez itt mellőztetett s az ország törvényeire való hivatkozással, saját hitfeleinek tanuskodása mellett hozatott elene a kemény ítélet.

Báthori Zsigmond nagykorúságától fogva, a r. katolikus egyházon kívül egyiknek sem igen kedvez. Az evangélikusoknál egyszer megtartja az egyházi jogkör határait, egyházi ügyekbe nem avatkozik, p. o. midőn a kerzi plebanus és tanító Gerendi István meggyilkolásával vádoltatnak, az ügy megvizsgálását az illetékes superintendensre bízza «cum igitur iudicium huiusmodi personarum Ecclesiasticorum te concernat» (Urkundenbuch I. 232. l.), máskor a mere rem ecclesiasticam képező házassági perekbe is bele szól, mint ezt Orgovan Péter vízaknai polgár peres ügye bizonyítja. (U. o. 246. l.) A reformátusoktól elveszi a gyulafejevári és a váradi egyik templomot, de azért a marosvásárhelyi iskola számára építési és ellátási segélyt ad (Veszely K. Erdélyi egyháztörténelmi adatok I. 187. l.). Ingadozó jelleme sokat ártott a protestantismus ügyének, de más oldalról ama reactio által, melyet a rendek között keltett, sokat is használt azok megszilárdulására.

Kiskorúsága idejében, míg Giczi János vitte a kormányt, a protestáns egyházak nagy tekintélyhez jutottak. Püspökeik s más egyházaik az országgyűlés rendes tagjai s 1588-ban az ő kitarításuk és buzgóságuk viszi oda az országgyűlést, hogy Báthori Zsigmond nagykorúsítását a jezsuiták kiűzésétől tegye függővé.

Később, mint nagykorú uralkodó, mindent elkövet ugyan

a római vallás és egyház emelésére, de mégis az ő idejében tiltatik el az erőszakos térítés 1600-ban a léczfalvi tábori gyűlésen és erősített meg, a nevek felsorolásával is, a négy religio recipiáltatása.

Utána Básta kora az erőszak uralmának kora volt. Abból az alkalomból, hogy a Székely Mózes előtt kapuit megnyitó Kolozsvár polgársága, unitárius papjainak élén, a jezsuiták kolostorát feldúlta, a pátereket elkergette, sőt egyet meg is ölt: Básta a királytól elpártolt városokban a r. katolikuson kívül minden más vallás szabad gyakorlását eltiltja.¹

A következő évben Bocskai felléptével, majd fejedelemmé választatásával, egészen új korszak kezdődik Erdély protestáns egyházainak életében: a protestáns fejedelmek kora s ezzel együtt a recepta religiók egyensúlyának, a református egyház előnyére való megbontása.

Pokoly József.

¹ «Civitates, quae a fidelitate suae Maiestatis recesserunt, nullum aliud extra Romanae ecclesiae exercitium spirituale habebunt, et nullo alio posthac utuntur». (Ambrosii Simigiani: Hist. Libri Vol. II. p. 323.)

AZ 1791. ÉVI BUDAI ZSINAT NAPLÓJA.

(Második közlemény.)

Szeptember 18-án

pedig vasárnap lévén, synodalis isteni tisztelet tartatott azon szobában az ország házánál, melyben a diaeta alkalmatosságával szokott volt tartatni a protestáns ablegatusoknak isteni tiszteletek. Melyre is mind az egyházi, mind a világi deputatusok igen szép számmal felgyülekezvén, és az éneklés az egyháziak által igazgattatván, s ahhoz képest azzal a csendességgel és illendő modulatioval is menvén véghez, mely az isteni tiszteletben megkívántatik, a tanítás is ezen ritka solennitashoz volt, a könyörgéssel együtt, alkalmaztatva, úgymint a melyben a keresztyén virtusokat s különösen az Istenháza dolgainak folytatását meglelkesítő buzgóság magyaráztatott és javasoltatott az ekklézsia mindkét renden levő tagjainak; azoknak a szent ígéknek alkalmatosságával, melyek a Titkok könyve III. részének 14. és több egynéhány verseiben olvastatnak. Tartotta pedig ezen jeles tanítást tiszt. Szélesi Pál uram, a körösi egyik t. lelki tanító. A kinek külső actiója is bátor, talán kellettinél valamicskével elevenebbecske volt is, ítéletem szerint mindazonáltal elég természetszerint való és a szembetűnő erőlttetéstől alkalmasint üresnek láttatott. Dellyest azonban, az illetén alkalmatosságokban bevett szokás szerint, isteni tisztelet nem tartatott. Következő nap, azaz

Szeptember 19-én

consideált ismét Pesten a deputatio, és az uniónak hátralevő punctumai, a feljebb már megvettetett fundamentumok szerint, könnyen decidáltattak. Mert a simultaneum, úgy mint a melynek már sok helyekben ususában is vagnak az evangelicusok az országban, kérdést is alig szenvedett, sőt még ez is hozzátéteget, hogy a holott mind a két confession levők együtt laknak és egyik fél is maga templomot nem építhet, tehát együtt

építsenek; és azonkívül, hogy az ilyen közös templomok minden adiaphorus ornatus nélkül legyenek; abban is megegyeztek, hogy ha tetszik s mód van benne, mindenik fél magának különös lelki tanítót tartson. E mellett akármelyik félnek legyen valahol temploma és lelki tanítója, annak szolgálatával a keresztségben és temetségben mind a két fél egyaránt élhessen; a lelki tanító pedig, akármelyik félén való legyen, szolgálni mindenik félnek egyaránt tartozzon. A mi tovább az oskolákat nézi, oly helyt, a hol mixtim laknak az evangelicus két felek, mixták vagy közösek legyenek, a tanítók azokban sine discrimine confessionis választatván. A hol pedig vagy egyik, vagy másik félnek pura, azaz maga tulajdon oskolája legyen, ottan is, mint p. o. nekünk Debreczenben, Patakon stb. az evangelikusoknak Lőcsén, Késmárkon, Posonyban stb. lehessen egy-egy más confession levő professort vinni; a kinek valami közönségesen tanítandó, de nem theologicum studium mellett, lehetne egyszersmind a maga confessionóján levő s ott tanuló ifjakknak religiojára is vigyázni, és azoknak a communiót is adminisztrálni, melyhez képest azon tanítónak nem ártana ordinatus ministernek lenni; a mely conditio mindazáltal ezután sok velitatiok után szükségesnek nem tartatott; a mint a canonokból «De directione scholarum», megtetszik. Ezek után átal ment a deputatio ad disciplinam ecclesiae, a melynek ismét egysége vagy legalább egyenlősége aránt könnyen megegyezett a deputatio. Csupán a nálunk levő predikátorok marasztatása, mely minden esztendőben szokott ujíttatni, láttatott az evangelicus predikátoroknak olyan illetlen, sőt helytelen dolognak, melyet nékik bevenni nem lehetne. De ellenben ugyan az evangelicus secularis urak azt declarálták, hogy az sem láttatnék épen helyesnek és a keresztyéni gyülekezetek szabadságával megegyezőnek, hogy a predikátor, betétetvén egyszer valamelyik gyülekezetbe, abban, még a hallgatók előtt való kedvetlensége mellett is, csak megmaradhasson; annak mozdításában — ha csak már épen nem szenvedhetetlen — módja és szabadsága nem lévén a hallgatóknak; kik azonban, ha a predikátor valami jobb helyre hivattatik és el akar menni, őtet abban épen meg nem akadályozhatják. Melyre nézve ebben egyezett meg a deputatio, hogy az esztendőnként való marasztás ugyan tolláltassék, és az egyik confessionban se gyakoroltassék; de az erőszakos maradása is a predikátornak szokásban többé ne legyen, hanem akár mozdulni kellessen a predikátornak valamely helytelenségeért, akár valamely másuva való vocatiót kívánjon ő acceptálni, mindaz az elsőbbeknek, ú. m. a seniornak és senioralis curatornak, sőt a tractualis széknek hírével és annutusával

készüljön meg. Végezetre pedig a matrimonialis causák discussiojában is, hogy a két confessio magát egyforma törvényekhez tartsa, igen könnyen superáltatott, megegyezvén mind a két fél az a körül szükséges principiumokban. Melylyel mind az ekkori sessionak, mind az egész deputationális munkának vége lett. Másnap azért, azaz

Szeptember 20. napján (III.)

minekelőtte a deputationális munka in pleno referáltatott volna, összevegyültünk praeliminaliter consil. Vay József úr házánál 7 órakor reggel, hogy az ottan először magunk között felolvasztván, kiki a mit hozzá szólhatna, arról elébb lenne a magunk között való discussio, mintsem a kir. commissarius Ó Exc. a közönséges sessióban megjelenne. Mihelyen pedig ez a czikkely kezdett olvastatni, melyben a praesidiumnak pro ratione objectorum, a politikusok és az ecclesiasticusok között való felosztása meghatározottatott, azonnal felkölt főtiszt. superintendens Szalay Sámuel uram és nomine ecclesiasticorum ilyen declarationiót tett:

Hogy ezen az úton az ecclesiasticusok csaknem minden praesidiumoktól megfosztatnak, mivel — úgymond — a dogmákat és a rituálékat illető objectumok 50 s több esztendők alatt is egyszer elő nem fordulnának, s ahhoz képest, azon idő alatt, az ecclesiasticusok soha sem praesideálhatnának, hanem mindenkor csak a secularisoké lenne a praesidium, mely nekik az ecclesiasticusok felett való praeeminentiájokat nagyon megerősítené, a mostani egyházi előjárókat pedig a maradéknál is menthetetlenné tenné, hogy most a magok jussokat magok önként elvesztették volna. Ahhoz képest kérné a secularisokat, hogy ilyen erőszakot az ecclesiasticusokon ne tennének; hanem azt az objectumok különbségét félre tévén, mindenekben engednék az ecclesiasticusokat a secularisokkal együtt praesideálni, a szerint, a mint az eddig is practizáltatott. Micsoda okai legyenek pedig az egyháziaknak ezen praesidium kívánására — úgymond tovább az öreg atya — t. Szőke Ferencz uram, a kinek már az ezen dologban leendő szállásbeli provincia azelőtt való este az ecclesiasticusok privatus concursusában demandáltatott, előadná. Ki is azért kiállván, kezdé nagy hatalmasan deducálni, hogy a Krisztus maga az egész administratiót az ekklesiában az apostoloknak adván, azt azok mind magok vitték, mind sok helyeken a magok successoraiknak, az ekklesiái tanítóknak kezekbe adták s nekik demandálták. A hová hozott némely szavait az apostoloknak, melyekben azt kívánták a tanítóktól,

hogy ne csak az igét hirdessék, hanem a nyájnak is gondját viseljék; *mintha ugyanez a praesidium nélkül meg nem eshetne, vagy mintha a mostani secularisok őket, az ekklesiái személyeket mostan is, egészben kiakarnák a regimenből rekeszteni.* Ezekhez adta a Constantinus ideje előtt élt egyházi embereknek az ő példájokat is, kik nemcsak tanították, hanem igazgatták is az ekklesiákat; *mintha még akkor nem is sok fő és tekintetes tagjai lévén a keresztyén ekklesiának a secularisok közül, az másképen lehetett volna is.* Azután rövideden s általán fogva a Constantinus idejétől fogva a reformatióig eltölt időket is megemlítette, *melyekben azonban, tudjuk, hogy a hierarchicum principiumok csakhamar megvetődvén, mind jobban-jobban invalescáltak.* Végre reformatio idején is — úgymond az orator — és azoltától fogva is mindenütt és mindenkor igazgatták a protestáns ekklesiákban az egyháziak az ekklesiái dolgokat, mint Hassiában s másutt is, mert több példát nem is említett. Ezekhez adta osztán az ország törvényeit is, melyekben superintendensek vagy superiorok említetnek, cum jure et obligatione sibi subjectorum moribus invigilandi. Végezetre a hazánkban levő praxist és canonokat sem felejtette el, melyek szerint a praesidium az ekklesiái minden dolgokban az ecclesiasticusoknál lett volna. A mely dictio, bár nem igen sértő szókkal s módon mondódott is el, de mégis igen érzékenyen vétetett a secularis uraktól. Kik közül felkelvén cons. Vay József úr, rövideden declarálta, hogy az apostolok példáját mindaddig idevalónak nem recognoscálja, míg a mai tanítók is, mint Péter, a szavokkal az embereket meg nem ölik s más hasonló rendkívül való dolgokat nem cselekesznek. A Constantinus ideje előtt való példák is ide épen nem tartoznak, alig lehetvén még akkor más módja az ekklesiái regimennek, hanem hogy az, az egyháziak által adminisztráltassék. Az azután való időket pedig a reformatióig meg se kellene említeni, mivel azok a hierarchiának szülő anyjai voltak. A reformatio idején és azután, hogy a protestáns ekklesiákban a fejlődmi és secularis emberek in regimine nagy részt vettek, tagadni nem lehetne. Hassiát a mi nézi, az nekünk, a mi nationalis ekklesiánkban törvényt nem szabhatna. A praxist és canonokat végre azért nem lehetne ide hozni, mivel még azok csak úgy voltak mindeddig, a mint lehettek; de most volna épen az ideje, hogy mindenek olyanforma állandó systemába szedessenek s defigáltassanak, a mi neműt a mi principiumaink kívánának. Ezeket pedig csak úgy tartanak a secularisok, hogy őket nemcsak ki nem rekesztenék az ekklesiái regimennek administrációjából, sőt azt nekik, a mennyiben

a külső politíája az ekklesiának az ország törvényeivel harmonice administráltatnék, kötelességökké teszik. Ám hiszen az ekklesiái embereket tulajdonképen illető dogmaticumokat és ritualekat ők mostan is ki nem veszik az egyháziak praesidiuma alól, sőt in regimine ecclesiastico is azt akarják, hogy velek collaboráljanak, csakhogy praesesnek egynek kelletvén, per naturam administrationis lenni, azt ne affectálják. Sőt in ipso regimine is, ha egyházi embernek erkölcsé s magaviselése examináltatik, abban is praesesek lehetnek. Estek azonban ezen privata concertatióban igen sok kedvetlen szók is, melyek a secularisok részéről eléggé tudtokra adták azt az ecclesiasticusoknak, micsoda nagy resensussal veszik ők azt, hogy ez a proedriának farizeusi kovásza, még eddig is ennyire occupálta légyen az egyháziaknak elméjeket. Melyeket hallani magam is kéntelen lévén, nem titkolhatom, hogy pro isto tempore szégyenleni, sőt bänni kezdettem ordinatus predikatori hivatalomat, melyet ezen kedvetlen ítéletek alól a secularis uraknak, vindicalnom bár könnyű lett volna is, annak sincera declaratiojával, hogy mi ugyan ecclesiasticus emberek a dogmaticumok és ritualek körül való praesidiumunkkal épen beérhetnénk, és a regimentben való elsőseget, az abban való collaboratióunkkal, mely általok épen nem controvertáltatik, beérvén: a secularisoknak bátran odaengedhetnénk minden praerogativánk sérelme nélkül; sőt hanem ha a hierarchiának utálatos gyanujába akarnánk magunkat ejteni, oda is kellene engednünk, nem lehetvén azt e nélkül cselekednünk, hogy az ekklesiának mind a két clenodiumát, ú. m. a regiment és a dogmát, egyátalján a magunk főfőségünk, vagy úgynevezetett praesidiumunk alá akarván, per omnia fortia kaparítanunk. De megintetvén némely jóakaróim által a predikátorok közül a felől, hogy nékem, mint a ki már némely ide czélozó declaratióim által az egyháziak előtt abba a gyanuba és subsumtióba jöttem volna, mintha én a secularisokkal colludálnék, és a regiment az ő kezeikbe akarnám átáljatszani,¹ hogy valami kedvetlen collisiókra ne adjak alkalmatosságot, csak elhallgattam; alkalmas securitásban lévén egyszersmind a felől is, hogy ha én egyet nem fogok is szólani, veritas tandem triumphabit. Vége lévén tehát 10 óra tájban ennek a privata velitatonak, mert a deputationalis munkának több punctumain semmi akadozás nem volt, in corpore bementünk a sessióba.

És beérkezvén a kir. commiss. úr Ó Exc. az ur Cons. Vay István úr, mint deputationalis praeses, a munkát repraesentálta;

¹ E helyről kimaradt ez: «Jóbb lesz hallgatnom».

mely is felolvastatván, és már a praesidium aránt való pont fel se vétetvén többé, kiváltképen a generale consistorium aránt való czikkely jött ventilatióba, azt némelyek, mint szükségeset, legalább pro centro unionis, et discussione causarum appellatarum stb. hasznosnak ítélvén; mások pedig, s nevezetesen Domokos Lajos úr, szükségtelennek a mint, de kivált veszedelmesnek, legalább kétségesnek állítván. A ki is azért azt kérte, hogy ezen deputationális munkának mind egyéb pontjai, mind kivált ez a consistorium generale felől szólló, momentosa lévén, le kellene azon munkát legalább négyszer iratni, a négy superintendentiák száma szerint, és felőle elébb privatim kellene még azon a napon gondolkodni, lehet-é olyan consistorium, kell-é és mi módon? s úgy kellene osztán benne tovább való passusokat s különös deputatiókat jövő sessióban rendelni. De Vay József Cons. úr előadta, hogy ezek még csak generale uniendarum duarum confessionum in regimine defigalt principiumok lévén, arántok mindaddig senki semmi bizonyost nem szólhatna, míg azok partitim is ki nem dolgoztatnának deputatiók által; azt kellene azért elébb cselekedni s majd akkor osztán, mit lehet azon generale principiumokból, melyekben már praeliminanter a két confessió megegyezett, munkába is venni, mit nem? Melyre nem kevés velitatiók után a zsinat reá is állott. Azért is azonnal ebben megállapodott a synodus, hogy a deputatiók csak classificaltassanak. Rendelődött ahhozképest öt különös deputatió. Az első: de coordinatione superioritatis, a hova tevődött a censura librorum is. A második: de disciplinaribus, a hova tartoznak az egész ecclesiasticum regiment intéző canonok. A harmadik: de causis et negotiis matrimonialibus; a negyedik: de directione scholarum; az ötödik végre: de fundis et foundationibus, alisque oeconomicis ecclesiae negotiis. Mely aránt ugyanakkor az augustana zsinat is csak négy deputationak rendelését meghatározó akaratját jelentette a mi synodusunknak; melyre nézve az rendeltetett, hogy a mi zsinatunk is küldjön Pestre deputatusokat, kik által azon zsinatnak azt adja tudtára, hogy itten öt deputatió rendeltetvén, minthogy az augustanusok, a fundatiók aránt való deputatiót kihagyták volt, azt csupán magokat nézőnek tartván, ha tetszenék, tehát ez az utolsó objectum is csak egyformán tractáltatnék; és egyszersmind a deputatusok összefövetelének helyéről és módjáról beszélleének. Melyre, visszajöven a mi deputatusaink, referálták, hogy atyafiságosan reá állottanak, és deputatusaiknak neveiket is magokkal felhozták. De mi már a magunkéit, az idő eltelvén, ki nem nevezhettük, hanem azoknak kineveztetéseket jövő sessióra hagytuk. Melyel vége lett volna a sessiónak, hanem ha a kir. Com. ur Ó

Exc. az oskolák directiójáról hallván az emlékezetet, declarálta volna, hogy a zsinatot kérő instantiában, valamint a királyi kegyelmes resolútióban is inter objecta synodi erről semmi szó nem lévén, abba magától a synodust beereszteni nem bátor-kodnék, hanem ezaránt jelentést tenne a consiliumnak; sőt hogy annál kevésbbé lehetne aequanimitása felől kételkednünk Ó Excellentiájának, a maga ez aránt teendő repraesentatióját synodusunk egynéhány főbb tagjaival előre fogja közleni.¹ Melyet is alázatosan megköszönvén Ó Excellentiájának a zsinat, elosz-lott. És még az napon, estve felé, a mi mindkét renden levő előljáróink in privata apud Ill. D. Consil. Josephum Vay con-ferentia, a deputatusok felől beszélgettenek. Kiket osztán más-
nap azaz

Szeptember 21. napján (IV.)

ki is neveztenek. De a mely denominatio minekelőtte megesett volna, t. Sinai uram beadott írása olvastatott fel, és sok ultr-o-citroque esett, még gyakran kedvetlen szók után is csak az protocollaltatott, a substitutus praeses, ifj. gr. Ráday Gedeon úr ő nga propositiójára — a ki a tegnapi sessióban rosszul lett édes ura-atyja helyébe vitte a praesidiumot — hogy ő kegyelme, mivel olyan tractus(tól), vagy inkább egynéhány predikátorokból álló assessorii széktől vagon creditálva, mely a maga depu-tatusát a superintendenciának nem repraesentálta; egyszersmind pedig, minthogy kérdés alatt lévén superintendensége, mégis magát electus superintendensnek subscribálná, absolute et sim-pliciter nem admittáltathatik, completus lévén egyébként Ó ke-gyelme nélkül a tiszántúl levő superintendenciának 25 szemé-lyekre határozott száma.

Ezután, a mint mondám, a deputátusoknak neveik olvastattak fel, kik mindenik deputatióban négyen-négyen voltak, ex utroque ordine, ecclesiastico puta et seculari. És az augustanusok részé-ről is ugyanannyin találtatván az e végre deputáltatott szemé-lyek, állott mindenik deputatio 16 személyekből. Én magam a directio scholarum dolgában kineveztetett deputatusok között estem, ahhoz képest csak azokat nevezem itten ki, kik ezen objectumot az én jelenlétemben pertractálták és abban micsoda rendet tartottanak. Voltanak tehát ezen deputatióban ex parte v. cleri reformati ezek: t. superintendens Halász József uram, t. generalis scriba Szatmári Ábrahám, Hétzei Dániel urak, t. Göből

¹ A királyi biztos ezen nyilatkozatát a jegyzőkönyv a következő (negyedik) ülésre teszi.

Gáspár uram és magam; ex parte vero ven. cleri august. Ráth Máttyás győri magyar prédikátor, Hamaljár Márton selmeci prédikátor, Nikolai Sámuel eperjesi tót predikátor és Potkoniczki Ádám késmárki rektor urak. Ex parte vero secularium Aug. Conf. br. Prónay Gábor, br. Podmaniczky József, br. Prónay László, Schwartner pesti subbibliothecarius urak; a mieink közzül végre Vay István cons. úr, Losonczy László, Gombay András és Horváth Ádám urak.¹ Kik is

Szeptember 23-án

Budán a báró Podmaniczky József úr szállásán 9 óra tájban összegyűlvén, praesesnek választották communi consensu b. Prónay Gábor urat, actuariusnak pedig engemet. Abban és következett második (szept. 24.) és a szeptember 25-iki harmadik, már Pesten a Vay úr szállásán tartott sessióban mit cselekedtünk, meg lehet látni a magam által tett protocollatióban. Ugyanazon szeptember 25-én pedig vasárnap esvén, közönséges isteni tisztelet tartatott a már megmondott helyen és prédikált t. Vecsei Zsigmond uram. De a kit én — a protocollatioval is bajoskodnom kellett, minthogy azon napon confideálnunk kellett — azonban a kirendelt ideje is a cultusnak, a t. superintendenseknek a palatinus ő királyi herczegségének látogatására való sietsége miatt majd egy órával praecoccupáltván, meg nem hallhattam.

Mi azonban, említett utolsó sessiónkban, a magunk deputationalis munkánkat elvégeztük. De minthogy a többiek még mind hátra voltak, plena sessio nem tartatott előbb

Szeptember 29-ik napjánál, (V.)

a mikor referáltatván in publico, hogy a deputationale operatumok mind készen vannak, az rendeltetett, hogy már most ez a 80 vagy 86 emberekből álló deputatio jőne ismét mind együvé, és minekelőtte munkáját mindenik rendre referálná, ott elébb maga közt olvasná fel és revideálná. A kir. commissarius azonban, azt a deputátusok számát igen nagyra tartván, hogy az valami mixta synodusnak ne magyaráztatnék, commendálta, hogy annak csak fele jőne együvé mind a két részről. Melyre mind a két zsinat reá is állott és a maga deputátusai között a kiválasztást ugyanezen ülésben meg is tette; én is pedig a magaméból, mint actuarius, ki nem maradhattam.

¹ A jegyzőkönyv ezek mellett még Csebi Pogány Lajost is az iskolai bizottság tagjának mondja. Ő azonban jegyzői elfoglaltatása miatt, aligha vett részt a bizottsági ülésekben, ezért nem említi a napló.

Ezenkívül felolvastatván a feljebb való protocollum, a Sinai uram dolga előfordult, és sok ő kegyelme ellen nagy resensust jelengető kemény beszédekre adott alkalmatosságot; az is egyszersmind elvégeztetett, hogy a protocollumnak ő kegyelmétől tétetett egész része, melyben minden mellette s ellene esett szók s argumentumok pro et contra, nagy accuratióval fel valának tétetve, ne adódnék ki ő kegyelmének, hanem csak vétetnék valami kis conceptusba az ő kegyelme synodusban való meg nem jelenhetése aránt tétetett végezése a synodusnak, melyet Pogány Lajos ur akkor mindjárt fel is tett, az adódnék meg ő kegyelmének.¹ És ezzel azon ülés be is rekesztetett. Másnap tehát, ugymint

Szeptember 30. napján

összejött a deputátusoknak kiválogatott része a pesti vármegye házában. És ottan mind az öt deputatiónak a munkája, magok által a deputatiók actuariusai által elolvasatott két sessiókban, és mind a két kir. commissariusok jelenlétekben. Facultálva nem lévén pedig ez az újabb deputatió a synodusok által arra, hogy ezen munkálatban valami változást tegyen, egyéb az elolvasásnál ennél nem esett. De minthogy mégis, csak egyszeri olvasásból is nyilván megtetszett az, hogy a deputatiók közül némelyek egymás objectumaiba belémentenek, s azon egy dolgok felől gyakran különböző, sőt néha ellenkező értelmekben estenek, hogy ezeket ismét in publica sessione is ne kellessen hallani, tehát ismét az rendeltetett, hogy az öt actuariusok ismét magokban jöjjenek együvé, és ezen egymásba való ütközéseket a deputatióknak s az azoknál előforduló más repetitiókat is digerálná, hogy azon dolgok kétszer s néha még háromszor is elő s meg elő ne fordulnának in publico. És az egész munkát aztán scribák által iratnák le egynehányszor, hogy ne csak a két praeses uraknak, hanem a superintendens és főcurator uraknak is, pro sui directione antecedanea egy-egy exemplarban kiadattatnának. A mely végre tehát

Október 1-én

reggeli 8 órakor összejövének öten, ugymint Domokos Lajos ur, ki a coordinatio superiorum aránt való deputatiónak notariusus volt; Császár ur, a ki a matrimoniális deputatióban volt

¹ Sinai ellen annyira fel voltak ingerülve egyes urak, hogy p. o. Rhédey Ferencz tiszántúli főgondnok azt indítványozta, hogy a zsinat parancsolja haza Sinait; de már ebbe nem ment bele a zsinati többség. (Jegyzőkönyv.)

actuarius, ismét viceispán Szatmári József ur, ki a disciplina-rekban dolgozott deputatióban volt notarius; Okrutzki ur, a fundationalis deputatiónak az actuarius, és magam, ex parte deputationis circa directionem scholarum, a t. Domokos ur szállásán, és ottan két sessiókban azt az igen unalmas munkát valahogy elvégeztük, és még az nap annak némely részét a scribáknak, hogy dictálás után egynehányszor ugyancsak a vármegyeházánál Pesten leírnák, kiadtuk.

Október 2-án

vasárnap lévén, közönséges istenitisztelet tartatott a szokott helyen, predikálván ex Ezech. 33. 11. t. Péczeli József uram, a lekipásztorok intésbeli köteletségének elmulatását mentegető némely okok felől, és azokat megczáfolván, annak szükséges voltát is egy néhány okokkal megmutogatni s tiszteletes szolgatársainak, kiket legalább is kétszázszor ezen compellatióval élvén, megszóllított, szivökre kötni igyekezett. Másnap azaz

Október 3-án (VI.)

sessió tartatott, még pedig már a mélt. gróf Teleki József ur, mint választatott praeses ő nagysága előlülése vagy praesidiuma alatt. A ki is — a min csudálkoztam — bejövén a k. Comm. ur ő excellentiája, minden legkisebb beköszönés, vagy a zsinatnak praeses képében való megszóllítása nélkül, csak a protocollum olvasásához fogatott. Mely megesvén, jelentette, hogy a feljebbvaló egyik sessióból kibocsáttatott öt deputatio, elvégezvén a maga munkáját, most már azt egymás után fel kellene olvasni, és ha valamelyikben valami változást fog tenni a synodus, azt marginaliter a munkára ki kellene jegyezni, melyet is, hogy a személyes deputatusok által teendő communicatioval sok idő ne teljék, csak maga a praeses ur brevi manu közlene az evangélikusok synodalis praesesével. És minekutánna valamiben a két synodus megegyezne, azt osztán az öt deputatiónak öt actuariusai, az egyik synodalis notariussal, és így hatan együtt, canon formába szednék, mely osztán még egyszer felolvastatván a synodus előtt, canonizáltatnék. Aminthogy hozza is fogtak azonnal ezen deputationalis munkáknak felolvasásához, kezdődvén az a coordinatio superioritatis körül készült munkán. Amelyben is in articulo «de presbyterio locali», csakhamar az elein, inter officia presbyterorum, az lévén feltévetve, hogy ennek a presbyteriumnak arra is különös gondjának kellene lenni, hogy a templomot mindenek gyakorolhassák, ezen

nagy villongás támadott, azt némelyek, s kivált a belső renden levők közül, magával a praeses urral együtt, igen hasznos és szükséges kötelességének tartván a presbyteriumnak; mások ellenben úgy vélekedvén, hogy ha talán ennek valami haszna volna is, de igen sok abusosokra adhatván alkalmatosságot, csak meg lehetne érni ezzel a közönséges kötelességével a presbyteriumnak, hogy az, arra vigyázza, hogy az istenisztelet rendesen és illendőképen gyakoroltassék minden gyülekezetekben. Végre, a hosszas villongás után ilyenformán tevődött fel ez a canon: a presbyteriumnak kötelessége léssen, hogy az istenisztelet, melyet szükség, hogy mindenek gyakoroljanak, szép renddel és minden illendőséggel gyakoroltassék.

Az is előfordult tovább, hogy mind ezek, mind a több következő s approbaltatandó canonok nemcsak a király, hanem a világ eleibe is fognak adattatni, tehát, hogy ezeket látván, senki, s kivált pedig az idegen országbéliek felőlünk úgy ne gondolkozhatnának, mintha mi eddig minden rend és törvény nélkül lettünk volna; tehát in proëmio vagy praefatione az aránt jegyzés tétetnék, hogy mi ugyan eddig is tartottunk valamely rendet mindezekben a dolgokban, és bizonyos törvényekre is figyeltünk, hanem most már minden dolgainkat állandó lábba kívánván, még pedig királyi védelem alatt tenni, mindenek aránt közönséges megegyezésből kívántunk oly rendelkezéseket tenni és olyan canonokat készíteni, melyekhez az egész protestáns mindkét confession levő magyar ekklesia fogja, és tartozik is magát alkalmaztatni. Fordult ennekfelette még valami a tractualis és superintendentalis gyűlésekben, sőt magokban a locale presbyteriumokban is szükséges előülés vagy praesidium felől is, és annak a már fent említett felosztása aránt estek ismét némely szók; most sem titkolhatván azt a prédikatori sereg, mely nehezen szenvedje őt, hogy annak csak in dogmaticis et ritualibus esendő része tartozik ő reá; a regimen pedig, és kivált a disciplinarék a világiak praesidiuma alatt maradnának. Melyben t. superintendens Szalay uram maga is nem kis megilletődéssel szólott valamit, azzal azonban nemcsak semmit nem nyervén, hanem még némelyeket a secularisok közül — kik eddig a superintendensek között őt kegyelmét tartották a legmoderatusabbnak — maga ellen is felingerelvén, mintha t. i. már ő kegyelme is, a több proëdriára vágyódó ministerek által infascínáltatott volna.

Ugyanezen ülésben esett az is, hogy a prédikátorok itt-ott ecclesiasticusoknak neveztetvén, hogy a secularisoktól megkülönböztessenek, ezen nevezetet a secularisok nem egészen tartották helyesnek annyiban, a mennyiben ők is mindnyájan,

az ekklesiái igazgatásban levő nagy részekre nézve ecclesiasticusoknak nevezetethetnének, úgymint kik mostan is egyenesen az ekklesiák dolgainak rendbeszedésére volnának jelen a synodusban. Azért is azt kívánták világosan, sőt el is végeztették, hogy ezen ecclesiasticusi nevezetet többé nem kellene csak a predikátoroknak adni, mivel ebben ők is befoglaltatnak, hanem e helyében a ministeri nevezet épen elég lenne. Melyhezképest mindenütt, valahol a canonokban a predikatori rendnek nevezetelni s kivált a secularisoktól kellene contradistinguáltatni, ott mindenkor a ministeri név említették.

Október 4-én (VII.)

tartatott a 7-ik ülés, melynek alkalmatosságával a jegyzőkönyv felolvasatott. Mely is alig végeztetett el és a coordinatióban tett deputationális munka alig kezdett folytatódni, mikor épen véletlen s váratlan csak fel kel t. Vecsei Zsigmond szikszai predikátor, és magának a szöllásra engedelmet kérvén, valami papirosról kezd olvasni egy hihető, magától feltett munkácskát, melyben azt kívánta mutogatni, hogy a Jézus feje lévén az anyaszentegyháznak, maga tehetett legjobb rendelést az anyaszentegyházban, annak mind taníttatására, mind igazgattatására nézve. Ő felsége pedig úgy rendelte és parancsolta, hogy az apostolok ne csak tanítanak, hanem igazgatnak is az ekklesiákat, És ennek az utolsóbb állításnak megerősítésére nemcsak a «Dic ecclesiae»-t hozta elő, úgy mint a melyet maga is a privata injuriakra nézve való magunkviselésére tartozónak állított, hanem különösen a «Tu es Petrus»-t «et tibi dabo claves regni coelorum», melyekben az ekklesiái fenyték aránt kiadatott azon parancsolatját kívánta érteni az Idvezítőnek, mely exclusive csak az apostoloknak s consequenter csak a ministereknek szólana. Ahhozképest — úgymond — ez ma is őket illetné, melyet tehát midőn a nem ministerek magoknak vennének, azzal valami olyat tulajdonitanának magoknak, a mi őket épen nem illetné. Mivel azonban az efélékben való praesidiumnak a secularisok részére való átalengedésében már némienemű egyezés esett volna, azt már tovább nem is urgeálná, hanem csak azt kérné, hogy ezen írásbeli deductiója, úgymint a melyet több predikátor társainak nevében is olvasott volna el, improtecolláltatnék. Alig kezdette pedig ezen írást olvasni, mindjárt észrevették, hova czélozzon. Kivált pedig alig kezdette a Péterhez intéztetett szavait megemlíteni az Idvezítőnek, azonnal kezdették nyilván jelengetni kivált a secularisok a magok kedvetlenségeket, úgy-hogy kétszer-háromszor is félbehagyták légyen vele az olva-

sást. És nevezetesen maga a praeses ur kétszer világosan megmondotta, hogy annak itten már helye nem volna és sok időt is vonna el a synodustól, ahozképpest azt csak hagyná abba. De teljességgel nagy kedve lévén elkészített munkájának felolvasásához, ismét, meg ismét kérte, hogy nem sokból állván, azt már egészen felolvasni engednék meg. Meg is engedték végre. De mikor kivált az improtocolliónak kérésére jutott volna, akkor már nem állhatták, hogy nagy resensusokat erősen is ki ne jelentsék a secularisok, világos szókkal tudakozván, ha vajjon ezen értelmet csak maga nevével kívánta légyen é előadni, vagy pedig az egész predikatori rend nevében? Mert, ugymond a többek között Vay József consiliarius, ha e volna értelmek a predikatoroknak, világosan declarálná, hogy a protestáns secularisok velek épen nincsenek egy értelemben; ha pedig Vecsei uram csak maga tartaná ezt, úgy ő kegyelme világosan nem református, hanem nyilvánosságosan heterodoxus volna; úgy mint a ki e részben az eddig orthodoxusoknak tartott szatmár-németi canonainkkal világosan ellenkeznék, a melyekben nyilvánvaló és vetélkedést se szenvedő szókkal megállíttattnak a laicus presbyterek és azoknak az ekkleziási igazgatásban nyilvánvaló rész is engedtetett, a mikor azt a canont maga a titul. ur fel is olvasta. Midőn pedig Vecsei uram, több predikátor társaitól nemcsak nem secundáltatott, hanem némelyek által egészen és világosan el is hagyattatott volna, úgy mint kik világos szókkal declarálták, hogy ezen írás minden hírek és akaratjok, sőt értelmek ellen való volna, maga is oly nagy confusióba jött, hogy a maga mentségére csak egy szócskát is nem szólhatott; kivált mikor osztán azt is kénytelen volt meghallani, hogy írásának improtocolliója nemcsak nem admittáltatik, hanem annak csak kívánása is helytelennek és törvénytelennek tartatik. Nem is ok nélkül lehetett pedig V. uramnak confundáltatni, midőn látná, hogy jóllehet — a mint osztán privata, de authentica relatiókból megtudtam — három t. superintendens urak hírével és akaratjával olvasta volna el ezen írást, de mégis csak egy sem találkozott azok közül is, a ki csak egy igécskével kívánta volna vagy menteni, vagy erősíteni. De magába gondolván is a dolgot, valóban ez a discursus, már ekkor, igen idején kívül való volt, és annak improtocolliójának sollicitatiója is nagy és erős fundamentumon nem épült: az elhozott szentírásbeli helyeknek felvett magyarázatja igen sok kérdést szenvedhetvén, és kivált a dolog már az elsőbb sessiókban — a mint a feljebbvalókból megtetszik — nemcsak igen sokszor fordulván, még pedig nem kis kedvetlenségek között elő, hanem egynehányszor már deci-

dáltatva is lévén. Nem is nyert az említett t. férfiú semmit egyebet ezen írásával, hanem csak tulajdon személyének nagy subsumtióját, és a mi egész superintendentiánknak is abba a gyanúba lett hoztatását, hogy abban is — a mit még eddig közönségesen másképen tartottak — a hierarchicum principiumok lappanganak. Egyszóval, akár hova tekintsünk, csak azt lehet mondani, hogy ennek az irásnak jobb lett volna már ekkor teljességgel elmaradni, mint általa a t. prédikatori rend aránt való kedvetlen gyanakodásoknak újabban felmelegíttetni és sokakban meg is erősíttetni. Leültettetvén ezek szerint az említett, valóban szégyen széken álló t. atyafi, a deputationalis munkának olvasása folytatódott. Amikor ismét a supremum consistorium praesese aránt kérdés támadott, secularis legyen-e mindenkor, vagy szabad legyen azt választani mindenik rendből, azaz úgy a secularisok, mint a ministerek közül. Mely utolsóbb értelem mellett volt a praeses úr ő nagysága, és ezt annyira is vitette, hogy az ellene mondást már nehezebben szenvedvén s ahhoz képest praesesi auctoritását is elővenni kívánván, ilyen szokat is kénytelen volt ő nagysága Vay József úrtól hallani, hogy a *praesidium* épen nem *imperium*. A mint hogy végre engedni is kellett ő nagyságának abban, hogy ennek a praesesnek is, valamint a többieknek, pro ratione objectorum, regimen vel disciplinam et oeconomiam, aut dogmata et ritus, tangentium amazokban mindenkor secularisnak, ezekben pedig miniszternek, azaz valamelyik s nevezetesen pedig a hivatalában öregebb superintendentensnek kellene lenni. Volt magáról is erről a supremum consistoriumról sok és sokféle szó; de minthogy már in particularibus conferentiis és kivált abban a legelső mixta deputatióban, mely az uniónak principiumait defigálta, superálva volt, hogy ilyen supremum consistoriumnak mind illik, mind kell lenni, és azokkal a meghatározásokkal, a melyek a canonokban előfordulnak, csakhamar admittáltatott¹ Valamint az is, hogy a districtuale nyolcz consistoriumok közül (melyekben a martrimoniálek és más litigiosumok folynának) a helv. confession levőknek részéről a Dunántúl valónak Komáromban kellene-e vagy Veszprémben lenni, azon oknál fogva, hogy az idevaló lutheranum cosistorium úgyis már Nagy-Győrre tétetvén, hogy kettő egymáshoz igen közel ne legyen, és a parsoknak, melyek akármelyik confessióból legyenek, pereket akármelyik confession

¹ Ez a főconsistorium a zsinatnak felelősséggel tartozott, sőt zsinaton kívül is jogában állott az egyházkerületeknek — ha úgy látnák jónak — az egész intézményt megszüntetni. (Budai kánonok, VI. fejezet, 25. kánon, 4., 5. pont.)

levő consistorium előtt folytathatják, terhes ne legyen, nem sok disputatio után csakugyan Veszprémre határozottat. Melylyel a sessiónak vége lett.

Október 5-én (VIII.)

tartatott a 8-ik ülés, a mely már sokkal csendesebben folyt, mint a többi. Mert felolvastatván a protocollum, melyben a Vecsei uram tegnapi felállása is, minden környüállásaival egyetemben fel vala tétetve; abban, hogy a dolog ugyan ad integritatem protocollu tartozván, ki ne maradjon, de a neve Vecsei uramnak, minthogy ugysis ő kegyelme azt csak privato nomine cselekedte, kihagyattassék, mindnyájan könnyen megegyeztenek. Azután a coordinatio superiorum körül dolgozott munkának elmaradott része, mely a synodusokról szólott és a mely úgy állapodott meg, a mint a kánonokban találtatik meg, elolvasztatván, átalmentünk a disciplinaris munkának olvasására. Melyben, ez ülés alkalmatosságával kevés fordulván elő, a mi velitatiókra adhatott volna alkalmatosságot, az egész ülés többire nagy csendességgel a munka felolvasztásában s némely canonok aprólékosabb változtatásában folyt el. Csupán a coordinatio munkájához kívánta még adatni a praeses ur ezt az egyet, hogy a synodusoknak rendszerint minden tizedik esztendőben leendő tartatása is canonba tevődnek, ha szintén azt, úgy hozván a szükség magával, kevesebb idő alatt is lehetne tartani.¹ Ugyanekkor fordulván elő a liturgiák és énekes könyvek szükséges voltokról is a szó, t. superintendens uraméknak megmondattott, hogy az ez aránt leendő valmi selecta deputatio felől magok között beszéljenének.² Melylyel az ülés berekesztetett.

Révész Kálmán.

¹ A zsinatok tíz évenkénti tartását az elnök indítványára czikkelyezték be, még pedig a jegyzőkönyv szerint nem a VIII-ik, hanem a VII-ik ülésben. Különösen a papságnak semmi kedve nem volt a további zsinatoláshoz. A körülmények csakugyan úgy alakultak, hogy 90 éven át nem volt újabb zsinat.

² A jegyzőkönyv szerint nem a liturgiák és énekes könyvek ügyében, de az anyakönyvvezetés egyező módjának kidolgozására küldetett ki ez ülésből bizottság. A liturgiákról és énekes könyvekről a XIV. ülésben történt intézkedés, t. i. egy nagyobb bizottság küldetett ki, mely azonban már a kerületi gyűléseknek, illetőleg a főconsistoriumnak tett volna jelentést. (Jkv.)

ADALÉKOK SIMÁNDI BODÓ MIHÁLY ALSÓ-DUNAMELLÉKI PÜSPÖK ÉLETÉHEZ.

(Befejező közlemény.)

A ráczevei és pataji synodusok atyáinak egynémely határozata a kor szelleméhez és szükségéhez módosítva, érvényben és gyakorlatban van még ma is; de maguk a törvények és szabályrendeletek, melyeket Simándinak szigorú rendet és engedelmességet parancsoló és követelő szelleme diktált s írásba tétetett, az idők folytán lassankint elavultak és feledékenységbe mentek. Van azonban alkotásai közt egy, mely egész teljességében megmaradt a mai napig és nevét örökíti. S ez, a Tolnával már akkor is egyetülve volt somogyi traktusnak az Alsó-Dunamellékhez csatolása s az egyházkerület nyugati határának kijelöltetése. Az akkori egyházak közül elpusztult vagy elveszett egynéhány, de maga az egyházmegye meg van s több mint harmadfélszáz év óta — leszámítva a Rákóczi-féle szabadságharcz után kissé meglazult viszonyokat,¹ — híven megmaradt a kapcsolatban; s a határjelek is állanak úgy, a mint azokat Kanizsai Pálfi János kimutatta és Simándi átvett.

A csatlakozást maguk a somogyi predikátorok kezdeményezték 1629-ben. A pataji synoduson megjelent közülök 10, ú. m. *Liptai Simon* nágocsi, *Újkéri Gergely* ürögi, *Szikszai György* ádándi, *Bodó Miklós* csepeli, *Kálnai András* karádi, *Méhes Miklós* kapolyi, *Hegyi István* berényi, *Pásztor István* hékúti, *Endrédi György* érmelléki, és *Megyeri János* nyéki

¹ Az 1731-ben kezdődő superintendentialis jegyzőkönyv előszavából, mely a somogyi traktus *hosszas hallgatásáról* emlékezik, azt lehet gyanítani, hogy a somogyi egyházak a dunamelléki egyházkerület kapcsából egy időre kiszakítottak. Tormási János szintén említést tesz pár szóval amaz *altum silentiumról* s annak magyarázatát is adja a következőkben: «Somogy szinte a mult század végeig ide tartozott és csak a Rákóczi zenebonája által szakadt volt el kevés ideig». A dunam. egyházkerület tört. 1867. 110. l.

predikátor, egyenlő akarattal supplikálva, hogy a mi társaságunkba befogadtatnának.

Kivánságuk nem teljesült. Nem utasítottak ugyan el végkép, de nem is fogadtattak be egy szóra, akadályul szolgálván abban a veszprémi, baranyai és alsó-dunamelléki egyházkerületeknek épen ezen időtájbán történt kölcsönös maguk lekötelezése, melyivel egy régi s elhatalmasodott és egyaránt fájdalmasan érzett bajon kívántak segíteni. Még azokban az időkben ugyanis az egyes superintendentiák határai pontosan kijelölve, az akolnak kerítései szorosan lerakva nem valának. A határszéleken, a hova tartozandóság az egyházak és predikátoraik egyéni tetszésének kérdése volt, s mert a kerítés tele volt résekkel: azok, kik még a laza fegyelmet sem akarták tűrni, bátran és könnyen mehettek, s ellent nem állva az említett superintendentiák által elfogadott herczegszöllösi kánonok 24. §-a, mentek is erre-arra, hova nekik tetszett. Még a későbbi időkben is gyakran megtörtént, hogy a rendetlen életű s valamely kihágást elkövetett predikátor, kikerülendő a büntetést, vagy a predikátorával viszálgató s az atyáktól kedve szerinti választ nem nyert eklézsia felmondta püspökének az engedelmességet és ment odább.¹

Fájdalmasan érezték ezen abnormis állapotnak sűrűn előforduló kellemetlenségeit az egyházkerületek kormányzói, s javítani akarván a helyzetet, kölcsönösen *reversalist* adtak magukról, hogy akár hallgatói, akár tanítói rend jövend eleibök testimonialis nélkül, azoknak mint rebelliseknek és irrequietusoknak kedvük szerint való válasz ne legyen. E szép egységből lött ígéretet a dunamelléki egyházkerület atyái meg is pecsételték s éppen az 1627-dik évi pataji synoduson pecsételték meg 1-ső sz. a. jegyzett határozatukkal. Minélfogva aztán a társaságukba kívánczoló somogyi predikátorok supplicatiójára azt felelték, hogy *«előbb onnét felyül búcsúzzanak el tisztességesen s majd azután adnak választ ő kegyelmeknek»*.

A rend útjára tereltettek megfogadták a jó tanácsot, s csakhamar ezután levelük és követeik által mind Tholnai István seniornál Csopakon, mind becsületes püspök uruknál Német-Ujváron bejelenték szándékukat s kérték elbocsáttatásukat. Majd május 26-án maga Simándi is írt Kanisaeus Paulidesnek, tudatván vele, hogy a Balatonon inneni s az *ősrégi somogyi districtushoz* tartozó eklézsiák predikátorai micsoda kéressel járultak a pathaji synodus elé, s hogy az hallván az ő kegyelmek

¹ Így szakadtak el tőlünk Maros, Marót, a ma már egészen pápista Csolnok, s a Vác és Kosd között feküdt és a váczai káptalan által 1723-ban pusztává tett Cselöte és Verőcze.

kérését és az okokat is megértvén, illendő dolognak itélé kívánóságukat, de első tekintetben úgy tetszék, hogy erről böcsületös püspök urukat költenék megtalálniok és tőle tisztességesen elbucszúniok. Miután tehát ez már végbement, ne légyen nehezeze őket az Úrnak nevében újtokra bocsátani, s egyszersmind a hatósága alatti veszprémi Senioratussal egyetértőleg a két szomszéd püspökség határait pontosan kijelölni.

Kanizsainak azonban — mint levelében később maga is mondja — nagyon is nehezeze esett, midőn megértette a somogyi papoknak a két püspökség közti lappangását és vakmerőségnek mondá kiszakadási szándékukat. Ugyanazért hétről-hétre, sőt hónapról-hónapra halogatá a Simándi levelére való választást s az elbocsátó levél kiszolgáltatását.

A hosszas halogatás aggasztani kezdé a somogyiakat, s mert nagyon jól tudták annak okát, július végén három predikátor társukat, ú. m. *Heves-iváni Orbánt, Szikszai Györgyöt* és *Gyarmati Mártont* küldtek Ráczevibe Simándihoz. A küldöttek sirva panaszlák az *Isten nyájának sok egyenetlenségeit és azon nyáj körül vigyázó pásztoroknak sokszoros sóhajtságukat*, s könyörögtek, hogy viselne gondot róluk és maga személye szerint is megvizitálná őket.

Miféle sok egyenetlenségek, micsoda súlyos bajok voltak azok, melyek a régi kapcsolatból kiszakadásra indítottak egy egész területet? adatokkal világosítani még most alig lehet. De hogy voltak, mutatja azoknak egy másik eltagadhatlan következménye, a jeles tudós és erélyes kormányzó Pathai Istvánnak püspökségétől és pápai papságától ugyanezen év elején megszökése; s hirdeti utódának Kanisai P. Jánosnak Belényesre hozzáküldött levele, melynek elején és végén keserű szemrehányásokat tesz neki a miatt, hogy az ellene kitért erős vihar-
nak gyáván hátat fordítva s 16 éven át Istennek s embereknek tetszőleg viselt állásától titkon megválva, a Krisztus egyházának különb-különbféle habok közt hanyatott hajóját oly dicstelenül a kavargó örvény közepette hagyta.¹ És bár nem dicsekesznek vele, de úgy látszik, hogy ama különféle bajok és egyenetlenségek előidézésében, melyek a veszprémi egyházherületben felhullámzottak s csapkodták ez egyház hajóját és kormányosát, nem kis részük volt a somogyi papoknak. Tholnai István senior ugyanis arra figyelmezteti az elszakadókat, hogy *«továbbra minden oly dologtól oltalmazsák magukat, mely a mi keresztényi szent egyességünkkel ellenkeznek»*. Kanizsai P. János Simándihoz küldött levelében ekként jellemzi őket: *«Ama hely-*

¹ Tóth F.: *«Túl a dunai püspökök élete»*: Győr, 1808. 65—68. lap.

*telen magaviseletű prédikátorok, sem egyik, sem másik püspökséghez nem ragaszkodnak, semmelyik püspöktől nem függenek, szörnyűséges botrányokat büntetlenül üznek, s az eklézsia békességét féktelen szabadoskodásukkal fölza-
varják». Simándi pedig e levélre írt válaszában ezt mondja: «Hozzád hasonlólag senki nem kételkedett százszor és ezer-
szer íjesztgetni bennünket, hogy a mi püspökségünk lelki
egyességének is megzavarására fognak lenni» stb.*

A felhozott idézetek nem valami szép színben tüntetik fel a somogyi prédikátorokat, de annyival inkább elfogadhatóvá teszik a föltevést, hogy tényezők voltak a veszprémi egyházkerület nyugalmlának fölzavarásában; s hihető, hogy miként Pathai István az általuk vagy általuk is okozott bajok és egyenetlenségek közül kivánt menekülni: úgy az ő kiszakadási vágyaiknak részben Pathai volt a fölgerjesztője. Kanizsainak idézett szavaiból, még inkább pedig alább egész terjedelemben közlendő leveléből láthatni ugyanis, hogy papi magukviselite és életük sok kifogás alá eshetett. Nem tudom, de nem is akarom hinni, hogy 28 eklézsiának lelkészei oly mindenféle utálatos bűnben leledző emberek lettek volna, a mint ő megtüzesített pennával írta; kétségtelen azonban, hogy a XVI. és XVII. századokban a lelkészeknek az egyházak számához való kevés volta folytán sok alkalmatlan egyénnek kellett a papi testületbe becsuszni. A kormányzásnak gyengeségéből, az egyházlátogatás sok akadályából, a megyék határainak bizonytalanságából pedig az lett, hogy — mint Simándi mondja — «némelyek, kiknek sem hivataljuk, sem commendatiójuk nem volt, vizsgálat, kibocsátás és fölszentelés nélkül szolgáltak, s az egyházak is mindenféle csavargó, tudatlan gyermek-íjű embereket befogadtak». Az ilyenek közt aztán hogyne találkoztak volna olyanok, kik elfeledkeztek magukról s kiknek magukviselite egyáltalán nem volt szent hivatalukhoz illő. Tudjuk pedig, hogy Pathai István püspök mily erős és kemény kezekkel kezelte a kormányt, mily szigorúan fenytette a keze ügyébe esett engedetleneket és kihágókat. Ismeretes, hogy csak pár példát hozzak föl, az engedetlen szent-gáli pap, Bakó Márton esete, kit a pápai vár tömlőcébe rendelt tétetni; valamint a kővágó-örsi részeges predikátoré, kinek elfogatására katonákat küldött!¹ Közel Veszprémben és majd Kis-Komáromban lakván Pathai, kétségkívül jól ismerte a somogyi predikátorok gyarlóságait és hibáit, s talán közéről és keményen is érezte velük hatalmát, minélfogva azoknak nem egy okuk lehetett közeléből és kezei közül elkiváncozni.

¹ Tóth F. id. m. 74—75. lap.

Azonban épen ekkor a dunamelléki egyházkerület kormányán is Pathaihoz hasonló erélyes és szigorú férfiú állott, s annál fogva teljességgel nem ringathatták magukat a csalékony álomban, hogy a dunamelléki egyházkerülethez csatlakozva, zavartalanul élhetnek szenvedélyeiknek s szabadon tehetnek továbbra is szokott módjuk szerint mindent. Elég jól is voltak ők Simándi püspök kormányzói módja felől tájékozva; maga Simándi sem mulasztá el értésükre adni, hogy mit vár tőlük és viszont mit várhatnak tőle. *«Ha immár kegyelmetek közinkbe adta magát, megkívántatik a hit, a becsület, a szófogadás, az engedelmesség. Mert valakik vakmerők, engedellenek, dobzódók kezdenek lenni, ha agyafürt fejű emberek lesznek: meglátják, hová fogják fejüket és ki viseli gondjukat».* És ha mégis — midőn a szigorú Pathai már távozott s az erélyes Simándi ily erősen fogadja őket — csatlakozni kívántak: ennek más, a Pathai szigorúságánál sokkal fontosabb oka is lehetett, és valóban volt is, mert hiszen panaszzal nemcsak az Isten nyájának sok egyenetlenségeit, hanem az *azon nyáj körül vigyázó pásztoroknak sokszoros sóhajtságukat, kiknek kenyerük merő nyavalya.*

A dunamelléki egyházak püspöke és predikátorai — mint fentebb említve van — a török vezérektől kiadott és megpecsételtetett védlevelekkel bírtak, s a vitézlő török uraktól is minden becsületük és oltalmuk meg volt, hogy senki ne háborgassa őket, se török, se jobbágy, hanem tisztükben eljárhasanak. S valóban védleveleik oltalma alatt a hódoltság különböző helyein szabadon tarták évenkénti synodusaikat, a predikátorok bátran és tömegesen megjelenhettek azokon s meg is jelentek, ha nem is mindnyájan, de elég szép számmal; ¹ s annakfelette otthonukban a keresztyének által sem engedte őket török véduruk büntetlenül bántalmazni, hanem — ha busásan megvette is az árát — megtorolt minden tudomására jutott sértést. ² Ezen köztudomású körülmény a török portyázóknak annyira útjába eső, azok féktelen zsarolásai és dúlásainak egészen kitett s minden oldaláról teljesen védtelen helyzetben nyomorgó somogyi

¹ 1628-ban Kevin 67, 1629-ben Patajon 102, 1630-ban Kevin 89, 1631-ben Vecsén 95 predikátor jelent meg a synoduson.

² Bizonyítványt szolgáltat erre Kőrös város levéltára a Varga Tamás és Miklós pap dolga felől való következő czédula által.

«Jelen sorok tartalma ez:

Varga Tamás kőrösi alattvaló *püposhdtü* pappal civődván, nyomorult háta miatt gúnyolta. Az ügy János deák és a bírák kértére megvizsgáltván s e bűn díja a *kanun* értelmében megvétetvén, a tezkere kiadatott. 1661. aug. 16. Oszmán budai defterdár.

prédikátorok elhatározására döntő befolyással lehetett, s hogy volt is, kitetszik Simándihoz írt leveleiből. *«Mi is hallván és tudván a kegyelmed jó gondviselését, fejünket kegyelmedhez mint kegyes jó atyánkhoz hajtottuk»* mondják; fentebb nevezett s Ráczeviben megjelent küldötteik által pedig igen kérik, hogy személye szerint a vezérek levelével hozzájuk kijöjjön, mely által confirmáltassanak meg mind a fejedelmek előtt, mind a község között.

Simándi a nála megjelent küldötteket atyailag fogadá s meg is ígérte nekik, hogy nem figyel Kanizsainak lassú levelére, hanem csak az Isten alkalmatosságát engedjen, egészséget és módot adjon, igyekezni fog közikbe kilépni. Hogy pedig ő kegyelmeknek minden aprólékos dologért egyenkint, kettőnként olyan messzünnen ne kelljen fáradnia minduntalan, mert nehéz az útjárás is és igen félelmes, s hogy az ő távollétében tudjanak kire nézni és az egymás között való dolgokról beszélgetni: annál fogva meghagyja az otthon maradtaknak, hogy levelét látván és a három atyafiaknak szavukat hallván, a mint tőlük izeni, mindjárt egyenlő akarattal egyet válaszszanak magok közül, a ki ott az eklézsiában mindent halljon és lásson, hogy neki írásban számot adhasson. A kit pedig választanak, annak a jámbor jó úrnak mindenek szavát fogadják és megbecsülik. Végül pedig parancsolja, hogy mindenek ékesen legyenek és jó renddel ő kegyelmek között az egész keresztényi hallgatóknak is lelki épületekre és senki ne láttassék, a ki rend nélkül, hivatal nélkül magának szabadságot venne, és hivalkodásban, részegségben, dobozódásban élne, semmit Istennel és eklézsiának méltóságával nem gondolna, hanem minden emlékezzék tisztiről és jól viselje magát, hogy büntetésbe ne kerüljön, sőt tisztitől meg ne fosztassék.

A somogyi papok *Úrögön* tartott congregatiójokból feleltek Simándi levelére, jelentvén, hogy nagy örömmel és hálaadó szívvel látták és vették ő kegyelme becsületes, tisztességes levelét, s minthogy levele által azt kívánta, hogy válaszszanak maguk közül egyet, mely utánnuk való curator legyen, tehát megcselekedték, még pedig nem személyválogatásból, hanem sorsvetésből, és a szentlelek mutatásából, a mely sorsvetés esett a foksabadii Ministerre, a Dnus *Martinusra*, a kit levelükkel és azzal a levéllel egyetemben, *mely felőtük a felső Superintendenstől ő kegyelméhez küldetett*, ezennel be is küldenek ismét, hogy azt confirmálja, mert az ő kegyelmét illeti, hogy becsületes személye előtt megfeleljen hite szerint, hogy tisztiben igazán eljár személyválogatás nélkül. Egyszersmind kérik, hogy miután most már már onnét felyülről is gondviselése alá engedték

ötet, ígérete és kegyes fogadása szerint a vezérek levelével szálljon ki közibük.

Kivánságuk nem teljesült. Simándi nem confirmálta Gyarmati Mártont és maga sem ment ki közibük; erre nem volt kedve, amaszt pedig nem teheté a felső Superintendensnek levele miatt, mely mézédés szavakkal végződik ugyan, de a szegény somogyi predikátorokat halálra mardosó s ötet is érzékenyen csipdeső mérges fullánkokat eregetve bocsátja kormánya alá a Balatonon inneni ekléziákat s jelöli ki a két püspökség határait. A legkeserűbb epébe mártott tollal írt, de különben kútfői becsesel bíró levél így hangzik:

Admodum Venerabilis Vir, Domine et Frater in communi piorum Salvatore Christo mihi dilectissime, tibi unacum tuis ab exuberante Coelestis gratiae fonte gratiam precor pro gratia.

Hogy hozzám május 26-án érkezett leveledre ily későn válaszolok, nem holmi restségből, hanem a temérdek munka által elhalmozottságból származottnak fogod tartani, ha engem is azok közé számítasz, kik veled és más jókkal a Krisztus dicsőségének munkálásán s egyházának tehetőségük szerint való építésén szívvel-lélekkel fáradoznak.

A két szomszéd püspökség határainak pontos kijelölését — melyről irsz — magam is már régóta legfőbb szükségnek ismerem s többször határozottan sürgettem is; annalfogva, miután annak mielőbbi létesülhetése eszközzésével Uram kegyelmed is engem bízott meg: szíves készséggel megcselekszem.

Fájdalmasan esett azonban, midőn közelebb tapasztaltam ama helytelen magaviseletű predikátoroknak, (kiket méltán nevezesz megtestesült ördögöknek) vakmerőségét, kik az ég és föld közötti repülést megkísértő Dedalusként a mi és a ti püspökségtek közt lappanganak, sem egyikhez sem másikhoz nem ragaszkodnak, semmelyik synodusait nem látogatják, semmelyik püspöktől nem függenek; kik szörnyűséges s tiszta füleknek még hallani is borzasztó botrányokat büntetlenül üznek, minélfogva az evangéliomi ígét és szent szolgálatot a mi dühös ellenségünk, a törökök közt a legrosszabb hírben állani halljuk. Ugyanazért már kezdettől fogva semmit sem tartottam előbbrevaló teendőmnek, mint az ily rakoncátlankodásnak megfékezését és istenes módon való határok közé szorítását, valahányszor Isten módot és alkalmat adott és mutatott. Oh midőn az egykor általunk szent szolgálatra felszenteltettek a Somogyi Traktusban — hova karjaink nem nyúlhattak ki

az egyházi fegyelem kemény zablájának megfeszítésére — a fenevad életben gvalázatosan elfajulni s minden ocsmány-ságban gyönyörködni hallám: hányszor sóhajok és könyek közt bántam meg, hogy ordinatiójukba egyeztem és kezeimet rájuk tettem. Miáltal vigyázóbbá tétetve megfogadtam, hogy nem egyezem többé [fölvattatásukba az ilyeneknek, kik hibáznak s aztán elcsavarognak ide-oda, hol fölöttük nem püspökösködhetem, rájuk nem ügyelhetek, föl nem vigyázhatok s még kevésbé fenýithetem őket.

Közölvén annál fogva az említett dolgot, mint szükségest a hatóságom alá rendelt veszprémi seniorátussal, ez a ti beolvasztási szándékotokat illetőleg így látta jónak határozni:

A Veszprémen alól a Balaton mellett fekvő somogyi és a fejérmegyei traktusokban eső eklézsiákon kívül, melyeket alábbi soraimban elődbe terjesztek, a többi községekben levők mindenikét a te püspökséged alá tartozónak s ennekutánna te tőled függőnek ismerj, jegyzőkönyvetekbe vezess, az egyházi törvények szigorával zabolázz s püspöki joggal kormányozz.

Jegyzéke a Veszprémmegyében, veszprémi senioratusban a túl a dunai német-újjvárosi püspökség alávetett eklézsiáknak:

Kádárta	10 Bórhida
Kenese	Füle
Kajár	Fokszasadi
Eősi	Berény
5 Venyelén	Cseág
Papkeszi	15 Ladány
Lepsény	Moha
Enying	Szent-György.
Lölye	

Ezen megjelölt eklézsiákon kívül a többieket, melyek azelőtt a mi püspökségünk alá tartoztak, Istennek tetsző önkénytes beleegyezés és egyetértésből Tiszteletes püspök Simándi B. Mihály, a te püspöki fölügyeleted és hatalmad alá adom, engedem, vetem és jelentem akképen, hogy azon eklézsiáknak predikátorai, valamint az utánuk következők is ama függés és eskü alól, melylyel eddig nekünk lekötölezve voltak, ezen pillanattól feloldatnak és elbocsátatnak, s ennekutánna nem mi tőlünk függenek, hanem a te, úgymint *felső-baranyai* püspökséged alá tartozni, a ti

synodusaitokat látogatni s az általad, Tisztelendő Püspök úr, és utódaid által kiadott kánonoknak hódolni, téged törvényes Praelátusuk és Püspökjükként tekinteni és tisztelni kötelesek; és soha és sehol sem nekik a ti presbyteriumotok iránti engedelmisséget a mi püspökségünk alá tartozandóság ürügye alatt felmondani és lerázni, ekléziájukból a mi jurisdictionk alá a ti, illetőleg föllebbvalóik engedelme és bizonyítványa nélkül átjönni, sem nekünk az átjönni akarókat bebocsátani és fogadni nem lehet, nem szabad. Űgyszinte a mi püspöki felügyeletünket és biráskodásunkat teljes mértékben rájuk kiterjeszteni nem lehet. A kik fölött nem püspökösködhetem, azoknak püspökekint tisztelni nem kívánok, tekintetni nem akarok.

Te annálfogva Istennek embere, azzal a buzgóságos indulattal, melylyel vallásunk főpapja a Krisztus az ő szent lelke által téged betöltött és felruházott, az *emberiségnek ama szörnyeit*, kiknek dissolutus élete miatt a Christus jegyese eddig pogányoknak keserű gúnyját volt tűrni kénytelen, kik általában mindenféle alávalóságra készen, szerte szabadon féktelenkednek, kik a papi szent hivatalt istentlenül megszenstelenítették, bemocskolták, összekészálták (impicarunt, impicarunt et implicarunt), ha az egyházi törvények által korlátoztatni nem engedik magukat: a világiak, sőt még a török basák, bégek, vajdák, subasák és mások karhatalmával is zabolázd, szelidítsd, szúrd, vágd s győzd (punge, tunde, vince), míg megjobbítják magukat, vagy mint javíthatlanoknak nyilják meg végezetre nekik a feneketlen sötét mélység.

Mivel pedig velünk egy fő, a Krisztus teste tagjainak nevezettek: el ne mulasztátok magános és közönséges könyörgéstek kedves szavával segélleni minket a Bárány trónja előtt; s viszont tőlünk biztosan reméljetez és várjatek atyafiságos szeretetet. Mert lássátok kedveseim, minő sanyarúságokat és sűrű szorongattatásokat kívánt nekünk a főgondviselő tartogatni azon időkre, melyekben a fejeket az üdvnek sisakjába öltöztetve, kebleinket élő hittel vértetve, s magunkat az igazaknak éles dárdájával és hegyes nyilaival fölszerelve, csak vállvetve küzdhetünk meg az ellenünk törő sötétség fejedelmével, s tiporhatjuk le és semmisíthetjük meg az ő munkáit.

Tiszteletes férfú, szeretett testvérem a Krisztusban! Téged minden tieiddel, kikkel a vérség vagy maga a menynevei kegyelem összekötött, különösen pedig szent koronátok testvértagaival (kiket egyenkint és együtt a te ekesen-

szóló ajkad segélyével szent csókkal üdvözlök s kiknek mindkét élet boldogságát kívánom) a megváltó Krisztusnak, mivel ő az egyháznak királya, a legfőbb oltalmazónak, mivel annak papja, a leghathatósabb közbenjárónak, mivel proféta, tartozó kötelességgel ajánlak, ki téged, kicsiny nyájának pásztorát, ki a pokol minden hatalmassági ellen szellemed erejével lelkesen harczolsz, köztünk az ő dicsőségének és egyházának előmenetelére tartson meg s cselekedje, hogy boldogul élj! Amen.

Kelt Német-Ujváron, 1629. aug. 29-én. Kanizsai Pálfi János, németujvári predikátor és a túl a dunai helv. hitv. egyházak püspöke.¹

A magukat már czélnál lenni gondolt somogyi predikátorok keserves szívvel és zokogó orczával hallották a közikbe visszatért Gyarmati Mártontól mindazokat, a miket Kanizsai P. János róluk írt. De annyival inkább kívántak és akarták most már az onnan felyülről való megválakozást; ugyanazért viszont két előttük járó becsületes atyafit küldtek Simándihoz, s noha elhitték és mégis érzették, hogy volnának oly okok, melyek a jó választételről megtartóztathatnák ő kegyelmét, mindazáltal bizvást kéri mint Istentől nekik megmutatott gondviselő atyjukat, hogy ne vesse meg személyüket a kiseded supplicatiójukkal együtt, s egyszersmind ígéri, hogy jövendőre számot adnak mindenekről. Ugyanekkor megkeresték becsületes követeik által Tholnai István Sényort is a *fokszabadi* eklézsia felől, melynek predikátorát a Dns Martinust előttük járó Curatornak megválasztották, s kérték, hogy az somogyi eklézsia közibe számlál-tassék, hogy valami illetlen nyavalya ne következék az abban való ellentállásból.

Simándi, jó szívvel fogadta a két rendbeli követeket és jó reménység alatt való választ adva bocsátá őket vissza a többi atyafiakhoz. Majd szeptember 28-án Kanizsai P. János püspöknek is írt egy terjedelmes levelet, melyben örömét jelenti, hogy végre-valahára a Balatonon inneni somogyi eklézsia dolga a két püspökség által oly szép egyetértésben el lett intézve, hogy azok többé nehézséget ne okozzanak; de egyszersmind férfias nyíltsággal és határozottsággal hárít el magáról minden gyanút, mintha a somogyi egyházak csatlakozása az ő kívánásából és bátorításából eredett volna. Tudja a jó Isten s

¹Czím: Honorabili inque Ecclesiarum filii Dei prognato Viro Domino Michaeli B. Simándi, celebris Ecclesiae Keviensis Ministro fideli, nequon Superioris Baroviae, eique adjacentium Tractuam Ecclesiarum vigilantissimo Episcopo Dno et Fratri in Christo mihi debita ob-servantia sincere colendissimo.

hiszem tisztelendő szolgatársam, te is jól tudod, hogy soha és semmikor sem áhítottam, leselkedtem nemhogy több, de avagy egyetlen distriktusára is a püspökségeknek, még kevésbbé akartam idegen küszbőket átlépni és megsérteni, mert már gyermekkoromban megtanítottam lábaimnak megtartóztatására; minélfogva 4 évi püspökösködésem ideje alatt inkább arra törekedtem, hogy egynémely kevesecske jeleseknek barátságát megtartsam, mint sem néhány tanulatlan predikátort társaságunkba kebelezzek. A Dnus Gyarmati a megmondhatója, hogy azok a hánytvetett és presbyteriumutok bölcs ítéletével püspöki pálcám alá szabadon és önként átadott Ministerek sirva jöttek eleibünk' és zokogva panaszlák a gondviseletlenségét, mely miatt 'kenyerük merő nyavalya, nem pedig mi hívtuk őket gondviseletünk alá'. Aztán pártjukra kél a legyalázottaknak is és mentegeti őket. «Istenemre mondom — írja — azok, kiket kedves uram Kanizsai panaszkodva elvádolsz előttem, és a kizról a csacska hír is mint barangoló, régi hőrbé öltözött hitvány emberekről, két lábú szamarakról, mérges kígyókról, százig számolni nem tudó tudatlanokról, semmirekellőkötől, rondaszájúakról beszélt, kik csak a számot szaporították s az eklézsia javait tékoznolni igyekeztek, és a kikkel hozzád hasonlólag senki sem kételkedett százszor és ezerszer ijesztgetni bennünket, 'hogy a mi püspökségünk lelki egyességének is megzavarására fognak lenni: személyes hibáikat immár elhagyták, levetkezték. Különben higye el nekem Tisztelendőséged azt is, hogy a renyhéket, hanyagokat, nyakasokat, tobzódókat, kihágókat, a rendeleteim iránt a szokásos és tartozó tisztelettel nem viselkedőket figyelemmel kísérvük, apostoli tekintélyünkkel fenytjük és büntetlenül el nem bocsátjuk, ha ugyan Isten kegyelméből, ezen helyen alkalmunk leend a fölvételre és letételre, s gyűléseink tekintélyét nem gázolja le ezen tartományban az idegen nemzet Magistratusának kegyetlen embertelensége». Végül szeretettel üdvözli ott levő kedves testvéreit és barátait, mindenek fölött pedig a kitünő férfit a *Msgs Battyáni Adám* urat,¹ az Isten eklézsijának legkegyesebb táplálóját.

Simándi levelének meg lett a kívánt, eredménye. Kanizsai püspök Tholnai Istvánra, halasztotta és tetszésére bízta a somogyi predikátorok dolgának végeleges elintézését, mint a ki e mostani időig az úr Isten engedte gondot viselt róluk és inkább tudója is a jelen való dolognak. Tholnai István október 17-én Csopakon, költ levelében tudatá velük, hogy immár megengedi,

¹ Battyáni Adám a következő évben már pápistává lett s Kanizsait elűzte Német-Újvárról. Tóth F. id. m. 60. és 94. l.

hogy ámbátor a foksabadi eklézsia is számláltassék a somogyi eklézsia közé, csak hogy azon közben az ide fel való eklézsiaiban jövendőben valami fogyatkozására ne legyen az oda való foglaltatás. Ugyanazért megkívánja ő kegyelmektől, hogy minden oly dologtól oltalmazzák magukat, mely mind a keresztyéni szent egységgel, mind az atyafiúi szeretettel, mind az épületre való igyekezettel ellenkeznék. Továbbá kéri őket, hogy ha valami fogyatkozás lehetett dolgaiban, a jó szeretetnek palástjával elfödözvén, neki megbocsássák, miért hogy ő is ember és tőle sem idegen a véték, és nem óhatta magát, hogy valami fogyatkozás ne essék dolgaiban az sok különböző dolgoknak igazgatásával. Végül köszönteti Simándit és kéri, hogy mikor Isten ő kegyelmének kimenetelt enged, igyekezzék azon, hogy vele a Balatonon és Sión innen szembe lehessen.

Dolguknak ekként valahára szerencsés végét érven, nagy örömmel és egy szívvel-lélekkel küldték be Simándihoz becsületes előttük járó atyukfiat Tholnai István Seniornak elbocsátó s a maguk november 10-én Foksabadin kelt levelével, melyben kéri, hogy ne tekintse a felőlük való sok méltatlan panaszkodat, hanem inkább nézze messze kiterjedő jó hírnevét. És ha már onnan felyül is gondviselő szárnyai alá engedtettek és ők is hallván és tudván ő kegyelme jó gondviselését, fejüket hozzá mint kegyes atyához hajtották: szánja meg őket nyomorúságukban és ha lehetséges, e meleg könyörgésükre ígéreti szerint lépjek ki közibük, hogy az Istennek ígéje ő kegyelme gondviselése által becsületben legyen és ők is szép egyezésben és csendességben maradhassanak meg.

Simándi rögtön felelt a könyörgőknek, a következő levelet küldvén nekik követeik által:

Az atya Istentől szent fiáért kegyelmeteknek minden lelki és testi sok jókat kívánok megadatni.

Legyen hála a sz. úr Istennek szerelmes atyámfiái és hűséges szolgatársaim, hogy mostan is harmadszor láttam jó szívvel az kegyelmetek követeit és levelét, melyből értem, hogy kegyelmetek az én atyai gondviselésemet szívvel és szeretettel vette, veszi és várja is. Meg is cselekszem, a mennyiben engemet illet, a gondviselést, ha a szent Isten éltet e földön és alkalmatosságom adatik, kiváltképen a kegyelmetek közibe való menetelemre; míglen pedig az lehetne, kérlek és intlek benneteket szerelmes híveim és jó szóhalló szolgatársaim, hogy az anyaszentegyháznak fő rendtartása szerint és minékünk adatott hitetek és engedelmességtetek szerint szót fogadjatok, magatokat jól viseljétek, tanuljatok szorgalmasan, tanítsatok

fáradhatatlanképpen, éljetez fedhetetlenképpen, vitézkedjetez a Jézus atyjáért diadalmasan, Istentől ő sz. felségétől és tölem méltó szolgálóknak dicséretit remélvén és bizvást várván. Annakokáért Martinus Gyarmati uramat, a fokszabadi tanítót hagyom, vallom és ajánlom kegyelmezeknek előtte járónak, vigyázónak és visitatornak mindaddig, míglen a jövőndő gyűlésünk lehessen, hogy ő kegyelme én képeben és személyemben a Nagyságos Bégeknek és vitézlo uraknak jó oltalmazásuk alatt mindenütt Somogy-ságban bátorságosan járjon, az eklézsiáknak dolgait meglássa és eligazgassa a mennyiben lehet; és a mi véghez nem mehet, nekem írásban előmbe adja, melyre kezét is énnékem ő kegyelme adta; a jövőndő gyűlésben, ha Isten azt engedí érhetnünk, derekasabban beszélek kegyelmezekkel. Valakiket pedig kettőt vagy hármat Márton uram magával vizitálni el akar vinni: azok böcsülettal elmenjenek, ő kegyelmét megbecsüljék, mint az én tisztemben járót, mint magamat; egy szavuk és értelmük legyen és emberséges nyájaskodásuk mindenben minden emberséggel, hogy jó és vidám szívvel várhassam kegyelmezeket a jövőndő gyűlésünkre. Ehez tartásatok szerelmeseim és tanítványim magatokat és legyetez egészszégen. Amen. 13. Novembris 1629. Michael B. Simándi. Pastor ecclesiae Keviensis et Superintendens.

Simándi az 1629-ik év őszén a Duna vidékén vizitálván az egyházakat, szándékában volt Somogy-ságba is ellátogatni, de arra felé már nem mehetett, mert útjában megbetegedett, s annakfelette a vezér levele sem volt nála, mely nélkül — mint mondja — alkalmatlan lett volna oda való fáradsága. Elmaradásának okát 1630. márczius 9-én sebtiben írt levélben tudatja Gyarmati Márton proséniorral, s egyszersmind mindenre kiterjedő gondossággal több rendbeli utasítást ad neki. Irja jelesen:

«Mostan immár a kegyelmezek tartományára tartozó levelet kiadta a Nsgs *Murtezán* pasa és *Váradí* uramnak Budán kezében vagyon, melyet alához magával a gyűlésre; hanem kegyelmezek közönségesen a *levélváltásot* megszerezze és meghozza, jóllehet nem tudom mennyiben adattott ki. A gyűléskor kegyelmezeknek kezébe adjuk és azután mihelyt hazatértek, a Bégeknek meg kell mutatni, hogy *beírattassék a kádiák által*. A nélkül is, a kik ordinatusok lesznek, jelen legyenek, jól tanulván és pénz náluk levén; sőt minden helyből a Miniszterrel ember

legyen és költségük is legyen. Azok is jelen legyenek, a kiknek ügyük a mi *szentszékünket* illeti, mindenek jó tanúbizonysággal és készülettel az ő maguk igazságuk és ügyük mellett. Minden Miniszter pedig mostan jelen legyen, a ki magát közünkbe akarja adni és a két szék között a földön nem akar maradni, mert a gyűlésben mindeneket személy szerint látni kívánunk, és kinek-kinek kezük irását akarjuk venni és kész engedelmességet, és úgy írjuk be őket eklézsia könyvébe. Ilyen jó reménységben levén, azért jó szívvel kegyelmetek eljőjjön és én is elvárom kegyelmeteket.

A pénz kegyelmeteknek készen legyen Venerande fili gondját viselje. Haec rapiebam Michael B. Simándi. Vestri omnium amantissimus.

Az 1630. ápril 6-án Keviben tartott synoduson 17 predikátor jelent meg Somogyból. Kétségkívül azért csak ennyi, mert nem volt hátsótagos egyszerre mindnyájuknak odahagyni egyházaikat; a minthogy a következő évi vecsei Synoduson látjuk is az elmaradtakat, kik hasonlóan subjecerunt nomina unacum debita obedientia.

Megjelentek pedig:

1630-ban:

Martinus Gyarmati	Pastor	Fokszabadinus.
Gregorius Újkéri	»	Ürögiensis.
Urbanus Heves-Iváni	»	Hidvég
Nicolaus Bodó	»	Csepel.
5. Jacobus Koszmáli	»	Kiliti.
Urbanus Ács, Dióslappai . . .	»	Ságvár.
Stephanus J. Bálvánosi	»	Endréd,
Andreas Szakmári	»	<i>Gellje</i> . ¹
Joannes Megyeri	»	Nyék.
10. Andreas Kálnai	»	<i>Karád</i> ,
Nicolaus Méhes Samaraeus . .	»	Kapoly.
Stephanus Hegyi Szerdahelius .	»	Nagy-Berény.
Stephanus Szentmihályúri . . .	»	<i>Gadács</i> .
Basilius Veszprémi	»	<i>Nylas</i> .
15. Georgius Sütő Iregiensis . .	»	Bálvános.
Stephanus Megyeri	»	Kasok.
Paulus Targheniei	»	Látrány.

¹ A dült betűkkel szedett helyek részint végkép elpusztultak, részint egészen pápistákká lettek.

1631-ben :

Simon Liptai	Pastor	Nágocsiensis.
Georgius Szikszai	»	Ádánd.
Stephanus Pastoris	»	<i>Hékút.</i>
Georgius Endrédi	»	<i>Ermeltyék.</i>
5. Georgius Soóti	»	<i>Dobravica.</i>
Joannes Kisvárdai	»	<i>Somodor.</i>
Georgius Mathesi	»	Lepsén.
Petrus Somi	»	<i>Ósi.</i>
Jacobus Transylvanus	»	Némegyi.
10. »	»	Székely.
»	»	Szilás.
Stephanus Szántai	»	Szólád.
Stephanus Jeges	»	Kőröshegy.

A Balatonon inneni eklézsiáknak a dunamelléki egyházkerületbe kebelezésével véget ért Simándi működéséről való tudomásunk is. A derék püspök a mint beírta az utolsó somogyi predikátor nevét, letette a tollat és nem jegyeztett többé semmit az eklézsiának általa szép rendesen fejezetekre osztott s címekkel ellátott könyvébe. Ha lett volna is, a mint hogy bizonyára volt is még mit jegyezgetnie, de nem igen volt már arra ideje, mert az 1631-ik év kezdetén egészen váratlanul arra határozta magát, hogy elhagyva egyházkerületét, máshová, messze földre költözzék. Távozási szándékát a március 27-én *Vecsén* tartott Synoduson tudatta az atyákkal. Ezek eleget iparkodtak szándokának megváltoztatására bírni, sirva kérték a maradásra, de hasztalan, s miután szándékától eltéríteni nem tudták, szép ajánló levéllel bucsút vettek tőle.

Simándi Bodó Mihály egyházkerületünkől távozva *bereg-szászi* predikátorrá s mindjárt a következő évben a beregi traktus széniorává lett, mely hivatalát hét esztendeig viselte. Önként vagy halálozás folytán vált-e meg attól? nem tudom. A beregi egyházmegye emlékkönyve csak ennyit mond róla: «*Tizedik esperes: Simándi Mihály 1632—1639. Idejéből semmi sincs jegyzőkönyveinkbe följegyezve. Csendesesen igazgathatta a beregi egyházmegyét I-ső Rákóczi György fejedelmi pártfogása alatt.*»

Földváry László.

III. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

AZ ELSO MAGYAR UJ TESTAMENTUM 1536-BÓL.

A M. T. Akadémia egymásután adja ki az irodalomtörténeti szempontból érdekes régi és ritka magyar könyveket, hogy hozzáférhetővé tegye azokat az irodalom művelőinek, hogy nyelvtörténeti tekintetben is alapos vizsgálódás tárgyaivá lehessenek. E sorozatot a Komjáti Benedek Sz. Pál levelei nyitották meg az 1534-ik évből, ezt követték Telegdi Miklósnak Az keresztyenségnek fundamentomiról való roevid keonywechke 1562-ből és a Szegedi Gergely énekes könyve 1569-ből.

Legutóbb Pesthy Gábor új testamentoma jelent meg, a melyből hazai könyvtárainkban négy teljes és négy csonka példány található mindössze.

Pesthy Gábor, ki magát Gabriel Pannonius Pesthinusnak írja, mindössze három évre terjedő irodalmi működést fejtett ki, de e rövid irodalmi pálya is elég volt arra, hogy irodalomtörténetünknek becsült alakja legyen.

Születése helyének Pestet kell tartanunk, mert ő maga a Mysser nemzetségből való volt. Születése idejére nézve azonban csak következtetés útján állapíthatjuk meg körülbelül az 1510. esztendőt. Hogy tanulmányait hol végezte, nem tudni, Brascianusnak műve elé írt disticionjaiból következtethetni azt is, hogy valószínűleg a bécsi egyetemen tanult, jóllehet neve a külföldön tanult magyaroknak eddig közzétett névsorából hiányzik.

Szülei papnak szánták, de neki e pályára nem volt hivatása, jóllehet Bécsben való hosszabb tartózkodása a theologiai tanulmányok végzésével lehetett kapcsolatban. Talán az a körülmény, hogy a papi pályától való idegenkedése folytán egyéb állást nem kapott, az e miatt érzett kedvetlenség, az önmagával való küzködés, de e mellett a mély vallásosság volt oka, hogy sok szabad idővel ren-

delkezvén theologiai ismereteit a saját maga vigasztalásával összekötni, de egyúttal az irodalomnak is szolgálatot akarván tenni, lefordította az új testamentumot.

Hogy a mi Pesthynk nem azonos a hasonló nevű gyulafehérvári kanonokkal, a kivel Toldy s utána többen összetévesztették, Pesthy saját leveleiből kétségtelen. Később Izabella királyné udvarába került, mint azt egy fenmaradt nyugtatványa bizonyítja, melyben aulae Reginalis maiestatis familiarisnak mondja magát. Ez időtől kezdve nyomavész; mikor és hol halt meg, nincsenek róla adataink.

Pesthy Gábor az új testamentumot Erasmus latin szövegéből fordította magyarra, a mint erről Szilády Áron a kiadáshoz csatolt jegyzetekben megemlékezik, s a mit e sorok írója, ki a két szöveget szóról-szóra összehasonlította, csak megerősíthet.

Ez az Erasmushoz való hajlás méltán lehet alapja annak a kérdésnek, hogy Pesthy Gábor római katolikus volt-e, vagy a protestantizmushoz szított?

A Pesthy Gábor új-testamentoma eme kiadásának egyik bírálója meglehetősen nyeglén gúnyolja e kiadás tudós gondozóját azért, hogy «Pesthyt a protestantizmus részére vindikálja, habár őt határozottan protestánsnak mondani nem meri». Azután kategorikusan kimondja, hogy «Pesthynek tiszta katholicitásához csak árnyéka sem fér a gyanunak!»

Mielőtt e megjegyzéséhez hozzászólnánk, legyen szabad előre bocsátanunk, hogy a hitvitázás kora napjainkban már lejárt, s nekünk nincs szükségünk sem a tudomány, sem az egyház érdekében arra, hogy egyeseket, legyenek azok tudósok, írók vagy államférfiak, felekezeti szempontból bíráljunk.

Míg a római egyház papjai mindent: politikát, tudományt és közéleti szereplést vallási kérdésekre visznek vissza, addig mi csak a tiszta igazság hívei vagyunk. Nekünk mindegy, ha Telegdy, Pázmány, Monoszlói vagy akár Komjáthy és Pesthy római katolikusok, ha az az igazság. Ha kétségtelenül bebizonyítatik, hogy Komjáthy római katolikus, azért mi absolute nem haragszunk, mert annak az embernek, a ki az irodalomé, mellékes a vallása. Mi nem azt kérdezzük, hogy ki milyen vallású, hanem azt, hogy mint író értékes-e vagy nem? Mi nem üldözzük a római katolikus író munkáját, mi soha sem nézzük, hogy ki írta, hanem azt, hogy mit és hogyan írt. Mi az esetleg protestánsból katolikusá lett író munkájának megbírálásánál nem vetjük a szemére, hogy aposztatált, mi szegénylenők a meggyőződésünk szerint derék munkást kicsinyes gúnylódással bepiszkolni, nyakatekert csúrás-csavarással kisebbiteni, mi nem dobálnók sárral azt, a kit, míg velünk egy valláson volt, becsül-

tünk, legfeljebb sajnálnók, hogy olyant elvesztettünk, a kinek hasznát vehettük.

Az alattomos és gonoszlelkű támadó még az irodalomban is megvetni való. A tollal kezünkben is lovagiasaknak kell lennünk. Csakhogy ehhez a r. kath. papok, mint írók, ritkán értenek. Hiányzik belőlük a finomság, a lelki nemesség és a szeretet: erőszakosak, kiméletlenek mindenben s az eszközökben nem válogatnak. Főfegyverük a személyeskedés és nem a tiszta igazság. Mibelyt pedig ez belejátszik a tudományba, főleg pedig a kritikába, akkor áldatlan harcz keletkezik, melyből nincs semmi haszna a támadónak, annál kevesebb pedig magának az ügynek. Ne vigyük bele a tudományba és a hazaszeretbe a vallást: az író és a hazafi ne kérdezze, hogy ki az, a ki mellette küzd, hanem tekintse bajtársának azt, a ki ugyanazt a szent ügyet szolgálja, melyért ő lelkesedik.

Visszatérve Pesthy felekezeti jellegére, magam is abban a véleményben vagyok, hogy ő nem volt protestáns, mivel nincs az ő szentírás fordításában egyetlen egy positiv adat, mely azt bizonyítaná. Az, hogy Erasmust fordította, magában még nem bizonyíték Pesthynél.

Pesthy mély vallásosságát eléggé bizonyítja maga a tény: az új szövetség lefordítása. Hogy r. kath. volta mellett buzgó is volt, elég hivatkoznunk arra, hogy theologusnak s így papnak készült. Hogy a féléton megállt, bizony nem lehetetlen, hogy Erasmus sorsa hatott rá. Ki volt ez az Erasmus? A legkitünőbb, legtanultabb humanisták egyike, a ki bár fellépett a római egyházban az idétt felburjánzott hallatlan visszaélések ellen, de nem volt elég erkölcsi bátorsága arra, hogy mindvégig kitartson a reformáció mellett. Nem volt szent életű, de tudós férfiú volt, a ki egész életét munkában töltötte s kinek tudománya Európa minden országában tiszteletet keltett. És e tiszteletnek nyomába lépett az irigység és a gyűlölet. Az irigység a szellemi fölényért s a gyűlölet azért, mert ostromozta a visszaéléseket és szemrehányásokat tett a pápai túlkapásokért. Nem követte Luthert és Calvint, megmaradt a neki fényes existenciát biztosító római egyházban s mégis a saját nyája, a r. papság dobálta meg őt sárral és piszokkal s szidja ma is. Rajta is beteljesedett aquinoi sz. Tamás mondása: *inter sacerdotes et meretrices maxima invidia.*

Ennek az Erasmusnak a sorsa rettentette el Pesthyt a papi pályától, de nem rendítette meg őt hitében, vallásában. Erasmust szentnek tartotta, a ki lángbuzgalmú apostola volt a római kath. vallásnak, a ki tollával védelmére kelt vallásának épen azokkal szemben, a kik e vallásnak szolgálói voltak, de a kinek e miatt épen azoktól kellett legtöbbet szenvedni.

Higyük el, hogy Pesthyből bizonyára válik vala, ha a papi

pályára lép, legalább is akkora ember, mint Oláh Miklós, mint Telegdy vagy mások: de ő Erasmus sorsától félt, az ő egyenes lelke nem lett volna képes oly intrikákra, melyek őt a papi pályán stallumba vagy püspöki székbe emelték volna. Pedig, hogy tehetsége révén ez nem lett volna neki nehéz dolog, elég hivatkoznunk ez újszövetségi szentírás fordításra.

Pesthy katolikus volta mellett bizonyít az is, hogy Izabella királynénak volt familiarisa. Frater György alig tűrte volna meg a királyné környezetében, ha a vallási meggyőződése csak legkevésbé is gyanús lett volna. Ezt következtethetjük a Brasciánussal, Peregi pécsi préposttal s Ujlaky Ferencz győri püspökkel való összeköttetéseiből is.

Íme tehát az irodalomtörténet emez alakja absolute semmit sem veszít irodalmi értékéből az által, hogy katolikusnak tartjuk.

Mi az erasmistákat nem mondjuk protestánsoknak, mert hisz Erasmus nem volt a hitújítók barátja, sőt bizonyos tekintetben, mint Oláh Miklóssal váltott leveleiből kitűnik, határozottan állást foglalt ellenük.

Ez azonban nem zárja ki, hogy Komjáti Benedek, a kinek r. katolikus volta mellett az illető kritikus szintén erősen kardoskodik, ne tartozott volna a protestantizmus hívei közé.

Eltekintve attól, hogy Perényi Jánosnak, a protestantizmus buzgó pártfogójának volt nevelője, azokra az argumentumokra felelünk, melyek az ő r. katolikus volta mellett felhozatnak. Azzal bizonyít a kritikus, hogy Perényi Gáborné, Frangepán Katalin «udvarában és háta megett tudós és istenfélő emberek, jószágában pedig és tartományában jámbor egyházi népek és szerzetesek voltak, kik Komjátinál bölcsőbbek volnának, s kik közül nem egy avagy kettő jobban magyarázhatnák és magyar nyelvre fordíthatnák (Sz. Pál leveleit), hogy nem mint én».

A mi véleményünk szerint ez az argumentum Perényinének nem r. katolikus volta mellett, hanem ellene bizonyít. Mert, ha Perényiné kegyurasága alá tartoztak szerzetesházak és parochiák és még sem a szerzeteseket kéri fel a Sz. Pál leveleinek fordítására, a kiknek pedig hivatásuknál fogva jártasaknak kellett lenniök a theologiai dolgokban, hanem a jámboreletű, erkölcsös és tudós szerzeteseket mellőzi s a munkával fiának nevelőjét bizza meg, arra unszolja is, bizony bizony azt kell hinnünk, hogy Perényiné vagy nem bízott szerzeteseinek tudományában, vagy mert Nyalábváron már volt egy szerzetesek által készített fordítás Sz. Pál leveleiből, mely nem tett szert neki, mint Komjátinak sem tetszett, azért kérte rá a nevelőt, hogy fordítsa le ő a Sz. Pál leveleit, mivel talán magánbeszélgetéseik közben hangoztatott elveiből látta annak a protestantizmus felé hajló voltát. Komjáti aztán, mivel Erasmus ellenkezésben állt az

orthodox római katholicizmussal s legközelebb álltak művei a reformáció szelleméhez, ennek munkája után dolgozott.

E körülmény tehát nem bizonyít Komjáti és Perényiné katholicus volta mellett. A «szent Gergely pápa estyn nagy mise harangkor» való megjegyzés pedig nem is jöhet argumentum számba. Ma is mondják r. kath. községekben még a zsidók is pl. Szent Mihály napkor, Sanctuskor stb. Ezek oly közhelyek, olyan közönséges szólásmódok, hogy nem használhatók fel bizonyítékoknak plane az akkori idők szellemét tekintve, a mikor a valóságos protestánsok is derűre borúra használták a kath. terminus technikusokat.

Visszatérve magára a fordításra, mely az akkori idők szelleméhez mértén elég csiszoltnak, hűnek s tisztának mondható, megjegyezzük, hogy Pesthy a fordításhoz Erasmusnak *görög-latin* szövegét használta, többször eltért a latin szövegtől, a melyet pedig átlag nagyon hűségesen s néha szolgailag fordít.

A görög szöveg használatát bizonyítják pl. a következő helyek: Jaýwezek hallatek az *egbe*: Vox in Rhama audita est. Rhama zsidó szó magasságot s eget jelent. Az eredeti zsidó szövegnek göröggre fordításánál a fordító meghagyta a zsidó מַדְיָה szót, a mit neki latinra in excelsum-ra kellett volna fordítani (Mat. II. 18.). A IV. cap. 2. es mikoron beýtwewlt volna negýwen napot ees eýet azvtan meg ehezek . . . az eredeti szövegben így van: et cum jejunasset dies quadraginta, tandem esuriit, az ees eýet hiányzik, de meg van a görögben: *χαί νησεύσας ήμέρας τεσσαράκοντα και νύκτας τεσσαράκοντα* (Máté IV. 2.) . . . Ez wtan fel wýwe eotet az ewrdeg az zent warasban . . . tunc *assumit* illum diabolus in sanctam civitatem: *Τότε παράλαμβάνει αυτον ο διάβολος εις την άγιαν πόλιν.* (Máté IV. 5.) . . . az neep, ký ýl wala setetsegebe ees *halalnak arnekaba* . . . Populus, qui sebedat in tenebris . . . a «halalnak arnekaba» a latin szövegből hiányzik, de meg van a görögben: *Ο λαός ο καθήμενος έν σκοτεί ειδε φώς μέγα και τοις καθήμενοις έν χῶρα και σκιᾶ θανάτου.* (Máté IV. 16.)

Az een *gyermekem* othon keuzwenybe fekyzk: famulus meus decumbit domi paraliticus. (Mat. VIII. 6.) A latinban famulus, a görögben *ο παῖς* van: *ο παῖς μου βέθληται έν τη οικία παραλυτικός.*

Itt-ott némely pótlások vagy kihagyások fordulnak elő, miket tollhibáknak vehetünk. Ilyenek: nam meg irtak *te rolad* (Mat. IV. 6.) nam scriptum est . . . A «nam» a latin eredeti véletlen átírása, a «te rolad» nincs sem a latin, sem a görög szövegben: *γράφεται γάρ Ότι τοις άγγέλοις etc.*; «hogy az kewbe labadat meg ne feerched . . . *ne quando* impingas in lapidem pedem tuum (Mat. IV. 6.). A «quando» a magyar fordításban hiányzik, pedig a görögben is ott van: *μήποτε προσκόψῃς προς λίθον τον πόδα σου . . .* Lakozek kafarnaumba,

mely tengermellet walo waras, zabulonnak hataryba . . . (Mat. IV. 13.). Ki van hagyva az eredeti latin szövegből: habitavit in Capernaum, quae est civitas maritima in finibus Zabulon et *Nephtalim* (ἐν ὄρειος Ζαβουλὼν καὶ Νεφθαλίμ) a 15-ik versiculusban azonban már ott van: Zabulonnak ees neptalymnek fewlde az tenger vta mellett.

A Mat. XV. 29-nél ki van hagyva négy szó, t. i. *et conscenso monte sedebat illic*. Pesthynél így van: iewe Gallilea bely tenger melle ees iewenek ew hozzaŷa fok feregek. Erasmusnál: et progressus illinc Jesus venit iuxta mare Galileae et *conscenso monte sedebat illic*: Et accesserunt ad eum turbae multae: καὶ ἀναβὰς εἰς τὸ ὄρος ἐκάθητο ἐκεῖ.

A Marc. VIII. cap. 39. versiculusa Pesthynél a IX. cap. 1. versiculusának van átvive.

Lukács és János életrajza alaposan megkurtítva került Pesthy fordításába. A Luc. X. 19. Ecce do vobis potestatem calcandi super serpentes et scorpiones et super omnem virtutem inimici: et nihil vobis nocebit. Verumtamen in hoc utile est gaudere: Ime attã nektek hatalnat (n-nel) labbal nyomodny kygyokat ees Scorpjokat ees ellenfegeknek mynden tehetsegen, de maga ne ewrjlyetek azon stb. Az «*et nihil vobis nocebit*» hiányzik.

Luc. XII. 19. Et dicam animae meae: Anima habes multa bona reposita in annos multos, requiesce, comede, bibe, *gaude*: Ees mondok az een lelkemnek, Lelkem eleg fok yod vagyon be rakwa melyekkel meg ered fok eztenedyg, nywgogyal, egyel, igyal, lakjal . . . A latin szöveg «gaude»-ja ki van hagyva, a görögben εὐφραίνων van, a mi annyi, mint laetare, epulare (imperativus) stb.

A mi a fordítás sajátságait illeti, elég hí és magyaros, leszámítva az ilyenféle latinizmusokat: non satis certum est: nem elegge tuhatatyt meg (Máté életrajzában), ees mykoron Jefus maganak wolna: Quum autem coepisset esse solus (Marc. IV. 10.) gondolat zalla kegyg ew beleyek Intravit cogitatio inter eos (Luc. IX. 46.) ees talalkozek az tolwaŷokra: incidit in latrones (Luc. X. 30. és 36.) eleu hŷwa egyet a zolgakba (Luc. XV. 26.) et die tertia nuptiae fiebant in Cana Galileae: ees harmad napon menyegzewk legnek wala Kana Galileaba (Joa. II. 1.) nuptiae pluralisa magyarban! stb. több helyen találunk igen szép gördülékeny szölamokat is: Melljket bochaffam ez kettewnek el? Utrum vobis e duobus dimittam. (Mat. XXVII. 21.) zanom ez fereget: misericordia tangor erga turbam (Marc. VIII. 2.) nem alkolmas neked awal lenned: non licet tibi habere eam (Mat. XIV. 4.), Hogy be telljefednek Efaŷas profetanak mondafa: ut imple-retur, quod dictum fuerat per Esaiam prophetam dicentem (Mat. IV. 14.) stb.

Idegenebbül hangzanak már az ilyen kifejezések: hasonlom azt bewlch emberhez: assimilabo illum viro prudenti (Mat. VII. 24.)

hasonlatyk az bolond emberhez: assimilabilur viro fatuo (U. o 26.) megkeferyle ewket: affectu misericordiae tactus est erga illos (Mat. IX. 36.), ha ketten auagy harman meg igyenefylt akarattal yt ez fewlden mýndent walamyt kerendenek: si duo ex vobis consenserint super terram de omni re, quaecumque petierint (Mat. XVIII. 19.) ees kýmene ifmeg harom hora kor: et egressus circiter horam tertiam (Mat. XX. 3. és 5.) meg bozgwak ees mondanak neký: indignati sunt et dixerunt ei (Mat. XXI. 15.) ingattyak wala feýeket moventes capita sua (Mat. XXVII. 39.).

Gyakran előfordulnak még nála a következők: a latin főnév melléknévvel fordítva, pl. condolescens super coecitate cordis eorum: bankodwan az en wak zyueken (Marc. III. 5.); a va-ve helyett vánvén: megýs irwan wagyon: rursum (πάλιν) scriptum est (Mat. IV. 7.); a főnévi igenév ragozása a harmadik személyben az első személy helyett: mýt tegýek, ha az ewrek eletet akarom býrnya? Quid faciendo vitam aeternam possidebo? (Luc. X. 25.) a főnévi igenév mint tárgy személyragozva: hanem mýkoron een oda akarneek mennem... sed dum ego venio (Ján. V. 6.); a nál-nél ragos alak kívüle értelembe: ees nýnchen maas ewtewlenenel: et non sit alius praeter illum (Marc. XII. 32.); a relativ névmás «mely» alakja személyre vonatkoztatva; pl. Judas Iskariotefe, mely elarwlando wala ewtet. (Ján. XII. 4.)

Különös kifejezések: Ees mýkoron egt bezellene kere ewtet egý farýfeus, hogý nala *ebellenek* . . et cum loqueretur, rogavit illum quidam Phariseus, ut pranderet apud se. (Luc. XI. 37.) Mester, *laffacza* ihon mýnemý kewek: Praeceptor vide, quales lapides (Marc. XIII. 1.) az te parancholatodat soha el nem *mulattam*: nec unquam praceptum tuum transgressus sum. (Luc. XV. 29.)

A helyesírást illetőleg hamarjában összeírtam pár kifejezést, melyből a stílus gondosságára következtethetünk, van közöttük itt-ott pár sajtóhiba is, legalább annak tarthatók, jóllehet nincsenek a könyv végén, mint Komjátinál, az erratak közt felsorolva. Ilyenek: Embreknek (Mát. IV. 19.) agyk = addig (Mat. V. 18.) mýelýke = művelik-e (Mat. V. 46., 48.), ýewde = jöjj ide (Mat. VIII. 9.), aczýg = addig (Mat. IX. 15.), alogýk = alszik (Mat. IX. 24.), hohar = hohér (Marc. VIII. 27.), sakman (Mat. XII. 38.) twgýmýa illýk = t. i. (Mat. XIX. 17.), iogodra = jobbodra (Mat. XX. 21., 23. és XXII. 44.), zantalan = számtalan (Marc. III. 7.), haýochat = hajócskát (Marc. III. 9.), halad adot = hálát adott (Marc VIII. 6.), konoz = gonosz (Marc. VIII. 31.), agýeg = addig (Luc. IV. 42.), fokz = fogsz (Luc. V. 10.), wýged = vizet (Luc. VII. 44.), meghalolan wala (Luc. VIII. 42.), hýdet = hited (Luc. VIII. 48.), testet = tested (Luk. XI. 34.), holnapon = holnap (Luc. XII. 28.), twgýttok = scitote (Luc. XII. 39.), zapta = szabta (Luc. XII. 47. = se non praeparavit), tallay = tollai

(Luc. XIII. 34.), fogzak = főznek (Luc. XIV. 34.), gywret = gyűrűt (Luc. XV. 22.), eletetbe = életedbe (Luc. XVI. 25.), mondot = mondd (Luc. XXIII. 3.), kaporso = koporsó (Luc. XXIII. 12.), mennat = mannát (Ján. VI. 31.), sokak = sokan (Ján. VI. 60. és VIII. 26.), wadoloýt = vádolóid (Ján. VIII. 10.), akor = akkor (Ján. VIII. 28.), bezenden = beszédem (Ján. VIII. 37.), hazwk = hazúg (Ján. VIII. 55.), tartot = tartod (Ján. X. 24.), mnoda = monda (Ján. XI. 24.) stb.

E néhány példából is látható a hangzók felcserélése és használata, mint pl. ó = ew. ő = eÿ, o = u = (gyotýak, halonk), o = a (lonczot), a = o (tallaÿ), o = ő (fogzak), o = a (kaporso), ü = e (gywres), e = a (mennat), k = g (konoz), ch = cs (chaladsag, choban), b = p (zapta), ÿ = i, t = d (eletetbe) stb. stb.

Van ezeken kívül még vagy hatvan szó, melyeket e helyen felsorolni szükségtelennek tartok; valamennyi Pesthy nyelvének specialitása, melyek már szakközlöny számára vannak összeírva s lesznek annak idején közölve.

Az idézetekre vonatkozólag megjegyzem, hogy miután Pesthy 500 lapos könyvében csak minden második lap van megszámozva folyó számmal, lapszám szerint nem lehet belőle idézni. Hiányoznak az egyes versiculusok számai is. Ezeket az én példányomban az eredeti alapján pótoltam, azért jelzem az idézeteket caputok és versiculusok szerint.

Megemlítem még, hogy Pesthy a lap szélén itt-ott jegyzeteket is ad. E jegyzetek is többnyire Erasmusból valók. Hogy csak egyet említsek, a Luc. XIX. 42. jegyzete: az te napodon, erched melýen a te meg waltod teged meg latogat ees menÿ fok ýo neked tewle adatnék, Erasmusnál a VI. köt. 308. lapjának 25. jegyzetében található: Quo te invisit Redemptor, quantum boni tibi offerantur, vagy ugyane fejezet alatt a szederfa-fordításhoz (4. v.) e jegyzetet csatolja; Eeg faat gent Lukach deÿakwl Sÿkomorufnak mongýa, mellÿet Plinius ees Theophrastus valamÿ wad fygefának lattatnak magyarázni; Erasmus jegyzeteiben így van: Lucas sycomoream posuit, haec Plinio ac Theophrasto ficus Aegyptia dicuntur.

Ime az első újszövetségi szentírás, a maga érdemeivel és hibáival, mindig kedves, élvezetes olvasmány marad még a XVI. századbeli író tisztaságra és csinra törekvő nyelvén is.

Dr. Rupp Kornél.

ÚJ ÓRAMUTATÓ. Szerkesztette *Szabó Aladár*, a «Hajnal» szerkesztője. Nyomatta Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896. Ára 50 kr. A tiszta jövedelem a «Hajnal-alap» (belmissiói alap) növelésére fordítatik. 148 nagy nyolczadrétű, sűrű nyomású lap. Kapható Hornyánszky Viktornál Budapesten, (Akadémia bérháza).

A belmissió lánglelkű apostolának, a bibliás keresztyénség

nagymesterének, dr. Szabó Aladárnak köszönhetjük ezt az érdekes munkát, mely egy csomó kisebb-nagyobb értekezést foglal magában a belmissió köréből. Felkért elvbarátok a szerkesztő által kijelölt tárgyakról, de saját belátásuk szerint írták össze ezt a belmissiói értekezés-gyűjteményt, melyben az egyház belső építését célzó kérdéseket beszélük meg.

Mindjárt legelől *Kenessey* Béla a templomi igehirdetés jelentőségéről értekezik és meggyőző érvekkel mutatja ki, hogy «a templomi igehirdetés a maga jelentőségét csak úgy tarthatja meg és csak akkor szolgálhat a gyülekezet építésére, ha a keresztyénség nagy és felső udvtörténeti tényein alapuló egyéni hitéletnek a leírása, vallásos tapasztalatokról szóló bizonyosíték». *Kálmán* Gyula ságvári lelkész a vallásos estélyek körüli tapasztalatairól ír s azzal végzi, hogy e belmissiói tevékenysége «az Isten házában buzgóbb látogatását és az egyházi közterhek szivesebb viselését» eszközölte népénél. *Mayer* Endre eperjesi theol. tanár egy nagyobb cikkben a németországi szeretet-egyesületek, ifjúsági egyletek s vallásos iratterjesztő társaságok működését rokonszenvesen és tárgyszeretettel ismerteti. *Pokoly* József kolozsvári theol. tanár csinos történeti vázlatban a régi magyar protestáns belmissiói nyomokat mutatja ki, bebizonyítván, hogy «mikor nálunk, magyarországi protestánsoknál élő hit és szeretetben munkás keresztyénség volt otthonos, volt belmissió is, csak hogy nem nevezték így, hanem befoglalták azt is a buzgó vallásosság fogalmába». *Kutas* Bálint, Török-Szentmiklós nagybuzgóságú lelkipásztora a vallásos nyomtatványok terjesztésére ajánl több praktikus módozatot. *Csizmadia* Lajos lepsényi lelkész a «vallás-erkölcsi czélnak szolgáló ref. olvasóköri szervezését sürgeti több eszméltető megjegyzés kíséretében. *Görömbei* Péter f.-szabolcsi esperes a diakonusokról ír, kiknek egyházépítő munkásságát ő a nagykallói egyházban szép sikerrel meghonosította. *Fekete* Gyula nagykikindai lelkész Pál apostol eme szép szavait köti lelkésztársai szívére: «Mindeneknek mindene lettem, hogy mindeneket mindenestől fogva megnyerjek az evangéliomnak». *Kecskeméthy* István kolozsvári theol. tanár az evangéliumi szellemnek a nemzeti életre való hatásáról értekezik s kimutatja, hogy az evangéliom «a nemzeti életet szabaddá, nemzetiessé, öntudatossá, tisztává teszi, az anyagi és erkölcsi jóllétet felvirágoztatja». *Szilassy* Aladár egyházmegyei gondnok «belmissió és a világiak» c. a. azt fejti ki meggyőző erővel, hogy «a világi elemnek is részt kell venni az egyház belső építésének munkájában; ez komoly vallási, de egyúttal hazafias kötelességek különösen most ebben az átmeneti időszakban, a mikor az új viszonyok fokozzák a meglévő nehézségeket». *Bereczky* Sándor budapesti ág. h. ev. vallástanár a középiskolai vallástanításról elmélkedve, azt emeli ki, hogy a hitoktató tanári munkájához csatlakozzék a nevelő munkája s ehhez

a lelkipásztori és belmissiói tevékenysége, mert ezek nélkül csak fél sikert érhet el. A tanító feladatait az evangéliom meggyökereztetésében és munkarészét a belmissióban *Jámbor* Lajos békési és *Schmidt* Henrik újverbázi tanítók ecsetelik élénk czikkekbén, míg a gyermek-istenisztelet hitszilárdító jelentőségére *Lów* Fülöp locsmándi ev. lelkész mutat rá néhány erőteljes szóban. Nagyon tanulságos az *Eröss* Lajos püspökladányi lelkész cikke a szektákról. Szerinte az első fegyvert a szekták ellen az *okos* belmissio adja kezünkbe, másikat az egyházhoz való szilárd és öntudatos ragaszkodás, az egyházaságnak fokozása, mi végből melegen ajánlja az *egyházi fegyelem* felújítását, a *kátémagyarázat* visszaállítását, a népiskolai *vallás-oktatás javítását* s mindenk felett a nagy gyülekezeteknek több *parokhiára osztását*. *Lów* Fülöp locsmándi ág. h. ev. lelkész arról mond el néhány figyelemreméltó gondolatot, hogy a külmissiói munkásság mily áldásosan hat vissza a belmissiói tevékenységre. *Ferenczy* Gyula krassói lelkész az egyházi adózás reformját sürgeti, azt javasolva, hogy minden egyháztagnak vagyonaaránylagosan fizesse egyházi adóját egy közös pénztárba, melyből az egyház összes szükségei fedeztetnének. *Horváth* Gyula orvosnövendék a paráznság erkölcsi veszélyeiről szól, *Biberauer* Richárd a mértékletességi egyesületek áldásait emeli ki, *Csiky* Lajos theol. tanár a belmissiói tevékenység ismertetését ajánlja a theol. akadémiákon. Ezután egy érdekes cikkgyűjtemény (Kalászok a belmissió mezejéről) következik, melyben *Lévay* Lajos sárkeresztúri, *Kutas* Bálint török-szentmiklósi, *Illyés* Endre mező-berényi, *Csécsei* Miklós makói, *Deák* Sándor türkösi lelkészek a belmissió egyes ágaiban kifejtett tevékenységökről számolnak be. Végül a befejezésben *Szabó* Aladár tart összefoglaló, kiegészítő és munkára buzdító szemlét a belmissió eddigi eredményei fölött.

Ez a könyv tartalma. Változatos, sokféle, mint magok az írók. Jól mondja a szerkesztő az «Előszó»-ban : különbözők az adományok, s mi hozzá tehetjük : és különbözőleg is sáfárkodnak velök a birtokosaik. Valóságos mozaikszerű alkotás : sok színnel, sokféle anyagból, más-más formákban. Alaknak, tartalomnak, stylumnak nagy tarka barkasága. Egy dolog azonban elvitázhatatlan : egy lélek, egy cél, egy törekvés nyilatkozik meg dolgozataikból. Mindannyian építeni akarják Krisztus Urunk magyarországi anyaszentegyházát. Mindannyian az evangéliom életrekeztetésében, meggyökereztetésében tanácsolnak, eszméltetnek, irányoznak. Mindannyiját az a meggyőződés hatja át, hogy az új viszonyok között új utakat kell törnünk az egyház építésében. A hitszilárdító és egyházépítő munkásság módjai és eszközei felől egyben-másban el-eltérnek egymástól, de abban mindannyian egyetértének, hogy csak az Úrban és az Úr által vetett alapon lehet szilárdan építenünk. S már ez maga is nagy haladás, mely mellett másodrendű az utak, a módok és az eszközök tekin-

tetében mutatkozó különbség. Másik, a mit szintén a munka javára írhatunk, hogy írói nem elégszenek meg a hiányok és bajok egyszerű megnevezésével és feltárásával, hanem a gyógyítás szükségére és a gyógyszerekre is mindenütt rámutatnak. Mozgékony, tennikészség, törekvés, haladnivágyás jeleivel és bizonyítékaival van tele ez az érdekes és tanulságos könyvecske. Vágyak, eszmék, tervek, tanácsok törnek elő az «Új óramutató»-nak jóformán minden czikkéből. Az új idők szükségeit jelzik, az új teendők sorát mutatják. Ezért nem vesszük rossz néven, hogy itt-ott éretlenség, kiforratlanság, bizonytalanság is mutatkozik az eszmékben, a módokban, a formákban. A vallás-erkölcsi életben is forráson, tisztuláson át lehet előrehaladni. In magnis et voluisse sat est. Födolog, hogy akarjunk, felszerkenjünk, meginduljunk, munkához lássunk. S az «Új óramutató» írói megindultak, próbálkoztak s tettek is már valamit.

Már csak ezért is érdemes ez a könyv a megszerzésre, terjesztésre. A forrongó, az előre törő magyar protestantismus tüköre ez. A «jövő egyházá»-nak szükségei, törekvései, irányeszméi és munkaterve nyilatkoznak meg benne. Eszméltető, ösztönző, termelékenyítő az ily nemes törekvés szemlélése és tanulmányozása. Lelkészeinknek is, de a világiaknak is melegen ajánljuk az «Új óramutató»-t nemcsak elolvasásra, hanem komoly tanulmányozásra. Rostálják, próbálják meg javaslatait, s a mi jó, azt tartásuk meg. S—s.

A NAGY-KÖRÖSI EV. RFF. FÖGYMNASIUM TÖRTÉNETE. A nagy-körösi ev. ref. egyháztanács megbízásából írták *Ádám Gerzson* igazgató és *dr. Joó Imre* tanár. Kiadta az egyháztanács. Nagy-Körös, 1896. Nyomatta Ottinger Ede. Nagy nyolczadrét, 312 l. Ára — ?

A nagy-körösi főgimnázium egyike az ország legérdekesebb középiskoláinak. Érdekes a régmúltja, de különösen érdekes a közelmúltja. Régen, a török hódoltság szomorú idejében, egyik tűzhelye volt a megtisztított hitnek és ébrentartója a nemzeti szellemnek, mely akkoriban minden olyan vidéken meglankadt, sőt kialudt, a hol a nemzeti léttel összeforrott protestantismust meggyengítette vagy kioltotta az idegen zsarnokság. Kifejtette azt a hatalmas községi és egyházi alkotmányos életet, melyet Salamon F. a török hódoltságról írott művében a liberálisabb és legnemzetibb intézményként magasztal. De még érdekesebb a közelmúltban, a szabadságharc után, mikor ez az iskolánk legelőször szervezkedett újra az «Entwurf» nyomása alatt. Az a fényes időszak, mikor Nagy-Körösön az a nevezetes irodalmi kör összeverődött, mely szellemi fényével bevilágította az egész országot: mikor Arany J. és Szász Károly, Salamon F. és Jánosi F., Szilágyi Sándor és Szabó Károly tanítottak és neveltek ebben az intézetben. Ennek a fényes múltú intézetnek nagy szorgalommal össze-

hordott és alapos tudással kidolgozott történetét írták meg Ádám G. és Joó Imre.

A mű bevezetésében szerzők arra vonatkozólag hordják föl a bizonyítékokat, hogy N.-Kőrösön már a XVI-ik században volt nagyobb iskola, mert 1580 körül itt tanított Szilvásújfalvi Imre, 1598-ban pedig a hithagyásra vetemedett Veresmarti Mihály. Azután rámutatnak arra, hogy 1630 óta biztos és bőséges források vannak az iskola történetének, mely időtől fogva a tanárokról csaknem megszakítás nélküli névsor, 1632 óta pedig a tanulókról rendszeres beírási könyv van az intézet birtokában.

Az iskola fentartásáról szóló első rész (9—54. l.) elmondja, hogy régebben három tényező buzgólkodott az intézet fentartásában, ú. m. a város, melynek e nemű áldozatáról 1630-tól fogva, az egyház, melynek fentartói munkásságáról 1736-tól fogva vannak biztos adatok, és egyesek bőkezűsége. E három tényezőhöz a jelen században az egyházkerület s a legújabb időben az állam sorakozott az iskola segélyezésében. A fentartók között különösen a város tűnik ki, mely kezdettől fogva mindig készséges patronusa az iskolának, melynek épületei, fentartási alapjai stb. nagy részben a város áldozatkészségének köszönhetők. Csak a jelen század folyamán is az 1836-ban leégett iskolát 16 ezer frttal újra építettü; 1831-ben ezer hold föld haszonbérét engedi át; 1853-tól fogva 3096 frt állandó járulékkal segélyezi, mihez 1888 óta újabb 1900 frttal járul. Az egyház is a legrégebb időtől fogva folyvást segélyezte és jelenleg is tekintélyes adományokkal segélyezi az intézetét. Az egyházkerület régebben supplicatio engedélyezésével és charitativumok szolgáltatásával, jelenleg pedig egy tanszék fentartásával gyámolítja a főgimnáziumot. Az állam 13 ezer frt évi segélyt helyezett kilátásba az iskolának. Az iskola tőkéje és alapítványai 127,636 frt 78 kr-ra mennek, melyek a 135 szám alatt felsorolt adományokból gyűltek össze.

A munka második részében az iskola törvényeit ismertetik (60—118. l.) a gondos szerzők. Közülök a legrégebb «Extractus»-t, továbbá az 1693., az 1701., 1725., 1803., 1828., 1846. és 1852-ik évi iskolai törvényeket. Ezek a törvények teljes bepillantást engednek az iskola belső szervezetébe, berendezésébe, szellemébe, és rendkívül érdekes képét adják a régi református nevelésnek, mely a tanulókról szóló 6-ik részben egészül ki. Szigorú vallásosság, puritán erkölcsök, erős nemzeti szellem, testvéries összetartozás és vafegyelem: ezek a kép alapvonásai. Előttünk áll a nagy-kőrösi diák a maga két elejű, bokáig érő tógájában, felhajtott karimájú kalapjával, kerekorrú csizmájával. «Az utcán csak ünneppon és felsőbb engedéllyel látható, akkor is másodmagával és könyvvel kezében. Zárda szerű internátusban, harmad-negyedmagával lakik egy «kamará»-ban, melyet alsó osztálybeli szegény gyerek takarít. Korán (3—4 órakor) kél,

imádkozik, zsoltárt énekel és leczkéjére készül. A nap legnagyobb részében leczkére vagy temetésre jár. Délben 11—12 óra között elkölti szerény ebédjét, mit a coquus (szakács) a város tehetős, jószívű családjaitól szerzett be s osztott szét. Este 8—9 órakor az oeconomus csengetyűje lefekvésre szólítja». Azután rendre elvonulnak előttünk a szigorú, de atyai jóságú rector s a komoly tanárok. Megismerkedünk a tanulók sorából kikerült tisztviselőkkel: a seniorral, ki a contra scriba segítségével a tanulók anyagi s apróbb fegyelmi ügyeit intézi; az oeconomus, coquus, explorator, pulsator, vigil, janitor, stb. neveket viselő kisebb tisztviselőkkel.

Az iskola hatóságai (Harmadik rész, 119—139. l.) az egyház, az egyházmegye, a város, az egyházkerület, s ujabban a konvent és az államkormány, melyek hatáskörének kifejlése részletesen van ismertetve. Nagyon tanulságos az oktatásügy története is, miről a 4-ik rész szól. Kár, hogy az 1792 előtti tantervek nem maradtak fenn. Ez időtől fogva azonban részletesen ismertetik szerzők a tantervben eszközölt változásokat és javításokat. Nevezetesebbek az 1782., 1803., 1808., 1828., 1833., 1837. évi tantervi reformok, az «Entwurf» tanterve, az 1860-ik évi autonomikus restauratio, az 1870-ik évi és az 1884-ik év óta érvényes jelenlegi tanrend. Az oktatásügy eme története kivált a szakemberekre nézve tartalmaz tanulságos adatokat.

Egyik legszebb és legérdekesebb fejezete a munkának a tanárokról szóló 5-ik rész (178—234. l.). Szerzők kiváló szorgalommal gyűjtötték össze és dolgozták fel a tanárok életrajzi adatait és élénken ecsetelik egyesek tanári és irodalmi működését. A mostaniakkal együtt 148 tanárnak a nevét és életrajzvázlatát tartalmazza ez a fejezet, mely úgy a régebbi, mint a legújabb időből számos országos hírű tanférfiúval ismertet meg. Ott vannak a régibb időkből az izgága *Szilvásújfalvy* Imre, a hitehagyott *Veresmarti* Mihály, a nagyhírű *Losonczy* István (a «Hármas Kis Tükör» szerzője); ott van a legújabb korból a népszerű *Sz. Warga* János (kinek az Entwurf idejében az iskola újjászervezése körül vannak elévülhetetlen érdemei), és mindenek felett az ötvenes évek hirneves irodalmi gárdája: *Arany* János, *Szász* Károly, *Salamon* Ferencz, *Szilágyi* Sándor, *János* Ferencz, *Szabó* Károly, *Mentovich* Ferencz, *Kiss* Lajos, *Ács* Zsigmond, *Losonczy* László, *Tomory* Anasztáz stb.

A tanulókról szóló 6-ik rész (235—292. l.) érdekesen vázolja a tanulók iskolai tisztségeit és iskolai szolgálatait, meg a régi tanulói életet, miről fennebb már megemlékeztünk; továbbá a tanulók segélyezését és statisztikáját. A tanulók statisztikáját a könyv végén látható grafikai táblázatok tüntetik fel, melyeket *Olasz* József állított össze. Az iskolai segélyek állottak bentlakásból, élelmezésből és pénzsegélyekből. A bentlakás a kamara-rendszer szerint volt beren-

dezve és 1848-ig állott fenn. A bentlakó növendékek ingyen élelmezésben részesültek oly módon, hogy a város jobbmódú családjai sorban főzettek nekik. Ez a soros főzetés (coquia) 1833/34-ben szünt meg és helyet engedett az alumneumos (pénzsegélyes) rendszernek, mely az 1862/63-ik évben szervezett rendszeres convictusnak képezte az alapját. A pénzbeli segélyek állottak magántanítói díjakból, temetési pénzekből, templomi szolgálati-díjakból, továbbá a lakodalmi köszöntésből, bucsúztatásokból, ünnepi legatiókból és supplicatiókból befolyt jövedelmekből.

Az iskola gyűjteményes tárai között (7-ik rész, 293—308. l.) leggazdagabb a könyvtár, melynek néhány unicuma mellett, melyek címlapjai facsimiliben vannak bemutatva, több érdekes hungaricája, 1836 kötet könyve s több érdekes kéziratja van. Az iskola természettani és természetrajzi szertárait, érem- és régiséggyűjteményét, rajz-, torna-, történelmi és földrajzi szertárait szintén gondosan ismergetik a szerzők.

Végig lapozva a terjedelmes munkán, azt mind tudományos értékéért, mind nagy tárgyszeretete miatt határozott nyereségnek tartjuk tanügytörténeti irodalmunkra nézve. Egyike a legderekabb tanügyi monografiáinknak. Adatainak gondos összeszedése, a feldolgozás rendszeressége, az előadás tisztasága és nemes egyszerűsége mind-mind dicséretökre válik a lelkiismeretes szerzőknek. A magyar protestáns közönség készséggel magáévá teheti *Szilágyi* Sándor történetírónknak a munka elé függesztett «Nyílt levél»-ben Ádám G.-nak nyilvánított elismerését és «hálás köszönet»-ét, «ezért a derék munkáért, melylyel, jeles segítőtársaddal együtt, a hazai iskolák történetének hosszú sorozatában előkelő helyet vívtál ki magadnak». S—s.

b) Külföldi irodalom.

Frank, GESCHICHTE UND KRITIK DER NEUEREN THEOLOGIE, insbesondere der systematischen seit Shleiermacher. Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von P. *Schaarschmidt*, Pastor in Zeschwitz bei Leipzig. Zweite durchgesehene Auflage. Mit dem Bildnisse des Verfassers. Erlangen und Leipzig (Deichert) 1895. 350 l. Ára 6 márka.

Mint már a műnek a címe is mutatja, az újabb theológiának történetkritikai ismertetésével van itt dolgunk. Méltán sorakozik e mű *Dorner*, *Landerer*, a régebbi *Schwarz* (ford. Kovács A.) és legújabban *Kattenbusch* és *Nippold* művei mellé. Nálunk tudtunkkal *Szlávik* és *Balogh F.* foglalkozott e kérdéssel.

A XIX. század theológiája, mely szerzőnk szerint is *Schleiermacher* «beszédeinek» (1799) és nem *Strauss* «Leben Jesu»-jának megjelenésével

(1835) kezdődik, az I. és a XVI. század munkássága mellett legjelentékenyebb fejleménye a keresztyén irodalomnak. Szerző egészen helyesen a reformációban s az azt követő orthodoxyában és rationalismusból látja századunk theol. munkásságának feltételét (1—53. l.). Majd ismerteti *Schleiermacher* theológiáját (54—131 l.) a *Schleiermacher* által közelebről befolyásolt theológiát (132—161. l.), a spekulatív philosophia theológiáját (162—196. l.), a hithű egyházi theológiát (197—261. l.) s a theologia legújabb mozgalmait (262—347. l.). E felosztás ellen csak az hozható fel, hogy ennek keretében nem jut hely az ú. n. bibliai realistáknak. Mi *Frankkal* szemben hét theol. irányt különböztetünk meg: *Schleiermacher* és *Hegel* theológiáját, a modern confessionalismust és rationalismust, a közvetlő irányt, *Ritschl* moráltheológiáját s a bibliai realismust. Ilyen felosztás mellett világosabb a XIX. század theológiájának tárgyalása.

*Schleiermacher*t, századunk legnagyobb theologusát s a theológiára gyakorolt befolyását mesterileg rajzolja a szerző. Különösen «beszédeit», hittanát és «dialektikáját» méltatja behatóbban. Teljesen egyetérték szerzővel abban, ha *Schleiermacher* vallásfogalmának hibáját abban látja, hogy «hiányzik belőle a személyes Istenben s a személyes halhatatlanságban vetett hit». Klasszikus példa erre az egyetlen fia, Nathanael felett tartott halotti beszédje. Benne a mély vallásosság s az értelmi spekuláció ritka módon egyesült. Hittana a dogmatikai tudomány újabb fejlődésének legremekebb alkotmánya. Kár, hogy a metaphysica és a história iránt oly kevés volt az érzelme, s az ó-szöveget teljesen megfosztotta normatív jellegétől. De örök érdeme *Schleiermacher*nek, hogy ma vallás és dogma, keresztyénség és theologia, kijelentés és kánon, Isten ígéje és Szentírás között különbséget teszünk.

Schleiermacher zárt theologiai iskolát nem alapított, ép azért szerzőnk is csak «az általa befolyásolt» theológiáról szól. A legkülönbözőbb hittani álláspontot képviselő theologusok Kahnistól Lipsinsig ő tőle tanultak, s hatása maig is érezhető a theologia minden ágában. Követői közül egy *Twisten* és *Nitzsch* közelebbi viszonyba lépett az evangy. igazsághoz és az egyházhoz, míg *De Wette* és *Hase* egy sajátos aestheticai rationalismusként hódolt. *Rothe* és *Lange* a subjektív evangy. hit érdekeinek és *Schleiermacher* elveinek összeegyeztetésére törekedett. Leghívebb követője *Schweizer*, az óreformátus hittani rendszer alapos ismerője és feldolgozója.

A következő fejezetben szerző «az újabb monistikus philosophia által befolyásolt theológiát» tárgyalja. Egyenként méltatja *Daub*, *Marheineke*, *Strauss*, *Feuerbach*, *Baur*, *Biedermann*, *Pfleiderer* és *Lipsius* hittani rendszereit. Szerző egészen helyesen különbséget tesz Lipsius dogmatikájának első két s positivebb irányú harmadik kiadása között. Magam is az Írás elvének és specifikus jelentőségének elhomályosításában látom a modern hittudósok egyik gyökeres alaphibáját. Modern rationalisták ők a kijelentés reális valóságának és természetfeletti jellegének megtagadása-

ban, csakhogy, míg Hase rationalismusa aesthetikai, addig *Biedermanné* metaphisikai, *Pfleidereré* spekulatív és *Lipsiusé* pszichologiai irányban halad. De azért több positivumot tulajdonítok nekik, mint szerző, ki azt írja róluk: «főjellemvonásuk a mult hitvallásaival való elvi szakítás s a közvetítéstől való idegenkedés».

Frank művének az a legszebb fejezete, mely «az egyházi hithez közeledő teológiáról szól. A positiv keresztyén egyházi theologia lép itt előtérbe. *Harless, Thomasius, Schmid, Zezschwitz, Hofmann, Martensen, Kahnis, Luthardt* s maga a szerző annak főbb képviselői. Az ó-prot. hittani rendszernek akarnak ők igazságot szolgáltatni a rationalismus rombolásaival szemben. Ez iránynak egyik mérsékeltabb mellékága *Müller, Dörner*, újabban *Kähler* hittani rendszere. E theologusok jellemzése a mű legszebb része.

Az utolsó fejezet «a theologia legújabb mozgalmairól» szól. E mozgalmakért «az egyházi teológiát» vádolja, mely a hagyományos hithez való buzgó ragaszkodása mellett megfejtkezett az Írás emberi oldaláról s a historiai kritika jogosultságáról» (263 l.). Szép beismerés egy orthodox hittudós részéről. Joggal vádolja az «*Im Kampfe um die Weltanschauung*» cz., széles körben ismert művet «a rationalismus földözésével», mely «vallás nélküli erkölcsiséget» hirdet. *Ritschl* morálteológiájáról, a legújabb theologia ez érdekes jelenségéről Lipsiussal azt tartja, hogy az alakilag positiv, tárgyilag pedig rationalista, a positiv és negativ irányú gondolatelemekek sajátosságos vegyülete. Azért maig sincsen «sem dogmatikája, sem etikája» (263. l.). Szerző *Ritschl*nek egyik bevallott ellensége, ép azért ítélete sok helyütt egyoldalú. Azt mondja főművéről («*Rechtfertigung und Versöhnung*» 1870, 3. kiadás 1888), hogy «abban több a negatív, mint a positiv elem, de már azt teljesen szem elől téveszti, hogy *Ritschl* morálteológiája a vallásos hittani gondolkozásnak ethikai támpontot ad, a legfőbb jót, mint Istenországot hangsúlyozza, a történeti gyülekezet sociális hatalmát kiemeli, a hittani ismeret terét a metaphisica mellözésével megszorítja s a theologia s a bölcsészet már *Schleiermacher* által is hangsúlyozott elkülönítését következetesen keresztül viszi. Ebben rejlik szerintünk oka annak, hogy a történeti mód-szert követő göttingai iskola teológiája napjainkban oly nagy tért foglal el a prot. közgondolkodásban Németországban és azon túl.

E theologia egyik illustris hive *Harnack*, kinek dogmatörténetéről (1886., III. kiadás 1894.) szerző azt mondja, hogy abban «az egyházi dogmák nem csupán hittételek, hanem egyúttal philosophiai tantételek». s erre alapítja «a dogma feloszlatására» irányuló mai törekvéseket. *Harnack* híres definitiója a dogmáról így hangzik: «a görög szellem műve az azevangeliom talaján». *Harnack*ot hibáztatja azért, hogy egymással szembe állítja «Krisztus és az apostolok keresztyénségét», hogy tagadja Krisztus feltámadását, s a keresztség sakramentomát, hogy a szent történetet tisztán «természeti processus»-nak tartja, s mit sem tud az üdvtörténet természet-

feletti jellegéről stb. Ismertetését ezzel végzi: «nem csuda, ha e dogma-történet végeredménye nemcsak a dogma, hanem egyúttal a specifikus keresztyén hit megtagadásával azonos». Követője *Hermann Der Verkehr des Christen mit Gott* (1892) s *Kaftan* «das Wesen der christlichen Religion» (1888) című művével.

Befejezésében hangsúlyozza szerző, hogy «a keresztyéntudatnak s a világtudatnak békés összeegyeztetése», mire a modern theologia törekszik, éretlen gondolat, s hogy a positiv keresztyénségnek és theológiájának arra kell törekednie, hogy függetlenségét megőrizze a természetes philosophiai ismeret káros befolyásától.

A «System der christlichen Gewissheit», «Wahrheit» és «Sittlichkeit» nagy hírű szerzőjének jelen művéből hiányzik az összegezés, a különböző theologiai irányok eltérő működésének positiv resultatuma. Pedig bizonyos egységes szellem vonul azokon végig, s nemcsak nézetharczczal vagy kísérletekkel van itt dolgunk. A XIX. század theológiája a reformatori alap gondolatok újjáalakításának a története, mely sok tévedése mellett is felelet arra a kérdésre, hogy mit nyert a protestantismus positiv alap gondolatokban a különféle theol. irányok által a XIX. században? Így p. o. a vallásfogalom, kijelentés, a bibliai kritika, Jézus élete s újabban az egyházfogalom tekintetében nagyon is tisztítólag és átalakítólag, sőt építőleg hatott századunk német prot. theológiája, mely mint ilyen messze fölötte áll az ó-prot. orthodoxia merev betűbíróságának s fejletlen theológiájának.

De e hiányai mellett is szerző műve becses kalauz a legújabb *német* hittani rendszerek alapos tanulmányozásában. Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. október 1-jétől 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Alapítványi tőke befizetés: Polgár József Budapest 100 frt, Okány ev. ref. egyház V. részlet 10 frt, Vetés ev. ref. egyház VI. részlet 10 frt.

2. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamat: Tiszántúli ev. ref. egyházkerület 1000 frt után 1896-ra 100 frt.

3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1896-ra: Nógrádi Szontágh Pál Horpácson, Felső-Szabolcsi ev. ref. papiégylet, Külső-Somogyi ev. ref. egyházmegye. Mayer Endre theol. tanár Eperjesen, **1893-ra:** Szalay Károly tanár Budapest.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1896-ra: Jakucs Sándor szováti ev. ref. lelkész, Pál Bertalan örösi ev. ref. lelkész, Kármán Pál torzsai ev. ref. lelkész, Tóth Gábor szabadszállási ev. ref. lelkész, Kassai ág. h. ev. m. n. egyház, S. Szabó József főg. tanár Debreczenben, Juhász György ippói ev. ref. lelkész, dr. Masznyik Endre theol. igazgató Pozsonyban, Müllner Mátyás ev. lyc. igazgató Sopronban, Fabiny Ferencz Budapest. Hegedűs Károly ig. Budapest. **1893-ra:** Kovács Lajos Budapest. **1895—96-ra:** Novák Lajos theol. tanár Sárospatak. **1894—1896-ra:** Kis-Marjai ev. ref. egyház, Zelenka Lajos Budapest.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: László János lábatlani ev. ref. lelkész, Szabó Sándor turkevei ev. ref. lelkész, Gulyás Kornél kovácshidai ev. ref. h. lelkész, Payr Sándor ág. ev. miss. lelkész Pápán, Somogyi Kálmán ádándi ev. ref. lelkész, F. Varga Lajos majtisi ev. ref. lelkész, Kenessey Dezső Budapest, Felvinczi Lajos Kis-Igmádon, id. Kutassy Ferencz mező-komáromi ev. ref. lelkész. **1897-re:** Atyai ev. ref. egyház. **1896—97-re:** Szabó Sámuel tanár Kolozsvár. **1893—94-re:** Olajos Pál gesztelyi ev. ref. lelkész.

6. Népies kiadványokra: Majtisi ev. ref. egyház 3 frt.

7. Hegedűs Sándor orsz. képviselő a «Koszorú» szerkesztői és írói honoráriumaira 351 frtot adományozott.

Budapest, 1896. november 1.

Bendl Henrik,
pénztáros.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjajukat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A „M. Protestáns Irodalmi Társaság” igazgató-választmánya *f. évi november hó 17-én, este 6 órakor*, a ref. főgymnázium könyvtár-termében (Lónyay-utca 4. sz., II. em.) ülést tart. *Tárgyak:* Jelentés az 1896. évi kiadványokról. — Bizományosi elszámolás a „Koszorú” 1895-ik évi folyamáról. — Az 1897-ik évi kiadványok megállapítása: „Koszorú” folytatása; monografia; „Házi kincstár”. — Indítvány egy „Magyarázatos Biblia” kiadása iránt. — Indítvány az 1897-ik évi közgyűlés vidéken tartása iránt. — Budapest, 1896. november 10 **Hegedűs Sándor**, másodelnök **Szöts Farkas**, titkár.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s HORNÝÁNSZKY V. könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály:** A linczi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel:** Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv,** szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály:** A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán:** Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél:** A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly:** A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István:** A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt:** Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

A Magyar Protestáns Irodalmi társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története	4 >	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 >
A Barkóék árvája	4 >	A vasárnap megünnepléséről	8 >
Avízözön. Légy hív mind halálíg	4 >	Két püspök anyja }	4 >
Bethlen Gábor fejedelem	4 >	Névtelen bősök }	4 >
A talált gyermek	4 >	Ilonka	4 >
Huszár Gál	4 >	Egy öngyilkosjelölt	4 >
A vége jó, minden jó }	6 >	Egy eltépett biblialevél }	4 >
Az igaz és hamis gyöngy }	6 >	Földi mennyország }	4 >
Dévai Bíró Mátyás	4 >	Livingstone Dávid utazásai és	
Testamentom	4 >	felfedezései	4 >
A bibliás asszony	4 >		

1896-ban kiadott füzetek:

Növerek	4 kr.	A falu árvája	4 >
Aranka története	4 >	Jó az Isten	4 >
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv		A képviselő úr beszámolója	4 >
Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 >	A «kék golyó» családja	4 >
A Lórántfyak	4 >	A mi hitünk	4 >
Az új bíró. Ötödik parancsolat	4 >		

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: **Hornýánszky Viktor** könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetik.

A M. Prot. Irodalmi Társaság vallás erkölcsei felolvasásai czímen következő munkák jelentek meg:

- I. **Dr. Pulszky Á.:** A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán:** Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek:** A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla:** Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly:** A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

V. d. 48.

VIII. évfolyam.

1896.

10. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata.
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:

1. Az erdélyi fejedelmek viszonya a prot. egyházakhoz. *Pokoly József.* 609
2. Az 1791. évi budai zsinat naplója. *Révész Kálmán* 625
3. Leélte-e magát a keresztyén vallás? *Ruszkay Gyula* 639

II. EGYHÁZI SZEMLE:

- b) Külföldi egyházi élet p-f.* 650

III. IRODALMI SZEMLE:

a) Hazai irodalom:

1. Somogyi Jenő: A zilahi kollegium története. . . . . *él* 655
2. Borovszky Samu: Csanádvármegye története. *S-s.* 660
3. Szóts Farkas: A dunamelléki értekezlet emlékkönyve. *V. F.* 662
4. Többektől: Három kis monographia. *S-s.* 664

b) Külföldi irodalom:

- Powel: Gott im Menschen. *Sz. M.* 667
Hummel: Protestantismus und Katholicismus. *Sz. M.* 668

IV. TÁRSULATI ÉRTESTŐ:

- Választmányi gyűlés jegyzőkönyve 670

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények, valamint a reklamációk és lakásváltoztatások *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-utca 23.), a tagsági díjak és mindenféle pénzek *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendőek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából külön nyugtatványt nem küldünk.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A. M. H.
A. VALL. EV. EGYHÁZ
LEVÉLTÁRA

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK VISZONYA A PROTESTÁNS EGYHÁZAKHOZ.

Bocskay Istvánnak fejedelemmé választásával új korszak kezdődik az erdélyi protestáns egyházakra nézve, melynek egyik legfőbb jellemvonása az, hogy a fejedelmek reformátusok lévén, a négy recepta religio egyensúlyát a reformátusok javára felbillentik. Nem oly értelemben történik ez, mintha a református egyháznak teljesen szabad mozgást engedtek, ellenben a többi hármat korlátolták volna autonómiájukban, sőt ellenkezőleg; hanem abban, hogy a református egyházat a többiek rovására is igyekeztek terjeszteni, anyagi, erkölcsi és szellemi támogatásukra ezek mindig, a többiek pedig legfeljebb viszonzószolgálat fejében számíthattak. A mi az autonómiát illeti, az unitáriusoké területileg korlátozott, a háromszéki egyháznak a református superintendens alá rendelésével, de különben ép úgy független maradt egyebekben, mint az evangélikusoké, ellenben a reformátusok hova-tovább a fejedelemtől és tanácsától függésbe jutván, önkormányzatuk erősen csorbát szenvedett. A fejedelem tényleg a «summus episcopus» jogait gyakorolta a református egyházban.

Bocskay István rövid fejedelemsége, valamint a Rákóczy Zsigmondé is alig érinti a négy egyház autonómiáját. Bocskay, mint az egyháznak nagylelkű patronusa mutatkozik már azon rendeletében is, melyet Tasnádi Auber Mihály folyamodására, a medgyesi országgyűlés idején (1605. szept. 17-én) adott ki, s melynek értelmében a lelkészek árvái és özvegyei «mindaddig, míg neveket és titulusokat meghalt férjeknek viselik, minden adó, taksa, akármi fizetés, paraszti szolgálat alól kivé-

tessenek és azoktól menteknek és szabadoknak tartassanak». E szabadalom, bár az orthodox püspök nyújtá is be «a több papoknak, a kik mindenütt laknak ez országban az synodusból» kelt határozatára a folyamodványt e tárgyban, még sem szorítkozik csupán az orthodoxus papokra, hanem «azt az egész erdélyi papok, vagyis az Isten igéje hirdetőinek» özvegyei és árváira kiterjeszti.

Nem pusztán fejedelmi ténykedés ugyan, hanem országgyűlési határozat, az 1605-iki medgyesi és 1607-iki kolozsvári országgyűlés végezése — de a melyek a fejedelmeknek akaratából is keltek — mely érinti a róm. katolikus egyházat e két fejedelem idejében és ez is csupán annyiban, a mennyiben a jezsuiták az országból kitiltatnak. Igaz, hogy a szó szoros értelmében ez a tágabban felfogott autonómiát sérté, ép úgy mint az, hogy a r. katolikusoknak püspökük nem volt: azonban mindkettő politikai körülményekben találja fel magyarázatát. Lehetetlen volt ugyanis feledniök az erdélyieknek ama keserves éveket, melyeket Bornemisza Pál és Naprágyi Demeter püspök idejében, valamint a Báthori Zsigmond és Básta jezsuita garázdálkodása mellett átéltek. A püspökök és jezsuiták mindig politikát csináltak Erdélyben a Habsburgház érdekében és valahányszor siker koronázta fáradozásaikat, Erdély a legnagyobb nyomorba és elnyomatás alá jutott. Ezért az utóbbiakkal indokolták meg a rendek a kolozsvári 1607. II. törvénycikket is, mely ellen a r. katolikus vallású rendek tiltakoznak és pedig főképen azok, kik Rákóczy megválasztatása mellett főleg azon reményben fáradoztak volt, «hogy a jámbor öreg kész lesz a jezsuitákat befogadni és így Rudolfot is kibékíteni». (Zsilinszky: Magy. őrsz. gyűl. vallási tárgyalásai I. 318¹ l.). Ugyanezen országgyűlés egyébképen a közbüntényben vétkes papokat, mestereket, deákokat és egyéb egyházi rendűeket, kik hivatásuk ellenére «aféle dülők, kóborlók, fosztók, lopók, kapdosók és hatalmaskodók közé elegyíték magokat», kivonja az egyházi törvényszékek jogköréből s azt rendeli, hogy azon vármegye székén, a melyben laknak, a köztörvények szerint vonassanak felelősségre (17. Art.). Másfelől az 52. cikkben a r. katolikusoknak szabad vallásgyakorlat biztosítatik, úgy hogy lelkészeik — Nagyvárad kivételével

— mindenüvé mehetnek lelkészi kötelességeiknek teljesítésére. Az itt említett egyetlen megszorításra nézve is tudnunk kell, hogy ez nem áll páratlanul, mert p. o. Kolozsvárott, ha nem törvény erejénél fogva is, de tényleg a református lelkész ez időben nem végzett funkciót, legfeljebb olyan alkalommal, mint Bocskai temetése (Erd. Tört. Adatok. IV. 168. l.).

Báthori Gábor fejedelemnek a református egyház igen sokat köszönhet Erdélyben. Ő volt az, a ki a kolozsvári egyházat és iskolát részükre megalapítja és számos egyházukat, iskolájukat látható támogatásban részesíti. És nincs nyoma, hogy ezen szolgálataival szemben az egyháztól, az egyházi ügyekre nézve, valami jogot igényelt volna magának. Ha azt látjuk is, hogy az egyház beléletére tartozó kérdésekben is intézkedik, ezt egyenesen az egyház felszólítására teszi. Így p. o. Szilvás-ujfalvi Imre ügyében a ref. egyház egyeteme által felkérve lép fel és veti azt fogságba. (Warga ker. Egyhtört. II. 280 l.)

Hasonló eljárást tapasztalunk az evangélikusokkal szemben is tőle egészen 1611-ig. Némely fenmaradt okmányok tanúsága szerint védi az evangélikus egyházat és egyháziakat minden sérelem ellen, mint 1608/9-ben a bogácsi káptalan, 1611-ben a keresztyén-szigeti, 1612-ben a bethleni egyház részére kiadott levelei bizonyítják. (Teutsch i. m. 254—259. l.)

Az 1610/11-iki szász háború alatt, ezek ellen való haragjában, az egyháziaktól is megvonta a teljes dézsma élvezetét, egy-néhány hozzá hű város, p. o. Szászváros stb. kivételével és őket is, ép úgy, mint a magyar és székely egyháziak voltak, a tizednek egy negyedével való megelégedésre kényszerítette. Azonban ez az állapot nem tartott soká, mert a következő év november 28-án kelt privilegiumában visszahelyezi a szász lelkészeket előbbi jogaikba a tizedek iránt. (U. o. 260—263.) Ezen, a szászok ellen intézett támadása a fejedelemnek nem az egyházi beléletet, hanem vagyoni viszonyokat érintett, de ezután — úgy látszik — a fejedelem többször is kísérletet tett az egyház belügyeibe való beavatkozásra is.

Ezt bizonyítja a nagykapusi ev. lelkész, Schiffbaumer Keresztély ügye, kinek a fejedelem 1613. jan. 23-án Szebenben kiállított levele szerint megkegyelmezett azon vétkével szemben,

hogy a fejedelmet és a megyesi polgármestert szidalmazta. Azonban az egyházi törvényszék ezen és más hibája miatt is Schiffbaumert hivatalától megfosztotta, mire a nagykapusiak a tóbiási lelkészt, Adami Jánost lelkészökül választák és a fejedelem is utasítja u. e. év febr. 9. kelt levelével a superintendenst és a generális dékánt, hogy Adamit iktassák be hivatalába. Majd Literatus Dávid közhalmi királybíró befolyására február 25-én azt rendeli el, hogy Schiffbaumert ne bántsák Nagy-Kapuson és ha már a templomkulcsok Adaminál volnának, vétessenek el tőle. Minthogy pedig így a nagykapusiak jutottak kellemetlen helyzetbe, mint a kik előbb Adamit meghívták, a templom kulcsait neki átadták és most a meghívást vissza kellett szívnioik, ezért ők fordultak a fejedelemhez kéréssel, mire Báthori 1613. febr. 27. Szebenben kelt levelével elrendeli, hogy az ügy, Schiffbaumer és Adami között, az illetékes hatóságok előtt az egyházi törvényszéken döntsék el, a mint ezt a szászok privilegiuma — szabadsága hozza magával. (U. o. 264—266. l.)

Még ugyanezen évben egy másik ügyben is beavatkozott az egyházi hatóságok jogkörébe, t. i. Molitoris Márton eseténél ki vérfertőzés miatt az egyházi törvényszék által tűzhalálra ítéltetett. Ennek, miután a fejedelemhez folyamodott, Báthori megkegyelmezett, egyházkövetésre változtatván át a büntetést. Nemsokára Molitoris egy másik rendeletet eszközölt ki a fejedelemtől, melyben ez meghagyja az egyházi hatóságnak, hogy Molitorist korábbi büntársával, unokatestvére özvegyével, eskésék össze. Azonban az egyházi hatóságok — úgy látszik — már megsokalták ezen sok beavatkozást, azért siettek a fejedelmet felvilágosítani, hogy ilyen házasság az egyházjogba ütközik és az ily utasítások az egyház szabadalmaival ellenkeznek. Mindezeket a fejedelem elismerte 1613. június 14. Szebenben kiadott levelében és maga elmondja, hogy rendelete az Isten törvényével, az egyház rendtartásával és végül a szász egyházak privilegiumaival s jogaival is ellenkezik. Minthogy pedig ő az egyházat szabadságában megtartani és megtartatni kívánja, ezért korábbi parancsait visszavonja s az ügyet, mivel az házassági kérdés, az egyházi bíróságok ítélete alá visszabocsátja, (Teutsch i. m. 269—270. l.) sőt tovább is megy ezen levelében, a meny-

nyiben a jövőre nézve már most előre is érvénytelennek és erőtelennek jelenti ki minden esetleges rendeletét, melyet rossz információ alapján, az egyház privilegiumaival ellentétben adott ki. (U. o.)

Igy tehát Báthori Gábor, ki megkísérelte az evangélikus egyház jogkörébe való beavatkozást, teljesen meghátrált és maga elismerte lépése helytelenségét.

Felemlíthetjük még Báthorinak ama rendelkezéseit, melyekkel a református egyházat és iskolát Kolozsvárott, ezen addig teljesen unitárius városban megalapítja, melyeket némelyek olybá tekintenek, mintha az unitárius egyház megszorításával jártak volna, holott legfelebb Kolozsvár autonómiáját szoríthatták volna meg, ha ugyan jogukban állott volna valamely vallást kizárólagossá tenni falaik között. Azonban nincs nyoma sem annak, hogy Kolozsvár városát ily jog illette volna. Azt látjuk ugyan, hogy 1568-ban özvegy Literáti Zsigmondnének — az ország törvényeire hivatkozva — meghagyja a közgyűlés, hogy házából a szent képeket távolítsa el, s «térjen át az igaz hitre», valamint az apácákat is felszólítják erre: de oly határozat nyomaira nem akadhattunk, mely kimondaná, hogy a város egyedül csak unitáriusoknak lehet lakhelye. A gyakorlatban ugyan úgy állították össze a magistratust, hogy abba más választású be nem választott, egészen 1638-ig, a midőn ezt I. Rákóczy György elrendelte.

A fejedelmek tehát — a fentebbiek szerint — az egyházaknak mint védői s patronusai szerepelnek, azonban a patronátushoz a szabályszerűleg elválasztott superintendensek és a szász lelkészek confirmációján kívül egyéb jog nem tartozik.

Bethlen Gábor a különböző egyházak privilegiumait megerősítette, sőt újakkal is pótolta p. o. a szász papság hadi szekerek s lovak állításának kötelezettsége alól feloldatik (U. o. 280—281. l.) és különösen a saját egyházát oly soknemű kedvezményekben részesítette, hogy alig lehetne azokat rövideden felsorolni.

Privilegiumai közül ki kell emelnünk azon, 1629. július 13-án Gyulafehérvárott kelt levelét, melylyel az erdélyi és ahhoz csatolt magyarországi birtokain levő lelkészeket s ezek gyermekeit

nemesi kiváltsággal, tehát a közadók alól való mentességgel és egyéb, a nemzeti kiváltsággal járó jogokkal ruhazza fel s czímmel és levéllel (armalis) látja el. És ez a kiváltság nem csupán a református, hanem az összes lelkészekre és ezek maradékaira is kiterjedt. Nem ily általános érvényű azon másik kiváltság-levele, 1614. aug. 10-ről, melyet a háromszéki református és unitárius egyházak részére állított ki s a melyen épült fel az ú. n. «Rikán-belüli communitás». Ezen kiváltságlevélben adományozott jogok egyik legfontosabbika az, hogy a háromszéki református és unitárius lelkészek, akár hivatalban legyenek, akár pedig időszerint hely és állás nélkül éljenek is, mindenemű, örökölt vagy szerzett, jogszerű ingatlanuk után teljes adómentességet nyertek, mely özvegyeikre is kiterjesztetett, valameddig férjük nevét viselik.*

A háromszéki egyházaknak adott privilegium az ottani református és unitárius egyháziakat és egyházközségeket a «quindenalis» törvényszékek felállításával összeolvasztotta, de azért mindenik felekezeti lelkészeit saját előljáróságuk alatt hagyta meg (l. Salamon: De Statu Ecclesiae . . . 1840. 18. s következő l.)

* Épen ezen különös szabadságnak, a mi az akkori lelkészválasztási viszonyok mellett, nagyon kívánatosá tette a lelkészeknek, hogy Háromszéken igatlant szerezzenek, egy fontos következménye lett Erdélyben a XVIII. század végén, t. i. a lelkészi hivatalok állandósítása, a «papmarasztás» megszüntetése, a mi 1778-ban királyi panaszra történt. Ugyanis, mint egy egykorú feljegyzés mondja: «Felállítván Háromszéken a limitanea militia, midőn tudtára lett a királyi felségnek, mennyi vacans (állás nélkül levő) papok s mesterek volnának Háromszéken (ob vigorem ibidem ministrorum Ecclesiasticorum privilegium antiquum), hova ugyan, mint valami paradicsomba sietnek vala ez előtt a Ministerek, hogy ott némelyek, mint valami herék a magok jószágokban a privilegiummal majd minden munka és belső szolgálat nélkül élhetnének: e mozdította arra a felséges királyt, hogy Anno 1778 parancsolat jőne mind a Lutheranus, mind a Reformatus superintendenseknek arról, hogy adnák opiniójukat: miképen lehetne a Vacansok szaporodásoknak eleit venni». Minthogy a felküldött feleletekből látta a felség, hogy az evangélikusoknál nincs «papmarasztás» hanem a lelkészek élethosszig választatnak és így nem lehet vacantia sem, megparancsolta, hogy a reformátusok is ezt a módot kövessék, a mihez csatlakoztak az unitáriusok is.

A gyulafejevári kollégium alapításáról kell még megemlékeznünk, mely országos alkotás ugyan, de mégis egyenesen a Bethlen G. nevéhez fűződik: és ezekben körülbelül meg is jelöljük Bethlen általánosabb jellegű, az egyházakat érintő intézkedéseit. Ezek közül a két utóbbi lényegesen befolyt az egyházak autonómiájának csonkítására, a mint az alábbiakból ki fog tűnni.

Bethlen Gábor az egyházak belső ügyei iránt is kimutatta érdeklődését, és pedig az evangélikusok és unitáriusokra nézve, habár ideiglenesen is, de kedvezőtlen eredménnyel.

Miképen Báthori Gábor, úgy ő is belenyult az evangélikus egyház alkotmányába, sőt hitelvi kérdéseikbe is. Így 1615-ben megtiltja a superintendensnek, hogy legközelebbi zsinatukon a világi rend ellen hozott articulusokat kihirdesse vagy a dékánok és seniorok által kihirdettesse. Minthogy pedig azon a zsinaton az evangélikus lelkészek semmi határozatot nem hoztak a világiak ellen, a superintendens, Weirauch, igyekszik magát és papjait kimenteni a vád alól, elmondván, hogy ők a zsinaton dogmatikai kérdésekkel foglalkoztak s az ott hozott articulusok nem egyik vagy másik rend ellen irányulnak, hanem a Krisztus, az Isten fia személyéről szóló tannak, a német és erdélyországi doktorok írásaiból merített meghatározását foglalják magukban; egyúttal kéri a fejedelmet, hogy adja arra sanctióját olyformán, hogy az összes evangélikus egyháziak kötelesek legyenek ezen, a lutheránus és németországi szász egyházak hitvallásával egyező articulusokat tisztelni és helybenhagyni (Teutsch i. h. 275—276. l.). A mint láthatjuk tehát, itt a Formula Concordiae befogadásáról van szó.

Azonban ez a kívánság nem talált a fejedelemtől kedvező fogadtatásra, mert ezen articulusoknak kihirdetését betiltá, azokat visszautasítá; sőt az 1617-dik évben tartott országgyűlés (végzéseit nem ismerjük) is foglalkozott e kérdéssel és úgy látszik, hogy a Formula Concordiae ellen foglalt állást. Midőn 1622-ben Pauli Simon segesvári lelkész ezért emelt panaszt a fejedelemtől, hogy a Formula Concordiae miatt erőszakoskodnak is a szászok közül némelyek és a Melancthon-féle felfogást üldözik: Bethlen újból ismétli tilalmát, hivatkozván előbbi rendeletére és az említett országgyűlési határozatokra. (U. o. 283—284. lap.)

Bethlennek ezen tilalma és az országgyűlés határozata kétségkívül ama régi articulusokon alapult (1572., 1573., 1579., 1584., 1595.), melyek tiltják a vallásban az innovatiót, nehogy szakadások és újabb religiók keletkezzenek.

1623-ban a fejevármegyei Ingodály község lelkészének elmozdítására adott engedélyt a szebeni előjárásnak, mint patronusnak, a képviselői által előadott vádak alapján. Maga a rendelet is az evangélikusok privilegiumába ütközött, de még nagyobb baj volt az, hogy a tényállást is ferditve adták a fejedelemnek tudtára. Ennélfogva Bethlen visszavonta előbbi rendeletét és elismerte, hogy a lelkész ügye az egyházi forum elé tartozik és ha még a tényállás — a melyet elébe adtak — a valóságnak megfelelő volna is, akkor sem illetné őt meg a rendelkezés ilyen ügyben (U. o. 285—288. l.).

1626-ban Kaczai János segesvári polgár panaszára, kit az evangélikus szentszék nem választott el nejétől, daczára annak, hogy a nő többféle bűnön, sőt házasságtörésen is rajta kaptatott, hatósági határozatból megvesszőztetett és a városból kiűzetett, a fejedelem meghagyja az evangélikus superintendensnek és az egyházi szentszéknek, hogy — felperes nem lévén megelégedve az ítélettel — küldjék fel az ítéletet minden peres iratokkal együtt a gyulafejevári, azaz a református szentszékhez bővebb és tüzetesebb megvizsgálás és megfontolás végett. Nem ismerjük, hogy mi volt a superintendens felelete a fejedelem ezen rendeletére, de kétségtelennek tartjuk azért, hogy aligha tett annak eleget, mert az egyházkerületi vagy püspöki szék előtt nem lehet felelősség, annál kevésbé más hitvallású egyházhatóság elé és hozzá oly ügyben, mely kétségtelenül egyházi vonatkozású minden részletében (U. o. 288—299. l.). De úgy látszik, hogy még ugyanezen évben egy másik ügynél is beavatkozott a fejedelem az evangélikusok egyházi dolgaiba, t. i. Péterhegyi Gáspár muzsnai második lelkész, kit botrányos élete miatt hivatalából felettes hatósága elmozdított. kérelemmel járulván a fejedelemhez, ez perújítási engedélyt adott neki. A maig fenmaradt okmány tanúsága szerint az evang. egyház a fejedelemhez fordult, kérte a rendelet visszavonását és az egyház jogainak elismerését, mit a fejedelem meg is cselekedett, és egyúttal kijelenti, hogy úgy a Péterhegyi Gáspár, mint bárki más ügyében kiadott bárminemű rendelete, melylyel az egyházi hatóságok előtt végérvényesen eldöntetni szokott pereknek újítására — hozzá történt felelőssége folytán — engedélyt adott, semmis, erőtelen, mert ilyen ügyekben a fejedelemhez nem lehet felelősséget (U. o. 289—291. l.).

Az unitáriusok ügyeibe főleg a szombatosok révén nyult bele Bethlen Gábor, kik ellen már az 1610. országgyűlés is törvényzikket alkotott. A háromszéki unitárius egyházközsegek az 1618-iki országgyűlési végzések után, azon indokolás mellett, hogy közöttük sok a szombatos és ezeket el kell nyomni, ren-

deltettek az «orthodoxus» püspök kormányzása alá. Az ősrégi «communitas», mely a reformatio előtt kézdi (máskor sepsiinek nevezik) főesperességnek felel meg, közös kiváltságok és egyházi hatóság alatt állott (quindentalis törvényszék) még akkor is, mikor pedig két különböző valláshoz tartoztak az egyházközségek lakosai. Bethlen is 1614-iki privilegiumában úgy említi fel, mint csodálatos egyetértést, ezt a közöttük fennálló jó viszonyt és közösséget. Csakhogy nincs annak semmi nyoma, hogy ez egyházak teljesen egy és ugyanazon kormány, p. o. az «orthodoxus» püspök igazgatása alatt lettek volna, sőt a privilegium szavai azt mutatják, hogy minden egyes felekezet saját vallása felebbvalótól függött (dependentiam unusquisque habuerit a suo Episcopo et Seniore, unione eorundem salva semper remanente Salamon i. h. 21. l.). Ennélfogva midőn 1618-tól az unitárius egyházak is a külső fegyelem tekintetében az orthodoxus püspök alá rendeltettek és saját püspöküknek őket még csak látogatni sem volt szabad: ezen rendelkezésre nézve a korábbi privilegium alapot nem nyújt; habár más oldalról 1620-ban, midőn az unitáriusok ezen jogcsorbitás ellen panaszkodnak és ezen idegen gyámkodás alól szabadulni óhajtanak, a reformátusok mint régi, szinte 1577 óta fennálló gyakorlatra hivatkoznak a református püspökök sajátjóságos jogára. Azonban az 1577-iki országgyűlés nem tiltja el Dávid Ferenczet a háromszéki egyházak látogatásától és nem is az egyházlátogatás, hanem a zsinattartásra nézve foglal magában megszorítást. Hiszen, ha az 1577-iki országgyűlési végzés erejénél fogva az unitárius egyházak is a református püspök felügyelete alatt állottak volna, akkor nem mondhatná Bethlen privilegiumának idézett helyén, hogy bár mindenik a saját püspökétől és esperesétől függ, mégis az unio mindig épen megmaradt közöttük.

Hogy négy évvel eme privilegium kiállítására után Bethlen már a református püspök felügyelete alá helyezi az unitárius egyházakat is, ennek oka épen az az «unio», mely a «communitást» összetartja, a mely t. i. megengedte, hogy unitárius egyház református lelkészt, református egyház unitárius lelkészt is hívhasson meg, illetőleg hogy a communitas kebelén belől a lelkészek felekezetre való tekintet nélkül választattak. Keserői Dajka János 1619-iki körútjában, a vele volt «brachium» segélyével a református községekben levő unitárius lelkészeket, ha csak át nem tértek, állásukból kivette. Az unitáriusok óhajtották volna a korábbi állapotot fentartani (Bod P.: Szmirnai sz. Polycarp. 67. l.), azonban a reformátusok az unio mellett nyilatkoztak ugyan, de a korábbi össze-vissza való választást ellenezték. Minthogy így az unio fenmaradt és az unióban három

református és egy unitárius esperesség volt, továbbá mert az unio értelmében minden, az egyes egyházmegyéken megítélt pör felebbezés után a *communitas quindenalis* törvényszékére került: a *communitas* a «*maior pars*» elvénél fogva a ref püspökök alá jutott. A *communitásból*, az azzal járó előnyök miatt, az unitáriusok nem voltak hajlandók, kiválni, mint egy test, pedig — a mint ekkor felfogták — nem függhet két főtől. Az ilyen erőszakolt egyesítés nehézségeiből az egyházi ügyeknek már említett bifurcációjá által akartak kiszabadulni, különbséget tevéen a tan és szervezetre vonatkozó ügyek között.

A reformátusok az uralkodó vallás előnyeit élvezték sok részben Bethlen idejében; nem egyébképen ugyan, hanem a fejedelemtől s az országtól várható és nyerhető előnyük tekintetében. Az egyháziak és egyházak számos adományt nyernek, az állam költségén szervezett főiskola az ő részükre állittatik fel; a fejedelmi udvarnál az ő lelkészeik vannak, az állami nyomdát ők használják stb. De épen ezen közelségből közel állott a veszély is a fejedelemnek illetéktelen beavatkozásaira, de a mi még Bethlen idejében nem történt meg.

Az egyházi törvények, kánonok, fejedelmi megerősítésre ugyan nem szorultak, hanem a mennyiben a világi segélyvel kellett azoknak érvényt szerezni, ezért tanácsos volt jóváhagyás végett a fejedelem elé terjeszteni. Így látjuk p. o., hogy az 1619-i küüllővári zsinat fegyelmi végzéseit kesereüi Dajka Bethlen elé terjeszti, kéri kihirdettetését. «Akadékoskodván holmik körül a fejedelem (beszéli Bod Péter i. m. 63. l.), merő azon Ambrosiusi lélekkel és buzgó bátorsággal a fejedelmet megintette, hogy nemcsak bévétesse másokkal, hanem magán és egész udvara népén kezdje el, mint a Ninive királya mennél hamarabb; a ki egyebekben első a nép között, legyen ebben is, a melyet véghez is vitt a fejedelem nagy maga megalázással».

Általában azt látjuk, hogy Bethlen Gábor az egyháznak főpatronatusa és a fejedelmi hatalmat nem terjeszti ki az egyházi ügyekre is, hanem mint egyfelől a törvények öre, másfelől az igazságszolgáltatás legfőbb foruma folyik be, ha olykor helytelenül is, az egyházi ügyekbe. Kiemelhetjük még róla azt, hogy az általa alapított kollegiumnak mintegy gondnokául is tekinthető egész életén át.

A két Rákóczy György az evangélikusok és unitáriusok autonómiája függetlenségét nem háborgatja, ellenben az ő idejökben kezdődik el a református egyház alkotmányának átalakulása oly formában, hogy a fejedelem egyik legfontosabb tényezője az egyházi igazgatásnak és törvényhozásnak.

Az evangélikusok teljesen szabadon mozoghatnak a feje-

delmektől saját hatáskörükben. Ha ezen túl lépnek, visszautasítja őket a fejedelem, mint ez 1631-ben is történt, midőn a szászsebesi és szerdahelyi káptalan Falk András szerdahelyi lelkészt halálra ítélte és a fejedelem a halálos ítéletet, a minek hozatalára egyházi hatóságnak joga nincs, megsemmisíti és egyúttal figyelmezteti a káptalant, hogy büntető ügyekbe ne elegyedjék. (Teutsch i. m. 298—300. l.) Más oldalról, mint az egyházak főpatronusa, jogosítva érzi magát arra, hogy fia II. Rákóczy György fejedelemmé történt választása és beiktatásakor általános ünnepélyes istentiszteletet rendeljen el 1642. márczius 4-ikére (U. o. 305. l.). Különben, ha foglalkozik is a fejedelem az evangélikusokkal, ez csak védelem, s az egyházak és egyháziak javainak, jogainak épségben tartása czéljából történik.

Az unitáriusoknak egyházkormányzati ügyeibe nem avatkozik egyik Rákóczy sem egyébképen, hanem csak a háromszéki kommunitás 1614-iki privilegiumának átírásakor a negyedik ponthoz csatolt záradékkal, a melyben ugyanis az unitárius egyházakat a református püspök felvigyázása alá helyezik. Bizonyára ez a záradék is elég sérelmes volt az unitáriusokra nézve, de még inkább az volt hitelvi kérdéseikbe való beavatkozása az öreg Rákóczynak. A dézsi complanatoria okot az unitáriusok főképen Szőrös Mátyás és a superintendens, Beke Dániel egyenetlenkedése és személyes torzsalkodása szolgáltatott, de a vizsálynak messzebb kiható eredménye lett, mintsem a két fél kibékeltetése. Ugyanis a Krisztus imádása és segítségül hívása reákenyszerítettett az ettől vonakodó unitárius püspökre és egyházakra is. És mikor Beke Dániel habozott ez elvek elfogadásánál, maga a fejedelem dorgálta meg makacosságáért. (Erd. Tört. Adatok IV, köt. 50. l.)

Nem akarjuk azonban a fejedelem befolyását, mint a lelkiismeret ellen irányuló merényletet tekinteni, mert elsőben is országos törvényen alapult, a mely országos törvényt a fejedelem az evangélikusok és reformátusok iránt is egyenlőképen alkalmaztak; másodsor pedig ma is valószínűleg még századokon keresztül is, a míg a vallásra valamit fognak az állam élén állók adni, a lelkiismereti szabadság bármily elismerése mellett sem engedhetik meg, hogy egyik rész vallásos tisztelőtének tárgya, mások által gúnyoltassék, ócsároltassék, a mitől pedig épen a jelzett időben az ú. n. «tisztá unitarismus» hívei s a szombatosok épen nem voltak ártatlanok.

A református egyházban ezen két fejedelem idejében az egyházkormányzat kérdése, a presbyteri rendszer behozatala vert fel nagy port, a melynek számos hívei, de tekintélyes

ellenfelei is voltak. Az Approbáták szerint is, «az ecclesiai directiókban és ritusokban reformálniok vagy variálniok az ecclesiáknak eleitől fogva szabados volt» (T. R. t.-cz. 3. szakasz), ennél fogva «innovatió» czímen nem lehetvén az újítást megtámadni zsinaton, szavazattal kellett dönteni a fontos kérdésben.

Az egyháziak — úgy látszik — nem idegenkedtek a presbyteri rendszer behozatalától és ebben maga Geleji Katona István járt elől, ki közvetlen a szatmár-németi zsinat előtt, 1646. jún. 3-án tartott enyedi synodusban, a jelenlevőkkel együtt ezt a határozatot hozza: «a presbyterium, hogy egész Erdélyben felálljon, úgy, a hol szükséges, a diakonatus is, a főmagistratus segítségével végeztetik» (Révész: Figyelmező 1882. 475. lap). Csakhogy épen — és ez a különös — a főmagistratus és legfőbbképen a fejedelem idegenkedett ezen egyházszervezettől, a melyről ekkor általános volt az a nézet, hogy ez az angol forradalom szülő oka. Így aztán a fejedelem saját tekintélyét is latba vetette, hogy a presbyterialis egyházkormányzat a szatmárnémeti zsinaton elejtessék. Mint Geleji mondja a zsinat kánonaihoz írott előszavában: «Nagyságos fejedelmünk előtt a presbyterium felállítása nálunk nemcsak nehéznek, de lehetetlennek látszott». Es bár ő maga a presbyteri egyházszervezet ellenségeit «akadékoskodók»-nak nevezi, mégis a fentebb említett zsinat után egy héttel tartott ezen szatmárnémeti zsinaton alkotott VI. kánonot ő is készségesen elfogadja, melyben ez mondatik: «a presbyteriumot magát különféle akadályok miatt (melyek nagyobb része még ma is létezik) — őseik — fel nem állíthatták», de ők jónak, hasznosnak tartják s mihelyt végre a mi legfőbb hatóságunk s a többi igazhitű karok és rendek ahhoz hozzájárulnának, igaz értelmében és kedvező eredménnyel újra felállítani lelkünkben őhajtkuk» (Kiss Áron: Egyházi kánonok 1875. 87—88. lap).

Geleji és vele az egész református egyház tehát háttérbe szorult a fejedelmi akarat mellett, mely itt már mint legfőbb egyházi kormányzó szerepel, a mit még jobban kitüntet az a körülmény is, hogy az ezen zsinat rendeletéből alkotott 100 kánon fejedelmi megerősítéssel és egyenes sanctióval nyerte kötelező erejét (Lampe-Ember, 424. l. Ember Pálnál meg volt ez a magyar nyelven kiállított megerősítő nyilatkozat s ez kétségtelenné teszi, hogy Kolozsvári Sándor nem helyesen érvel, midőn azt vitatja, hogy erdélyi egyházi kánonaink nem szorultak fejedelmi sanctióra. L. Kolozsvári S. Erd. ev. ref. Egyház-jog. 182. lap).

Az erdélyi ev. ref. egyház alkotmánya teljességgel nem elégítette ki azon időben az egyház tagjait és így azon változ-

tatni akartak. A presbyteri szervezet behozatalát megakadályozta I. Rákóczy György és egy másik szervezetnek, mely vegyes-kormányzat (mixtum regimen) ugyan, de nem presbyteri, alapjait fia, a presbyterianusok ép oly ellensége, II. Rákóczy György vetette meg.

Ugyanis az Approbaták I. rész, I. cím, 3. szakaszában az ecclesiái directiókban történő változtatásokra nézve az iratik elő, hogy «in minoribus, a melyek csak az egyházi rendeket illetik, magok az ecclesiái rendek is concludálhatnak és constitutiókat csinálhatnak, de azokat is közönséges generalis gyűlésekben. A hallgatókkal és külső rendekkel köz, vagy azokra is nézendő dolgokban pedig, nemkülönb, hanem azoktól is közértelemből, úgymint: kiki maga religióján levő fő Magistratusoknak és Patronusoknak egyenlő tetszésekből». Ezek szerint az egyházi kormányzat és törvényhozás körébe tartozó dolgok bifurcáltak, kisebb jelentőségűekre és közérdekiekre, továbbá azok a régi egyházszervezet szerint intéztettek el, ezek pedig egy új, és hozzá határozatlan hatóságra bízattak, mely csak Apaffi alatt kezdett kifermálódni és a tárgyalásunk keretén túl eső korszakban jut szilárd alakhoz.

Ilyen formán bejutott a világi elem az egyházkormányzatba, de a presbyterialis elvektől lényegesen eltérő módon a főmagistratusok és a patronusok személyében. Amaz egy volt a fejedelmmel, azaz mintha az egyházi törvényhozás és igazgatás egyik tényezőjévé a fejedelmet tették volna, de mégis némileg enyhítette ezen, a consistorialis felé hajtó rendszert az, hogy csak a saját religiójokon levő főmagistratusokra nézve tétetett az intézkedés; ez utóbbi pedig folyton egy meghatározatlan fogalom maradt az egyház igazgatásában. A főmagistratus, mely alatt egy ideig a fejedelmi tanácsot értették, alig volt dolog, a mibe bele nem avatkozott volna; hatásköre nincs szabályozva. A patronusi minőség külön soha sem jött az egyházegyetem kormányánál, mint egyedül jogosító cím tekintetbe, hanem csak inkább az egyes egyházköziségeknél.

II. Rákóczy György idejében, az Approbaták (T. R. 10. Cz. 3. Art.) egy új intézményt is hoztak be az egyházba, mely egyelőre csak az iskolákra, az ú. n. Collegiumokra szorítkozik, de csakhamar utat talál magának az egész egyház szervezetébe is, t. i. a gondnokságot.

Egyelőre csak a gyulafejevári Collegium curátoriról volt szó. A Collegium első curatora maga Bethlen Gábor volt, utána a két püspök Geleji és Csulai; azonban épen ez utóbbi alatt a Collegiumot közhiszeműleg ért veszteségek is befolytak arra, hogy a kuratorátus egy testületre bízattassék. Idővel ily gond-

noki testületek minden iskola mellett keletkeztek, majd kurátorok választottak egyes egyházak, egyházmegyék s az egyetemes egyház részére is.

Azonban az egyházi kormányformának átalakulása nem II. Rákóczy György, hanem Apaffi idejében következett be. A két fejedelem uralkodása közötti időből egyedül azt emelhetjük ki, mint új dolgot, hogy Barcsai Ákos hódolati esküt kívánt a lelkészektől is, a mi azelőtt nem volt szokásban és a mit a lelkészi kar csakis bizonyos feltételek mellett ígért meg (Révész: Figyelmező 1872. 476. l.).

Apaffi Mihály idejében az erdélyi evangélikus és unitárius egyházak állapota változatlan; a fejedelem nem-igen avatkozik be belügyeikbe, hanem annál inkább a református egyházába, mely egyháznak szervezete szinte consistorialissá lesz az ő idejében.

A generalis synodus ugyan fennáll, de hatásköre nagyon szűkre szorul, mert a házassági perek az egyes egyházak és lelkészek kisebb ügyes-bajos dolgain kívül alig foglalkozik valamivel; a fontosabb ügyeket «az mi kegyelmes Urunk eő Nga Dispositiójából az Ecclák és scholák dolgai igazítására összegyülekezett Reformatus secularis és ecclesiasticus rendek» igazgatják.

Fejedelmi meghívó hívja össze az ecclesiasticus és secularis rendeket és pedig eleinte összehivatnak az összes predikátorok, patronusok, a Collegiumok és némely scholák professori illetőleg mesterei (1671. szeptember 1. Katonán kelt meghívót l. Erd. Prot. Közl. 1883. 244. l.), míg később csak a püspök és esperesek, némely nagyobb egyházak lelkészei, a collegiumok és nagyobb iskolák professorai és mesterei hivatnak meg, de nem az összes egyházi rend is.

A legfőbb egyházi főhatóság ilyenformán «a Reformata Religion levő külső és belső rendből álló méltóságos és tiszteletes Synedrium», vagyis tehát egy consistorium lett, mely dogmatikai, szervezeti és más fontosabb dolgokban is döntött.

Hogy a dogmatikai kérdések is ez elibe tartoztak, eléggé mutatja a radnóti «ecclesiastico-politico mixta synodus» (Bethlen Miklós: Önéletírása T. K. 426. s köv. l.), melynek mint általában az ily vegyes synedriumoknak, határozatait a fejedelem elé terjesztették megerősítés végett. Szervezeti kérdésekben is ily vegyes zsinatok döntöttek, p. o. az 1682. enyedi, 1693. fogarasi és kolozsvári gyűlések.

Ezen gyűlések, mint szerves hatóságok illeszkedtek be az egyház kormányába és nemcsak adhoc, ideiglenesen gyülekeztek össze a fejedelmi akaratból, hanem Apaffi uralkodása alatt,

főleg 1670-től fogva, mindvégig, ezek intézik az egyház fontosabb ügyeit. Rendszeresen fejedelmi meghívóra gyülekeztek össze, mert mindjobban előtérbe lépett a fejedelemnek az a felfogása, hogy ő nemcsak a református vallásnak fő-fő patronusa, hanem egyszersmind legfőbb intézkedő hatalom is az egyházban, a ki azonban nem maga közvetlenül, hanem egyháziakból és világiakból álló tanácsa által és útján intézkedik.

Hogy mi volt az ő felfogása, legjobban láthatjuk Nadányi János eseténél, kit mint felesége rokonát kész lett volna fejedelmi tekintélyének latba vetésével is az egyházkormányzó főhatóság ellenében védelmezni és állásában megtartani. Bethlen Jánosnak ez ügyből kifolyólag a fejedelemhez 1674. jún. 13. írott levele (Erdélyi Prot. Közlöny 1871. 133—34. l.) világosan kimondja, hogy «Nagyságod nem tamquam princeps aut Magistratus, sed tamquam unum Ecclesiae Reformatae membrum et privatus patronus) nem mint fejedelem, vagy főhatóság, hanem mint a református egyháznak egy tagja is magán patronus, forog a dologban, innét is volt az, hogy Nagyságod, kiért Istentől áldást is várhat, semmi oly violentiát, vagy quasi dominiumot az olyan dolgokban nem exerceált, ugyanis Kegyelmes Uram, kinek illik inkább az olyan dolgot eltávoztatni, mint Nagyságodnak, mert ha mostan Isten keresztyén Reformatus magistratussal áldotta meg ez hazát, ki tudja, idegen vallásával is látogathatja jövődében és az rossz példa megmarad».

Bethlennek e soraiból láthatjuk, hogy minő volt az Apaffi felfogása az ő főpatronátusi, fejedelmi jogköre felől és miképen gondolkoztak oly genialis emberek, mint Bethlen János. Kétségtelen, hogy Bethlen felfogását osztották a többi fő magistratusok is, mert Apaffinak halála után mindenképen azon igyekeznek, hogy egyházukat megmentse a systema episcopale vagy territoriale-féle felfogástól, a mi az idegen vallású uralkodó hatalma alá juttatta volna azt. Hiszen úgyis 1731-ben III. Károly mint protestáns vallású alattvalóinak elvitathatlanul legfőbb bírő gyanánt szerepel a házassági ügyben («qua indisputabilis supremus Iudex in causis matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium» Bod: Synoptis. 95. l.).

Apaffi az ilyen vegyes zsinatok végzéseit rendszerint külön záradékkal megerősítette vagy pedig privilegialis formában adta ki, p. o. a radnóthi zsinat végzéseit (Prot. Közl. 1889. 344. s. 362. ll.), de ezen formából nagyon helytelen arra következtetnünk, hogy ilyenmő megerősítései orsz. törvényhozási helybenhagyást helyettesít, hanem az semmi egyéb, mint a ma is szokásos fejedelmi megerősítése zsinati törvényeinknek. Vagyis tehát Apaffi idejében a református egyház törvényhozása megoszlott

az egyház egyeteme és a fejedelem között; ez hívta össze az egyházi főhatóságot, nem proprio motu, hanem a bejelentett szükség szerint, az a vegyes zsinat tanácskozott, írásba foglalta végzéseit, s a fejedelem azokat jóváhagyta, kihirdettette és törvény erejével ruházta fel.

Mindenesetre igen fontos újítás volt az egyház beléletében az, hogy a világiak és pedig a legtekintélyesebbek állították az egyház élére, a kik aztán egyházukért buzgó odaadással munkálkodtak is és védői voltak az egyháznak a Habsburg fejedelmek alatt, de a hozott határozatoknak fejedelmi megerősítését Apaffi halála után azonnal elejtették.

Röviden összefoglalva az elmondottakat, azt látjuk az erdélyi protestáns egyházak másfél százados történetéből, hogy a fejedelem az egyházaknak patronusa, személyes meggyőződése szerint hol egyik, hol a másik felekezetnek inkább kedvez, de ama ú. n. paritást, az áttérés kérdésében meg nem zavarja, hanem csakis a befolyás és kedvezmények tekintetében. A «summus episcopus» jogait gyakorolja; beavatkozik ugyan egyszermásszor az innovatiót tiltó törvények alapján az egyes egyházak hitelveibe is, de szervezetöket, autonómiájukat jórészt érintetlenül hagyja. Ez utóbbi tekintetben kivételt képeznek a reformátusok, kik túrni kénytelenek a nyert anyagi és erkölcsi előnyök fejében, hogy alkotmányukat a maguk óhajta szerint meg nem változtathatják és a helyett, hogy alkotmányukat tökéletesíthetnék, ez egyenesen a fejedelmek befolyása következtében visszafelé fejlődik, consistorialissá lesz. Ez az átalakulás némi tekintetben előnyös a régi hierarchikus szervezettel szemben, de mert a küriarchiának veti meg alapját, az oly sok szellemi tehetséggel, erővel rendelkező lelkészi elem háttérbe szorítása által nem működhetik elég áldásosan, sőt tekintve, hogy az egyházat vezető világiak nagy részben kormányhivatalnokok is, az egyház függetlenségének a kellő kidomborítása épen a jelzett okból nem valósítható meg.

Pokoly József.

AZ 1791. ÉVI BUDAI ZSINAT NAPLOJA.

(Harmadik közlemény.)

Október 6-án (IX.)

volt a 9-ik ülés, melyben a protocollatio felolvastatása után a félbehagyott disciplinaris canonok olvastattak s imitt-amott corrigáltattak, emendáltattak, vagy ki is hagytattak. Ezen sessione két nevezetes kérdés agítáltatott; az egyik azon canon iránt, mely azt parancsolja, hogy az alsóbb consistoriumok a supremum consistorium ordinatióinak engedelmesskedjenek. Melyhez némelyek ezt a szót: «legitima» kívánták volna tételni, azt akarván, hogy a supremum consistoriumnak csak legitima ordinatioi tartatnának meg. Mások ellenben s kivált a praeses úr azt vitatván, hogy így anarchia támadna, ha mindennek szabad lenne azt vizsgálni, az a supremum consistorium ordinatioja, mely vele közöltetik, legitima-e vagy nem? Végre pedig igen heves villongások után a canon úgy formáltatott, hogy a supremum consistorium ordinatióinak, melyeknek a Canonokhoz alkalmaztattaknak kell lenni, szükség, hogy minden alsóbb consistoriumok engedelmesskedjenek. A második kérdés pedig volt a közönséges penitentia tartásról vagy ekklesia-követésről, melyet némelyek szükségesnek, mások nemcsak szükségtelennek, hanem károsnak is mondottnak. De illő, sőt szükséges volta csakugyan megállapítván, ismét a módja felől támadt a kérdés: úgy legyen-e publice, mint eddig, vagy csak privatim in presbyterio? Mely felől ismét nagy zúdulás után az végeztetett, hogy a reconciliatio, mely a penitentia tartásnak fő célja lévén, nyilvánságosan beneficium, noha onerosum, azt a szabadságot meg kell erre nézve hagyni, hogy a ki publice a gyülekezetben kívánná azt végbe vinni, vagy pedig csak a presbyterium előtt, azt megcselekedhetné aszerint, amint akarja; de azt legalább senkinek a senioralis vagy tractualis szék által a communiótól eltiltatandó bűnösök közül el nem lehet mulatni, hogy ha reconciliáltatni kíván, azt legalább a prédikátor és egy vagy két presbyterialis személy előtt cselekedje; melyet osztán — a mint a praeses úr sokáig vitatta — nem szükség lészen a

predikátornak az egész gyülekezet előtt kipublicálni, elég világos lehetvén abból valakinek végbevitt reconciliatioja, ha néki az uri szent vacsora — melytől eddig el volt rekesztve — a gyülekezetben kiszolgáltatnék.¹ Melylyel a sessiónak vége lett. Ugyanezekben a közelebb említett két napokon összejött két délután az öt notariusokból álló deputatio, egyszer Pesten, más-szor ismét Budán, a délutáni órákon a kánonok készítésére, mely is az első összejövésben oly nagy differentiát kezdett észrevenni a két synodusnak, a felolvasztatott kánonokba tett változtatásaiban, hogy azoknak egy stylusra lehető vétetetések felől csaknem desperált, meg lévén kivált az A. C. levő deputátusok a magok synodusa által annyira köttetve, hogy a synodalis változtatásoktól csak legkisebben is ne recedálhassanak. A mikor azért semmit is egyebet nem cselekedett a deputatio, hanem csak a mindkét helyen tett változásokat connotálta. Hanem a második összejövésben, hogy csakugyan legyen valami láttatja a munkának, abban állapotott meg a deputatio, hogy az összeköttethető és egy stílusba vétethető canonokat csak tegye fel; azok aránt pedig, melyek különbözének, projectálna egy olyan canont, melyben a deputatio megegyezne, és ezt a synodusoknak submitálná, hogy ha úgy tetszene, maradna meg a kánon; ha pedig privativus canont kívánának tenni, a confessiók, azt ott in pleno végezzék el s úgy adatnák osztán ki. A mely filumon csak hozzá is fogtunk a munkához, és azt egymásután következő egynehány összejövésben el is végeztük oly formán, hogy az együtt ülésben, megolvassván melyik canon miben és miképen modificáltatott a synodusban és melyik titulus alá tartozik, végre pedig melyik aránt miképen lehetne az A. C. levőkkel megegyeznünk, megvizsgálván és meg is határozván, annak osztán a maga rendibe való helyeztetését és a feljegyzett modificatiók szerint való leiratását részünkről tek. cons. és viceispán Szatmári József úrra, az A. C. levők részéről pedig Ráth Mátyás uramra, a nagygyőri predikátorra, mint synodalis notariusra bíztuk. Azonban

Október 7-ik napján (X.)

ismét sessió tartatott, melyben a protocollatio felolvasztatott² és a disciplináréknak elmaradt némely canonok — a mint azokat a deputatio kidolgozta vala — elolvasztatván, a matrimonialis dolgokban volt deputationak a munkája kezdett olvastatni. Mely-

¹ Ez ülésében határozott a zsinat a verses halotti búcsúztatók ellen is, melyek mindazáltal még jó sokáig megmaradtak.

² Ez ülésről bizottság ment a Helytartó Tanács számvevő tisztségéhez, oly czélból, hogy attól az ottani levéltárban levő azon iratokat,

nek alkalmatosságával némely aprólékosabb kérdéseken kívül, az jött különösebben kérdésbe, a prohibitus gradusokat ki kellene-e egyenként nevezni a canonokban, vagy elég lesz azokra nézve egy vagy két generalis canont feltenni? A praeses úrnak ő nagyságának ez, az utolsóbb mód tanácsosabbnak látszott azért, hogy ez a munka, magok között a protestáns jus ecclesiasticum írói között nagy kérdések lévén ezen materiában, bővebb időt kívánna, mintsemhogy ily hirtelen azt ki lehetne annak érdeme szerint dolgozni; ha pedig egyszer a király által meg erősítettnek canonaink, azokban osztán nem könnyen lehetne változásokat tennünk. És ez eképpen, meg is maradt. Azonban pedig t. Szőke uram, azt adván, sed non sine aliqua vanitatis specie, elő, hogy ő kegyelme mind a 3 Boehmernek s más egy néhány kinevezett jus ecclesiasticum íróinak munkáikat, in matrimonialibus maga megolvassván, úgy találta, hogy azok egyéb dolgokban is ugyan, de kiváltképen in legitimitate prolium igen sokakban különböznenek egymástól, a felől tehát a mi matrimonialis canonainkban is kellene tenni valami meghatározást, függvén attól nem kevés dolog a gyermekek legalis successió-jokban; sőt magának valami munkáját is mutogatván ottan némely uri embereknek s nevezett szerint cons. Szatmári József úrnak — a ki vele éppen átellenben ült — ugyanez a nevezett úr azt prémálta volna, hogy ezen munkának csak fel kellene olvastatni, és a szerint a canonokban valami különösebb meghatározásokat kellene, ebben a tekintetben is feltenni. Melyre osztán a praeses úr is reá állott és t. Szőke uramnak meghagyta, hogy ő kegyelme azon munkáját szedné rendbe, és ha kívántatnék, fel is oivastatná. Azonban a deputatio munkája tovább olvastatott és a divortiumot meghatározó canonok közt leginkább ez vizsgáltatott: az irreconcilabile odium méltó oka-e a divortiumnak? Mely aránt sok beszéd után csak az állapított meg, hogy ezt méltó oknak lehetne tartani, kivált ha mind a két felek között megvagyon; sőt ha csak az egyik félben találtna is az ilyen irreconcilabile odium, úgy is elegendő arra, hogy az ártatlan résznek, minekutánna engesztelhetetlen társától elválasztatnék, a házassági életre, post latam sententiam, szabadság engedtetnék; a másik ellenben kötelékben maradna. De meddig? Némelyek azt állították, hogy holtig, mivel az ilyen ember nem méltó volna arra, hogy mást is még valaha boldog-

melyek egyházi hagyományokra vagy alapítványokra vonatkoztak, a zsinat részére megtekintés végett átvegye. De már a XII. ülésben azt jelenti az elnök, hogy a kérdéses iratok tömege igen nagy, úgy hogy azokat a zsinat folyamán áttekinteni lehetetlen; ezért elhatározták, hogy az elnök kivonatot készíttessen az iratokból. (Jkv.)

talanná tegyen. A praeses úr pedig a protestáns juristák után azt mondotta, hogy elég lenne ennek csak addig tartani kötelben, míg tőle elválasztott társa életben volna. De mindezek a nagyobb résznek kellettinél keményebb büntetésnek láttatván, a canonba csak úgy tétetett, hogy az ilyen elválasztott félnek ligában való maradása a forum matrimonialera bizattassék, hogy az pro varietate et gravitate circumstantiarum, most kevesebb, majd több esztendőkre határozatnék. Melylyel az ülésnek vége lett. Az

Október 8-án (XI.)

tartott sessióban pedig a matrimonialis causák procedurájának módja kezdett a protocollum felolvasatása után elővétetni. A melyben tétetett munkája a deputatiónak nagyobb részint helyben hagyatott, noha abban is imitt-amott szükséges modificatiók tétettek. A verbalis processus pedig, melyet a deputatio az aprólékosabb matrimonialis causákban helyesnek tartott vala, nagyon limitáltatott; egyáltalján fogva az tétetvén törvénybe, hogy annál kevesebből álló ilyenforma peri lenne is valakinek, az mindenkor írásba tétessék és úgy adódjon a bírák eleibe.

Ezután az oeconomica deputatio munkája vetetődött elő, és minekutánna ez is megrostáltatott, s itt-ott, a mint helyesebbnek látszott, megjobbítottatott, utóljára a scholarum directiora kidolgozott deputationalis munka következett. Melyhez azonban, currente opere a könyvek censurája is, a coordinatiót dolgozó deputatio által, melyre ez eleinte bízott, hozzá tóldatott. És ez egészben, úgy, a mint a deputatio kidolgozta, helybe is hagyatottatott, legkisebb változás se tétetvén benne.

Az oeconomica deputatio a többek között a szükséges költségekre való fundusok aránt is tevén fel némely projectumokat, ezeknek alkalmatosságával consil. Vay József úr, elvégződván minden deputationalis munkák olvasása, a deficiens predikátorok s azoknak özvegyeik és árváik számára megkívántató fundust megemlítvén, ilyen projectumot tett: nem jó lenne-é, ha minden predikátor, a kinek 100 forintokon felül volna a jövedelme, mivel a kinek csak annyi, annyival is inkább ennél kevesebb volna, az itten consideratióba sem jöhetne — adna esztendőnként minden 100 forintból harmadfél forintot, úgy t. i. hogy az első száz forint mindennek magának maradna, hanem csak a második, harmadik, vagy a kinek négyszáz forint jövedelme volna esztendőnként, a negyedik százból is azon arrhaforint részecskét kiadná, és még ezzel is az elsőbb két esztendeiben miniszteriumának ne tartozna. A melyre unanimiter mindenek reá is állottanak, annyival is inkább, hogy

ex parte auditorum is az ígértetett, hogy a mennyit valamely localis miniszter a maga parochialis jövedelméből esztendőnként, a fent megírt proportio szerint fizetne, ugyanannyit tartozna a gyülekezet is, ex cassa ecclesiae, esztendőnként ugyan ezen végre in fundum deficientium ministrorum contribuálni. Csupán a pápai predikátor és esperest, Torkos Jakab uram tette ezt a difficultást, hogy ez talán valami contributio vagy portió forma lévén, a minisztereknek derogálni fogna: ahhoz képest talán illendőbb lenne, ha csak reá bíznák kire-kire a miniszterek közül, hogy maga tulajdon tetszése szerint adna minden esztendőben valamit ezen szent és jó végre. De ez kisebb nehézségnek találtatott, mintsem hogy amattól, a mire unanimiter reá állottanak, a synodust elfordíthatta volna. De ehhez járult még ez is, a t. Péczeli József uram propositiójára, hogy a magtalan predikátorok, legalább egy tertiját elmaradandó tehetségeiknek testamentom formán, halálok után, ugyanezen szent végre hagynák. De ez osztán általunk a deputatióban megvizsgáltván s praejudiciosumnak találtatván, canonba nem is ment, hanem csak abból készítettett egy kánon, a mi feljebb említettik, hogy t. i. minden predikátor, száz forinton felül levő minden fizetéséből, minden száztól, adna esztendőnként harmadfél forintot. Melyet is, aestimáltatván előre minden parochiák a superintendentiák által, a visitatorok minden esztendőben fideliter beszédnének és a superintendentiáknak beadnának, hogy azok osztán magok ítélnék meg, a bejövendő interesből kinek mennyit kellene adni az illetén predikátorok vagy mesterek özvegyeinek és árváinak, mert nota bene a mestereknek is kellene ezen esztendőnként való obventiót fizetni, és arra is gondot tartanának, hogy ez a segedelem valami korhely és alamizsnát nem érdemlő embereknek ne adattatnék. És ezek után a synodalis sessionak vége lett. Más nap, azaz

Október 9-én

vasárnap lévén, isteni tisztelet tartatott a szokott helyen, predikálván t. Héczei Dániel uram, a túl a tiszai superintendentiának surrogatus gen. scribája, abból, a mi vagy on Csel. 1. De énnékem condeputatus társaimmal a canonok concinnatiójában kelletvén — hogy mennél hamarább elkészülhessünk — lennem, ottan megjelenem nem lehetett. Annyit azonban megértettem felőle, hogy bár sokaktól a többieknél, kik eddig predikáltak, nagyobb figyelmetességre méltónak tartatott legyen is ez az actio, de mégsem ítéltetett minden részben a jelenlevő sollenitáshoz alkalmaztatott tanításnak. De csak így van. Culpamur ab his, laudamur ab illis. Másnap.

Október 10-ik napján (XII.)

újabb ülés tartatott. Melyben legelőször is a Szőke uram által beadódott munka olvastatott fel, de legalitate prolium, és az meglehetőskén megrostáltatván, némely kevésből álló részeiben modificáltatván, a pesti synodusnak is által küldetett tek. Horváth György és Odor Mihály uraimék által, kik feleletül csak ezt hozták, hogy meg fogják vizsgálni ottan is, és felőle mit értenek, deputátusaik által megizenik; de a kik ezen ülés alatt el nem érkeztek.

Az oecconomica deputatiohoz tartozván itten Weber Simon Péternek, pozsonyi lutheranus typographusnak egy beadott memorialisa, az is elolvastatott, és projectuma egyébaránt helyesnek találtatván, aránta csak ez a végezés tétellett, hogy a privilegium exclusivum ugyan jó lészen, de azt most a synodus ő felségétől ne kérje, úgymint amelynek most egyebet a canonicok és conclusumok ratificatioján kívül a felségtől kérni sem illendő, sem szükséges nem volna; hanem azt bizza addig is míg a supremum vagy generale consistorium felállhatna, a superintendentiákra, melyek, ha tetszeni fogna, modo hactenus consueto, ebben installhatnának; akkor pedig osztán, ha a generale consistorium feláll, az mind ebben, mind más synodaliter reá biztattandó dolgokban szükséges lépéseket tehetne.

Azután az oskolai tanítók aránt készült némely canonicok olvasódtanak, melyek között igen sok particularis rendszabályok találtatván, többire a superintendentiális instructiókhoz igazítottatnak. Az aránt volt nagy vita és hosszasan ventiláltatott ezen canonic: hogy az oskolamestereket, sőt közönségesen minden oskolai tanítókat, meg kell a confessiónak mind megtartására, mind tanítására esketni. Mely aránt maga t. püspök Szalay Sámuel uram is úgy nyilatkozatván ki értelmét, mintha ez az egész miniszteriumnak kívánsága volna, annál nagyobb attentiót csinált, kivált mikor látnák, hogy maga a praeses úr is ebben az értelemben vagyon. Ezen canonicnak pedig, mind vallásunknak a szabadságot védelmező principiumaival való ellenkezését, mind sok káros következéseit urgeálták különösen Vay István, József, és Miklós urak, mind mélt. actuarius Pogány László úr, és mások is; még pedig olyan effectussal, hogy ha már a theologiae professorok — kik egyébiránt többire ordinatus miniszterek is — megesküdnének is a helvetica confessióra; de erre sem a több tudományokat tanító úgyneveztetett professorok, sem annyival is inkább a falusi oskolamesterek ne adigáltatnának; hanem csakugyan, a hol szokásban volt eddig is — mint túl a Dunán sok helyeken s másutt is — az oskolamestereknek ad subor-

dinationem erga superiores kötelező megesketések, az ezután is maradna meg; ahol pedig még ez a szokás nem volt, azt tovább is be nem venni, vagy ha tetszik, be is venni szabad legyen, csakhogy abban az esküvésben a confessio meg ne említették.

Azután az oskolákban, kivált a nagyobbakban tanító professoroknak hívására való jus is előfordult: kié legyen az és kinek kell azzal élni? Melyre magam declarálván, hogy az eddig a pataki oskolában úgy gyakoroltatott, hogy a theologiae professor aránt ugyan, mint a kihez az egész magyar reformáta ekklesiának szülője vagyon, a gremialis superintendens candidatiot szokott tenni, és a voksokat a többi superintendens-tiaktól is megkérvén, a kire a pluralitas menne, azt hívná a gremialis superintendens; de a többi professoroknak hívása csupán csak maga által a gremialis superintendens által esik meg; ez helyben hagyatott. A debreczenire nézve is pedig ez végeztetett, hogy abban is a theologiae professorságra, in casu vacantiae, mind a négy superintendens candidálna ex suo gremio egyet-egyet, és azok között osztán a locale consistorium választana, és azt osztán a maga superintendens-átjának pro statu notitiae insinuálná; a többieknek választásokban is a locale consistorium tenné ugyan meg mind a candidatiot, mind a vocatiot; sed cum praesentibus et annuatis superintendens-gremialis. Fordult még tovább olyan canon is elő, az említett, valóban gyenge munkában, hogy mikor professort kellene hívni, azt elébb meg kellene mind élete, mind tudománya aránt examinalni, arra való-é, hogy hivatassék? De ez alig olvasódott el, azonnal olyannak találtatott, amineműt canonnak tenni épen illetlen volna; hanem az csakugyan rendeltetett, hogy a deákok között valahova mesternek kimenendő ifjúnak, kellene de habilitate et aptitudine, ad docendum, a maga tanítóitól testimonialist kérni, mely osztán a senioratusnak repraesentálnék, a melyben mindazonáltal de vita scholastica szóló, és csak a mesterségének helyesen lett eltöltése felől az ekklesiáktól behoztattatandó bizonyosságlevélre kiadattatni szokott testi moniumnak belefoglaltatni épen nem kellene. Megemlítették végre a törvénykönyveknek is ezekben az oskolákban, a patakiban t. i. és a debreczeniben olyanforma állapotjok, mely ha azon időben, melyben azok tétettek, jó és helyes volt is, most már nem ok nélkül szenvedhetne valamely változtatást.¹ De ez is nem talál-

¹ «Szóba hozott az is, hogy a debreczeni anyaiskolához, odavaló tanítók oly szakaszt állítottak fel, hogy minden deákot esküvéssel kötelezzenek a magok iránt holtig fentartó hűségre és tiszteletre, melyből, mivel sok hamis esküvések és illetlenségek következnek, elvégeztetett, hogy mivel

tatván synodale objectumnak, bizatott ez a törvénykönyvek revisioja, és amennyire lehet, egyformára lehető vonattatása, a két gremialis superintendentiákra, hogy ezek magok deputatusaik által, ezen dolgot vinnék véghez. Melylyel osztán, a feljebb való ülés protocollatioja is utoljára, mert még az elein az ülésnek egészen készen nem volt — felolvastatván, az ülés eloszlott, és másnapi reggeli 8 órára határozottatott, még pedig úgy, hogy abban már, az eddig concinnált, és már a pesti atyafiakkal is concertaltatott canonoknak utolsó, és már végképpen helybehagyattatandó felolvastatása elkezdődne, és így, felette sokan igyekeztvén elmenni a deputatus, kivált secularis urak, közzül; sőt némelyek már, mint tek. Patay József, Losonczy László és Károly, Ragályi Gedeon és Máriási István urak el is menvén, a synodusnak vége közelítettnek. Felmenénk azért

Október 11-ik napján (XIII.)

a sessionalis házba, és az általunk már valami rendbe szedetett munka, circa coordinationem superioritatis, canon formában olvastatott s igen kevés változással helybe is hagyattatott. Valami figyelmetességet kezdett az gerjeszteni, hogy a predikátorok hivatala felől tétetett canon úgy lévén elől feltéve, hogy az cum praescitu et consensu senioratus essen, és ezt a pestiek így acceptálni nem akarván, úgymint kik, elégnék tartották, hogy csak cum praescitu legyen: az ő kedvéért s a velek e részben is eshető megegyezés végett, a deputatio a mi részünkről is a consensust kihagyta. Melyet csakugyan a mi predikátoraink visszatétetni kívántak s meg is nyertek.

A második kérdés volt ismét a praesidium aránt, ugy lévén mindenütt a canon, hogy az, a dogmaticumok és ritualék kivételvén, mindenkor a secularisoknál legyen. Melyre, jóllehet már csaknem a csömörig disputáltatott legyen is egyszer-másszor ez a dolog, utoljára sem állhatta meg a predikatori rend, hogy fel ne kiáltson, és kicsiny hijja volt, hogy újabb lárma nem támadott, Látván azonban, hogy azt már felette nehezen veszik a secularisok, hogy ez a kedvetlen kérdés oly gyakran felmelegítettik, csak lecsendesedtek a predikátorok, és a canonnak szavaiban — a mint azok mostan olvastatnak — csak megnyugodtak.

Ugyanekkor az ekklesiakövetésről szóló canont is, Domokos

a tanítóknak arra hatalmuk nincs, hogy maguktól az iskolában legkisebb kötelező szokásokat is felállíthassanak, azért minden eféle rendelkezéseket a püspöki cons. székek vizsgáljanak meg, és a mit jónak találnak, erősítsék meg; amit pedig nem, azonnal töröljék el». (Jkv.)

Lajos uram, a kire ez a feljebbvaló gyűlésben bízott vala — felolvasta. És mivel már ezaránt is, a mint feljebb megjegyzettem, nagy villongások után megegyeztenek, benne többé semmi változás nem tétetett.

A coordinatio superioritatis után a directio scholarum körül járó canonok is elolvastattak, és azok meghagyattván, csak a censura librorum aránt feltett két utolsóbb canonok tartattanak olyanoknak, melyeket még most feltenni praematurumnak látszanék.

Októbernek 12. napján (XIV.)

tartott a 14. ülés, a melyben a disciplinarek, matrimonialék és az oeconomicumok olvastattanak el. Mert minden módon siettetni kívánván a dolgot. mlgos consil. Vay József úr, október 11. napjának estvéjén hozzám jövé és velem együtt Domokos úrhoz is, minden módon arra disponált bennünket, hogy bátor még sok dolgok volnának is hátra, a melyeket nekünk elébb kellene revideálnunk, mintsem felolvastathatnának, és nevezetesen még az oeconomicumokat nem is láttuk volna, mindazáltal, ha egész éjszaka semmit nem aludnánk is, mindeneket consummálni igyekeznénk, hogy jövő sessióban a felolvasatandó dolgok közül semmi el ne maradna. Melyhez képest, előhivatván deputatus társunkat, Szatmári József consiliarius urat, azonnal neki ültünk még utoljára, és addig el sem jöttünk a Domokos úr szállásáról, míg a hátralevő canonokat el nem készítettük; úgy hogy alkalmasint 12 óraker esett légyen, éjfélkor szállásunkra mennünk. Elkészülve lévén ezek szerint a munka, és a mennyire csak lehetett, alkalmas rövid summába szorítatván általunk, sokkal hamarább is megesett annak felolvasatása, mintsem azt gondolni előre lehetett volna. Mert a disciplinarekon igen kevés aggatódzással átalesvén, és a matrimonialékban is semmi továbbvaló kérdés fel nem fordulván, csupán csak a processus matrimonialisban adta magát elő consiliarius Bay Ferencz úr suggestiójára az a nehézség: vajjon az abban előforduló és perlekedő fél, post trinam in distinctis terminis factam citationem, nem comparealna, lehetne-e a bírónak sententiát hozni? a miképen a canonnak általunk meghagyatott szavai voltak, és a melyet nemesak a praeses úr oltalmazott, a szerint, a mint az első felolvasáskor unanimiter meghagyttanak, hanem még mások is a törvényt értő secularisok közül, erősen vitattanak, és tovább fél óránál disputáltak. Mignem végre, azokban a limitatiókban, melyek mostan azon paragraphusban találatnak, mindnyájan megnyugodtanak.

Ezek így elvégződván, egynéhány kérdéseket tett fel a praeses úr. Ugy mint 1o. Kellene-e valami ő felségéhez intézendő praefatiót bocsátani a canonok eleibe? Melyre nemcsak ez a felelet esett, hogy kellene, hanem Domokos úr által már fel is lévén tétetve, elolvastatott és approbáltatott, csupán csak az adódván hozzá, hogy ő felsége ezen canonainkat approbálván, azoknak synodaliter esendő publicatiójokat is engedné meg kegyelmesen. Melylyel, magának a kir. commissarius úrnak megegyezéséből, az tétetett fel, hogy még ez a synodus mostan el nem osztott végképen. hanem csak addig ment az kevésbé szélyel, míg az ő felsége királyi approbatiója megérkeznék; a mikor tehát még annak szükségesképen a maga sessióit continuálni kellene, hogy így, ha minden részeiben helybe hagyódnának canonaink, azok publicaltatások a synodusban solenniter esnék; ha pedig azokban, valami olyan változások tétetnének, melyek azoknak belső valóságokat illelnék, azok aránt a repraesentatio is synodaliter tétetnék fel ő felségéhez.

2o Azt kérdezte a praeses úr: szükség-e ezen synodus protocollumának s canonjainak személyes deputatio által repraesentáltatni? Ebben is megegyeztenek, hogy szükség, de hány személyekből kellene állani és kikből ezen deputatió, a felől még ebben a sessióban végzés nem tétetett; szükségesnek ítéltetvén, hogy az aránt elébb az evangelicus atyafiakkal is szólánának, mely azért a jövő sessióra határozatott.

3o. A litungicumok elaboratiója aránt is fordult elő valami, és az énekes könyveknek revisiója és valami új énekek készítése aránt. És a praeses úr ő nagysága által neveztettek is ki némelyek, ú. m. generalis notarius uraimék, Szóke és Péczeli urakkal együtt. De mivel superintendens urak között csak t. Szalay úr volt jelen ezen sessióban, arról is tehát jövő sessióban nagyobb praecisióval fog tétetődni a rendelés; a mely mindazáltal csak abba maradt. Ugyanezen sessióban referáltatott a négy superintendentiák eddig volt pecsétjeiknek leírása is. Melyek felől az rendeltetett, hogy azok újabban kivágattatnának, megjobbítottatnának, és a jelenvaló esztendő metszetne reájok, de úgy hogy a mostaniakon levő czimer, egészen úgy a mint van, megmaradna, hanem az inscriptiók mind így tétetnének: Sigillum Superintendentiae H. C. Cistibiscane, Transibiscanae (mely eddig Cistibiscana-nak neveztetett a pecséten, hihető Erdélytől gondoltatván, a hova akkor ú. m. 1577. esztendőben tartozott volt) Cisanubianae et Transdanubianae, renovatum, 1791; magok pedig a mostani pecséték gondosan megtartattatnának, eshetvén casus, melyben azokra valami szükség lenne. Végezetre, hogy a jövő sessióban a subscriptio megeshetne,

az aránt is rendelés tétetett, hogy a canonok még ma és ez éjszaka hat exemplárokban leirattatnának, melyek közül egy exemplárt magának ő felségének vinne meg a deputatio, mást a felséges consiliumnak küldenének fel, négy pedig a négy superintendentiáknál maradna. A mely végre hat¹ secularis uri emberek is nevezettek, hogy a canonokat magok diktálnák a scribáknak, és a munkát felosztván, minden módon azon igyekezzenék, hogy a szükséges hat exemplárok az holnap reggeli 10 órára mind elkészülnének, a mikorra az ülés határozatott. A mint hogy

Október 13-án (XV.)

10 óraker öszve is gyűltünk; és a még hátralevő utolsó felolvasása a már leírt négy exemplárokknak — mert több el nem készültetett — szerencsésen elvégeztetett, melyek minden jelenlevő deputátusok által, ú. m. 41 secularis és 47 ministerek által² subscribáltattak is, és egy a királyi felségnek, egy a consiliumnak küldetett; kettő pedig maradt a két superintendentiának, úgy hogy még kettő íródván, mind a négy superintendentiának lenne egy-egy authenticum exemplum. Melyet, ha most nem is, de mikor a királyi resolutio meghallására összegyűl a zsinati akkor kétségkívül mindenenek fognak subscribálni.³ Minekelötte pedig

¹ Csanádi György, Domokos Lőrincz, Csonka László, Bydeskuti Imre és Horváth Ádám. (Jkv.)

² Kuzmánynál 46 egyházi és 44 világi, Zsarnaynál 47 egyházi és 45 világi tag aláírását látjuk. Ebből nyilván következik, hogy a két közlő két különböző példányt használt. Az egyházi tagokkal könnyen tisztába jövünk; Kuzmány sorozatából ugyanis kimaradt Szélesi Pál neve. Ő vele együtt meg van a 47 egyházi aláíró, a mennyit Őri F. G. is említ. De nehezebb a helyzetünk a világiakkal szemben. Őri F. G. 41-et, Kuzmány 44-et, Zsarnay 45-öt sorol fel. A két utóbbi között az a különbség, hogy Pázmándi János és Domokos Lőrincz, kiket Zsarnay felsorol, Kuzmánynál hiányoznak; ez utóbbinál pedig előfordul «Andr. Pombay», azaz Péli Nagy András, a kit viszont Zsarnay nem említ. A különböző adatokat csakis úgy lehet összeegyeztetni, hogy az ülés bezártaig, mint Őri F. mondja, 41 világi tag írta alá nevét a kánonoknak; a zsinat bezárása után azonban még hárman vagy négyen utólagosan aláírták nevüket.

³ Az a körülmény, hogy hat példány helyett csak négy készült el és hitelesített, sok bajnak és zavarnak lett okozója. A király és a helytartótanács részére szánt két példányon kívül a másik kettő — úgy hiszem — a két dunai kerületnek jutott, a két tiszai kerület később kapta meg a maga két példányát; de hogy mily módon lettek ezek hitelesítve, egyelőre nem tudom. Mindenesetre kívánatos, hogy a négy egyházkerület levéltárában levő négy példány egybeazonosítsák, már csak a következő ok miatt is. Révész Imre «A levéltárak megóvásáról és rendezéséről» írott műve (Debreczen, 1868.) 19-ik lapján a következőket írja: Az 1821. évi márcziusi konventen, a mint a jegyzőkönyv 13-ik pontja mutatja, előállt Tóth Pápai József, túl a dunai superintendens s «felfedezte, hogy ezen

még a subscriptióhoz fogtunk volna, még canonaink egygyel szaporítottak meg, melyben a fundus is kineveztetett, a melyből a fent megírt diurnumok a praeséseknek, bírának és assessoroknak, az eddig való szokás szerint kitelnének. És ennek alkalmatosságával esett szó az agentialis perselynek kitétetése, és annak mind idejének, melyben ki kellene tétetni, mind hiv adminisztrációjának uniformitása felől. Mely mindenektől, kivált a secularisok részéről jónak találtatott; de róla most különös canon nem hozattatott, hanem a superintendentiák több, a protocollumból kiadattandó instructiójokra igazítottatott.

Ezek így elvégeztetvén, a subscriptióhoz fogtanak a deputátusok és in fractu lévén a papiros behajtva, annak a baloldalon levő részére a praedikátorok, de a superintendenseken kívül minden rend nélkül, a ki hamarabb hozzá férhetett, a jobb oldalon levő részre pedig a secularisok subscribáltak, mely is körülbelül másfélórányi időt elvett. Ez is azért, hogy hiába el ne veszne, a Tessedik szarvasi lutheranus praedikátor úr «de erigenda schola rusticana» dolgozott valami projectuma — mely már a pesti zsinatban is elolvastatott — kezdett olvastatni, de a melyet a nagy lármában, merem mondani, senki sem hallhatott. Részemről ugyan, bár szerettem volna is felőle valamit tudni, de semmit benne meg nem érthettem. Azért is ez a munka a superintendentiáknak ki fog adattatni, hogy ezt mindenik oda haza csendességben felolvastatván, ruminálja és értel-

versengésnek fő kútféjét abban találja, hogy akárki tétével a budai kánonok *originálja* a túl a tiszai superintendentiában *elsikkasztatván*, azok helyébe egy, *essentiájára nézve vitált pár* tétetett. A konvent megvizsgálván a dolgot, csakugyan úgy találta, hogy a hamisítás megtörtént. A negyedik kánonban ugyanis, a patronusok tisztéről is lévén szó, minden eredeti s hiteles példányban az áll, hogy a patronusok tiszte az egyházakat «*consilio et quavis alia ratione juvare et protegere*»; a tiszántúli meghamisított példányban pedig «*consilio et quavis alia ratione regere*». Ezeket mondja Révész Imre az idézett helyen. Már most, ha megnézzük a Kuzmány által latin nyelven, Zsarnay által pedig magyar fordításban közölt kánonokat, a kérdéses vitás pontot így találjuk:

«*consilio et quavis alia ratione regere et protegere*»;

«tanácsosal s minden módon *igazgatni és oltalmazni*».

A K. és Zs. egymással megegyező szövege tehát immár harmadik variánsa ezen igen igen fontos és lényeges pontnak. Mindenesetre igen érdekes jelenség melynek teljes kiderítése — ismétlem — csak a négy kerület birtokában levő négy példány összehasonlítása után lesz lehető. Magam részéről különben azt hiszem, hogy a tiszántúli levéltárban nem történt sikkasztás, illetve kicserélés, hanem már eredetileg olyan példányt kapott a levéltár, mely a két dunai kerületnek még a zsinati ülésben hitelesített példányaival nem mindenben egyezett meg. A szöveg meghamisítása tehát akkor történt, mikor a két tiszai kerület részére a zsinat után állították ki a példányokat.

mét úgy adja osztán felőle. Egyébaránt is ez olyan dolog, mely az oskolákban taníttatandó tudományok rendire fog tulajdonképen tartozni.

Legutoljára a palatinus ő herczegségéhez, a primáshoz¹ és a judex curiaehoz mind különös deputatiók rendeltettek, rész szerint a secularisok, rész szerint a ministerek közül, melyek mind mutatott grátiáikat, — amennyiben sokakat közülünk ebédjeikre is méltóztattanak — megköszönnék, mind kivált a palatinus ő k. herczegsége tovább való hathatós protectióját is kikérnék. Ugyanekkor a pesti synodushoz is deputatio küldődött, mely mind azt megjelentené, hogy mi, Istennek hála, a synodusunkat most elvégeztük, mind atyafiságosan a synodustól elbucsuzna. És ez még vissza is tért jelenlétünkben, s referálta, hogy a sessió már akkor eloszolván, egyébbel nem szólhattanak, hanem csak a praeses úr ő excellentiájával, a ki ezt igen kedvesen vette és megígérte, hogy másnap a sessióban referálni fogja, a mikor azon synodus tagjai is utoljára fognának még egyszer összeülni. A többi most említett deputatiókról pedig hihető, hogy a jövő sessióban fogják megtenni relatiójokat mivel még akkor, mikor együtt voltunk, el se mentenek.

Végezetre maga a praeses úr a sessiót egy szép magyar dictionál berekesztette. A kir. commissarius úr ő exc. extempore mondott valamit, megköszönvén röviden a synodusnak aránta mutatott attentatióját s magát annak jóakarátába ajánlván. A mikor t. superintendens, Halász József úr egy alkalmas hosszúságú könyörgést tett, melyben Istennek hálákat adván irántunk mutatott különös kegyelmességeért, a felséges királyért, annak kir. felséges házáért, különösen a k. herczeg palatinusért, az ország fő-fő rendeiért, a kir. commissarius és praeses urakért is Istennek esedezett. Melylyel is a sessiónak délután ötödfél óra tájban vége lett.

És így folytanak renddel ezen emlékezetes nemzeti zsinatnak eddig tartott tizenöt ülései; melyekben a kir. commissarius sokszor említett dicséretes szelidsége, okossága és bölcs magamérséklése mindenkor példaképen kitündöklött. A praeses úr ő nagyságának nagy tudománya, maga kész feltalálása, és gyakran gondolatitól való nehéz elállása, de csakugyan másoknak is engedése, mikor t. i. látta, hogy a többség másuvá hajol,

⁴ A jegyzőkönyv csak a királyhoz, a nádorhoz és országbiróhoz menendő küldöttségekről tud; arról szó sincs, hogy a primáshoz is neveztek volna ki küldöttséget. Én azt hiszem, hogy mégis ment küldöttség a primáshoz is, tehát Őri F. Gábornak van igazsága; csak hogy e tényt, könnyen érthető okokból, nem akarták a hivatalos jegyzőkönyvben megörökíteni.

nyilvánvalóvá lett. A secularis uraknak tovább, s azok között Vay István s kivált József uraknak a dolgokba való mély behatása, a keresztyén vallás aránt való buzgó szeretete és confesióknak szabadságának védelmezésében való fáradhatlansága újabb világosságra jött. Domokos Lajos és Szatmári József uraknak is különös nagy dexteritása, és kivált a canonok készítésében kimutatott szorgalmatos munkája titokban nem maradt. A predikatori rendben pedig — ha az egy praesidiumon való vekengést kivesszük, a mely valóban kelletinél gyakrabban és erősebben is jelentgette magát — az illendő moderatio és a közjónak előmozdítására való hajlandóság, nagyobbára közönséges volt. Mert azt ugyan, hogy némelyek ezen rendből, sok jóra czélzó feltételeknek, hol valami idéetlen zelusból, hol talán egy kis magok gondatlanságból (így !), magokat kevés ideig ellenekbe szegeztek, semmi aequanimis ember az egész predikatori rendnek igazságosan nem tulajdoníthatta. Melyhez képest lehet is reményleni hogy ámbátor úgy láttatott légyen is sok lelki tanítók előtt, mintha a predikatori rend praerogativáin ezen synodusban néminémű erőszak tétetett volna: mindazáltal az itten esett, kivált a secularisok és ministerek között levő relatiót s egymáshoz való szoros kötelességet meghatározó jó rendeléseknek munkába leendő vétetése, mindnyájunknak, valakik az Isten háza csendességét és jó renddel való igazgattatását kívánjuk és szeretjük, örömünkre fog szolgálni és teljes megvigasztaltatásunkra. A mely jó reménységgel és kívánsággal örömet be is rekesztem ezen nemzeti zsinat felől tett magános jegyzeteimet. Budán, 14-dik octobris, 1791.

Az abauji ev. ref. egyházmegye levéltárában őrizet eredeti példányról másolta s közli

Révész Kálmán.

LEÉLTE-E MÁR MAGÁT A KERESZTYÉN VALLÁS?

Igaz-e az, hogy a keresztyén vallás már leélte magát és nekünk új vallásalapítót kell várnunk, a ki korunk igényeinek jobban megfelel, mint Jézus? Korunk szellemi állapotának áttekintése teljesen érthetővé teszi e kérdés felmerülését. Mekkora szakadozottság és repedés látható a keresztyénség szellemi életében! Mily nagy számmal vannak azok, a kik a százféle szekták és pártok szertelen véleménykülönbsége viharában minden magasabb igazságban kételkedni kezdenek, és mily nagy számmal vannak azok, a kik abban a véleményben vannak, hogy mindazt tagadni kell, mit érzékelti nem lehet! Felmerül a kérdés: nem kell-e ismét támadni valami nagy szellemnek, a ki kikiáltja a megváltás ígését a mai keservesen érzékeny kor számára, a ki az emberiség különböző gyermekeit egy zászló alá gyűjtse s véget vessen a vallás és politika mezején mutatkozó nyugtalanságnak. A kik eféle kérdésekkel állanak elő, ép oly tévelygésbe esnek, mint Izrael népe, a mely abban a hiedelemben volt, hogy az ő messiásának földi és mennyei hatalomtól körülvéve kell megjelennie, hogy minden nyomorúságot egy csapással eltüntessen a földről és az apák földjét paradicsommá varázsolja át. Az örök bölcsesség nem ilyen utat vág magának az emberiség történetében. Minden nagy és felséges lelki vetés csekély kezdetből indult ki. Jézus Krisztus négy tanítvánnyal fogott hozzá az Isten országa építéséhez, Budha, kelet nagy reformátora öttel, Muhamednek, Arábia prófétájának kezdetben csak három embere volt, a ki hinni tudott az ő prófétai küldetésében. A lelki vetések lassan nőnek. Az örök bölcsesség nem rövid emberi évekkal számít s ép azért az isteni rend és tervezete szerint éredő vetésnek évezredekre van szüksége Ezer meg ezer év — mi ez az örökkévalóság mértékével mérve! Ha tehát új vallásalapító fogna jönni, annak ma is szerényen, zajtalanul kellene fellépnie s a vele szellemi rokonságban levők kicsiny körét kellene maga köré gyűjtenie. Mi azonban azt kérdezzük: Van-e szükség új messiásra?

Azt mondják, hogy az emberiség a tudományos ismeretek egész vonalán oly hatalmas lépéseket tett előre, hogy szinte önkénytelenül felmerül előttünk a kérdés, ha vajjon mi, a kik annyira kitágítottuk a szellemi látteret, a kik horgonyunkat a végtelen világűrbe vetettük bele, az életet a legparányibb részleteiben megfigyeltük s a természet minden titkait ellestük: az emberiség történetét sok ezer évre visszamenőleg végig kutattuk s az emberiség legrégebbi okmányait hasonlíthatlanul jobban ismerjük, mint a megelőző nemzedékek: vajjon a szellemi élet központi területén még mindig azt az örökséget fogyasztjuk-e, mely 1900 év előtti időből maradt ránk? Nem kell-e az emberiségnek minden, de minden téren előre haladni? Nincs-e vallásra is olyanra szükségünk, a mely a jelenkor talajából nőtt ki? Mire azt feleljük: van egy szellemi tér és pedig a vallással legbensőbb rokonságban álló mező, a mely helyes nyomra vezethet bennünket. Ez pedig nem más, mint a művészet. Minden szakértő megegyezik abban, hogy a régi görögök a képzőművészetben utólérhetlenül fenséges műveket alkottak, és hogy a mi szobrászaink egytől-egyig a régi görög mesterektől kénytelenek tanulni. A Phidias és Praxiteles kora óta lefolyt évszázadok alatt nem támadt olyan szobrász, a kiről el lehetne mondani, hogy fenségesebb szépet állított elő márványban, mint azok a régi mesterek. Aztán a zene- és énekművészet világában elévülnek-e valaha Palestrina, Bach Sebestyén, vagy Händel fenséges alkotásai? Nem kell-e elismernünk, hogy az örökkévalóság lehellete nyugszik a művészet legnagyobb alkotásain? De hát lehet-e ez másként a vallás mezején? Hiszen a vallás nem egyéb, mint a léleknek Istennel a legközvetlenebb és legmélyesegesebb tapasztalaton nyugvó közössége és épen azért ez csak egyénről egyénre vihető át teljes mértékben. Ha valaha valamely komoly kutató felfedezte az Istennel való teljes kien-gesztelődést és ez által igazi megnyugvásra tett szert, nem hordozza-e ő is lelkében az örökkévalóság erejét, elannyira, hogy nem lehet többé azt kérdeznünk: mikor születél, melyik korszak gyermeke vagy? Csak egy kérdést intézhetünk az ilyen kutatóhoz, azt t. i.: képes vagy-e azzal, a mit tapasztaltál és átéltél, az emberi kedély legbensőbb és legmélyebb szükségseit kielégíteni? Azért mondjuk már, hogy a vallás mezején is nem az idő jön számításba.

De ime jönnek az ellenfelek és egyenesen a keresztyén vallásnak támadva ezt mondják: kétségtelen, hogy Jézust nemes és fenséges érzelem hatotta át, de hát az ő evangélioma nem a *gyakorlati életbe való*. Ő azt mondja: «szeressétek ellen-ségeiteket, áldjátok azokat, a kik titeket átkoznak, jót tegyetek

azokkal, a kik titeket gyűlölnek». Ez sok egy közönséges embernek. Ezt megtehetik a legfinomabb és legnemesebb lelkek, de nem lehet követelni mindenkitől. Pedig az ellenség eme szeretete már is általánosan elismert diadalt vívott ki magának a csatatéren. Míg ezelőtt könyörtelenül kivégezték a győzők a sebesült ellenséget, vagy iszonyú martiriumot tartogattak fel számukra, addig a genfi conventio, a melyben igazán a Jézus könyörülő lelke lüktetett, kivitte azt, hogy a megsebesült ellenségben ma már nem az ellenséget látják, hanem a szegény, szánandó embert, a kin segíteni kell, még ha pár percz előtt ellenük irányzá is fegyverét. Ez a gyakorlati ellenségszeretet. Igen, mert hát különben hogy lehetne változtatni a világon? Miként kezdődjék el a nemzetek általános békéje, ha egész nemzetek nem határozzák el magokat az ellenség szeretetére? Egész nemzeteknek kell felkelniök arra, hogy eltemessék a régi bosszuvágyat, elfelejtsék a kinzásokat és sértegetéseket; ne kövesse egyik háború a másikat, egyik bosszú a másikat és ne legyen mindig nagyobb az emberiség nyomora. Ne álljon tehát elő senki azzal, hogy a keresztyén vallás nem gyakorlati, mivel az ellenség szeretetére tanít. Ma is azt hisszük, hogy ez a szeretet nem áll utólérhetlen magasán a nemes emberi természet előtt, hisszük, hogy az örök szeretet lelkéből vett lélek az emberi kebelben is szállást készíthet magának, hogy az emberi lélek is lehet oly tökéletes, mint az égi atya, a ki felhossa a maga napját, mind a jókra, mind a gonoszokra és esőt ad mind az igazak, mind a hamisak földére.

De azt mondják tovább, nem *világgyűlölő*-e a ti keresztyén vallástok? Manapság az ember a természet minden anyagát és erőit ki akarja használni s az egész látható világra rá akarja nyomni geniusának bélyegét. A ti keresztyén vallások pedig azt tanítják, hogy mondjunk le a világról, adjuk el a mink van, hogy azt az egyedüli drága gyöngyöt megszerezhessük. Mire mehetünk már ezzel a világgyűlölő vallással? És mi mégis azt állítjuk, hogy igenis ezért a drága gyöngyért mindent, de mindent fel kell áldoznunk. Készeknek kell lennünk arra, hogy ha a szent ügy ilyen áldozatot kíván, vagyont és vért áldozunk legszentebb és legdrágább kincsünkért. Van-e igaz hazafi, a ki ha hazája becsülete, szabadsága fogrna koczkán, ezt ne kiáltaná: szívetem, karomat mindenestől neked szentelem! Hát mikor az élet és halál nyugalmáról, oly meggyőződésről van szó, a mely romolhatatlan boldogságot nyújt és a mely ép azért a világ minden dicsőségénél többet ér, nem kell-e ezért is, ha a szükség úgy kívánja, mindent feláldoznunk s úgy alakítani életünket, hogy az utóljára is a jó és szent ügy-

nek szolgálatára álljon? Nem úgy tesz-e minden tisztességes férfi, minden derek nő, hogy egy nagy nemes célnak rendeli alá minden aprólékos gondját, feladatát, kötelességét?

Tovább menve, megint azt mondják, hogy a keresztyén vallás *világkerülő*, közönyös minden emberi társulás iránt. Arról a keresztyén vallásról merik ezt mondani, a mely a családi élet szentélyét legelőször fektette igaz alapra, a mely a rég elfelejtett igazságnak újlag tiszteletet szerzett? A keresztyén vallásról, a mely oda kiáltotta a világnak, hogy a házasság Istennek szent rendelése és a mit Isten egybeszerkesztett, azt az ember el ne válaszsza, hanem mint örök tartamút tisztelje és ápolja. A keresztyén vallásról merik azt mondani, hogy az világkerülő, a mely a maga legszentebb titkait a családi élet képeibe öltözteti, a mely az atyai szeretet és gyermeki örömről beszél? Ugyan hogy lehetne ez világkerülő, mikor legfőbb törvénye éppen ez: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat! Hát kerüli-e a szeretet az embereket? Keresi-e a magányt, sőt nem éppen abban áll-e az igaz, önzetlen szeretet lényege, hogy bátran oda áll az emberi élet kellő közepébe, hogy menssen, gyógyítson, s mindenfelé örömet és boldogságot teremtsen? Nem, az oly vallás, a mely a szeretetet legfőbb kötelesség gyanánt írta zászlójára, nem lehet világkerülő.

Vagy hát igaz volna az, hogy a keresztyén vallásnak nincs érzéke a *természet szépségei* iránt s haragosan nézi a természetvizsgálat lépéseit. A ki ezt állítja, az még keveset értett meg a Jézus tudományából. Ő, a ki a szabad ég alatt időzött legszivesebben, a ki a természet szépségeit és kellemeit elragadtatással szemlélte és a ki tanítványait is arra utasította, hogy úgy tekintsék a természetet, mint a legbensőbb és legmélyebb igazságok csodálatos példázatát. Hogy idegenkednék a keresztyén vallás a természettől, mikor éppen azt tanítja, hogy ez a világ az égi atya alkotása, hogy a világrend telve van bölcsesség és szeretettel. Ez a keresztyén vallás, a mely Istennek amaz országaról beszél, a mely lassan nő, miként a mustármag, de a föld legnagyobb országává leend. Ez a keresztyén vallás, a mely kovász és só kíván lenni, hogy áthassa az egész emberiséget, hogy az emberi élet minden körben megerősödjék és meggyökeresedjék és az ő legnemesebb tehetségei egész terjedelmökben fejlődjenek ki.

Azonban a legújabb korban az a bölcsész mondta a legbosszantóbbat, kinek elméje már régóta elhomályosult s a ki ilyen nyilatkozatra ragadtatta magát: a keresztyén vallás elvetni való, mivel szégyenletes morált hirdet; a mi azt akarja mondani, hogy a keresztyén morál azzal az alaptétellel áll elő, hogy

minden ember egyenlő, nem ismer semmiféle előkelőséget, nem ismeri a *tiszteletteljes távolságot*. Az ilyen közönséges morál, az ilyen közönséges kötelességtan minden finom és előkelő lélekben visszatetszést szül. Sőt az az ember ki meri mondani, hogy a keresztyén vallás örök és letörölhetetlen szégyenfoltja az emberiségnek. Oh! hogy az emberiség legnagyobb barátjának ilyen nagyot kell újból meg újból esnie! Nem aggódunk azon, hogy sokan akadjanak, a kik eme különös és megromlott nézetnek hódoljanak. A keresztyén vallás kétségkívül ismeri az előkelőséget és előkelő lelkeket kíván képezni inkább, mint bármely más vallás rajta kívül; csak hogy az ő előkelősége ebben sarkallik: a ki ti közöttetek nagy akar lenni, legyen a ti szolgá-
tok, a ki a legelőkelőbb akar lenni, legyen mindenek szolgál-
tára. Jézus szemében nem az a nő előkelő, a ki az ú. n. magasabb társaság kedvéért elhanyagolja gyermekei iránti kötelességeit, hanem inkább előkelő az a dajka, a ki nem csupán az emberek kedvéért hanem saját lelküsmereite kedvéért északáról-északára ott virraszt a beteg gyermek ágya felett, kockára teszi egészségét, csakhogy megmentse a drága életet. Jézus szemében nem az a férfi előkelő, a ki fényes társaságokban forogva minden lehető élvezetet megenged magának, hanem az az atya, a ki le tud mondani minden élvezetről és erejének teljes felhasználásával, megfeszített szorgalommal azon van, hogy tisztességesen fentartsa családját. Előkelő az a fiú, a ki a helyett, hogy kaszinókban fecserelné el ifjú életét, a hálás gyermeki szeretet koronájával koronázza meg atyja, anyja fejét, minden érdemét és ifjú erejét arra használja, hogy jóltevőinek jólétet teremtsen. A Jézus szemében ez az előkelő és nekünk ezt az előkelőséget kell oda vinnünk a szivekbe, ezt az előkelőséget kell elsajátítanunk.

Azonban az ellenfelek még itt sem hallgatnak el, hanem — a mint mondják — a történeti igazság érdekében, ezt a szemrehányást teszik: ti lelkészek mindig a Jézus Krisztusról beszéltek, mert ehhez vagytok szokva, mert ehhez az egyetlen névhez vagytok hozzá lánczolva, mivel igen szűk látókörötök van. Ha valamivel felvilágosultabbak volnátok, messzebbre esne tekintetetek, az emberiség nagy szellemeinek és barátainak egész seregével találkozhatok, a kiknek szintén joguk volna ahhoz, hogy nevök a Jézusé mellett említették. Hát kik azok a nagy szellemek? Buddha? Conficius? Zarathustra? Muhammed? Sokrates? vagy valaki más? De hát ama nagy szellemek között melyik az, a kiről be lehetne bizonyítani, hogy elmondhatja azt, a mit Jézus mondott: jöjjetek én hozzám mindnyájan, a kik megfáradtatok és meg vagytok terheltetve és én megnyugtatlak

titeket. Nem titkoljuk mi azt, hogy az emberiség nem keresztényen felének lelki életében is van egy rakás vonás, a mi a Jézus evangéliomára emlékeztet. Ezt már a régi egyházi atyák is szívesen elismerték. Buddha, az indiai emberbarát, a maga tudományát az általános könyörület törvényének nevezte; valóban határtalan jólétet kívánt teremteni az egész emberiség számára, sőt nemcsak az emberek, hanem az állatok számára is s képes volt könnyeket hullatni az éhező nőtény tigris felett. De micsoda jólét az az övé! Buddhának minden törekvése oda irányul, hogy búskomorra tegye az embereket s annak belátására vezesse, hogy minden lét gonosz, és minden gonosznak oka a vágy. Minden vágyat, még a boldogság vágyát is gyökerestől ki kell tépni a kebelből s csak úgy tehetni szert a teljes nyugalomra, a Nirvánára. Ő beszéli egy helyt a következő dolgot: egy apa helyeselte az ő (Buddha) tanításait, de a fiú semmit sem akart tudni róla és atyjának heves szemrehányást tett. Ezt meghallja a király, felelősségre vonja a fiút és halálra itéli. Végül azonban mikor az ifjú ember azt hiszi, hogy a halálos csapás leüt reá, ezt mondják neki: visszaadjuk életedet, hanem az lesz a feladatod, hogy egy olajjal telisded tele töltött fazekat, a mely minden mozdulatnál kicsordulhat, az egész városon úgy vígy keresztül, hogy a fazékból semmi ki ne fusson; hátad megett két hőhérlegény menend, kik azonnal leütik fejedet, mihelyt egyetlen cseppet kiöntesz. Az ifjú felvette a fazekat és mint gondolni lehet, mindig rajta tartva tekintetét, szerencsésen vissza vitte azt a királyhoz. A király ekkor így szólt hozzá: látod, ha az örök üdvöt elnyerni akarod, nem szabad se jobbra, se balra nézned, a világ öröme és dicsőségének csak egy pillanatra sem szabad átengedni magadat, hanem Buddha ama nagy igazságaira kell tekintened: «minden létezés gonosz és minden gonosz oka a vágy, a kívánság». Az ilyen jóakarát nem egy azzal a szeretettel, a mely örül az örülőkkel és sír a sírókkal. Ez nem az a szeretet, a mely igyekszik napfényt deríteni a földre, vidám arczokat gyűjteni maga körül, az embereknek boldog napokat készíteni, hogy ne szegény, elhagyatott gyermekeként vonuljanak át a világon, hanem az élet terített asztalához is leülhessenek. Confucius azt mondotta: «Valamit akartok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek azokkal! Nem egész evangéliomszerűleg hangzik-e ez a mondat? Hanem a kínai ezt a parancsolatot egy vonalba állította ezzel a másik parancsolattal: ballábbal ne lépd át a küszöböt és a fejedelem előtt földig hajolj. Ha 3000 aprólékos, külviseletre vonatkozó tétel között megakad egy evangéliomszerű, az már épen oda megy ki, mintha a minden törvények csúcán

ezt a felírást látjuk: «Szeresd felebarátodat, mint magadat?» A stoikusok, az ókor eme bölcsei, kikhez Görögország és Róma legkomolyabb pogányai tartoztak, ezt mondták: «az emberek testvérek». De ezek az egyenlőséget diktáló stoikusok semmit sem tudtak a szeretet törvényéről. A levert és csapások által sujtott embernek ezt mondták: «Tűrj és mondj le». Négy főerényök ez volt; igazságosság, vitézség, meggondoltság és bölcsesség. De a szeretet nem volt köztök. Zarathustra, a perzsák prófétája, azt mondta, hogy Istennek tiszta gondolattal, szóval és cselekedettel kell szolgálnunk. De hát mik ezek a tiszta cselekedetek? A ki szorgalmasan megműveli a földet, a macskákat, egereket pusztítja, a kutyákat gondosan ápolja, a perzsák szent könyve, az Avesta szerint, az hű szolgája Istennek. De az őszinte szívjóságról, az embertársak iránti szelid könyörületről sehol sincsen szó az egész könyvben. A nem keresztyén világ távol messzeségéből az örökkévaló iránti benső szeretetnek sok megkapó hangja üti meg fülünket. Így nyilatkozik p. o. egy Rabia nevű mohammedán hitű arab nő: «a ki Istent szereti, az nemcsak a fenytést viseli türelmesen; nem, hanem, ha egészen szereti Istent, nem érzi a fájdalokat, mert azok édesekké válnak az Isten szeretete által». Az indiai reformátor Csaitunja, megragadó szeretettel viseltetett Isten iránt, a melynek birtokában elmondhatja: a kegyességnek négy foka van: az első az isteni dolgok tiszteletteljes vizsgálása, a másik az Istenhez való feltekintés, mint a hogy egy fiatal ember az ő öreg barátjára tekint, a harmadik, hogy úgy tekintsen Istenre, mint a gyermek az ő atyjára, a negyedik, hogy úgy szeresse Istent, mint a menyasszony az ő vőlegényét. Így nyilatkozik az indiai bölcs. Azonban ha tisztelettel adózunk is ennek a bensőséges Istenszeretnek és ha nem ütközünk is meg azon a párját ritkító kifejezésen, a melylyel ez jeleztetik, egy dolgot mégis hiába keressünk ennél az Istentől ihletett pogány embernél, azt nevezetesen, hogy ő ezt a bensőséges, hatalmas Isten iránti szeretetet hasonló bensőséges, világmozgató, világmegváltó testvéri szeretettel kötné össze. Az őtestamentomban is hiába keressük ezt. Izrael népének elébe volt írva, hogy mindennap háromszor elmondja ezt: «Szeresd az Istent teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből». De ehhez aztán nem csatolták hozzá, mint Jézus, azt a másikat: a második parancsolat pedig hasonló ehhez: «Szeresd felebarátodat, mint magadat».

Nem áll-e már most tisztán előttünk, hogy miben határozódik hát a Jézus Krisztus tulajdonképeni dicsősége? Őt a lehető legtisztább és legnagyobb szeretett töltötte el Isten iránt

is, hogy viszont ő ezt az isteni szeretetet ép oly hasonlíthatlanul mélységesen és bensőséggel teljesen tárta föl, úgy ugyanaz az erő, mely őt felfelé voná, levezette az emberek világába is. A legszebb szeretet eme tapasztalásában gyökeredezett az ő Istennel való legbensőbb lényegbeli közösségének tudata, az ő fiúsági tudata. De épen emez istenfiúságánál fogva indítatva érezte magát az emberek iránti lehető legnagyobb szeretetre is. A mester legboldogítóbb tudatát a tanítvány ezekben a szavakban fejezte ki: «Isten a szeretet és a ki a szeretetben marad, az az Istenben marad és Isten ő benne». Az emberiség a Jézus Krisztus után ismerte fel először a szeretet csudálatos hatalmát és nagyságát. Az emberi életnek ez az egyedüli melegítő és világító napja, ez szolgáltatja a legbensőbb örömet, az otthon legédesebb boldogságát. Ez teszi az emberre nézve a legszigorúbb lemondást, a legvisszariasztóbb munkát is a boldogság forrásává, ez gyógyíthatja be a legmélyebb sebeket, világíthatja be a legsötétebb éjszakákat; ez a legmagasabb értelemben vett életerő, mely életre visz, mely képes megmenteni a halálra váltakat és visszahozni az elveszetteket. Jézusnak egész élete, munkássága, szenvedése nem egyéb, mint az örök fényből vett eme világosságnak kijelentése. A keblében égő szeretetnek végtelen gazdagságából nem bírt egyébhez nyulni az örök Istenség megjelölése végett, mint ehhez az egy szóhoz «atya», hogy ez a szó legyen aztán a minden szeretet ősi forrásának jelképe, minden könyörületnek, minden gazdag és nagy szívbeli jósnak a kiabrázolója. Annál a szeretetnél fogva, a mely megszentelő és idvezítő erőként pihen a szívben, van joguk az embereknek arra, hogy Isten fiainak hivatassanak. A szeretet kötelez bennünket arra, hogy minden emberben egy-egy isteni titkot tiszteljünk, a szeretetnél fogva van minden emberi életnek a világrend összefüggésében végtelen érzéke. Ez tolja felre a léleknek Istennel való összeköttetéséből a szepegő félelmet s a félelem helyére ez állítja oda a gyermeki örömet; ez távolítja el a lealázó szolgaság érzetét és a helyett a legbensőbb szabadság boldogító érzetét ébreszti fel. Igen, az Istennel való összeköttetés csakis így teljesítheti azt, a mire hivatva van, hogy felülemelje az embert a rettegésen és mulandóságon, és feloldozza a bűntudat nyomásától.

Az isteni és emberi szeretet nagy titkának megértése céljából, egész erővel bele kell merülnünk Jézus lelki világába. A theologusok sokszor bele gyöngyölgettek Jézus szavaiba és tetteibe saját apró egyéniségüket, mintha Jézus az ő indokaik és felfogásuknak megfelelőleg beszélt volna a szentségről, igazságról, a könyörületről és üdvösségről. És mennyire eltörpítették

ez által az ő nagyságát. Milyen esztelenül próbálgatták menteni őt és gyengítgetni szavainak erejét a felületes értelem előtt! Ám ha finomabb lélekkel rendelkezünk, nagy örömszolgák, sőt mély tudományos szükséggé válik ránk nézve az, hogy kutassunk, hogy saját kicsiségünket, szegénységünket elfelejtsük, s arra a fényes magaslatra jutva higgyünk, reméljünk és szeressünk, a hol az emberiség eme legnagyobb géniusa áll. Akkor aztán bennünk is sejtelem támad arra nézve, hogy ki Ő s hogy az ő szavai általában példázatokot foglalnak magokban, a mint ő maga mondja: «a kívül valóknak mindezek példabeszédekben lesznek, de nektek adatott, hogy az Isten országának titkait tudjátok». A mi pedig példázat, azzal úgy kell bánni, mint példázattal, keresnünk kell a benne kifejezett mélyebb értelmet. Így p. o. mikor Jézus azt mondja, «*a ki elhagyja házat, családját, jóságát én értem, száz annyit vésszen*», ezzel talán valami olyanforma paradicsomot akar ígérni a tanítványoknak, mint a minőt Muhammed ígér? Nem inkább azt akarja-e ezzel kifejezni, hogy az a magasabb szellemi élet, mit a vele való összeköttetésből nyerünk, olyan nagy és gazdag örömet biztosít számunkra, a mely a földi életjavak minden áldozatanál százszorta többet ér. Vagy midőn azt mondja, hogy az embernek Fia visszajön az égnek felhőiben, nagy dicsőségtől körülvéve, valami külső, fényes látványosságot rajzolt-e maga elé, vajjon nem azt akarja-e ezzel egyszerűen mondani, hogy ő a legszellemibb és legbensőségtejjesebb, hogy ő csak szenvedései és halála által megkoronáztatva fog diadalmasan végig vonulni az emberiségen s úgy fogja a boldogító, nagy cél felé vezérelni azt. Oh, ha mi olyan alázatosak lennénk kivétel nélkül, hogy tanulnánk az emberiség eme legnagyobb bölcsétől és ismételtetőnk magunkban, hogy mi őt nem vagyunk képesek megbírálni, hanem legfeljebb csak feltekinthetünk reá, akkor az ő örömdüldülete még csodálatosabb lebilincselő erővel ragadná meg a lelkeket, mint eddig.

Jézus értett ahhoz, hogy az emberi élet és törekvés legmélyesebb öhajtsáit miképen kell lecsillapítani, a mint ezt a történeti tapasztalat mutatja annak, a ki a történetet ismeri. Az igazság és szabadság után törő emberiség legvégső és legkomolyabb kérdéseit jótékony és boldogító megoldáshoz vezette. Nem örülhet-e tehát az ő evangéliomának a tudomány embere is, midőn azt tanítja Jézus, hogy a világot egy mindentudó és mindeneket szerető lélek rendjének kell tekintenünk; midőn azt tanítja, hogy abban, a mit eddig még nem ismerünk, valami nagyobbat és dicsőbbet sejtünk annál, a mit már ekkoráig ismerünk? Nem örülhetnek-e az ő evangéliomának azok, a kik

az emberiség szenvedését szívükön viselik? Sokat beszélnek manapság a socialis kérdésről és az emberek olyan izgatottak e kérdés miatt. Oh, mily másként lenne ez, ha oda ülnénk az emberiség eme legigazabb barátjának lábaihoz. Mindenekelőtt valami általános, belső, lelki gazdagságra tennénk szert ő általa; szert tennénk a földi javakkal szemben arra a szabadságra, a a melynél fogva, egy részről, ha a szükség kívánja, minden áldozatra készek volnánk az emberiség megmentése, a nyomorból való kiemelése érdekében, de másrésztől irigység és bosszankodás nélkül néznők embertársaink fényes helyzetét. Az volna-e valóban az emberiség végső tökélye, ha minden különbség eltöröltetnék ember és ember között; vagy hát nem bírjuk-e elképzelni azt, hogy minden emberi élet megbecsültessek, egyik se sülyedjen nyomorba, szegénységbe s megis megmaradjon az életnek szép, gazdag változatossága. A holdog és békességes népelet teljes magaslatát akkor érjük el, ha komolyan vesszük a Jézus Krisztus evangéliomát. Ő oly időben nevezte magát emberfiának, a mikor még az emberek rendkívül büszkék voltak, czímeik és méltóságaikra és ezzel azt akarta mondani: az örökkévalóság fényében nem a méltóságok képezik az ember értékét, mert ezek csak elkülönítik őket egymástól, hanem egyedül az, hogy emberek vagyunk. És az embernek eme fia lebocsátkozott a fájdalom és szenvedések mélyére, hogy a legszegényebb és legkisebb, a legszenvedőbb és leglesújtottabb ember is bátran közeledjek hozzá. Mikor ott fénylik előtted az ő legszentebb szeretettől átszellemült szenvedésteljes alakja, és te szegény, nyomorult, elhagyatott vagy; nem érzed-e, mintha azt mondaná: én is úgy voltam egykor, mint te most? Nem önt-e bizalmat beléd ez a jó barát, a ki ezt érti, szükségedet, nyomorodat, elhagyatottságodat s a legerősebb bizalmat akarja felébreszteni benned, hogy te mindezek daczára is az isteni háztartás nagy és szeretetteljes rendjébe vagy befoglalva és hogy a világi szenvedések nem lehetnek botránykövekké arra nézve, a ki egyszer érzette Istennek szeretetét keble bensejében, mert tudja azt, hogy a szenvedéseknek arra kell szolgálniok, hogy megnöveszszék a kedély benső gazdagságát?

És az a vakgyűlölet által keresztre feszített ember fia mily komolyan beszél hozzánk! Hogyan állítja lábra a lélekben ezt a kérdést: mit csináltál életteddel, mire használtad, hogyan harczoltál és küzdöttél? És másrésztől mindeme komolyságból milyen gyöngédség, jóság, könyörület mosolyog felénk, úgy hogy még a börtön lakója is kedvet kap hinni azt, hogy van bűnbocsánat, és hogy még ő is szert tehet a lélek szerint való új életre, új emberi méltóságra. Igen, ha a világtörténet lapjait for-

gatjuk, újra meg újra rábukkanunk arra, hogy a hol csak egy-egy igazi lépést tettek előre az emberiség valódi erkölcsisége, az emberi sors javítása terén, mindig oly emberek állottak az ügyek élén, a kik ehhez a nagy emberbaráthoz tekintettek fel s azt tartották legfőbb dicsőségüknek, hogy az ő szolgálatában állhattak. Történeti tény, mit egyetlen tudós sem tagadhat, hogy ebben a csaknem 1900-edik esztendőben minden igazán jó és nagy embert ott látunk csoportosulni a megfeszített Jézus Krisztus körül

Ha elgondoljuk, hogy mi mindent köszönhetünk ennek az egyetlen emberfiának, hogy mennyi bensőséget, idvezítő családi boldogságot hozott magával, mennyire emelte a női méltóságot, mennyire felmagasztalta az atya nevet, mennyire védte a gyermekeket, mint tanított bennünket, hogy mint haládatos vendégek az örök szeretet üdvözlétéként tekintsük e földi élet minden jó adományát is, ha meggondoljuk, hogy ő volt az, a ki megtanította az emberiséget arra, hogy a legkisebb és legszegényebb emberben is a legfőbb emberi méltóságot becsülje, ha meggondoljuk, hogy ő általa a vigasztalás és üdülés mekkora teljessége áradt a szenvedések helyeire, a hol pedig különben semmiféle vigasztalás nem mutatkozott, hanem csak a csillagtalan sötét éjszaka, hogy mennyire lecsillapította a legmélyebb bánatot, midőn a bűnbánó embert bizonyossá tette Istennek megbocsátó szeretetéről; és végül, ha meggondoljuk, hogy mennyire megfiatalodott, fellelkesült az emberiség minden helyes és nemes dolognak cselekvésére, valahányszor csak beletekintett az ő szívébe, akkor aztán leírhatlan nagy, olthatatlan hálával fogunk viseltetni iránta és azt fogjuk mondani: az új kornak nincs más Messiásra szüksége, a megfeszített Jézus Krisztus az emberiségnek örökre nagy, megmentő vezére marad.

Dr. Furrer K. után

Ruszkay Gyula.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Országgyűlésünket mult hó 25-én megnyitó trónbeszéd az országgyűlés jövő munkakörének megjelölésében szólott a protestáns egyházak lelkészi fizetésének állami rendezéséről is. Bizony jól esett, hogy valahára ezt a komoly biztatást meghallhattuk s látjuk, hogy ezen bennünket nagyon érdeklő kérdést napirendről többé levenni nem lehet. Nem azért örülünk a lelkészi fizetések állami rendezésének, mintha ettől lanyha egyházi életünk fellendülését biztosan remélni lehetne — sőt ellenkezőleg, arról vagyunk meggyőződve, hogy eme tekintetben nem fog valami nagy hatást eszközölni — hanem magáért azért, hogy szegénységünk nyomorán enyhítve lesz s hogy végrevalahára látunk az állam részéről némi jóakaratot irányunkban, kik eddig nem mostoha, hanem kitagadott gyermekei voltunk.

Nem fogunk azonban semmit levonni az állam 800 forint minimumos jóakarátának elismeréséből azáltal, ha kifejezzük, hogy bizony a minimum igazán a minimum, a melyből ma meg lehet élni, s hogy azáltal a minimum által sem a római katolikus egyház dús javadalmi, sem a mi — a haza körül teljesített munkáink nincsenek egyensúlyba hozva. *Szászországban* is épen mostanában van a lelkészi fizetések rendezése napirenden. A folyó évi október hó 6-tól november hó 4-ig tartott zsinat a lelkészfizetés minimumául 1440 frtot (2400 márka) állapított meg, mely öt ízben esedékes 400 márka, s egy ízben esedékes 300 márka ötödéves korpótlékkal 2700 frtra (4500 márka) emelkedik. Azonban, tekintve azt, hogy a lelkészek részben az állam által fizetettek, a fentebbi zsinati megállapodással még nincs e dolog befejezve és az 1898. évben csak úgy léphet életbe ez új fizetési kulcs, ha ahhoz az országgyűlés is hozzájárul. Sőt a tervezet szerint a fentebbi fizetéshez még némi személyi pótlékok is járnak bizonyos hivatali vagy családi körülmények fenforgása eseté-

ben, mely pótlékot a gyülekezet, vagy ha ez szegény volta miatt nem tehetné, a konsistorium fogja fizetni.

Nem lesz érdektelen azt sem megtudnunk, hogy a mi lelkészi fizetéseinknek rendezésében az államunk mellett ott áll a németországi protestantismus is. Igaz, hogy nem minden protestáns egyházat támogat, de legalább azoknak nyújt segílyt, a kik mindig a legelélmesebbek voltak az összes hazai protestáns egyházak között, t. i. az erdélyi szász evangélikus «Landeskirche»-nek. A «Gusztáv Adolf-egylet», melynek folyó évi, Dessauban tartott nagygyűléséről már mult értesítésünkben megemlékeztünk, a legnagyobb megindulással és elérzékenyüléssel vett tudomást arról a nyomorral teljes állapotról, a melyben szász evangélikus atyánkfiai sinylődnek, és nehogy éhen pusztuljanak lelkészei, 10,000 márka (6000 frt) évi segílyt szavazott meg nevezett egyháznak a lelkészi fizetések rendezésére. — Nem tagadhatjuk meg erdélyi szász evangélikus testvéreinktől, hogy tudnak élni az eszökkel. . . . Az új viszonyok megcsökkentették a lelkészi jövedelmeket; pótolni kell tehát, hogy e barbár földön a német kultúra előharczосai el ne pusztuljanak. Elmondták szépen, hogy nekik van körülbelöl 250 egyházuk, melyek közül némelyek nagyon gyengén vannak lelkészi jövedelemmel ellátva. Lelkészeik részint akademikusok, részint semináriumi képesítettséggel bíró lelkész-tanítók (Pfarrer und Geistliche). Ez utóbbiak száma utóbbi időben 80—90-re emelkedett, míg amazok szivesebben vállalnak állást felsőbb iskoláknál, hol jó fizetést nyerhetnek. Abban a veszélyben forog tehát a «Landeskirche», hogy szellemi ereje meg fog fogyatkozni. Maga-magán nem tud segíteni: segílyt kér. . . . Azt természetesen elhallgatták, hogy a «Landeskirche»-nek dézsma-kárpótlás gyanánt 5 1/2 millió tőke utaltatott ki kötvényekben s közel 2 1/2 millió kamathátrálék szintén kötvényekben, úgy hogy 390,647 frt évi 5 % kamatjáraedékot élvez. a mely összegből a 250 lelkészi állomás mindegyikére több mint 1500 frt évi jövedelem esnék átlagban. . . . De hát ők szegények, nagyon szegények és a «Gusztáv Adolf-egylet» szive megesett rajtok: inkább nyomorgó egyházaktól vonja el, de nekik mégis juttat 6000 frt évi segílyt, mert veszélyben forognak a «schulvereinosok».

A már említett szász országos evang. zsinat legfőbbképen a lelkészek javadalmazásának és választásának kérdésével foglalkozott. Ez utóbbinál igen fontos kérdés a patronatus kérdésének megoldása. Minthogy a kegyuraság náluk is dologi teher, illetőleg birtokhoz kötött jogosítvány: előfordult sok esetben, hogy a kegyurasággal terhelt birtok más felekezetű kezére került, ép úgy mint nálunk is fordult elő több hasonló eset. A mint nálunk a római katolikusok, úgy Szászországban az evangélikusok is sérelmet

látnak a más felekezettű által gyakorolt patronusi jog foganatosításában, azért azt határozták, hogy ilyen esetekben a kegyúri jog szünetel. Még több esetet is soroltak fel, melyben a patronus jogát nem gyakorolhatja, p. o. törvény által való eltiltás, visszaélés, csőd esetében. Továbbá tekintettel arra a tünetre, hogy a gyülekezetek rendszerint inkább fiatalokat, mint idősebbeket választanak lelkészökké: egy oly törvényt hoztak, hogy minden a nap-tári évben először megürülő öt lelkészi állomás betöltése a konsistorium jogkörébe tartozzék, a gyülekezet kizárásával, úgy azonban, hogy egy és ugyanazon gyülekezetben e jogát harmincz éven belül csak egyszer gyakorolhatja. Ugyancsak a konsistorium tölti be legelőször azon újonnan keletkezett lelkészi állomásokat is, melyeknek minimális jövedelméhez az állam vagy tartományi közegyház segélye is igénybe vétetett. — Egy másik törvény a lelkészi hivatal fekvőségeinek bérbeadását s a bérletre való felügyeletet az egyes gyülekezetek előjáróságának kötelességévé teszi, azonban intézkedik arról is, hogy a lelkész a bérbeadásnál csalárdul meg ne károsodjék. — A zsinat egyéb határozatai közül megemlíthetjük még, hogy az egyházi szolgálatot végző állami tanítók tiszteletdíjának minimuma 150 frtban állapított meg; hogy a lelkészeknek socialis tevékenység teréül a gyülekezet belső, lelki gondozását tűzte ki; hogy a párbaj tilalmazása végett nem kérelmez ugyan a birodalmi gyűlésnél, hanem a lelkészeket buzdítja, hogy hivatalos állásuktól telhetőleg küzdjenek ezen társadalmi kinövés ellen.

A «Gusztáv Adolf-egylet»-nek évi jelentéséből kiemeljük, hogy a fiók-egyletek száma az 1894/95. évben 1832-ről 1849-re, a nő-egyletek száma 526-ról 538-ra emelkedett. Évi jövedelme 2.056,193 márka, az előző évinél 351,356 márkával több. A diaspora számára fordítható összeg 1.212.912 márka, mely az előző évinél 36,105 márkával kevesebb. — Ugyanazon az ülésen, mikor az erdélyi evangélikusoknak 6000 frt évi segélyt szavaztak meg, került napirendre a hallei főegylet által az örmény keresztyének érdekében tett indítvány is, a melyet azonban csak harmadnap vettek tárgyalás alá. Az elfogadott határozatban az egylet legmélyebb megbotránkozásának ad kifejezést az Armeniában folyó borzalmas mézárások felett s egyúttal felszólítja a központi vezetőséget, hogy egy jelentékeny összeget nyujtson a szegény, elárvelt örmény gyermekek felsegélésére. Thumain örmény tanár beszéde tárta fel az egylet előtt azokat a borzalmas kegyetlenségeket, melyekkel a törökök politikai ürügy alatt a keresztyén vallást támadják. Elmondá, hogy az armeniai örmény keresztyéneknek semminemű összeköttetésük nincs a konstantinápolyi örmény zavargásokkal, mégis azokat használják fel ellenök, hogy

őket kipusztítsák; 300 templomukban ma már nem Jézus evangéliuma hangzik, hanem «Allah»-hoz imádkoznak, az azokat elfoglaló muzulmánok. Ez évben 668 keresztyén templom pusztult el. . . . A gyűlés végeztével az örmény keresztyének részére rendezett gyűjtés 350 márkát eredményezett s majd az anhalti nő-egylet 1000 márkát adott adományából az örmény evangélikus árvák részére.

Különben az örmény keresztyének iránt mind nagyobb s nagyobb az érdeklődés Európa keresztyén államaiban. Egyik legjelentékenyebb fellépés az ő érdekekben a svájci, Lausanneban tartott népgyűlés határozata, mely a svájci szövetség tanácsát felszólítja, hogy nemzetközi intervenció ügyében tegyen lépéseket az armeniai keresztyének érdekében az európai hatalmaknál. De tudván azt, hogy minden Demosthenesnél szebben beszél a tett, segély-bizottságokat is választottak, melyeknek küldöttei szeptember 15-én Bernben gyűltek össze, hozván magukkal az összeszedett segélyeket is, melyeknek összege a 200,000 frankot meghaladja. — Németországon szintén foly a társadalmi tevékenység, de sem ily nagy adomány, sem ily határozott politikai fellépés nem történt. Még az «Evang. Bund» is csak sajnálkozásának adott kifejezést a felett, hogy a hatalmak ezen mézszárlásokat s üldözéseket nézik, de már arra, hogy a birodalmi kormányhoz felírjon, nem vállalkozott, mert a német közönség az állami politikába és diplomáciába beleszólani nem merészel.

Az evangélikus szövetségnek szeptember 28-tól október 1-ig Darmstadtban tartott nagygyűlésének a tárgyai közül a fentebbi határozaton kívül megemlíthetjük még a következő program-pontjait: Elsőben Hoensbroech gr. az ex jezsuita, ki belépett az evang. szövetségbe, az ultramontanizmusnak a katholicizmus-hoz és a protestantizmus-hoz való viszonyáról, különösen a németországi ultramontanizmusról beszélt, a mely beszédeért az ultramontánok németországi fő organuma, a «Germania» élesen megtámadta. D. Weiffenbach tanár Fridbergből, hesseni Fülöp örgrófról, mint az evang. szövetség előfutárjáról értekezett. Az első nyilvános nagy ülés főtárgyát Beyschlag hallei tanárnak «A protestantizmus és a népiskola» című értekezése képezte (L. «Protestáns» f. é. 43. sz. 685. l.), míg az utolsó ülés kiemelkedő pontja Brecht lelkész gerabronni (Württemberg) lelkésznek «Tekintély és Öntudat» című értekezése volt, a mely főkövetelményül a tekintélyen alapuló római egyházzal ellentétben az evangélikus egyház feladatául azt jelölte meg, hogy gyakorlati öntudatra való nevelés által tegye magát az Isten igéjén kívül eső minden tekintély uralma alól függetlenné.

Az egyházépítő munkásság köréből kiemelhetjük az általános evang. prot. missió-egylet brandenburgi tartományi gyűlését, melyen ezen egylet tevékenységéről szóló kimutatás heves vitára adott alkalmat, midőn Stöcker azt a kérdést intézte a központi vezetőséghez, hogy remél-e eredményt oly munkásságtól, a minőt Schmiede missionarius is folytat, ki a «Shinzi» folyóiratban az evangéliumi csodákat és inspiratiót megtámadta. Azonban a gyűlés nagy többsége tudomásul vette a jelentést s ezzel mintegy azon nézetének adott kifejezést, hogy a fődolog a keresztyénség terjesztése, — a theol. irányzat alárendelt jelentőségű csupán.

Szeptember 22.-, 23-án Hildesheimban gyülekezett össze a tébolydai lelkészek hetedik konferenciája, melynek megállapodásaiból különösen azon a tapasztalatok alapján kimondott kívánság érdemel figyelmet, hogy a tébolydák lehetőleg felekezeti legyenek, mert épen az idegbetegek között a különböző felekezetűek, — igen könnyen érthető okból — nehezen férnek meg egymás mellett. Talán épen ezen körülmény is volt az oka, hogy néhány év előtt az orvosok általában veszélyesnek tartották a lelkészek működését betegek körül, de épen a felekezeti tébolydákban elért sikerek előítéleteiket eloszlatták. A felekezeti intézetet teszi még kívánatosná a vezetés és felügyelet egyöntetűsége és az a körülmény, hogy a felekezeti egylet által fentartott tébolyda egyedüli gondját képezi a fentartó testületnek.

A nyilvános biztonság emelésére szolgáló egyesület berni kongresszusa Stockmár államtanácsos elnöklete alatt ülésezett szeptember 15.-, 16-án. Az első szónok miss Buttler volt, kinek beszéde oda irányult, hogy a közhatóságok töröljék el a bordélyoknak rendőri szabályozását, illetőleg hagyják el azon eljárást, hogy mintegy törvényszerű türelem oltalma alatt tartják az intézményeket. Dr. Nevins Liverpoolból statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy a fajtalanság gyászos következményei nagyobb arányban növekednek, mióta az állami ellenőrzés még védelmet is nyújt annak, mint sem a megelőző időkben. Majd de Meuron és Hilby a leánykereskedés elnyomása végett nemzetközi intézkedés szükségességét hangsúlyozták, s azt az óhajt fejezték ki, hogy e tekintetben egy oly hatalmas állam, mint Anglia vegye kezébe a kezdeményezést.

p—f.

III. IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

A ZILAHAI EV. REF. KOLLEGIUM TÖRTÉNETE.

Irta: *Somogyi Jenő.*

A renaissancet követő nagy szellemi mozgalom, melyet a reformáció Európában előidézett, kétségtelenül az iskolát is érintette. Azok a lángbuzgalmu, apostoli lelkű férfiak, a kiket tudásuk, alapos képzettségük, egyetemes műveltségük képesít arra, hogy a reformáció előharczosai legyenek, a predikáló szék mellett az iskolára fordítják figyelmüket, erejüket, befolyásukat. Lelkesülnek és lelkesítenek, a szószékről az iskolába mennek s pártfogóiktól nem csak templomot szereznek híveiknek, hanem iskolát is azok gyermekei számára. Szakítanak a régi sablonokkal, grammatikát írnak s a betűk ismeretétől kezdve a zsoltárokig mindent a nép rendelkezésére bocsátanak. Lángszavukra iskolák keletkeznek, melyek nemcsak versenyeznek a németországi iskolákkal, hanem fölül is mulják azokat. Szegedi Kis István megalapítja a gyulai, temesvári és czeplédi iskolát, Ozorai Imre a békésit, Honter a szebenit és brassóit, Eszéki Imre a tolnait. A főurak közül enyingi Török Bálint Pápán és Debrecenben, Drágfi Gáspár Erdődön, Perényi Gábor Szikszón, Perényi Péter Sárospatakon, Nádasdy Tamás Újszigeten és Csepregen állítanak iskolákat, hol Bálint pap, Székely István, Kopácsi István, Dévai Biró Mátyás, Abádi Benedek és Sylvester tanítanak. És megindul az evangélium és az ismeretek hirdetése mindenütt, a hova a reformáció hívei eljuthatnak. A tudás és szó ereje hatalmas: nemcsak a sziveket nyitja meg, hanem a pártfogók és hívők erszényeit s hatalmának olykor áldozatul esnek a hasznavehetetlen zárdái iskolák is, mint a kolozsvári és marosvásárhelyi. Mennyi nélkülözés, mekkora állhatatosság és lelkesedés kellett ahhoz, hogy ezekből a kis iskolákból rövid idő alatt egy-egy oly hatalmas iskola fejlődjék ki, melybe külföldi híres professzorokat hívnak meg tanároknak!

Ezeknek az iskoláknak története kétségkívül óriási szellemi erőről tanuskodik, de annak is erős bizonyítéka, hogy mily hatalmas és üdvös volt nemzetünkre nézve az a szellem, melyet a reformáció hozott hazánkba s mekkora volt az áldás és a termékenység, melyet elárasztott ebben a fejlődésben, a szellemi művelődésben eladdig annyira elmaradt hazában.

Egy kis darab históriája e szellemi mozgalomnak a *zilahi* ref. kollegium története, mely a mult iskolai év értesítőjében jelent meg.

Sajnálattal kell azonban kijelentenünk, hogy az iskola történetének megírása bennünket nem elégit ki. Adathalmazt kaptunk a nélkül, hogy képet alkothatnánk az iskola életéről. Míg Hiry monografiája tart, addig annyira mennyire előttünk áll a kép, de az sem tiszta, olyan, mint egy átmázolt vászon, melyen itt-ott felismerhetők a főbb vonások, azon túl azonban csak jegyzőkönyvi kivonatokat olvasunk minden színezés, minden élénkség nélkül. Az egész történet csupa száraz, élettelen, összehalmozott adat kronológiai egymásutánban, összefoglalás és rendszer nélkül. Írójának nincs rajta sem a lelke, sem a lelkesedése. A munkában nincs éltető, hatást keltő, maradó értéket kölcsönző szellem, nincs benne semmi, a mi ezt az írást históriává teszi.

Az adatok közlése a következőképen oszlik meg: 1. a zilahi ev. ref. egyház fenhatósága alatt álló iskola 1816-ig. 2. az önkormányzat 1816—1848; 3. a létért való küzdelem 1848—1888; 4. megerősödés az állam segítségével.

Az iskola keletkezésének idejéről nincsenek adatok, csak némi sejtés mutatja, hogy 1630 körül lett az eladdig trivialis iskolából gimnázium. A kollegium albuma 1646-ban kezdődik, a mely évben kezdetét veszi az u. n. diák-kurzus. Az iskolát a rektor vezeti, kinek másfél veder must a fizetése, kosztját a paptól kapja. Iskolai törvényei már 1676-ban megvannak, s a diákokra vonatkozó végzések egymást érik.

A tanítás díja egész évre fejenként két véka búza és 34 dénár, melyet sz. Mihály napra mindenkinek be kell fizetni. Hogy a tanulás a szegény sorsuaknak is megkönnyíttessék, az eklézsia maga jár elől jó példával. Nyolcz diákot tart a saját költségén, de mivel a tógátusok számának tizenkettőnek kell lenni, a többi négy ellátására a collumbianum kamatjából egynek-egynek 20 m. forintnyi segílyt ad, nekik engedvén a privat tanítványoktól szerzett jövedelmeket, azonfelül szállást kapnak az eklézsiaától, ingyen oktatásban részesülnek a rektortól, de viszont kötelesek a templomi és temetési functiókat végezni. Az eklézsia diákjai azonban mégis jobban vannak ellátva, mert övök az ünnepi cautiok jövedelmei, a canicularre (egy csirke és két fej káposzta) és a szüreti beneficiumok. Az eklézsia diákjait élelemmel a hívők látják el olyképen, hogy

minden ekléziabeli évenként négyszer tartozik főzni a diákok számára. Ha ezt valamelyik megtagadná, ott a büntetés; ha halottja van, a diákok nem mennek ki annak temetésére, csak akkor legfeljebb, ha a cautiót busásan megfizeti. A nem főző hívők listáját rendben tartani s a kurátornak bejelenteni a coquiás diák kötelessége.

Igy tengődik az iskola Kolozsvárról 3—3 évre hozott rektorok nélkülözései s önfeláldozása mellett 1783-ig, a mikor megválasztják az első rendes tanárt, Katona Imrét. Hogy az első professor helyzete nem volt valami fényes és irígylésre méltó, kitűnik abból, hogy hamarosan ott hagyja a kathedrát és papságot vállal. Az egyház maga is belátja a viszonyok tarthatatlanságát, rendezi a tanári fizetést, megszavaz 800 veder mustot, havonként két véka búzát és egy évi faszükségletre 6 forintot. Erre a dotációra meghívja aztán 1799-ben a tudós Gyarmathi Sámuel, a kigróf Ráday Gedeon unokái mellett nevelésködött Pozsonyban, s még 1791-ben megirta híres grammatikáját, az «Okoskodva tanító magyar nyelvmester»-t, melyet az erdélyi rendek nyomattak ki Kolozsvárt. És Gyarmathi elfogadja a meghívást és ambícióval tanítja a három felső osztályt egy segédvel. Rendkívül képzett és kitűnő, de enyhe tanár volt, a kitől a diákság nem félt s ép ezért fékteleenné vált. Gyarmathi húzza-vonja az igát, de nem bírja tovább 10 évnél. Megválik kathedrájától s elmegy a Bethlen-családhoz, melynél húsz évig tartózkodik.

Gyarmathi után a tanárok egymást váltják fel a zilahi kathedrán. Bereczki János, Gyarmathi utóda, csak öt évig tanít, aztán körösfői, majd türei pap lesz. Salamon Jézsef végre odavaló ember, mert nemcsak képzett tanár, hanem az intézet sorsát is szíven viseli. Ő eszközölte ki gr. Teleki Sámueltól azt az ezer frtot, melyen a kollegium mai tágas, szép telkét vásárolta; a telekre való új iskola építését is keresztül viszi, s meglévén az iskola, új tantervet, norma discendi-t dolgoz ki, melynek egyik, abban az időben ritka, újítása a mappakészíttetés a geografia tanításával kapcsolatban.

A kollegium későbbi fejlődésének alapját Salamon vetette meg, a kinek lelkesedése hozta létre az intézet új alaptökéjének összegyűjtött eredményét s a ki a kollegiumi épület létrehozása körül is elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az új épületnek ő alatta megindult teljes elkészülését nem éri meg, mert engedve Kolozsvár meghívásának, 1830-ban a gimnáziumi tanszéket fölcseréli a theologiai kathedrával. Hiry Ferencz lett az utódja, a ki hosszú tanári pályáján megérte a küzdelem és újjászületés eredményeit. Az ő tanársága idejében készült el 1833-ban a kollegium új épülete, s állíttatott fel a második tanári szék. Tehát már két tanára van az intézetnek, kik mellett azonban a 3 évenként választott rektor segíti a terhek elviselését. A kollegium minden tekintetben iparkodik a többi isko-

lakkal lépést tartani. 1843-ban már nyomtatott könyv használata rendeltetik el a scriptumok mellett, s új tanterv szerint folyik a tanítás. Nevezetes a tantervnek azon újítása, mely kötelezővé teszi, hogy «minden gyermeknek az iskola udvarán saját kertágya legyen s abban magát a kertészetben gyakorolja». Ugyancsak itt jelentkezik az ifjúsági könyvtár megalakulásának első nyoma abban, hogy az egyháztanács elrendeli, hogy az ifjúsági könyvtár alapját a Robinson, Amerika fölfedezése, útleírások beszerzése képezze, s hogy erre a célra minden tanuló 20 váltókrajczárt fizessen.

Ugyanekkor báró Wesselényi Miklós lesz a főgondnok, a ki nemcsak anyagi támogatásával igyekszik az iskola existenciáját biztosítani, hanem mindenre kiterjedő gondoskodása az intézet belső életére is kihat. Keresztülviszi, hogy a filozófiai tanfolyam négy évre kibővítették s az ezt absolvalt ifjúk a főiskolák joghallgatói sorába lépjenek. A kor kívánalmainak megfelelő új tanterv is készül, mely a tanítás minden részére és minden tárgyára vonatkozólag megállapítja a modus discendit, megállapítja a rendes osztálytanítóknak kinevezett diákok kötelességeit, a segédtanítók hatáskörét, a fizetéseket, s legfontosabb intézkedése az, hogy »a két óráig egymás után bennülés, mint a mi a figyelmet és egészséget rontja, eltöröltetik».

A szabadságharcz ideje alatt a tanítás nem szünetel, csak utána éri az iskolát baj, mert két tanárát a provizorium katonai hatósága a tanítástól mint «rebelliseket» eltiltja.

Ez időtől 1867-ig kevés fontos esemény fordul elő az iskola életében. A hatvanas évek elején megalakul az önképző-kör, 1863-ban már érettségi vizsgálatot tesznek a tanulók, egy táblázatos kimutatás szerint 1868-ig 50-en. Nevezetes az 1863-ik év még abban a tekintetben, hogy az ezen évben tartott kolozsvári tanári gyűlésén a zilahi iskola képviselője, Kerekes Sámuel indítványt tett egy nyugdíj- és gyámalap létesítése iránt. Az indítvány lelkes elfogadása után szerzett alapítóke ma már 46 ezer forint.

Az 1865-ik évben az intézet vezetősége a tanulók elhelyezése és táplálása körül felmerült visszaélések megszüntetése végett táp-intézetet állít fel, a melyben a tanulók olcsó s e mellett jó élelmezésben részesülnek. 1867-ben a gymnastikát kötelezővé teszik.

Ez időtől kezdve az iskola viszonyai kedvezően alakulnak. A tanárok fizetése is javul, a katedrák szaporodnak, a könyvtár, taneszközök, gyűjtemények gyarapodnak, sőt az intézet a tanulóknak jutalomdíjat ad azóta, a mióta Balogh Pál birtokos 15 ezer frtot ajándékoz arra a célra, hogy annak kamatai a jó viseletű és szorgalmas tanulók között kiosztassanak. Jelenleg az iskola oly helyzetben van, hogy mintegy 30 tanuló élvez 900 frtnyi segélyt.

A középiskolai törvények revisiója nem hagyja érintetlenül a zilahi iskolát sem. Arról van szó, hogy vagy algyimnasiummá zsu-

gorodik össze, vagy fokozatosan modern nyolcz osztályú iskolává fejlesztetik. A hívők, pártfogók s az egyháztanács áldozatkészsége 1883-ban lehetővé teszi, hogy az iskola nyolcz osztályúvátétes-sék. Mivel azonban az intézet alaptökéjének jövedelme nem elég, hogy a kormány által kívánt föltételeknek megfeleljen, tárgyalások indulnak meg az államsegély czímén nyújtandó 11 ezer frtnyi pótlék iránt, mely az 1889/90. tanévben már utalványozva is lón azon kikötéssel, hogy az ó-class. philologiai, természettan-mennyiség-tani, német s latin nyelvi és irodalmi és a természettarajz-földrajzi tanszékek betöltési jogát az állam magának tartja fenn. A tanárok fizetése 1000 forint, 200 frt szálláspénz és két ötödévi korpótlék 100 frtjával. A tanárok létszáma kilencz. A kollégium alaptökéje ez idő szerint 233,368 frt.

Appendix gyanánt olvashatók e száraz adatok mellett az intézet régi iskolai törvényei, melyeket az iskola albumából Kincs Gyula közöl 20 pontban latin nyelven. A törvények egyszerű lenyomatása mellett nem lett volna érdektelen, ha a közlő magyar fordításban mellékelte volna azok értelmezését, mert az érdeklődők között vajmi kevesen vannak, a kik a latin törvényeket megértik s akkor a közlőnek munkája is érdemes lett volna, míg így a pár sornyi bevezetés miatt kár volt a nevéet is odatenni, mert, a mily szárazon a többi adat élénk tárul, nem lett volna nagy baj, ha a munka többi részének írója ezt is a többi közé felveszi vala.

Sajnáljuk, hogy a 222 oldalra terjedő dolgozat nem jöhet egységes munka számba, hogy adatokat és nem historiát kaptunk. Azzal a fáradsággal, melylyel a közlemény írója a régi és újabb jegyzőkönyveket felkutatta, fel is dolgozhatta volna a nyers anyagot, melyet minden rendszer nélkül előttünk felhalmozott. Az iskola történetét, mint munkát, egyáltalában nem tartjuk nyereségnek, mert annak, a ki valamikor az összes protestáns iskolák történetének megírására vállalkozik, ez az adathalmaz szerfölött megnehezíti munkáját.

Kincs Gyula tanárnak a kollégiumi könyvtár történetére vonatkozó közleménye szintén nem elégít ki bennünket, nem főleg azért, mert legalább a Hungarikák czímét közölhette volna. Annak az 57 könyvnek a czímét épen azért, mert a 94-iki értesítőben megjelent, nem lett volna sem fölösleges, sem nehéz közölni. Honnét szerzem meg pl. én az 1894-iki értesítőt, honnét pl. egy zilahi mesterember az általa idézett Könyv-Szemle ugyanazon évfolyamát? Ott, a hol annyi fölösleges, száraz, érdektelen adat van összehordva, bátran lehetett volna közölni a kihagyott érdekes részeket, a mi mindenesetre többet ért volna az egyszerű hivatkozásnál. Így absolute nem vagyunk tisztában a zilahi könyvtár állapotával, értékevel.

—*él.*

CSANÁD VÁRMEGYE TÖRTÉNETE 1715-IG. A M. T. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából írta *dr. Borovszky* Samu. I. kötet. A vármegye általános története, Budapest, 1896. Hornyánszky V. nyomása, 500 l., ára 3 frt.

E testes és igen értékes munka létrejöttét a Csanádmegyei Történelmi és Régészeti Társulat áldozatkészségének köszönhetjük, mely a M. T. Akadémia történelmi bizottságával kezet fogott, s az ő anyagi és az Akadémia erkölcsi támogatásával jött létre e nagymultú vármegyének kézalatti monographiája. Szerzője *dr. Borovszky* Samu, a fiatal történészgárda e jeles tagja, ki éjet-napot összetéve, két év leforgása alatt gyűjtötte össze és dolgozta fel a rengeteg anyagot.

A munka két kötetre oszlik. A második kötet a városok és községek külön-külön történetét fogja tartalmazni. A most megjelent első kötet a vármegye általános történetét öleli fel chronologicus rendben csoportosított fejezetek szerint. E fejezetek: I. Az őskor; II. Gellért; III. Az első századok; IV. A tizenharmadik század; V. A vármegye, mint bíróság; VI. Nagy Lajos és Zsigmond kora; VII. A Hunyadyak; VIII. A parasztlázadás; IX. A Szapolyai-korszak; X. A pusztulás; XI. A törökvilág; XII. A szabadulás; XIII. Makó és a reformáció. Ezekhez csatlakoznak, mellékletek gyanánt, a vármegyeifők — főispánok, alispánok, szolgabírók — és az egyházfők névsora, ez utóbbiban a r. kat. főpapok névsora mellett az egykori «makói vagy kőrös-marosközti tractus» református esperesei is.

A derék szerző nagy szorgalommal állította össze munkáját mintegy kétezer eredeti oklevélből, melyeket a különböző országos, megyei, egyházi és családi levéltárakban gyűjtögetett össze. A feldolgozás és az egész munka értékéről az Akadémia Történelmi Bizottságának bírálókul felkért tagjai, *dr. Csánki Dezső* és *Tagányi Károly*, nagy elismeréssel nyilatkoztak, mely abban öszzpontosult, hogy «a mű elfogadásra örömmel ajánlható.» Ebben a véleményben mi is osztozunk s velünk egyben minden történetkedvelő, de legelső sorban Csanád vármegye művelt közönsége, melynek régi óhajta teljesült e mű megjelenésével.

Messzire vinne e mű részletes ismertetése és bírálata, a mi első sorban a történelmi szakfolyóiratokban van helyén. Mi itt röviden két jeles tulajdonságát akarjuk kiemelni a *Borovszky* művének. Egyik az a kiváló ügyesség, melylyel Csanád vármegye történetét az országos események keretébe beilleszti; másik az a gondos s a mellett még sem túlaprózó részletezés, melylyel különösen a vármegyében vezérszerepet vitt családok és a csanádi püspökök és papság történetét elbeszéli. Elismeréssel kell továbbá adoznunk szerzőnek azért a szerető gondosságért is, melylyel a megye kultur-történetét kidolgozta.

E Szemle egyházi közönségét bizonyára kiválóan érdekli, hogy mit ír szerző Csanád vármegyének reformációjáról. A római egyház papsága Csanád vármegyében (178. l.) «nem fejtette ki azt a tevékenységet, melyet az egyház fenmaradása megkívánt. Nem csuda azután, hogy a hitújítás, mely nyugat és észak felől hozta be vármegyénkbe a gondolatszabadságot és a nemzeti nyelvnek az iskolában és a templomban való használatát, már ebben a korban erős hódítást tett vidékünkön . . . Békés vármegye felől Brandenburgi György őrgróf pártfogásának köszönhetette gyors terjedését a reformáció; Szeged felől pedig Abádi Benedek és Szegedi Kis István reformátorok működése kezdte felrázni a népet abból a zsibbasztó álomból, melyet a minden iránt érzéketlen szolgaság és a minden szabadabb érzésnek szárnyát szegő röghözkötöttség borított szemére.»

A munka XIII. fejezete (271—322. l.) «Makó és a reformáció» cím alatt különlegesen is foglalkozik Csanádmegye reformációjával, melyet csanádmegyei birtokán is sikeresen pártfogol Brandenburgi György őrgróf s az ő példájára a Patócsi-, Jaksics-, Mágócsi-, Csáki-családok és különösen Petrovics Péter, a hatalmas temesi főispán. A reformáció terjesztői, apostolai közül pedig Abádi Benedek, Szegedi Kis István vannak különösen kiemelve. 1850-ben, a mikor a csanádi káptalan is feloszlott, Csanád vármegye helységei már mindnyájan megismerkedtek a hitújítással. A vármegye legnépesebb egyháza Makó volt, melyben 1544—1551-ik években maga a nagy tudományú Szegedi Kis István reformált. Ámde Makó 1552-ben török kézre kerül, elpusztul, lakossága elszéled s bár kis időre még összeszedi magát, de 1563 óta állandólag török hódoltságban marad és a török basák vallási türelme alatt még virágzásnak is indul. Egyházmegyei s nem esperesi kerületi (mint a szerző pápistánsan írja) székhely lesz, mely esperességet «makói» vagy «körös-marosközi»-nek neveznek egyháztörténeti emlékeink; az 1567-ik évi híres debreczeni zsinaton, mikor őseink a Helv. Hitvallást bevették, a makói esperes 4-ik helyen írt alá a nagyjelentőségű okiratnak.

A makói tractus kezdetben kevesebb, de a XVII. század közepe körül 34 gyülekezetből állott, melyek neveit ekként sorolja fel szerzőnk: Makó, Vásárhely, Dombegyháza, Szenttornya, Királyhegyes, Mindszent, Földeák, Batida (ezek Csanádmegyéből); Szentcs, Algyó, Bód (Csongrádmegyéből); Békés, Ege, Szent-András, Szent-Márton, Ölyved, Csatár, Halásztelek, Bélmegyer, Doboz, Félhalom, Gyoma, Kamut, Tarcsa, Dánfok, Berény, Gella, Vesze, Vésztő, Csaba, Ócsöd, Királyság, Kigyós, Becskerek.

Makót és környékét azonban a XVI. és XVII-ik században rendkívüli sok csapás éri. Földesurai is szüntelen változnak (volt egy ideig a Rákócziaké is, 1675-től fogva állandóan a kir. kamaráé), de még több baj éri e várost 1569-ben a tatárpusztításkor, mikor

Makó és a tractusbeli apróbb gyülekezetek mind tönkrementek és 1686-ban, mikor Galga Khán tatárjai Makó városát teljesen elpusztították, úgy hogy Makó városából Makó *puszta* lesz. De a szivós lakosság évek mulva összeszedelőzködik, vizsater, várost épít, templomot emel, ez utóbbit a tevékeny Bökényi János vezetése alatt, de már csak szegényesen, sövényfonással, sárral betapasztott igénytelen épület alakjában. De ebben sem hagyta őket békén a pápás reakcióval szövetkezett kir. kamara (gróf Volkra Ottó), mely lelkészeket, Bökényit elfogatta s a jó makói reformátusoknak nagy munkájokba és sok áldozatába került, míg kedvelt lelkipásztorukat a fogságból kiszabadították. 200 német frt, hét rókabőr, hét bárány váltságdíjért és sok egyéb ajándékért bocsáttatott szabadon Bökényi, ki aztán egész haláláig (1718.) Makón lelkészkedett és az 1712—1718-ik években marosközi lelkész volt.

A monographiának, egyháztörténelmi szempontból, az a fejezete is érdekes, melyben 1567—1718-ig a makói vagy marosközi espereseknek, azután pedig a tractusbeli összes gyülekezetek lelkészeinek névsorát közli. E névsor, bár az összeállításában nagy gond és történelmi kritika mutatkozik, teljesnek egyáltalában nem mondható; sok benne a hézag. De maga ez a névsor is becses adalék a mostani békés-bánáti, hajdan makói vagy körös-marosközi egyházmegye történetéhez. Az egész munka pedig, noha a ref. egyháztörténelmi részében hézagos s a tractus történetének vázlatos ismertetésén kívül voltaképp csak Makó város református egyházával foglalkozik, e rövid fejezetben is (271—322. l.) sok érdekes s részben új adattal gazdagította egyházunk történetét. Ezért a fiatal szerző az egyháztörténesek részéről is elismerést érdemel. S—s.

A DUNAMELLÉKI EGYHÁZKERÜLETI ÉRTEKEZLET 1896-İK ÉVI EMLÉKKÖNYVE. Az értekezőlet megbízásából szerkesztette *Szóts Farkas*, az értekezőlet titkára. Budapest, 1896. Hornyánszky V. nyomdája, 68 l.

Az egyházi értekezőletek eszméjét 1893-ban a budapesti utózsination a budapesti theologiai tanárok vetették fel s az ő közreműködésökkel 1893-ban, a zsinati atyák részvételével tartatott meg hazánkban az e nemű első értekezőlet. A zsinati értekezőlet szép erkölcsi sikerén felbuzdulva, 1894-ben Erdélyben, Tiszántúl és Dunamelléken az egyházkerületi értekezőletekkel is sikert ígérő kísérletet tettek az illető egyházkerületek vezérférfiai. Az erdélyiek Maros-Vásárhelyt, a tiszántúliak Nagy-Váradon, a kerületi gyűléstől különállólág nagyszabású, mondhatni ünnepélyes konferenciát tartottak, egyet-egyét; de azóta megfeneklett a túlnehéz szerkezetű és költséges kerületi értekezőleti ügy, csak a tiszántúliakról olvassuk, hogy jövőre ismét fognak tartani, az elsőhöz hasonló kerületi értekezőletet, még pedig Szatmár városában.

Dunamelléken már eleinte másként indultak. Egyszerűbben, csendesebben, de úgy látszik, többet ígérőleg. Az értekezletet alapszabályilag az egyházkerületi közgyűlés helyére és idejére tűzték ki s külön tárgysorozattal, főleg az egyház belső építésére czélzó előadások, felolvasások és eszmecserék rendezéséve! az idén immár a 3-ik egyházkerületi értekezletet tartották meg. Egyházi értekezletök abban is különbözik a többi egyházkerületek hasonló intézményétől, hogy értekezletökről mindig Emlékkönyvet adnak ki s hogy az egyházmegyék és körök hasonló természetü tevékenységét és mozgalmait az értekezletti tisztikar figyelemmel kíséri s a titkár évi jelentést tesz mind a kerületi, mind a megyei és gyülekezeti idevágó^{ak} egyházépítő munkásságról.

A fenti füzet immár a harmadik «Emlékkönyv»-e a dunamelléki egyházkerületi értekezletnek. A f. évi október 17-én tartott értekezlet felolvasásait, előadásait, titkári jelentését és gyűlési naplóját tartalmazza a kis füzet. Van benne négy kisebb felolvasás, u. m.: Az intensív keresztyén munkásság apologiája — *dr. Kecskeméthy Istvántól*. Legsürgősebb teendőink az egyház belső építésében — *Lévay Lajostól*. A lelkészek pastorális magatartása a vegyes házasságokkal szemben — *Fábián Dénestől*. Evangelizáció a gyülekezetben — *György Lászlótól*. Az értekezlet naplója — *Hamar Istvántól*. Titkári jelentés — *Szóts Farkastól*. Indítvány és határozat a lelkészárvák számára állítandó szeretetház ügyében. Számadás és kimutatás az adományokról.

A felolvasások tenorja: intensivebb lelkipásztori és belmissiói tevékenységre buzdítás. Sürgetik a lelkészekre nézve, hogy gondosan végezzék a konfirmándusok oktatását és vegyék át az ismétlősök vallásoktatását; hogy tartsanak vallásos összejöveleteket és felolvasásokat, s a vallásos öntudat erősítése végett vasárnap délutánonként és téli időben a hét egyik köznapján bibliát és kátét magyarázzanak; hogy a cura pastoralist, különösen a vegyes házasságokra való tekintettel, gondosabban gyakorolják. A világiakat meg arra intik, hogy az egyház belső építésében részt venni igyekezzenek, még pedig a vallásos iratok és könyvek pártolása és terjesztése, továbbá keresztyén szeretet-egyesületek szervezése által. Csak e kettőnek, a lelkészi karnak és a világi elemnek vállvetett munkásságával ellensúlyozhatók vallás-erkölcsi és egyházi életünk ama belső és külső bajai, melyeket nem annyira teremtett, mint inkább nyilvánvalóvá tett és feltért az új rend.

Nem tartozunk a chauvinisták közé, de állítjuk, mert közvetlenül tapasztaljuk, hogy a hol jó a lelki gondozás és ennek folytán erős az egyházi közszellem, ott az új rend nem okoz bajt, sőt öntudatosabbá teszi az egyháziasságot és a keresztyén vallás-erkölcsi életet. De viszont, azt is tapasztaljuk, hogy az egyházi élet elhanya-

golásából származó bajokat az új rend és az új viszonyok helyenként oly rohamosan felszínre vetették, hogy megdöbbenéssel kell konstatálnunk az egyházi válság kitörését. Az avertálás, a szektászkodás, az egyházi kötelességektől való húzódás vagy azoknak egyenes megtagadása az új rend óta minden elhanyagolt gyülekezetben sokkal gyakoribb és szembeötlőbb, mint azelőtt volt. Ha más nem, már maga ez az egy ok is elég fontos arra nézve, hogy az egyházi értekezleteken bajainkat bizalmasan megbeszéljük, gyógyszereiről tanácskozzunk s a tettek mezején egymást indulásra buzdítsuk és kitartásra ösztönözzük.

A dunamelléki egyházi értekezet 1896-ik évi Emlékkönyve egyik hathatós buzdító eszköz a változott idők által követett belterjesebb keresztyén munkásságra, mely elől se lelkésznek, se világinak, kitérni nem lehet, ha csak nembánomság és nemakaromság vétkes mulasztásával egyetemesse s így végzetessé s így akarjuk tenni azt az *egyházi válságot*, melynek aggasztó tünetei szórványosan immár többfelé mutatkoznak.

V. F.

HÁROM KIS MONOGRAPHIA. A sárospataki ev. ref. egyház templomairól, írta *Szinyei Gerzson*. Sárospatak, 1896, ára 50 kr., 61 lap. — A sepsii ev. ref. egyház története, írta *Kovács Béla*, Sárospatak, 1896, ára 50 kr., 93 lap. — A szentantalfai ev. ref. egyház története, írta *Thury Etele*, Pápa, 1896, 83 lap.

Az ezredévi ünnep az egyházakat is több helyen megmozgatta, multjok ismertetésére sarkalta. E törekvés a folyó évben a sok iskolai monographia mellett néhány nagyobb s több kisebb egyházi egyediratot is termelt, melyekből a jelen alkalommal hármát akarunk röviden bemutatni.

Szomorúan érdekes e hazában a protestantismus története. Keletkezésének első századában, a XVI-ikban, ifjonti erővel, szellemi és erkölcsi felsőbbbségével csaknem egészen meghódítja Magyarországot s a római egyházat törpe minoritásra és bámulatos inferioritásra szorítja. A XVII-ik században a Pázmány indította antireformáció keményen megviseli, erősen visszaszorítja s a szellemi fegyverek mellett testi fegyvert fogott római egyházzal véres önvédelmi harcra kényszeríti a nemzeti létében is megtámadott egyházat. A XVIII. században azonban az osztrák zsarnoksággal szövetkezett pápistaság a fegyvert is kicsavarja a protestantismus kezéből s a vérnélküli üldözés és elnyomás hosszas kinzásaival és zaklatásaival szorítja ki belőle az erőt s fogyasztja meg híveinek számát. Ekként nemcsak a gályarabság úgynevezett «gyászos évtizede», hanem s talán még inkább a XVIII. század első felének kifogyhatatlan zaklatásai gyengítették le és fogyasztották meg a magyar protestantismust.

Ezt az általános tényt a kézalatti három kis monographia adatai is bizonyítják.

A *sárospataki templomok története Szinyei* tollából kicsiben a hazai protestantizmus XVI-ik századbeli virágzásának, XVII-ik századbeli elnyomatásának s a XVIII-ik században hosszas meggyöt-résének viszontagságos története. Sárospatak ref. gyülekezete a hatalmas Perényi Péter pártfogása alatt 1531-ben alakul; díszes templomát a század közepén Perényi Gábor, Perényi Péter fia építtette és 1621-ben I. Rákóczy György restauráltatta. Ebbe a templomba jártak a Perényi, Dobó, Lorántffy, Rákóczy stb. családok tagjai több, mint egy századon keresztül; itt vannak eltemetve Perényi Péter és neje; Perényi Gábor, a templom építtetője; Dobó Ferencz, az egri hős fia; Lorántffy Mihály, a Lorántffy Zsuzsánna édes atyja; Lorántffy Zsuzsánna, a nagylelkű fejedelemasszony; II. Rákóczy Zsigmond és a felesége; II. Rákóczy György fejedelem stb. Dicső időszak, fényes korszak volt ez Sárospatak életében. De a hittagadó Báthory Zsófia, II. Rákóczy György felesége, férje halála után azonnal megindítja a sárospataki antireformációt, mely az egyház és a kollégium Perényi-féle alapítványainak megvonása, s a jezsuiták betelepítése után 1671-ben a templom és a kollégium elfoglalásával, a reformátusok üldözésével és erőszakos térítgetésével végződött. A Perényi-féle gyönyörű templom kis időre még egyszer a reformátusok birtokába kerül, de 1686-ban ismét erőszakkal és végleg elveszik tőlük s mai napig is bírják a római atyafiak. Az erőben megtört, számban megfogyatkozott pataki gyülekezet fényes templomából előbb a széchenyi országgyűlés engedélyéből hevenyészett kisdéd fatemplomba, azután az 1726-ban épített nagyobb fatemplomba szorult s ott szorongott egész a türelmi rendelet idejéig, 1781-ig, a mikor az 1776-ban megkezdett, de a Helytartótanács akadékoskodása miatt csak öt év múlva befejezett s maig is használt templomukba bevonulhattak a jó patakiak. A sárospataki templomoknak ezt a szomorúan érdekes történetét beszéli el közvetlen források alapján, tiszta előadással és erős kritikai érzéssel Szinyei munkája, mely közbe-közbe sok téves adatot és jezsuita ferdítést igazít is helyre.

A *szepsii egyház története* szintén érdekes kis munka. Kovács Béla szorgalmasan dolgozott rajta. Az abaújmegyei Szepsi is régi egyház s a XVI-ik század közepétől fogva másfél száz esztendeig virágzó, vagyonos és népes gyülekezet, mely Perényi Péter, Mágócsy Gáspár és Bebek György pártfogását élvezte. Lakosai, úgy látszik, plébánosukkal együtt térnek át a reformációra és az összes egyházi javak birtokában maradnak. Két lelkipásztort, több iskolát tartanak s szellemi és anyagi súlyokkal tekintélyre emelkednek. De az egyházi és politikai reactio túlsúlyra jutásával itt is gyászosra fordul a protestantizmus sorsa. A vallásháborúk idején sok üldözés és zaklatás sújtja. A szatmári békekötés évében (1711) minden javától megfosztja az elhatalmasodott pápista és osztrák reactio, s

1773-ig nagy nyomorúságban és sokszoros zaklatások között sínylődik a javaiból kifosztott, népességében megfelezett gyülekezet. A XVIII-ik század végéig azonban ismét összeszedelőzködik, erősödni kezd, szervezkedik, templomot épít s lassú, de fokozatos fejlődésre lendül; ám azért régi erejét, XVI-ik századbeli népességét és virágzását mind e mai napig soha többé el nem éri. — Ezt a történetet beszéli el szorgalmas utánjárással, de kevesebb történetírói hivatottsággal, mindenütt eredeti forrásokra támaszkodva a szépsii gyülekezet jelengi lelkésze, ki csinos kiállítású munkáját Radácsi György sárospataki theol. tanárnak ajánlotta, a tiszta jövedelmet pedig az «egyházi közalap»-ra szánta.

A *szentantalfai egyház történetét Thury Etele* állította össze. E monographiában is nagyrészt abban a keretben mozog a protestantismus, története, mint a két előbbiben. A zalamegyei Szentantalfán csak 1659-ben alakul meg az anyaegyház, de rövid idei virágzás után csakhamar áldozatja lesz a kuruczorszak háboruskodásainak. Lakosai elszélednek, az anyaggyülekezet a szomszédos Csicsonak lesz társ-, illetve leány-egyháza, s ez idő alatt sokat szenved az osztrákosító politikai hatalommal szövetséget kötő papista üldözéstől. Mária Terézia idejéig azonban kissé erősödni kezd, megszaporodik s templomépítés után lát. Ám az ellenséges érzületű Helytartótanács nem egyhamar engedett. Hiába hivatkoztak a buzgó szentantalfaiak arra, hogy egykor anyaegyházuk volt, s hogy községük artikulált hely, a hosszas hercezhurca, a megrendelt vizsgálatok, a sok tanúkihallgatások stb. mesterségesen csinált formáságai mellett csak József császár idejében építhették fel templomukat. Ez idő óta lassan bár, de előrehaladt a jóra való gyülekezet, mely a rövid jelenrajz feltüntetése szerint a veszprémi traktusnak most már egyik legrendezettebb gyülekezete. — Thury különösen a gyászos küzdelmeket és tanúkihallgatásokat részletesen ismerteti, valamint a lelkészek és tanítók életrajzi adatait is közli. A füzet kiállítása szegényes, nyomása az (első részben) nem tiszta.

Tárgya érdekénél, gondos kidolgozásánál és szerzője történetírói gyakorlottságánál fogva a három kis monographia között a Szinyeié áll legelől. Ez becses és szép kidolgozású monographia. A Kovács Béla könyvében néhány oklevél-olvasási tévedés (p. o. examenus «extraneus» helyett) s a kidolgozásban itt-ott elnagyolás és felesleges bőbeszédűség található. Kidolgozás tekintetében a Thury munkája is több kívánnivalót hagy fenn. De elismerést érdemel az igyekezet és szorgalom, mely ha minden, vagy bár a legtöbb gyülekezetnél meg lett volna, a millenáris esztendő egy csomó forrás művel és rengeteg történeti adattal gazdagította volna egyházi irodalmunkat.

S—s.

b) Külföldi irodalom.

Powel, GOTT IM MENSCHEN. Vorlesungen über die Entwickelungslehre. Berlin, 1896. VIII., 471 l. Ára 7.50 márka.

Igazi amerikai tudományos módon ismerteti a mű szerzője Darwin fejlődési tanát. Reclámmal, túlzásokkal, nagy mondásokkal. Művét azoknak szánja, a kikben (mint szerzőben is) a dogmatikus kijelentésben vetett hit meg van ingatva. Új evangelioma: Darwin fejlődéstana, bár Jézus nevét többször is említi. «A teremtés tana a kétségbeesés theológiája, melynek harangja minden időközön át hangzik, de valójában a nihilistikus vallásra vezet». Szerinte mindeneke a természet hoz létre. A benne rejlő causalitas törvénye szülte szép formában a Shakespeareket, Platokat, Gladstoneket, Goetheket és Couviereket.

Tagadhatatlan, hogy Powel nagy ügyességgel gyűjtötte össze az anyagot a maga fejlődési tanához. A teremtmények fejlődési tanát genetikusan módon s behizelgő modorban ismerteti. A fejlődés minden. Ezé a jövő. De aztán csekélyebb értékű előtte a mult. Jézus személyét tisztán racionalista módon tárgyalja. Nazarethi próféta, bölcs ember és több semmi.

Mint a heidelbergi dr. Paulus, úgy szerző is Jézus jelentőségét zsidó népe előítéleteinek eloszlatásában és a felvilágosodás terjesztésében látja. Sejtelve sincs a világ megváltójának s az emberiség üdvözítőjének egyetlen központi jelentőségéről. A keresztyénség megnemesítő és megtermékenyítő hatásáról a szerző fejlődési tana alapján szó sem lehet.

Valóságos Darwin-cultust űz. «Darwin a jövőnek legnagyobb gondolkozója s Jézus mellett a legnagyobb próféta. A jelen század egyik legnagyobb természettudósa és bölcsésze, kit sokan Sokrateshez hasonlítottak bölcseségeért, s Newtonhoz a nagy forradalomért, melyet a tudományban s az emberek meggyőződésében létre hozott. Ő találta meg az örök törvényt, a melyen a fejlődés nyugszik s ez a természeti kiválasztás, mint leglényegesebb eszköze az átalakulásnak». A szellem fejlődési törvénye, úgy látszik, szerzőt nem igen érdekli.

Alapjában véve Powel fanatikus naturalista és pantheista.

Naturalisticus pantheismusának sejtelve sincsen a keresztyénség és a tudomány, a vallás és a műveltség összetartozóságáról. Nem tudja azt, hogy a fejlődés tudományát is a keresztyénség emelte magasabb igazságra, és hogy «a Krisztusban vannak a bölcseségnek és ismeretnek teljes kincsei elrejtve». Mert a tudomány megköveteli a keresztyénséget és a keresztyénség megköveteli a tudományt. Csakis ilyen alapon s nem holmi üres naturalisticus pantheismusból szerezhetünk egészséges tudományos világnézetet. E gondolatok szolgájanak Powel fejlődési tanának kritikájául.

Sz. M.

Hummel, WAS GIEBT DER EVANGELISCHE PROTESTANTISMUS DEN IHM ZUGEHÖRIGEN VÖLKERN BIS HEUTE VOR DEN RÖMISCH-KATHOLISCHEN VÖLKERN VORAUS? Leipzig, 1895. 118 lap Ára 1:80 márka.

Szerző egy rövid bevezetés után kilencz fejezetben felel meg a kitűzött kérdésre s befejezésében arra az eredményre jut, hogy a protestantismus minden téren fölényben van a romanismus fölött. Fejtegetéseiben különösen a jezsuita Hammerstein «Katholicismus und Protestantismus» 1884. című művét tartja szem előtt.

Az I. fejezet egy általános áttekintésben ismerteti a protestantismust a romanismussal szemben. Johnston, Laveleye, Mariano és Döllinger bizonyosságaira, támaszkodva úgy találja, hogy a protestantismus a belső és külső kultura javaiban, a szabad szellemi műveltség intensiv erejében, a vallásos erkölcsi igazság gazdagságában s a külső jólét anyagi javaiban tagadhatatlanul felette áll a római katholicusnak. Kimutatja, hogy a protestantismus valláserkölcsei, intellectuális, politikai és társadalmi tekintetben annyit nyújt a maga népeinek, hogy az emberiség fejlődésének magasabb kulturája csakis evangéliomi szellemben lehetséges. E század folyamán a protestantismus minden téren túlszárnyalta a romanismust.

A II. fejezetben a protestantismusnak tudományos fölényét ismerteti szerző a romanismussal szemben. A protestantismusban a vallás a legszorosabb összefüggésben áll a műveltséggel, sőt a protestantismus lényegileg rokon a tudománnyal. Goethe és Mariano nyomán kimutatja szerző, hogy a német tudományosság a protestantismus szülöttje, míg a pápai Syllabus hadat üzent az egész modern kulturának és civilisatióknak. Az újabb philosophia, a modern történetírás s a classicus költészet a protestantismusból fejlődött ki, míg a romanismus a vaticanum és az index sánczai mögé bujt s csakis Janssen-féle irodalmat tudott teremteni a tudományok összes ágaiban.

A III. fejezet a protestantismus fölényét ismerteti a romanismussal szemben a népiskola terén. A népiskola a protestantismus szülöttje. Az iskolázásba Luther vitt át vallásos és nemzeti motívumokat. Az egész újabb paedagogia a protestantismus műve. Comenius, Franke, Pestalozzi, Fröbel és Herbarth protestánsok voltak, kiknek tanai a reformatió alapelveiben gyökereznek. A prot. népnevelés eszméinek és elveinek igaz megvalósítója a német prot. állam. Szerző statisztikailag kimutatja, hogy a Rómának hódoló országokban, p. o. újabban Belgiumban ugyan sok a kolostor, a szerzetes és az apáca, de annál több az alphabeta és annál kevesebb a népiskolák száma. Ez okozza azt, hogy a protestantismus úgy anyagi, mint szellemi téren magasan fölötte áll a római katholicusnak.

A IV-ik fejezet állami politikai összehasonlítást tesz protestantismus és pápás egyház között. Az evang. prot. keresztyénség hatalmas erkölcsi-politikai elvnek is bizonyult. A népek politikai életében is hathatósabban

lúktet annak ereje, mint a romanismusé. A mai ultramontanismus politikai célja a Syllabus s a vaticanum alapgondolataiban gyökerező állam-szervezet. A modern észjogtudósok mind protestánsok. Döllinger, Bluntschli, Hirscher és mások is igazolják a protestantismus e nagyobb politikai érettségét.

Az V. és VI. fejezet a sociális térre viszi át a protestantismus és romanismus ellentéteit. A protestantismusnak nagyobb anyagi, szellemi és erkölcsi ereje van az ú. n. sociális probléma megoldásához, mint a pápás romanismusnak. Németországban az «Evang. socialis kongressus» 1890 óta áldással működik a socialis bajok enyhítésében. Róma országai a forradalom tanyái, a mint Meglia bitoros is mondta, hogy «rajtunk csak a forradalom segíthet!» A mai klerikális néppárti demokratia rosszabb és veszedelmesebb a népeletre, mint a socialdemokratia.

A VII. fejezet a felekezetiiség s az erkölcsiiség protestáns és pápás ellentéteit ismerteti. Öttingen morálstatistikája nyomán kimutatja szerző, hogy közerkölcsiiség tekintetében messze túszárnyalja a protestantismus a pápás catholicismus népeit. A criminalstatistica is a romanismus ellen szól, s a közerkölcsiiséget a gyóntató szék s a kolostori élet nem emeli. Franciaország voltairianismusa s házasságtörést tárgyaló regényirodalma, Spanyolország érzékisége s durva népessége, Olaszország piszkos koldus-élete s dámoni hite, Ausztria erkölcselensége és flott élete és Belgium szerzetessége és forradalmi élete épen nem alkalmas talaj a népelet köz-erkölcsiiségének emelésére. Ellenben a protestáns Schweitz, Hollandia, Németország és Anglia erkölcsi felsőbbisége, köz- és magán-életének tisztasága, irodalmának, iparának, művészetének komolyabb, realisabb és ethikusabb volta elvitázhatlan erkölcsi fölényt biztosít az evangeliomi protestantismusnak.

A VIII. és IX. fejezet a prot. és pápás vallásosság ellentéteit ismerteti. A pápás vallásosság a megkötöttség, a protestánsé a szabadság jellegét viseli magán. Amott a pápa, itt a Krisztusban megjelent s személyes hitünk által elsajátítandó isteni kegyelem a fődolog. A prot. keresztyénységben közvetlen életközösség van a Jézus Krisztussal, a pápistaságban szentek közbenjárásával lehet az Istennel életközösségbe jutni. Ott egyenesen a hamisítatlan tiszta evangeliom, itt a traditívóval kevert kijelentés a hien-dők és teendők zsinórmértéke. Rómának nincs íráselve s nincs reformatiója, mint a protestantismusnak.

Valóban nincs a szellemi és anyagi életnek az az ága, a melyen a protestantismus nagyobb és hatékonyabb erőt ne nyujtana a maga népeinek, mint a pápás catholicismus. Ennek az ismeretes ténynek adatszertű kimutatásában Hummel műve szerencsésen egészíti ki Hase és Tschackert polemikáit.

Sz. M.

IV. TÁRSULATI ÉRTEŚÍTŐ.

VÁLASZTMÁNYI JEGYZŐKÖNYV.

Felvetetett a «Magyar Protestáns Irodalmi Társaság» választmányának Budapesten, 1896. november 17-én tartott üléséből, melyen *Hegedűs* Sándor másodelnök vezetése alatt jelen voltak: Szász Károly, Antal Gábor, Szilassy Aladár, Petri Elek, Szabó Aladár választmányi tagok; Szóts Farkas titkár; Bendl Henrik pénztárnok. Jegyző Szóts Farkas, hitelesítőkül felkérettek: Szász Károly és Petri Elek.

1. Titkár jelentést tesz az 1896. évi kiadványokról. Könyvilletményül szeptember elején megjelent Luthardt: Előadások a keresztyénség erkölctanáról, fordította Csiky Lajos; a «Koszorú»-ból a 21—30. füzet, melyek írói honoráriumait közel 500 forintban az idén is Hegedűs Sándor alelnök fedezte; a «Herczegszöllősi kánonok» hasonmásos kiadása az időközben fölmerült nehézségek leküzdésével annyira előhaladt, hogy rövid időn szintén kész lesz.

A jelentés tudomásul szolgál. Hegedűs Sándor alelnök úrnak ismételt áldozatkészségeért a választmány hálás köszönetet nyilvánít.

2. Titkár bemutatja Hornyánszky Viktornak, a «Koszorú» főbizományosának, a «Koszorú» 1895-ik évi forgalmáról beterjesztett kimutatását. Elkelt összesen 36,100 példány, ezekért befolyt (a bizományosi díj levonásával) 855 frt; a nyomdai és expedálási költség összesen 969 frt 73 kr., a Társaság fizet 113 frt 99 krt.

A jelentés örvendetes tudomásul szolgál. A bizományosi kimutatás megvizsgálásával Petri Elek választmányi tag, a titkár és a pénztárnok megbizatnak, s beterjesztendő jelentések alapján alelnök úr a számvizsgálat szerint megállapítandó összeg utalványozására felkéretik. — Ezzel kapcsolatban a bizományos indokolt előterjesztésére a

Választmány engedélyt adott arra, hogy a «Koszorú» eddig megjelent 30 füzetét két kötetbe kötve, kötetenként 80 krért adva, könyvalakban is terjeszthesse.

3. Pénztárnok jelenti, hogy a tagdíjak és a hátralékok aránylag elég jól folynak be, s hogy a késedelmezők felszólítása folyamatban van.

Megnyugtató és helyeslő tudomásul szolgál.

4. Titkár tervet mutat be a Társaság 1897-ik évi kiadványaira vonatkozólag; nevezetesen, hogy

a) a «Koszorú» kiadása némi módosítással folytattassék;

b) monografiaként Zsilinszky Mihálynak Vallásügyi tárgyalásaiból adassék egy 25 ives kötet. Eme rendes kiadványokon kívül indítványozza, hogy

c) «Házi Kincstár» czim alatt előfizetésre és a Károli-alap segítségével indíttassék meg egy vallásos könyvsorozat, mely a műveltebb közönség valláserkölcsei építésére szolgáljon; hogy

d) a dunamelléki egyházkerületi értekezlet által átiratilag indítványozott «Magyarázatos Biblia» kiadását a Társaság irodalmilag és pénzügyileg készítse elő; úgyszintén a Kálvin «Institutió»-jának lefordítását, melyet a dunamelléki egyházi értekezlet szintén kívánatosnak jelez, vegye fel a Társaság a maga munkaprogramjába.

A Választmány beható eszmecsere után elhatározza, hogy

a) a «Koszorú» jövő évi sorozatába az eddigi modorban és keretben 2—3 nagyobb hiterősítő füzetet ad ki, melyeknek írói honorariumát a Választmány köszönete mellett ismét Hegedűs alelnök úr volt szives magára vállalni; a tárgyak kijelölését, az írók felkérését és a dolgozatok előzetes megbirálását a titkárra bízza; hogy

b) monografiaként Zsilinszky Mihály jelzett művét fogja a jövő évben kiadni.

A betérjesztett indítványokra vonatkozólag kimondja a Választmány a következőket:

c) A «Házi Kincstár» című könyvsorozat kiadását előfizetés útján próbálja meg a titkár, még pedig oly módozattal, hogy a Károli alaphól az írói honorarium részleges vagy esetleg egész fedezetén kívül másnemű teher lehetőleg ne essék. Első kiadványul Miller szép angol műve (Silent Times) jelöltetik ki, melynek átdolgozására Szász Károly püspök úr az ülés színe előtt felkérte és vállalkozott is. Az előfizetők összegyűjtésére, a nyomtatás eszközésére alelnök úr és a titkár felkérettek.

d) A «Magyarázatos Biblia» elkészítésének és kiadá-

sának nagyfontosságú eszméjét a választmány nemcsak üdvösnek, de szükségesnek tartja. Ezért Szász Károly püspök úr elnöklete alatt Bereczky Sándor, Petri Elek, Szabó Aladár és Szóts Farkas társ. tagokból tervező bizottságot küld ki, hogy ez esetleg mások bevonásával is, a nagy munkának úgy szellemi, mint anyagi előállítására, valamint a munkatársakra nézve is, kimerítő javaslatot készítsen s munkálatát a tavaszi közgyűlést megelőző választmányi ülésre beterjeszse.

Kálvin Intitutiójának magyarra fordíttatását és kiadását szintén szükségesnek tartja, de anyagi ereje korlátolt volta miatt egyelőre csak távolabbi munkatervébe veszi. Ugyanezt határozza Naville «Le père celeste» című jeles művének lefordítására nézve is.

5. A pozsonyi «Theologusok otthona»-nak igazgatósága azzal a kéressel kereste meg a választmányt, hogy kezdő intézete részére a Társaság összes kiadványaiból egy-egy ajándék-példányt küldjön.

A választmány a kérelemnek olyan értelemben ad helyet, hogy ha a «Theologusok Otthona» a Társaság alapító vagy rendes tagjai közé az 1897-ik évben belép, akkor az eddigi nyolcz év alatt megjelent kiadványok a kezdet nehézségeivel küzdő intézetnek ingyen megküldhetők.

6. Titkár jelenti, hogy magán úton meghívást kapott a Társaság arra, hogy jövő évi közgyűlését egyik vidéki városban tartsa.

A meghívást örömmel veszi a választmány, elfogadja, s az ügy további előkészítését az elnökségre és a titkárra bízva.

Kelt mint fent.

Hegedűs Sándor,
alelnök

Szóts Farkas,
titkár.

Hitelesítjük:

Szász Károly,
vál. tag.

Petri Elek,
vál. tag.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1896. november 1-jétől 30-áig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamat: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület 1896-ra: 5 frt. Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyház 1896-ra 25 frt. Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület 1896-ra 25 frt.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1896-ra: Vaja ev. ref. egyház, Nyír-Mada ev. ref. egyház, dr. Tüdös István Sárospatak, Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Zólyomi ág. hitv. ev. egyházmegye, Rohodi ev. ref. egyház, Turkeve ev. ref. egyház, Vécsey Oláh Miklós Tokaj; Kun Bertalan ev. ref. püspök Miskolcz, Békés-Csaba ág. hitv. ev. egyház, Bács-Szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye, dr. Ajkay Béla Kisfalud. 1894—1896. évekre: Fodor Gyula ev. ref. lelkész Szt-Király, Beregi ev. ref. egyházmegye, 1893—96-ra: Pozsonyi ág. h. ev. lyceumi tanári kar, Szent-Iványi József Szt-Iván. 1895—97-re: Bartalax János ev. ref. lelkész Bukarest. 1893—95-re: Kúnhegyesi ev. ref. egyház.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1896-ra: Balkány, Kemece, Halász, Berczel, Gáva, Nyiregyháza, Dombrád, Pátroha, Pazony, Mihálydi, Nyírbátor, Mándok ev. ref. egyházak, Soproni ág. ev. tanítóképző, ifj. Kovács Antal ev. ref. lelkész Kilyén, Zitás Bertalan ev. ref. lelkész Pírhügy. Fülöp József ev. ref. lelkész Körmend, Mező-Sas ev. ref. egyház. Hajas Endre ev. lelkész Szt-András, Brocskó Lajos prot. árvaházi igazgató Budapest, Szánthó János ev. ref. esperes Kosd. 1895-re: Szathmáry Sándor ev. ref. lelkész Érmihályfalva, Ibrány ev. ref. egyház, Wargha Mihály h. lelkész Perbete, H. Kiss Kálmán k. igazg. N.-Körös. 1894—1895-re: Szalóczy Pál ev. ref. lelkész T.-Valk. 1893—1894-re: Kecskeméthy István tanár Kolozsvár. 1895—1896-ra: Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom, Gergely Károly ev. ref. lelkész Nagybánya. 1894—1896-ra: Bálint Dezső ev. ref. lelkész Sárospatak, Szerep ev. ref. egyház.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: Téglás, Új-Fehértó, Tornynos-Pálcza, Kis-Varsány, Nagy-Varsány, Pap, Paszab, Vencsellő (2 frt), Buj, Demecser, Kanyár, Döghe, Tura, Nyírbogár, Gyulajt, Ór, Gyulaháza, Zsurk, Bezdéd, Thuzsér, F.-Litke ev. ref. egyházak, Csernák Béla tanító Debreczen, Fekete József ev. ref. lelkész Átány, Szabó Zsigmond ev. ref. lelkész Győr, Hajdu János ág. ev. lelkész Zsegnye, Kemény János ág. ev. lelkész Kis-Körös, Zeke Lajos ev. ref. lelkész Siklós, Földváry László ev. ref. lelkész Vác-Hartyán, Harsányi Sándor ev. ref. lelkész Turkeve, Kelemen János ev. ref. lelkész Acs, Földes ev. ref. egyház, Borsos Sándor ev. ref. lelkész Kolozs. 1895-re: Báka, Veresmart, Nyír-Bogdány, Vasmegyer ev. ref. egyházak. 1894—1897-re: Ruprecht Olivér Sajtos-Kál. 1897-re: Moravcsik Mihály ág. ev. lelkész Aszód. 1896—1897-re: Eperjesi ág. ev. theol. önképző-kör. 1893—1896-ra: Püspök-Ladány ev. ref. egyház.

5. Népies kiadványokra: Báka 1 frt, Lövvő 2 frt, Kis-Léta 2 frt, Szakoly 2 frt, Geszteréd 2 frt, Téglás 1 frt, Új-Fehértó 1 frt, Petneháza 2 frt, Tornynos-Pálcza 1 frt, Tisza-Szt-Márton 2 frt, Kis-Varsány 1 frt, Nagy-Varsány 1 frt, Gyüre 2 frt, Pap 1 frt, Keék 2 frt, Paszab 1 frt, Balsa 2 frt, Szabolcs 2 frt, Buj 1 frt, Kótaj 2 frt, Téth 2 frt, Demecser 1 frt, Dombrád 2 frt, Kanyar 1 frt, Kékcse 2 frt, Veresmart 1 frt, Döghe 1 frt, Kis-Várda 4 frt, Berencs 2 frt, Anarcs 2 frt, Nyír-Bogdány 1 frt, Vasmegyer 1 frt, Raad 2 frt, Oros 2 frt, Tura 1 frt, Sényő 2 frt, Kálló-Semlyén 2 frt, Nyírbogát 1 frt, Encsencs 4 frt, Gelse 2 frt, Besenyőd 2 frt, Piricse 4 frt, Székely 2 frt, Berkesz 2 frt, Ór 2 frt, Laskod 2 frt, Lorántháza 2 frt, Gyulaháza 1 frt, K.-Ápáthy 2 frt, Cs.-Kenéz 2 frt, Benk 2 frt, Mogyorós 2 frt, Thuzsér 1 frt, F.-Litke 1 frt, (mind ev. ref. egyházak a felső-szabolcsi egyházmegyében), Turkeve ev. ref. egyház 5 frt. (Összesen 99 frt).

6. Előfizetés Szemlére: Rev. Alexander Kalassay Bridgeport 1896. és 1897. félévre 9 frt.

7. Luthardtra: Csernák Béla tanító Debreczen 1 frt, Horváth Sándor ág. ev. lelkész Veleg 1 frt.

Budapest, 1896. december 1.

Bendl Henrik,
pénztáros.

Felhívás előfizetésre.

M. Protestáns Irodalmi Társaságunk immár 8-ik éve működik az evangéliumi keresztény irodalom felvirágoztatásán, mit részint tudományos havi folyóirata («Protestáns Szemle», eddig 8 évf.) és tudományos könyvkiadványai (eddig 8 kötet), részint népies vallásos füzetkék («Koszorú», eddig 30 füzet) közrebocsátása által igyekeznek a neki adatott erő mértéke szerint elérni. Mindezeket a kiadványokat évi tagdíj fejében szoktuk a tagoknak megküldeni.

Most azonban többoldalú irodalmi szükségünk s a változott idők növekvő igényei arra az elhatározásra bírták Társaságunk igazgató-választmányát, hogy eddigi kiadványai mellé egy újabb sorozatot csatoljon, melyben «**Házi Kincstár**» közös cím alatt oly hiterősítő és hitvédő keresztény könyveket bocsásson ki, melyek a művelt közönség igényeit is kielégítsék. E könyvsorozat, melyben évenként legalább egy-egy munka jelennek meg, főként azt tartja szem előtt, hogy az evangéliumi keresztény hitéletet szilárdítsa, a keresztény erkölcsiséget nemesítse s a nagyszámú hitsorvasztó és erkölcsiazító századvégi irodalmi termékek romboló hatását a krisztusi keresztýénség nemes erőivel ellensúlyozza.

E nagyjövőjú könyvsorozat első kötetéül Szász Károly dunamelléki püspök úrnak Miller után angoltól átdolgozott kitünő művét voltunk szerencsések megnyerni, mely

CSENDES ÓRÁK

(Silent Times)

cím alatt Tompa M. «Olajág»-ához hasonló gyönyörű vallásos elmélkedéseket és keresztýen tanításokat tartalmaz, erőteljes evangéliumi szellemben és színdús költői nyelvezetben. Tartalma mindenekelőtt Krisztussal való társalkodásunk és egyesülésünk, családi bensőségünk és viszonyaink, keresztýeni szeretetből folyó jótékonyosság s kölcsönös támogatás és segély, a magunk irányában való önbírálat s a nemes elhatározások — egy szóval hitbeli gyarapodásunk s erkölcsi életünk magasabb feladatai körül forog.

A «**Házi Kincstár**» I-ső kötetéül szánt «**Csendes Órák**» nem társasági tagdíj fejében, hanem külön előfizetés mellett jelenik meg, minthogy Társaságunk anyagi ereje újabb kiadvány-sorozatot nem bírna meg. De hiszszük, hogy vállalatunkat mind a Társaság tagjai, mind általában a művelt keresztýen hitsorsosok buzgón felkarolják, mert meg vagyunk győződve róla, hogy az ily hiterősítő keresztýen iratok hézagot pótolnak irodalmunkban s régen érzett szükségét elégítenek ki. Sajnosan tapasztaljuk, hogy egy pár szép imakönyvön kívül ünnepi, név- és születésnap s konfirmációi ajándékul vagy emlékül alig tudunk mit ajánlani műveltjeink lelki épülésére. Különösen a művelt keresztýen nők támogatását kérjük e vállalatunkhoz, melybe a külföldi és hazai keresztýen írók vallásos remeikeit szeretnénk a családok igazi lelki és házi kincstárul idővel összegyűjtögetni.

A «**Csendes Órák**», ha kellő számú előfizető jelentkezik, 1897. szeptemberében fog megjelenni, mintegy 12—13 fnyvi terjedelemben, kétféle csinos kiállításban és kötésben. Egyszerűbb papírosan nyomott csinos kötésű példány ára 1 frt; finom velinpapíron nyomva és díszes kötésben 2 frt. Az előfizetési pénzek az 1897. évi április végéig postautalványon Hornyánszky Viktor úrhoz, Társaságunk főbizományosához, Budapestre (Akadémia bérháza) küldendők.

A M. P. Irodalmi Társaság választmányának 1896. november 17-iki üléséből.

Budapest, 1896, december havában.

Gyurátz Ferencz,
ev. püspök, elnök.

Hegedűs Sándor,
orsz. képviselő, másodelnök.

Szőts Farkas,
theol. tanár, titkár.